102469

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA
RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA
INŠTITUT ZA ARHEOLOGIJO — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXXVI

1985

LJUBLJANA
1985

ARHEOLOŠKI VESTNIK
ACTA ARCHAEOLOGICA
XXXVI 1985

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA
RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA
INŠTITUT ZA ARHEOLOGIJO — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

XXXVI

1985

LJUBLJANA
1985

a PO 267/86

Arheološki vestnik	Glasilo Inštituta za arheologijo ZRC SAZU
Izdala	Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Natis odobrila	Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 19. junija in Predsedstvo na seji dne 26. junija 1985
Odgovorni urednik	Bogo Grafenauer
Glavni urednik	Dragan Božič
Tehnični urednik	Ivan Turk
Uredniški odbor	Dragan Božič, Janez Dular, Timotej Knific, France Leben, Ivan Turk
Lektorici	Ljudmila Bokal in Zvonka Leder-Mancini
Prevajalci	Adela Žgur (v nemščino), Viktor Jesenik (v francoščino), Barbara Smith-Demo (v angleščino), Daniela Milotti in Robert Matijašić (v italijanščino) in Barbara Ravnik-Toman (iz angleščine v slovenščino)

Natisnjeno s podporo Raziskovalne skupnosti Slovenije, Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete in Republiške skupnosti za ceste SR Slovenije.

VSEBINA

PRAZGODOVINSKE DOBE

Mitja BRODAR: *Potočka zijalka in Mokriška jama* 11
Mitja BRODAR: *Iskanje novih paleolitskih postaj v letih* 1971—1982 . . 25
Zorko MARKOVIĆ: *Ražišče-tip sopotske kulture* 39
Biba TERŽAN: *Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenjskem kulturnem krogu* 77
László BARTOSIEWICZ: *Most na Soči — uvodne raziskave živalskih ostankov halštatske naselbine* 122
Michael N. GESELOWITZ: *Metalografska analiza sulične osti iz Mecklenburške zbirke* (Povzetek) 135
Herbert LORENZ: *Nova raziskovanja v oppidumu Manching* (Povzetek) . 145

RIMSKA DOBA

Mitja GUŠTIN: *Antične najdbe iz Posavja. Poročilo o izkopavanjih v letih* 1974—1982 147
Irena HORVAT-ŠAVEL: *Sondiranje rimske ceste od Kota do Dolge vasi* . 163
Iva MIKL CURK: *Posoda iz rimskih nekropol v naših krajih in o navadah pri mizi* 179
Robert MATIJAŠIĆ: *Buzetski Silvan — novi nalaz iz sjeverne Istre* . . . 187

POZNA RIMSKA DOBA IN PRESELJEVANJE LJUDSTEV

Drago SVOLJŠAK: *Sv. Pavel nad Vrtovinom. Rezultati sondiranj leta* 1966 195
Davorin VUGA: *Moški grob / 1885 z vrta Narodnega muzeja v Ljubljani. Poznorimske in barbarske ledvičaste pasne spone z ovalnim okovom* . 237
Slavko CIGLENEČKI: *Potek alternativne ceste Siscija—Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času* 4. do 6. *stoletja. Preliminarno poročilo o raziskovanjih Korinjskega hriba in rekognosciranjih zahodne Dolenjske* 255

TOPOGRAFIJA

Iva MIKL-CURK, Ivan TUŠEK: *O središču Poetovione* 285
Matej ŽUPANČIČ: *Sermin ob Rižani. Pretres virov in arheoloških podatkov* 315

EPIGRAFIKA

Jaro ŠAŠEL: *K rimskim napisom v Beli krajini* 325

STAROSLOVANSKA DOBA

Paola KOROŠEC: *Madžarski elementi na nekropoli na Ptujskem gradu* (Povzetek) 349
Andrej PLETERSKI: *Karantanski Slovani in Neslovani* 351
Marija ŠTEFANČIČ: *Starohrvaška nekropola Nin-Ždrijac — možnosti paleodemografske analize populacij v zgodovinskih obdobjih* 359

KNJIŽNE OCENE IN POROČILA

Enciklopedija Jugoslavije, 1, *A-Biz*, 1983 (Iva MIKL-CURK) 369
Jugoslavija — znamenitosti, kulturni spomeniki, umetnostni zakladi, Enciklopedični vodič, 1983 (Iva MIKL-CURK) 370
Tone Cevc: *Arhitekturno izročilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem*, 1984 (Andrej PLETERSKI) 371
Ivan Mikulčić: *Staro Skopje so okolnite tvrdini*, 1982 (Slavko CIGLENEČKI) 372
Arheološka zaščitna raziskovanja na Ljubljanskem barju v letu 1979, I, 1980 (France LEBEN) 373
Davorin Vuga: *Vipavska dolina* 1 — *arheološki vodnik*, 1984 (Andrej PLETERSKI) 376
Zbornik občine Slovenska Bistrica 1, 1983 (Mira STRMČNIK-GULIČ) . . 377
Srečko Brodar, Mitja Brodar: *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev*, 1983 (Franc OSOLE) 379
Dragoslav Srejović, Ljubinka Babović: *Umetnost Lepenskog Vira*, 1983 (Josip KOROŠEC) 384
Praistorija jugoslavenskih zemalja III: eneolitsko doba, 1979 (France LEBEN) 393
Preistoria nell'Udinese, Testimonianze di cultura materiale, 1981 (France LEBEN) 401
Karl-Friedrich Rittershofer: *Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen, Bericht RGK* 64, 1983 (Nives MAJNARIČ-PANDŽIĆ) 403
Stane Gabrovec, Drago Svoljšak: *Most na Soči (S. Lucia) I. Zgodovina raziskovanj in topografija*, 1983 (Davorin VUGA) 405
Necropoli e usi funerari nell'età del ferro, 1981 (Vitko PAHIČ) 408
Aleksandar Stipčević: *Kultni simboli kod Ilira, građa i prilozi sistematizaciji*, 1981 (Josip KOROŠEC) 411
Tone Knez: *La nécropole de Beletov vrt, Novo mesto*, 1981 (Iva MIKL-CURK) 414

Danilo Breščak: *Antično bronasto posodje Slovenije,* 1982 (Marijan SLABE) 414
Gernot Piccottini: *Die kultischen und mythologischen Reliefs des Stadtgebietes von Virunum,* 1984 (Vladimira BERTONCELJ-KUČAR) . . 415
Károly Sági: *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó,* 1981 (Barbara RAVNIK-TOMAN) 416
Katalin Ottományi: *Fragen der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Pannonien,* 1981 (1982) (Boris VIČIČ) 417
Đorđe Janković: *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka,* 1981 (Slavko CIGLENEČKI) 418
Janko Belošević: *La nécropole paléocroate Kašić-Maklinovo brdo,* 1982 (Andrej PLETERSKI) 419
Franc Kos: *Izbrano delo,* 1982 (Andrej PLETERSKI) 420
Milica Janković: *Srednjovekovno naselje na Velikom Gradcu u 10—11 veku,* 1981 (Andrej PLETERSKI) 420
Sylloge nummorum Graecorum, Dreer/Klagenfurt, *II. Teil: Spanien-Gallien; Keltenländer,* 1984 (Efrem M. PEGAN) 422
Nikola A. Crnobrnja: *Novac sa područja Zemuna do 1521. godine,* 1984 (Peter KOS) 423
Aleksander Jeločnik, Peter Kos: *Zakladna najdba Centur-C, Folisi Maksencija in Tetrarhije,* 1983 (Željko DEMO) 427

CONTENTS

PREHISTORIC AGES

Mitja BRODAR: *La Potočka zijalka et la Mokriška jama* (Résumé) . . . 20

Mitja BRODAR: *Das Suchen nach neuen paläolithischen Stationen in den Jahren* 1971—1982 (Zusammenfassung) 38

Zorko MARKOVIĆ: *Der Ražište-Typ der Sopot-Kultur* (Zusammenfassung) 62

Biba TERŽAN: *Ein Rekonstruktionsversuch der Gesellschaftsstruktur im Dolenjsko-Kreis der Hallstattkultur* 98

László BARTOSIEWICZ: *Most na Soči — a Preliminary Faunal Analysis of the Hallstatt Period Settlement* 107

Most na Soči — une analyse faunique préliminaire de l'habitat de la période hallstattienne (Résumé) 129

Michael N. GESELOWITZ: *Metallographic Analysis of a Spear from the Mecklenburg Collection* 131

Herbert LORENZ: *Neue Untersuchungen im Oppidum von Manching* . . 137

ROMAN PERIOD

Mitja GUŠTIN: *Römerzeitliche Funde aus Posavje. Bericht über die Ausgrabungen in den Jahren* 1974—1982 (Zusammenfassung) 161

Irena HORVAT-ŠAVEL: *Die Sondierung der Römerstrasse von Kot bis Dolga vas* (Zusammenfassung) 176

Iva MIKL CURK: *Gefässe aus den Römernekropolen in unseren Gegenden und über Bräuche bei Tische* (Zusammenfassung) 185

Robert MATIJAŠIĆ: *Il Silvano di Pinguente — un nuovo ritrovamento dall'Istria settentrionale* (Riassunto) 192

LATE ROMAN PERIOD AND MIGRATION PERIOD

Drago SVOLJŠAK: *Sv. Pavel über Vrtovin. Ergebnisse der Sondierungen im J.* 1966 (Zusammenfassung) 222

Davorin VUGA: *Männergrab / 1885 aus dem Garten des Narodni muzej in Ljubljana. Spätrömische und barbarische nierenförmige Gürtelschnallen mit ovalem Beschlag* (Zusammenfassung) 252

Slavko CIGLENEČKI: *Der Verlauf der Alternativstrasse Siscia—Aquileia im Raum von Westdolenjsko und Notranjsko in der Zeitspanne vom 4. bis zum 6. Jh. Präliminarbericht über die Erforschung des Korinjski hrib und die Rekognoszierungen von Westdolenjsko* (Zusammenfassung) 272

TOPOGRAPHY

Ivan MIKL CURK, Ivan TUŠEK: *Über das Zentrum von Poetovio* (Zusammenfassung) 304
Matej ŽUPANČIČ: *Il Sermino presso il Risano. Esame delle fonti e dei dati archeologici* (Riassunto) 322

EPIGRAPHY

Jaro ŠAŠEL: *La Carniole Blanche (Bela krajina) à l'époque romaine* (Résumé) 333

EARLY SLAVIC PERIOD

Paola KOROŠEC: *Ungarische Elemente aus der Nekropole auf der Burg zu Ptuj* 337
Andrej PLETERSKI: *Die karantanischen Slawen und die Nichtslawen* (Zusammenfassung) 356
Marija ŠTEFANČIČ: *The Early Croatian Cemetery of Nin-Ždrijac — The Possibilities of Paleodemographic Analyses of Population in the Historical Periods* (Summary) 367

BOOK REVIEWS

Enciklopedija Jugoslavije, 1, *A-Biz*, 1983 (Iva MIKL-CURK) 369
Jugoslavija — znamenitosti, kulturni spomeniki, umetnostni zakladi, Enciklopedični vodič, 1983 (Iva MIKL-CURK) 370
Tone Cevc: *Arhitekturno izročilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem*, 1984 (Andrej PLETERSKI) 371
Ivan Mikulčić: *Staro Skopje so okolnite tvrdini*, 1982 (Slavko CIGLENEČKI) 372
Arheološka zaščitna raziskovanja na Ljubljanskem barju v letu 1979, I, 1980 (France LEBEN) 373
Davorin Vuga: *Vipavska dolina* 1 — *arheološki vodnik*, 1984 (Andrej PLETERSKI) 376
Zbornik občine Slovenska Bistrica 1, 1983 (Mira STRMČNIK-GULIČ) . . 377
Srečko Brodar, Mitja Brodar: *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev*, 1983 (Franc OSOLE) 379
Dragoslav Srejović, Ljubinka Babović: *Umetnost Lepenskog Vira*, 1983 (Josip KOROŠEC) 384
Praistorija jugoslavenskih zemalja III: eneolitsko doba, 1979 (France LEBEN) 393

Preistoria nell'Udinese, Testimonianze di cultura materiale, 1981 (France LEBEN) 401
Karl-Friedrich Rittershofer: *Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen, Bericht RGK* 64, 1983 (Nives MAJNARIČ-PANDŽIĆ) 403
Stane Gabrovec, Drago Svoljšak: *Most na Soči (S. Lucia) I. Zgodovina raziskovanj in topografija*, 1983 (Davorin VUGA) 405
Necropoli e usi funerari nell'età del ferro, 1981 (Vitko PAHIČ) 408
Aleksandar Stipčević: *Kultni simboli kod Ilira, građa i prilozi sistematizaciji*, 1981 (Josip KOROŠEC) 411
Tone Knez: *La nécropole de Beletov vrt, Novo mesto*, 1981 (Iva MIKL-CURK) 414
Danilo Breščak: *Antično bronasto posodje Slovenije*, 1982 (Marijan SLABE) 414
Gernot Piccottini: *Die kultischen und mythologischen Reliefs des Stadtgebietes von Virunum*, 1984 (Vladimira BERTONCELJ-KUČAR) . . . 415
Károly Sági: *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*, 1981 (Barbara RAVNIK-TOMAN) 416
Katalin Ottományi: *Fragen der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Pannonien*, 1981 (1982) (Boris VIČIČ) 417
Đorđe Janković: *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka*, 1981 (Slavko CIGLENEČKI) 418
Janko Belošević: *La nécropole paléocroate Kašić-Maklinovo brdo*, 1982 (Andrej PLETERSKI) 419
Franc Kos: *Izbrano delo*, 1982 (Andrej PLETERSKI) 420
Milica Janković: *Srednjovekovno naselje na Velikom Gradcu u 10—11 veku*, 1981 (Andrej PLETERSKI) 420
Sylloge nummorum Graecorum, Dreer/Klagenfurt, *II. Teil: Spanien-Gallien; Keltenländer*, 1984 (Efrem M. PEGAN) 422
Nikola A. Crnobrnja: *Novac sa područja Zemuna do 1521. godine*, 1984 (Peter KOS) 423
Aleksander Jeločnik, Peter Kos: *Zakladna najdba Centur-C, Folisi Maksencija in Tetrarhije*, 1983 (Željko DEMO) 427

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 11—24

POTOČKA ZIJALKA IN MOKRIŠKA JAMA

MITJA BRODAR

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

Do odkritja Potočke zijalke je veljalo, da so v visoke Alpe prihajali v zadnjem interglacialu le ljudje primitivne kulture premoustériena. Bogata zbirka koščenih konic v Potočki zijalki (S. in M. Brodar, 1983) je nenadoma dokazala, da so tudi mlajšepaleolitski lovci šli v višine. Datacija v zadnji interglacial za mlajšepaleolitske najdbe se ni mogla obdržati in s tem se je spet odprl kronološki problem.

Navedena temeljna in še druga nerešena vprašanja visokogorskega paleolitika smo upoštevali ob odločitvi, da je treba raziskovati tudi v Mokriški jami. Ta raziskovanja (M. Brodar, 1955, 1956, 1959, 1960 in 1966) so odkrila novo mlajšepaleolitsko postajo in dokazala, da aurignacienski človek v Potočko zijalko ni zašel le slučajno, obenem pa so utrdila interstadialno starost aurignaciena. Posebej je pomembna ugotovitev, da je Mokriško jamo človek obiskoval v drugi polovici interstadiala, tako da je v prvi polovici čas za primitivnejšo kulturo švicarskih postaj, ki jih zdaj tudi datiramo v isti interstadial.

Za reševanje temeljnih vprašanj kulturne pripadnosti in datacije, ki smo jih omenili, je pomembno, da se Mokriška jama tako zelo ujema s Potočko zijalko. Mokriška jama je sicer 200 metrov nižje od Potočke zijalke, toda zaradi neugodne lege — odprta je proti severovzhodu in doseže jo le jutranje sonce — se to vsaj izravna. V obeh jamah je razvoj sedimentacije enak. Debelim sedimentom iz toplega obdobja sledijo le neznatni iz sledeče mrzle faze. V plasteh je zelo veliko kosti jamskega medveda. Drugih živalskih vrst je malo (če v Potočki zijalki odštejemo najdbe iz glodalske plasti, ki so jih prinesle sove) in tudi število osebkov posamezne vrste je majhno. V obeh jamah je pojav preluknjanih kosti zelo očiten. Tudi protolitska kostna industrija je v obeh jamah številna in tipična. V okviru visokogorskih postaj je pomembno, da so tudi kulturni ostanki iz Mokriške jame (koščene konice, med njimi ena s precepljeno bazo) nedvomno mlajšepaleolitski. Zareze na robovih koščenih konic, ki so v Potočki zijalki zelo pogoste, se pojavljajo tudi v Mokriški jami. Kulturna stopnja v obeh jamah je ista, pripadnost k aurignacienu je nesporna.

Ob ugotovitvi, da obe postaji pripadata isti kulturni stopnji, pa vendar ni mogoče prezreti razlike, ki obstaja med njima. Že leta 1956 je v poročilu o prvih kulturnih najdbah v Mokriški jami (M. Brodar, 1956, str. 209) rečeno: »*Iz Mokriške jame lahko zelo verjetno prištejemo mladečkemu tipu konico tab. I., sl. 3. Imamo pa razen nje še dve, ki sta drugačni. Pravih paralel tema dvema v literaturi ne najdemo. Po drugi strani je res, da dopušča tip mladečke konice zelo velike variacije. Zato bi se kljub precejšnji razliki za sedaj odločili, da ju prištejemo ... mladečkim konicam.*« V sledeči objavi (M. Brodar, 1959,

str. 447) je rečeno: »... *tipološke razlike vsekakor niso tako velike, da ne bi mogli šteti tudi Mokriške jame k olševskim postajam.*« V objavi rezultatov zadnjega izkopavanja v Mokriški jami (M. Brodar, 1966, str. 431) je formulacija že določnejša: »... *razlika med kulturno ostalino Mokriške jame in drugih olševskih postaj, ki je bila z odkritjem prve široke koščene konice samo nakazana in bila z najdbo konice s precepljeno bazo bolj očitna, je po zadnjih izkopavanjih s pojavom še tretje široke konice tako značilna, da je ni več mogoče tolmačiti kot samo slučajno razliko*«. Malo naprej pa, da je »... *kulturno izvrednotenje omenjene tipološke razlike za sedaj še nemogoče*«. Če smo ob raziskovanju Mokriške jame še govorili o mladečkih konicah, je to pač odraz tedanjega časa. Pri tem pa je treba pripomniti, da smo imeli pod tem terminom vedno pred očmi koščene konice iz Potočke zijalke in ne velike konice iz Mladeča, ki jo je Bayer postavil kot tip.

Pri študiju oblike koščenih konic iz Potočke zijalke je bilo vprašanje mokriških konic vedno aktualno. Če že ni bilo mogoče ločiti več tipov v okviru same Potočke zijalke, pa se je vedno bolj utrjevalo prepričanje, da je treba v drugačni obliki mokriških konic videti samostojen tip. Razlika je tako velika, da ni upravičeno raztegovati variacijske širine tudi nanje. Za primerjavo smo na podlagi treh mer — dolžine, največje širine in največje debeline — izdelali tri diagrame. Prvi kaže razporeditev konic, upoštevajoč njihovo dolžino in širino. V drugem je dana razporeditev z ozirom na širino in debelino. Tretji diagram pa združuje oba prejšnja in kaže razporeditev dolžinsko-širinskega in širinsko-debelinskega indeksa. Na diagramih smo označili polja nastopanja koščenih konic. Iz Potočke zijalke imamo 83 koščenih konic, ki jim moremo, deloma po rekonstrukciji dolžine, izmeriti potrebne mere. Ker je število primerkov dovolj veliko, je območje nastopanja zadovoljivo natančno določeno. Koščene konice iz Mokriške jame smo označili bolj ohlapno, ker je število majhno in je mogoče, da je variacijska širina večja, kot jo kažejo naši trije primerki.

Za ilustracijo objavljamo dve tabli koščenih konic. Na prvi so štiri konice iz Potočke zijalke. Pri izboru je bil edini kriterij približno enaka dolžina z mokriškimi, ker je primerjava oblike pri isti velikosti najbolj neposredna. Pri pregledu vseh konic (S. in M. Brodar, 1983, tab. 6—22) se je lahko prepričati, da bi tudi drugačen izbor ne zmanjšal očitne razlike obeh tipov. Na drugi tabli so vse najdbe iz Mokriške jame. **Št. 1—7** so iz plasti 7; **1** je iz četrtega (najglobljega) kulturnega nivoja, **2** in **3** sta iz tretjega kulturnega nivoja, **4, 6** in **7** so iz drugega kulturnega nivoja in **5** je iz prvega (najvišjega) kulturnega nivoja. **Št. 8** je iz sonde v ozadju jame. **Št. 9** je iz (višje) plasti 6. Njihov opis je bil že objavljen (M. Brodar, 1956, str. 206 sl.; 1959, str. 440 sl.; 1966, str. 430 sl.), za naš tokratni namen pa so potrebne še sledeče pripombe. Posebno obliko mokriških konic, to je njihovo veliko širino in majhno debelino, najbolje kažeta obe dobro ohranjeni **št. 3** in **6.** Razen njiju pa je zelo izrazita tudi **št. 4.** Čeprav je močno poškodovana, smo vendar poskusili z rekonstrukcijo. Njeno dolžino smo po primerjavi z ohranjenima ocenili na 13,0 cm. Če je bila krajša, je še bolj tipična. Če pa je bila nekaj centimetrov daljša, se skupini olševskih konic ne bi bistveno približala, kar je vidno na dolžinsko-širinskem diagramu. Njeno širino smo upoštevali tako, kakršno odlomek na prelomu dejansko ima. Jasno pa je videti, da na prelomu oba robova še diver-

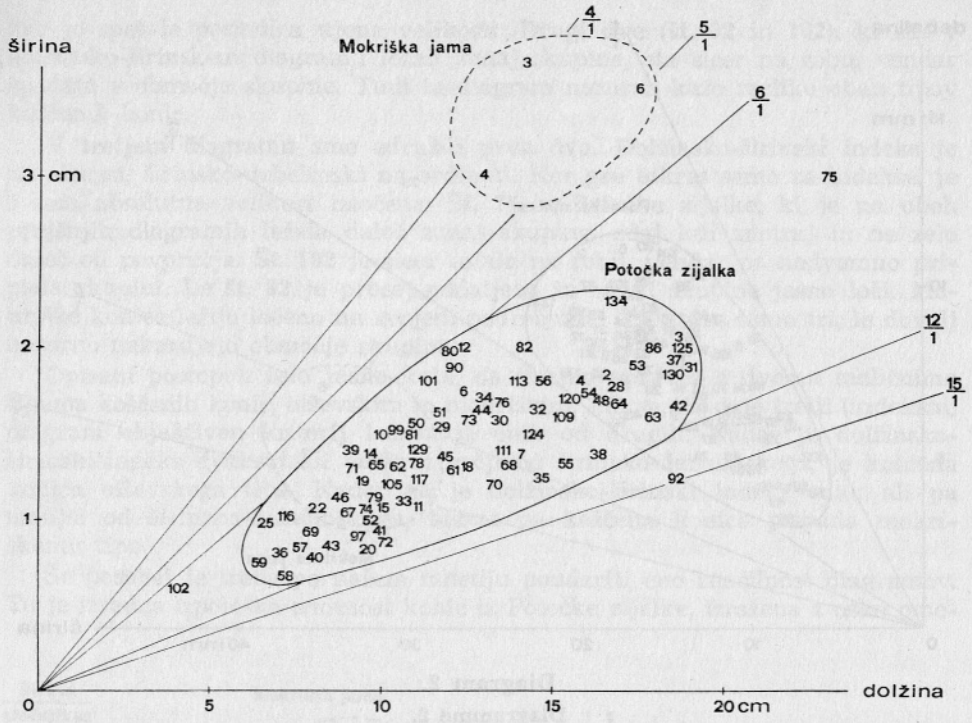

Diagram 1.

Diagramme 1.

girata in je bila maksimalna širina gotovo večja. Pri tem je mogoče, da je bila tudi debelina na mestu največje širine nekaj večja. Na širinsko-debelinskem diagramu se vidi, da bi se v tem primeru le še bolj približala obema ohranjenima. Kakorkoli njeno rekonstrukcijo spreminjamo, ostane tudi v diagramu obeh indeksov v bližini obeh ohranjenih in se nikakor ne približa konicam iz Potočke zijalke. Drugi fragmenti ne dovoljujejo rekonstrukcije, ki bi jo mogli numerično izkoristiti. Terminalni odlomek **št. 5** je premajhen, da bi jasno videli, kakšne oblike je bila cela konica. Toda njegova robova ob prelomu divergirata in nakazujeta veliko širino spodnjega dela konice. Razen tega je prerez na prelomu že zelo sploščen. Še manjši je odlomek **št. 8,** ki je bil odkrit v zadnjem delu jame. Oblikovno se tako zelo ujema z zgornjim delom konice **št. 6,** da ga brez nadaljnjega štejemo za fragment tej podobne konice. Najmanjši fragment **št. 7** je premajhen za oblikovno presojo. Moramo pa dodati, da je edini iz Mokriške jame, ki s svojo gladko površino spominja na koščene konice iz Potočke zijalke. Fragment **št. 1** gotovo ni mokriškega tipa, odstopa pa tudi od olševskega tipa. Fragment **št. 2** pa je mogoče sploh boljše označiti kot šilo in ga uvrstiti v spremljevalno industrijo. Vsi navedeni predmeti so iz raznih nivojev plasti 7. Opozoriti je treba, da je koščena

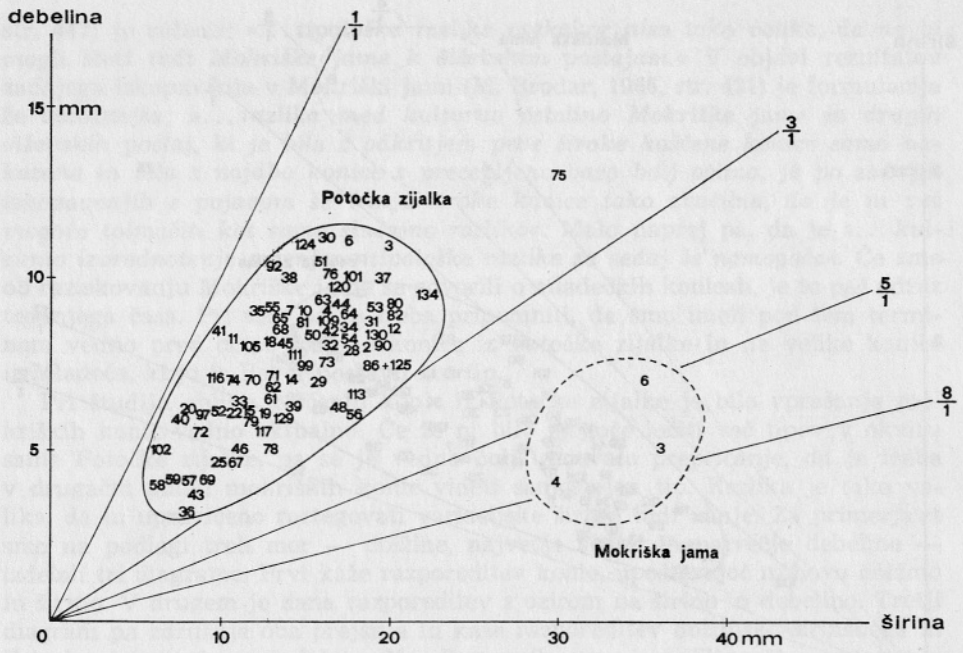

Diagram 2.
Diagramme 2.

konica **tab. 2, št. 9,** ki je tipološko drugačna, iz višje plasti (6), v kateri se že kaže prihajajoča gravetna tehnika.

V dolžinsko-širinskem diagramu so nanesene dolžine koščenih konic na absciso, njihove širine pa na ordinato. Dobljena razporeditev pokaže, da je velika večina konic iz Potočke zijalke na določenem prostoru (razmerje med dolžino in širino je med 6 in 12) in le tri (**75, 92** in **102**) so zunaj tega območja. Konici **št. 75** in **102** sicer ležita precej daleč zunaj skupine, toda opozoriti je treba na radialni značaj diagrama. Ni pomembno, kako daleč od začetne točke konica leži, temveč je pomembno, na katerem radiusu je. Obe navedeni sta ekstremno narazen, toda na blizu ležečih radiusih (za **102** je razmerje dolžina : širina 6,7, za **št. 75** pa je 7,7), kar pomeni, da sta njuni obliki zelo podobni. Velika oddaljenost je le izraz razlike v velikosti, **št. 102** je izjemno majhna in **št. 75** je v naši zbirki izjemno velika. Iz povedanega sledi, da pa je za zunaj skupine ležečo **št. 92** stvar drugačna. Leži blizu radiusa 15, kar pomeni precej drugačno obliko, kakor jo imajo druge konice. Enako, toda še bolj izrazito, velja to za mokriške konice, ki ležijo daleč od olševske skupine, ker imajo razmerje med dolžino in širino med 4 in 5.

V širinsko-debelinskem diagramu, kjer so širine na abscisi in debeline na ordinati, je polje koščenih konic iz Potočke zijalke med razmerjema 1 : 1 in 3 : 1, medtem ko so vse tri mokriške konice v polju med razmerjema 5 : 1 do 8 : 1. Od skupine konic iz Potočke zijalke je spet močno oddaljena **št. 75,**

kar je spet le posledica njene velikosti. Drugi dve (**št. 92** in **102**), ki sta v dolžinsko-širinskem diagramu ležali zunaj skupine, sta sicer na robu, vendar spadata v območje skupine. Tudi ta diagram nazorno kaže razliko obeh tipov koščenih konic.

V tretjem diagramu smo združili prva dva. Dolžinsko-širinski indeks je na abscisi, širinsko-debelinski na ordinati. Ker gre tokrat samo za indekse, je s tem absolutna velikost izločena. **Št. 75** iz Potočke zijalke, ki je na obeh prejšnjih diagramih ležala daleč zunaj skupine, zdaj leži znotraj in ne zelo daleč od povprečja. **Št. 102** je sicer ostala na robu, vendar pa nedvomno pripada skupini. Le **št. 92** je precej oddaljena in se od skupine jasno loči. Mokriške konice ležijo ločeno na svojem področju in čeprav so samo tri, le dovolj nazorno nakazujejo območje skupine.

Opisani postopek zelo jasno kaže, da imamo opraviti z dvema različnima tipoma koščenih konic, olševskim in mokriškim. Zdi se, da daje tretji (indeksni) diagram objektiven kriterij ločevanja enih od drugih. Kadar je dolžinsko-širinski indeks dvakrat ali večkrat večji od širinsko-debelinskega, je koščena konica olševskega tipa. Kadar pa je dolžinsko-širinski indeks enak ali pa manjši od širinsko-debelinskega, takrat pa koščena konica pripada mokriškemu tipu.

Še posebej je treba po našem mnenju poudariti eno značilnost diagramov. To je izredna tipološka enotnost konic iz Potočke zijalke, izražena z ozko ome-

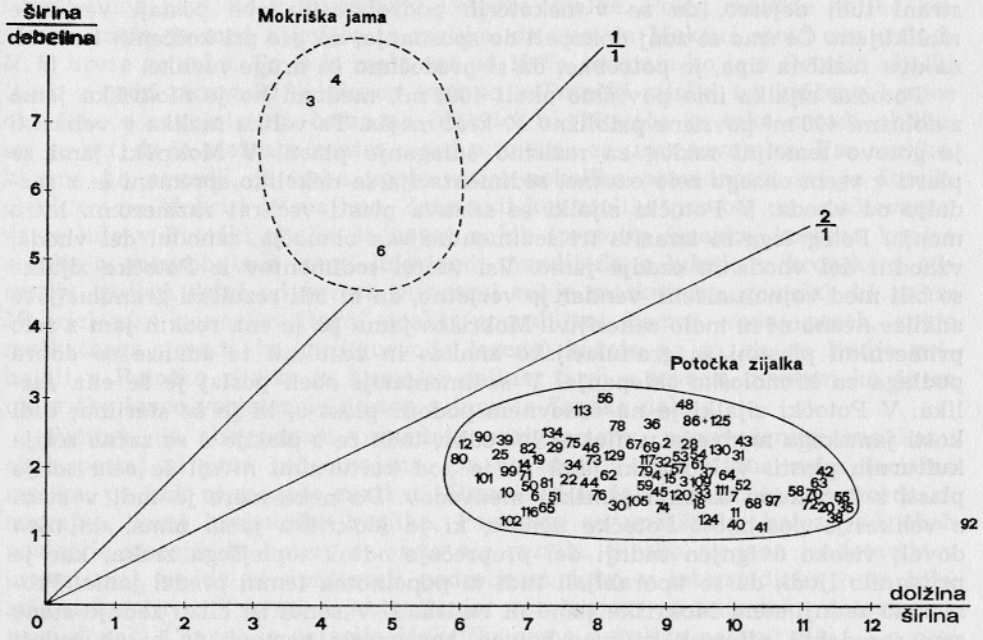

Diagram 3.
Diagramme 3.

jenim prostorom, ki ga v diagramu zavzemajo. Pri tako velikem številu (dovolj ohranjenih, ki smo jih upoštevali, je 83) bi sploh ne bilo čudno, če bi jih nekaj tudi močno odstopalo od osnovnega tipa. Imamo pa samo eno, ki odstopa (**št. 92**), in še ta le zaradi svoje dolžine. Morda pa je to odstopanje sploh le posledica napačne rekonstrukcije in smo upoštevali večjo dolžino, kot jo je konica v resnici imela. Po drugi strani pa v tej zvezi lahko sklepamo, da smo pri vseh drugih, ki so odlomljene, zelo dobro ocenili njihovo prvotno dolžino. Ravno ta tipološka enotnost Potočke zijalke je argument, da kljub majhnemu številu mokriških konic lahko brez nadaljnjega v njih vidimo drugačen tip. Ob dejstvu, da so takorekoč vse koščene konice iz Potočke zijalke skoro enake, se je treba zavedati, da smo uporabili le tri parametre; dolžino, največjo širino in največjo debelino. Druge značilnosti (oblika prereza, ali sta stranska robova konveksna, ravna ali konkavna, oblika baze, ali ima srednji del ali ga nima, ali ima na robu zareze ali ne in še kaj) so pri tem ostale ob strani. Vsak znak tudi nima enake vrednosti, pri čemer je važno, pa žal neugotovljivo, kaj je bilo za olševskega človeka pomembno. Možnost razlikovanja moramo prepustiti bodočnosti, za zdaj pa še ostati pri mnenju, da gre le za en tip, ki v podrobnostih nekoliko variira. O variiranju mokriškega tipa pri tako omejenem številu primerkov seveda ne moremo govoriti. Ne glede na podrobnosti pa je osnovna ugotovitev, da nastopata v Potočki zijalki in Mokriški jami dva različna tipa, na podlagi prikazanih diagramov dovolj utemeljena.

Zaradi temeljne enakosti obeh postaj smo, ob sicer očitni razliki oblike koščenih konic, dolgo časa le menili, da gre za različke. Ob tem je ostalo ob strani tudi dejstvo, da se v nekaterih podrobnostih obe postaji vendarle razlikujeta. Če smo se zdaj dokopali do spoznanja, da gre pri koščenih konicah za dva različna tipa, je potrebno, da si predočimo še druge razlike.

Potočka zijalka ima površino okoli 4000 m², medtem ko je Mokriška jama z dobrimi 400 m² površine približno 10-krat majša. Ta velika razlika v velikosti je gotovo temeljni razlog za različno odlaganje plasti. V Mokriški jami so plasti v vsem obsegu zelo enotne, sedimentacija se nekoliko spremeni le z razdaljo od vhoda. V Potočki zijalki se sestava plasti večkrat razmeroma hitro menja. Poleg tega so izrazita tri sedimentacijska območja, zahodni del vhoda, vzhodni del vhoda in ozadje jame. Vsi vzorci sedimentov iz Potočke zijalke so bili med vojno uničeni, vendar je verjetno, da bi bili rezultati granulacijske analize neenotni in malo zanesljivi. Mokriška jama pa je ena redkih jam z zelo primernimi plastmi za granulacijsko analizo in rezultati te analize so dobra podlaga za kronološka sklepanja. V sedimentaciji obeh postaj je še ena razlika. V Potočki zijalki je na osnovnem podoru plast 9, ki je še sterilna; tudi kosti jamskega medveda v njej so le redke, toda že s plastjo 8 se začne serija kulturnih plasti. V Mokriški jami pa je pod kulturnimi nivoji še cela serija plasti s številnimi ostanki jamskih medvedov. Do neke mere je tudi v zvezi z velikostjo posebnost Potočke zijalke, ki je Mokriška jama nima, da njen dovolj visoko dvignjen zadnji del preprečuje odtok toplejšega zraka, kar je pritegnilo ljudi, da so uporabljali tudi ta popolnoma temni predel jame. Prostor ob zadnji steni Mokriške jame ni raziskan. V sondi že blizu zadnje stene smo res dobili odlomek koščene konice, kar morda pomeni, da bi ob zadnji steni lahko še kaj prišlo na dan, toda take koncentracije najdb, kakršno je dala Potočka zijalka, gotovo ni pričakovati.

Kar zadeva kulturno ostalino, je najprej vidna velika razlika v količini. Potočka zijalka je vsekakor bogata postaja in Mokriška jama s svojimi devetimi koščenimi konicami, tremi kamenimi orodji in 24 odbitki oziroma luskami je ob njej prav revna. V kulturnih plasteh Potočke zijalke, predvsem v glavni kulturni plasti 7, so bile najdbe v vsej plasti in ne le v določenih nivojih. Na tak hodni nivo kaže sicer koščena konica **86 + 125**, katere zgornji del **(86)** je bil najden pred veliko skalo, spodnji del **(125)** pa v ognjišču B_5, vendar pa v sedimentih takih nivojev ni videti. V Mokriški jami je drugače. V plasti 7 je bilo že v profilih lepo videti štiri tenke, včasih le 2—3 cm debele temne proge, ki jih je bilo mogoče slediti na večji površini. Vse najdbe so iz teh prog. Velika je razlika v uporabi ognja. V Potočki zijalki je cela vrsta kurišč in vmes je nekaj nenavadno obsežnih in debelih z veliko oglja. Na prostoru vhodnega in srednjega dela Mokriške jame, ki sta skoro v celoti preiskana, smo odkrili eno samo majhno kurišče z zelo malo oglja. Veliko vlogo igra v Potočki zijalki vodni pesek, ki je bil odkrit v kulturnih plasteh. Tega pojava v Mokriški jami ni, odkrito ni bilo niti eno zrno peska. Tudi zrn in drobcev raznih skrilavcev, ki se v Potočki zijalki vsepovsod pojavljajo, v Mokriški jami sploh ni. Za izdelavo kamenega orodja so v Potočki zijalki uporabljali pretežno lidit. Značilno je, da tega materiala v Mokriški jami sploh ni, ampak so artefakti in luske iz sivega roženca, keratofirja in keratofirskega tufa. Vidna je tudi razlika v obdelavi. Čelo praskala iz Mokriške jame je še kar strmo, vendar pa ne dosega Potočkinih praskal in tudi nima njihovih izrazitih kanelur. Kratka vsestransko obdelana klina iz Mokriške jame skoraj nima paralele v inventarju Potočke zijalke. Poleg različne oblike koščenih konic, je med njimi še ta razlika, da ima na Mokrici samo ena **(tab. 2, št. 6)** ureze na robu. To je le malo več od 10 %, medtem ko je v Potočki zijalki takih z urezi okrog 30 %. Razen tega so v Potočki zijalki tri koščene konice okrašene z zavojnicami, česar na Mokrici ni. Mogoče je tako zaradi oblike, saj se zdi, da je ploščata konica manj primerna za urez zavojnice. Vse razlike, ki smo jih navedli, je treba upoštevati z nekoliko previdnosti, saj je število objektov na Mokrici le majhno. Zato tudi kot razlike posebej ne upoštevamo, da je bilo v Potočki zijalki še nekaj najdb (prototip šivanke, koščena konica z luknjo, mandibula s tremi luknjami, mandibula z luknjo v kronskem odrastku, najbrž daleč od severa prineseni zobje moškatnega goveda), ki se na Mokrici niso ponovile. Razni znaki (uporabljeni kamni, vodni pesek, zobje moškatnega goveda in konfiguracija terena) kažejo na to, da so ljudje prihajali v Potočko zijalko iz Dravske doline, torej s severa, medtem ko je za mokriške lovce verjeten le dostop z juga iz Savske doline.

Trditev, da obe postaji pripadata aurignacienu, z navedenimi razlikami obeh postaj ni prav nič omajana. Da pa obstaja med njima neka facialna razlika, pa tudi ni mogoče zanikati. Razmisliti je torej treba, če gre morda za razvojno, torej kronološko razliko. Postavlja se vprašanje, katera od obeh postaj je starejša in katera se je iz nje razvila. Široko gledano je datacija v interstadial, ne da bi upoštevali podrobnost, kdaj v interstadialu je to bilo, zelo zadovoljiva. V zvezi s postavljenim vprašanjem pa nam taka datacija ne pove dovolj. Čeprav je datacija Mokriške jame nekoliko natančnejša — o njej vemo, da je bila poseljena v drugi polovici interstadiala, to ne zadošča za razvrstitev po starosti. V samem inventarju vidimo neke znake, ki bi kazali na

to, da je Mokriška jama starejša. Odkrito praskalo je primitivnejše od praskal Potočke zijalke, obdelana klina je bolj podobna tistim iz Wildkirchlija kakor pa Potočkinim, urezi na koščenih konicah so mnogo redkejši, spiral pa sploh ni. Če bi to držalo, bi bila prvotna oblika koščene konice ploščata, vendar ti znaki zaradi premajhnega števila najdb v Mokriški jami nimajo dovolj teže. Precepiti tako tenko konico, kakor je mokriška, je gotovo težje kakor debelejšo, kar bi kazalo na obratni vrstni red. Vsaj za sedaj na podlagi kulturnih ostankov kronološko različne pozicije ne moremo ugotoviti pa tudi predpostavljati ne.

Če smo v začetku rekli, da je razvoj sedimentacije v obeh jamah enak, velja to le za široko primerjavo. V podrobnostih so precejšnje razlike in brez uspeha ostane vsak poskus, da bi ugotovili, katere plasti v eni in drugi jami so nastajale istočasno. Zaradi tega tudi vzporejanje kulturnih nivojev iz obeh jam ne uspe. Teoretično lahko razvijemo več možnosti, toda stvarnih argumentov za nobeno varianto ni. Eno povezavo pa vendarle imamo. V obeh postajah je najvišja kulturna plast (v Potočki zijalki plast 3, v Mokriški jami plast 6) že v prihajajočem mrzlem sunku, kar pomeni, da je njun konec vsaj približno istočasen. Četudi je mogoče, da so bili prvi obiski Potočke zijalke, ki so pustili skromne ostanke v plasti 8, še pred začetkom tvorbe plasti 7 v Mokriški jami, je glavnina obiskov obeh jam po vsej verjetnosti »istočasna«.

Ker torej ni možnosti, da bi s kronološko razliko pojasnili nastopanje tipološko različnih koščenih konic, ostane le razlaga, da gre za dva kulturna različka, ki ju za zdaj imenujemo po obeh najdiščih: facies Potočke zijalke in facies Mokriške jame. Že sam zaključek, da gre za dva različka aurignaške kulture, je presenetljiv. Še bolj je to čudno, ker ju ugotavljamo v dveh postajah, ki sta zelo blizu skupaj. Zračna črta med obema komaj presega 15 kilometrov. Že spredaj smo povedali, da so ljudje verjetno hodili v Potočko zijalko iz Dravske doline, torej od severa, v Mokriško jamo pa od juga iz Savske doline, to pa oddaljenost močno spremeni. Sicer lahko predpostavljamo, da za ljudi, ki so v obe jami hodili, tudi Kamniško sedlo (1900 m) ni bilo neprehodno, toda kulturna razlika, ki kaže na dve različni skupini ljudi, morda potrjuje tezo, da preko Kamniškega sedla takrat ni bilo komunikacije.

Namen zgornjih izvajanj je bil ugotoviti razliko med obema našima visokima gorskima postajama. Dosedanje študije o obliki koščenih konic (G. Albrecht, J. Hahn, W. G. Torke, 1972; J. Hahn, 1974; G. Albrecht, J. Hahn, W. G. Torke, 1975; C. Leroy-Prost, 1975, 1979) v ta namen niso prišle v poštev, ampak smo morali uporabiti drug način primerjave. Ker se je ta v našem primeru dobro izkazal, si lahko zastavimo vprašanje, ali ugotovljena razlika obstaja le med Potočko zijalko in Mokriško jamo ali pa je to širši pojav, ki ga je mogoče ugotoviti tudi drugje. Uvodoma smo omenili, da smo že v publikacijah o Mokriški jami opozarjali na veliko razliko v obliki koščenih konic. Čeprav smo takrat ostali pri mnenju, da gre le za različke, je bila misel o posebni obliki vendarle vedno navzoča. To je prišlo do izraza v obravnavi nemških in avstrijskih najdišč (M. Brodar, 1968). V komentarju najdb iz jame Buchenloch (str. 225) smo takrat napisali: »*Ein zweifelloses Bruchstück einer Knochenspitze vom Mokrica Typus.*« Mišljen je predmet, ki ga objavlja E. Bracht (1883, Taf. 7, Fig. 5). Dalje je tudi v komentarju najdb iz Kartsteinhöhle napisano: »*.. ist .. klar, dass es sich um ein grösseres Bruchstück einer Mokrica-Knochenspitze handelt*« (str. 227). V tem primeru gre za odlomek koščene ko-

nice, ki jo objavlja C. Rademacher (1911, T. 36, 3). Takrat izraženo mnenje lahko tudi danes brez nadaljnjega obdržimo. Po svojem habitusu nas takrat koščena konica iz 6. plasti jame Vogelherd (G. Riek, 1934, str. 131 in Taf. 26, Abb. 4) ni toliko prepričala, da bi jo označili kot mokriško konico, čeprav je bila očitna njena močna sploščenost. Če izračunamo njene indekse in poiščemo njeno mesto v diagramih, pa vidimo, da leži v območju Mokriške jame. Na pogled je zelo prepričljiva koščena konica iz jame Jankovich, ki jo je objavil O. Kadić (1934, tab. 13, sl. 2). Čeprav je nekaj manjka in ni objavljen prerez, tako da ne poznamo debeline, je vendar toliko ohranjena, da moremo nekoliko poskušati tudi s številkami. Ti poskusi pokažejo, da je vedno daleč od konic Potočke zijalke in na robu ali kar med mokriškimi. Podobno je s koščeno konico s precepljeno bazo iz jame Vindije (M. Malez, 1979, T. 31/1), ki je nekoliko preveč poškodovana za dovolj natančno oceno njene prvotne dolžine. Z ozirom na njen širinsko-debelinski indeks, ki znaša 6,4, je ne glede na dolžino očitna njena pripadnost mokriškemu tipu. Nadalje je treba omeniti še fragmente štirih koščenih konic iz jame Velika pečina (M. Malez, 1967, sl. 6, str. 35, 1—4 in T. 5, 1—4). Gre za dva manjša in dva večja fragmenta, ki pa vendar nista dovolj velika za pravilno rekonstrukcijo. Na pogled se zdi prepričljivo, da so vsi štirje primerki mokriškega tipa, čeprav je debelina konice št. 2 razmeroma velika. Končno je treba omeniti še dve koščeni konici iz Tischoferhöhle (Zotz, 1964/65). Prva je velika konica s precepljeno bazo (str. 144, št. 5), ki je skoraj v celoti ohranjena, tako da jo je mogoče izmeriti. V vseh diagramih je njeno mesto ob konicah Mokriške jame. Druga (str. 145, št. 8) ni izmerljiva in smo navezani samo na vtis, ki ga dobimo ob pogledu nanjo. Zdi se, da jo njena osnovna oblika uvršča v mokriški tip; pripomniti pa je treba, da njen prerez ni izrazito ploščat.

Število navedenih najdb, ki smo jih pripisali mokriškemu tipu, ali pa so mu vsaj zelo blizu, je razmeroma majhno. Večina koščenih konic pripada olševskemu tipu. Vendar smo pri pregledu ugotovili, da je nekaj najdišč, katerih koščene konice ne pripadajo niti enemu tipu (npr. Wildhaus, Hermannshöhle, Bockstein, Fischleitenhöhle, Grosse Grotte, Brillenhöhle, velika konica iz Mladeča, Morovica). Zdi se, da za navedene primere uveljavljanje posebnega tipa ni dovolj utemeljeno in gre le za variante obeh osnovnih tipov, ki se na diagramih v vmesnem prostoru približajo.

Doslej smo koščene konice tipološko delili na take s precepljeno bazo in take s celo bazo. V začetku je imela ta delitev tudi kronološki pomen, ker se je zdelo, da najprej nastopa konica s precepljeno bazo in šele kasneje konica s celo bazo. Ta kronološka razvrstitev se že dalj časa izgublja, saj imamo vedno več najdišč, kjer nastopata oba tipa skupaj. V našem primeru smo primerjali inventar dveh postaj, od katerih ima vsaka tudi po eno konico s precepljeno bazo. Primerjava je pokazala, da se ti dve konici po obliki skladata vsaka s svojo skupino. Če se bo dokončno izkazalo, da je tipološka ločitev na olševski in mokriški tip tudi širše veljavna, bo vsekakor treba opustiti mišljenje, da je prva konica s precepljeno bazo in šele kasneje tista s celo bazo. Opustiti bo treba tudi dolgoletno primarno tipološko delitev na koščene konice s precepljeno bazo in tiste s celo bazo. Osnovna tipološka delitev bi potemtakem bila na olševski in mokriški tip in šele v okviru vsakega tipa posebej bi delili konice z ozirom na precepljeno ali celo bazo.

ALBRECHT G., HAHN J., TORKE W. G. (1972), *Merkmalanalyse von Geschosspitzen des mittleren Jungpleistozäns in Mittel- und Osteuropa.* — Stuttgart.

ALBRECHT G., HAHN J., TORKE W. G. (1975), Untersuchungen zu den Geschosspitzen des frühen Jungpaläolithikums. — *Archäologisches Korrespondenzblatt* 5, 99—106, Mainz.

BRACHT E. (1883), Die Ausgrabungen des Buchenlochs bei Gerolstein in der Eifel und der quaternären Besiedlungsspuren in derselben. — *Festschrift zur 14. allgemeinen Versammlung der dtsch. Anthrop. Ges.*, Trier.

BRODAR M. (1955), Poskusno izkopavanje v Mokriški jami. — *Arheološki vestnik* 6/2, 204—226, Ljubljana.

BRODAR M. (1956), Prve paleolitske najdbe v Mokriški jami. — *Arheološki vestnik* 7/3, 203—219, Ljubljana.

BRODAR M. (1959), Mokriška jama, nova visokoalpska aurignaška postaja v Jugoslaviji. — *Razprave IV. razreda za prirodoslovne in medicinske vede SAZU* 5, 417—469, Ljubljana.

BRODAR M. (1960), Die hochalpine Aurignac-Station Mokriška jama (1500 m). — *Festschrift für Lothar Zotz*, 99—116, Bonn.

BRODAR M. (1966), Četrto izkopavanje v Mokriški jami. — *Arheološki vestnik* 17, 427—435, Ljubljana.

BRODAR M. (1968), Knochenspitzenfundstellen des älteren Jungpaläolithikums in Deutschland und Österreich. — *Quartär* 19, 219—237, Bonn.

BRODAR S., BRODAR M. (1983), *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev.* — Ljubljana.

HAHN J. (1974), Analyse des sagaies du Paléolithique supérieur ancien en Europe. — *Premier colloque international sur l'industrie de l'os dans la préhistoire*, 119—127, Aix en Provence.

KADIĆ O. (1934), Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. — *Mitteilungen aus dem Jahrb. d. kgl. Ung. Geol. Anstalt* 30, 1, 133—137, Budapest.

LEROY-PROST C. (1975, 1979), L'industrie osseuse aurignacienne. Essai régional de classification: Poitou, Charentes, Périgord. — *Gallia préhistoire* 18/1, 65—156; 22/1, 205—370, Paris.

MALEZ M. (1967), Paleolit Velike pećine na Ravnoj gori u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. — *Arheološki radovi i rasprave JAZU* 4—5, 7—68, Zagreb.

MALEZ M. (1979), Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj. — *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1, 227—276, Sarajevo.

RADEMACHER C. (1911), Der Kartstein bei Eiserfey in der Eifel. — *Prähist. Ztschr.* 3, 3/4, 201—232, Leipzig.

RIEK G. (1934), *Die Eiszeitjägerstation am Vogelherd in Lonetal.* — Tübingen.

ZOTZ L. (1964/65), Die Aurignac-Knochenspitzen aus der Tischoferhöhle bei Kufstein am Inn. — *Quartär* 15/16, 143—153, Bonn.

LA POTOČKA ZIJALKA ET LA MOKRIŠKA JAMA

Résumé

Dans nos deux stations de haute montagne de la Potočka zijalka et de la Mokriška jama a été découverte la culture aurignacienne et les deux n'ont pu être visitées que dans la période chaude de la glaciation würmienne. Malgré leur appartenance au même degré culturel, elles diffèrent cependant entre elles dans des détails.

Les pointes d'os de la Mokriška jama ont une forme différente de celles de la Potočka zijalka. Pour la comparaison, nous avons effectué trois diagrammes sur la base de trois mesures: la longueur, la plus grande largeur et la plus grande épaisseur. Le premier indique la répartition des pointes d'os en tenant compte de leur longueur et de leur largeur. Dans le deuxième, la répartition est donné par rapport à leur largeur et à leur épaisseur. Le troisième diagramme réunit les deux précédents et indique la répartition des index en longueur-largeur et en largeur-épaisseur. Les diagrammes sont un assez bon fondement pour affirmer qui'il s'agit de deux types différents de pointes d'os: le type d'Olševa et le type de Mokrica. Puis sont indiquées encore d'autres différences: dans la sédimentation, dans la quantité des découvertes,

dans la position des découvertes en couches, dans la dispositon horizontale des découvertes, dans le nombre des foyers, dans l'outillage de pierre, etc. Comme il n'est pas possible d'éclaircir les différences indiquées par un âge différent, il ne reste que l'explication qu'il s'agit de deux variétés culturelles que nous nommons le facies de la Potočka zijalka et le facies de la Mokriška jama. Suit une brève revue d'autres pointes d'os de l'Europe Centrale, qui appartiendraient au type de Mokrica.

Des deux stations comparées chacune a aussi une pointe à base fendue. La comparaison a montré que, par leur forme, ces deux pointes s'accordent chacune avec son groupe. S'il s'avérait définitivement que la séparation typologique en type d'Olševa et en type de Mokrica a aussi une valeur plus large, il faudra en tout cas renoncer à l'opinion que se manifeste tout d'abord la pointe à base fendue et plus tard seulement la pointe à base entière. Il faudra renoncer aussi à la division typologique primaire de longue date en pointes d'os à base fendue et celles à base entière. La division typologique de base serait donc la division en type d'Olševa et en type de Mokrica et seulement dans le cadre de chaque type à part on diviserait les pointes par rapport à la base fendue ou à la base entière.

La traduction allemande de l'article est publiée dans Quartär 35/36, 1985, 69—80.

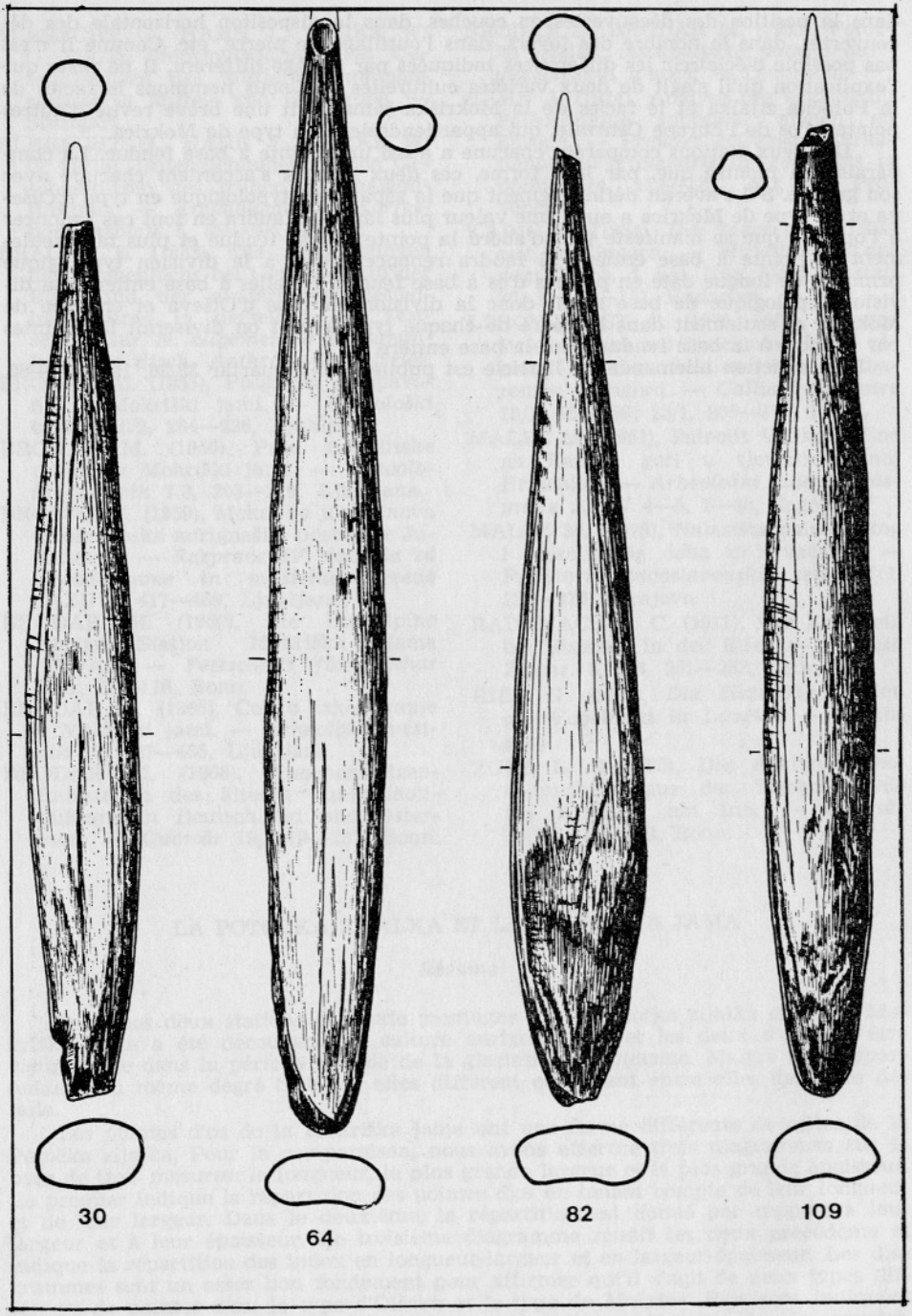

T. 1: Izbor koščenih konic iz Potočke zijalke.
Pl. 1: Choix de pointes d'os de la Potočka zijalka.

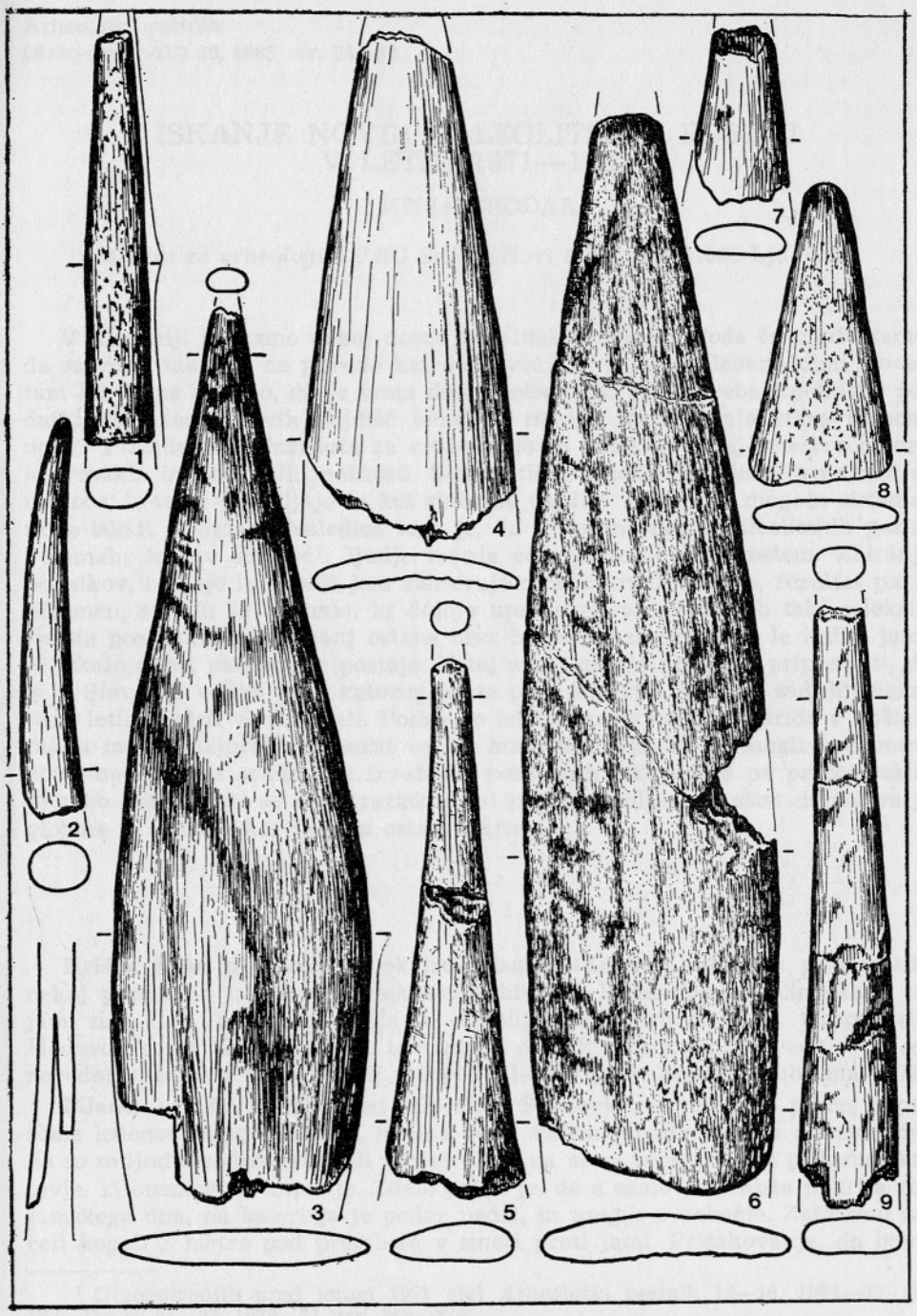

T. 2: Vse koščene najdbe iz Mokriške jame.
Pl. 2: Toutes les découvertes d'os de la Mokriška jama.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 25—38

ISKANJE NOVIH PALEOLITSKIH POSTAJ V LETIH 1971—1982

MITJA BRODAR

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

V Sloveniji poznamo nekaj deset paleolitskih najdišč. Toda če upoštevamo, da so vmes taka, ki ne povedo kaj dosti več kot to, da je ledenodobni človek tam bil, in pa dejstvo, da je vrsta desettisočletij, ki jih je treba izpolniti s podatki, je iskanje novih najdišč temeljna naloga raziskovanja stare kamene dobe.[1] Prizadevanja Inštituta za arheologijo so potekala v tej smeri v okviru kadrovskih in finančnih možnosti. Sistematično iskanje površinskih najdišč ni mogoče; le-ta se pojavljajo le kot slučajne najdbe. Pač pa je mogoče sistematično iskati v jamah. Posledica tega je, da je večina naših paleolitskih postaj v jamah, čeprav so živeli ljudje morda celo pretežno na prostem. Zbiranje podatkov, iskanje in ogledi jam zahtevajo mnogo truda in časa, rezultat pa je skromen, saj jih je le malo, ki dajejo upanje na uspeh. Kljub taki selekciji večina poskusnih izkopavanj ostane brez željenega rezultata in le redke jame se izkažejo kot paleolitske postaje. V tej zvezi morda ni odveč pripomniti, da je v Sloveniji veliko jam, katerim so se pred kratkim, torej v zadnjih nekaj tisoč letih, podrli vhodni deli. Poskusno izkopavanje v njih ne pride v poštev, saj bi morali najprej odstraniti veliko maso skalovja, da bi mogli v prvotno površino izkopati sondo. Od izvedenih poskusnih izkopov je pa precej takih, kjer bo kasneje, če se bodo raziskovalni pogoji izboljšali, možno doseči večje globine in odkriti, kar je nam ostalo skrito.

1971

Križna jama pri Ložu. V okviru gibanja »Znanost mladini« smo izvedli nekaj poskusnih izkopov, ki dokazov o bivanju ledenodobnega človeka v tej jami niso dali. Rezultati akcije so objavljeni (M. Brodar in R. Gospodarič: Medvedji rov v Križni jami in tamkajšnji ostanki jamskega medveda. — *Mednarodni mladinski raziskovalni tabori* 1971—1972, str. 30—45, Ljubljana 1973).

Pilanca pri Zg. Doliču. Ker leži blizu Špehovke, v kateri je precej zapuščine ledenodobnega človeka, in ima velik vhodni prostor, lahko domnevamo, da so se ljudje zadrževali tudi v njej. Toda na vsem prostoru leži podorno skalovje, ki onemogoča kopanje. Zdelo pa se je, da s skalovjem nista pokrita rob jamskega dna, na katerega je podor padel, in pregib v pobočje. Zato smo začeli kopati 2 metra pod pregibom v smeri proti jami. Pričakovanje, da bomo

[1] O sondiranjih pred letom 1971 glej *Arheološki vestnik* 15—16, 1964—65, str. 167—174 in 21—22, 1970—71, str. 269—274.

prišli pod podor, se ni izpolnilo. Takoj pod skromnim humusom se je pokazalo kamenje z večjimi skalami, ki so nas kmalu prepričale, da smo tudi tukaj v podoru. Najbrž gre za dva ločena podora. Že v humusu pa tudi še med kamni smo našli samo rimsko keramiko. Prej je že bilo znano, da so v Pilanci bile najdene tudi kosti jamskega medveda. Leto kasneje so jih pri svojem delu globlje v jami res našli velenjski jamarji. V ozkem rovu, polnem debelega kamenja, izkopavanje ni prišlo v poštev.

Jama pod vrhom Tisnika. Blizu Zg. Doliča na področju Tisnika, ki je zanimivo zaradi najdb iz Špehovke in Koprivške luknje, je še nekaj jam. Odločili smo se za poskus v manjši vodoravni jami tik pod vrhom hriba. Pri vhodu je podor. Izkopavanje pred vhodom ni prišlo v poštev zaradi hude strmine pod jamo, po kateri bi lahko kamenje letelo na cesto. Zato smo locirali sondo velikosti 2 × 2 metra za podorom približno tri metre od vhoda ob levi steni (gledano v jamo). Pod površinskim kamenjem je dobro ped debela humusna plast, v kateri ni bilo nobenih najdb. Sledi razmeroma droben grušč, med katerim je pa obilo večjih skal. Plast je močno zbita, kamni so večkrat zaklinjeni drug v drugega. Barva plasti vleče bolj na rjavo kakor na rdeče. Edina najdba iz te plasti je kanin jamskega medveda, ki je ležal 80 cm globoko. Skale so nas kmalu stisnile in ker smo polomili tudi orodje, smo morali odnehati v globini 1,40 metra pod površino.

1972

Luknja v skali tik pod cesto pod kamnolomom Razdrto. Prazgodovinske najdbe iz te ozke in kratke jame so bile že znane. Sondiranje pa je pokazalo, da pleistocenskih plasti sploh ni in je pod holocenom že skalno dno. Le nekaj metrov stran je druga jama in nekoliko dalje za skalnim robom še tretja. Ti dve svojih imen nimata. Sondiranje je pokazalo, da sta brez pleistocenskih plasti.

Postojnska jama — glavni vhod. Na stenah glavnega vhoda v Postojnsko jamo se vidi, da so bili pri gradnji vhodnega poslopja oziroma ploščadi pred njim odstranjeni več metrov debeli sedimenti, ki so glede na druge najdbe v Postojnski jami zelo verjetno vsebovali paleolitsko ostalino. Ker je obstajala možnost, da so globlji sedimenti še ostali, smo tik za kapom zastavili sondo velikosti 2 × 3 metre. Pod asfaltno prevleko je bilo 40 cm nasutega materiala, ki je ležal direktno na flišni naplavini, kar pomeni, da so bili vsi avtohtoni sedimenti odstranjeni. Plast fliša je debela 55 cm. Zgornji del je običajne rumenkasto-zelenkaste barve, spodnjih 20 cm pa je nekoliko rdečkasto obarvano. V flišni naplavini je nekaj skal, pod njo pa skalno dno.

1973

Mahovnik v Kočevju. V nizki apnenčasti vzpetini je manjši jamski sistem. Za sondiranje je prišel v poštev le vhod ob cesti, kjer je bil kamnolom. Vhodni del jame je podrt in smo prvo sondo locirali precej daleč od današnjega

vhoda pred podor, torej pred bivši vhod. Do globine 1 metra so bile še podorne skale, vmes pa ilovica rjave barve. Spodaj se je pojavil razmeroma droben grušč, ki je bil nekoliko pomešan z ilovico. V globini 1,60 metra je postal vlažen, ker smo se približali vodnemu nivoju. Tik ob cesti je požiralnik, kjer smo nivo lahko ugotovili. Grušč je bil popolnoma sterilen in smo z izkopom prenehali. Drugo sondo smo kopali tik za današnjim vhodom, kjer je kazalo, da ne bo več podora. Toda pod tenkim humusom so se pojavile skale, ki jih nismo mogli predreti. Približno meter globoko smo morali odnehati.

Merešloh pri Kočevju. Jama se nahaja na robu mesta ob vznožju Stojne pod Mestnim vrhom že v pobočju, toda le nekaj metrov nad dnom ravnine. Le dobra dva metra širok rov pada razmeroma strmo. Sondo smo locirali nekaj metrov za vhodom prečno od stene do stene. Po odstranitvi površinske nesnage in približno 20 cm humusa se je pokazala skala. Na obeh straneh je prešla v steno in izkopavanja je bilo konec.

1974

Podrisovec. Od ceste Postojna—Predjama se za cerkvico Sv. Andreja odcepi cesta proti Pivki jami. Na koncu doline se z ovinkom začne cesta vzpenjati in preseka izhod stranske slepe doline, ki prihaja z leve. Neposredno nad cesto je paleolitska postaja Risovec, ki je dobila ime po ledinskem imenu za to področje. V ovinku pod cesto leži domačija Ivana Vilharja, ki je ob stari hišici izkopal temelje za novo hišo. Pri tem izkopu so našli v ilovici nekaj kosov kremena. To je bil zadosten razlog za poskusno izkopavanje, ki sicer ni prineslo mnogo, vendarle pa dovolj za odločitev, da je treba z raziskovanjem nadaljevati. Večletna raziskovanja so odkrila ostanke po večini uničene paleolitske postaje. Le-ta sodi v gravettienski kulturni kompleks in bo posebej obdelana; hkrati bodo navedene tudi številne druge sonde v bližnji okolici.

1975

Jama Brlog leži sredi gozda na pobočju hriba severozahodno od Kastela na Hrušici, od koder je približno 20 minut hoje. Najti jo je mogoče le s pomočjo domačinov. Jama je najbrž del večjega, že davno podrtega jamskega sistema. Vhod je podrt in nekaj metrov za sedanjim vhodom sta dve stropni udorini, tako da je ves vhodni del poln skalovja. Jama je približno 25 metrov dolga in 7 metrov široka. Sondo velikosti 2,20 × 1,20 m smo lahko postavili šele za skalovjem na začetku ohranjenega dela jame. Izjemoma je postavljena poševno, da smo bolje izkoristili skozi stropni udor prihajajočo svetlobo. Izkop je segal do globine 2,60 metra. Pod humusom — meja je ostra — začne rjava ilovica, ki gre do dna izkopa. V zgornjem delu je še tu in tam skala ali kamen, pojavljajo pa se tudi kosi sige. Globlje kamnov ni več, pogostejše pa so skorje sige in odlomljeni kapniki. Drugih primesi pa ilovica ne vsebuje. Ni zelo kompaktna, ampak precej rahlo naložena. V vsakem pogledu je popolnoma sterilna.

Živinski spodmol. Nad vasjo Zapuže pri Ribnici je lep spodmol, ki ga domačini imenujejo Živinski spodmol. Širina vhoda je 15 m, od kapa do zadnje stene je od 5 do 7 metrov. Pod kapom smo izkopali sondo 2 × 2 metra. Dosegli smo globino 2,84 metra. Zaustavili smo se na velikih skalah. To še ni dno, saj gre sediment v špranjah še globlje. Izkopavanje pa ni bilo več možno in ga je bilo treba ustaviti. Profil je enostaven, okoli pol metra humusa, globlje pa vse do dna izkopa debelogruščnata, močno ilovnata plast rdečkaste barve. Kosi apnenca so precej zaobljeni. Proti dnu postane barva temnejša in bolj sivkasta. V humusu smo našli nekaj kosov keramike in en kremen. Majhna neretuširana klinica je bila pod humusom na prehodu v spodnjo plast, dva kosa zelenega roženca, od katerih je eden po robu retuširan, pa sta bila pri vrhu spodnje plasti. V isti višini je bil tudi drobec kosti, ki še ni fosilna. Da bi dobili še kakšno najdbo, smo ob prvi sondi izkopali še eno iste velikosti, vendar le toliko globoko, kot so kazale omenjene najdbe. Le v humusu je bilo nekaj koščkov keramike, pričakovanih najdb pri vrhu spodnje plasti pa ni bilo. Po odkritih kosih kremena kulturne pripadnosti ni mogoče določiti.

1976

Na področju Novega mesta je več manjših jam, od katerih smo za poskusni izkop izbrali dve. Prva je **Jama pod vrtnarijo.** Nekoliko nad vodo je manjša terasa in iz nje vhod v jamo. Sondo 2 × 2 metra smo zakoličili tik pred jamo. Izkopavanje je bilo kratko, saj je tik pod humusom s travno rušo že osnovna skala.

Druga je **Jama pod železniško postajo** Novo mesto, ki ima dva vhoda. Pred zahodnim vhodom smo zakoličili 2 × 2 metra veliko sondo. Na vrhu je približno 40 cm humusa. Pod njim leži rjava ilovnata plast, ki postaja v globini temnejša. Predvsem v zgornjem delu daje vtis, da je premešana. Približno meter globoko je bila plast večjih kamnov in pod njimi spet ilovica, tokrat z rahlim rdečkastim odtenkom. V njej so majhni prodnički, ki kažejo na vodni nanos. Vse plasti so popolnoma sterilne.

1977

Vilharjeva jama. Od številnih poskusnih izkopov, ki smo jih omenili pri Podrisovcu, je enega vendarle treba omeniti že zdaj, saj je dal novo paleolitsko postajo. Na slepem koncu doline Risovca je manjša skalna stena in ob njej je bila izkopana sonda. Dobili smo nekaj pleistocenske favne in dva sileksa. Na enem je izdelano lepo strgalo. Zato je bilo v naslednjih letih izvedeno obsežnejše raziskovanje, o katerem bo treba posebej poročati.

V zgornji Savinjski dolini dober kilometer od Luč proti Solčavi je **Trbiška zijalka.** Jama je v gozdu na desnem bregu Savinje precej visoko nad vodo. Velik obokan vhod je precej zasut z nasipnim stožcem, ki se nasipa z desne strani (gledano v jamo), tako da je spodnji del oboka te desne strani popolnoma zasut. Nasip sega do leve stene; tu je najnižji in sega približno 10 metrov v jamo. Notranja površina jame je precej ravna in približno dva metra

nižja od najnižjega mesta pri vhodu. Sondo, dolgo 3 metre in zaradi velike skale široko le 1,70 metra, smo locirali ob levi steni tako, da je zunanji rob približno 3 metre za kapom, zato je bilo še dovolj svetlobe za delo. Pod humozno plastjo, ki je na notranji strani debela skoraj 1 meter, spredaj pa le pol metra, je sigasta plast. Siga ni odložena kot trda skorja, temveč je drobtinčasta. Pravzaprav gre za droben grušč zelo enakomerne velikosti, ki je ves prepojen s sigo. Plast, ki je ob steni nekoliko debelejša, je povprečno debela 20 cm. Brez ostre meje preide v plast drobnega grušča z razmeroma malo ilovice, zgoraj je rjavo rumenkaste barve, z globino pa postaja bolj sivkasta. Vmes so tu in tam večji kamni in manjše skale. V globini treh metrov pod površino smo zadeli na velike skale in smo morali prenehati. Najdb ni bilo nobenih. Do globine 1,25 m smo izkopali še eno sondo 2 × 1 m v sredini jame, kjer ni več nasipnega stožca. Sediment je droben grušč s primesjo ilovice in sige in zelo podoben tistemu pri vhodu, le barva je nekoliko rdečkasta. Tudi tukaj ni bilo nobenih najdb.

Na opozorilo, da so pred leti v jami kopali otroci in našli črno plast, smo tudi v znani **Skedneni jami** na severnem robu Planinskega polja naredili manjši vkop. Pokazalo se je, da gre za odpadke netopirjev in ne za kulturno plast.

V bodoči industrijski coni pri Sežani je med mnogimi kraškimi objekti tudi nekaj takih, v katerih bi mogli pričakovati paleolitsko postajo. Da bi mogli pred gradbenimi posegi končati morebitna potrebna raziskovanja, smo se odločili sondirati na štirih mestih. Navedenih kraških objektov ni mogoče najti brez domačinov.

Pečina pri Tomažkovih jamah je manjša horizontalna jama z lepim obokanim vhodom. Sonda je bila izkopana pred vhodom. Pod humusom je skoraj čista, intenzivno rdeča kraška ilovica. V globini približno 1 meter se je na desni strani profila (gledano v jamo) pojavil žep grušča. V globini 1,50 metra pa je prišla na dan flišna naplavina, in sicer najprej kot rumen pesek, ki je globlje prešel v glinasto plast. Najdb ni bilo nobenih. V kulturno sicer negativni sondi je vendarle pomembna ugotovitev flišne naplavine, ker je s tem regionalni značaj tega pojava še bolj potrjen.

Malnarjeva pečina v Malnarjevem dolu je večji previs, ki se nadaljuje z jamo do globokega brezna. Sonda 2 × 1 meter je bila izkopana vzdolžno pod kapom. Samo pri vrhu je nekaj drobnega grušča, pod njim pa se začne čista, intenzivno rdeča ilovica. V njej so horizontalne proge, ki so prepojene s sigo. Nekatere so precej trde. Pod ilovico smo zadeli na skalno dno. Najdb ni bilo.

Na Gropajski gmajni je okrogla vrtača s skalno steno na obodu. V tej steni je kratek rov z 1,5 metra širokim vhodom. Po izjavi domačinov je to **Pečina pod hrastom.** V sredini vrtače je že bil večji izkop. Naša sonda je bila pred vhodom v rov. Treba je bilo predreti nasuti material in šele pod njim smo zadeli na prvotni humus. Ta je zelo debel in se nam ga do konca dneva v globini 1,25 metra ni posrečilo predreti. Najdb ni bilo.

V neposredni bližini meje je skalna stena, ki se uviha v večji previs. Imena nima, zato ga imenujemo **Previs pri meji.** Pod kapom podolžno je bila izkopana sonda 2 × 1 m. Pod neznatnim humusom je plast drobnega grušča, ki sega do dna izkopa v globini 1,40 metra in se verjetno še nadaljuje. Najdb ni bilo.

Po navedenem lahko ugotovimo, da kot možni najdišči dokončno odpadeta Pečina pri Tomažkovih jamah in Malnarjeva pečina, medtem ko bo treba na Pečino pod hrastom in Previs pri meji pri morebitnem gradbenem posegu še paziti.

1978

Jamo **Konasnico,** ki se odpira severozahodno od Dražgoš precej visoko pod robom Jelovice, so nam pokazali člani Društva za raziskovanje jam iz Kranja. Obokan, skoraj 10 m širok vhod vodi v domala 100 metrov dolgo in povprečno okoli 8 metrov široko jamo s skoraj ravnim dnom. Tla so rahlo valovita le zaradi manjših ali večjih udorov stropa. Jama je brez dvoma nekdanji vodni rov in precej stara, saj je največ 200 metrov pod robom Jelovice, od koder se je zakrasevanje začelo. Danes je dolinsko dno z vodnimi tokovi približno 500 metrov pod jamo. V jami je na več mestih na tleh mogoče najti prodnike skriljavca. Ali izvirajo ti prodniki iz časa, ko je v jamo tekla voda, ali pa so vanjo prišli kasneje in kako, ni jasno.

Morfologija vhodnega dela jame je dajala upanje, da bodo tu precej debeli sedimenti in možnost paleolitskih najdb se je zdela velika. Tik pod kapom ležijo večje skale in zapirajo precejšen del vhoda. Zato smo sondo 2 × 2 m locirali neposredno za skalno pregrado, in sicer blizu južne stene. Površinsko kamenje preide v humozno plast z gruščem debeline 40 cm. Sledi 30 cm drobtinčaste sige. Pod njo se začenja plast rumenkaste ilovice, ki je v zgornjem delu precej čista in ima primešanega le malo grušča. Z globino se ta primes množi in pojavijo se že večje skale. V globini 1,80 metra se je vzdolž vse sonde pojavila velika skala, ki je onemogočila globlje kopanje. Tik nad njo je ilovica močno zbita in bolj mastna. Najdb ni bilo nobenih. Ilovnati sediment pod sigo vzbuja vtis velike starosti. Zdi se, da je bila jama dolgo časa zaprta in se je ponovno odprla z rušenjem sten Jelovice šele ob koncu pleistocena, tik preden je nastopilo odlaganje sige.

Na **Ravbarkomandi** nad Postojno je v trikotu med avtocesto in cesto v Rakov Škocjan manjša jama. Leži skoro tik ob avtocesti na rahli vzpetini, poraščeni z gozdom, približno 100 m od podvoza. Videl se je manjši vkop, humus je bil nekoč že odkopan. Naš izkop je zadel takoj na intenzivno rdečo ilovico, ki je močno zbita in trda. Že po nekaj decimetrih so se pojavile skale in onemogočile nadaljevanje. Ilovica, ki je popolnoma sterilna, vzbuja vtis, da je zelo stara. Po pripovedovanju Ivana Vilharja, Veliki Otok 49, si je jamo pred leti ogledal tudi F. Anelli, vendar se ni odločil za sondiranje.

V znani **Hudi luknji** v soteski Pake so velenjski jamarji blizu za vhodom preplezali navpično skalno steno in odkrili novo višjo etažo jame. Gre za velik horizontalen rov, ki se po nekaj sto metrih konča. Zapira ga velik podor, ki sega do stropa. V rovu je kar na površini ležalo veliko kosti jamskega medveda, zato so ga imenovali Medvedji rov. Pri ogledu novega najdišča medvedjih kosti smo odkrili zanimivo podrobnost. Tik pred podorom je v steni vhod v manjši stranski rov, ki nekoliko pada in v njem stoji voda, ki kot sifon zapira nadaljevanje. Vsaj enkrat pa se je moralo zgoditi, da je iz tega rova udarila večja količina vode v Medvedji rov in po njem odtekla ven. Tekoča voda je spodnji del podora deloma odnesla in ostal je daljši profil, ki je na

najvišjem mestu visok poldrugi meter. Čeprav natančne izmere še ni bilo, smo vedeli, da smo daleč od nekdanjega vhoda. Toda medvedje kosti so indikator za človekovo navzočnost. Ker nam je že voda nekaj pomagala, smo se odločili za sondiranje. Na najvišjem mestu je bil profil očiščen in ob njem izkopana sonda, tako da je postal profil 2,60 m visok. Našli smo kosti jamskega medveda, drugih najdb pa ni bilo. Ker je evidentno, da medvedi niso mogli preko navpične stene, kjer zdaj prihajamo v rov, je moral v času medvedjih obiskov obstajati drug vhod. Če bi kdaj uspelo odkriti, kje je ta vhod, bi bilo vsekakor potrebno tam sondirati.

Divje babe. Jama leži v strmem, z gozdom poraslem pobočju, ki se dviguje na levem bregu Idrijce nad naseljem Reka. Na vrhu pobočja, na robu razsežne planote, po kateri je raztresena vas Šebrelje, stoji cerkev Sv. Ivana, ki služi za orientacijo. Jama je dobrih 40 metrov dolga in dobrih 10 metrov široka, le pri vhodu je nekoliko ožja. Dno je ravno in se le polagoma dviguje. Že na površini nastopajoče kosti jamskega medveda so nas napotile, da smo se odločili za poskusni izkop. Iz pobočja proti jami smo izkopali krajši rov, tako da je bil končni profil približno 2,30 metra visok. Kosti jamskega medveda so se v precejšnji množini nahajale povsod. V globini 2 metrov smo zadeli na drobce lesnega oglja. To je bilo dovolj, da smo predvideli sistematično izkopavanje. Začelo se je leta 1980 in se vsako leto nadaljuje. Kmalu se je pokazalo, da gre za novo pomembno paleolitsko postajo z vrsto kulturnih plasti. Raziskovanje bo potrebno nadaljevati še več let.

1979

V tem letu poskusnih izkopavanj ni bilo.

1980

Nad Lozarji pri Vrtovinu stoji na platoju cerkvica Sv. Pavla. Ob zahodnem robu platoja je dolinica z betonskim koritom in tekočo vodo. Na drugi strani dolinice v skalnem robu je manjša jama, ki nima imena, zato smo jo poimenovali **Spodmol v Gojaški gmajni.** Vhod, ki leži približno 520 m n. m., je širok približno 3 metre in za hojo dovolj visok. Jama z ravnim dnom je dolga 4 metre in se za vhodom nekoliko razširi. Pred vhodom je manjša ravnica, v katero smo izkopali sondo 2 × 1 meter. Do 10 cm debelemu humusu sledi 50 cm debela plast ostrorobega grušča s primesjo suhe rdeče ilovice. Med gruščem je tudi nekaj večjih skal. Pod gruščem se z ostro mejo pojavi sivozelena flišna ilovica, ki jo poznamo že iz več drugih kraških jam. Najdb ni bilo.

Previs pod Jamarskim vrhom nad Begunjami leži v isti višini tik ob Zijalki pod Jamarskim vrhom. Dolg je dobrih 20 metrov in pod njim je po vsej dolžini približno 4 metre širok raven prostor, po katerem gre pot do zijalke. Kap sega do roba ravnice, tako da je ta skoraj vsa pod streho. Tla pod previsom so pokrita z drobnim gruščem. Pod robom ravnice je melišče. Previs je na prisojnem in razglednem mestu in ima zelo ugodne pogoje za poselitev. Sonda velikosti 2 × 1,50 m je bila zastavljena ob steni previsa v njegovem zahodnem

delu in izkopana 2 metra globoko. Do pleistocenskih sedimentov nismo prišli, ves profil sestavlja droben holocenski grušč z več kulturnimi plastmi od zgodnje antike preko preseljevanja do zgodnjega srednjega veka. Ko bodo te epohe raziskane in sedimenti odstranjeni, bo treba kopati globlje.

Južno od Spodnje Slivnice pri Grosupljem je bila menda leta 1931 med že prej poznanima Malim in Velikim Kevdercem odkrita nova jama, ki so jo zaradi lege imenovali **Srednji Kevderc.** Skozi ozek in nizek vhod ter nizek in vijugast rov je vstop v večjo, 10 metrov dolgo in do 8 metrov široko dvorano, ki jo skupina kapniških stebrov deli na dva dela. Strop, stene in tla so izredno bogato in lepo zasigani. V zapisniku Društva za raziskovanje jam št. 191 najdemo pomemben podatek, da so jamarji v tej dvorani 20. VII. 1932 tudi kopali. Ob zahodni steni je predel z manj sige in z ilovnatimi tlemi. Ta prostor so izkopali do globine 50 cm in našli kosti jamskega medveda in oglje. V načrtu jame, ki so ga narisali 21. VIII. 1932, je označeno mesto izkopa in vnesene so tudi nekatere najdbe. Pri prvem obisku jame v petdesetih letih sem videl le, da pri vhodu ni sedimentov in da medved skozi ta vhod zagotovo ni mogel v jamo. Mnogo kasneje pri drugem obisku leta 1977 se mi je zdelo, da vidim v terenu sledove podrte jame, ki naj bi se začela na prelomu strmine blizu Velikega kevderca. Podrto jamo sem sledil do manjšega skalnega roba, kakršnih je povsod na krasu dovolj, desno od vhoda v Srednji Kevderc. Primerjava z načrtom jame je pokazala, da bi lahko bilo to nadaljevanje dvorane, v kateri so jamarji kopali. Tukaj naj bi torej bil vhod, ki bi seveda tudi medvedom omogočal vstop. Do poskusnega izkopavanja je prišlo šele leta 1980. Pokazalo se je, da gre v resnici za do 8 metrov širok in lepo obokan vhod, ki je do vrha zasut s sedimenti. Kopali smo tik pred kapom in dosegli globino 2 metra. Jamsko dno, ki smo ga zdaj že videli, se precej strmo spušča v jamo. Zato smo menili, da še nismo dovolj globoko in smo leta 1983 ponovno poskusili. Sondo smo precej razširili in dosegli globino 3,40 metra. Pod tankim črnim humusom je nekaj centimetrov čiste rjave ilovice. Nato se začne pojavljati vedno več kamenja in plast preide v grušč z ilovico. V globini 1,20 metra je bila plast na več mestih zlepljena s sigo. Grušč postaja enakomernejši in vmes so le posamezne manjše skale. V globini 1,70 metra smo zadeli na gručo oglja. Koščki so bili tako majhni, da je bilo samo pri enem mogoče določiti, da gre za oglje bresta (Ulmus). Drugi koščki kažejo zgradbo listavca, podrobnejša določitev pa ni bila mogoča. Z globino postaja ilovica bolj lepljiva. Okrog 2,50 metra globoko je precej debel pas zlepljene plasti. Sledi nekoliko manj ilovnat droben grušč, globlje proti dnu izkopa pa se količina ilovnate primesi spet poveča. Barva sedimenta je rjava, komaj opazne spremembe so verjetno le lokalne. Proti dnu izkopa pa začenja prevladovati rdečkast odtenek. Na kosti jamskega medveda, ki smo jih pričakovali, nismo naleteli. Morda še vedno nismo dovolj globoko. Srednji Kevderc kljub neuspehu našega poskusnega izkopavanja še vedno ostaja zanimiv.

1981

Strupova skala je nad vasjo Trnje blizu Škofje Loke. Tu je daljša skalna stena, ki je le nekoliko previsna. Sonda ob steni je bila končana že 20 cm globoko. Pod humusom je že primarni črni karbonski skriljavec.

Jama **Mamula** leži v dolini Sopote nekaj kilometrov od Njivic. V strmem pobočju ob vasi Borovak je skalni čok in v njegovem vznožju se kakih 100 metrov nad cesto odpira jama. Vhod je obrnjen proti jugovzhodu, je lepo obokan in 13 metrov širok. Tla v jami so izravnana, brez skal in skoro vodoravna. Od kapa do zadnje stene je dobrih 11 metrov. Sondo 3 × 2 metra smo izkopali približno v sredi tik za kapom. Dosegli smo globino 2,70 metra, ne da bi prišli do žive skale. Na vrhu je humus, ki je na notranji strani sonde le nekaj centimetrov debel, se pa močno odebeli proti kapu. Pod humusom je sivorjavo obarvana zelo drobnogruščnata plast, v kateri so že tik pod njeno površino posamezne kosti jamskega medveda. Z globino se količina kosti precej poveča, globlje od 1,50 metra pa spet nekoliko zmanjša. Med gruščem je razmeroma malo ilovice. Plast, ki je v vsem profilu enaka, je tudi precej suha in le malo manjka, da bi jo bilo mogoče sejati. V globini 1,60 m smo našli odlomek kline iz črnega kremena, podobnega liditu. En rob je dobro obdelan, nekoliko pa je retuširan tudi drugi rob. Ker gre torej za novo paleolitsko postajo, bo treba Mamulo v bodočih letih sistematično raziskovati. V majhnem obsegu se je to leta 1983 že začelo.

Jama **Velb** (včasih tudi Jazbina) leži v skalnem gričku, imenovanem Votla stena, ob gozdni cesti, ki pelje iz Jermendola (ob glavni cesti Stari trg—Babno polje) mimo Zgornje Poljane v Loški potok. Nahaja se prav na meji katastrskih občin Ribnica in Cerknica. Trikoten, približno 10 metrov širok in prav toliko visok vhod se odpira proti jugu ob vznožju gladke, na posameznih mestih izžlebljene stene. Jama je nastala ob razpoki, ki jo vidimo v stropu in po kateri še danes kaplja voda. Takoj za vhodom se jama močno zniža in zoži ter se po 14 metrih konča v omenjeni špranji. Tla so ravna. Pokriva jih droben grušč. Sonda velikosti 2 × 2 metra je bila izkopana nekoliko za kapom, bližje zahodni steni. Zgoraj je za dobro ped humusa. Pod njim je do 10 cm debela plast drobnega grušča, prepojenega s sigo. Do dna izkopa pri 1,65 metra sledi droben grušč rjavkasto rumenkaste barve z zelo malo ilovice. Vse plasti so popolnoma sterilne.

Šmarska jama se nahaja na južnem pobočju hribčka, ki leži vzhodno ob Šmarju (blizu Sežane). Pod polkrožnim previsom se odpira 1 meter širok in 6 metrov dolg vodoraven jamski rov. Zdi se, da gre za večjo jamo, ki je skoraj do stropa zasuta s sedimenti. Pred jamo smo našli star izkop, ki je bil nekaj prek enega metra globok in smo ga izkoristili. Tisto steno, ki je bližje vhodu, smo očistili in predvsem izravnali in pod njo kopali globlje. Dosegli smo globino 2,30 m pod površjem. Profil je enostaven. Na vrhu je približno pol metra humusa, potem pa sledi čista rjava ilovica. Na meji obeh je precej skal, ki pa so močno preperele. Ilovica je popolnoma sterilna.

Sondiranje F. Lebna v **Mali Triglavci** pri Divači je pokazalo, da so prazgodovinski ostanki v njej zelo pomembni. Ob sklepu, da je treba njene mlajše sedimente sistematično raziskati, je bilo dogovorjeno, da bodo s poskusnim kopom pregledani tudi nižje ležeči starejši sedimenti. Pod nivoji s keramiko in tenko sterilno plastjo se je res pojavila nova, dobro ped debela kulturna plast z drobnim kremenastim orodjem in koščenimi izdelki. Po doslej odkritih predmetih in po stratigrafski legi lahko sklepamo, da gre za neko stopnjo mezolitika. Treba bo počakati, da bodo preiskane prazgodovinske plasti, potem pa bo treba na večjem prostoru raziskati še to plast. Manjši izkop dober me-

ter globlje je odkril le sterilno gruščnatoilovnato plast. Po raziskavi mezolitske plasti pa bo treba kopati še globlje, saj se sedimenti, kakor vse kaže, še nadaljujejo v globino.

1982

Jama ob vznožju Mokrice. Le malo preden se jugovzhodno pobočje Mokrice zasuče proti Kamniški Bistrici, sta nekaj nad 1000 metrov visoko dve jami, ki ležita neposredno druga ob drugi. Njunih imen nismo mogli ugotoviti. Bolj vzhodno ležeča ima velik vhod, ki je 5 metrov širok in prav toliko visok. Približno 10 metrov za vhodom je kup ogromnih podornih skal, med katerimi zlezemo po levi strani skozi krajši rov strmo navzgor v večjo dvorano. Tla dvorane so neravna in posuta z velikimi skalami. Vhodni del do podornih skal pada proti izhodu. Presodili smo, da je zanimivejša druga, bolj zahodno ležeča jama. Gre za manjši jamski sistem, ki sestoji iz dveh horizontalnih rovov (eden dolg 15 metrov, drugi 5 metrov) in nekaj oken. Tla rahlo padajo proti notranjosti in so pokrita z gruščem. Tokrat je bilo možno začeti izkop v pobočju in kopati proti jami. Zaradi velikih skal, ki smo se jim morali izogniti, je rov izgubil običajno pravilno obliko. Pri vrhu je 70 cm humusa, pomešanega z gruščem, vmes so tudi manjše skale. Sledi 70 cm sipkega grušča rjave barve z malo ilovice. Pod njim pa je debel grušč, pomešan z rjavo ilovico. Plast je zelo zbita in jo je težko kopati. V globini približno 3 metre pod površjem smo zadeli na skalo. Ali gre za skalno dno ali le za velik podor, je težko reči. Vse plasti so popolnoma sterilne. Manjša sonda je bila izkopana še v sredi daljšega rova. Tu je bilo z gruščem pomešanega humusa le 20 cm. Sledila je prhka rjava ilovica (30 cm). V debelem zaobljenem grušču, pomešanem z rjavo ilovico, smo s kopanjem prenehali. Vse je sterilno. Le nekaj deset metrov vstran je pod steno manjši rov, ki bi lahko bil le ostanek skoraj do vrha zasute večje jame. Zato smo tudi tu pred vhodom izkopali 1,5 metra globoko sondo. Sedimenti so podobni sedimentom v veliki jami in so prav tako sterilni.

Luknja na Korinjskem hribu. Pod skalnim robom na vrhu Korinjskega hriba se odpira lepo obokan vhod v manjšo jamo, ki nima posebnega imena. Pri vhodu je jama široka približno 5 metrov; strop je nizek, le pol metra nad sedimenti. Dolga je 5 metrov, na koncu pa dva skoraj zasuta rova kažeta, da se jama nadaljuje. Pred jamo je srednje strmo pobočje, iz katerega štrlijo večje skale. Poskusni izkop je bil zastavljen pred vhodom kot rov s pobočja proti jami. V meter debelem humusu je bilo kurišče in nekaj prazgodovinske keramike. Sledila je pleistocenska gruščnato ilovnata plast, v kateri so bili tudi odpadli kapniki in sigaste skorje. Plast je popolnoma sterilna. Na globini 2,5 metra smo naleteli na skalne bloke in morali s kopanjem prenehati.

Sistematično iskanje paleolitskih najdišč na planem ni mogoče, toda ljudje vendarle marsikaj najdejo. Tudi v Sloveniji se je krog posameznikov, ki jih stvar zanima, nekoliko razširil in rezultati niso izostali.

Ljubljansko barje. Veliko presenečenje so nova najdišča na Ljubljanskem barju. Če smo najdišča kamenih kultur pričakovali na obrobju Barja, predvsem na severnem terasastem robu, in jih tam tudi iskali, pa tega na samem barju nismo. Prvi je našel kremence D. Vuga: *»V aprilu 1976 je bilo odkrito*

najdišče majhnih kremenovih orodij (rezilc, strgalc, praskalc) in odlomkov starih kosti na ledini Za Medvedco ...« (*Varstvo spomenikov* 21, str. 193, Ljubljana 1977). V isti številki na strani 192 še: »*V novembru in decembru 1976 so bila na njivi na s. strani Vrbičevega hribca v bližini Kušljanovega gradu odkrita številna majhna orodja iz kremena (rezilca, strgalca, praskalca) in odlomki starih kosti.*« Poleg **Zamedvedce** in **Vrbičevega hribca** je kasneje D. Vuga našel še naslednja najdišča: **Breg** pri Škofljici, ledini **Kanale** in **Gmajna** na obeh straneh ceste pred Igom, **Dobčenico** pri Goricah, **Sv. Lovrenc** pri Jezeru, **Hrib** (doslej Za Hribom) pri Goričici, **Njivo** (doslej Pod Njivo) pri Blatni Brezovici in **Goričico** pri Ligojni. I. Turk pa je odkril najdišče **Pluše** pri Plešivici. D. Vuga je nabrane kremence izročil *Inštitutu za arheologijo* in mu tudi prepustil skrb za nadaljnje raziskovanje predneolitske faze teh najdišč. Kakor vidimo, so najdišča raztresena po vsem Barju, podobno kakor tudi koliščarska naselja, vendar se je takoj pokazalo, da s kolišči nimajo nič skupnega. Omeniti je sicer treba, da na nekaterih najdiščih (Breg, Kanale-Gmajna, Hrib, Njiva) nastopa tudi keramika, vendar le posamezno ali v manjšem obsegu. Ljubljansko barje je bilo v dobi koliščarjev močno poseljeno. Že samih kolišč je precej, raztresenih najdb pa še mnogo več. Zato ni nič čudnega, da se keramika pojavi tudi na mestih starejših naselbin. Močna koncentracija kremencev na razmeroma majhnih površinah jih označuje kot samostojna najdišča in jih loči od barjanskih naselij. Pri površinskih najdiščih izkopavanja največkrat ne pridejo v poštev, pač pa je treba — najbolje po dežju — pobrati, kar se pokaže. Institut za arheologijo izvede dvakrat letno, enkrat spomladi in enkrat jeseni, sistematično nabiranje na vseh najdiščih, razen tega se pobira pri raznih slučajnih obiskih, pa tudi zainteresirani študentje so že precej nabrali. Najdišča niso vsa enako fertilna. Nekatera so zelo bogata (Breg, Vrbičev hribec, Zamedvedca in Njiva), medtem ko so druga zelo skromna. Število vseh nabranih kremencev gre že v tisoče. Pri tem je treba povedati, da je ogromna večina le odkruškov in odbitkov brez sledov obdelave. Pravih artefaktov, ki predstavljajo poznane tipe, je izredno malo. Več je raznih odbitkov, na katerih je obdelava bolj ali manj jasno vidna, ni pa namernega oblikovanja. Na nekaterih najdiščih se pojavljajo tudi kosti. Sicer gre le za majhne odlomke in drobce, ki ne dovoljujejo določitve vrste, vendar je pomembno, da te kosti niso več sveže, ampak so vsaj nekoliko že fosilne.

Za natančnejše študije kamenega materiala je še zgodaj. Za sedaj obstaja vtis, da pripadajo vsa našteta najdišča isti kulturni stopnji, kar je tudi razlog, da so obravnavana skupno. Nabirati bo treba še, da se bo morda našlo dovolj tipov, ki bodo stvar razjasnili. Majhna sonda na Vrbičevem hribcu je nakazala možnost, da vendarle gre za preprosto stratigrafijo. To bo treba še preveriti in v pozitivnem primeru sondirati še druga najdišča. Za sedaj je gotovo le, da je ta kamena kultura nekaj novega v našem prostoru in je ne moremo primerjati z nobeno dosedanjo najdbo. Trenutno je možna le domneva, da gre za prehodno dobo od klasičnega mezolitika do neolitika.

Belško polje pod Jesenicami. Martin Noč s Koroške Bele je že pred leti začel zbirati kremence, ki se pojavljajo na nekaterih njivah Belškega polja. Za to je izvedel kustos *Gorenjskega muzeja* v Kranju A. Valič in me obvestil. Že jeseni leta 1977 smo bili prvič pri M. Noču in si ogledali najdbe. Naprosili smo ga, naj še zbira. Priskrbeli smo mu katastrske načrte, da je lahko označil

področja, kjer kremenci nastopajo. Zbirka je počasi naraščala in zdaj jo je M. Noč posodil *Inštitutu za arheologijo,* da bi artefakte narisali, za kar se mu zahvaljujemo. Pri površinskem najdišču drugih podatkov ni in ostane za klasifikacijo le tipološka primerjava. V tem primeru tudi s to ne gre, ker v nobenem doslej poznanem najdišču ni česa podobnega. Najdišče je na področju, ki ga je v zadnjem mrzlem sunku pokrival led, tako da je zelo verjetno, da najdbe spadajo v postglacialno obdobje.

Meriševo. V Solkanu na nekdanji ledini Meriševo je lastnik hiše št. 16 (v ulici J. Makuca) Pavel Medvešček leta 1977 pri kopanju zbiralnika za vodo našel lepo praskalo in neobdelan odbitek. Povedal je, da je bilo zraven tudi oglje. Poskusni izkop v vrtičku med zbiralnikom in cesto sicer ni dal novih sileksov, dobili pa smo bovidni zob in oglje. Iz pelodne analize vzetih vzorcev plasti izhaja razmeroma točna datacija; gre za čas po zadnjem višku glaciala in pred allerödskim presledkom. Glede na to datacijo lahko brez nadaljnjega rečemo, da spada Meriševo v končni gravettien. (M. Brodar, Nova Gorica, II, 12 — *Varstvo spomenikov* 23, str. 196—197, Ljubljana 1981).

Bohinjska Bela. Leta 1979 je A. Pleterski pri topografskem delu na Bohinjski Beli našel v izkopani zemlji ob novi hiši droben kremenast odbitek. Le-ta je ovalne oblike z enim retuširanim robom. Čeprav ne gre za kakšen tip, vzbuja vtis, da pripada mezolitiku. Ker bi se tak predmet brez nadaljnjega lahko pojavil tudi v inventarju Poljšiške cerkve, bi bilo morda bolje reči, da bi lahko pripadal h kaki postglacialni kulturi. Za Bohinjsko Belo se vleče več sto metrov dolga, večinoma precej navpična skalna stena. Da bi morda našli najdišče, od koder bi lahko predmet izviral, smo natančno pregledali vse podnožje stene. Izrazitega mesta, kjer bi bilo verjetno, da bomo pri poskusnem izkopu zadeli najdišče, nismo našli in zato je moral tak poskus odpasti. Bohinjska Bela ostane le potencialno najdišče.

Zasip. Pri zbiranju podatkov v zvezi s staroslovanskimi raziskovanji Blejskega kota se je A. Pleterski oglasil leta 1979 tudi pri F. Oražmu, župniku v Zasipu pri Bledu. V razgovoru je prišlo na dan, da ga poleg splošnega zanimanja za zgodovino še posebej zanimajo kremenci, ki jih je opazil na njivah okoli Zasipa in jih začel zbirati. Opozorjen na to, sem se oglasil pri njem in si zbirko, ki mi jo je rade volje pokazal, tudi ogledal. Prosil sem ga, da z zbiranjem nadaljuje, obenem pa, da predmete locira in v ta namen smo mu preskrbeli katastrske načrte. Kasneje, leta 1982, je vso zbirko poklonil *Inštitutu za arheologijo,* za kar mu gre lepa zahvala. Podrobnih študij še ni, zdi pa se, da so artefakti zelo blizu tistim z Belškega polja.

Štefanja gora pod Krvavcem. Pri delu nove poti do cerkve so bile presekane arheološke plasti. Vrsto predmetov sta rešila Martin Horvat in Draško Josipovič, ki sta najdbo tudi objavila (*Varstvo spomenikov* 24, str. 146—148, Ljubljana 1982). Njun sklep je, da najdbe *»nakazujejo kontinuirano poselitev od neolitika do visokega srednjega veka«.* V sestavku (str. 147) pa po robu retuširanemu odbitku iz črnega, liditu podobnega roženca dajeta možnost, da *»bi bil lahko še starejši (paleolitik?)«.* V naslednji številki *Varstva spomenikov* (25, str. 187—188, Ljubljana 1983) Draško Josipovič spet poroča o Štefanji gori. Nova je najdba drobcev fosilnih kosti, od katerih so nekatere tudi ožgane in *»več petrografsko zelo različnih sileksov«.* Končno ugotovi, *»da imamo v tem delu Slovenije novo paleolitsko (morda tudi mezolitsko?) postajo na prostem«.*

Na prostoru, kjer so tudi mlajše poselitve, v katerih so kremen tudi še uporabljali, nekaj sileksov še ne pomeni paleolitika, saj ni med njimi niti enega, ki bi ga lahko vsaj tipološko datirali. Stratigrafije ni. Nobena pleistocenska živalska vrsta ni ugotovljena, ker so kostni drobci premajhni za določitev. Da so drobci ožgani, v tem primeru, ko so na istem mestu ljudje živeli tudi kasneje, ni trden argument. Ostane le fosilnost kosti, toda stopnja fosilnosti je težko določljiva. Sicer pa tudi avtor šele od bodočega dela pričakuje razjasnitev kulturne in kronološke pripadnosti. V tem smislu naj dodam zanimivo podrobnost. Ko je D. Josipovič prinesel pokazat najdene pridmete, mi je takoj padla v oči »*klina trikotnega preseka iz rdečkastega porfirja*«. Spomnil sem se na praskalo-vbadalo iz Potočke zijalke št. 523 (S. in M. Brodar, *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev* T. 5, str. 123 — Ljubljana 1983), ki je tudi iz porfirja. Po spominu se mi je zdelo, da gre za isti material. Da ne bi tako zanimiva povezava slonela le na morda varljivem spominu, sem vzel klino in šel v Celje, kjer so mi radevolje iz zbirke dali omenjeni artefakt. Enakost materiala je tako očitna, da sem nehote priložil enega k drugemu in ju poskušal zložiti. To se ni posrečilo, toda vtis, da sta odbita z iste osnovne grude, je izredno močan. Gotovo pa ne more biti dvoma, da izvirata iz istega nahajališča porfirja. Moram omeniti, da je v Potočki zijalki ta artefakt edini iz tega materiala in da v nobeni drugi paleolitski postaji ni nobenega takega primerka. Na vprašanje, če je bil ta material v kasnejših epohah uporabljan in v kakšni meri, ni mogoče odgovoriti. Kolikor sem mimogrede v teku let videl kamene artefakte iz mlajših najdišč, lahko rečem, da ga med njimi nisem zasledil. Za paleolitsko starost najdišča na Štefanji gori torej dokončnega dokaza še nimamo, najdišče je pa zelo zanimivo in se bo treba z njim še ukvarjati.

Knežica. Na levem bregu Save v bližini Blance pri Sevnici na ledini Knežica je bil tik nad železnico in cesto narejen večji vkop v nizko teraso za novo separacijo peska. Leta 1981 je topografska ekipa pod vodstvom T. Knifica našla v zemlji, ki je bila odstranjena z odkopane površine, eneolitske ostanke (M. Guštin: Blanca, XII, 4, Sevnica. — *Varstvo spomenikov* 24, Ljubljana 1982, str. 138). Ker je bilo med najdenimi predmeti tudi nekaj sileksov, si je bilo treba najdišče ogledati. Na obrobju izkopa, torej na razmeroma majhni površini, smo v dveh nabiralnih akcijah nabrali skoraj 1000 sileksov. Že pri prvem obisku smo ugotovili, da kremen naravno nastopa v zgornjem delu prodnate plasti, ki leži pod humusom. Pri sortiranju v inštitutu se je pokazalo, da je ogromna večina nabranih kremencev naravna, le približno 10 % je takih, ki so morali biti v človeških rokah in med njimi je okrog 30 izrazitih artefaktov. Da pripadajo eneolitiku, zagotovo ne pride v poštev. Kateri kulturni stopnji pa naj odkrito kameno industrijo pripišemo, mora za sedaj, tudi zaradi nejasne geološke situacije, ostati odprto.

Jamnikov spodmol pri Kočni nad Jesenicami. Že omenjeni F. Oražem, župnik iz Zasipa, nam je prinesel zanimivo najdbo, ki jo je našel študent Pavle Jamnik v Jamnikovem spodmolu pri Kočni nad Jesenicami. Gre za koščen izdelek, ki spominja na harpuno in bi lahko pripadal mezolitiku. Več o tem in o sondiranju navaja poročilo, ki je izšlo v *Varstvu spomenikov* 26, 1984, str. 217—219.

DAS SUCHEN NACH NEUEN PALÄOLITHISCHEN STATIONEN IN DEN JAHREN 1971—1982

Zusammenfassung

Mit dem Ziel, neue paläolithische Stationen zu entdecken, hat der Autor in den angeführten Jahren eine Reihe von Probegrabungen durchgeführt.* Alle negativen Proben werden kurz beschrieben. Neue paläolithische Stationen wurden in Podrisovec (Station im Freien), in der Höhle Vilharjeva jama, in der Höhle Divje babe und in der Höhle Mamula entdeckt, während wir in der Höhle Mala Triglavca auf das Mesolithikum gestoßen sind. In den oben angeführten Fundstätten sind umfangreichere Forschungen teilweise bereits vollendet, teilweise noch im Gange. Über die Ergebnisse wird besonders, für sich, berichtet werden. Abschließend sind noch einige, einstweilen noch undefinierte Oberflächen-Fundorte angeführt.

---

* Über die Sondierungen vor dem Jahr 1971 siehe *Arheološki vestnik* 15—16, 1964—65, S. 167—174 und 21—22, 1970—71, S. 269—274.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 39—76

RAŽIŠTE-TIP SOPOTSKE KULTURE

ZORKO MARKOVIĆ

Muzej grada Koprivnice, Trg L. Brozovića 1, YU-43300 Koprivnica

Neolit Slavonije izgledao je do nedavno, najviše zahvaljujući istraživanjima S. Dimitrijevića, u općim crtama riješen i poznat. Unatrag nekoliko godina prikupljeni su, medjutim, novi nalazi, koji bitno dopunjavaju poznavanje slike neolitskih kretanja i kontakata. Lokaliteti koji ukazuju na postojanje jedne, do danas nepoznate, varijante kultura neolitskoga razdoblja, zasad se nalaze samo u našičkom kraju, na samome istočnom rubu srednje Slavonije (zapadno od gornjeg toka rijeke Vuke). U središnjemu i južnom dijelu našičkog kraja nalazi se planina Krndija, čiji se obronci na sjevernoj strani spuštaju u prostranu dravsku nizinu, te je vjerojatno i sam zemljopisni položaj pogodovao kontaktima i križanjima različitih kulturnih izraza. Lokalitete srodne ovima valja očekivati i na okolnim neistraženim područjima, prije svega onima koja se nalaze zapadno i sjeverno od našičke općine (Orahovica, Podravska Slatina, Donji Miholjac, Valpovo). Zbog slabe istraženosti srednje i zapadne Slavonije analizu ove varijante materijalne kulture ne smatramo do kraja zaokruženom i dovršenom. Na ovome mjestu analizirat ćemo materijal s dva pouzdana i jednog nedovoljno pouzdanog lokaliteta oko Našica, na kojima se zajednički pojavljuju oznake koje su karakteristične za više različitih, ali srodnih, neolitskih kultura. Pouzdani su lokaliteti Podgorač-Ražište, Vukojevci-Vukojevačka strana, a nedovoljno pouzdan je lokalitet Vučjak Feričanački-Sadice.

1. Lokaliteti Ražište-tipa sopotske kulture

A. Iskapanje na lokalitetu Ražište kod Podgorača 1975. godine

U toku sustavnoga prikupljanja materijala nakon oranja na njivama zvanim Ražište, smještenim na sjeverozapadnim brežuljcima uz Podgorač (**sl. 1**), prikupljena je od 1965. godine velika količina kamenih i keramičkih nalaza.[1] Lokalitet se nalazi okružen starčevačkim nalazištima, smjerom istok-zapad je dug oko 200 m, dok je smjerom sjever-jug dug oko 150 m. Čini se da se srednjeneolitsko naselje nije sastojalo od gusto zbijenih, nego od nekoliko grupa u kojima je moglo biti više zemunica s pratećim objektima. Najviše nalaza prikupljeno je s njive Franje Markovića, te je *Zavičajni muzej Našice* (dalje: *ZMN*) 1965. godine poduzeo pokusno iskapanje upravo na toj njivi.[2] Vlasnik njive je teren s kukuruzom besplatno ustupio za iskapanje.

Zbog tehničkih poteškoća oko organizacije, a naročito zbog čestih kiša, iskapanje, koje je počelo 25. lipnja (juna), završilo je tek 2. augusta. U ekipi je, uz

Sl. 1: Pogled na lokalitet Ražište kod Podgorača.
Abb. 1: Blick auf die Lokalität Ražište bei Podgorač.

Sl. 2: Podgorač-Ražište 1975. Jama 1.
Abb. 2: Podgorač-Ražište 1975. Grube 1.

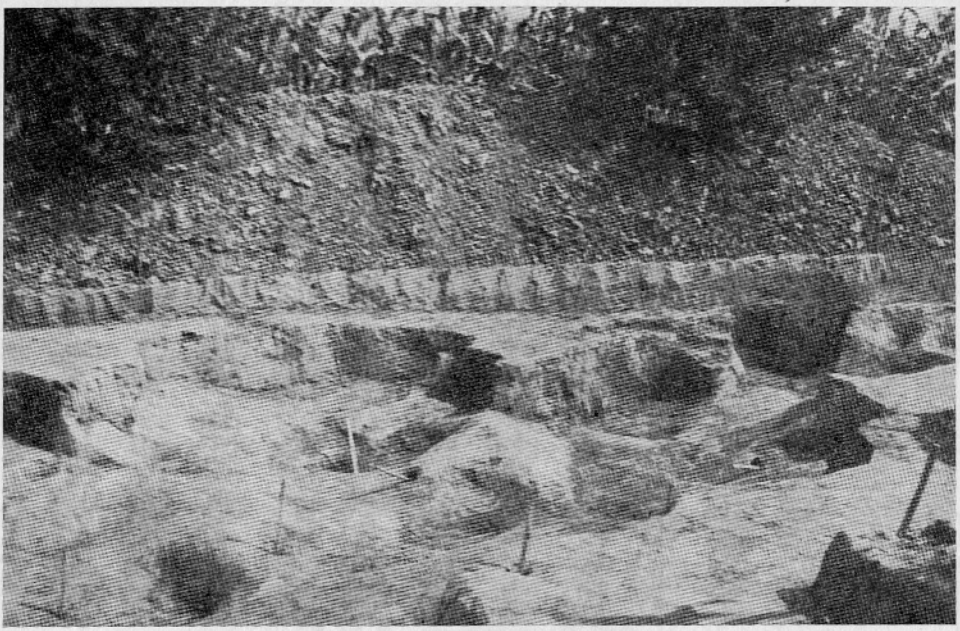

Sl. 3: Podgorač-Ražište 1975. Jama 1.
Abb. 3: Podgorač-Ražište 1975. Grube 1.

voditelja-autora ovoga rada, u početku bila Ruža Marić, tada apsolventica arheologije u Zagrebu, a nakon nje Zdenka Venus, tada takodjer apsolventica arheologije. Teren su povremeno posjećivali radnici *ZMN* (tadašnji direktor Josip Waler i kustos-etnolog Ivana Jurković). U početku je na lokalitetu radila Povijesno-muzeološka grupa Gimnazije u Našicama, a kasnije drugi radnici. Lokalitet su posjećivali i zainteresirani pojedinci u toku cijeloga iskapanja. Svima koji su na bilo koji način pomogli iskapanje u vrlo teškim uvjetima, još jednom zahvaljujemo.

U početku je otvorena površina 5 × 5 m, koja je zbog situacije prvo proširena jednim dodatkom od 2 × 3 m (da bi se dobio cijeli profil zemunice), a kasnije dodatkom veličine 4 × 11 m, te je ukupna površina iskopa iznosila 75 m² (**sl. 2, 3**). Zbog redova šljiva na njivi nije bilo moguće zahvatiti manji dio završetka zemunice (**sl. 5**), ali se može pretpostaviti da je dio koji nedostaje vrlo malen. Na iskopanoj površini konstatirana je vrlo velika zemunica (jama 1), početak jedne jame, koja je možda služila za bacanje otpadaka ili za rad (jama 2), te jedna manja jamica bez pokretnih nalaza, u kojoj se nalazio svijetli sivi pepeo (jama A). Prilikom ukopavanja repera u tlo zasadjeno šljivama pronadjeni su ulomci jedne posudice i tamna zemlja, pa se može pretpostaviti da je i tamo stajao jedan objekt (»jama 3« ?).

Vertikalni sjeverozapadni profil jame 1, koji je ostavljen privremeno izmedju sondi I i I-A, te I-B (**sl. 3, 4**) pokazuje slijedeću stratigrafiju: od po-

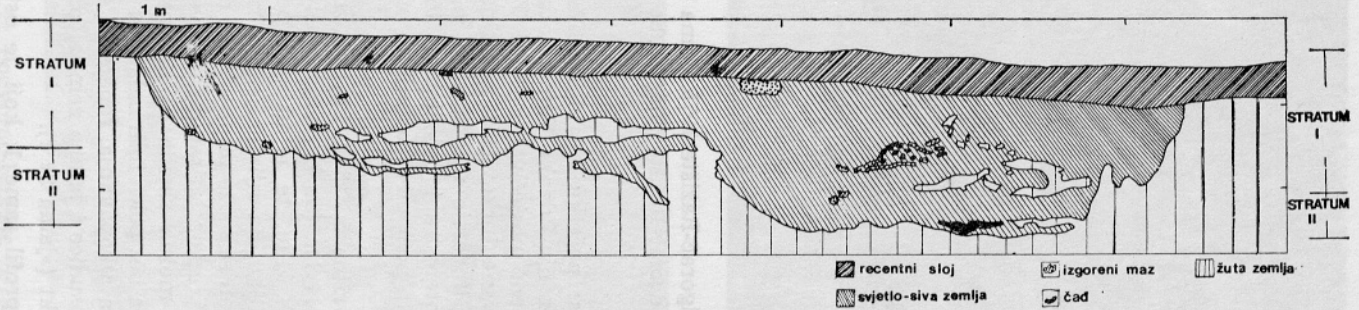

Sl. 4: Podgorač-Ražište 1975. Vertikalni profil jame 1.
Abb. 4: Podgorač-Ražište 1975. Vertikalprofil der Grube 1.

vršine do oko 25 cm je recentni sloj koji se redovito preorava, no i njega možemo uklopiti u I. stratum, koji seže od 0 do 75 cm, odnosno, zbog nagiba zemljišta, i od 26 do 104 cm (od horizontale) u dubinu. Granica izmedju I. i II. stratuma nije sasvim oštra, ali je ipak uočljiva po izgorenom kućnom mazu i ugljenu. Stratum II seže od 75 do 110, odnosno od 105 do 130 cm u dubinu. Ispod toga je sloj tvrde žute zemlje, u kojemu se za vrijeme iskapanja pojavljivala i voda.

Oko zemunice i u njoj pronadjeni su prilično brojni tragovi kolaca-nosača krovne konstrukcije (**sl. 5**), što dokazuje da je zemunica imala krov, koji je dosta teško rekonstruirati zbog različitih nagiba podupirućih kolčeva. Ipak, moguće je pretpostaviti postojanje nekakve šatoraste ili kupolaste konstrukcije krova, ali i normalnog krova na dvije vode. Debljina kolčeva varira od 4 do 8 cm, a samo jedan trupac bio je nešto deblji (16 cm). Dvanaest kolčeva nalazi se unutar zemunice, šest oko nje, a tri manja nešto su udaljenija. Prema ulomcima izgorenoga maza (tj. prema profilaciji) vidljivo je da se radilo o konstruk-

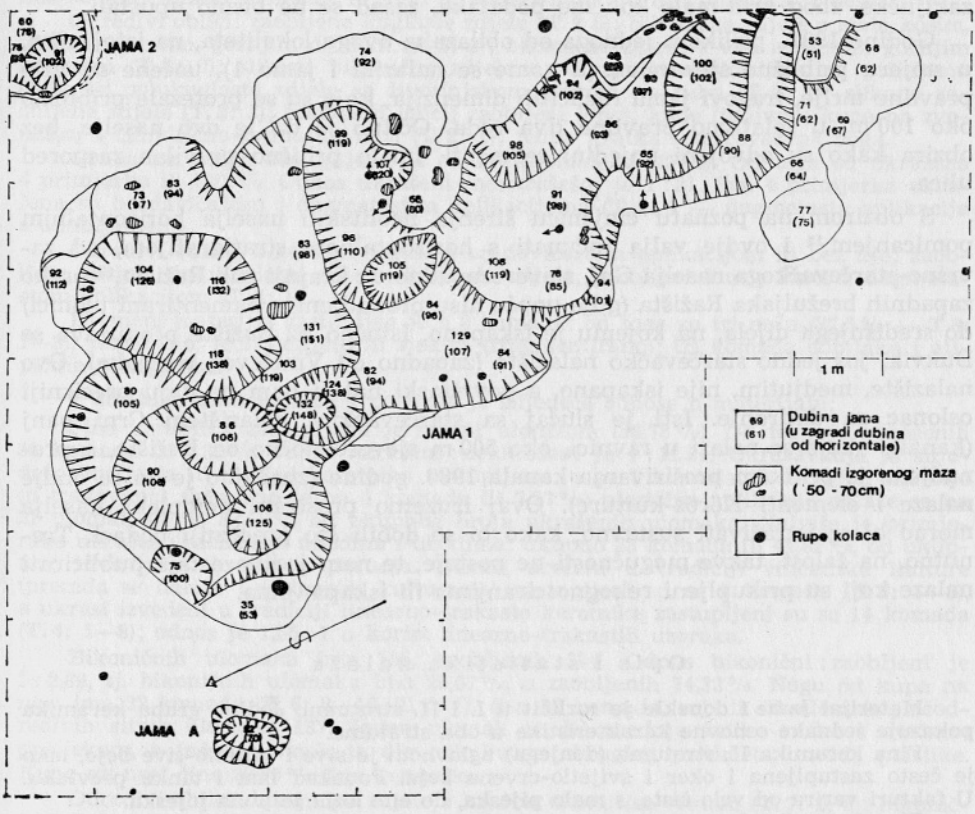

Sl. 5: Podgorač-Ražište 1975. Horizontalni plan sonde I.
Abb. 5: Podgorač-Ražište 1975. Horizontalplan der Sonde I.

ciji s laganim, tj. tanjim, šibljem, premda se tu i tamo nailazilo na tragove debljih trupaca. Na južnom dijelu zemunice stajala je mala, odijeljena, jama, vjerojatno za čuvanje zaliha hrane. Velika zemunica (jama 1) nepravilna je oblika i približnih dimenzija 11 × 7 m (**sl. 5**), što je svrstava u red natprosječno velikih istraženih jama u sjevernoj Jugoslaviji. Približne analogije jami 1 i ovakvome tipu stanovanja možemo naći na više strana: u starčevačkoj kulturi,[3] u korenovskoj kulturi (lokalitet Malo Korenovo),[4] Brezovljani-tipu sopotske kulture,[5] butmirskoj kulturi,[6] te u ranoj vinčanskoj kulturi.[7] Kako je ranije naglašeno, klasična sopotska kultura ne pozna stanovanje u zemunicama.[8] U samoj Vinči spominju se i pepelišta u naselju, jednako kao na lokalitetu Ražište.[9] Na vinčanskom naselju Banjica konstatirano je ukapanje zemunica u redovima, slično (s ostalim objektima) kao na lokalitetu Ražište (v. dalje).[10] Kako zaključuje B. Stalio, duguljaste i nepravilne zemunice vjerojatno su imale krov na dvije vode,[11] pa bismo slično možda smjeli zaključiti i za veliku zemunicu s Ražišta. Ulaz u jamu 1 mogao je biti samo na sjeverozapadnoj strani (**sl. 5**). Sudeći prema analogijama, naša zemunica s Ražišta mnogo je bliža starčevačko-korenovskom shvaćanju stanovanja. U sociološke zaključke, zbog vrlo male količine podataka, zasad se ne bismo upuštali.

Godine 1981., prilikom jednoga od obilazaka ovoga lokaliteta, na istoj njivi, u smjeru približno sjever-jug (u kome se nalazila i jama 1), uočene su vrlo pravilne mrlje, tragovi jama različitih dimenzija, koje su se protezale približno oko 100 m, u relativno pravilna dva reda. Očitno je da je ovo naselje, bez obzira kako su odvojeni pojedini segmenti, imalo prilično pravilan raspored ulica.

S obzirom na poznatu činjenicu širenja neolitskih naselja horizontalnim pomicanjem,[12] i ovdje valja računati s horizontalnom stratigrafijom, od završno-starčevačkoga naselja Gaj, sjeverozapadno uz krajnji rub Ražišta,[13] preko zapadnih brežuljaka Ražišta (gdje uopće nisu pronadjeni ornamentirani ulomci) do središnjega dijela, na kojemu je iskapano. Istočno uz Ražište produžava se Bukvik, još jedno starčevačko nalažište (zapadno od Vinićevog ribnjaka). Ovo nalazište, medjutim, nije iskapano, a površinski nalazi nam ne daju precizniji oslonac za datiranje. Isti je slučaj sa starčevačkim nalazištem Crni panj (kanal),[14] koje se nalazi u ravnici, oko 500 m sjeveroistočno od Ražišta, a pronadjeno je prilikom proširivanja kanala 1980. godine (značajno je da se ondje nalaze i elementi Körös-kulture). Ovaj izuzetno prostrani kompleks naselja morao bi se istraživati sustavno, kako bi se dobili što precizniji podaci. Trenutno, na žalost, takve mogućnosti ne postoje, te nam jedino ostaje publicirati nalaze koji su prikupljeni rekognosciranjima ili iskapanjima.

Opis i statistika nalaza

Materijal **jame 1** donekle je različit u I. i II. stratumu. Jedino gruba keramika pokazuje jednake osnovne karakteristike u oba stratuma.

Fina keramika II. stratuma (donjega) uglavnom je sive i svijetlo-sive boje, iako je često zastupljena i oker i svijetlo-crvena boja. Ponekad ima i tanku prevlaku. U fakturi varira od vrlo čiste, s malo pijeska, do one koja je puna pijeska.

Fina keramika I. stratuma (gornjega) jame 1 varira od vrlo dobro do prosječno oblikovanih primjeraka i od vrlo čiste fakture do one s mnogo pijeska. Pretežno je sive boje (crno-siva sa smedjom jezgrom, sivo-crna sa sivom jezgrom i smedjom-

oker unutarnjom stijenkom; česta je i siva prevlaka oker jezgre), no ima i onih koje su svijetlo-crvene i imaju »starčevačku« tamnu jezgru u presjeku, ali su fino radjene.

Gledajući cjelinu, fina keramika više daje izgled prijelazno-finoga posudja, što vjerojatno ovisi i o lošoj očuvanosti. Zasad je nemoguće dijeliti je na najfiniju i prijelazno finu.

Gruba keramika oba stratuma radjena je od vrlo porozne zemlje i ima tragove usitnjenoga kamena (češće običnoga vapnenca) i pijeska u fakturi. Posudje ponekad djeluje kao da je sušeno, a ne pečeno. Keramika je često s unutarnje strane crne, a izvana smedje do oker boje. Ponekad je crna, sa smedjom jezgrom. Dvobojni presjek javlja se često.

II. stratum jame 1 pokazuje slijedeće odnose u pronadjenom materijalu:

Fina keramika zastupljena je sa 152 ulomka (55,07 %). Od toga je ukrašenih 12 komada ili 8,35 %. Odnos ukrašeni : neukrašeni iznosi 1 : 12,70. Užljebljivanjem je ukrašen jedan ulomak (**T. 2:** 7), plastičnim aplikacijama četiri (**T. 2:** 1, 2, 4), crvenim slikanjem na oker podlozi (lako se otire) dva ulomka (**T. 2:** 3, 4), mrljastim (motled) ukrasom pet ulomaka.

Bikoničnih ulomaka je 19 (**T. 2:** 2, 4, 6), zaobljenih 74 (**T. 2:** 1, 5, možda 3). Odnos bikonični : zaobljeni = 1 : 3,8, tj. bikoničnih primjeraka u inventaru II. stratuma jame 1 ima 20,43 %, a zaobljenih 79,56 %. Kupa na nozi, tj. šupljih zvonastih nogu ima sedam; rubnih ulomaka 14; dna 8; neodredivih sitnijih ulomaka trideset.

Odredivi oblici: zaobljene kuglaste zdjele (**T. 2** 5); bikonične zdjele s malo kosim, unutra ugnutim, gornjim dijelom (**T. 2:** 2); bikonične zdjele s van izvijenim gornjim konusom (**T. 2:** 6); slikane bikonične zdjele s vulvastom aplikacijom na prijelomu (**T. 2:** 4); polukuglaste zdjele sa životinjskom glavom na rubu (**T. 2:** 1); slikane zaobljene zdjele (**T. 2:** 3); bikonični lonci; zaobljeni lonci; kupe (tanjuri); kupe na zvonastoj i cilindrično-zvonastoj nozi (**T. 2:** 1); jedna kratka »starčevačka« noga.

Gruba keramika zastupljena je sa 124 ulomka (44,92 %). Od toga su ukrašena 4 primjerka ili 3,22 %. Odnos ukrašeni : neukrašešni je 1 : 31. Sva 4 primjerka ukrašena su bradavičastim i dugmetastim aplikacijama (**T. 3:** 1 — dugmetasta aplikacija s udubljenjem).

Odredivi oblici: bikonične terine s bradavičastom aplikacijom ili bez nje; zaobljene terine; polukuglaste zdjele; kuglaste zdjele; zaobljeni lonci; lonci s dugmetastom aplikacijom (**T. 3:** 1).

Kremeni materijal zastupljen je s 8 komada: od toga su tri noža (37,5 % — **T 8:** 1—3), jedno šilo, jedno dlijeto ili sjekira (fragmentirano); tri komada odbitaka i atipičnih primjeraka.

I. stratum (gornji) jame 1 pokazao je slijedeće odnose u materijalu:

Fina keramika zastupljena je sa 661 ulomkom (53,78 %). Od toga je ukrašenih 55 komada ili 8,32 %, odnos ukrašeni : neukrašeni je 1 : 12,01. Ukrašavanje je slijedeće: mrljasta ili motled keramika zastupljena je sa 7 komada ili 12,72 %; slikanje (u tragovima) sačuvano je na 4 komada ili 7,27 %; plastične aplikacije nalaze se na 21 ulomku ili na 38,18 % od ukupnog broja ukrašenih ulomaka. Najviše je primjeraka ukrašeno različitim urezima i ubodima: ukupno 23 komada ili 41,81 %, od ukupnog inventara ukrašenog posudja. Ukrasi urezani u tradiciji vinčanske kulture (premda se nalaze i u drugim kulturama) zastupljeni su sa 9 komada (**T. 5:** 1—8), a ukrasi izvedeni u tradiciji linearno-trakaste keramike zastupljeni su sa 14 komada (**T. 4:** 1—8); odnos je 1,55 : 1 u korist linearno-trakastih uzoraka.

Bikoničnih ulomaka ima 105, zaobljenih 304. Odnos bikonični : zaobljeni je 1 : 2,89, tj. bikoničnih ulomaka ima 25,67 %, a zaobljenih 74,32 %. Nogu od kupa na nozi ima 32 komada (**T. 6:** 8—10, **T. 7:** 1), dna 27 komada, rubnih 55 ulomaka, neodredivih sitnih ulomaka 137. Jedan ulomak je dio srednje velike ručke s ovalnim presjekom, a jedan ulomak je dio nekakvoga okruglog predmeta, možda plastike. Kupe na nozi čine 20,65 % fine keramike.

Odredivi oblici: bikonične zdjele s kraćim okomitim vratom (**T. 7:** 2, 6); bikonične zdjele s konveksnim gornjim dijelom (**T. 6:** 5, **T. 5:** 1); bikonične zdjele s konkavnim gornjim dijelom (**T. 4:** 2, 6, **T. 6:** 1); bikonična zdjela s rožastom aplikacijom (**T. 7:** 4); blago bikonične zdjele; bikonične zdjelice s drškom na prijelomu (**T. 6:** 4);

bikonična zdjela s cilindričnim gornjim dijelom (**T. 4:** 1, 3); bikonične zdjele s gornjim konusom uvučenim pod oštrim kutom (**T. 4:** 5, 8; **T. 5:** 9, 10; **T. 6:** 3; **T. 7:** 3); bikoniče zdjele s izvijenim gornjim dijelom (**T. 6:** 7); zaobljene kuglaste zdjele; zaobljene polukuglaste zdjele; zdjele sa S-profilacijom i izvijenim rubom; zaobljene zdjele s aplikacijom u obliku životinjske glave na trbuhu (**T. 7:** 5); zaobljena mala zdjelica s prstenasto izvučenim rubom usta; bikonični lonci; zaobljeni lonci. Zdjele (zaobljene i bikonične) čine ogromnu većinu keramičkog inventara. Zastupljene su i kupe, od kojih su neke stajale na nozi. Noge od kupa na nozi su zvonaste, cilindrično-zvonaste (**T. 6:** 9), cilindrične (**T. 6:** 8), te niske starčevoidne (**T. 6:** 10).

Gruba keramika zastupljena je sa 568 ulomaka (53,78 %), od čega je ukrašenih 20 komada ili 3,52 %, tj. odnos ukrašeni : neukrašeni je 1 : 28,40. Aplikacijama je ukrašeno 13 ulomaka (**T. 3:** 5), prevlačenjem grančice 1, kaneliranim barbotinom jedan (**T. 3:** 2), otiskom prsta dva, otiskom prsta i nekakvim nepravilnim rovašenjem (?) jedan (**T. 3:** 3), smolom na oker podlozi jedan, grubim vertikalnim kaneliranjem jedan.

Bikoničnih ulomaka kod grube keramike ima 10 ili 3,26 %, a zaobljenih 296 ili 96,73 %. Odnos bikonični : zaobljeni je 1 : 29,6. Pronadjena su 24 ravna dna, 19 rubnih ulomaka, 8 ulomaka drški, te 211 sitnih, pobliže neodredivih ulomaka.

Odredivi oblici: obični lonci (**T. 3:** 2, 4); sedam lonaca s običnom okruglom drškom izmedju vrata i trbuha (**T. 3:** 7); lonci s koljenastom ručkicom (**T. 3:** 6); polukuglaste zdjele (**T. 3:** 3); kuglaste zdjele; lonci sa S-profilom; veće bute; kuglaste terine; zdjelice.

Kremeni materijal I. stratuma jame 1 zastupljen je sa 164 komada. Od toga je 48 noževa — 29,2 %: 28 je manjih, 20 većih, 4 prozirna; od manjih su tri s *encocheom* i jedan približno polumjesečast, a od većih su tri jako zakrivljena. Strugala ima 17 (tri su prozirna) ili 10,3 %, šila i ubadača ima 18 (jedno prozirno, jedno polumjesečasto) ili 10,9 %, jezgri ima 5 ili 3,04 %. Ostalih oblika ima 6 ili 3,6 %: jedna strelica s urezima sa strane; dva dlijeta ili sjekire (manji ulomci), jedna »britvica«; jedna mala »pila«; jedan kameni žrvanj. Odbitaka i atipičnih primjeraka ima 70 komada ili 42,6 %. Ovome stratumu svakako pribrajamo i površinski kameni materijal. Sudeći prema velikoj količini odbitaka, u jami 1 je postojala i mala radionica kremenog orudja.

Jama 2 zahvaćena je sondom 1975. godine samo u vrlo malom segmentu **(sl. 6).** Najveća dubina iskopanoga dijela (oko 1 m^2) iznosi 91 cm od površine tla. Istočni dio jame 2 dao je 63 ulomka keramike. Osim posudja u ovoj jami nadjena je jedna mala gnjetena žličica i jedan uteg.

Fina keramika ima 36 ulomaka (40,98 %), od čega je bikoničnih 4 ili 19,04 % (**T. 7:** 7, 8), a zaobljenih 17 ili 80,9 %. Odnos bikonični : zaobljeni je 1 : 4,25. Četiri ulomka su rubna, dva su dna, jedna noga kupe na nozi i jedna noga žrtvenika ili posude na više nogu. Neodredivih je 7 ulomaka.

Odredivi oblici: bikonična kupa na nozi (**T. 7:** 7), bikonične zdjele s ugnutim gornjim dijelom (**T. 7:** 8), žrtvenici ili posude na više čepastih savinutih nogu, s urezanim horizontalnim crtama (**T. 7:** 9), zaobljene zdjele.

Gruba keramika jame 2 zastupljena je s 25 ulomaka (59,01 %). Bikoničnih oblika nema. Zaobljenih je 11 ulomaka. Rubni ulomak je jedan, dno je jedno, neodredivih je 12 ulomaka. Odredivi oblici su isključivo lonci i terine, ponekad s otiskom prsta uz rub (**T. 7:** 10).

Kremeni materijal u jami 2 zastupljen je s 10 komada. Dva su nožića, tri strugala, jedno šilo, četiri odbitka.

»Jama 3« (?): na dubini 30—40 cm ispod površine, ispod sloja oranja, prilikom ukapanja betonskog repera u zoni zasadjenoj šljivama izbačena je tamna zemlja i više ulomaka fine crno-sive zdjelice, što možda indicira jamu 3.

Površinski materijal: na ovoj njivi, kao i na susjednim njivama (vlasnici M. Vidačić, P. Gelenčir, T. Mlinarić, A. Laslavić, S. Štefelić i dr.) pronadjena je veća količina neukrašenoga i ukrašenoga materijala sličnoga onome u jamama. Medjutim, može se uočiti da njive koje se nalaze sjeverozapadno od njive F. Markovića (tj. bliže kasnom starčevačkom naselju Gaj) nemaju niti jedan ornamentirani ulomak keramike, dok su ornamentirani ulomci češći upravo oko mjesta na kojemu se kopalo. Medju oblicima zastupljene su bikonične zdjele (**T. 1:** 4, 8), kuglaste zdjele s **motled** ukrasom (**T. 1:** 2), zaobljene zdjele (**T. 1:** 1, 6), polukuglaste zdjele (**T. 1:** 5, 11), čaše

(**T. 1:** 9), mali žrtvenici (**T. 1:** 10). Posebno upozoravamo na ulomak kupe sa valovitim obodom (**T. 1:** 7), te ulomak kupe na nozi s vertikalno urezanim linijama u donjem dijelu (**T. 1:** 3). Ornamentiranje je izvedeno plastičnim aplikacijama (**T. 1:** 1, 8), rovašenjem poput širokog žlijeba (**T. 1:** 6), žljebljenjem i ubadanjem ili urezivanjem (**T. 1:** 4, 10), te običnim urezivanjem (**T. 1:** 3, 8, 11). I medju površinskim materijalom nalaze se ornamenti kao u jami 1, oni koji se mogu vezati uz linearno-trakaste uzore (**T. 1:** 3, 8, 11) ili vinčanske uzore (**T. 1:** 4, 10). Ostali površinski materijal spomenut je ranije.[15] Među kamenim materijalom ističu se strelice i kalupaste sjekire.

B. Vukojevci-Vukojevačka strana

Godine 1977, prilikom gradnje srednje dionice šumske ceste od Vukojevaca za Vukojevački šikar, oko 2 km jugozapadno od Vukojevaca (Vukojevci su udaljeni od Našica oko 3 km istočno), pronadjeni su keramički i kremeni nalazi sličnoga tipa poput onih s Ražišta. S desne strane ceste nalazi se šumski odjel zvan Vukojevačka strana (br. 59), a s lijeve strane Žukojevačka planina (br. 60).[16] Budući da je cjelovita statistika površinskih nalaza, prikupljenih tom prilikom, prikazana drugdje,[17] ovdje ćemo se zadržati samo na nekoliko osnovnih karakteristika pronadjenoga materijala.

Fina keramika ima 18,3 % bikoničnih primjeraka, 11,7 % nogu od kupa na nozi, a ulomaka ornamentiranih urezivanjem ima 4,9 %. Boja joj je pretežno siva, ima primjese pijeska u fakturi, no zna se naći i crveno-smedja prevlaka, a nekoliko primjeraka zbog gorenja ima crvenu boju.

Odredivi oblici: bikonične zdjele s malo ugnutim gornjim dijelom (**T. 8:** 5, **T. 9:** 2), zaobljene zdjele s malo ugnutim vratom (**T. 8:** 6), polukuglaste zdjele (**T. 9:** 8), kuglaste zdjele (**T. 9:** 3), kupe (**T. 9:** 5, 6), kupe na šupljoj zvonastoj nozi (**T. 8:** 2), posude na šiljatim nogama (**T. 8:** 3), posude na čepastim nogama (**T. 8:** 4), zaobljeni lončići s kratkim vratom (**T. 9:** 7), zaobljene amfore s cilindričnim vratom (**T. 8:** 7, **T. 9:** 1), bikonične amfore s cilindričnim vratom (**T. 8:** 1).

Urezani ornamenti su slijedeći: sjedeća girlanda od tri linije (**T. 8:** 1),[18] traka od četiri horizontalne linije (**T. 8:** 6), linijska spirala (**T. 8:** 7), vertikalne trake s kapljičastim i okruglim ubodima u nizu po jedan (**T. 9:** 1), vertikalne trake s više kapljičastih uboda u nizu (**T. 9:** 4). Ostali ornamenti su slijedeći: zoomorfne aplikacije (**T. 8:** 5), vulvaste aplikacije (**T. 9:** 2), bradavičaste aplikacije, rožaste aplikacije-drške (**T. 8:** 1).

Gruba keramika nema bikoničnih oblika. Približno 10 % otpada na kuglaste i polukuglaste zdjele. Neki lonci imali su horizontalno probušene ručke, a jedan dio ima pojačani obod (**T. 9:** 9). Jedino ukrašavanje izvedeno je bradavičastim aplikacijama. Boja keramike pretežno je siva, no ima i posudja oker ili smedje boje. Kao dodatak, u fakturi se uz pijesak nalazi i usitnjeni kamen.

Kameni materijal sastoji se pretežno od kremenih noževa i strugala. Pronadjen je dio jedne uglačane kamene sjekire i dio žrvnja.

C. Vučjak Feričanački-Sadice

Već smo u uvodu naglasili da ovaj lokalitet ne možemo smatrati dovoljno pouzdanim lokalitetom Ražište-tipa. Otkrio ga je B. Kranjčev. Nalazi se na početku sela Vučjak Feričanački (oko 12 km zapadno-sjeverozapadno od Našica), na brijegu neposredno nasuprot bronćanodobnoga lokaliteta Jezero.[19] Ovdje je pronadjeno nekoliko keramičkih i kamenih nalaza. Jedna uglačena siva bikonična zdjela, te dva ornamentirana ulomka pripadaju neolitskom razdoblju (**sl. 6**). Pronađen je i jedan čekić s rupom za nasad drške, kalupasta sjekira,

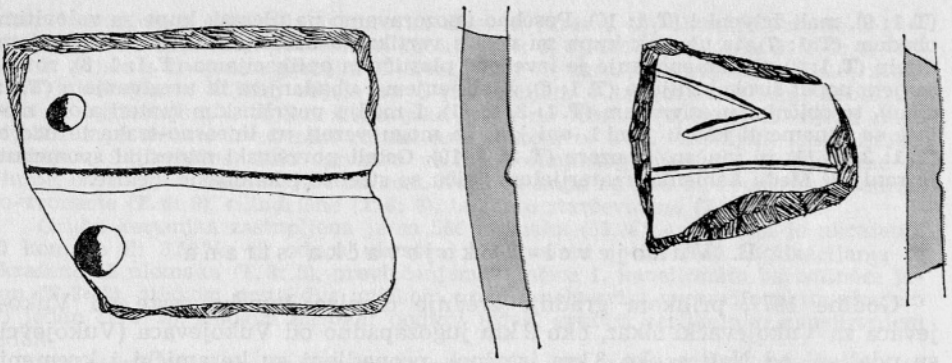

Sl. 6: Vučjak Feričanački-Sadice; slučajni nalazi.
Abb. 6: Vučjak Feričanački-Sadice; Zufallsfunde.

klin, te nekoliko kremenih noževa. Jedan ulomak je crveno-smedje boje i ornamentiran je na način sopotske kulture (**sl. 6: 1**).[20] Drugi ulomak je sive boje i ornamentiran je linearno-trakastim načinom, srodno korenovskoj kulturi (**sl. 6: 2**).[21] Ovo je, naravno, premalo elemenata za ubrajanje u Ražište-tip ili za izravno povezivanje, ali je zbog mješovitog materijala i istoga vremenskog horizonta bilo potrebno upozoriti na ovaj lokalitet.

2. Ostali neolitski lokaliteti u našičkom kraju

A. Lokaliteti ranoga neolita

U ranom neolitu našičkoga kraja susrećemo starčevačku kulturu. Osim tri nabrojena lokaliteta kod Podgorača (Gaj, Bukvik i Crni panj-kanal; sva tri lokaliteta okružuju lokalitet Ražište), to su još lokaliteti: Razbojište-Široko jutro,[22] Polubaše-selo[23] i Našice-Ciglana (potkućnica Ul. Braće Radić 184).[24] Zbog manje količine karakterističnoga materijala ne bi bilo ispravno upuštati se u datiranje svih šest lokaliteta starčevačke kulture. Lokalitet Našice-Ciglana vjerojatno se može datirati na sam početak IV. stupnja (spiraloid B po S. Dimitrijeviću),[25] dok lokalitete Podgorač-Gaj (koji je na istočnoj i jugoistočnoj strani spojen s početnim dijelom lokaliteta Ražište) moramo datirati u puni stupanj IV.[26] Na ovome lokalitetu medju finim posudjem nalazimo bikonične zdjele i terine, brojne zdjele na niskoj nozi, posudje slikano crnom bojom na crvenoj podlozi, ukrašavanje bradavičastim aplikacijama. Kod grubljega posudja susrećemo plastične grede (horizontalne, cik-cak, spiralu), te mnoštvo posudja ornamentiranoga kaneliranim barbotinom (horizontalno, koso, cik-cak, spiralno), kao i posudje ukrašeno običnim barbotinom.[27] Na lokalitetu Podgorač-Crni panj (kanal) susrećemo bradavičasti barbotin Körös-tipa, što takodjer ukazuje na IV. stupanj.[28] Lokalitet Našice-Ciglana dao je vrlo veliku količinu finoga posudja, medju kojim ima više slikanih primjeraka (crna boja na crvenoj podlozi, motiv trokuta i spirale), a medju ostalim nalazima konstatirano

je i postojanje jednoga malog »žrtvenika«, tj. posude na više trokutastih nogu, ornamentiranog horizontalnim i mrežastim urezima.[29] Budući da je u Slavoniji konstatirano i postojanje ranijih stupnjeva starčevačke kulture (a i mnogo zapadnije, na lokalitetu Kaniška Iva kod Garešnice),[30] moguće je da neki od šest spomenutih starčevačkih lokaliteta u okolici Našica pripada i ranijim fazama ove kulture.

B. Lokaliteti srednjega i kasnog neolita

Osim tri spomenuta lokaliteta u našičkom kraju nalazimo još četiri pouzdana i jedan nedovoljno pouzdan lokalitet »čiste«, tj. klasične, sopotske kulture iz razdoblja srednjega i kasnog neolita, uglavnom bez dovoljno mogućnosti za preciznije datiranje. To su dva lokaliteta kod Vukojevaca (Pašnjak i njive sjeverno od zaselka Točak),[31] lokalitet Razbojište-Gajnica,[32] te lokalitet Donja Motičina-Groblje.[33] Nedovoljno pouzdan je lokalitet Podgorač-Lanik.[34] Na lokalitetu Razbojište-Gajnica nalazimo bikonične i kuglaste zdjele, te nešto kremenog orudja. Na lokalitetu Donja Motičina-Groblje pronadjen je ulomak posude s urezanom cik-cak linijom i rovašenim jamicama izmedju pregiba linije.

Kako je iz ovoga kratkog pregleda neolitskih lokaliteta oko Našice vidljivo, u našičkom kraju znamo za 6 lokaliteta ranoga neolita, te 8 lokaliteta srednjega i kasnog neolita, tj. ukupno fragmentarno poznajemo 14 neolitskih lokaliteta, što je zaista relativno zadovoljavajući broj. Nedostatak je, medjutim, u vrlo slaboj istraženosti tih lokaliteta. Iskapanja su provedena na lokalitetima Našice-Ciglana, Podgorač-Gaj i Podgorač-Ražište, a pouzdani su i podaci s prikupljanja nalaza prilikom zaštitnoga zahvata na lokalitetu Podgorač-Crni panj (kanal). Na žalost, ukupna površina koja je tim zaštitnim i pokusnim istraživanjima zahvaćena jedva je veća od 100 m², što je zaista izuzetno malo. Financijske prilike općine i ZMN, pak, ne daju nam zasad nadu u veća izdvajanja za istraživanja ovih lokaliteta.

3. Elementi za datiranje i karakteristike Ražište-tipa

Materijal koji možemo pripisati Ražište-tipu sopotske kulture prije svega potječe s lokaliteta Podgorač-Ražište i Vukojevci-Vukojevačka strana. Na lokalitetu Ražište ovome tipu pripisujemo materijal pronadjen na površini istočnoga dijela lokaliteta (izuzimamo, dakle, najzapadniji dio lokaliteta, gdje je pronadjena samo neornamentirana keramika), tj. na njivi F. Markovića i susjednim njivama. S istražene površine ovome tipu pripisujemo nalaze iz jame 2, te iz oba stratuma jame 1, pošto je jasno da se pri ovako tankim slojevima radi samo o kratkotrajnim naseobinskim stratumima. Ovome tipu pripisujemo i sav materijal pronadjen na mjestu uništenih objekata prilikom trasiranja ceste na lokalitetu Vukojevci-Vukojevačka strana. Budući da smo u dijelu teksta o lokalitetima naveli precizno što je na kojemu od ta dva lokaliteta (i na kojemu njegovu dijelu) nadjeno, ovdje ćemo navesti kompletne karakteristike ovoga

tipa, bez posebne podjele na lokalitete i bez posebnoga citiranja slikovnog materijala.

Fina keramika pretežno je sive boje, no često su zastupljene i različite nijanse (crno-siva sa smedjom jezgrom, sivo-crna sa sivom jezgrom i smedjom-oker unutarnjom stijenkom, a česta je i siva prevlaka oker jezgre). Češće se susreće i keramika oker ili svijetlo-crvene boje (kod ove zadnje susreće se i tamna jezgra u presjeku). Stijenke su u pravilu tanke ili su srednje debljine, nikad izrazito debele. U fakturi se nalazi pijesak, od vrlo male količine do velikog postotka. Oblikovanje varira od vrlo dobro do prosječno, pa čak i nemarno oblikovanih primjeraka.

Oblici fine keramike su slijedeći: bikonične zdjele (dvanaest varijanata), zaobljene zdjele (osam varijanata), tanjuri-kupe (tri varijante), tanjuri i zdjele na nozi (četiri varijante nogu), amfore (dvije varijante), lončići (jedna varijanta), čaše (dvije varijante), posude na više nogu (tri varijante), posude na punim šiljatim nogama (jedna varijanta).

Ornamentiranje fine keramike pozna slijedeće tehnike: urezivanje (dvije varijante), žljebljenje linija (jedna varijanta), ubadanje i zarezivanje (pet varijanata), rovašenje (dvije varijante), mrljasti efekt (vjerojatno jedna varijanta), slikanje crvenom bojom nakon pečenja (vjerojatno jedna varijanta), plastične aplikacije (četiri varijante).

Medju ornamentima izvedenima urezivanjem, žljebljenjem, rovašenjem, ubadanjem i zarezivanjem prepoznaju se ovi motivi: samostalne linije (tri varijacije), trake sastavljene od samih linija (pet varijacija), trake sastavljene od linija i uboda ili ureza (šest varijanata).

Gruba keramika radjena je od vrlo porozne zemlje i ima tragove usitnjenoga kamena i pijeska u fakturi. Boja joj varira od sive i oker do smedje i crne. Često se javlja i dvobojni presjek. Oblici grube keramike su slijedeći: kuglaste i polukuglaste zdjele, terine (tri varijante), lonci (četiri varijante). Ukrašavanje je izvedeno ovim tehnikama: aplikacije (dvije varijante), barbotiniranje, otisci prsta (dvije varijante), grubo vertikalno kaneliranje, prevlačenje grančicom, premazivanje smolom na oker podlozi.

Analizirajući elemente od kojih se sastoji Ražište-tip, izdvajamo one koji nam mogu pomoći kako bismo bolje datirali ovu specifičnu kulturnu pojavu. Jedan od najkarakterističnijih ukrasa su urezane sjedeće girlande od dvije linije, koje tvore praznu traku, jednu ili više o u nizu (**T. 1:** 8; **T. 4:** 1—4, 6—8), a imaju analogije u kulturama linearno-trakasto-keramičkog (dalje: LTK) kompleksa,[35] vinčanskoj kulturi (A i B stupanj),[36] rijetko u sopotskoj kulturi.[37] Srodan ukras su sjedeće girlande od tri ili više linija (**T. 8:** 1), koje se u sličnom obliku (kao sjedeća ili viseća girlanda) javljaju u ranoj LTK Madjarske[38] i razvijenoj korenovskoj kulturi.[39] Trake od tri linije u češkoj LTK javljaju se od I. do kraja IV. stupnja.[40]

Spirala od više medjusobno paralelnih linija (**T. 8:** 7) poznata je u LTK-kompleksu,[41] butmirskoj i danilskoj kulturi,[42] te u Vinči B-2.[43] Snopovi vertikalnih paralelnih ureza u donjem dijelu posude (**T. 4:** 5; možda i **T. 1:** 3) javljaju se u krugu starije i mladje LTK Slovačke.[44] Trake s jednim nizom uboda ili ureza (**T. 1:** 4, 10; **T. 5:** 1, 8) javljaju se u vinčanskoj kulturi (npr. Gomolava,

sloj I a—b, Supska, sloj 8),[45] te LTK u Madjarskoj i ČSSR.[46] Trake s više nizova uboda ili zareza (**T. 5:** 2—7) javljaju se u II. stupnju sopotske[47] i II. stupnju butmirske kulture.[48] U vinčanskoj kulturi poznate su od početka.[49] Trake u obliku meandra ili krivolinijske trake (**T. 5:** 6)[50] češće su u horizontu Vinče B[51], a poznate su i u materijalu istovremenih madjarskih grupa LTK,[52] te u Bicske-tipu.[53] Mrljasto (motled) ukrašavanje kao namjerno postignuti efekt (**T. 1:** 2; **T. 6:** 6) pojavljuje se u Brezovljani-tipu i B stupnju vinčanske kulture.[54] Crveno slikanje nakon pečenja na oker podlozi (**T. 2:** 3, 4) poznato je u klasičnoj sopotskoj kulturi od II. stupnja,[55] u vinčanskoj kulturi od A stupnja,[56] te u Szakálhát-kulturi.[57] Poznato je i u dva regionalna tipa: Bicske[58] i Brezovljani.[59]

Razrezane (vulvaste) aplikacije (**T. 2:** 4; **T. 9:** 2) takodjer su poznate u LTK-kompleksu.[60] Aplikacije u obliku životinjskih glava koje se nalaze na sredini posude (**T. 1:** 1; **T. 2:** 2; **T. 6:** 3; **T. 7:** 4, 5) poznate su u tipovima Brezovljani i Bicske, vinčanskoj kulturi, Szilmeg-grupi i mladjoj LTK Slovačke.[61] Dugmetaste aplikacije (tj. s udubljenjem) na grubljoj keramici (**T. 3:** 1) poznate su u kulturama LTK-kompleksa.[62] Zdjele sa životinjskom glavom koja gleda u unutrašnjost posude, a nalazi se na obodu (**T. 2:** 1) sasvim su osebujan proizvod, možda pod utjecajem vinčanskih poklopaca.[63] Drške s oštrom pravokutnom (koljenastom) profilacijom (**T. 3:** 6) javljaju se u kasnoj klasičnoj sopotskoj kulturi, ali i tipovima Brezovljani i Bicske,[64] u krugu ranih vinčanskih i najkasnijih željezovskih elemenata,[65] Szilmeg-grupi i mladjoj LTK.[66] Rožaste drške (**T. 8:** 1; **T. 6:** 4) javljaju se u Supskoj u sloju 7,[67] u Vinči u toku Vinče B,[68] te u Bicske-tipu.[69]

Valoviti obod kupa ili zdjela (**T. 1:** 7) ima analogije u mladjoj LTK[70] i Lužianky-kulturi.[71] Bikonične zdjele s jako izvijenim gornjim konusom (**T. 6:** 7; **T. 7:** 7) javljaju se u blagom obliku u I-B stupnju klasične sopotske kulture,[72] a u izrazitom obliku u vinčanskoj kulturi u Bosni,[73] te na Gomolavi (sloj I a—b, Vinča B-2 na C) i u Supskoj (sloj 5, Vinča B-2 na C).[74] Oštro bikonične zdjele s jako ugnutim gornjim konusom (**T. 4:** 5, 8; **T. 5:** 9, 10; **T. 7:** 8) vinčanski su oblik (Gomolava I a—b i I b).[75] Šiljate pune noge od zdjela ili kupa na nozi (**T. 8:** 3) česte su u krugu srijemskih i bosanskih vinčanskih nalazišta, a datiraju se od Vinče B-1 sve do Vinče D-2.[76] Slični, ali manje šiljati, oblici poznati su i u krugu klasične sopotske kulture, od I-B stupnja.[77] »Čepaste« noge idola ili posude na više nogu, s urezanim horizontalnim linijama (**T. 7:** 9) poznate su iz obližnjih Samatovaca.[78] Piriformne vaze (**T. 8:** 1; **T. 9:** 1 vjerojatno) poznate su u sopotskoj kulturi II. stupnja.[79] Piriformne vaze većih dimenzija javljaju se u Vinči do 8 m, a manje se javljaju od 8 do 7,05 i 6,5 m.[80] Na Gomolavi se javljaju u sloju I a—b.[81] Lonci s drškom na prijelazu iz vrata u trbuh (**T. 3:** 7) poznati su u Szilmeg-grupi, mladjoj LTK, te razvijenoj Zseliz-kulturi.[82]

Uočljiv je na oba lokaliteta i nedostatak nekih elemenata koji su pogodni za datiranje u srednju fazu sopotske kulture ili u C stupanj vinčanske kulture. To su sjekire-čekići s rupom za nasad drške, prostorno-križni kalemovi, horizontalno probušene noge od kupa na nozi, trakasta spirala s ubodima.

4. Kronološki položaj i geneza Ražište-tipa

Odmah na početku potrebno je analizirati kartu rasprostranjenosti pojedinih kultura na području Slavonije, pa i cijele sjeverne Hrvatske. U ranome neolitu ovdje nalazimo starčevačku kulturu.[83] Kako je ranije dokazao S. Dimitrijević, ova kultura u slavonskom prostoru traje i u vrijeme početka srednjega neolita, tj. u vrijeme trajanja većega dijela Vinče u istočnim regionima.[84] Rana vinčanska kultura u Slavoniji nije dokazana. Vinčanski nalazi prije D stupnja u Slavoniji, na žalost, nisu poznati iz zatvorenih nalaza, nego samo izrazito vinčoidni iz Samatovaca i Ervenice.[85] Kako je ranije naglašeno, sopotska kultura nastaje u vrijeme drugoga vinčanskog pritiska na prostor starčevačke kulture.[86] U zapadnijim regionima sjeverne Hrvatske (okolica Bjelovara, Pakraca i Kutine) razvija se iz starčevačkog supstrata korenovska kultura LTK-kompleksa.[87] U novije vrijeme situacija s poznavanjem nalazišta ove kulture se izmijenila: poznato je jedno nalazište u okolici Slavonske Požege (Jakšić),[88] te jedno u blizini Našica (Vučjak Feričanački-Sadice, v. **sl. 6: 2**) ,ali nije jasno radi li se o importu. Zona klasične rane sopotske kulture dopire u srednjoj Slavoniji do našičkog kraja na zapadu, točnije — zaustavlja se u okolici Djakova,[89] istočno od izvora Vuke. Nije potrebno posebno naglašavati da su rana sopotska kultura i korenovska kultura LTK-kompleksa istovremene. Nije poznata točna donja granica korenovske kulture, ali je to vrlo vjerojatno kasni I-B stupanj sopotske kulture (Vinča B-2).[90] Na prostor sjeverozapadne Hrvatske sopotska kultura se prvi puta probija u vrijeme I-B stupnja, tj. u kasnoj fazi toga stupnja (Brezovljani-tip).[91] Otprilike istovremeno stvara se Bicske-tip u istočnom dijelu Transdanubije: vrlo je zanimljivo da su nalazišta toga tipa smještena uz desnu obalu Dunava, od juga do Budimpešte.[92] Jugoistočno (s lijeve strane Dunava) nalazi se ranovinčanski lokalitet Fajsz.[93] U Transdanubiji se kasnije, djelovanjem različitih faktora stvara Zengövarkony-Lengyel kultura.[94] U Slovačkoj se, krajem Vinče B-2, u horizontu Sopot-Bíňa-Bicske, stvara i Lužianky-kultura,[95] koja je takodjer jedan od genetskih izvora kasnijih lendjelskih kultura na tome prostoru.[96] Neki od tragova pomicanja sopotske kulture na zapad i sjeverozapad sačuvani su i u nalazištima mješovite sopotske i korenovske kulture u jugozapadnoj Madjarskoj (lokalitet Becsehely I).[97] Smatra se takodjer da i Lužianky-kultura ima genetskih veza sa sopotskom kulturom,[98] te da je sopotska kultura svojim pomicanjem uvjetovala stvaranje Brezovljani-tipa na tlu korenovske kulture LTK-kompleksa.[99] I Bicske-tip protumačen je kao rezultat sopotskog prodora.[100] Sopotska kultura širi se u sjevernu Bosnu takodjer krajem I-B stupnja.[101]

Sumirajući, potrebno je naglasiti da prostor južne Transdanubije i sjeverne Hrvatske u ranome neolitu pokriva starčevačka kultura.[102] U srednjemu neolitu taj prostor pripada različitim kulturama LTK-kompleksa: granica LTK-kompleksa i rane sopotske kulture u prvo vrijeme je morala biti negdje oko izvora rijeke Vuke ili nešto zapadnije, na granici srednje i istočne Slavonije, odakle se proteže (vjerojatno preko Drave) do Dunava.[103] Pomicanjem vinčanske kulture prema zapadu u toku ili pred kraj Vinče B-1 vrši se pritisak na tek formiranu sopotsku kulturu, koja nešto kasnije prvi puta prodire na zapad (Brezovljani-tip), odnosno (vjerojatno zajedno s nositeljima vinčanske kulture) na sjever, duž Dunava (Bicske-tip), oba puta na teritorij koji su prije toga pokri-

vale različite kulture LTK-kompleksa. Doduše, poseban je problem i postojanje ranovinčanskog lokaliteta Fajsz na lijevoj obali Dunava. Moguće je da je dio utjecaja na Bicske-tip ipak došao iz toga (prekodunavskog) smjera.[104] Na taj način stvaraju se nove vrijednosti, mješavine starosjedilačkih i došljačkih elemenata (pri tome valja imati na umu da je došljački element obvezatno u manjini, te da, zapravo, razlike izmedju sopotske kulture i kultura LTK-kompleksa vjerojatno nisu bile velike jer obje potječu iz djelomično istih genetskih osnova).

Kada se razmotri situacija kakva nam, prema stanju istraživanja, izgleda danas najvjerojatnijom, dobiva se i mogući kronološki okvir u kojemu bi, logično, trebao biti Ražište-tip. Prije svega valja obratiti pažnju na genezu elemenata od kojih se sastoji Ražište-tip. Kako je naprijed naznačeno, neki elementi mogu biti različitoga porijekla, dok za neke možemo navesti samo jedan mogući izvor. Sumarno govorimo o dva genetska izvora: kulture LTK-kompleksa na jednoj, te sopotska i vinčanska kultura na drugoj strani. Starčevačku kulturu ne uzimamo kao genetski izvor jer je sadržana u genezi kultura LTK-kompleksa i sopotske kulture,[105] te su analogije s nekim njezinim elementima sasvim razumljive i shvatljive posrednim putem. Vinčanske i sopotske elemente tretiramo zajedno jer ih je u ovoj fazi (a često i kasnije) gotovo nemoguće dijeliti.

Elementi preuzeti od LTK-kompleksa bili bi slijedeći: zdjele kuglastog oblika; kupe ili zdjele s valovitim obodom; lonci s drškom izmedju vrata i trbuha; razrezane (vulvaste) aplikacije; možda i bubuljičaste aplikacije; vjerojatno koljenaste drške; trake sastavljene od nekoliko vertikalnih ili horizontalnih linija; girlande, sastavljene od dvije ili tri linije; vjerojatno linijska spirala; jedna ili više jako žljebljenih ravnih ili prelomljenih linija.

Elemente vinčanske i sopotske kulture promatramo zajedno. To su: bikonične zdjele različitih oblika; kupe na cilindričnoj i zvonastoj nozi; piriformne vaze; zdjele ili tanjuri na šiljatim nogama; možda i crveno slikanje nakon pečenja; vjerojatno aplikacije u obliku životinjskih glava i trake s ubodima i urezima; »oltarići« na više nogu; rožaste drške.

Pogledamo li moguće analogije Ražište-tipu susrest ćemo se s vrlo velikim rasponom: dio materijala ima analogije u starčevačkoj kulturi, dok jedan dio može imati analogije čak u završno-neolitskim manifestacijama. Kako je ranije naglasio M. Garašanin, u vinčanskoj kulturi starčevačke tradicije gube se tek u toku Vinče B.[106] Stoga takve analogije moramo pripisati održavanju tradicija starčevačke kulture u kulturama koje su njezini »nasljednici« (LTK, sopotska, djelomice i vinčanska).[107] Stoga smatramo da trebamo razmatrati druge elemente i njihovo datiranje kao važnije. Manji broj analogija mogao bi ukazivati i na vrijeme Vinče A. Njima se suprotstavljaju kasniji elementi, ali i činjenica da u vrijeme Vinče A (barem u vrijeme starije Vinče A) u ovim prostorima još uvijek egzistira starčevačka kultura (Starčevo IV ili spiraloid-B stupanj),[108] te činjenica da u to vrijeme (do Vinče B-1) nisu dokazani vinčanski prodori (u smislu trajnih naselja) ka zapadu od matične oblasti (tj. prema zapadnom Srijemu).[109] Prema tome, ostaje nam raspon od završetka Vinče A do početka Vinče C kao najvjerojatniji za navedene analogije. Pri tome moramo izdvojiti najmladje elemente koji se pojavljuju u Ražište-tipu, kako bismo dobili preciznije kronološko mjesto za ovu pojavu. Ukazujemo na neko-

liko izrazito mladjih elemenata: bikonične zdjele s jako izvijenim gornjim konusom, koje se na Gomolavi javljaju u vrijeme Vinče B-2; meandarske trake s ubodima i urezima javljaju se tek u Vinči B; pune šiljate noge ne pojavljuju se nigdje prije Vinče B-1; lonci s drškom na prijelazu iz vrata u trbuh poznati su samo u mladjim kulturama LTK-kompleksa; rožaste drške na bikoničnim posudama ne javljaju se prije Vinče B; kupe i zdjele s valovitim obodom ne javljaju se prije mladje faze LTK; »koljenaste« drške javljaju se tek u Brezovljani-tipu i mladjoj LTK; mrljasto ukrašavanje takodjer se ne javlja prije horizonta Vinče B.

Nedostatak nekih elemenata takodjer je vrlo indikativan: dok Bicske- i Bíňa-tip u repertoaru keramičkih izradjevina imaju i prostorno-križne kalemove,[110] oni u Ražište-tipu nisu poznati: Vinča C pozna trakastu spiralu sa žigosanjem, odnosno s ubodima,[111] no ona ne postoji u Ražište-tipu; probušene noge od kupa na nozi dolaze tek u vrijeme II. stupnja sopotske kulture,[112] ali u Ražište-tipu nisu prisutne. Sve ovo ukazuje na činjenicu da bismo morali Ražište-tip datirati malo ranije od početka Bicske-tipa. S. Dimitrijević smatra da početak Bicske-tipa treba datirati u završetak Vinče B-2,[113] a slično istu kulturnu pojavu datiraju N. Kalicz i J. Makkay,[114] kao i J. Pavúk.[115] Szakálhát-, Szilmeg- i Tiszadob-grupa vremenski odgovaraju Vinči B.[116]

Zbog situacije na kompleksu lokaliteta oko Ražišta u Podgoraču (kasni starčevački lokaliteti Gaj, Crni panj, Bukvik, te očito postojanje horizontalne stratigrafije), možemo vidjeti dodir vinčanske i linearno-trakaste kulture u okviru rane, tek formirane, sopotske kulture. S obzirom na navedene analogije, Ražište-tip moramo datirati u horizont Vinče B. S obzirom na neke relativno ranije elemente smatramo da je najvjerojatnija datacija u prijelaz Vinče B-1 na B-2, tj. korigiramo svoju nedavnu dataciju u prijelaz Vinče B-2 na C,[117] te se djelomice vraćamo prvoj dataciji.[118] Ovako formirana varijanta sopotske kulture bila je zapravo baza za kasnije pomicanje na sjever (Bicske) i zapad (Brezovljani). Istovremeno postoji i klasična sopotska kultura na susjednom području, no ona je ornamentalno neusporedivo siromašnija od Ražište-tipa (npr. lokaliteti Otok i Klokočevik).[119]

Analizirajući LTK elemente od kojih se sastoji Ražište-tip sopotske kulture moramo uočiti da je tzv. pravih korenovskih elemenata u ovome tipu izuzetno malo: zdjele kuglaste profilacije, dugmetaste aplikacije, možda girlande od tri linije (u korenovskoj kulturi viseće), te »kaotično« urezane prelomljene linije i trake.[120] Svakako, suviše malo da bismo samo po logici stvari vezali LTK elemente u Ražište-tipu uz korenovsku kulturu, kako je to, zbog nedovoljnog poznavanja materijala, u literaturi već ranije učinjeno.[121] Medjutim, isto tako ne možemo imenovati neku konkretnu kulturu LTK-kompleksa koja bi ovdje bila prisutna, tim prije što u okolici Našica i Slavonske Požege zaista u novije vrijeme nalazimo i korenovske nalaze (bez obzira radi li se možda o importu).[122]

Medju isključivo korenovskim materijalom iz Tomašice kod Garešnice (okolica Bjelovara), premda ne raspolažemo zatvorenim nalazom, pronadjena je i jedna sjekira-čekić.[123] U sopotskoj kulturi sjekire-čekići s rupom za nasad drške javljaju se tek u II. stupnju (Vinča C),[124] a u samoj Vinči izmedju 7 i 6 m.[125] U Turdaşu, medjutim, koji je datiran u A i B stupanj, nalaze se i sjekire-čekići,[126] što možda svjedoči o mogućoj ranijoj dataciji ovih proizvoda

i u vinčanskoj kulturi. Moguće je zbog toga da na nalazištu u Tomašici postoje i izrazito kasni korenovski nalazi (to bi bila prava treća faza; sadašnje faze su: A-Kaniška Iva, B-1 i B-2 Malo Korenovo).[127] Putem kasne korenovske kulture (Vinča B-1 na B-2) mogli su zaista biti preneseni utjecaji iz sjeverozapadnih i sjeveroistočnih zona LTK-kompleksa. Stoga, premda ne mislimo trenutno ulaziti u ovu problematiku, smatramo da podjelu S. Dimitrijevića iz 1979. godine (horizont Kaniška Iva datiran je u kasni A-2, a horizont Malo Korenovo u B-1 i djelomično B-2 stupanj vinčanske kulture)[128] treba korigirati: s obzirom na analogije s gemerskom fazom,[129] horizont Kaniška Iva može se zaista datirati kao gore,[130] no pravi treći horizont (uvjetno nazvan horizont Tomašica ili Dautan; ondje se, doduše, nalazi i materijal, koji sugerira srednju fazu)[131] treba datirati na kraj B-1 i veći dio B-2 stupnja vinčanske kulture.[132]

Postavlja se i pitanje postojanja LTK nalaza s trakastim i bockanim ukrašavanjem u sjevernoj Hrvatskoj, jer bi teorijski bilo moguće da treća faza korenovske kulture pozna takvo ornamentiranje, jednako kao i neke sjeveroistočnije LTK kulture.[133] Na ovome mjestu takodjer ne možemo ulaziti u problem geneze trakastog ukrašavanja, ali podsjećamo da su neki prethistoričari već ranije ukazivali da je vinčanska kultura ovu vrst ornamentiranja primila tek na području stabilizacije, a kulture LTK-kompleksa bi je poznale ranije.[134] Po E. Neustupnom se u LTK ovakve trake češće javljaju tek od treće faze.[135] Isti autor porijeklo ovome ukrašavanju traži u vinčanskoj kulturi.[136] S obzirom na teoriju o kasnijoj pojavi traka s urezima ili ubodima u LTK kulturama, možemo i kod nas pretpostaviti pronalaženje jedne takve faze, faze koja bi odgovarala 3. ili 4. fazi po E. Neustupnom, a vjerojatno bi se mogla izjednačiti s kasnom fazom korenovske kulture. Ova pitanja, medjutim, ne možemo riješiti samo teorijskim putem. Zasad samo ukazujemo na jedno od mogućih rješenja za dio geneze Ražište-tipa.

Zaključno rezimirajući možemo reći da Ražište-tip sopotske kulture predstavlja miješani LTK i vinčansko-sopotski materijal u vrijeme radjanja nove kulturne pojave koja nastaje transformacijom starčevačke, sopotske kulture. Prema analizi i analogijama možemo ovu novoizdvojenu kulturnu pojavu srednjega neolita datirati u kraj B-1 i početak B-2 stupnja vinčanske kulture, tj. na kraj I-A i početak I-B stupnja sopotske kulture. Prisustvo vinčanske kulture ovdje je evidentno: utjecaji su najvjerojatnije došli podunavskim i podravskim putem, zaobišavši središnji prostor klasične sopotske kulture, zbog čega se u Ražište-tipu i ranije pojavljuje ukrašavanje urezivanjem traka s ubodima i urezima nego u klasičnoj sopotskoj kulturi. Mješovita kulturna pojava koja je nastala na ovaj način mora se okarakterizirati kao dio sopotske kulture, jer sadrži sve bitne elemente koje ta kultura posjeduje u istome trenu ili nešto kasnije: sivo i crno posudje; kupe na nozi, zvonastoj i cilindričnoj; bikonične zdjele različitih profilacija; lonce s drškom izmedju vrata i trbuha; ornamentiranje slikanjem, urezivanjem traka s ubodima ili zarezima, kod gruboga posudja s otiscima prsta uz rub posude; ornamentiranje različitim plastičnim aplikacijama.[137] Medjutim, od klasične sopotske kulture razlikuje se jednim dijelom ornamenata, bombastim zdjelama, te ranijim pojavljivanjem niza oblika i ornamenata u ovome tipu (o tome v. naprijed). Isto tako, mora se naglasiti da ovdje ne može biti govora o regionalnoj varijanti vinčanske kulture, jer su razlike prevelike. Nedostaju neke od osnovnih vinčanskih karakteristika (npr.

prosopomorfni poklopci, plastika, kaneliranje itd.). Takodjer, mora se naglasiti da ne može biti riječi o lokalnoj varijanti bilo koje kulture LTK-kompleksa, jer su razlike takodjer vrlo velike (npr. velik postotak bikoničnog posudja). Ostaje stoga jedino da Ražište-tip tretiramo kao integralni dio rane sopotske kulture, nešto raniji od Bicske-Brezovljani-Bíňa horizonta.

5. Položaj i značenje Ražište-tipa u razvoju neolita Karpatske kotline i sjevernog Balkana

S obzirom na relativno-kronološko mjesto koje zauzima Ražište-tip sopotske kulture, te na geografski položaj, možemo zaključiti da je riječ o zanimljivoj i značajnoj pojavi srednjega neolita, ne samo u sjevernoj Hrvatskoj nego i šire. Stoga je potrebno analizirati pojave koje su istovremeno prisutne u susjednim prostorima.

U istočnoj Slavoniji, kako je već spomenuto, u ovome razdoblju egzistira klasična rana sopotska kultura (Otok, Klokočevik, Bapska, Vinkovci-Trbušanci, Gornja Bebrina-Topolice, Sarvaš).[128] U ornamentalnom sustavu klasične sopotske kulture I. stupnja izrazito je malo ornamenata izvedenih običnim urezivanjem,[139] a malo je i ornamenata izvedeno srodnim tehnikama (žljebljenje, duborez, udubljivanje).[140] Samo jedan ornament donekle je sličan sjedećim girgandama (Otok, I-B stupanj).[141] Trake s ubodima ili urezima u ovome stupnju klasična sopotska kultura još nije usvojila.[142] Prema današnjemu stanju istraživanja izlazi da je vinčanske i vinčoidne ukrase sopotska kultura mogla na matičnom prostoru preuzeti iz dva smjera: jedan je istočni, tj. prostor vinčanske kulture u Srijemu i Bačkoj (B. Brukner smatra da je taj prostor naseljen u vrijeme Vinče B-1 i B-2),[143] a drugi smjer je zapadni, tj. područje najistočnije srednje Slavonije, na kojemu egzistira Ražište-tip i vremenom (vjerojatno pred kraj I-B stupnja sopotske kulture, zbog kontakata i djelovanja u različitim smjerovima) gubi svoje specifične oznake utapajući se u sliku klasičnih karakteristika (lokalitet Donja Motičina kod Našica pripada vjerojatno II. stupnju).

Na prostoru koji se nalazi neposredno zapadnije od područja Ražište-tipa pronadjeni su i nalazi korenovske kulture (Vučjak Feričanački i Jakšić).[144] Moguće je da se na prostoru srednje Slavonije susrećemo već s korenovskim prostorom, ali je moguće da se kod ovih nalaza radi o importiranim predmetima iz područja najzapadnije Slavonije i sjeverozapadne Hrvatske.[145] Korenovska kultura kontaktirala je s područjem Ražište-tipa, premda po danas poznatim nalazima nema dokaza za izrazito jake kontakte. Tek nešto kasnije, prilikom formiranja Brezovljani-tipa, korenovska kultura stapa se sa sopotskom i stvara novu kulturnu pojavu.

Južni susjed Ražište-tipa je sopotska kultura u slavonskoj i bosanskoj Posavini.[146] Medjutim, kako je ranije naglasio S. Dimitrijević, sopotska kultura prodire na bosansko područje tek krajem I-B stupnja.[147] U sjeveroistočnoj Bosni egzistira vinčanska kultura.[148] Na lokalitetu Vinogradine kod Doboja (po A. Bencu donji sloj, horizont Vinče B-2) nalazimo i ornament sjedeće girlande, sastavljen od tri urezane linije.[149] S. Dimitrijević je ukazao na činjenicu da je vinčanska kultura u Bosni usvojila neke tipične sopotske oblike.[150] Moguće je

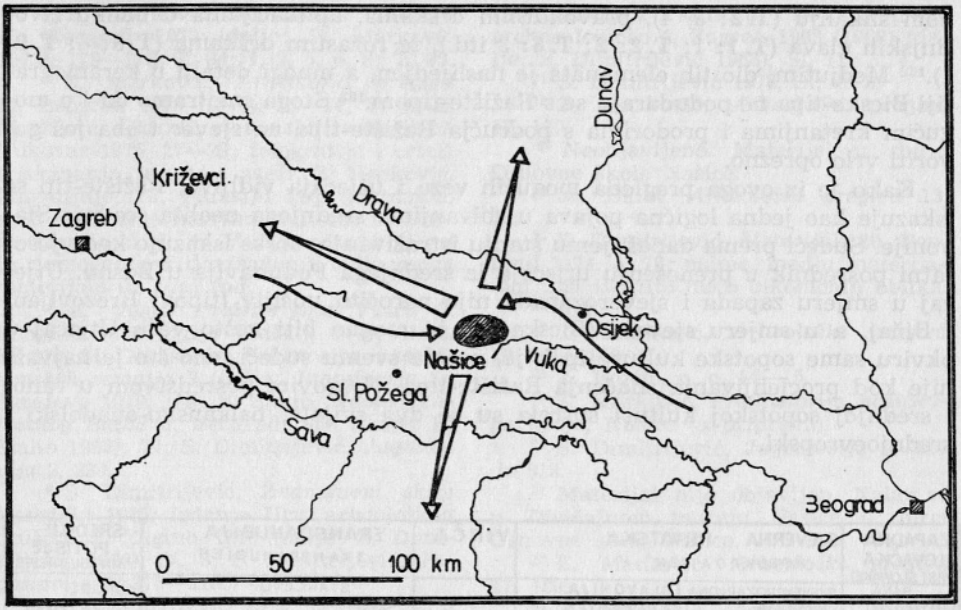

Sl. 7: Područje rasprostiranja Ražište-tipa sopotske kulture.
Abb. 7: Verbreitungsgebiet des Ražište-Typs der Sopot-Kultur.

da je to i jedan od dokaza za širenje jednoga dijela utjecaja Ražište-tipa na jug. A. Benac je u više navrata pretpostavio utjecaje iz srednje Evrope ili Podunavlja u Bosnu,[151] što je djelomično i dokazano u ranom butmirskom sloju lokaliteta Obre II.[152] Ražište-tip bi morao biti dijelom istovremen s prvom fazom butmirske kulture.[153] Lokalitet Mujevine takodjer ima dodirnih točaka sa sopotskom kulturom (trake s ubodima i zarezima, meandar), ali nema dovoljno karakterističnih elemenata za precizniju atribuciju.[154]

Sjevernije od područja Ražišta nalazi se lokalitet Samatovci, s vinčoidnim i sopotskim nalazima.[155] U hrvatskom dijelu Baranje konstatirano je prisustvo sopotske i vinčanske kulture (na jednome lokalitetu s elementima Zengövarkony-Lengyela), ali iz kasnijeg razdoblja.[156] Izvan Jugoslavije, u Transdanubiji, u to vrijeme i kasnije prisutna je Zseliz-kultura,[157] čijim stapanjem s pridošlim sopotskim (možda i vinčanskim) elementima nastaje Bicske-tip krajem I-B stupnja.[158] Zbog kronološkoga položaja i sličnosti jednoga dijela materijalne kulture moguće je da je u tvorbi ovoga tipa igrao neku ulogu upravo Ražište-tip, svakako veću nego u zapadnim varijantama, Brezovljani- i Bíňa-tipu, te Lužianky-kulturi. Da su kontakti Ražište-tipa i Bicske-tipa mogući pokazuju npr. i ove analogije: 1. na lokalitetu Bicske postoje kupe na nozi koje odgovaraju onima s Ražišta (**T. 7:** 1) i Vukojevaca (**T. 8:** 2);[159] 2. na istome lokalitetu postoje dobre analogije za nekoliko oblika zdjela (**T. 2:** 6; **T. 4:** 2; **T. 9:** 6; približno i **T. 4:** 3);[160] 3. u Bicske-tipu postoje analogije meandarskim i kosim trakama s više nizova uboda (**T. 5:** 2—7);[161] 4. takodjer postoje analogije crve-

nom slikanju (**T. 2**: 3, 4), pravokutnim drškama, aplikacijama u obliku životinjskih glava (**T. 1**: 1; **T. 2**: 2; **T. 6**: 3 itd.), te rožastim drškama (**T. 6**: 4; **T. 9**: 1).[162] Medjutim, dio tih elemenata je naslijedjen, a mnogi detalji u keramografiji Bicske-tipa ne podudaraju se s Ražište-tipom.[163] Stoga smatramo da i o mogućim kretanjima i prodorima s područja Ražište-tipa na sjever treba još govoriti vrlo oprezno.

Kako je iz ovoga pregleda mogućih veza i utjecaja vidljivo, Ražište-tip se iskazuje kao jedna logična pojava u zbivanjima srednjega neolita srednje Slavonije. Sudeći prema današnjemu stanju istraživanja, on se iskazuje kao vjerojatni posrednik u prenošenju utjecaja iz srednjega Podunavlja u Bosnu. Utjecaj u smjeru zapada i sjeverozapada nije naročito uočljiv (tipovi Brezovljani i Bíňa), a u smjeru sjevera (Bicske-tip) bi mogao biti nešto veći. Utjecaj u okviru same sopotske kulture ipak je, prema svemu sudeći, ono što je najvažnije kod procjenjivanja značenja Ražište-tipa. Njegovim posredstvom u ranoj i srednjoj sopotskoj kulturi susrela su se dva svijeta, balkansko-anadolski i srednjoevropski.

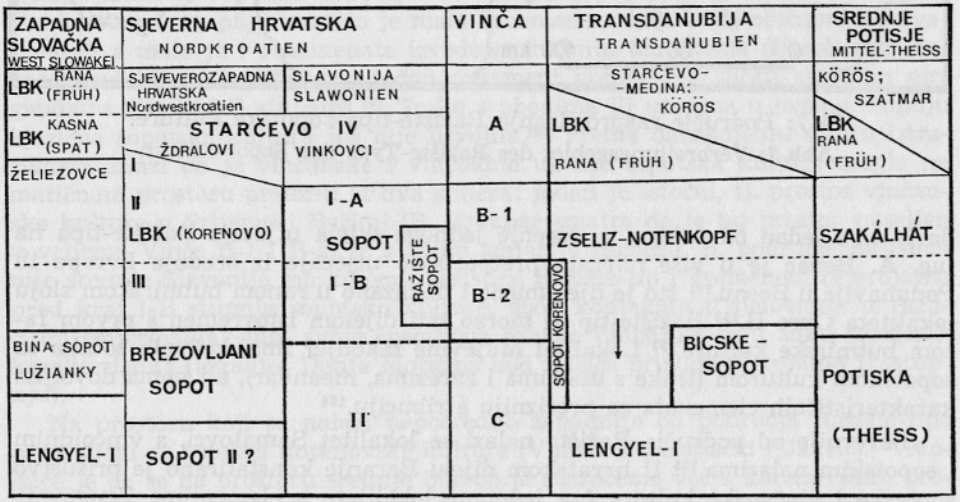

Sl. 8: Relativno-kronološka tabela.
Abb. 8: Relativ-chronologische Tabelle.

Relativno-kronološki smjestili smo Ražište-tip u prijelaz Vinče B-1 na B-2 (v. **sl. 8** — kronološku shemu). Apsolutna kronologija je još uvijek dosta komplicirana i neujednačena kod različitih autora. Po S. Dimitrijeviću ovaj horizont bi otprilike trebalo datirati u vrijeme oko 2900. godine p. n. e.,[164] po N. Kaliczu i J. Makkayu (C-14 datumi) raspon se kreće od cca 4400. do 3400. godine p. n. e.,[165] a po J. Pavúku i S. Šiški nešto iznad 4000. godina p. n. e.[166] Neujednačenosti su vrlo velike, pa pitanje apsolutne kronologije ostavljamo otvorenim do budućih, pouzdanijih, pokazatelja.

[1] Z. Marković, *Arheološki pregled* 15, Beograd 1973 (dalje: Z. Marković 1973), 173—175, T. 94: 1, 2, 5, 6, 8; T. 95.

[2] Z. Marković, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975 (1976), 13—14, T. 7; Z. Marković, *Glasnik slavonskih muzeja* 29, Vukovar 1975, 27—29; fotografije i crteži s iskapanja, te ostali crteži: Z. Marković. Zahvaljujem J. Fluksiju koji je izradio sl. 5 i 7 prema nacrtima autora, D. Vargi (izradio sl. 4), te V. Kolareku koji mi je pomogao pri dovršavanju slikovnoga materijala uz ovaj rad.

[3] M. Vasić, *Praistorijska Vinča* 2, Beograd 1936 (dalje Vinča:), 8—9, Sl. 8, Sl. 210; M. Garašanin, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 2 (dalje: *Jugoslavija* 2), Sarajevo 1979, 156; B. Stalio, *Neolit centralnog Balkana*, Beograd 1968 (dalje: B. Stalio 1968), 79; S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 239.

[4] S. Dimitrijević, *Znanstveni skup Varaždin* 1975, Izdanja Hrv. arheološkog društva 2, Zagreb 1978 (dalje: S. Dimitrijević 1978), Sl. 3; S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 315—316.

[5] S. Dimitrijević 1978, 81—84, Sl. 5 do 9.

[6] A. Benac, *Jugoslavija* 2, 416—418.

[7] B. Stalio 1968, 79—80; M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, 153—156.

[8] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 270 do 271.

[9] B. Stalio 1968, 80.

[10] *ibid.*

[11] o. c. 80—81.

[12] npr. naselje u Smilčiću: Š. Batović, *Jugoslavija* 2, 580; naselje Obre 2: A. Benac, *Jugoslavija* 2, 415.

[13] Z. Marković, *Arheološki pregled* 13, Beograd 1971 (1973), 16—17, T. 2—3; Z. Marković, *Arheološki pregled* 19, Beograd 1977 (1978), 139—140; Z. Marković, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980, 15 do 16, T. 5—6.

[14] Z. Bojčić, *Glasnik slavonskih muzeja* 42, Vukovar 1981, 14—15.

[15] v. bilj. 1.

[16] Z. Marković-B. Kranjčev, *Arheološki pregled* 20, Beograd 1978 (1979), 17—20, T. 4—5.

[17] *o. c.* 17—18.

[18] *o. c.* bilj. 6, T. 4: 3. Taj ulomak je tada, najvjerojatnije, postavljen obrnuto; danas smatramo da je potrebno okrenuti crtež.

[19] Z. Marković, *Glasnik slavonskih muzeja* 46, Vukovar 1982, 16—18.

[20] Prave analogije ne postoje. Približne analogije: S. Dimitrijević, *Sopotsko-lendjelska kultura*, Monographiae archaeologicae 1, Zagreb 1968 (1969) (dalje: S. Dimitrijević 1968), Sl. 11: 3, 4.

[21] S. Dimitrijević 1978, Sl. 4: 2.

[22] Z. Marković, *Arheološki pregled* 17, 170.

[23] Neobjavljeno. Materijal u zbirci Osnovne škole Našice.

[24] M. Bulat, *Arheološki pregled* 13, 77.

[25] S. Dimitrijević, *Materijali* 10, Beograd 1974, 4, 78; naime, medju materijalom ima izrazito malo bikoničnih oblika.

[26] *ibid.*

[27] Z. Marković, *Arheološki pregled* 19, 139—140.

[28] Z. Bojčić, *o. c.* 14—15.

[29] Z. Marković, *Prethistorija našičkoga kraja*, Našice (u pripremi).

[30] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 317 do 318.

[31] Materijal nije objavljen. Nalazi se u Zavičajnom muzeju Našice i zbirci Osnovne škole Našice.

[32] Z. Marković, *Arheološki pregled* 17, 169.

[33] Z. Marković, *Arheološki vestnik* 27, Ljubljana 1976 (1977), 49.

[34] Z. Marković 1973, 175—176, T. 94: 7; Z. Marković, *Arheološki pregled* 19, 139.

[35] J. Pavúk-S. Šiška, *Slovenska archaeologia* 19/2, Bratislava 1971 (dalje: J. Pavúk-S. Šiška 1971), Obr. 3: 4, 10; J. Makkay, *Alba Regia* 16, Szekesfehervár 1978 (dalje: J. Makkay 1978), Pl. 6: 3, 4; N. Kalicz-J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Studia archaeologica 7, Budapest 1977 (dalje: N. Kalicz-J.Makkay 1977), T. 87: 1, T. 189: 12; *Slovensko v mladšej dobe kamennej*, Pravek Slovenska 2, Bratislava 1970 (dalje: Slovensko), T. 11, T. 12: 3 — ovdje su girlande spojene i presječene jamicama; E. Neustupný, *Archeologické rozhledy* 8/3, Praha 1956 (dalje: E. Neustupný 1956), Obr. 176: 6 (IV. stupanj LTK); J. Rataj, *Archeologicke rozhledy* 8/3, Praha 1956, 321 i d., Obr. 124: 3, 18.

[36] M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, T. 34: 1, 2, 4; *Vinča* 4, T. 13: 39; A. Benac, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu — arheologija*, n. s. 19, Sarajevo 1964, 132 do 133, T. 1: 4 (Vinogradine).

[37] Gornji Brezovljani: neobjavljeno. Ulomak se nalazi u Gradskom muzeju Križevci; R. Dreksler-Bižić, *Zbornik Matice srpske*, ser. druš. nauka, sv. 12, Novi Sad 1956 (dalje: R. Dreksler-Bižić 1956),

T. 4: 23 — sudeći po drški, ovaj ulomak mogao bi pripadati kasnijim razdobljima; S. Dimitrijević 1967, T. 6: 12 (Otok B).

[38] J. Makkay 1978, Pl. 11: 4.

[39] S. Dimitrijević, *Archaeologia Iugoslavica* 10, Beograd 1969 (dalje: S. Dimitrijević 1969), T. 18: 3.

[40] E. Neustupný 1956, Obr. 177.

[41] N. Kalicz-J. Makkay, *Alba Regia* 12 — 1971, Szekesfehervár 1972 (dalje: N. Kalicz-J. Makkay 1971), Abb. 3: 9; H. Quitta, *Praehistorische Zeitschrift* 38, Berlin 1960, Abb. 2: c, Abb. 14: c, Abb. 19: b, d.

[42] A. Benac, Obre 2, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu — arheologija* — n. s. 26, Sarajevo 1971 (dalje: A. Benac 1971), T. 36: 4—7, 10; T. 37: 1—9 itd.; A. Benac, *Jugoslavija* 2, T. 60: 6, 8, 9 (butmirska kultura); Š. Batović, *Jugoslavija* 2, T. 84: 8, 9, 11 (danilska kultura).

[43] T. Bregant, *Ornamentika na neolitski keramiki v Jugoslaviji*, Ljubljana 1968 (dalje: T. Bregant 1968), Priloga 3: 130.

[44] J. Pavúk-S. Šiška 1971, Obr. 3: 1; *Slovensko*, T. 20: 5.

[45] *Vinča* 4, T. 5: 24 c, d, T. 15: 44 e, j; S. Karmanski, *Neolitski lokaliteti jugozapadne Bačke*, Odžaci 1968, T. 50: 6; M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, T. 34: 1, T. 29: 1—4; B. Brukner, *Rad vojvodjanskih muzeja* 26, Novi Sad 1980 (dalje: B. Brukner 1980), T. 3: 1 (Gomolava); D. i M. Garašanin, *Supska-»Stublina« — praistorijsko naselje vinčanske grupe*, Beograd 1979 (dalje: D. i M. Garašanin 1979), T. 32: 5.

[46] N. Kalicz-J. Makkay 1977, T. 90: 1, 11, T. 128: 23, T. 62: 9; I. Rada, *Archeologicke rozhledy* 33/1, Praha 1981, Obr. 7: 1.

[47] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, T. 48: 4, 5.

[48] A. Benac, *Jugoslavija* 2, T. 63: 1, 5.

[49] *Vinča* 4, T. 5: 24 a, f, g, h, T. 15: 44 b, c, d, g, i, j, m, T. 13: 39; S. Karmanski, o. c. T. 25: 1, 2, 4, 5, T. 31: 1—4; M. Garašanin, *Jugoslavija 2*, T. 27: 6, 27: 5, T. 29: 1—4, T. 34: 5; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, 2 — Jungsteinzeit, Tafeln, München 1968 (dalje: H. Müller-Karpe 1968), T. 180: 6, 22, 28, 29, 36 (Turdaş).

[50] Moguće je da se ovdje radi o lučnoj traci. Meandar na lokalitetu Ražište: Z. Marković 1973, T. 95: 4.

[51] M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana 1951 (dalje: M. Garašanin 1951), 35; D. i M. Garašanin 1979, 37; H. Müller-Karpe 1968, T. 181: 58 (Turdaş).

[52] N. Kalicz-J. Makkay 1977, T. 31: 3, 5, 11, T. 128: 23, 24, 26 (Tiszadob i Szakalhát-grupa), T. 125: 6.

[53] N. Kalicz-J. Makkay, *Archaeologiai Értesitő* 99/1, Budapest 1972 (dalje: N. Kalicz-J. Makkay 1972), Fig. 4: 3, 5.

[54] S. Dimitrijević 1978, Sl. 17: 3, 5, 6; A. Benac, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu — arheologija* — n. s. 15—16, Sarajevo 1961 (dalje: A. Benac 1961), T. 5: 1, 2, 4.

[55] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 280; S. Dimitrijević 1969, T. 13: 2.

[56] M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, 167 do 168.

[57] N. Kalicz-J. Makkay 1977, 150, T. 90: 1.

[58] N. Kalicz-J. Makkay 1971, 14, Abb. 3: 3—6, 9—10, 13—14, 16, 17, Abb. 5: 14—22.

[59] S. Dimitrijević 1978, 90, Sl. 10: 1, 2.

[60] H. Quitta, o. c. Abb. 11: 9, Abb. 12, Abb. 14: n, Abb. 15: n; N. Kalicz, *Mitteilungen des Archaologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8/9, 1978/1979, Budapest 1980 (dalje: N. Kalicz 1980), T. 9: 8, 10, T. 10: 9, T. 11: 12, 13.

[61] S. Dimitrijević 1978, Sl. 19: 11 (Brezovljani); N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb. 6: 20, 21, 26 (Bicske); A. Benac 1961, T. 5: 3, 6 (Varoš 4); N. Kalicz-J. Makkay 1977, T. 176: 8; *Slovensko*, T. 12: 6.

[62] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, T. 100: 8; N. Kalicz-J. Makkay 1977, T. 95: 10; J. Unger a kol., Pohořelice-Klášterka, *Studie AUČSAV v Brne*, ročnik 8/2, Praha 1980, Obr. 13: 9—11; N. Kalicz 1980, T. 4: 4, T. 9: 3, 7 itd.;

[63] npr. M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, T. 34: 1, 2, 4.

[64] S. Dimitrijević 1969, T. 16: 2 (III. stupanj sopotske kulture); S. Dimitrijević 1978, Sl. 18: 8, 9 (Brezovljani); N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb. 6: 25, 27, Abb. 8: 7 (Biscke-tip).

[65] N. Kalicz-J. Makkay 1971, Abb. 5: 11; J. Pavúk, *Slovenska archeologia* 12/1, Bratislava 1964, Abb. 1: 2, Abb. 8: 7.

[66] N. Kalicz-J. Makkay 1977, T. 175: 7, T. 176: 24, T. 148: 4.

[67] D. i M. Garašanin 1979, 38, T. 27: 6.

[68] M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, Sl. 12: 12.

[69] N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb. 1: 3.

[70] N. Kalicz-J. Makkay 1977, T. 169: 4 a-c, 6 a-c, Tabelle 2.

[71] *Slovensko*, T. 36: 3; H. Müller-Karpe 1968, T. 202: 20, 22.

[72] S. Dimitrijević 1969, T. 12: 5.

[73] A. Benac 1961, Sl. 1: 2, Sl, 2: 1, Sl. 4: 2, Sl. 5: 4.

[74] B. Brukner 1980, T. 3: 8; D. i M. Garašanin 1979, T. 14: 4

[75] B. Brukner 1980, T. 3: 1, T. 4: 4, 9.

[76] A. Benac 1961, Sl. 1: 5, Sl. 2: 4, Sl. 3: 4; B. Čović, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu — arheologija* — n. s. 15—16, Sarajevo 1961, T. 7: 1, 12; B. Brukner, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, Sarajevo 1976, 71, T. 1: 3, T. 3: 5.

[77] S. Dimitrijević 1969, T. 12: 16, T. 16: 8.

[78] R. Dreksler-Bižić 1956, 23, T. 13: 74.

[79] S. Dimitrijević 1968, T. 12: 1—3.

[80] M. Garašanin 1951, 23, Sl. 15.

[81] B. Brukner 1980, T. 3: 14.

[82] N. Kalicz-J. Makkay 1977, T. 175: 6, 7, 23 (Szilmeg); *Slovensko*, T. 8: 1 (mladja LTK), T. 14: 8 (Zseliz).

[83] S. Dimitrijević, *Simpozij Neolit i eneolit u Slavoniji*, Vukovar 1966 (1969), 9 i d.; S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 235 i d.

[84] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 241, 258.

[85] S. Dimitrijević 1968, 46.

[86] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 294.

[87] S. Dimitrijević, *Opuscula archaeologica* 5, Zagreb 1961, 6 i d.; S. Dimitrijević 1969, 60 i d.; S. Dimitrijević 1978, 76 i d.; S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 309 i d.

[88] D. Sokač-Štimac, *Arheološki pregled* 22, Beograd 1980 (1981), 15.

[89] Z. Marković, *Zbornik Muzeja Djakovštine* 2, Djakovo 1982, 94—96, T. 1: 6—7, T. 2: 3, 5, T. 3: 1—3, 6.

[90] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 330 do 331, 328.

[91] o. c. 342—343.

[92] N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb, 1.

[93] N. Kalicz-J. Makkay 1971, 95, Abb. 5.

[94] N. Kalicz-Makkay 1972, 14.

[95] J. Pavúk, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, 13/11, Sarajevo 1976 (dalje: J. Pavúk 1976), 40.

[96] J. Pavúk, *Slovensko*, 261.

[97] N. Kalicz, *Mitt. des Arch. Inst. der* UAW 7, 1977, Budapest 1978, 119—230; N. Kalicz 1980, 30, Taf. 14.

[98] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 299 do 300; J. Pavúk 1976, 40—41; J. Pavúk-S. Šiška, Archaeological Research in Slovakia, *10th International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences* Mexico 1981, Nitra 1981, (dalje: J. Pavúk-S. Šiška 1981), 36.

[99] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 345 do 346.

[100] N. Kalicz-J. Makkay 1972, 14.

[101] S. Dimitrijević, *Jugoslavija*, 2, 298.

[102] N. Kalicz 1980, Taf. 1: Verbreitungskarte.

[103] Ibid.; N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb. 1; S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 300, 303; autor postavlja granicu kod Našica, što se može prihvatiti samo uz veliki oprez.

[104] N. Kalicz-J. Makkay 1971, 95.

[105] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 293 do 294, 326.

[106] M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, 165.

[107] v bilj. 68; M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, 202—203.

[108] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 258 do 259.

[109] o. c. 262, 294.

[110] N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb. 4: 6—7; J. Pavúk-S. Šiška 1981, Fig. 6: 6.

[111] S. Dimitrijević 1969, 50, T. 7: 1, 2, 5, 6, 7, 9; M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, 176; T. Bregant 1968, Priloga 3: 104, 162.

[112] S. Dimitrijević 1968, 43; S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 279.

[113] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 299 do 300.

[114] N. Kalicz-J. Makkay 1971, 96; N. Kalicz-j. Makkay 1972, 14.

[115] J. Pavúk 1976, 40.

[116] N. Kalicz-J. Makkay 1977, Tabelle 2.

[117] npr. Z. Marković-B. Kranjčev, o. c. 19; Z. Marković, *Znanstveni skup Vukovar 1981*, Izdanja Hrv. arheološkog društva, 9, Zagreb 1984, 15.

[118] Z. Marković 1973, 175; Z. Marković, *Arheološki pregled* 17, 14.

[119] S. Dimitrijević 1968, T. 2—3, T. 5—7.

[120] Kaotični urezi na Ražištu: Z. Marković 1973, T. 95: 1 — analogije približno: S. Dimitrijević 1978, Sl. 4: 2; ostalo v. naprijed.

[121] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 267 do 303.

[122] v sl. 6 ovdje: takodjer: D. Sokač-Štimac, o. c. 15.

[123] D. Iveković, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966 (1968), 20, T. 4: 11; D. Iveković, *Zbornik Moslavine*, Kutina 1968, 1, 364, Sl. 67; S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 322.

[124] S. Dimitrijević 1968, 41.

[125] M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, 175.

[126] H. Müller-Karpe 1968, T. 180: 51, 58—60.

[127] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 318 do 320.

[128] o. c. 327—328.

[129] o. c. 325.

[130] o. c. 328; N. Kalicz-J. Makkay 1977, Tabelle 2.

[131] Dautan: S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 320 (analogije sa Šarka-tipom); položaj Šarka-tipa: E. Neustupný 1956, 397, Obr. 177. (Šarka-tip predstavlja V. stupanj i paralelan je s Vinčom B-2).

[132] v npr. N. Kalicz-J. Makkay 1977, Tabelle 2.

[133] N. Kalicz-J. Makkay 1977, T. 90: 1, T. 95: 3, T. 125: 6, T. 128: 21—26 itd.

[134] O tome v. A. Benac, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu — arheologija* — n. s. 18, Sarajevo 1963, 33—34; A. Benac, *Jugoslavija* 2, 449—452.

[135] E. Neustupný 1956, 396.

[136] o. c. 405.

[137] S. Dimitrijević 1968, 31—52.

[138] o. c. 21—22, 29, 13, 22, 27, 28.

[139] o. c. 38—39, T. 6: 12, T. 7: 11.

[140] o. c. 33—34, 38—39, Sl. 4: 5, Sl. 10: 3, T. 2: 2, 5, 10, T. 3: 1, 8, 9, 12, T. 4: 4, 7, 8, T. 5: 4.

[141] o. c. T. 6: 12.

[142] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 274 do 278.

[143] M. Garašanin, *Jugoslavija* 2, 146; B. Brukner-B. Jovanović-N. Tasić, *Praistorija Vojvodine,* Monumenta archaeologica 1, Novi Sad 1974, 78.

[144] D. Sokač-Štimac, o, c, 15.

[145] npr. S. Dimitrijević 1969, Verbreitungskarte, 41.

[146] A. Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu,* Sarajevo 1964, 40; S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 278.

[147] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 298.

[148] A. Benac 1961, 39 i d.

[149] A. Benac, GZM 19, 1964, 130—132, T. 1: 4.

[150] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 301 do 302.

[151] A. Benac, GZM 18, 1963, 25 i d.

[152] A. Benac 1971, 113; A. Benac, *Jugoslavija* 2, 454—455.

[153] A. Benac, *Jugoslavija* 2, 454—455.

[154] A. Benac, GZM 4—5, 1950, T. 2: 1—4; A. Benac, *Jugoslavija* 2, 370, 414 do 415.

[155] R. Dreksler-Bižić 1956, 2 i d.

[156] To su lokaliteti Kotlina i Kneževi Vinogradi. Zahvaljujem Z. Bojčiću iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku na informaciji i uvidu u materijal.

[157] N. Kalicz-J. Makkay 1971, Abb. 6: 1—4, Abb. 7: 1; N. Kalicz-J. Makkay 1972, 14.

[158] N. Kalicz-J. Makkay 1972, 14.

[159] o. c. Abb. 2: 6.

[160] T. 2: 6 ovdje: N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb. 5: 8, 20; T. 4: 2 ovdje: N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb. 6: 9, 11; T. 8: 6 ovdje: N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb. 6: 19.

[161] Vjerojatni meandar: Z. Marković 1973, T. 95: 4: N. Kalicz-J. Makkay 1971, Abb. 8: 5, vjerojatno i 1.

[162] V. bilj. 58, 61, 64, 69.

[163] N. Kalicz-J. Makkay 1972, Abb. 2: 7, Abb. 3: 1, Abb. 4: 4, 6, 7, Abb. 5: 1, 2, Abb. 6: 1, 2, 6, Abb. 7: 2, Abb. 8: 3, 5 itd.

[164] S. Dimitrijević, *Jugoslavija* 2, 360.

[165] N. Kalicz-J. Makkay 1977, 110—111.

[166] J. Pavúk-S. Šiška 1981, Fig. 1, 33.

DER RAŽIŠTE-TYP DER SOPOT-KULTUR

Zusammenfassung

Infolge der neu entdeckten Fundorte und Funde hat sich das Bild des Mittelneolithikums in Slawonien erheblich verändert, d. h. es scheint gegenwärtig komplizierter zu sein als früher. In der vorliegenden Abhandlung besprechen wir die neu ausgeschiedene Variante der frühen Sopot-Kultur, eine Mischung von Vinča-, Sopot- und LBK-Elementen. Heute ist diese Kulturerscheinung nur in der Umgebung von Našice (östlicher Teil Zentralslawoniens, **Abb. 7**) bekannt.

Die Lokalität Podgorač-Ražište

Im Jahr 1975 wurden, nachdem einige Jahre Oberflächenmaterial gesammelt worden war,[1] in der Lokalität Ražište bei Podgorač (11 km östlich von Našice, 39 km südwestlich von Osijek, **Abb. 1**) Ausgrabungen für das Heimatmuseum Našice /Za-

vičajni muzej Našice/ durchgeführt (unter Leitung des Autors des vorliegenden Textes).[2] Es wurde eine Sonde im Ausmass von 75 m² gemacht und darin eine grosse Wohngrube festgestellt (Grube 1), der Ansatz einer zweiten Grube (Grube 2) und eine kleine Grube mit Aschenresten (Grube A, **Abb. 5**). Grube 1 ist ungefähr 11 m lang, während die grösste Breite 7 m beträgt; sie ist von unregelmässiger Form, und darin sowie um sie herum befinden sich Spuren von Pfosten — Trägern der Dachkonstruktion (**Abb. 2, 3, 5**). Eine derartige Wohnweise liegt näher den Starčevo-Korenovo- als den klassischen Sopot-Auffassungen[3, 4, 5, 8]. Auf demselben Acker wurden auch unregelmässige Flecken unterschiedlicher Dimensionen festgestellt (Spuren von Gruben), und zwar in zwei relativ regelmässigen Reihen (wahrscheinlich eine Gasse). In der Lokalität zeichnet sich eine horizontale Stratigraphie ab: im westlichen Teil wurden keine ornamentierten Exemplare gefunden.

Westlich und nordwestlich liegt der spät-Starčevo Fundort Gaj[13], östlich der Starčevo-Fundort Bukvik, nordöstlich in der Ebene hingegen der gleichfalls spät-Starčevo-Fundort Crni panj (Kanal), wo auch Körös-Import an den Tag kam.[14]

Das Material I (des oberen) Stratums und II (des unteren) Stratums der **Grube 1** im Fundort Ražište unterscheiden sich nicht wesentlich voneinander **(Abb. 4)**. Die grobe Keramik ist aus sehr poröser Erde verfertigt und enthält in der Faktur Sand sowie zerkleinerte Steine. Die Innenseite ist häufig schwarz, die Aussenseite braun bis ockerfarben. Mitunter ist die Keramik schwarz mit braunem Kern, oft weist sie aber auch einen zweifarbenen Querschnitt auf. Die feine Keramik des II. Stratums ist überwiegend grau und hellgrau, häufig auch hellrot oder ockerfarben. Die feine Keramik des I. Stratums variiert von gut bis durchschnittlich gut geformten Exemplaren und sehr reiner Faktur bis zur Faktur mit reichlichem Sand. Sie ist vorwiegend von grauer Farbe und oft hat der ockerfarbene Kern einen grauen Überzug. Es gibt auch hellrote Keramik mit schwarzem Kern (Starčevo-Art), die jedoch dünnere Wandungen hat. Das II. Stratum führt 55,07 % feine und 44,92 % grobe Keramik (152 : 124 Stück). Von verzierten feinen Beispielen gibt es 8,35 % (12 Stück), d. h. das Verhältnis der Verzierten: unverzierte Exemplare ist 1 : 12,70. Das Verhältnis bikonische : abgerundete ist 1 : 3,8 (bikonische Beispiele gibt es 20,43 %). Hohlfüsse von Fusstellern sind mit 7 Exemplaren vertreten. Formen: kugelförmige Schüsseln (**Taf. 2:** 5), halbkugelförmige Schlüsseln mit Tierkopf am Rand (**Taf. 2:** 1), bikonische Schüsseln (**Taf. 2:** 2, 4, 6), abgerundete Schüsseln (**Taf. 2:** 3), Teller auf glockenförmigem Fuss (**Taf. 7:** 1), bikonische und abgerundete Töpfe, gewöhnliche Teller. Von Verzierungen kommen die folgenden vor: vertiefte Linien (**Taf. 2:** 7), plastische Applikationen (**Taf. 2:** 1, 2, 4), rote Bemalung auf ockerfarbener Grundlage nach dem Brennen (**Taf. 2:** 3, 4), »mottled« (fleckige) Verzierung. Die grobe Keramik des II. Stratums kennt Töpfe (**Taf. 3:** 1 — Knopfapplikation), Schüsseln und Terrinen. Unter dem Feuerstein-Material sind die Messer in der Überzahl (**Taf. 8:** 1—3).

Das I. Stratum der Grube 1 enthält 53,78 % feine und 46,21 % grobe Keramik. Bei der feinen Keramik gibt es 8,32 % ornamentierte Exemplare (das Verhältnis verzierte: unverzierte ist 1 : 12,01). Bikonische Exemplare gibt es 25,67 % (**Taf. 6:** 8, 9, 10). Die übrigen Formen der feinen Keramik sind: bikonische Schüsseln unterschiedlicher Profilierung (**Taf. 4:** 1—3, 8; **Taf. 5:** 1, 9, 10; **Taf. 6:** 1, 3, 4, 5; **Taf. 7:** 2—4, 6), abgerundete Schüsseln (**Taf. 7:** 5), Teller, kugelförmige und halbkugelförmige Schüsseln. Den Grossteil des Inventars der feinen Keramik bilden abgerundete und bikonische Schüsseln. Ornamentierung: fleckige (mottled) Keramik 12,72 %; Bemalung 7,27 %; plastische Applikationen 38,18 %; Einschnitte und Einstiche 44,81 %. In der Tradition der Vinča-Kultur ausgeführte Verzierungen sind auf 9 Exemplaren (**Taf. 5:** 1—8), Verzierungen in der LBK-Tradition hingegen auf 14 Exemplaren vertreten (**Taf. 4:** 1—8); das Verhältnis ist 1,55 : 1, zugunsten der LBK-Muster. Die grobe Keramik hat 3,52 % ornamentierte Exemplare: Applikationen (**Taf. 3:** 5), kanneliertes Barbotine (**Taf. 3:** 2), Überstrich mit kleinen Zweigen, Fingerabdruck, Kerbschnitt (**Taf. 3:** 3), Harz auf Ockergrundlage, grobes vertikales Kannelieren. Bikonische Formen gibt es 3,26 %, d. h. das Verhältnis bikonisch : abgerundet ist 1 : 29,6. Formen: Töpfe mit rundem Henkel zwischen Hals und Bauch (**Taf. 3:** 7), Töpfe mit knieförmigem Henkel (**Taf. 3:** 6), halbkugelförmige Schüsseln (**Taf. 3:** 3), Bütten, Terrinen. Unter dem Quarzmaterial überwiegen Messer (29,2 % — **Taf. 8:** 4, 6—8, 10—12, 15), vertreten sind jedoch auch Schaber (10,3 % — **Taf. 8:** 13), Ahlen und Stichel (10,9 %

— **Taf. 8:** 9, 14) sowie Kerne (3,04 %). Gefunden wurde auch ein Pfeil mit seitlichen Einschnitten, eine »Rasierklinge« (**Taf. 8:** 5), eine kleine »Feile«, ein Mahlstein. Zahlreich sind Abschläge (42,6 %), deshalb sind wir der Ansicht, dass man in der Grube 1 wohnte und Quarzwerkzeuge verfertigte.

Grube 2, d. h. ihr ausgehobener Teil **(Abb. 5),** enthält 40,98 % feine Keramik. Bikonische feine Exemplare gibt es 19,04 %. Formen: bikonische Fussteller (**Taf. 7:** 7), bikonische Schüsseln (**Taf. 7:** 8), Füsse von Figuren oder Gefässen auf mehreren Füssen (**Taf. 7:** 9), abgerundete Schüsseln. Bei der groben Keramik sind Töpfe, Terrinen und Schüsseln mit Fingerabdrücken am Mundrand vertreten (**Taf. 7:** 10).

Unter dem Oberflächenmaterial befinden sich bikonische Schüsseln (**Taf. 1:** 4, 8), kugelförmige Schüsseln (**Taf. 1:** 2), halbkugelförmige Schüsseln (**Taf. 1:** 5, 11), abgerundete Schüsseln (**Taf. 1:** 1, 6), Becher (**Taf. 1:** 9), kleine Opferaltäre (**Taf. 1:** 10), Teller mit gewelltem Rand (**Taf. 1:** 7), Fussbecher (**Taf. 1:** 3). Ornamentierung: fleckiges (mottled) Ornament (**Taf. 1:** 2), plastische Applikationen (**Taf. 1:** 1, 8), kerbschnittähnliche Kannelüren (**Taf. 1:** 6), Ornamente aus dem Vinča-Kreis (**Taf. 1:** 4, 10), sowie Ornamente aus dem LBK-Kreis (**Taf. 1:** 3, 8, 11). Unter dem Steinmaterial fallen auf Pfeile und Schuhleistenbeile.

Lokalität Vukojevci—Vukojevačka strana

Dieser Fundort wurde im Jahr 1977 anlässlich des Baues der Forststrasse entdeckt (Vukojevci liegt 3 km östlich von Našice). Die feine Keramik weist 18,3 % bikonische Exemplare auf, 11,7 % Fussteller und 4,9 % mit Einschnitten verzierter Beispiele. Sie ist überwiegend grau, man trifft jedoch auch auf rotbraune. Formen: bikonische Schüsseln unterschiedlicher Profilierungen **(Taf. 8:** 5; **Taf. 10:** 2); abgerundete Schüsseln (**Taf. 8:** 6); kugelförmige Schüsseln (**Taf. 9:** 3), halbkugelförmige Schüsseln (**Taf. 9:** 8); Teller (**Taf. 9:** 5, 6); Teller auf hohlem glockenförmigem Fuss (**Taf. 8:** 2); Gefässe auf spitzen Füssen (**Taf. 8:** 3); Gefässe auf zapfenförmigen Füssen (**Taf. 8:** 4); Töpfchen mit kurzem Hals (**Taf. 9:** 7); abgerundete Amphoren (**Taf. 8:** 7; **Taf. 10:** 1); bikonische Amphoren (**Taf. 8:** 1). Die Ornamentierung besteht aus plastischen zoomorphen Applikationen (**Taf. 8:** 5), zerschnittenen (»vulva«) Applikationen (**Taf. 9:** 2), Blumenapplikationen (**Taf. 8:** 9), Warzenapplikationen sowie aus Einschnitten. Eingeschnittene Ornamente sind: »sitzende« Girlande aus drei Linien (**Taf. 8:** 1), Band aus vier horizontalen Linien unter dem Mundrand (**Taf. 8:** 6), Linienspirale (**Taf. 8:** 7), vertikale Bänder mit tropfenförmigen und runden, in einer Reihe angeordneten Einstichen (**Taf. 9:** 4). Unter der groben Keramik machen etwa 10 % kugel- und halbkugelförmige Schüsseln aus. Einige Töpfe haben eine verstärkte Peripherie (**Taf. 9:** 9) und ihre einzige Verzierung sind Warzenapplikationen. Sie sind grau, ockerfarben oder braun. Unter dem Steinmaterial erscheinen Quarzmesser, Schaber, das Fragment eines Steinbeils, ein Mahlsteinfragment.

Lokalität Vučjak Feričanački—Sadice

Dieser Fundort liegt 12 km westlich von Našice. Gefunden wurden zwei ornamentierte Fragmente: eines mit Ornament in der Tradition der Sopot-Kultur (**Abb. 6:** 1),[20] das zweite in der Tradition der Korenovo-Kultur (**Abb. 6:** 2).[21] Dieser Fundort kann dem Ražište-Typ nicht ganz einwandfrei zugeschrieben werden.

Die übrigen neolithischen Fundorte um Našice

In der Umgebung von Našice befinden sich 6 Fundorte der Starčevo-Kultur des Frühneolithikums (Podgorač—Gaj, Podgorač—Bukvik, Podgorač—Crni panj, Razbojište—Široko jutro,[22] Polubaše—selo, Našice—Ciglana[24]) sowie 5 Fundorte der Sopot-Kultur (vermutlich der klassischen) des Mittel- und Spätneolithikums (Vukojevci—Pašnjak, Vukojevci—Kelešinac, Razbojište—Gajnica,[32] Donja Motičina—Groblje,[33] Podgorač—Lanik[34]). Doch sind sehr wenige Fundorte erforscht.

Die charakteristischen Merkmale des Ražište-Typs

Aus den angeführten Fundorten schreiben wir dem Ražište-Typ das Fundgut aus Vukojevci sowie aus Ražište zu (nur aus dem zentralen und östlichen Teil dieser Lokalität). Hier seien die kompletten Charakteristiken dieser kulturellen Mischerscheinung angeführt. Die feine Keramik ist überwiegend grau, doch kommen auch unterschiedliche Nuancen dieser Farbe sowie ockerfarbene und hellrote Exemplare vor. Die Ausgestaltung variiert von sehr gut bis durchschnittlich und nachlässig geformten Stücken. Die bikonischen Schüsseln sind mit 12 Varianten vertreten (**Taf. 1:** 4, 8; **Taf. 2:** 2, 4, 6; **Taf. 4:** 1—3, 5, 8; **Taf. 5:** 1, 9, 10; **Taf. 6:** 1, 3—5, 7; **Taf. 7:** 2, 3, 6, 8; **Taf. 8:** 5; **Taf. 9:** 2); die abgerundeten Schüsseln weisen 8 Varianten auf: (**Taf. 1:** 1, 2, 5, 11; **Taf. 2:** 1, 3, 5; **Taf. 7:** 5; **Taf. 8:** 6; **Taf. 9:** 3, 8); die Teller vertreten 3 Varianten (**Taf. 1:** 5, 7; **Taf. 7:** 7; **Taf. 9:** 5, 6); die Teller und Schüsseln auf Füssen, d. h. die Füsse, sind durch 4 Varianten vertreten (**Taf. 6:** 8—10; **Taf. 8:** 2); die Amphoren haben 2 Varianten (**Taf. 8:** 1, 7; **Taf. 9:** 1), die Töpfchen 1 Variante (**Taf. 9:** 7), die Becher 2 Varianten (**Taf. 1:** 9; **Taf. 6:** 2); die Gefässe auf mehreren Füssen weisen 3 Varianten auf (**Taf. 1:** 10; **Taf. 7:** 9; **Taf. 8:** 4); die Gefässe mit spitzen, voll ausgeführten Füssen sind in einer Variante anwesend (**Taf. 8:** 3).

Die Ornamentierungstechniken sind: Einschnitte (**Taf. 1:** 3, 4, 8, 11; **Taf. 4:** 1—8; **Taf. 5:** 1—3, 5—8; **Taf. 7:** 9; **Taf. 8:** 1, 6, 7; **Taf. 9:** 1, 4); Kannelieren (**Taf. 1:** 4, 10; **Taf. 2:** 7; **Taf. 5:** 4; **Taf. 9:** 4); Einstiche und Einritze (**Taf. 1:** 4, 10; **Taf. 2:** 4; **Taf. 5:** 1—3, 5—8; **Taf. 9:** 1, 2, 4); Kerbschnitt (**Taf. 1:** 6; **Taf. 5:** 4); fleckiger (mottled) Effekt (**Taf. 1:** 2; **Taf. 6:** 6); Bemalung mit roter Farbe nach dem Brennen (**Taf. 2:** 3, 4); plastische Applikationen (**Taf. 1:** 1, 8; **Taf. 2:** 1, 2, 4; **Taf. 4:** 5; **Taf. 5:** 1, 5; **Taf. 6:** 3, 4; **Taf. 7:** 3—5; **Taf. 8:** 1, 5; **Taf. 9:** 2). Die ornamentalen Motive der durch Einschnitte, Kannelieren, Kerbschnitt, Einstechen und Einritzen ausgeführten Verzierungen sind folgende: selbständige Linien (**Taf. 1:** 6; **Taf. 2:** 4, 7; **Taf. 9:** 2); aus Linien zusammengesetzte Bänder: vertikale (**Taf. 1:** 3; **Taf. 4:** 5), horizontale (**Taf. 7:** 9; **Taf. 8:** 6), »sitzende« Girlanden (**Taf. 1:** 8; **Taf. 4:** 1—4, 6—8; **Taf. 8**), leicht »hängende« Girlande (**Taf. 1:** 11), Linienspirale (**Taf. 8:** 7), aus Linien und Einstichen oder Einritzen zusammengesetzte Bänder; vertikale (**Taf. 1:** 4; **Taf. 9:** 1, 4), horizontale (**Taf. 1:** 10; **Taf. 5:** 8), schräge (**Taf. 5:** 1—5, 7), bogenförmige (**Taf. 5:** 6), mäanderförmige.

Bei der groben Keramik, deren Farbe von Grau und Ocker bis Braun und Schwarz variiert (oft kommt auch der zweifarbene Querschnitt vor) sind folgende Formen vertreten: kugel- und halbkugelförmige Schüsseln (**Taf. 3:** 3), 3 Varianten von Terrinen, 4 Varianten von Töpfen (**Taf. 3:** 1, 2, 4, 6, 7; **Taf. 9:** 9). Die Verzierungstechniken sind: plastische Applikationen (**Taf. 3:** 1, 5); kanneliertes Barbotine (**Taf. 3:** 2); Fingerabdrücke (**Taf. 3:** 3; **Taf. 7:** 10); grobes Kannelieren; Überstreichen mit einem kleinen Zweig; Überzeihen mit Harz.

Datierung des Ražište-Typs, Genesis und Bedeutung

Eines der charakteristischen Elemente sind die eingeschnittenen sitzenden oder hängenden Girlanden aus zwei oder drei Linien (**Taf. 1:** 8; **Taf. 4:** 1—4, 6—8; **Taf. 8:** 1), die Analogien in den Kulturen des LBK-Komplexes, in der Vinča- und selten in der Sopot-Kultur aufweisen.[35—40] Die Spirale aus mehreren zueinander parallelen Linien (**Taf. 8:** 7) ist im LBK-Komplex, in Vinča B-2, in der Danilo- und in der Butmir-Kultur nachgewiesen.[41—43] Bündel vertikaler paralleler Einschnitte im Unterteil von Gefässen (**Taf. 4:** 5, vielleicht auch **Taf. 1:** 3) sind in der LBK bekannt.[44] Bänder aus einer Reihe von Einstichen oder Einschnitten (**Taf. 1:** 4, 10; **Taf. 5:** 1, 8) sind in der Vinča-Kultur und in LBK anwesend.[45, 46] Bänder mit mehreren Reihen von Einstichen oder Einschnitten (**Taf. 5:** 2—7) erscheinen von der II. Stufe der Sopot- und der II. Stufe der Butmir-Kultur[47, 48] weiter, wie auch in der Vinča-Kultur.[49] Bänder in Form eines Mäanders oder krummlinige Bänder (**Taf. 5:** 6) kommen häufiger in Vinča-B, LBK und im Bicske-Typ vor.[50—53] Fleckige (mottled) Verzierung als angestrebter Effekt (**Taf. 1:** 2; **Taf. 6:** 6) erscheint in Vinča-B und im Brezovljani-Typ.[54] Rote Bemalung auf ockerfarbener Grundlage nach dem Brennen (**Taf. 2:**

3, 4) ist in der klassischen Sopot-Kultur von der II. Stufe weiter, in regionalen Typen sowie in Vinča -A und in der Szakálhát-Kultur bekannt.[55—59]

Zerschnittene (vulva) Applikationen (**Taf. 2:** 4; **Taf. 9:** 2) erscheinen im LBK-Komplex,[60] dagegen Applikationen in Form von Tierköpfen (**Taf. 1:** 1; **Taf. 2:** 2; **Taf. 6:** 3; **Taf. 7:** 4, 5) in LBK, in der Vinča-Kultur und in Sopot-Typen.[61] Knopfapplikationen (**Taf. 3:** 1) treten im LBK-Komplex auf.[62] Schüsseln mit nach innen gewendetem Tierkopf auf dem Gefässrand (**Taf. 2:** 1) sind ein Eigenprodukt. Henkel mit rechteckiger Profilierung (**Taf. 3:** 6) erscheinen in LBK und der Vinča-Kultur sowie in der späten Sopot-Kultur und ihren Typen.[64—66] Blumenhenkel kommen in Vinča-B und im Bicske-Typ vor.[67—69]

Der gewellte Rand von Bechern und Schüsseln (**Taf. 1:** 7) ist in LBK bekannt.[70] Bikonische Schüsseln mit stark ausladendem oberem Konus (**Taf. 6:** 7; **Taf. 7:** 7) sind in der Vinča-Kultur nachgewiesen.[73, 74] Scharf bikonische Schüsseln mit sehr gebogenem oberem Konus (**Taf. 4:** 5, 8; **Taf. 5:** 9, 10; **Taf. 7:** 8) sind eine Vinča-Form.[75] Dasselbe gilt für die spitzen voll gearbeiteten Gefässfüsse (**Taf. 8:** 3)[76] und die birnförmigen Vasen (**Taf. 8:** 1; **Taf. 9:** 1).[80, 81] Töpfe mit Henkel am Übergang des Halses zum Bauch (**Taf. 3:** 7) sind im LBK-Komplex anwesend.[82] In beiden Fundorten fehlen Füsse mit Löchern, Hämmer mit Loch, sphärisch kreuzförmige Spulen, Bandspiralen mit Einstichen, also Elemente der späten Vinča-B-2 und C (Sopot I-B und II).

Die frühe Vinča-Kultur ist in Slawonien nicht bewiesen, bekannt sind lediglich vinčoide Funde (Samatovci, Ervenica).[84, 85] Westlicher, in Nordwestkroatien (Umgebung von Križevci, Bjelovar, und Kutina), entwickelte sich die Korenovo-Kultur des LBK-Komplexes, östlicher dagegen (Umgebung von Vinkovci) die Sopot-Kultur.[86, 87] Die neuen Funde der Korenovo-Kultur in den Lokalitäten Jakšić—Čaira (bei Slavonska Požega)[88] sowie Vučjak Feričanački—Sadice bei Našice (**Abb. 6:** 2) sind nicht klar, denn es kann sich um Import handeln. Die Zone der frühen klassischen Sopot-Kultur erstreckt sich bis Zentralslawonien, d. h. bis zur Quelle des Flusses Vuka **(Abb. 7).** Mit dem Durchbruch der Sopot-Kultur vor dem Ende der Stufe I-B entsteht in Nordwestkroatien der Brezovljani-Typ,[91], im östlichen Transdanubien der Bicske-Typ,[92] in der Slowakei entwickelt sich aber am Ausgang von Vinča-B-2 der Sopot-Bicske-Bíňa-Horizont, aus dem die Lužianky-Kultur erwächst.[95] Vermischte Sopot- und Korenovo-Elemente befinden sich im Fundort Becsehely I in Südwestungarn.[97] Nach S. Dimitrijević und B. Brukner besteht in Westsrem die Vinča-Kultur nicht vor der B-Stufe.[108, 109] Nach Analogien gibt es für die Datierung die Zeitspanne vom Ende von Vinča A bis zum Beginn von Vinča C. Wir sind der Ansicht, dass diese Kulturerscheinung wegen einigen Unterschieden und frühzeitigeren Elementen vor den Horizont Brezovljani-Bicske-Bíňa zu datieren ist, d. h. an den Übergang von Vinča B-1 zu B-2 (Sopot I-A zu I-B).

Summarisch bestehen zwei genetische Ursprungsbereiche des Ražište-Typs: 1. der Vinča-Sopot-Kreis und 2. die Gruppen des LBK-Komplexes. Die Elemente des Vinča-Sopot-Kreises sind: bikonische Schüsseln unterschiedlicher Profilierungen, Fussteller, birnförmige Vasen, Schüsseln auf spitzen Füssen, vielleicht die rote Bemalung nach dem Brennen, Bänder mit Einstichen, »kleine Altärchen«, plastische Tierköpfe. Die Elemente der LBK sind: kugelförmige Schüsseln, Schüsseln mit gewelltem Rand, horizontale und bogenförmige Linienbänder, kannelierte Linien, Töpfe mit Henkel zwischen Hals und Bauch, zerschnittene Applikationen, rechteckige Henkel. In der Genese dieses Typs sind Starčevo-Elemente normal, weil sie in der Genese der Kulturen des LBK-Komplexes, der Sopot-Kulture und teilweise der Vinča-Kultur enthalten sind.

Es ist schwierig zu sagen, woher die LBK-Elemente nach Ražište gelangt sind, weil wir die dritte Phase der Korenovo-Kultur nicht kennen (obwohl wir sie voraussetzen: dies wäre der Horizont Tomašica-Dautan),[128—132] welche der Vermittler bei der Übertragung der späten LBK-Elemente Transdanubiens und Mitteleuropas wäre. Die Vinča-Einflüsse sind wahrscheinlich längs der Donau und Drava hergekommen **(Abb. 7):** im Fundort Samatovci existieren vinčoide Funde.[155]

Der Ražište-Typ ist ein integraler Teil der Sopot-Kultur, denn er enthält eine Reihe charakteristischer Elemente dieser Kultur, während ihn von der Vinča-Kultur und den Kulturen des LBK-Komplexes eine Reihe von Unterschieden trennt. Doch unterscheidet er sich auch von der klassischen Sopot-Kultur durch einige

Formen und Ornamente, namentlich durch das frühere Erscheinen der bandartigen Verzierung.

Im Ražište-Typ sind einander zwei Welten begegnet, die mitteleuropäische und die balkanisch-anadolische. Zur Zeit seiner Existenz besteht in Ostslawonien die klassische frühe Sopot-Kultur, in Nordwestkroatien und vielleicht auch in Westslawonien und einem Teil von Mittelslawonien aber die Korenovo-Kultur des LBK-Komplexes. In Nordostbosnien herrscht die Vinča-Kultur mit Sopot-Einwirkungen,[148—150] wogegen in Mittelbosnien die Entwicklung der Butmir-Kultur einsetzt (mit LBK-Einflüssen).[151, 152] Nördlicher, in Transdanubien, existiert die Zseliz-Kultur. Der Ražište-Typ scheint keine grössere Rolle im Durchbruch nach Westen und Nordwesten gespielt zu haben, im Norden ist jedoch teilweise sein Einfluss auf den später formierten Bicske-Typ möglich.[158—162] Allerdings sind aber zahlreiche Details in der Keramographie dieser zwei Typen verschieden.[163] Möglicherweise ist gerade der Ražište-Typ der Übermittler der Einflüsse aus dem mittleren Donaugebiet nach Bosnien, dennoch ist seine Bedeutung am grössten für die Entwicklung der klassischen Sopot-Kultur in Slawonien.

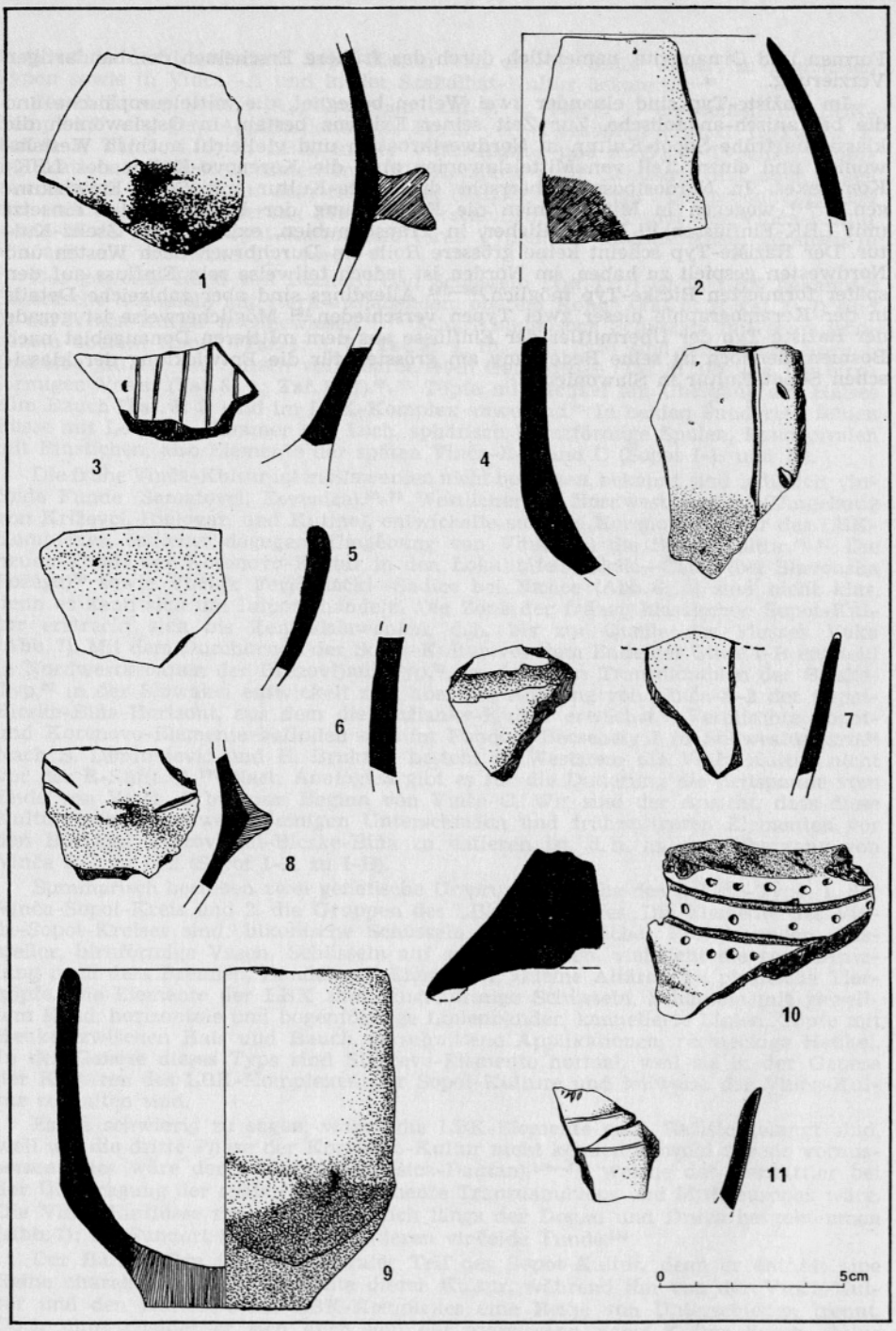

T. 1: Ražište-tip. 1—11: Podgorač-Ražište; površinski nalazi.
Taf. 1: Ražište-Typ. 1—11: Podgorač-Ražište; Oberflächenfunde.

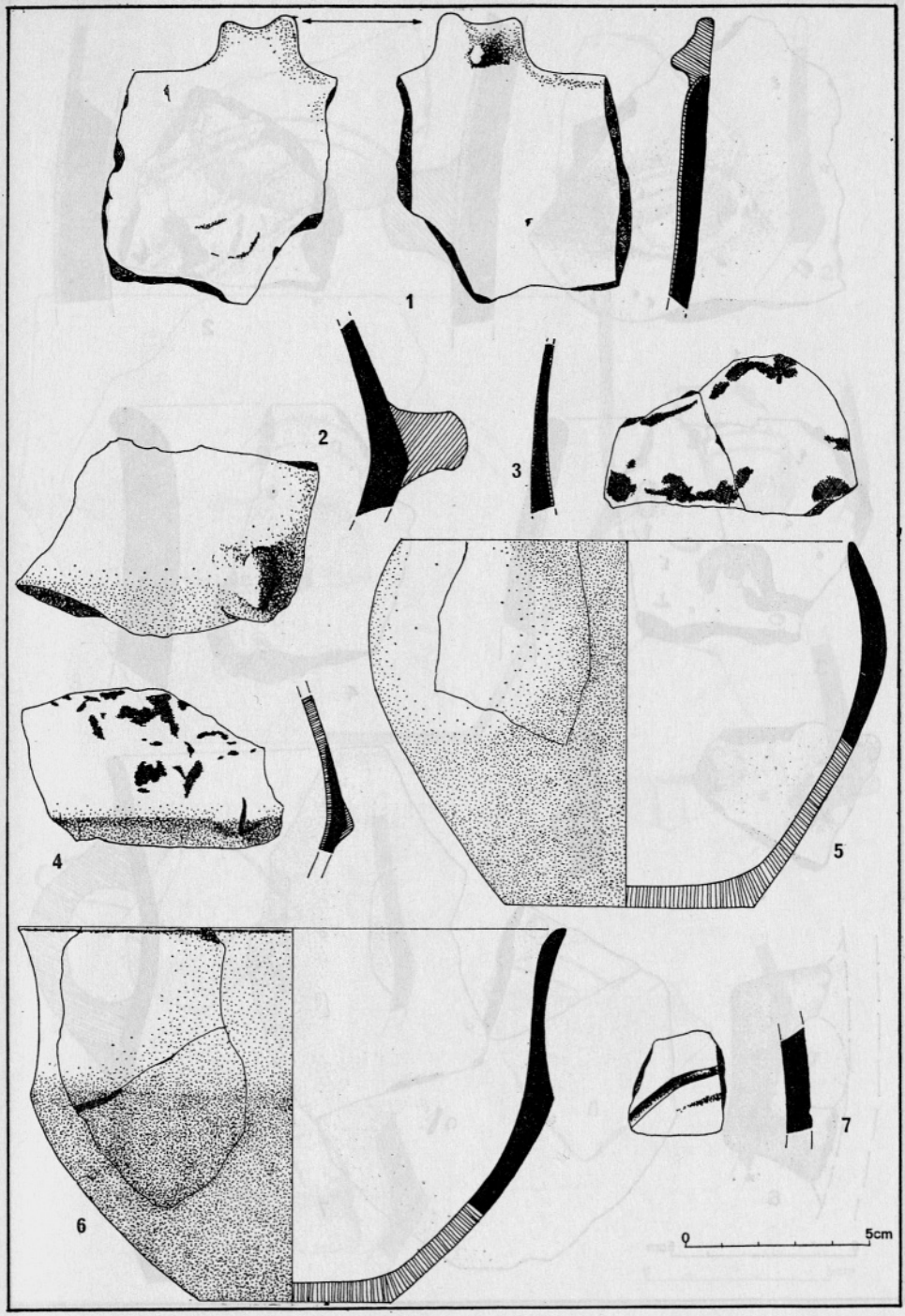

T. 2: Ražište-tip. 1—7: Podgorač-Ražište, jama 1, stratum II.
Taf. 2: Ražište-Typ. 1—7: Podgorač-Ražište, Grube 1, Stratum II.

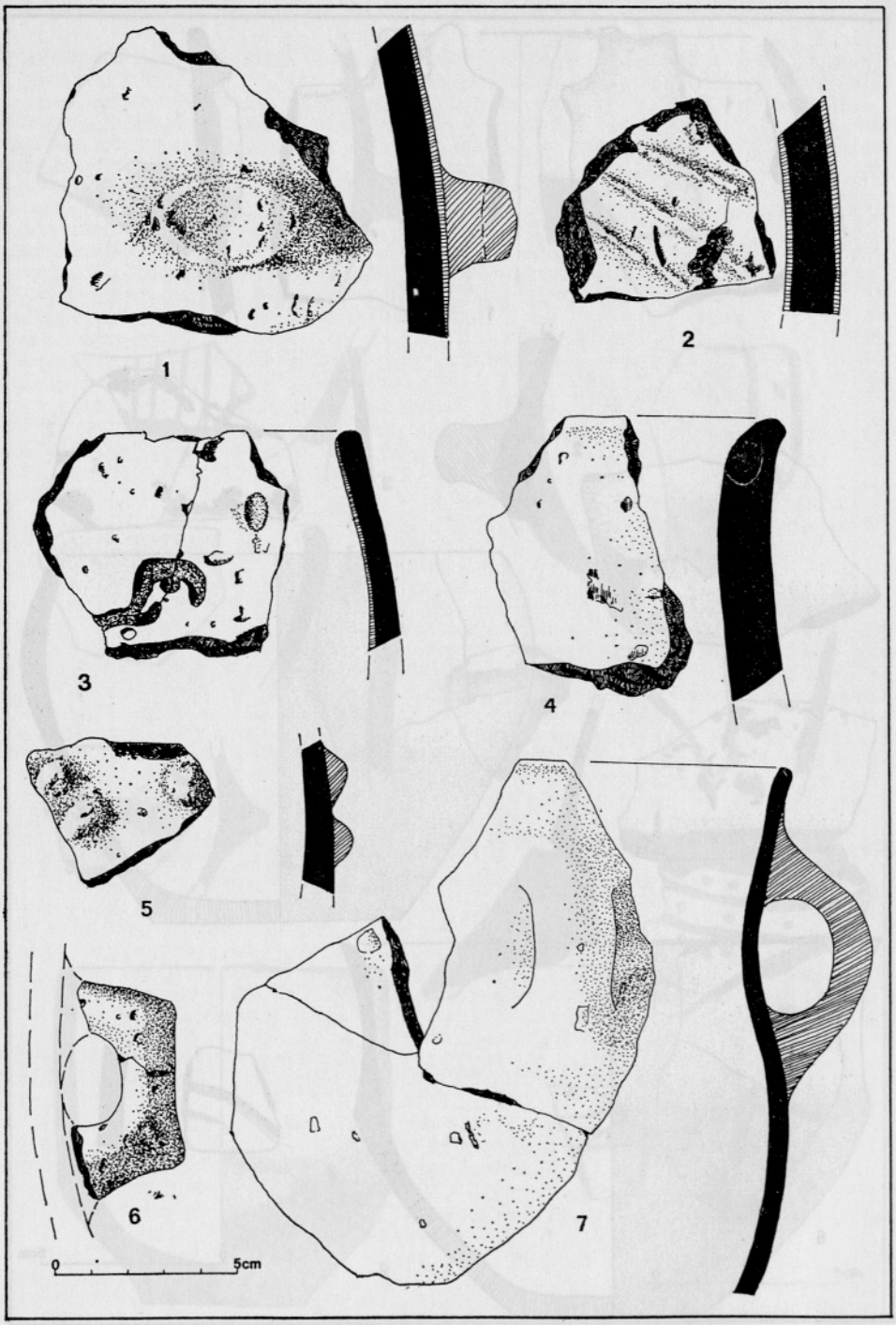

T. 3: Ražište-tip. 1—7: Podgorač-Ražište, jama 1 (1: stratum II; 2—7; stratum I).

Taf. 3: Ražište-Typ. 1—7: Podgorač-Ražište, Grube 1 (1: Stratum II; 2—7: Stratum I).

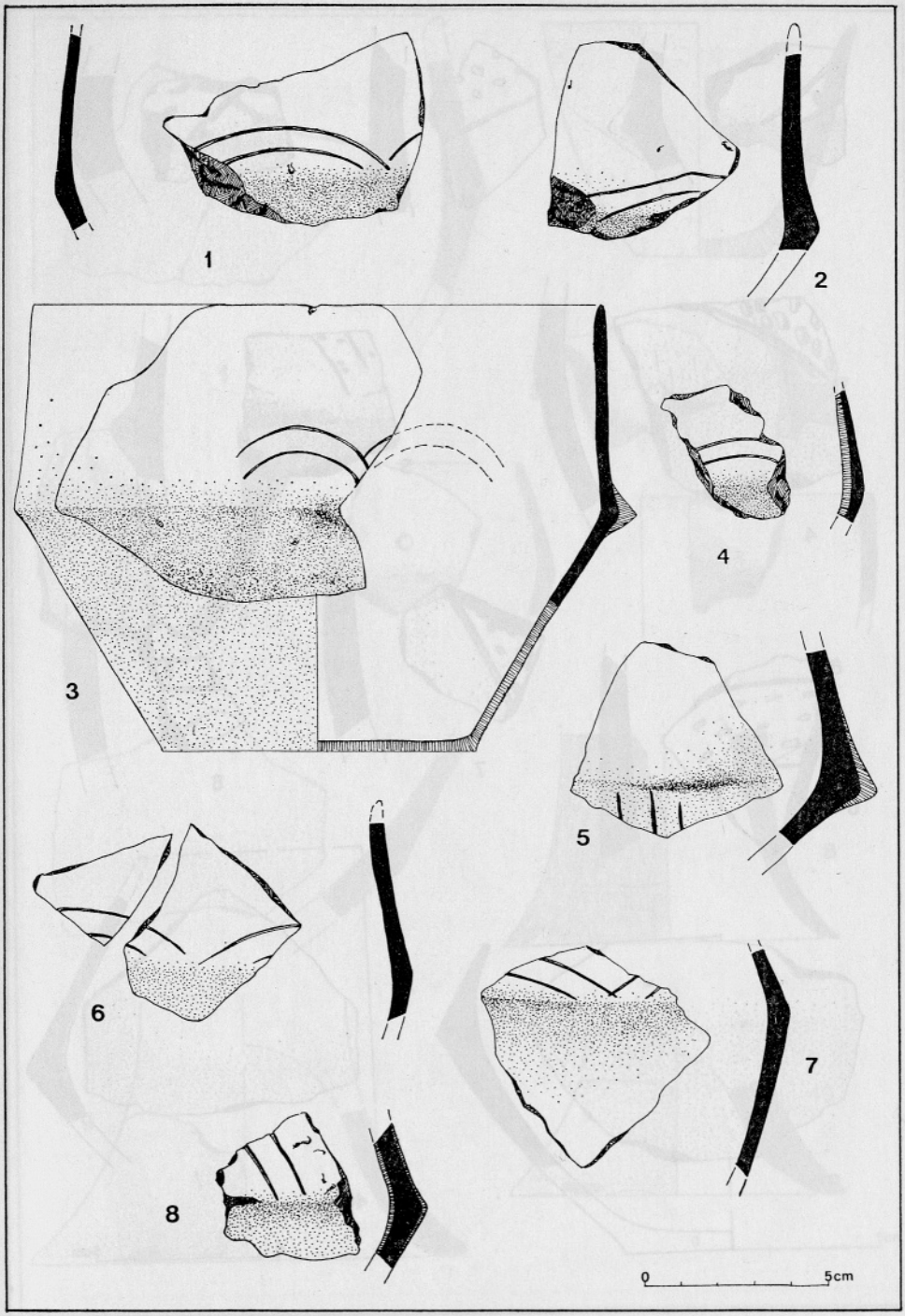

T. 4: Ražište-tip. 1—8: Podgorač-Ražište, jama 1, stratum I.
Taf. 4: Ražište-Typ. 1—8: Podgorač-Ražište, Grube 1, Stratum I.

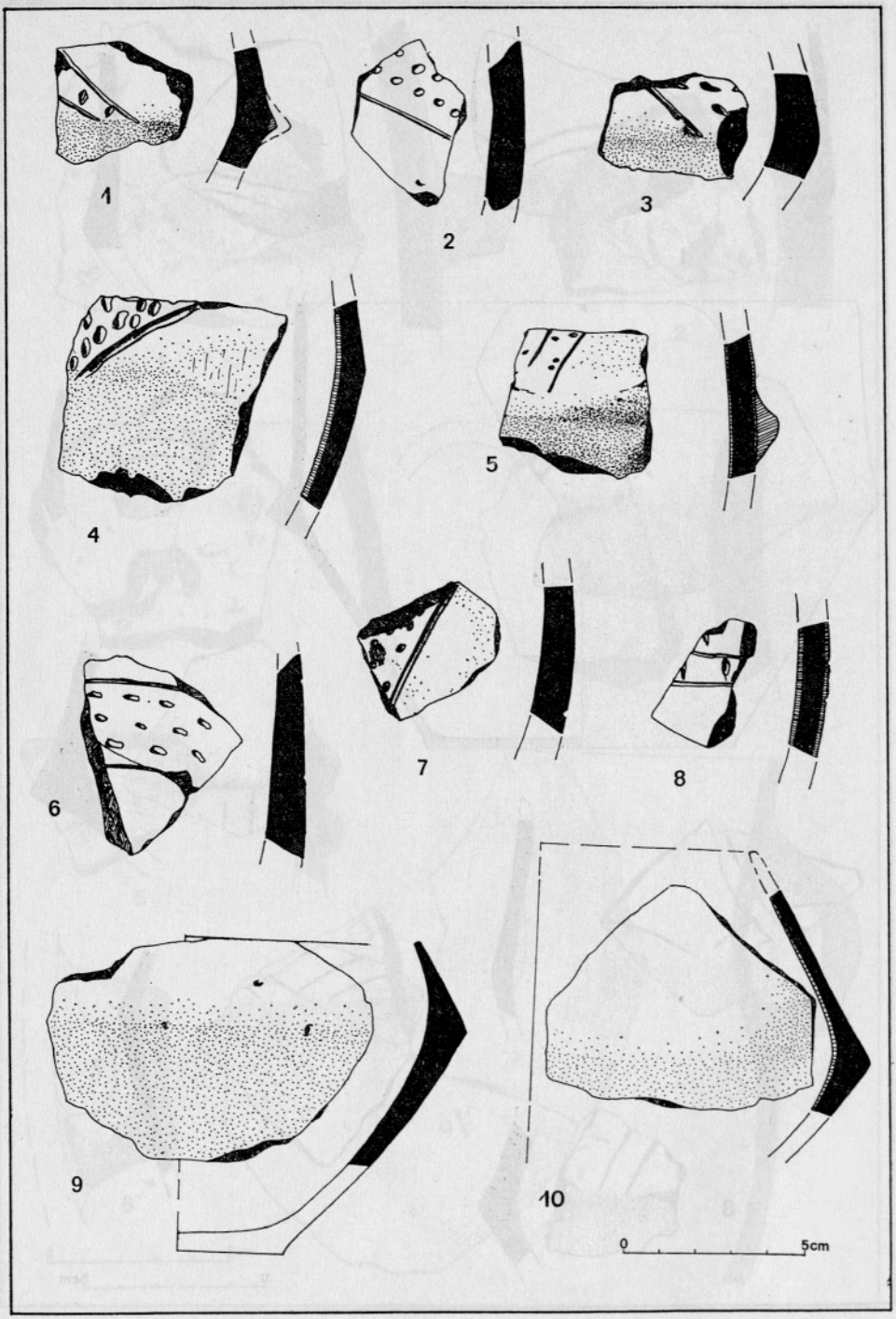

T. 5: Ražište-tip. 1—10: Podgorač-Ražište, jama 1, stratum I.
Taf. 5: Ražište-Typ. 1—10: Podgorač-Ražište, Grube 1, Stratum I.

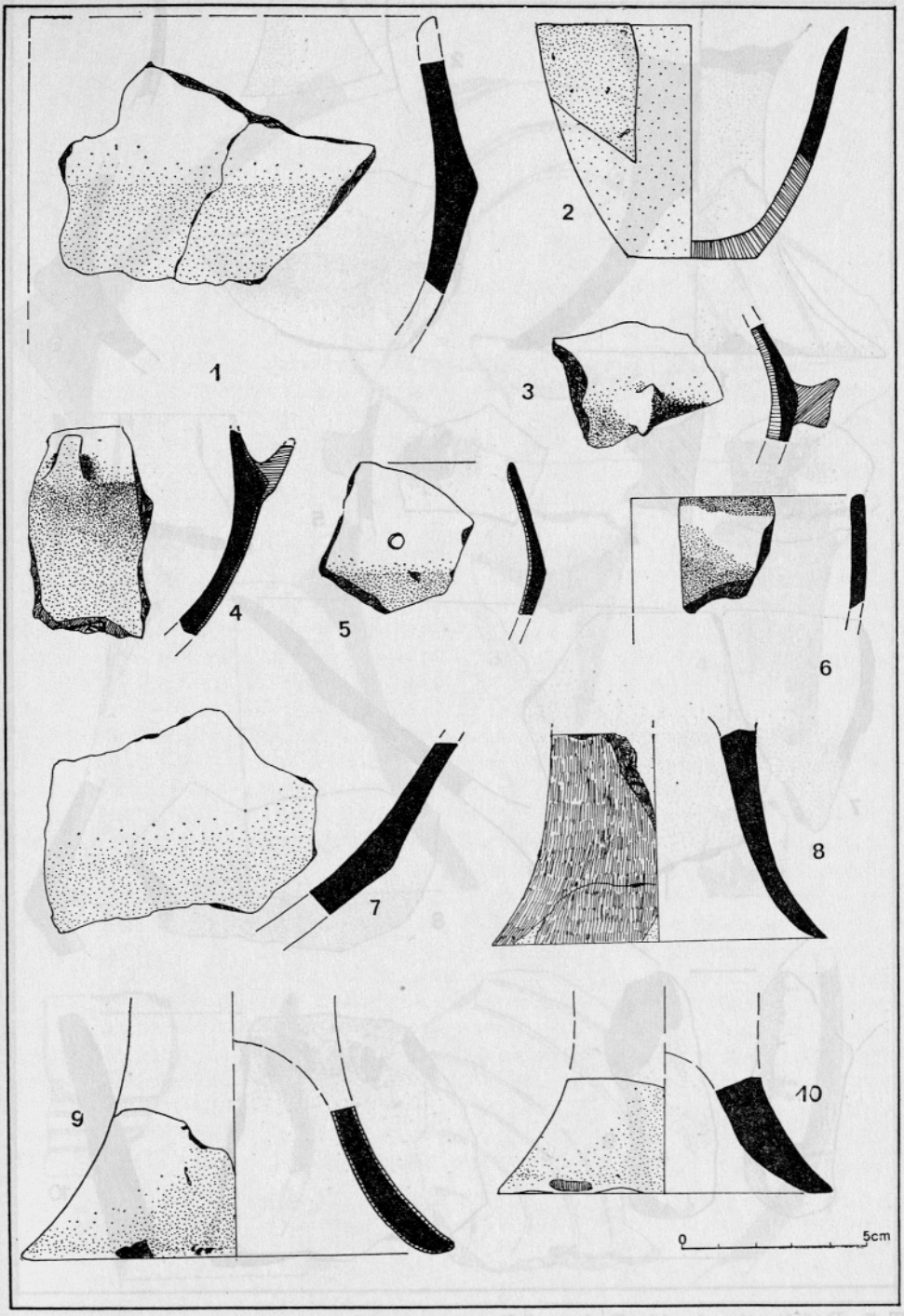

T. 6: Ražište-tip. 1—10: Podgorač-Ražište, jama 1, stratum I.
Taf. 6: Ražište-Typ. 1—10: Podgorač-Ražište, Grube 1, Stratum I.

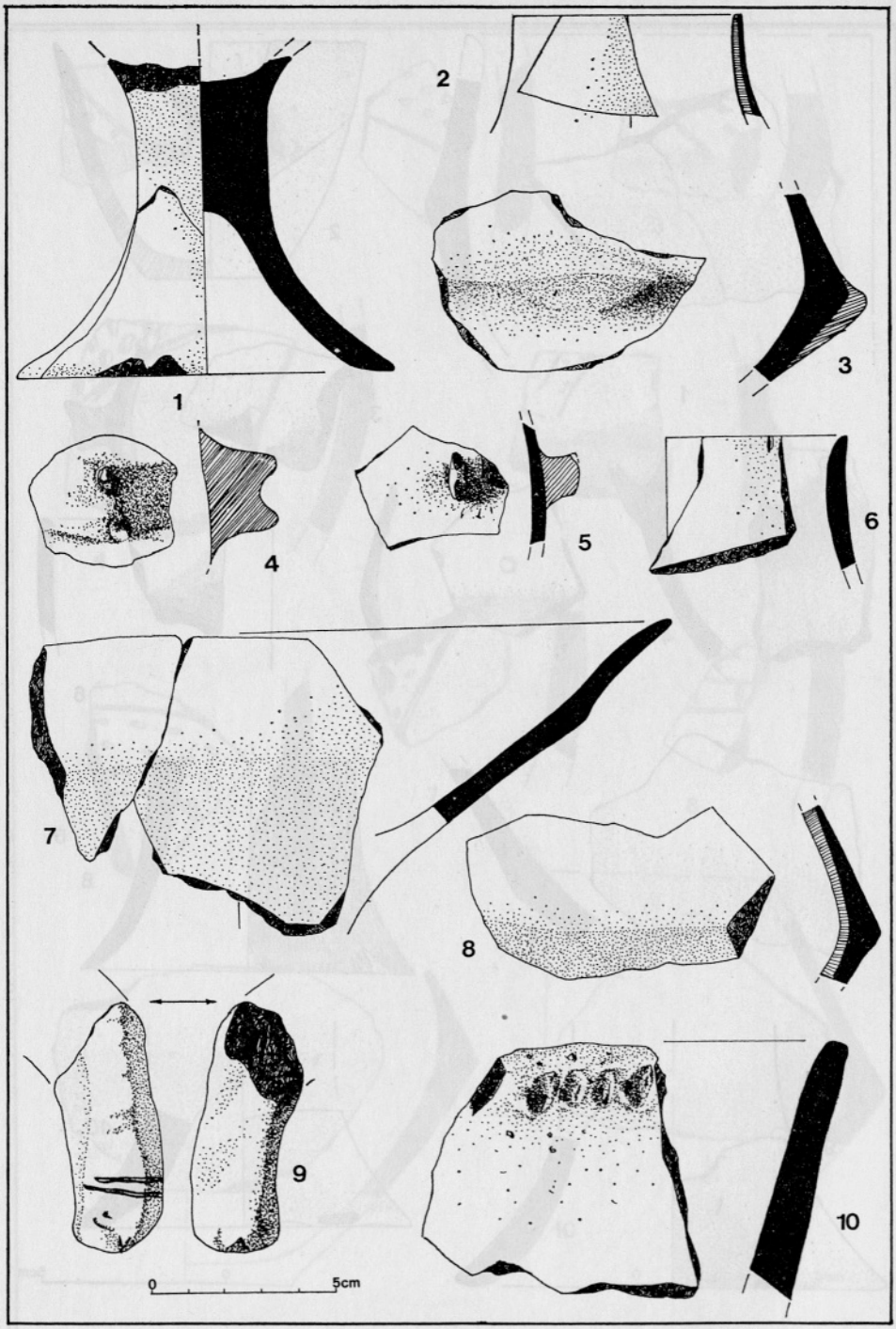

T. 7: Ražište-tip. 1—10: Podgorač-Ražište; 1—6: jama 1 (1: stratum II, 2—6: stratum I); 7—10: jama 2.

Taf. 7: Ražište-Typ. 1—10: Podgorač-Ražište; 1—6: Grube 1 (1: Stratum II, 2—6: Stratum I); 7—10: Grube 2.

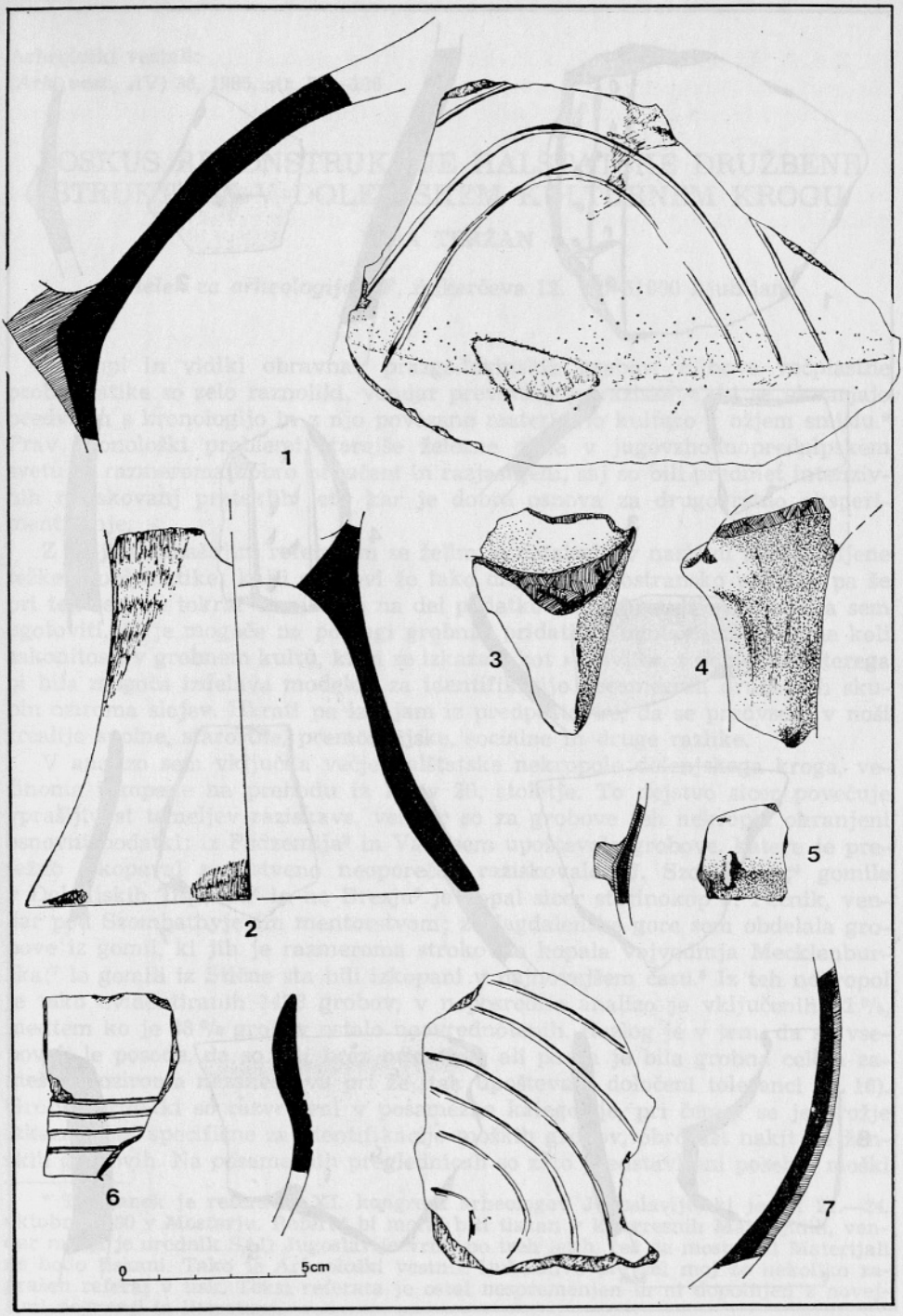

T. 8: Ražište-tip. 1—7: Vukojevci-Vukojevačka strana (površinski nalazi).
Taf. 8: Ražište-Typ. 1—7: Vukojevci-Vukojevačka strana (Oberflächenfunde).

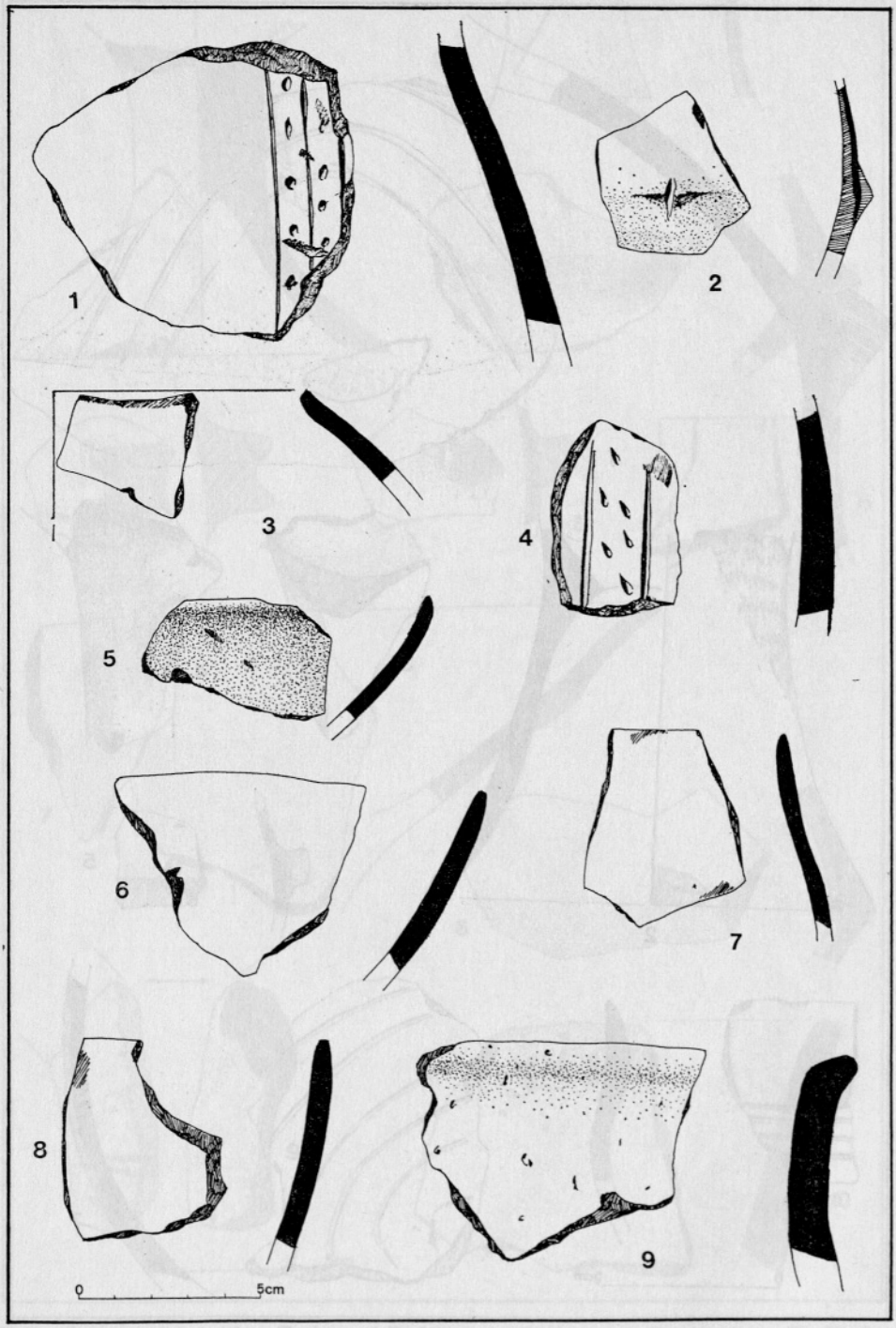

T. 9: Ražište-tip. 1—9: Vukojevci-Vukojevačka strana (površinski nalazi).
Taf. 9: Ražište-Typ. 1—9: Vukojevci-Vukojevačka strana (Oberflächenfunde).

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 77—106

POSKUS REKONSTRUKCIJE HALŠTATSKE DRUŽBENE STRUKTURE V DOLENJSKEM KULTURNEM KROGU

BIBA TERŽAN

Oddelek za arheologijo FF, Aškerčeva 12, YU-61000 Ljubljana

Pristopi in vidiki obravnav prazgodovinskih grobov, njihove večplastne problematike so zelo raznoliki, vendar prevladujejo raziskave, ki se ukvarjajo predvsem s kronologijo in z njo povezano materialno kulturo v ožjem smislu.* Prav kronološki problemi starejše železne dobe v jugovzhodnopredalpskem svetu so razmeroma dobro proučeni in razjasnjeni, saj so bili predmet intenzivnih raziskovanj preteklih let,[1] kar je dobra osnova za drugovrstno eksperimentiranje.

Z mojim današnjim referatom se želim le dotakniti v naslovu predstavljene težke problematike; kajti grobovi že tako dajejo le enostransko podobo, pa še pri teh sem se tokrat omejila le na del podatkov, ki jih nudijo. Poskusila sem ugotoviti, če je mogoče na podlagi grobnih pridatkov ugotavljati kakršne koli zakonitosti v grobnem kultu, ki bi se izkazale kot »pravilo«, s pomočjo katerega bi bila mogoča izdelava modelov za identifikacijo posameznih družbenih skupin oziroma slojev. Hkrati pa izhajam iz predpostavke, da se predvsem v noši zrcalijo spolne, starostne, premoženjske, socialne in druge razlike.

V analizo sem vključila večje halštatske nekropole dolenjskega kroga, večinoma izkopane na prehodu iz 19. v 20. stoletje. To dejstvo sicer povečuje vprašljivost temeljev raziskave, vendar so za grobove teh nekropol ohranjeni osnovni podatki: iz Podzemlja[2] in Vač[3] sem upoštevala grobove, katere je pretežno izkopaval znanstveno neoporečen raziskovalec J. Szombathy;[4] gomile v Dolenjskih Toplicah[5] in na Brezju[6] je kopal sicer starinokop J. Pečnik, vendar pod Szombathyjevim mentorstvom; z Magdalenske gore sem obdelala grobove iz gomil, ki jih je razmeroma strokovno kopala vojvodinja Mecklenburška;[7] le gomili iz Stične sta bili izkopani v najnovejšem času.[8] Iz teh nekropol je tako evidentiranih 1473 grobov, v neposredno analizo je vključenih 62 %, medtem ko je 38 % grobov ostalo neovrednotenih. Razlog je v tem, da so vsebovali le posode, da so bili brez pridatkov ali pa da je bila grobna celota zamešana oziroma nezanesljiva pri že itak upoštevani določeni toleranci (**sl. 16**). Grobni pridatki so razvrščeni v posamezne kategorije, pri čemer se je orožje izkazalo kot specifično za identifikacijo moških grobov, obročast nakit pa ženskih grobovih. Na posameznih preglednicah so zato predstavljeni posebej moški

* Ta članek je referat z XI. kongresa arheologov Jugoslavije, ki je bil 21.—24. oktobra 1980 v Mostarju. Referat bi moral biti tiskan v kongresnih Materijalih, vendar mi ga je urednik SAD Jugoslavije vrnil po treh letih, češ da mostarski Materijali ne bodo tiskani. Tako je Arheološki vestnik ljubeznivo prevzel moj že nekoliko zaprašen referat v tisk. Tekst referata je ostal nespremenjen in ni dopolnjen z novejšimi dognanji in literaturo.

(**sl. 1, 5, 6, 12**), posebej ženski, katerim so priključeni tudi otroški (**sl. 3, 8, 9, 14**). Na prvi vrsti preglednic so poleg orožja[9] predmeti razvrščeni še na orodje,[10] dele noše v ožjem smislu,[11] preostale dodatke, kot so statusni simboli, amuleti ipd.[12] in posode.[13] Na drugi vrsti preglednic (**sl. 3, 8, 9, 14**) pa so poleg obročastega nakita[14] fibule,[15] predmeti okrasnega in apotropejskega značaja ter vijčki,[16] na koncu še posode.[17] Na posameznih preglednicah, kjer obstajajo ustrezni podatki, so v zadnjem stolpcu posebej označeni otroški grobovi (**sl. 3, 8**).

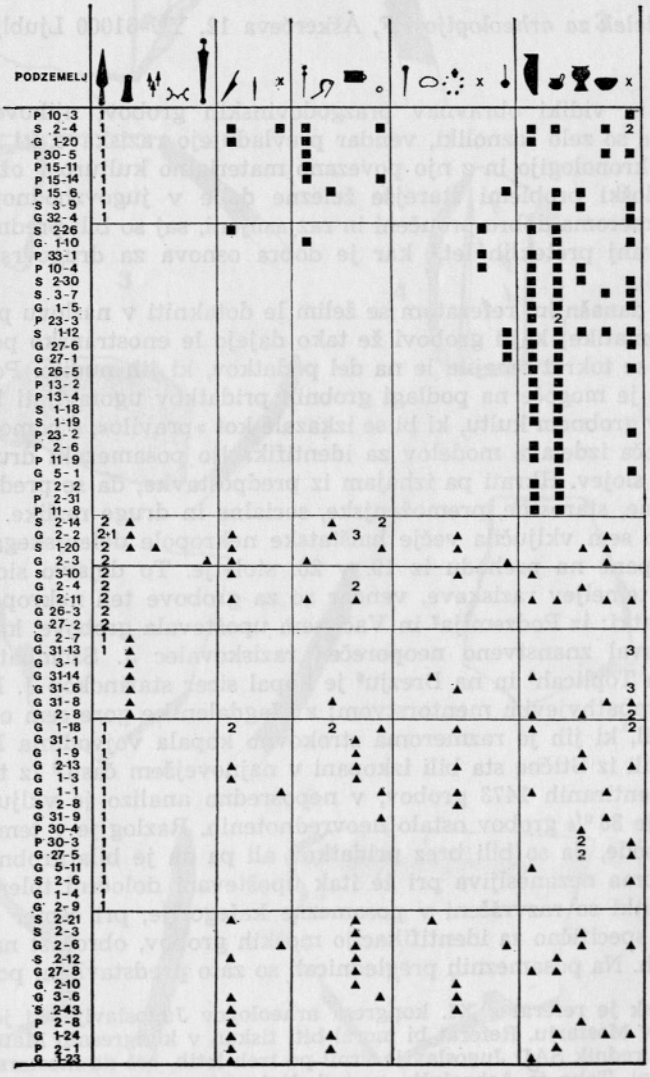

Sl. 1: Preglednica moških grobov iz Podzemlja.
Abb. 1: Übersichtstabelle der Männergräber aus Podzemelj.

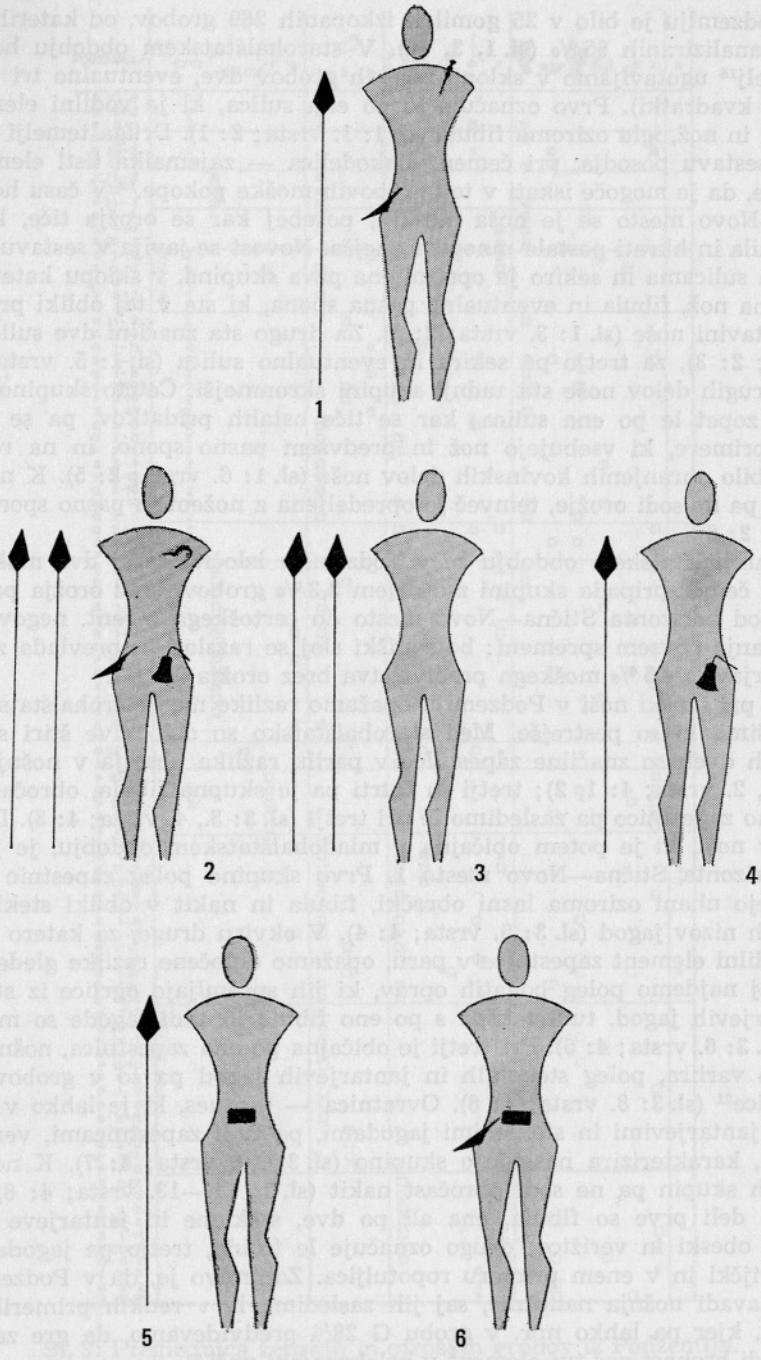

Sl. 2: Rekonstrukcija moške noše iz Podzemlja.
Abb. 2: Rekonstruktion der Männertracht aus Podzemelj.

V Podzemlju je bilo v 25 gomilah izkopanih 269 grobov, od katerih je podrobno analiziranih 65 % (**sl. 1, 3, 16**). V starohalštatskem obdobju horizonta Podzemelj[18] ugotavljamo v sklopu moških grobov dve, eventualno tri skupine (**sl. 1** — kvadratki). Prvo označuje le po ena sulica, ki je vodilni element te skupine, in nož, igla oziroma fibula (**sl. 1:** 1. vrsta; **2:** 1). Druga temelji na značilnem sestavu posodja, pri čemer je skodelica — zajemalka tisti element, ki nakazuje, da je mogoče iskati v teh grobovih moške pokope.[19] V času horizonta Stična—Novo mesto se je noša moških, posebej kar se orožja tiče, korenito spremenila in hkrati postala mnogovrstnejša. Novost se javlja v sestavu orožja: z dvema sulicama in sekiro je opremljena prva skupina, v sklopu katere so še praviloma nož, fibula in eventualno pasna spona, ki sta v tej obliki prav tako novi sestavini noše (**sl. 1:** 3. vrsta; **2:** 2). Za drugo sta značilni dve sulici (**sl. 1:** 4. vrsta; **2:** 3), za tretjo pa sekira in eventualno sulica (**sl. 1:** 5. vrsta; **2:** 4). Glede drugih delov noše sta zadnji skupini skromnejši. Četrto skupino karakterizira zopet le po ena sulica; kar se tiče ostalih pridatkov, pa se deli na takšne primere, ki vsebujejo nož in predvsem pasno spono, in na revnejše, kjer ni bilo ohranjenih kovinskih delov noše (**sl. 1:** 6. vrsta; **2:** 5). K noši pete skupine pa ne sodi orožje, temveč je opredeljena z nožem in pasno spono (**sl. 1:** 7. vrsta; **2:** 6).

V starohalštatskem obdobju se v Podzemlju izločita torej dve moški skupini, pri čemer pripada skupini z orožjem 3,3 % grobov, brez orožja pa 8,5 %. V času od horizonta Stična—Novo mesto do certoškega (event. negovskega)[20] pa se stanje povsem spremeni: bojevniški sloj se razsloji in prevlada z 11,5 % v primerjavi s 4,5 % moškega prebivalstva brez orožja (**sl. 17**).

Tudi pri ženski noši v Podzemlju opažamo razlike med starohalštatsko nošo in mlajšimi, ki so pestrejše. Med starohalštatsko so določljive štiri skupine: pri prvih dveh so značilne zapestnice v parih, razlika obstaja v nošnji fibule (**sl. 3:** 1., 2. vrsta; **4:** 1, 2); tretji in četrti pa je skupna fibula, obročast nakit — po eno zapestnico pa zasledimo le pri tretji (**sl. 3:** 3., 4. vrsta; **4:** 3). Do sprememb v noši, ki je potem običajna v mladohalštatskem obdobju, je prišlo v času horizonta Stična—Novo mesto 1. Prvo skupino poleg zapestnic v paru označujejo uhani oziroma lasni obročki, fibula in nakit v obliki steklenih in jantarnih nizov jagod (**sl. 3:** 5. vrsta; **4:** 4). V okviru druge, za katero so prav tako vodilni element zapestnice v paru, opažamo določene razlike glede števila fibul, saj najdemo poleg bogatih oprav, ki jih spremljajo ogrlice iz steklenih in jantarjevih jagod, tudi takšne s po eno fibulo in tudi jagode so manj pogoste (**sl. 3:** 6. vrsta; **4:** 5). Pri tretji je običajna po ena zapestnica, nošnja fibul nekoliko variira, poleg stekelnih in jantarjevih jagod pa so v grobovih tudi ropotuljice[21] (**sl. 3:** 8. vrsta; **4:** 6). Ovratnica — torques, ki je lahko v kombinaciji z jantarjevimi in steklenimi jagodami, pa tudi zapestnicami, vendar ne fibulami, karakterizira naslednjo skupino (**sl. 3:** 10. vrsta; **4:** 7). K noši zadnjih treh skupin pa ne sodi obročast nakit (**sl. 3:** 11.—13. vrsta; **4:** 8, 9, 10). Sestavni deli prve so fibula, ena ali po dve, steklene in jantarjeve jagode, bronasti obeski in verižice; drugo označuje le fibula, tretjo pa jagode, eventualno vijčki in v enem primeru ropotuljica. Zanimivo je, da v Podzemlju ni bila v navadi nošnja nanožnic, saj jih zasledimo le v redkih primerih (**sl. 3:** 9. vrsta), kjer pa lahko npr. v grobu G 28/4 predvidevamo, da gre za tujko, saj je tudi bronast pas tuj element v belokranjski noši.[22]

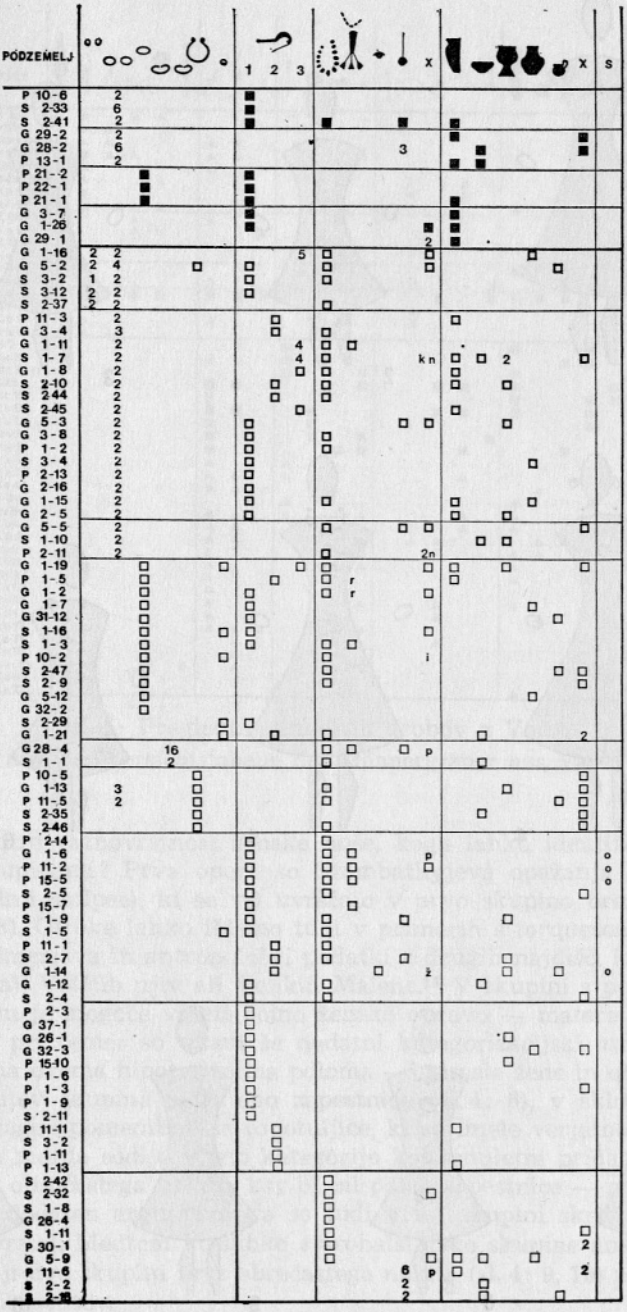

Sl. 3: Preglednica ženskih in otroških grobov iz Podzemlja.
Abb. 3: Übersichtstabelle der Frauen- und Kindergräber aus Podzemelj.

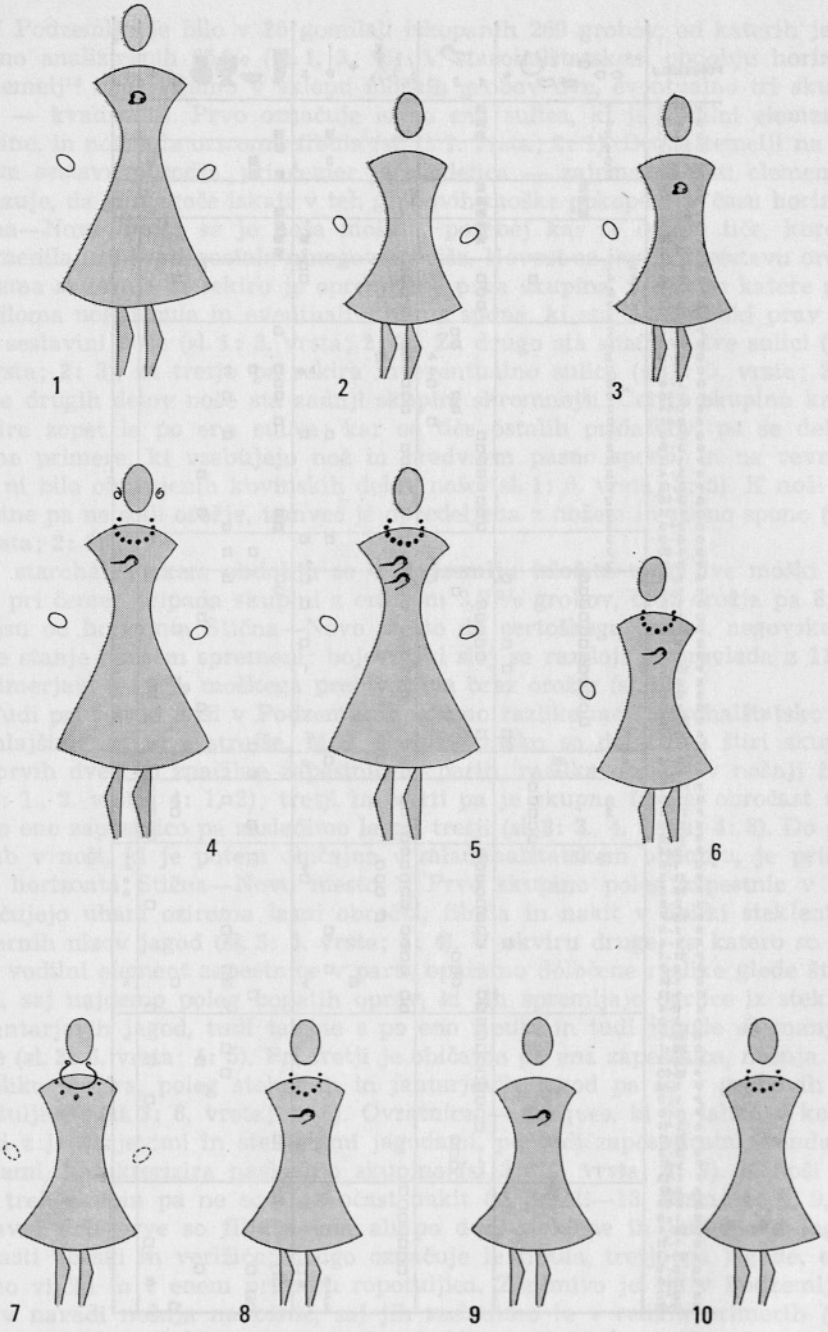

Sl. 4: Rekonstrukcija ženske in otroške noše iz Podzemlja.
Abb. 4: Rekonstruktion der Frauen- und Kindertracht aus Podzemelj.

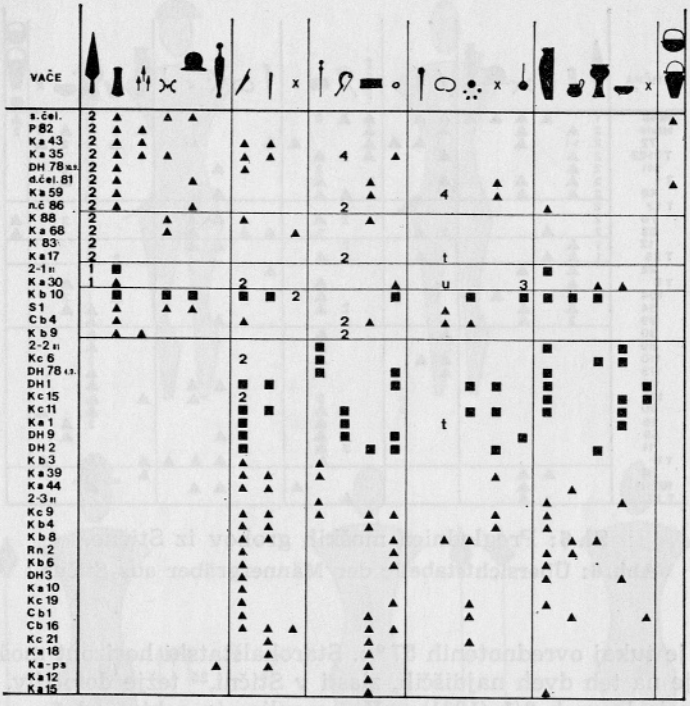

Sl. 5: Preglednica moških grobov z Vač.
Abb. 5: Übersichtstabelle der Männergräber aus Vače.

Kako razložiti raznovrstnost ženske noše, koga lahko identificiramo s posameznimi skupinami? Prva opora so Szombathyjeva opažanja otroških grobov (**sl. 3:** zadnji stolpec), ki se vsi uvrščajo v prvo skupino brez obročastega nakita (**sl. 4:** 8). Otroke lahko iščemo tudi v primerih s torquesom (**sl. 4:** 7), za kar govori primerjava in antropološki podatki z drugih najdišč, kot npr. z Vač (**sl. 8:** 10. vrsta), Volčjih njiv ali Velikih Malenc.[23] V skupini s popolnim obročastim nakitom je mogoče videti polno žensko opravo — matere oziroma »poročene« žene, pri čemer so uhani še dodatni kategorizacijski atribut (**sl. 4:** 1, 5, 4). Med tema dvema hipotetičnima poloma — odrasle žene in otrok — je nejasna opredelitev skupine s po eno zapestnico (**sl. 4:** 6), v sklopu katere so morda poleg jagod pomembne še ropotuljice, ki so imele verjetno apotropejski značaj.[24] Tako morda sodijo v isto kategorijo kot amuletni pridatki v otroških grobovih brez obročastega nakita, kar bi bil poleg zapestnice — nepopoln obročast nakit — dodaten argument, da so tudi v tej skupini skriti juvenili (cfr. tudi **sl. 8:** 9. vrsta). Medtem ko lahko starohalštatske skupine analogno definiramo, za zadnji dve skupini brez obročastega nakita (**sl. 4:** 9, 10) ni mogoča niti hipotetična opredelitev.

Iz planih in gomilnih grobišč na Vačah je ohranjenih 134 grobnih celot, analiziranih pa je 87 %. V Stični so bili v dveh gomilah odkopani 204 grobovi,

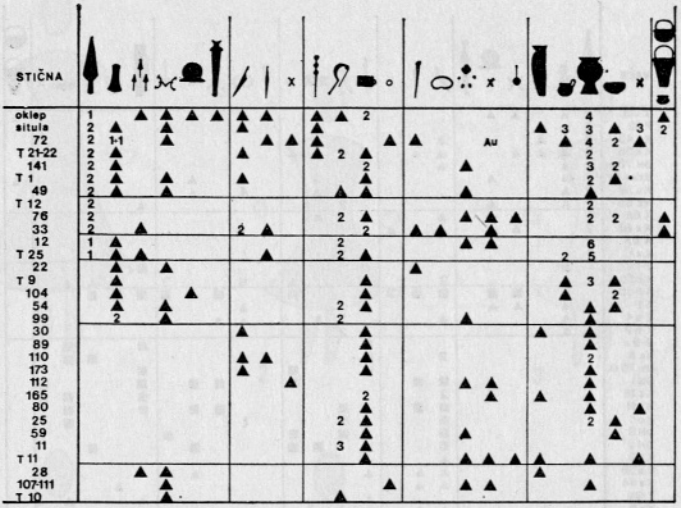

Sl. 6: Preglednica moških grobov iz Stične.
Abb. 6: Übersichtstabelle der Männergräber aus Stična.

od katerih je tukaj ovrednotenih 57 %. Starohalštatski horizont moških grobov z orožjem je na teh dveh najdiščih, zlasti v Stični,[25] težje določljiv. Nedvomen predstavnik je le grob 2/1 (1881) z Vač s sulico in sekiro (**sl. 5** — kvadratki), medtem ko sta grob b 10 s Klenika podobno kot grob z oklepom iz Stične (**sl. 6**) sicer v starohalštatski tradiciji, vendar že z novimi elementi (**sl. 7:** 1). Izrazitejša je vaška skupina brez orožja s tipično kombinacijo noža, šila in igle oziroma fibule ter posameznih obročkov (**sl. 5:** 5. vrsta, kvadratki; **7:** 2), ki se skorajda z enakim sestavom nadaljuje v mladohalštatski čas, saj so edina novost pasne spone (**sl. 5:** 5. vrsta, trikotnički; **7:** 7). To skupino imamo dobro zastopano tudi v Stični (**sl. 6:** 5. vrsta).

Tako v Stični kot na Vačah pa se v razponu od horizonta Stična—Novo mesto 1 do certoškega horizonta[26] kaže bojevniška noša v zelo standardni obliki, kljub štirim variantam (cfr. **sl. 5** in **6**). V opravo prve skupine, ki je relativno najmočnejša (6 % na Vačah, 3,5 % v Stični), sodijo od orožja dve sulici in sekira, razmeroma pogosti so tudi luksuznejši predmeti, kot so čelada in konjska oprema, pa tudi konj; k opremi sodijo še nož, šilo, eventualno brus, od kovinskih delov obleke pa igla oziroma fibule in pasna spona (**sl. 5** in **6:** 1. vrsta; **7:** 3). Za drugo skupino sta značilni dve sulici, omeniti pa je potrebno še torques iz groba a 17 s Klenika ter pridatke četrtega stolpca iz stiških grobov, ki utegnejo biti statusnega in apotropejskega značaja (**sl. 5** in **6:** 2. vrsta; **7:** 4). Tretja skupina s svojimi maloštevilnimi predstavniki je opremljena s sulico in sekiro (**sl. 7:** 6). Za četrto pa je karakteristična nošnja sekire, javljajo se tudi luksuznejši predmeti, kot je čelada in konjska oprema, pogoste so fibule v paru in pa eventualno predmeti četrtega stolpca (**sl. 5** in **6:** 4. vrsta; **7:** 5).

Opisanim štirim skupinam bojevnikov lahko iščemo razlago v njihovem različnem družbenem položaju, kar pa ni edina mogoča rešitev. V prvi skupini

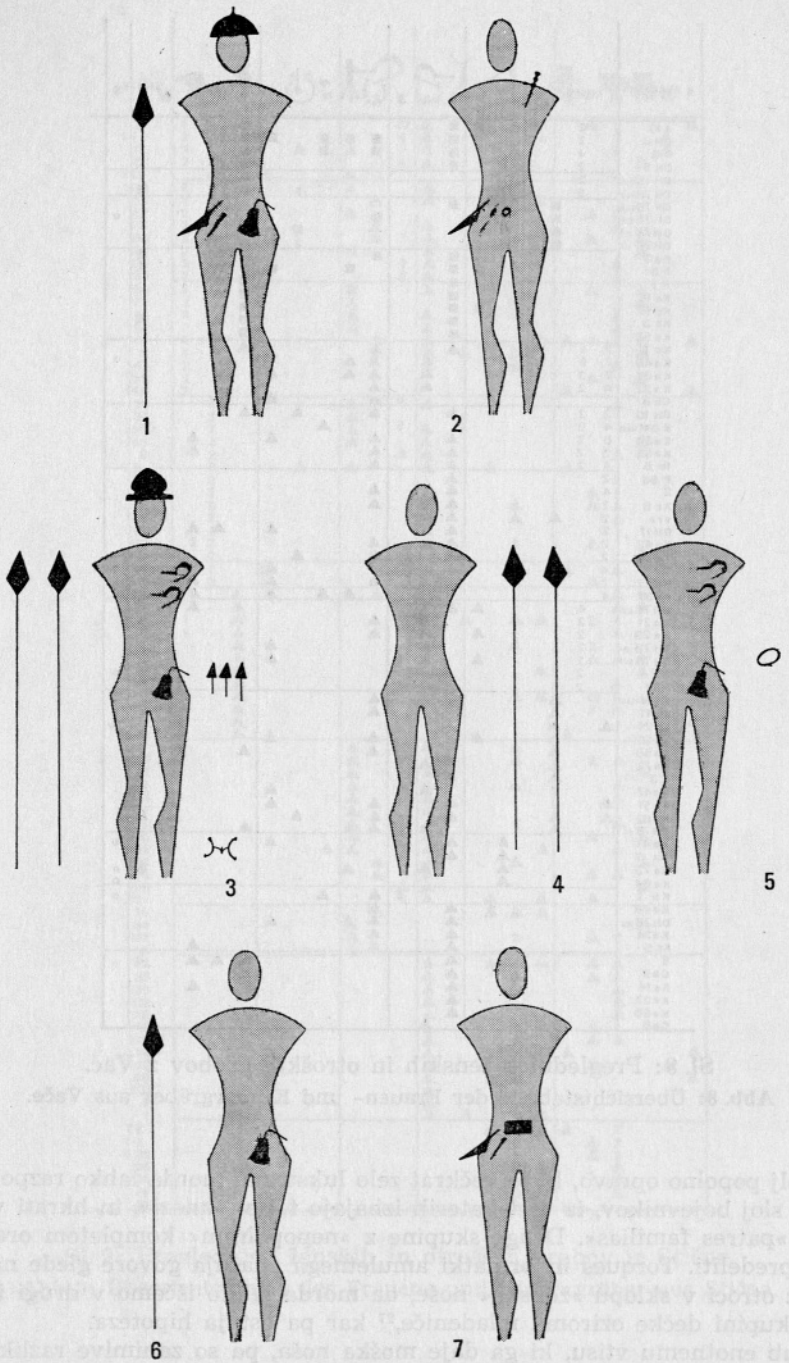

Sl. 7: Rekonstrukcija moške noše z Vač.
Abb. 7: Rekonstruktion der Männertracht aus Vače.

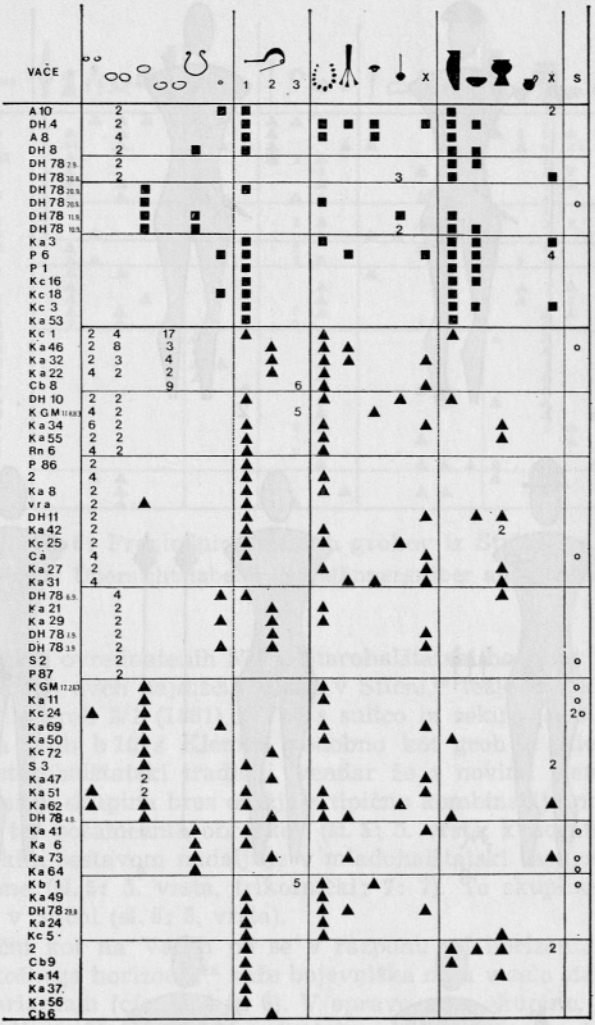

Sl. 8: Preglednica ženskih in otroških grobov z Vač.
Abb. 8: Übersichtstabelle der Frauen- und Kindergräber aus Vače.

z najbolj popolno opravo, ki je večkrat zelo luksuzna, morda lahko razpoznamo vodilni sloj bojevnikov, iz vrst katerih izhajajo t. im. »knezi«, in hkrati vidimo v njih »patres familias«. Druge skupine z »nepopolnim« kompletom orožja je težje opredeliti. Torques in pridatki amuletnega značaja govore glede na analogije z otroci v sklopu »ženske« noše, da morda lahko iščemo v drugi in celo četrti skupini dečke oziroma mladeniče,[27] kar pa ostaja hipoteza.

Kljub enotnemu vtisu, ki ga daje moška noša, pa so zanimive razlike med Stično in Vačami v populacijski strukturi (**sl. 16** in **17**). Na Vačah je v manj-

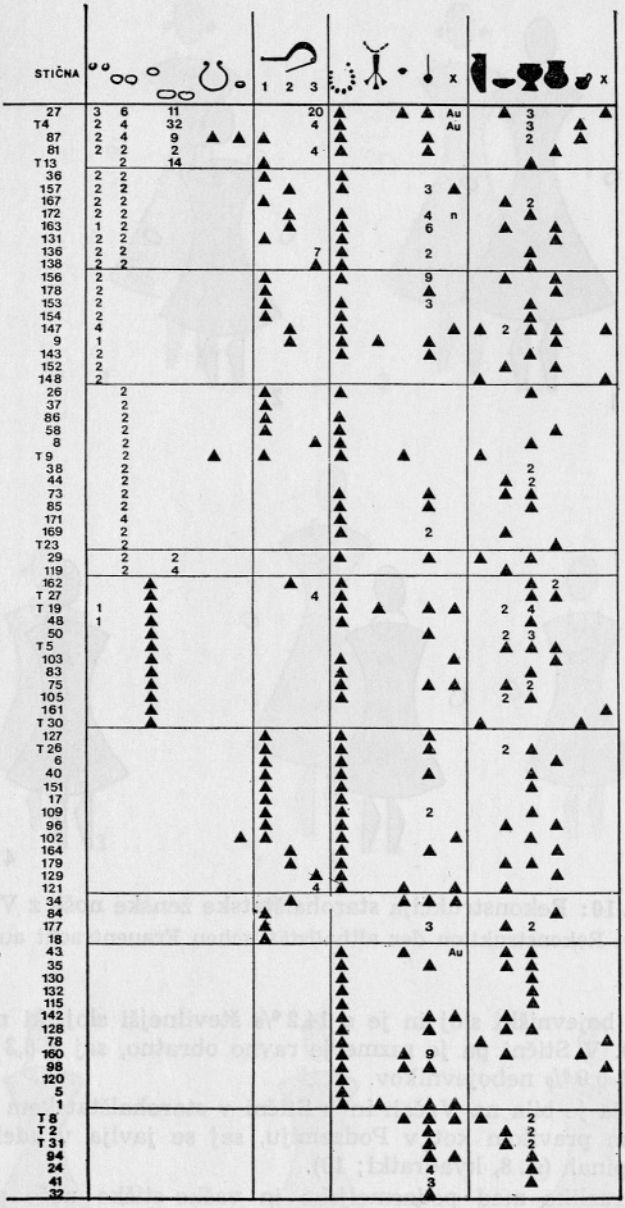

Sl. 9: Preglednica ženskih in otroških grobov iz Stične.

Abb. 9: Übersichtstabele der Frauen- und Kindergräber aus Stična.

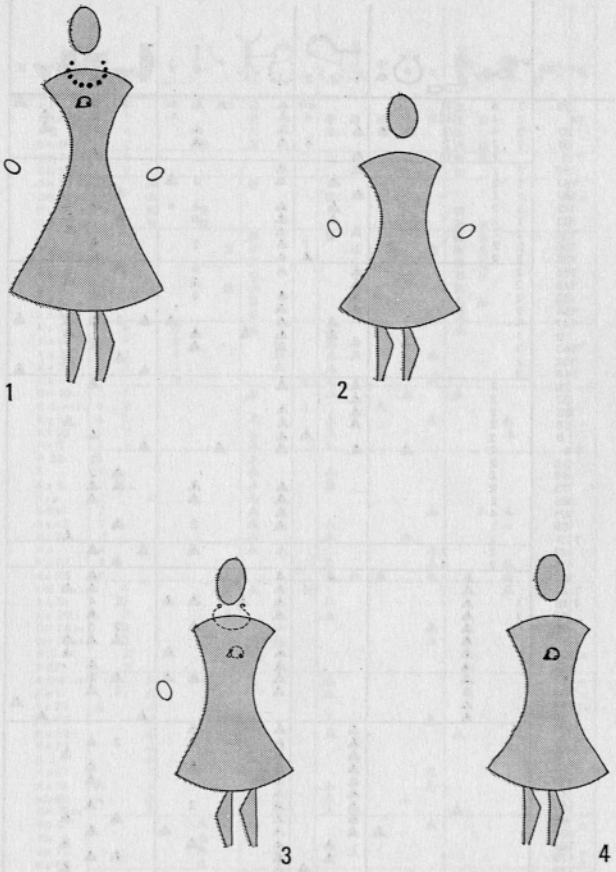

Sl. 10: Rekonstrukcija starohalštatske ženske noše z Vač.
Abb. 10: Rekonstruktion der althallstättischen Frauentracht aus Vače.

šini z 11,9 % bojevniški sloj in je s 14,2 % številnejši sloj, ki ne nosi orožja (rokodelski ?). V Stični pa je razmerje ravno obratno, saj z 8,3 % prevladajo bojevniki nad 6,9 % nebojevnikov.

Ženska noša je bila na Vačah in v Stični v starohalštatskem obdobju podvržena enakim pravilom kot v Podzemlju, saj se javlja v adekvatnih štirih osnovnih skupinah (**sl. 8**, kvadratki; **10**).

Določene razlike med podzemeljsko in vaško-stiško nošo pa je mogoče opaziti v času horizonta Stična—Novo mesto 1, ko se je uveljavila nova moda. Kljub temu da obstajajo lokalne razlike tudi med slednjima (cfr. **sl. 8** in **9**), pa ju v bistvu sestavljajo enake prvine in sta v primerjavi s podzemeljsko nošo bogatejši.

»Popolno« — bogato žensko opravo sestavljajo uhani oziroma lasni obročki, zapestnice in nanožnice, ki so jih ženske nosile praviloma v parih, številne

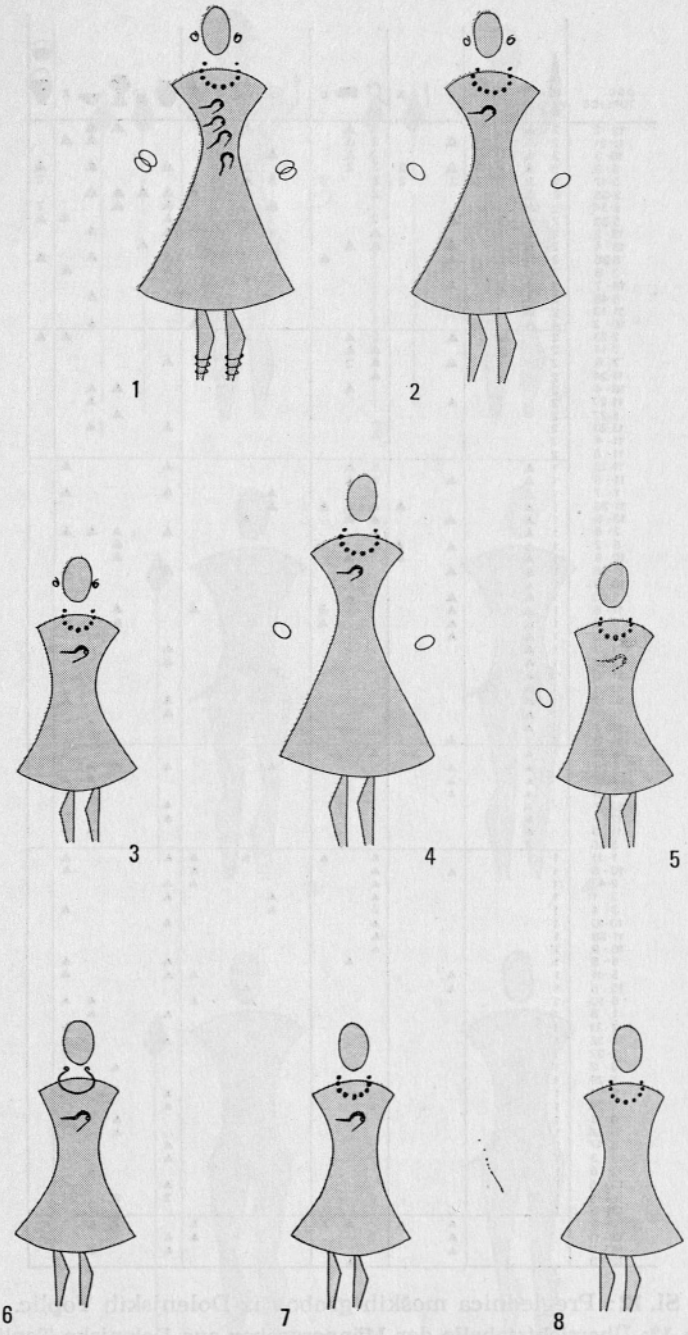

Sl. 11: Rekonstrukcija ženske noše z Vač in Stične.
Abb. 11: Rekonstruktion der Frauentracht aus Vače und aus Stična.

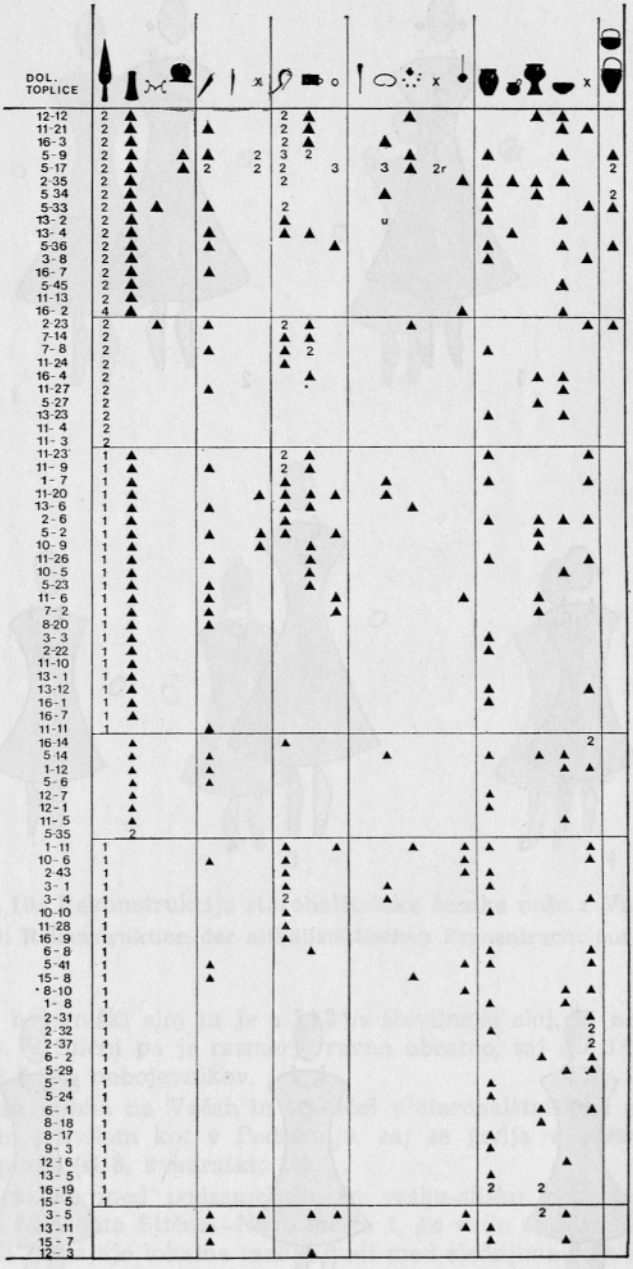

Sl. 12: Preglednica moških grobov iz Dolenjskih Toplic.

Abb. 12: Übersichtstabelle der Männergräber aus Dolenjske Toplice.

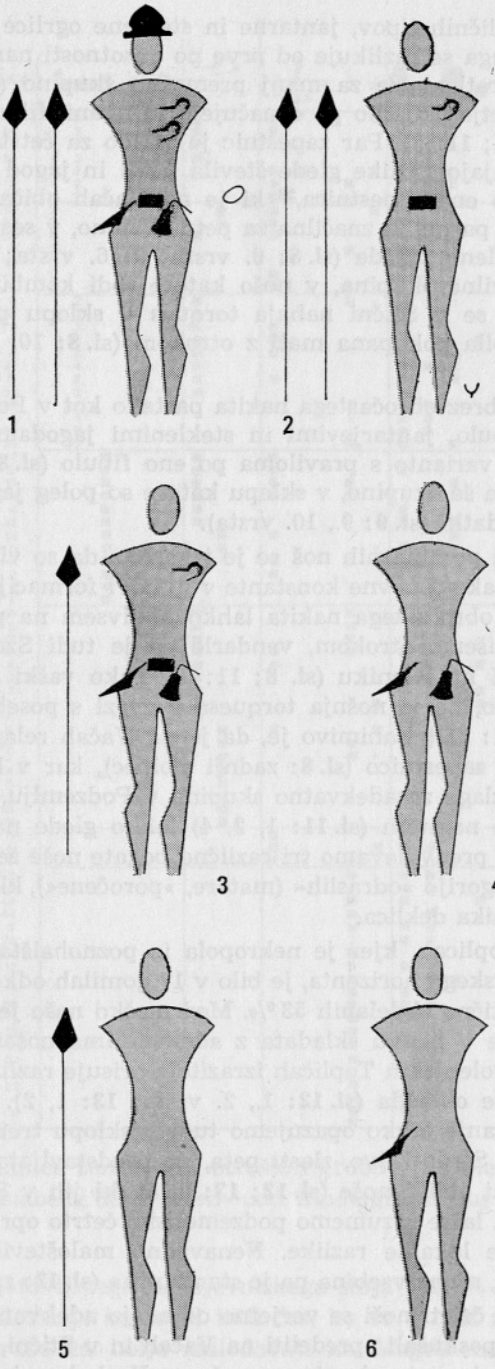

Sl. 13: Rekonstrukcija moške noše iz Dolenjskih Toplic.
Abb. 13: Rekonstruktion der Männertracht aus Dolenjske Toplice.

fibule, navadno različnih tipov, jantarne in steklene ogrlice (sl. 8: 5. vrsta; 9: 1. vrsta; 11: 1). Druga se razlikuje od prve po odsotnosti nanožnic in manjšem številu fibul — skratka, gre za manj premožno skupino (sl. 8: 6. vrsta; 9: 2. vrsta; 11: 2). Tretjo skupino pa označujejo le uhani, fibula in jagode (sl. 8: 7. vrsta; 9: 3. vrsta; 11: 3). Par zapestnic je vodilo za četrto varianto noše, v sklopu katere obstajajo razlike glede števila fibul in jagod (sl. 8: 8. vrsta; 9: 4. vrsta; 11: 4). Po ena zapestnica,[28] ki je na Vačah običajno v kombinaciji s fibulami, v Stični pa ne, je značilna za peto skupino, v sestav katere spadajo še jantarne in steklene jagode (sl. 8: 9. vrsta; 9: 6. vrsta; 11: 5). Na Vačah obstaja še maloštevilna skupina, v nošo katere sodi kombinacija torquesa in fibule, medtem ko se v Stični nahaja torques v sklopu prve skupine — v grobu 87, kjer je bila pokopana mati z otrokom (sl. 8: 10. vrsta; 9: 1. vrsta; 11: 6).

Med skupinami brez obročastega nakita pa tako kot v Podzemlju zasledimo varianto noše s fibulo, jantarjevimi in steklenimi jagodami (sl. 8: 11. vrsta; 9: 7. vrsta; 11: 7), varianto s praviloma po eno fibulo (sl. 8: zadnja vrsta; 9: 8. vrsta), v Stični pa še skupino, v sklopu katere so poleg jagod običajni vijčki in drugi drobni pridatki (sl. 9: 9., 10. vrsta).

Pri identifikaciji posameznih noš se je izkazalo, da so vladale na Vačah in v Stični v bistvu enake osnovne konstante v njihovi formaciji kot v Podzemlju. Prvo skupino brez obročastega nakita lahko predvsem na podlagi podzemeljskih podatkov pripišemo otrokom, vendarle pa je tudi Szombathy govoril o deklici iz groba b 1 na Kleniku (sl. 8; 11: 7). Tako vaški primeri (sl. 8) kot stiški podpirajo tezo, da je nošnja torquesa v zvezi s posebnim statusom nekaterih otrok (sl. 11: 6).[29] Zanimivo je, da je na Vačah relativno mnogo otrok v skupini s po eno zapestnico (sl. 8: zadnji stolpec), kar v bistvu podpira nakazano možnost razlage za adekvatno skupino v Podzemlju. V opravah s »popolnim« obročastim nakitom (sl. 11: 1, 2, 4) lahko glede na analogije s Podzemljem (sl. 4: 4, 5) predvidevamo tri različno bogate noše žena, ki pa utegnejo označevati isto kategorijo »odraslih« (matere, »poročene«), kljub temu da je bila v grobu a 46 s Klenika deklica.

V Dolenjskih Toplicah, kjer je nekropola iz poznohalštatskega obdobja — certoškega in negovskega horizonta, je bilo v 17 gomilah odkopanih 311 grobov, od katerih je statistično obdelanih 53 %. Med moško nošo je mogoče ločiti šest skupin. Prvi dve se v bistvu skladata z adekvatnima nošama v Stični in na Vačah, le da se v Dolenjskih Toplicah izraziteje orisuje razlika med revnejšimi in bogatejšimi glede oblačila (sl. 12: 1., 2. vrsta; 13: 1, 2). Enak pojav glede na premoženjsko stanje lahko opazujemo tudi v sklopu tretje in pete skupine (sl. 12: 3., 5. vrsta). Slednji dve, zlasti peta, pa predstavljata tudi novi kombinacijski in množični obliki noše (sl. 12; 13: 3, 5), ki jih v Stični in na Vačah ne poznamo, pač pa lažje razumemo podzemeljsko četrto opravo (sl. 1: 6. vrsta; 2: 5) in posamezne lokalne razlike. Nenavadno maloštevilna je ugotovljiva skupina brez orožja, njena vsebina pa je standardna (sl. 12: zadnja vrsta; 13: 6).

V prvih dveh in četrti noši se verjetno odražajo adekvatne bojevniške grupacije, kot smo jih poskušali opredeliti na Vačah in v Stični, medtem ko ostaja identifikacija tretje in pete skupine nerešena. Vsekakor je nenavaden odnos

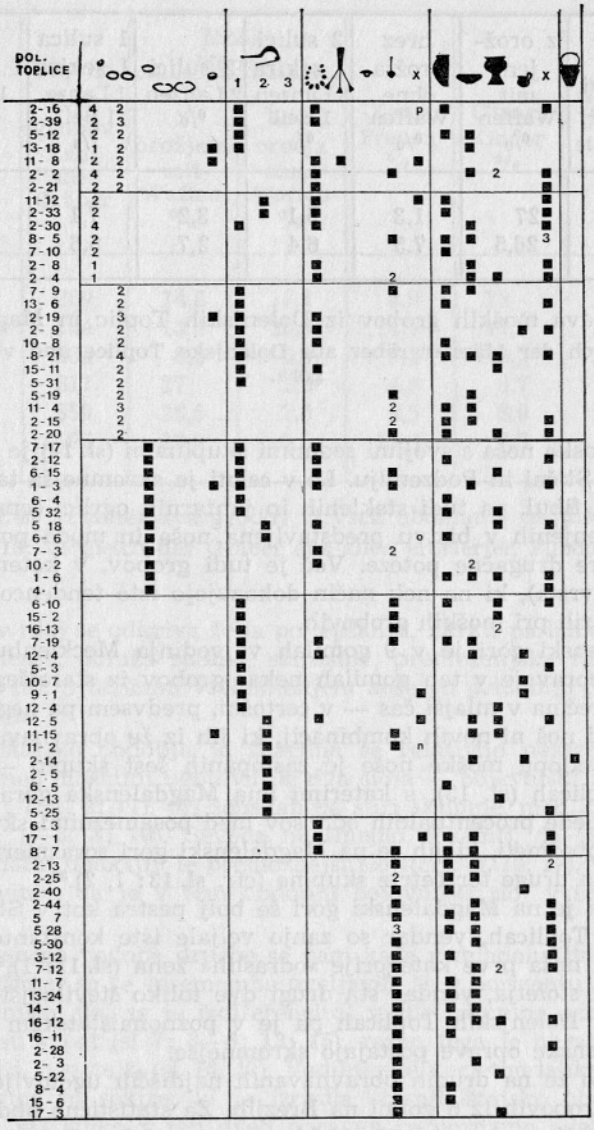

Sl. 14: Preglednica ženskih in otroških grobov iz Dolenjskih Toplic.
Abb. 14: Übersichtstabelle der Frauen- und Kindergräber aus Dolenjske Toplice.

bojevniškega in ugotovljivega nebojevniškega sloja s 27 % nasproti 1,3 % (cfr. **sl. 17**). Takšni strukturi je botroval tudi čas, ko se v noši začnejo odražati latenski vplivi,[30] kar se da bolje zasledovati na Magdalenski gori[31] (cfr. tudi **sl. 15, 17**), vendar čas ne more biti edini vzrok.

Moški grobovi Männergräber	z orožjem mit Waffen %	brez orožja ohne Waffen %	2 sulici 1 sekira 2 Lanzen 1 Beil %	2 sulici 2 Lanzen %	1 sulica 1 sekira 1 Lanze 1 Beil %	1 sekira 1 Beil %	1 sulica 1 Lanze %
D. Toplice	27	1,3	5,1	3,2	7,1	2,6	9
Magd. gora	26,5	7,5	6,4	2,7	5,6	7	4,8

Sl. 15: Primerjava moških grobov iz Dolenjskih Toplic in Magdalenske gore.
Abb. 15: Vergleich der Männergräber aus Dolenjske Toplice und von Magdalenska gora.

Topliška ženska noša s svojimi sedmimi skupinami (**sl. 14**) je v osnovi enaka kot na Vačah, Stični in Podzemlju. Le v celoti je skromnejša tako glede obročastega nakita, fibul, pa tudi steklenih in jantarnih ogrlic, čeprav je z njo za razliko od omenjenih v bistvu predstavljena noša in moda poznega halštata, ki ima nekatere drugačne poteze. Več je tudi grobov, v katerih so le vijčki (**sl. 14:** zadnja vrsta), ki na nek način dokazujejo isto tendenco »obubožanja«, kot smo jo opazili pri moških grobovih.

Na Magdalenski gori je v 9 gomilah vojvodinja Mecklenburška odkopala 359 grobov. Čeprav je v teh gomilah nekaj grobov iz starejšega halštatskega obdobja, sodi večina v mlajši čas — v certoški, predvsem pa negovski horizont. Med skupinami noš ni novih kombinacij, ki jih iz že obravnavanih najdišč ne bi poznali. V sklopu moške noše je zastopanih šest skupin — enako kot v Dolenjskih Toplicah (sl. 13), s katerimi ima Magdalenska gora najboljše primerjave tudi glede procentualnih odnosov med posameznimi skupinami (**sl. 15, 17**). Luksuzni predmeti, ki jih je na Magdalenski gori sorazmerno veliko, so v opravah prve in druge ter četrte skupine (cfr. **sl. 13:** 1, 2).[32]

Ženska noša je na Magdalenski gori še bolj pestra kot v Stični, na Vačah ali Dolenjskih Toplicah, vendar so zanjo veljale iste konstante. Manj je zastopana bogata noša prve kategorije »odraslih« žena (**sl. 11:** 1),[33] ki prav tako sodi v okvir 6. stoletja, vendar sta drugi dve toliko številnejši (**sl. 11:** 2, 4).[34] Podobno kot v Dolenjskih Toplicah pa je v poznohalštatskem obdobju čutiti tendenco, da ženske oprave postajajo skromnejše.

Težje je bilo že na drugih obravnavanih najdiščih ugotovljene zakonitosti »ujeti« v 196 grobovih iz 6 gomil na Brezjih. Za statistično obdelavo je prišlo v poštev le 44,8 % grobov (**sl. 16**). V bistvu so se dale izločiti adekvatne skupine noš kot na drugih najdiščih, zlasti šest variant moške oprave se popolnoma vključuje v izdelano shemo (**sl. 13**),[35] medtem ko je bila pri vrednotenju ženskih skupin potrebna večja toleranca, kljub temu pa so tudi na Brezju ugotovljeni vsi osnovni tipi noš (**sl. 11**).[36]

Z remiziranjem današnjih ugotovitev lahko oblikujemo naslednje hipoteze. V grobnem kultu je v halštatskem obdobju vladal strogi ritual pri pokopu posameznikov, kar se odraža predvsem v njihovi noši in v pridajanju posodja v grobove.[37] Noša je nastala kot odraz vrste kompatibilnih elementov različ-

Grobovi Gräber	Število vseh grobov Zahl aller Gräber	Moški Männer		Ženе Frauen %	Otroci Kinder %	Neopr. Unbestimmt %	Neup. Unberücksichtigt %
		z orožjem mit Waffen %	brez orožja ohne Waffen %				
Podzemelj	269	14,8	13,1	8,9	13	14,4	35,7
Vače	134	13,4	20,9	14,7	17,9	20	13,4
Stična	204	8,3	6,9	9,3	12,3	20,5	42,6
D. Toplice	311	27	1,3	4,8	6,7	13,5	46,6
Magd. gora	359	26,5	7,5	9,5	8,6	19	29,9
Brezje	196	13,3	1,5	15,3	9,2	4,6	55,1

Sl. 16: Primerjava grobov iz vseh obdelanih najdišč.
Abb. 16: Vergleich der Gräber aus allen erörterten Fundorten.

nega pomena: v njej se odkriva želja po lepšanju, hkrati pa lahko vsebuje apotropejska znamenja, odraža spolne, starostne, premoženjske razlike, označuje socialni položaj itd. S takšnim vrednotenjem noše pa pridobijo posamezne skupine večji pomen.

Za starohalštatsko obdobje je značilna še relativno nerazslojena družba, saj smo lahko med moškimi ugotovili le dva sloja — bojevniški in nebojevniški (**sl. 1; 2:** 1, 2; **5; 7:** 1, 2; **17**), pri ženskah pa štiri skupine, med katerimi so tudi otroci (**sl. 3; 4:** 1—3; **8; 10**). Seveda ne smemo pozabiti, da je v grobovih s kovinskimi pridatki določljiv le premožnejši sloj (cfr. **sl. 16, 17**).[38] Pomembna se zdi tudi ugotovitev, da je v tem obdobju bojevniški sloj v izraziti manjšini (**sl. 17**).

Povsem drugačna podoba družbe se nam kaže v mladohalštatskem obdobju (**sl. 16, 17**), pri čemer so se spremembe uveljavile še v horizontu Stična — Novo mesto 1. Bojevniški sloj se je izdiferenciral v štiri skupine oziroma v poznohalštatskem času v pet (**sl. 7:** 3—6; **13: 15**), razen tega je hkrati postal številnejši — močnejši, bogatejši (**sl. 16, 17**). Vodilni sloj verjetno lahko vidimo v noši z dvema sulicama in sekiro, ki je izrinila starohalštatsko oborožitev z eno sulico (**sl. 2:** 1), saj lahko v teh dveh opravah razpoznamo adekvatni skupini. Podobne poteze razvoja se odražajo tudi pri ženskem spolu, kjer prav tako ugotavljamo nenaden pojav spektra tipov noš, v katerih zasledimo različne poudarke — od premoženjskih (npr. **sl. 11:** 1, 2, 4), starostnih (**sl. 16**) do statusnih (npr. **sl. 11:** 1, 6 — torques, scepter ipd.) in verjetno še kakšnih.

Spremembe v socialni strukturi pa niso pogojene le časovno, ko lahko razpoznamo tri razvojne faze (npr. **sl. 17**), razlike se kažejo namreč tudi med posameznimi kraji (**sl. 16, 17**). Vzrok za tovrstne razlike pa moramo iskati v različni ekonomiki teh krajev. Čista hipoteza ostaja, če zapišem, da sta bila

Čas Zeit	Kraj Ort	Grobovi Gräber	
		z orožjem mit Waffen %	brez orožja ohne Waffen %
Starohal. obdobje Ältere Hallstattzeit	Podzemelj Vače	3,3 1,5	8,5 6,7
Mlajše hal. obdobje Jüngere Hallstattzeit	Podzemelj Stična Vače	11,5 8,3 11,9	4,5 6,9 14,2
Poznohal. obdobje Späte Hallstattzeit	D. Toplice Magd. gora	27 26,5	1,3 7,5

Sl. 17: Primerjava moških grobov glede na časovne horizonte.
Abb. 17: Vergleich der Männergräber hinsichtlich der Zeithorizonte.

Podzemelj in Stična izrazito agrarna, da so bile Vače rudno in rokodelsko središče in da je Madgalenska gora živela predvsem od trgovine. Dejstvo je le, da je na Vačah, v Stični in na Magdalenski gori vladalo večje blagostanje kot npr. v Podzemlju, Dolenjskih Toplicah in Brezju, kar se jasno odraža v grobnih pridatkih.

[1] S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, 21 ss. Id., *Germania* 44, 1966, 1 ss. S. Gabrovec, O. H. Frey, *Actes du 8e congres internat. des sciences prehist. et protohist.* 1 (Beograd 1971) 193 ss. *Arh. vestnik* 24, 1973, 338 ss.

[2] F. E. Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien).* Antiquitas R. 3, Bd. 5 (1969), od koder so vsi citirani grobovi na sl. 1 in 3. Oznake P — Podzemelj, G — Grm, S — Skrile se nanašajo na ožjo lokacijo posameznih skupin gomil. Za gradivo brez ohranjenih grobnih celot cfr. J. Dular, *Podzemelj,* Kat. in monogr. 16 (1967).

[3] Gradivo hrani *Naturhistorisches Museum* na Dunaju in je še neobjavljeno, vendar je v pripravi za tisk. Upoštevani pa so tudi grobovi, ki so objavljeni v C. Deschmann, F. v. Hochstetter, Erster Bericht d. Präh. Comm., *Denkschriften d. math.-naturw. Classe* 42, 1879, 7 ss in 47, 1883, 161 ss. Oznake A — Apno, DH — Deschmann Hochstetter, K — Klenik, Rn — Ravne njive, C — Cvetež itd. na sl. 5 in 8 se nanašajo na ožjo lokacijo posameznih grobov. Za gradivo brez ohranjenih grobnih celot cfr. F. Stare, *Vače.* Arh. kat. Sl. 1 (1955).

[4] *Slov. biograf. leksikon* (1960), 570 s.

[5] B. Teržan, *Arh. vestnik* 27, 1976, 385 ss.

[6] K. Kromer, *Brezje.* Arh. kat. Sl. 2 (1959).

[7] H. Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia,* Mecklenburg Collection, Part II. Bull. Am. School Prehist. Research 32 (1978). Cfr. tudi S. Gabrovec, *Zbornik občine Grosuplje* 10, 1978, 127 ss in 11, 1980, 179 ss.

[8] Prof. dr. S. Gabrovcu, ki je izkopal obe gomili, se najprisrčneje zahvaljujem, da mi je dovolil pregledati in analizirati stiške grobove, katerih katalog je pri-

pravljen za tisk. Za delne objave cfr. S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, 21 ss, T. 6—12. Id., *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa* (Bratislava 1974) 163 ss. Id., *Rešena arheološka dediščina Slovenije* 1945—1980 (1980) 18 ss, sl. 3, 106. Grobovi prve gomile so na sl. 6 in 9 označeni le s številko groba, druga gomila pa je označena še s črko T.

[9] Vsi predmeti tako na preglednicah kot na risbah rekonstrukcij noš so tipizirani. Rekonstrukcije noš je risala Snežana Hvala, študentka arheologije, ki se ji želim tudi na tem mestu zahvaliti.

Pri citiranju preglednic uporabljam naslednji sistem: vrsta označuje horizontalo preglednice, stolpec pa vertikalo.

Vrstni red v 1. stolpcu: sulica, sekira, puščice, konjska oprema, bodalo oz. meč (sl. 1), na sl. 5 in 6 še čelada.

[10] 2. stolpec: pod orodje štejem nož (britev), šilo, pod oznako X, ki je »joker«, pa so uvrščeni npr. brus, pila, dleto ipd.

[11] 3. stolpec — kovinski deli oblačil: igla, fibula, pasna spona in posamezni obročki in pasni jezički.

[12] 4. stolpec: klin oz. žezlo npr. tipa Stična, grob 72 (*Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, T. 6: 20), ena zapestnica (oz. torques), posamezne ali niz steklenih oz. jantarnih jagod, X — »joker« za različne predmete, kot so razni bronasti okovi, zlati lističi ipd., vijčki.

[13] 5. in 6. stolpec — keramične in kovinske posode. Keramika je zelo tipizirana: velika posoda (ev. žara), skodelica, posoda z nogo, sklede, X — »joker« — ostale posode. Kovinske-situle, kotliči ipd.

[14] 1. stolpec: par uhanov, par zapestnic, ena zapestnica, par nanožnic, torques, prstan oz. obroček.

[15] 2. stolpec: fibule — po ena, po dve, po tri in več.

[16] 3. stolpec: steklene, jantarne jagode oz. ogrlice; bronasti obeski, verižice, sceptri, bobenčki, ropotuljice ipd.; bronasti gumbi, vijček in X — »joker«, za različne predmete kot nož, pasni deli ipd.

[17] 4. stolpec: posode — velike posode (ev. žare), sklede, posode z nogo, skodelica, X — »joker« za ostale tipe posod. Na sl. 14 — zadnji stolpec za kovinsko situlo.

[18] Striktno uporabljam kronološko shemo, ki jo je definiral Gabrovec — cfr. op. 1.

[19] Skodelica kot pridatek moških grobov se javlja v žarnih grobiščih Podravja — cfr. B. Teržan, *Ruška kronika* (1985). V Podzemlju so lahko nekateri grobovi iz te skupine tudi mlajši od horizonta Podzemelj.

[20] V Podzemlju so grobovi negovskega horizonta zelo redki — cfr. G 2/8, G 1/3.

[21] Na sl. 3 so označene z r.

[22] Za pas cfr. še I. Kilian Dirlmeier, *Die hallstattzeitlichen Gürtelbleche in Mitteleuropa.* PBF 12, 1 (1972) 119 ss. Med gradivom, ki ga objavlja Dular, *Podzemelj* (1978) T. 7—9, je sicer nekaj nanožnic, ki pa pripadajo maloštevilnim kompletom, saj se ponavadi v dolenjskih grobovih nahajajo v celih nizih (cfr. sl. 11, 1).

[23] S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 7, 1956, 62 ss, pos. 82, T. 3. Na Vel. Malencah pa je v l. 1980 M. Guštin izkopal gomilo, v kateri je med drugim bil tudi grob s torquesom in dvema drobnima dvozankastima fibulama ter ohranjenimi zobmi, za katere je antropološka analiza pokazala, da so otroški — dekliški.

[24] Cfr. L. Pauli, *Keltischer Volksglaube.* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 28 (1975). M. Primas, 58. *Ber. RGK* (1977) 1 ss.

[25] V prvi gomili sta bila le dva starohalštatska grobova — ženski 100 in moški 101, pri čemer lahko grob 101 uvrstimo med grobove brez orožja (cfr. S. Gabrovec, O. H. Frey, S. Foltiny, *Arh. vestnik* 20, 1969, 177 ss, sl. 2: 7—13). Na sl. 6. sta vključena tudi grob z oklepom — cfr. R. Ložar, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, 73 ss, S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, 21 ss, T. 2—5, in grob s situlo z okrašenim pokrovom — cfr. R. Ložar, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, 1 ss. K. Kromer, S. Gabrovec, *Inv. Arch.* Y 41.

[26] Grobovi negovskega horizonta niso zastopani v nobeni od obeh na novo odkopanih gomil, na Vačah pa so tudi bolj redki.

[27] Npr. na Magdalenski gori grob IV/3, verjetno tudi grob 6 iz Libne: cfr. T. Knez, Š. Škaler, *Arh. vestnik* 19, 1968, 239 ss, pos. 250 ss, T. 5—8.

[28] Na sl. 8 sta dvakrat evidentirani po dve zapestnici, ki pa sta se nahajali le na levi roki, zato sta opredeljeni kot »ena«.

[29] Cfr. op. 23 in 27.

[30] B. Teržan, *Arh. vestnik* 27, 1976, 385 ss.

[31] H. Hencken (1978) Fig. 322, 125, 167, 130, 72, 158 itd. O. H. Frey, *Situla* 14—15, 1974, 129 ss.

[32] 1. skupina: VII/39, IV/43, V/19—20, 2. skupina: V/6—7 a, V/29, V/26 a, 4. skupina: IV/3.

[33] Grobovi VII/40, X/75, VII/46.

[34] Npr. 2. skupina: IV/2, IV/22, V/2, II/17, VII/10, VIII/3, V/37, 4. skupina: X/72, X/22, X/38, X/67, X/50, V/38, V/34, IV/20 itd.

[35] Npr. 1. skupina: VII/15, VII/11, I/4, XIII/8, 2. skupina: I/71, XIII/49, VII/16, VI/2, XIII/31, 3. skupina: I/78, I/81, XIII/14, 4. skupina: VI/1, I/41, I/35, XIII/54, VII/26, I/60, VII/43, XIII/32, 5. skupina: XIII/53, VII/32, I/49, XIII/23, VII/1, 6. skupina: I/75, VII/38, XIII/39.

[36] Npr. 1. skupina: XIII/18, II/1, itd., 2. skupina: VII/34, II/2, I/13, VII/13 itd., 3. skupina: I/34, VII/37, XIII/37 itd., 4. skupina: XIII/40, VII/12, VII/10 itd., 5. skupina: VII/23, VII/28, itd., 6. skupina: XIII/34, I/48 itd.

[37] B. Teržan, *Situla* 20—21, 1970, 343 ss (: Gabrovčev zbornik).

[38] Za vsa najdišča so pri preračunavanju uporabljeni isti kriteriji: pod orožjem so združene vse skupine noš, razen na sl. 15, kjer je prvi stolpec v 3. do 7. še enkrat razdeljen na posamezne skupine. Kot »žene« so upoštevane le naslednje skupine: sl. 10: 1, 11: 1, 2, 4, kot otroci pa skupine: sl. 10: 3, 11: 5, 6, 7, ostale noše so združene pod neopredeljene, neupoštevani grobovi pa so tisti brez pridatkov oz. s keramičnimi pridatki oz. z nesigurnimi celotami.

EIN REKONSTRUKTIONSVERSUCH DER GESELLSCHAFTSSTRUKTUR IM DOLENJSKO — KREIS DER HALLSTATTKULTUR

Behandlungs- und Betrachtensweisen vorgeschichtlicher Gräber und deren mehrschichtiger Problematik sind, sehr verschiedenartig. Immerhin herrschen Untersuchungen vor, die sich vor allem mit der Chronologie und mit ihr verbundenen materiellen Kultur im engeren Sinn befassen.* Gerade chronologische Probleme der älteren Eisenzeit im südöstlichen Voralpenraum standen in den vergangenen Jahren im Mittelpunkt intensiver Forschungen,[1] dadurch wurde eine gute Grundlage für andersartige Untersuchungen geschaffen.

Mit diesem Referat möchte ich die im Titel ausgedrückte schwierige Problematik nur anschneiden. Die Gräber vermitteln uns nämlich nur ein einseitiges Bild, ausserdem habe ich diesmal nur einen Teil der Angaben, die sie bieten, genutzt. Ich wollte herausfinden, ob aufgrund der Grabbeigaben irgendwelche Gesetzmässigkeiten im Totenbrauchtum festzustellen sind, die eine »Regel« darstellen, mit deren Hilfe Modelle für die Identifizierung einzelner Gesellschaftsgruppen bzw. — schichten ausgearbeitet werden können. Daneben gehe ich von der Voraussetzung aus, dass sich in der Tracht Geschlechts-, Alters-, Vermögens-, Gesellschafts- und ähnliche Unterschiede widerspiegeln.

Meine Analyse umfasst grössere hallstattzeitliche Gräberfelder des Dolenjsko — Kreises, die hauptsächlich am Übergang vom 19. ins 20. Jahrhundert ausgegraben wurden. Diese Tatsache vermindert zwar den Wert der Untersuchungsgrundlage, doch sind Fundangaben aus folgenden Gräberfeldern erhalten: die von mir berücksichtigten Gräber aus Podzemelj[2] und Vače[3] hat vorwiegend der wissenschaftlich einwandfreie Forscher J. Szombathy[4] ausgegraben; die Hügel aus Dolenjske Toplice[5] und aus Brezje[6] zwar J. Pečnik, aber unter Aufsicht Szombathys; aus Magdalenska

* Dieser Artikel ist ein Referat vom XI. Kongreß der Archäologen Jugoslawiens, der vom 21.—24. Oktober 1980 in Mostar stattfand. Das Referat hätte in den Materialen des Kongresses gedruckt werden sollen, der Herausgeber des SAD Jugoslawiens gab es mir jedoch nach drei Jahren zurück, weil er sich entschloß, daß die Mostar-Materialien nicht gedruckt würden. So hat die Zeitschrift Arheološki vestnik libenswürdigerweise mein schon etwas verstaubtes Referat für den Druck übernommen. Der Text des Referates ist unverändert geblieben und ist durch keine neueren Ermittlungen und keine neuere Literatur ergänzt worden.

gora habe ich jene Hügelgräber bearbeitet, die verhältnismässig fachgemäss die Herzogin von Mecklenburg untersuchte;[7] nur die zwei Hügel aus Stična wurden in neuester Zeit systematisch erforscht.[8] Aus diesen Gräberfeldern sind 1473 Gräber bekannt. Analysiert habe ich 62 % der Gräber, 38 % blieben unbewertet, weil sie beigabenlos waren, nur Gefässe enthielten oder der Grabzusammenhang vermischt bzw. unverlässiger war als innerhalb einer gewissen Toleranzgrenze liegt **(Abb. 16).**

Die Grabbeigaben werden in einzelne Kategorien eingereiht, wobei die Waffen als spezifisch für Männergräber und der Ringschmuck für Frauengräber gelten. Deshalb sind in den einzelnen Tabellen Männer- **(Abb. 1, 5, 6, 12)** und Frauengräber **(Abb. 3, 8, 9, 14),** angeschlossen die Kindergräber, gesondert dargestellt. In den Tabellen zu Männergräbern werden die Beigaben in Waffen,[9] Werkzeuge und Geräte,[10] Trachtbestandteile im engeren Sinn[11] und übrige Beigaben wie Statussymbole, Amulette u ähn.,[12] dazu Gefässe,[13] eingeteilt. In den anderen Tabellen **(Abb. 3, 8, 9, 14)** sind neben Ringschmuck[14] noch Fibeln,[15] Schmuckgegenstände und Gegenstände apothropäischen Charakters sowie Spinnwirtel[16] und Gefässe[17] aufgeführt. In einzelnen Tabellen sind in der letzten Spalte gesondert Kindergräber bezeichnet **(Abb. 3, 8),** wenn entsprechende Daten zur Verfügung stehen.

In Podzemelj wurden in 25 Hügeln 269 Gräber ausgegraben, und 65 % davon habe ich ausführlich analysiert **(Abb. 1, 3, 16).** Im Horizont Podzemelj[18] der älteren Hallstattzeit habe ich für die Männergräber zwei, möglicherweise drei Gruppen festgestellt (Abb. 1-Quadrate). Für die erste sind je eine Lanze als Leitelement, daneben ein Messer und eine Nadel bzw. Fibel bezeichnend **(Abb. 1:** 1. Reihe, **2:** 1). Die zweite Gruppe beruht auf einer typischen Gefässzusammensetzung, wobei die Schale — Schöpfer — als charakteristisch männliche Beigabe zur Geschlechtsbestimmung der Gruppe diente.[19] Im Horizont Stična—Novo mesto haben sich Tracht und Bewaffnung der Männer gründlich verändert und sind zugleich mannigfaltiger geworden. Die Waffenzusammensetzung ist neu: Die erste Gruppe wird mit zwei Lanzen, einem Beil und ausserdem noch mit einem Messer, einer Fibel und manchmal auch einem Gürtelblech ausgestattet, wobei die letzten beiden genauso neu sind **(Abb. 1:** 3. Reihe, **2:** 2). Für die zweite Gruppe sind zwei Lanzen charakteristisch **(Abb. 1:** 4. Reihe, **2:** 3) für die dritte ein Beil und eventuell noch eine Lanze **(Abb. 1:** 5. Reihe; **2:** 4). An anderen Trachtbestandteilen sind die Gruppen 2 und 3 ärmer. In der vierten Gruppe ist wieder nur eine Lanze typisch, als restliche Beigaben erscheinen Messer und Gürtelbleche; in ärmeren Gräbern fanden sich keine metallenen Trachtbestandteile **(Abb. 1:** 6. Reihe; **2:** 5). Die fünfte Gruppe enthält keine Waffen, sondern nur je ein Messer und ein Gürtelblech **(Abb. 1:** 7. Reihe; **2:** 6).

In Podzemelj kann man demnach in der älteren Hallstattzeit zwei Männergruppen unterschieden, wobei der Gruppe mit Waffen 3,3 % und der Gruppe ohne Waffen 8,5 % der Gräber angehören. In der Zeitspanne vom Horizont Stična—Novo mesto bis zum Horizont der Certosafibeln (möglicherweise bis zum Horizont der Negovahelme)[20] ändert sich dies vollkommen: Die Kriegerschicht wird geteilt und überwiegt mit 11,5 % gegenüber der waffenlossen männlichen Bevölkerung mit 4,5 %.

Auch für die Frauen können wir in Podzemelj Unterschiede zwischen der Tracht der älteren Hallstattzeit und der jüngeren feststellen. Bei der älterhallstattzeitlichen können wir vier Gruppen unterscheiden: für die ersten zwei sind Armringpaare charakteristisch, unterschiedlich ist die Fibeltracht **(Abb. 3:** 1., 2. Reihe; **4:** 1, 2); die dritte und vierte haben die Fibeln gemeinsam, nur die dritte hat daneben noch einen Armring **(Abb. 3:** 3., 4. Reihe; **4:** 3). Der Wechsel zur Tracht, die dann für die jüngere Hallstattzeit typisch ist, fand zur Zeit des Horizontes Stična—Novo mesto 1 statt. Die erste Gruppe wird dann durch ein Armringpaar, Ohrringe bzw. Haarringe, eine Fibel und Halsketten aus Glas- und Bernsteinperlen **(Abb. 3:** 5. Reihe; **4:** 4) gekennzeichnet. Die zweite Gruppe, deren Leitelement genauso ein Armringpaar ist, hat eine unterschiedliche Anzahl von Fibeln, da wir neben den reichen Schmuckausstattungen, die von Halsketten aus Glas- und Bernsteinperlen begleitet werden, auch solche mit nur einer Fibel und einzelnen Perlen finden **(Abb. 3:** 6. Reihe; **4:** 5). Bei der dritten Gruppe ist je ein Armring üblich, die Fibeltracht variiert, und neben Glas- und Bernsteinperlen enthalten die Gräber auch Rasseln[21] **(Abb. 3:** 8. Reihe; **4:** 6). Ein Halsring — Torques — der mit Glas- und Bernsteinperlen, mit Armringen, nicht aber mit Fibeln vergesellschaftet sein kann, bezeichnet die nächste Gruppe **(Abb. 3:** 10. Reihe; **4:** 7). Die letzten drei Gruppen enthalten keinen Ringschmuck

(**Abb. 3:** 11.—13. Reihe; **4:** 8—10). Bestandteile der ersten sind eine oder zwei Fibeln, Glas- und Bernsteinperlen, Bronzeanhänger und -Ketten; für die zweite ist eine Fibel und für die dritte sind Perlen, eventuell Spinnwirtel und in einem Fall eine Rassel charakteristisch. Interessanterweise waren in Podzemelj Beinringe nur selten (**Abb. 3:** 9. Reihe), wobei es sich z. B. beim Grab G 28/4 höchstwahrscheinlich um eine fremde Frau handelt, weil auch ein Bronzegürtel der Tracht von Bela krajina fremd ist.[22]

Wie ist die Mannigfaltigkeit der Frauentracht zu erklären und mit wem können einzelne Gruppen identifiziert werden? Erster Anhalt ist Szombathys Betrachtung der Kindergräber (**Abb. 3:** letzte Spalte), die sich alle in die erste Gruppe ohne Ringschmuck einreihen (**Abb. 4:** 8). Kinder können wir acuh in den Gräbern mit Halsring (**Abb. 4:** 7) suchen, was durch Vergleiche und anthropologische Angaben aus anderen Fundorten wie z. B. Vače (**Abb. 8:** 10. Reihe), Volčje njive oder Velike Malence[23] bestätigt wird. In der Gruppe mit vollständigem Ringschmuck spiegelt sich offenbar die Tracht einer »Mutter« bzw. »verheirateten Frau« wieder, wobei die Ohrringe ein zusätzliches Kategorisierungsattribut sind (**Abb. 4:** 1, 4, 5). Zwischen diesen zwei hypothetischen Polen — erwachsene Frau und Kind — ist die Bestimmung der Gruppe mit je einem Armring unsicher (**Abb. 4:** 6), vielleicht sind ausser Perlen auch Rasseln wichtig, die wahrscheinlich einen apothropäischen Charakter besassen.[24] Sie passen vielleicht in dieselbe Kategorie wie die Amulettbeigaben in Kindergräbern ohne Ringschmuck, was neben einem Armring — unvollständiger Ringschmuck ein zusätzlichen Beweis dafür wäre, dass sich in dieser Gruppe Juvenile verbergen (vgl. auch **Abb. 8:** 9. Reihe). Während die älterhallstattzeitlichen Gruppen analog definiert werden können, kann man die letzten zwei Gruppen ohne Ringschmuck (**Abb. 4:** 9, 10) auch hypothetisch nicht bestimmen.

Aus Gräberfeldern von Vače sind 134 Grabinventare bekannt, wovon 87 % analysiert wurden. In Stična hat man in zwei Hügeln 204 Gräber ausgegraben, bewertet habe ich 57 % davon. Die älterhallstattzeitlichen Männergräber mit Waffen sind in diesen zwei Fundorten schwer bestimmbar, besonders in Stična.[25] Sicher ist nur Grab 2/1 (1881) aus Vače mit einer Lanze und einem Beil (Abb. 5-Quadrate), während Grab b 10 aus Klenik ähnlich wie das Panzergrab von Stična (**Abb. 6**) zwar in einer älterhallstattzeitlichen Tradition steht, zugleich aber auch schon neue Elemente enthält (**Abb. 7:** 1). Ausgeprägter ist die Vače-Gruppe ohne Waffen mit der typischen Kombination von einem Messer, einer Ahle, einer Nadel bzw. Fibel und einzelnen Ringchen (**Abb. 5:** 5. Reiche, Quadrate; **7:** 2), die fast unverändert in die jüngere Hallstattzeit weiterlebt,da die einzige Neuerung Gürtelbleche bilden (**Abb. 5:** 5. Reihe, Dreicke; **7:** 7). Diese Gruppe ist auch in Stična gut vertreten (**Abb. 6:** 5. Reihe).

Sowohl in Stična als auch in Vače zeigt die Kriegertracht in der Zeit vom Horizont Stična—Novo mesto 1 bis zum Horizont der Certosafibeln[26] trotz vier Varianten eine ausgeprägte Standardform (vgl. **Abb. 5** und **6**). In den Formenvorrat der ersten Gruppe, die relativ am stärksten ist (6 % in Vače, 3,5 % in Stična), gehören an Waffen zwei Lanzen und ein Beil, verhältnismässig häufig auch Luxusgegenstände wie ein Helm und Pferdegeschirr, dabei auch ein Pferd; die Ausrüstung enthält noch ein Messer, eine Ahle, eventuell einen Schleifstein, an Metallzubehör der Kleidung eine Nadel bzw. Fibeln, und ein Gürtelblech (**Abb. 5** und **6:** 1. Reihe; **7:** 3). Für die zweite Gruppe sind zwei Lanzen bezeichnend, erwähnenswert sind aber noch ein Halsring aus Grab a 17 von Klenik und die Beigaben der vierten Spalte aus Stična, die einen apothropäischen oder Statuscharakter besitzen können (**Abb. 6** und **6:** 2, Reihe; **7:** 4). Die dritte Gruppe mit ihren wenigen Vertretern ist mit einer Lanze und einem Beil ausgerüstet (**Abb. 7:** 6). Für die vierte ist ein Beil charakteristisch, daneben kommen auch Luxusgegenstände wie ein Helm und Pferdegeschirr vor; häufig sind Fibelpaare, möglich auch Beigaben der vierten Spalte (**Abb. 5** und **6:** 4. Reihe; **7:** 5).

In den geschilderten vier Kriegergruppen kann sich vielleicht deren verschieden Gesellschaftsstellung ausdrücken, was jedoch nicht die einzige mögliche Lösung ist. Die erste Gruppe mit der vollständigsten Ausrüstung, die mehrmals sehr luxuriös ist, spiegelt vielleicht die führende Kriegerschicht wider, aus der die sog. »Fürsten« und zugleich auch »patres familias« stammen. Die übrigen Gruppen mit »unvollständiger« Ausrüstung sind schwieriger zu bestimmen. Halsring und die Beigaben mit Amulettcharakter sprechen in Analogie mit den Kindern im Rahmen der

Frauentracht dafür, dass wir vielleicht in der zweiten und sogar in der vierten Gruppe Knaben bzw. Jünglinge sehen dürfen,[27] was aber hypothetisch bleibt.

Trotz des einheitlichen Eindrucks der Männertracht gibt es interessante Unterschiede in der Bevölkerungsstruktur zwischen Stična und Vače **(Abb. 16, 17).** In Vače ist die Kriegerschicht mit 11,9 gegenüber der unbewaffneten mit 14,2 % in der Minderheit. In Stična ist das Verhältnis umgekehrt, da die Krieger mit 8,3 % zahlreicher als die Nichtkrieger mit 6,9 % sind.

Die Frauentracht der älteren Hallstattzeit war in Vače und Stična den gleichen Regeln wie in Podzemelj unterworfen, da sie in entsprechenden vier Grundgruppen auftritt (**Abb. 8,** Quadrate, **10**).

Bestimmte Unterschiede zwischen der Tracht in Podzemelj und Vače—Stična können wir aber in der Zeit des Horizontes Stična—Novo mesto 1 festellen, als die neue Mode zur Geltung kam. Obwohl es Lokalunterschiede auch zwischen den letzten beiden Fundorten gibt (vgl. **Abb. 8** und **9**), sind sie im wesentlichen aus den gleichen Elementen zusammengestellt und im Vergleich zur Podzemelj — Tracht reicher.

Die »vollständige« — reiche Frauenausstattung setzt sich aus Ohrringen bzw. Haarringen, Arm- und Beinringen, in der Regel paarweise getragen, zahlreichen Fibeln gewöhnlich der verschiedenen Typen und Halsketten aus Bernstein- und Glasperlen zusammen (**Abb. 8:** 5. Reihe; **9:** 1. Reihe; **11:** 1). Die zweite unterscheidet sich von der ersten durch das Fehlen von Beinringen und die geringere Fibelzahl — sie ist also weniger reich (**Abb. 8:** 6. Reihe; **9:** 2. Reihe; **11:** 2). Die dritte Gruppe kennzeichnen nur Ohrringe, eine Fibel und Halsketten (**Abb. 8:** 7. Reihe; **9:** 3. Reihe; **11:** 3). Ein Armringepaar ist charakteristisch für die vierte Variante der Frauentracht, bei der es Unterschiede in Fibel- und Perlenzahl gibt (**Abb. 8:** 8. Reihe; **9:** 4. Reihe; **11:** 4). Je ein Armring[28] in Vače, nicht aber in Stična gewöhnlich mit Fibeln vergesellschaftet, ist für die fünfte Gruppe typisch, die auch noch Bernstein- und Glasperlen enthält (**Abb. 8:** 9. Reihe; **9:** 6. Reihe; **11:** 5). In Vače gibt es noch eine kleine Gruppe mit der Kombination von einem Halsring und einer Fibel während sich in Stična ein Halsring in der ersten Gruppe in Grab 87 fand, worin eine Mutter mit Kind bestattet wurde (**Abb. 8:** 10. Reihe; **9:** 1. Reihe; **11:** 6).

Unter den Gruppen ohne Ringschmuck kommt wie in Podzemelj die Trachtgruppe mit einer Fibel, Bernstein- und Glasperlen vor (**Abb. 8:** 11. Reihe; **9:** 7. Reihe; **11:** 7), ferner eine Gruppe mit in der Regel je einer (**Abb. 8:** letzte Reihe; **9:** 8. Reihe), und in Stična noch die Gruppe, im Rahmen deren es neben Perlen noch Spinnwirtel und andere Kleinbeigaben gibt (**Abb. 9:** 9., 10. Reihe).

Bei der Identifizierung einzelner Trachten hat es sich herausgestellt, dass in Stična und Vače im Wesentlichen gleiche Grundkonstanten in deren Gestaltung wie in Podzemelj herrschten. Die erste Gruppe ohne Ringschmuck können wir vor allem aufgrund der Angaben aus Podzemelj den Kindern zuschreiben, doch hat auch Szombathy Grab b 1 aus Klenik für eine Mädchenbestattung gehalten (**Abb. 8; 11:** 7). Sowohl die Gräber aus Vače **(Abb. 8)** als auch aus Stična unterstützen die Annahme, das Tragen eines Halsringes hänge mit einem besonderen Status einzelner Kinder zusammen (**Abb. 11:** 6).[29] Interessanterweise sind in Vače verhältnismässig viele Kinder in der Gruppe mit je einem Armring (**Abb. 8:** letzte Spalte) vertreten, was die Interpretation der entsprechenden Gruppe aus Podzemelj unterstützt. In den Ausstattungen mit »vollständigem« Ringschmuck (**Abb. 11:** 1, 2, 4) können wir nach Analogien aus Podzemelj (**Abb. 4:** 4, 5) drei verschieden reiche Frauentrachten sehen, die dieselbe Kategorie der »Erwachsenen« (Mutter, »Verheiratete«) bezeichnen können, obwohl in Grab a 46 von Klenik ein Mädchen bestattet wurde.

In Dolenjske Toplice, wo ein Hügelgräberfeld der Späthallstattzeit — Horizonte der Certosafibeln und der Negovahelme — ausgegraben wurde, fand man in 17 Hügeln 311 Gräber, von denen ich 53 % statistisch bearbeitet habe. Die Männertracht gliedert sich in sechs Gruppen. Die ersten zwei stimmen mit den entsprechenden Trachtgruppen in Stična und Vače überein, nur der Unterschied zwischen den ärmeren und reicheren Gräbern ist für die Kleidungszubehör in Dolenjske Toplice ausgeprägter (**Abb. 12:** 1., 2. Reihe; **13:** 1, 2). Dieselbe Differenzierung können wir auch bei der dritten und fünften Gruppe beobachten (**Abb. 12:** 3., 5. Reihe). Diese, vor allem die fünfte, repräsentieren auch die neuen Kombinations- und Massenformen der Tracht (**Abb. 12; 13:** 3, 5), die in Stična und Vače unbekannt sind, uns

aber der Verständnis der vierten Gruppe aus Podzemelj (**Abb. 1:** 6. Reihe; **2:** 5) und einzelner Lokalunterschiede erleuchten. Ungewöhnlich klein ist die Gruppe waffenloser Gräber mit Standardinhalt (**Abb. 12:** letzte Reihe; **13:** 6).

In den ersten beiden und der vierten Trachtgruppe spiegeln sich wahrscheinlich entsprechende Kriegerschichten wie in Vače und Stična, während die Identifizierung der dritten und fünften Gruppe ungelöst bleibt. Auf jeden Fall ist das Verhältnis zwischen der Krieger- und festellbaren Schnicht der Nichtkrieger mit 27 % gegen 1,3 % frappant (vgl. **Abb. 17**). Solche Struktur ist auch durch die Zeit verursacht, wenn sich in der Tracht die Latèneeinflüsse einbürgern,[30] war wir besser in Magdalenska gora verfolgen können[31] (vgl. auch **Abb. 15, 17**), doch kann die Zeit nicht der einzige Grund dafür sein.

Die Frauentracht von Dolenjske Toplice mit ihren sieben Gruppen **(Abb. 14)** ist im Grunde die gleiche wie in Vače, Stična und Podzemelj, im ganzen aber bescheidener im Ringschmuck, den Fibeln wie auch den Halsketten aus Bernstein- und Glasperlen; damit sie in der Späthallstattzeit einige abweichende Züge zeigt. Zahlreicher sind auch die Gräber, die nur Spinnwirtel enthalten (**Abb. 14:** letzte Reihe) und eine ähnliche Tendenz zur »Verarmung« wie die Männergräber zeigen.

In Magdalenska gora hat die Herzogin von Mecklenburg in 9 Hügeln 359 Gräber ausgegraben. Obwohl einige in die ältere Hallstattzeit datiert werden, gehört die Mehrzahl in jüngere Zeit, in den Horizont der Certosafibeln und vor allem in den der Negovahelme. Die Trachtgruppen enthalten im Vergleich mit den bisher behandelten keine neue Kombination. Im Rahmen der Männertracht sind sechs Gruppen zu unterscheiden, die denen aus Dolenjske Toplice entsprechen **(Abb. 13),** mit denen Magdalenska gora auch in Hinsicht auf die prozentualen Anteile zwischen den einzelnen Gruppen am besten vergleichbar ist **(Abb. 15, 17).** Die in Magdalenska gora verhältnismässig häufigen Luxusgegenstände befinden sich in den Gräbern der ersten, zweiten und vierten Gruppe (vgl. **Abb. 13:** 1, 2).[32]

Die Frauentracht ist in Magdalenska gora noch buntfarbiger als in Stična, Vače oder Dolenjske Toplice, doch haben für sie dieselben Konstanten gegolten. Weniger zahlreich ist die reiche Tracht der ersten Kategorie der »erwachsenen Frauen« **(Abb. 11:** 1),[33] die genauso in das 6. Jahrhundert datiert wird, umso zahlreicher sind aber die Gräber der übrigen zwei (**Abb. 11:** 2, 4).[34] Ähnlich wie in Dolenjske Toplice ist auch hier die Tendenz zur Verarmung der Frauenausstattungen in der Späthallstattzeit spürbar.

Schwieriger war es, die in anderen, schon analysierten Fundorten festgestellten Gesetzmässigkeiten auch in den 196 Gräbern aus 6 Hügeln von Brezje wiederzufinden. Für die statistische Bearbeitung konnte ich nur 44,8 % der Gräber heranziehen **(Abb. 16).** Im Wesentlichen gelingt es entsprechende Trachtgruppen wie in den anderen Fundorten herauszubekommen; vor allem sechs Varianten der Männertracht fügen sich vollkommen in das Schema ein **(Abb. 13),**[35] während beim Werten der Frauengruppen eine grössere Toleranz nötig war. Trotzdem sind auch in Brezje alle Grundtypen der Tracht feststellbar **(Abb. 11).**[36]

Mit einer Zusammenfassung des Beobachteten können wir folgende Hypothesen aufstellen. Im Totenbrauchtum der Hallstattzeit war die Bestattung jedes Einzelnen einem strengen Ritual unterworfen, was sich in der Tracht und der Gefässbeigabe zeigt.[37] Die Tracht aber ist als Ausdruck einer Reihe kompatibiler Elemente verschiedener Bedeutung entstanden: Sie drückt den Wunsch aus, sich zu schmücken, sie kann zugleich apothropäische Zeichen enthalten, sie spiegelt Geschlechts-, Alters-, Vermögensunterscheide wider, bezeichnet Gesellschaftsstellung usw. Mit einer solchen Wertung der Tracht bekommen einzelne Gruppe an Bedeutung und Aussage.

Für die ältere Hallstattzeit ist eine noch verhältnismässig ungegliederte Gesellschaft charakteristisch, da wir bei den Männern nur zwei Schichten — der Krieger und Nichtkrieger **(Abb. 1; 2:** 1, 2, 5; **7:** 1, 2; **17)** und bei den Frauen nur vier Gruppen, die auch Kinder umfassen **(Abb. 3; 4:** 1—3; **8, 10),** feststellen könnten. Man dürft aber nicht vergessen, dass bei den Gräbern mit Metallbeigaben nur die reichere Schicht ergreifbar ist (vgl. **Abb. 16, 17).**[38] Mir scheint auch die Feststellung wichtig zu sein, dass in dieser Zeitspanne die Kriegerschicht eine ausgeprägte Minderheit darstellt **(Abb. 17).**

Ein völlig anderes Bild der Gesellschaft zeigt sich in der jüngeren Hallstattzeit **(Abb. 16, 17),** wobei die Unterschiede schon im Horizont Stična—Novo mesto 1 zur

Geltung kommen. Die Kriegerschicht hat sich in vier bzw. in der Späthallstattzeit in fünf Gruppen verteilt (**Abb. 7:** 3—6; **13; 15**) und ist ausserdem zahlreicher, stärker und reicher geworden **(Abb. 16, 17).** Die führende Schicht könnte man wahrscheinlich in der Tracht mit zwei Lanzen und einem Beil erkennen, die die älterhallstattzeitliche Bewaffnung mit einer Lanze ersetzt hat, da diese zwei Trachten offenbar adäquat sind. Ähnliche Entwicklungszüge zeigt auch die Frauentracht ab, in der genauso als plötzliche Erscheinung ein Spektrum von Trachttypen festzustellen ist, in dem verschiedene Akzente zu finden sind: Vermögens- (z. B. **Abb. 11:** 1, 2, 4), Alters- **(Abb. 16),** Status- (z. B. **Abb. 11:** 1, 6-Halsring, Szepter u ähnl.) und wahrscheinlich noch welche.

Die Unterschiede in der Gesellschaftsstruktur sind aber nicht nur zeitlich bedingt, wenn wir drei Entwicklungsphasen unterscheiden können (z. B. **Abb. 17**), sondern sie zeigen sich auch zwischen den einzelnen Orten **(Abb. 15, 17).** Die Gründe für derartige Unterschiede sind in der verschiedenen Wirtschaftsgründe dieser Orte zu suchen. Rein hypothetisch ist die Aussage, dass Podzemelj und Stična eine ausgeprägt landwirtschaftliche Struktur hatten, dass Vače ein Bergbau- und Handwerksmittelpunkt war und Magdalenska gora vom Handel lebte. Tatsache ist nur, dass in Vače, Stična und Magdalenska gora ein grösserer Wohlstand als z. B. in Podzemelj, Dolenjske Toplice und Brezje herrschte, was sich deutlich in den Grabbeigaben spiegelt.

[1] S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, 21 ff. Id., *Germania* 44, 1966, 1 ff. S. Gabrovec, O. H. Frey, *Actes du 8e congres internat. des sciences prehist. et protohist.* 1 (Beograd 1971) 193 ff. *Arh. vestnik.* 24, 1973, 338 ff.

[2] F. E. Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien).* Antiquitas R. 3, Bd. 5 (1969), von wo alle zitierten Gräber auf Abb. 1 und 3 stammen. Die Bezeichnungen P — Podzemelj, G — Grm, S — Skrile beziehen sich auf die engere Lokation der einzelnen Grabhügelgruppen. Zum Material ohne die erhaltenen Grabverbände cfr. J. Dular, *Podzemelj,* Kat. in monogr. 16 (1978).

[3] Das Material wird im *Naturhistorischen Museum* in Wien verwahrt und ist noch unveröffentlicht, doch in Vorbereitung für den Druck. Berücksichtigt werden aber auch die Gräber, die in C. Deschmann, F. v. Hochstetter, Erster Bericht d. Präh. Comm., *Denkschriften d. math.-naturw. Classe* 42, 1879, 7 ff. und 47, 1883, 161 ff. veröffentlicht sind. Bezeichnungen A — Apno, DH — Deschmann-Hochstetter, K — Klenik, Rn — Ravne njive, C — Cvetež usw. auf Abb. 5 und 8 beziehen sich auf die engere Lokation der einzelnen Gräber. Zum Material ohne die erhaltenen Grabverbände cfr. F. Stare, *Vače.* Arh. kat. Sl. 1 (1955).

[4] *Slov. biograf. leksikon* (1960) 570 f.

[5] B. Teržan, *Arh. vestnik* 27, 1976, 385 ff.

[6] K. Kromer, *Brezje,* Arh. kat. Sl. 2 (1959).

[7] H. Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia.* Mecklenburg Collection, Part II. Bull. Am. School Prehist. Research 32 (1978). Cfr. auch S. Gabrovec, *Zbornik občine Grosuplje* 10, 1978, 127 ff. und 11, 1980, 179 ff.

[8] Herrn Prof. Dr. S. Gabrovec, der beide Grabhügel freigelegt hat, spreche ich meinen herzlichsten Dank dafür aus, daß er mir erlaubt hat, die Gräber aus Stična, deren Katalog für den Druck vorbereitet ist, durchzusehen und zu analysieren. Für teilweise Veröffentlichungen cfr. S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, 21 ff., Taf. 6—12. Id., *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa* (Bratislava 1974) 163 ff. Id., *Rešena arheološka dediščina Slovenije* 1945—1980 (1980) 18 ff. Abb. 3, 106. Die Gräber des ersten Grabhügels sind auf Abb. 6 und 9 nur mit der Grabnummer bezeichnet, wogegen der zweite Grabhügel noch mit dem Buchstaben T bezeichnet ist.

[9] Sämtliche Gegenstände sowohl in den Übersichtstabellen als auch auf den Zeichnungen der Trachtenrekonstruktionen sind typisiert. Die Trachtenrekonstruktionen hat Snežana Hvala, Studentin der Archäologie, gezeichnet, der ich auch an dieser Stelle danken möchte.

Beim Zitieren der Übersichtstabellen verwende ich folgendes System: die Zeile bezeichnet die Horizontale der Übersichtstabelle, die Spalte die Vertikale.

Reihenfolge in der 1. Spalte: Lanze, Beil, Pfeile, Pferdegeschrirr, Dolch bzw.

Schwert (Abb. 1), auf Abb. 5 und 6 noch Helm.

[10] 2. Spalte: zu den Werkzeugen zähle ich: Messer (Rasiermesser), Ahle, unter der Bezeichnung X, die als »Joker« steht, sind dagegen eingereiht z. B. Schleifstein, Feile, Meißel u. ä.

[11] 3. Spalte — Metallteile der Kleidung: Nadel, Fibel, Gürtelblech und einzelne Ringe und Gürtelgarnituren.

[12] 4. Spalte: Keil bzw. Szepter z. B. des Typs Stična, Grab 72 (*Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, Taf. 6: 20), ein Armring (bzw. Torques), einzelne oder Kette von Glas- bzw. Bernsteinperlen, X — »Joker« für verschiedene Gegenstände wie z. B. verschiedene Beschläge aus Bronze, Goldblättchen u. ä., Spinnwirtel.

[13] 5. und 6. Spalte — Keramik- und Metallgefäße. Die Keramik ist sehr typisiert: großes Gefäß (ev. Urne), Tasse, Fußgefäß, Schüsseln, X — »Joker« — die übrigen Gefäße, Metallgefäße — Situlen Becken u. ä.

[14] 1. Spalte: Ohrringepaar, Armringepaar, ein Armring, Beinringepaar, Torques, Fingerring bzw. Ring.

[15] 2. Spalte: Fibeln — je eine, je zwei, je drei und mehr.

[16] 3. Spalte: Glas-, Bernsteinperlen bzw. Halsketten; Bronzeanhänger, Kettchen, Szepter, kleine Trommeln, Rasseln u. ä.; Bronzeknöpfe, Spinnwirtel und X — »Joker« für verschiedene Gegenstände wie z. B. Messer, Gürtelteile u. ä.

[17] 4. Spalte: Gefäße — große Gefäße (ev. Urnen), Schüsseln, Fußgefäße, Tasse, X — »Joker« für die übrigen Gefäßtypen. Auf Abb. 14 — die letzte Spalte für die Metallsitula.

[18] Ich verwende strikt das chronologische Schema, das S. Gabrovec definiert hat — cfr. Anm. 1.

[19] Die Tasse als Beigabe von Männergräbern erscheint in den Urnenfeldern des Podravje (Draugebiet) — cfr. B. Teržan, *Ruška kronika* (1985) 34 ff. In Podzemelj können einige Gräber dieser Gruppe auch jünger als der Podzemelj-Horizont sein.

[20] In Podzemelj sind Gräber des Negovahorizontes sehr selten — cfr. G 2/8, G 1/3.

[21] Auf Abb. 3 sind sie mit r bezeichnet.

[22] Für den Gürtel cfr. noch I. Kilian Dirlmeier, *Die hallstattzeitlichen Gürtelbleche in Mitteleuropa.* PBF 12, 1 (1972), 119 ff.

Unter dem von J. Dular veröffentlichten Material, *Podzemelj* (1978), Taf. 7—9, sind zwar einige Beinringe, die aber zu wenigen Komplets gehören, in den Gräbern von Dolenjsko kommen sie nämlich in der Regel in ganzen Serien vor (cfr. Abb. 11, 1).

[23] S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 7, 1956, 62 ff., bes. 82, Taf. 3. Auf Velike Malence hat aber im J. 1980 M. Guštin einen Grabhügel freigelegt, worin unter anderem auch ein Grab mit einem Torques und zwei kleinen zweischleifigen Bogen fibeln sowie erhaltenen Zähnen war, für die die anthropologische Analyse nachgewisen hat, daß es Kinder- — Mädchenzähne sind.

[24] Cfr. L. Pauli, *Keltischer Volksglaube.* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 28 (1975). M. Primas, 58. *Ber. RGK* (1977) 1 ff.

[25] Im ersten Grabhügel waren nur zwei althallstattzeitliche Gräber — 100, ein Frauen — und 101, ein Männergrab, wobei Grab 101 unter die Gräber ohne Waffen eingereiht werden kann (cfr. S. Gabrovec, O. H. Frey, S. Foltiny, *Arh. vestnik* 20, 1969, 177 ff., Abb. 2: 7—13). Auf Abb. 6 sind auch das Panzergrab — cfr. R. Ložar, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1937, 73 ff., S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, 21 ff., Taf. 2—5, und das Grab mit der Situla mit verziertem Deckel — cfr. R. Ložar, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18, 1837, 1 ff, K. Kromer, S. Gabrovec, *Inv. Arch* Y 41, einbezogen.

[26] Gräber des Negovahorizonts sind in keinen der beiden aufs neue freigelegten Grabhügeln, vorhanden, und auf Vače sind sie auch verhältnismäßig selten.

[27] Z. B. auf Magdalenska gora Grab IV/3, vermutlich auch Grab 6 von Libna: cfr. T. Knez, S. Škaler, *Arh. vestnik* 19, 1968, 239 ff., bes. 250 ff. Taf. 5—8.

[28] Auf Abb 8 sind zweimal je zwei Armringe evidentiert, die sich indessen nur auf dem linken Arm befanden, deshalb sind sie als »einer« eingeordnet.

[29] Cfr. Anm. 23 und 27.

[30] B. Teržan, *Arh. vestnik* 27, 1976, 385 ff.

[31] H. Hencken (1978). Fig. 322, 125, 167, 130, 72, 158 usw. O. H. Frey, *Situla* 14—15, 1974, 129 ff.

[32] 1. Gruppe: VII/39, IV/43, V/19—20; 2. Gruppe: V/6—7—7 a, V/29, V/26 a; 4. Gruppe IV/3.

[33] Die Gräber VII/40, X/75, VII/46.

[34] Z. B. 2. Gruppe: IV/2, IV/22, V/2, II/17, VII/10, VIII/3, V/37; 4. Gruppe: X/72, X/22, X/38, X/67, X/50, V/38, V/34, IV/20 usw.

[35] Z. B. 1. Gruppe: VII/15, VII/11, I/4, XIII/8; 2. Gruppe: I/71, XIII/49, VII/16, VI/2, XIII/31; 3. Gruppe: I/78, I/81, XIII/14; 4. Gruppe: VI/1, I/41, I/35, XIII/54, VII/26, I/60, VII/43, XIII/32; 5. Gruppe: XIII/53, VII/32, I/49, XIII/23, VII/1; 6. Gruppe: I/75, VII/38, XIII/39.

[36] Z. B. I. Gruppe: XIII/18, II/1, usw.; 2. Gruppe: VII/34, II/2, I/13, VII/13 usw.; 3. Gruppe: I/34, VII/37, XIII/37 usw.; 4. Gruppe: XIII/40, VII/12, VII/10 usw.; 5. Gruppe; VII/23, VII/28 usw.; 6. Gruppe: XIII/34, I/48 usw.

[37] B. Teržan, *Situla* 20—21, 1980, 343 ff. (: Gabrovčev zbornik).

[38] Bei der Berechnung werden für alle Fundorte dieselben Kriterien angewandt: unter den Waffen sind alle Trachtengruppen vereint, außer auf Abb. 15, wo die erste Spalte in 3. und 7. noch einmal auf Einzelgruppen aufgeteilt ist. Als »Frauen« werden nur folgende Gruppen berücksichtigt: Abb. 10: 1, 11: 1, 2, 4, als »Kinder« dagegen die Gruppen: Abb. 10: 3, 11: 5, 6, 7. Die übrigen Trachten sind unter »uneingeordnet« vereint, unberücksichtigte Gräber sind aber jene ohne Beigaben bzw. mit Keramikbeigaben bzw. mit nicht sicheren Verbänden.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 107—131

MOST NA SOČI: A PRELIMINARY FAUNAL ANALYSIS OF THE HALLSTATT PERIOD SETTLEMENT

LÁZSLÓ BARTOSIEWICZ

Institute of Archaeology, Hungarian Academy of Sciences, Úri u. 49,
H-1250 Budapest

Introduction

The more than 6.5 thousand Iron Age cremation graves at Most na Soči (formerly known as Sv. Lucija) have attracted international attention for over a hundred years (Žbona-Trkman, Svoljšak 1981). Excavations at the settlement belonging to the necropolis however, have only been carried out in the last fifteen years (Svoljšak 1983).

During the course of field work thirty houses were discovered. Many of these were rebuilt several times during the circa 400—500 years life span of the so-called Sv. Lucija group of the Hallstatt culture which followed Bronze Age occupation in the area around the 11th to 9th centuries B. C. and lasted until the Celtic movements reached the area. Thus, the ante quem dating of the group may be estimated as the middle of the 4th century (Svoljšak 1980), while main occupation occurred during the approximately two and a half centuries preceding that time.

The settlement itself was located on a »peninsula« formed by the confluence of the Soča and Idrijca rivers which served as an almost impenetrable natural defence line on its western, northern and southern sides during Prehistoric times. This location made artificial fortifications unnecessary. On the other hand, hills and elevations of various sizes may be found in the most immediate neighbourhood of the settlement, the greater part of which is spread on northeast and south facing slopes.

The evaluation of the archaeological material from this site has not yet been completed and a part of the animal bones are also yet to be identified. On the other hand, the faunal data gathered to the present seem to be of sufficient amount to warrant setting up in outline a general framework into which hypotheses for later research may be fitted.

Faunal Composition

The faunal list of the settlement is shown in **Table 1.**

The composition of the bone assemblage recovered from the various houses rather uniformly suggests the dominance of cattle and sheep/goat (*Caprinae* subfamily) in the animal keeping of the Sv. Lucija culture.

Species	Size class[1]	
	large	small
cattle (*Bos taurus* L.)	1246	
horse (*Equus caballus* L.)	10	
pig (*Sus scrofa dom.* L.)		236
sheep (*Ovis aries* L.)		479
goat (*Capra hircus* L.)		44
sheep or goat (*Caprinae* subfamily)		889
dog (*Canis familiaris* L.)		5
wild pig (*Sus scrofa* L.)	14	
red deer (*Cervus elaphus* L.)	30	
roe deer (*Capreolus capreolus* L.)		3
non-identifiable fragment	1462	735
TOTAL	2762	2391

Table 1: Frequencies of the animal bones from the Hallstatt period of Most na Soči.

Distinction between bone remains of sheep and goat has always been problematical, as is also the case in this material. Aside from a number of identifiable sheep metapodials and other long bones however, remains of some exceptionally large goats were found. They are mainly represented by enormous horn cores, which according to the patterned cutmarks may have been retained for horn manufacture (**Pl. 1**). Evidence of the above mentioned diagnostic long bones in the kitchen refuse suggest that both species played a role in the diet of the Iron Age settlement.

On the basis of bone remains cattle was of similar importance, especially in regard to body size which may be 15—20 times larger than that of the small ruminants present.

Pig is relatively poorly represented in the sample. There are also an insignificant number of horse bones which very often come from the latest features of the Hallstatt settlement potentially disturbed by Celtic habitation. The rarity of horse remains is particularly interesting in light of the fact that

[1] Animal species in this table have been classified into groups of »large« and »small« species. This arbitrary distinction serves a purely technical purpose. Species with estimated mature weight larger than 100 kg were mechanically registered as »large« independent of their individual, age and sex dependent, live weight. Thus the subdivision between the two classes falls somewhere between wild and domestic pig. This dichotomy offers less information than the determination of the actual species, but may be of use in the case of non-identifiable remains (such as bone splinters, corpora vertebrae etc.). Due to the relatively great number of such pieces, linear extrapolation of the proportions between bones of identified species would have been misleading. That is, remains of large mammals may equally include bone fragments from cattle, horse, red deer and wild pig. The same holds true for pig, sheep, goat, dog and even roe deer in the class of »small« mammals.

at another Slovenian Hallstatt site near Ljubljana (Stična) a significant number of horse bones were found (Bökönyi 1964). Horse of course, is much more the domestic animal of wide open areas as is shown by the faunal inventory of many early Iron Age sites in European Russia as well (Matolcsi 1982).

Dog was probably fairly uncommon as well. Although the lack of dog bones in the kitchen garbage may be due to dietary restrictions, the relatively few animal bones displaying gnawing marks also indicate that even if dogs lived with the human population at this site, they must have been kept and buried predominantly off site (**Pl. 2; 1** and **2**).

Wild animals are not markedly represented in the faunal assemblage except for the sporadic remains of red deer. Some of these are worked or at least altered fragments of antler tine, which may have been the result of occasional gathering of send antler as opposed to actual hunting (**Pl. 2; 3** to **7**).

The above described structure of animal keeping (as far as at least consumption may be reconstructed from the bone refuse material of the settlement) may more or less be attributed to the differential exploitation of the environmental zones around the settlement.

Cattle and sheep could be grazed on the pastures of the lower slopes, while some steeper and rockier hillsides, with less abundant vegetation, probably favoured goat keeping. The narrow and relatively steep banks of the fast flowing rivers did not offer good opportunities for pig husbandry. In addition to these latter two environmental extremes however, there must have been a considerable overlap between the territorial distributions of domestic species in this small area.

Due to the heavy fragmentation of the material little is known about age-dependent kill-off patterns at the site. Old individuals dominate in cattle suggesting more than single meat purpose, white numerous young Caprines were killed because of easier reproduction which may have yielded surplus offspring.

The lack of wild animals in the diet may be explained by the interference of geographical and cultural factors. The apparently peaceful population of the Sv. Lucija culture group had practically no weapons in its artifact inventory known to date (Svoljšak 1982). The isolation of their settlement, however, also inhibited hunting because the fast and wild rivers probably would have made regular hunting expeditions organized on the other side of the river risky and complicated.

Regular trips across the river were inevitable on the occasion of burials as is shown by the massive evidence of the necropolis (Božič 1984). Undoubtedly, the labor expenditure involved in these crossings may even have been beyond the efforts required by shipment of prey animals back to the settlement. Motivations of mortuary behavior however, probably differed from those of food procurement.

Although material evidence of bridges has not yet been brought to light during the excavations, one may well reckon with the Prehistoric use of such constructions as well (Svoljšak 1984). Should this hypothesis hold true, the explanation of the lack of large scale exploitation of wild animals lies with cultural, rather than ecological factors. Minimization of hunting may have been encouraged by established animal husbandry which supplied sufficient amounts of animal protein. In addition, the local game was eventually driven out from

the area by human habitation, possible land cultivation and animal keeping itself.

One of the cultural parallels to the low level of game exploitation is the site of Bludenz, which was also occupied between the late Bronze Age and Roman times and had only about 10 % wild animal remains in its faunal inventory, chiefly from red deer (Amschler 1937).

The restricting effect of the river cut hill environment seems to be shown by the virtual lack of the evidence of aquatic animal protein exploitation in the faunal inventory.[2] Although recovery techniques were not oriented toward the collection of fish remains (no water sieving was carried out) no fish bone or mussel shell found its way into the faunal assemblage of several thousands (!)

[2] No artifacts could be identified as parts of fishing gear in the material from Most na Soči. Even at Tolmin, the nearby, related site (located to the north, in a similar environment) only one hook was found in Gave 155 (Svoljšak 1976 a).

Plates 1—3: Parenthesized provenience descriptions for animal bones shown in these plates (such as House 25, plane 5 for example) are given as defined by D. Svoljšak (1983).

All photographs for plates were made by Pavšič-Zavadlav.

Plate 1: Goat (*Capra hircus* L.) horn cores from Most na Soči.

1. Left horn core from a large individual (House 29, plane 2).
2. Fragmented right horn core from a large individual (House 27, plane 2).
3. Complete right horn core cut off the frontal bone of a small invidual (House 16, sonda 4—41).
4. Complete right horn core sawn off near the base (House 29/I, plane 5).
5. Tip of right horn core sawn off the body (House 25, plane 5).
6. Body of a left horn core with the tip sawn off (House 25, plane 5).
7. Body of a left horn core with cutmarks on both ends (House 26, plane 1).
8. Base of a right horn core with fragment of the frontal bone. The horn core itself was sawn off (House 29/I, plane 5).

T. 1—3: Vse navedbe kraja, kjer so bile najdene živalske kosti na teh tabelah (kot npr.: hiša 25, plast 5), so usklajene s poimenovanjem, ki ga uporablja D. Svoljšak (1983).

Avtor fotografij na tabelah je Foto atelje Pavšič-Zavadlav (Nova Gorica)

T. 1: Kozje (*Capra hircus* L.) rožnice z Mosta na Soči.
1: leva rožnica velikega osebka (hiša 29, plast 2).
2: fragmentirana desna rožnica velikega osebka (hiša 27, plast 2).
3: cela desna rožnica, odrezana od čelnice majhnega osebka (hiša 16, sonda 40—41).
4: cela desna rožnica, odžagana blizu baze (hiša 29/I, plast 5).
5: odžagan vrh desne rožnice (hiša 25, plast 5).
6: leva rožnica z odžaganim vrhom (hiša 25, plast 5).
7: leva rožnica s sledovi rezanja na obeh koncih (hiša 26, plast 1).
8: baza desne rožnice s fragmentom čelnice — rožnica je bila odžagana (hiša 29/I, plast 5).

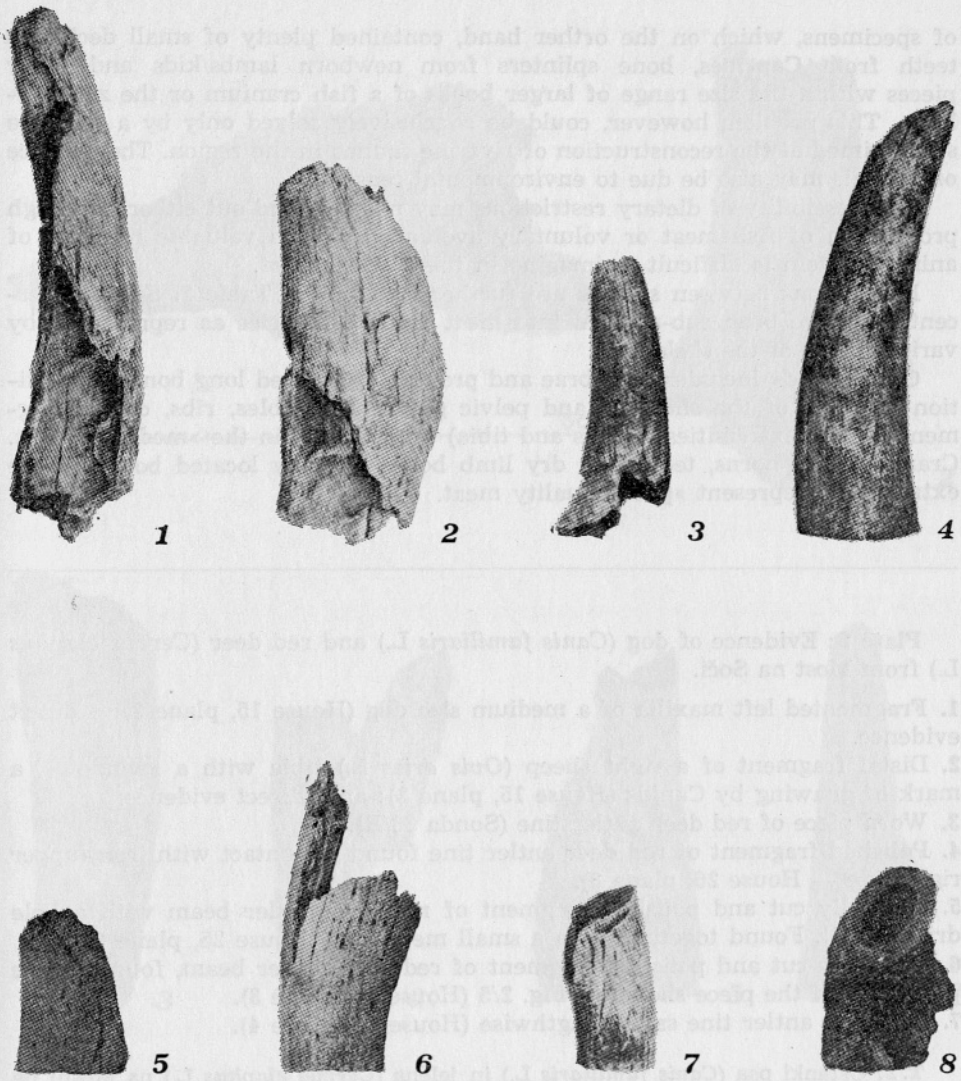
1
2
3
4
5
6
7
8
0
6cm

of specimens, which on the orther hand, contained plenty of small decidious teeth from Caprines, bone splinters from newborn lambs/kids and other pieces within the size range of larger bones of a fish cranium or the zonoskeleton. This problem however, could be conclusively solved only by a separate study aimed at the reconstruction of riverine faunas in the region. The absence of mussels may also be due to environmental reasons.

The possibility of dietary restrictions may not be ruled out either, although prohibition of fish meat or voluntary avoidance of this valuable resource of animal protein is difficult to imagine in this environment.

Proportions between species are further clarified in **Table 2.** Specific percentages have been sub-divided into meat value categories as represented by various parts of the skeleton.

Class »good« includes vertebrae and proximally located long bones, in addition to parts of the shoulder and pelvic girdle. Mandibles, ribs, central segments of the extremities (radius and tibia) are grouped in the »medium« class. Cranial parts, horns, teeth and dry limb bones (distally located bones of the extremities) represent »poor« quality meat.

Plate 2: Evidence of dog (*Canis familiaris* L.) and red deer (*Cervus elaphus* L.) from Most na Soči.

1. Fragmented left maxilla of a medium size dog (House 15, plane 2): a direct evidence.
2. Distal fragment of a right sheep (*Ovis aries* L.) tibia with a »window«, a mark of gnawing by Canids (House 15, plane 2): an indirect evidence.
3. Worn piece of red deer antler tine (Sonda 38/R).
4. Polished fragment of red deer antler tine found in contact with iron (upper right side — House 26, plane 3).
5. Carefully cut and polished fragment of red deer antler beam with a hole drilled in it. Found together with a small metal peg (House 25, plane 3).
6. Carefully cut and polished fragment of red deer antler beam, found in the proximity of the piece shown in Fig. 2/5 (House 25, plane 3).
7. Red deer antler tine sawn lengthwise (House 14, plane 4).

T. 2: Ostanki psa (*Canis familiaris* L.) in jelena (*Cervus elaphus* L.) na Mostu na Soči.

1: fragmentirana leva zgornja čeljustnica srednje velikega psa (hiša 15, plast 2): neposreden dokaz.
2: fragment distalnega dela desne ovčje (*Ovis aries* L.) golenice z »oknom«, sledjo glodanja nekega kanida (hiša 15, plast 2): posreden dokaz.
3: obrabljen jelenji parožek (sonda 38/R).
4: zglajen fragment jelenjega parožka, najden v kontaktu z železom (zgornja desna stran — hiša 26, plast 3).
5: skrbno odrezan in zglajen fragment jelenjega rogovja z izvrtano luknjo, najden skupaj z majhnim kovinskim klinom.
6: skrbno odrezan in zglajen fragment jelenjega rogovja, najden blizu kosa s slike 2/5 (hiša 25, plast 3).
7: podolžno prežagan jelenji parožek (hiša 14, plast 4).

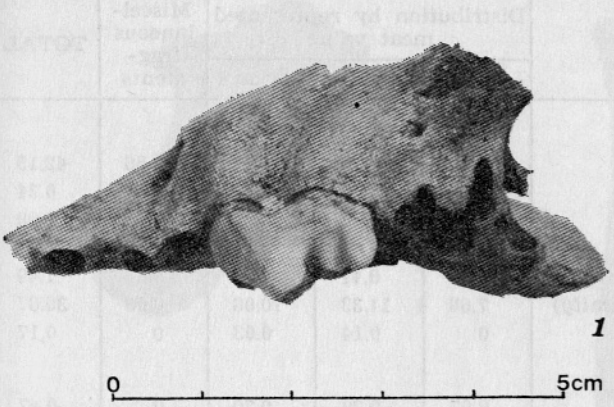

1

0 5cm

2

3

4

5

6

7

0 4cm

	Distribution by represented meat value			Miscellaneous fragments	TOTAL
	good	medium	poor		
Domestic					
cattle *(Bos taurus)*	10.69	14.78	15.12	1.56	42.15
horse *(Equus caballus)*	0	0.10	0.24	0	0.34
pig *(Sus scrofa dom.)*	2.84	2.77	2.37	0	7.98
sheep *(Ovis aries)*	2.43	5.68	8.09	0	16.20
goat *(Capra hircus)*	0.07	0.47	0.95	0	1.49
sheep or goat *(Caprinae subfamily)*	7.68	11.33	10.08	0.98	30.07
dog *(Canis familiaris)*	0	0.14	0.03	0	0,17
Wild					
wild pig *(Sus scrofa)*	0.07	0.20	0.20	0	0.47
red deer *(Cervus elaphus)*	0.07	0.10	0.84	0	1,01
roe deer *(Capreolus capreolus)*	0.03	0.03	0.03	0	0.10
TOTAL	23.88	35.62	37.96	2.54	100.00

Table 2: Percentages of the animal bones from the studied archaeological period of Most na Soči

Skeletal Parts, Butchering Techniques, Cooking

In general, the faunal material of this settlement is dominated by the diaphyses of long bones, especially those from the lower fore and hind leg region and metapodials. Although lower survival rates may be predicted for vertebrae, flat bones and long bone epiphyses with more spongious structures, the pre-

Plate 3: Red deer (*Cervus elaphus* L.) antler working debris from Most na Soči.

1. Right antler rose from a large stag with attached fragment of the frontal bone (House 16, plane 2).
2. Right antler rose from a stag with attached fragment of the frontal bone (House 27, plane 4).
3. Left antler beam from an 8 points stag. All the tines were sawn off (House 15, plane 5).

T. 3: Odcepki jelenjih *(Cervus elaphus* L.) rogovij z Mosta na Soči.

1: desni rog velikega samca skupaj z odlomkom čelnice (hiša 16, plast 2).
2: desni rog samca skupaj z odlomkom čelnice (hiša 27, plast 4).
3: levi rog samca z osmimi parožki — vsi so bili odžagani (hiša 15, plast 5).

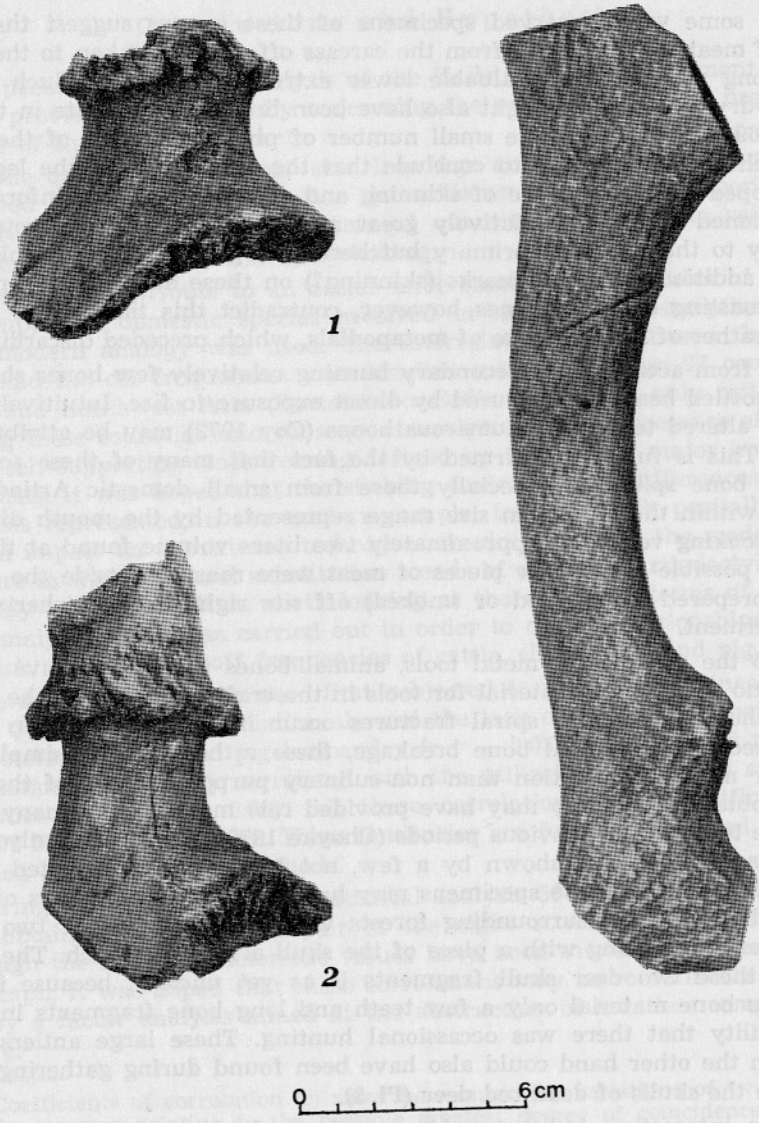
1
2
3
0
6cm

sence of some well preserved specimens of these groups suggest that large pieces of meat were stripped from the carcass off-site and taken to the settlement along with the less valuable lower extremity segments. Such distally located »dry limb bones« might also have been brought to the site in the skin (Daly 1969, Yellen 1977). The small number of phalanges (most of them heavily butchered) permit one to conclude that the distal ends of the legs were also chopped off at the place of skinning and dismemberment (Binford 1981). As mentioned above the relatively great number of metapodials could find their way to the site after primary butchering as part of Daly's »schlepp effect«. In addition to fine cutmarks (skinning?) on these distal bones, traces of cooking/roasting on these bones however, contradict this theory and are indicative rather of a dietary use of metapodials, which preceded discarding.

Aside from accidental or secondary burning relatively few bones show the typical mottled heat marks caused by direct exposure to fire. Intuitively however, the altered texture of numerous bones (Coy 1972) may be attributed to cooking. This is further confirmed by the fact that many of these »cooked« bones or bone splinters (especially those from small domestic Artiodactyls) fall well within the 14—15 cm size range represented by the mouth diameter of some cooking vessels of approximately two liters volume found at the site. It is also possible that larger pieces of meat were roasted outside the houses or even prepared (e. g. dried or smoked) off site right after butchering and dismemberment.

Due to the presence of metal tools, animal bones themselves have played virtually no role as raw material for tools in the craft industries of the settlement. Although numerous spiral fractures occur in the bone sample which were caused by intentional bone breakage, these rather indicate simple butchering or marrow extraction than non-culinary purposes. Some of the bone splinters obtained this way may have provided raw materials for many expedient bone tools during previous periods (Choyke 1979). At this site only antler was regularly used as is shown by a few, not too carefully executed antler implements. Many of these specimens may have been made of pieces of shed antler gathered in the surrounding forests with the exception of two large antler roses found along with a piece of the skull attached to each. The exact origin of these two deer skull fragments is as yet unclear, because in the identifiable bone material only a few teeth and long bone fragments indicate the possibility that there was occassional hunting. These large antlers with pedicles on the other hand could also have been found during gathering trips along with the skulls of dead red deer **(Pl. 3).**

Another interesting indirect evidence of prehistoric craftmanship using faunal resources is shown by the previously mentioned carefully cut goat horn cores. Accumulations of such bones are known from Roman and Medieval tanning pits in Switzerland. Those pieces however, were roughly hacked off the skull. Neatly sawn off horn cores from cattle are also known from Augusta Raurica and are regarded as evidence of Roman horn manufacture at the site (Schmid 1972). An even closer parallel is known from Italy, where sawn off got horn cores were found in an Iron Age deposit of goat bones at Monte-Ozol (Chaix 1982).

Conclusions and Hypotheses

The preliminary faunal analysis of the Hallstatt period settlement at Most na Soči provided results chiefly concerning the meat consumption practices of this site of the Sv. Lucija group.

On the basis of the animals' size, Iron Age animal husbandry is generally considered in terms of a lull after the achievements of earlier periods (Bökönyi 1974, Matolcsi 1975). In terms of quantity however, the reliance on domestic species at several sites is striking.

In order to contribute to an easier understanding of the roles of the four most important domestic species involved in the meat consumption at this site a modern analogy was used. The interrelationships between the size of stocks and kill-off frequencies were studied using data from 27 countries in Africa and Southwest Asia (Bartosiewicz-Sáfár 1983). The only criterion for entering these countries into subsequent analyses was the presence of a more-or-less self-supporting stock rearing defined by the lack of major importation of animals. It was hoped that the striking environmental differences between the areas represented in the modern sample, together with partially related cultural impact on subsistence techniques would »polarize« the model toward a picture in which general substitution trends of domestic Artiodactyls may be indirectly understood. It is worth looking at the results in terms of the statistical analysis which was carried out in order to clarify relationships between the stock sizes and kill-off frequencies of cattle, sheep, goat and pig.

The data of that study were first subjected to the study of linear correlations.[3] Coefficients of correlation showed the lack of relationship between the parameters of sheep and pig husbandry ($r = -0.03$ to -0.05) and that cattle exploitation is positively correlated with the utilization of goat in subsistence economies ($r = 0.86$ to 0.89). All these correlations were significant on a $p < 0.02$ level of probability. These tendencies are further supported by results obtained by multivariate methods.

During the first step of the statistical analysis 56 coefficients of correlation were obtained between each pair of the eight attributes listed in Table 3. Although the most characteristic values have been mentioned in the previous paragraph, it was hoped that these correlations may be re-defined and simplified by a factor analysis aimed at the abstraction of a rather comprehensive picture.[4]

---

[3] Coefficients of correlation (r) show how much the variations of two attributes have in common relative to the possible greatest degree of coincidence ($r = 1$). If changes in the two attributes follow opposite tendencies, the coefficient has a negative value, while results around 0 indicate the lack of a relationship (Williams 1979). Since the square of the above mentioned coefficient of correlation ($-1 \leq r \leq 1$) follows the χ^2 distribution as the function of the number of observation entities, its probability may be predicted. In the study referred to in the text reliable correlations were expected to exist 95 times out of 100 trials. This means a 5 % level of statistical significance, more accuratey a $P \leq 0.05$ level of probability. The significance of results mentioned in this study is even more favourable since the probability of positive correlations is 98 %.

[4] This procedure is aimed at the identification of relationships between attributes as well. Its end results are however, easier to interpret since they show correlations

Factor loadings in Table 3 express the relative importance of cattle, pig, sheep and goat in the two types of contemporary meat economies in the studied area of Afro-Asia.

This model may be relatively easily interpreted in light of cross-references between nature and culture which may be directly studied in the modern example. At the same time however, it seems to express general functional relationships as well which may be of use in archaeological interpretations.

The most important of these seem to be that (independently of actual environmental and cultural circumstances) sheep and pig may complement each other in meat production, and that uniform factor loadings for cattle and goat may be partly due to the complementary role goat plays in milk production (Dahl — Hjort 1979).

Variables	Factors defined by large factor loadings	
	Type 1	Type 2
Pig, kill-off frequency	**0.972**	(— 0.065)
Pig, size of stock	**0.985**	(— 0.040)
Goat, kill-off frequency	0.782	0.535
Goat, size of stock	0.696	0.663
Cattle, kill-off frequency	0.547	0.814
Cattle, size of stock	0.679	0.641
Sheep, kill-off frequency	(— 0.045)	**0.969**
Sheep, size of stock	(— 0.034)	**0.974**
Explanatory value (percentage of latent roots):	46.512	46.137

Table 3: Interrelationships between four domestic Artiodactyls in the subsistence farming of 27 developing countries. The factor loading matrix presented here defines two extreme types of meat production.

Possible generalizations suggest that the faunal composition reflected in Tables 1 and 2 may be assigned to the meat production pattern labeled »Type 2«

between two synthetic variables (defined by the contributions of individual attributes; Type 1 and Type 2 in this case) and all the 8 attributes under discussion here. In other words, instead of having eight columns and eight rows in Table 3 (as was the case with tabulated coefficients of correlation in the original study), calculations reduced the number of columns to two. This simplification resulted in a slight loss of in explanatory value (7.35 %) which is however, still within acceptable limits. Measures of the relationships tabulated this way are called factor loadings. Their interpretation is similar to that of the coefficients of correlation. Values listed in Table 3 were obtained by Varimax rotation discussed elsewhere (Dixon et al 1981). Due to the lack of extreme negative values, both factors may be considered unipolar according to the terminology proposed by Harman (1967).

in Table 3. This type is characterized by sheep as »pilot species«, which may not dominate meat consumption from a quantitative point of view but is diagnostic of the basic character of animal husbandry at this site.

The tendencies outlined by this analogy may contribute to the development of a synthetic model which includes a largely standard and spatially limited environment (the arid surfaces of the Soča river's basin which was particularly well isolated by natural defence lines — Svoljšak 1976 b), a potentially different distribution of cattle, sheep, goat and pig in the grazing area and the evidence of meat consumption patterns provided by the excavations.

Thus, the following hypotheses are to be tested after recoding of the complete bone material and using the archaeological periodization of the site:

Null hypothesis: Cultural changes observed at the site showed a rather continuous, peaceful evolution during which houses followed each other frequently at the same spot. Thus, it is also possible that no dramatic changes took place in the livestock keeping, and possible archaeological periods left similar kitchen refuse behind which in a standard environment should indicate conservative farming practices.

Research hypotheses: Some important phases in the settlement's history such as the transition from Bronze Age, the sudden appearance of improved stone architecture around the first quarter of the group's life (Svoljšak 1982) and finally the influence of Celts. These should all be reflected either in the proportions of the animals consumed, or at least in the change of availability of or preference for certain body parts which should be seen in the varying frequencies for different parts of the skeleton. (Availability and preference in this case are viewed as economic indicators: availability means restricted food resources shown by less selected body parts; preference means better meat supplies reflected by more obvious selection).

a) The change in the proportions of species or bone classes in this sample may be due to external and internal factors as well as changing dietary habits, but should at least partly reflect the tendencies outlined using the modern analogy as far as simultaneous increase or decrease in the kill-off patterns of certain species coincides with the archaeological periodization of the site.

b) If changes in livestock may be detected but do not coincide with chronological turning points indvidual houses must be looked at in order to establish differences on the level of social stratification or ownership patterns using the external evidence (Neustupný 1978) provided by the overall archaeological evaluation.

Acknowledgements

I would like to acknowledge the help of the excavator, Prof. Drago Svoljšak (*Goriški Muzej*, Nova Gorica) who entrusted me with the analysis of the bone material and also contributed by way of numerous personal communications to the final form of this paper. Thanks are due to Dr. Alice M. Choyke who corrected the English text.

AMSCHLER	1937	J. W. Amschler: Vorgeschichtliche Tierreste aus den Grabungen von Bludenz. *Mitteilungen der Prähist. Kommission der Akademie der Wissenschaften,* Wien 1937. 217—242.
BARTOSIEWICZ-SÁFÁR	1983	L. Bartosiewicz-L. Sáfár: *Interspecific relationships in mixed herd farming.* Paper delivered at the First Hungarian-Egyptian Conference of Animal Production, Gödöllő 1983. September.
BINFORD	1981	R. L. Binford: *Bones. Ancient Man and Modern Myths.* Academic Press, New York 1981.
BÖKÖNYI	1964	S. Bökönyi: Angaben zur Kenntnis der eisenzeitlichen Pferde in Mittel- und Osteuropa. *Acta Arch. Hung.* 16, Budapest 1964. 227—239.
BÖKÖNYI	1975	S. Bökönyi: *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.
BOŽIČ	1984	D. Božič: Personal communication, Ljubljana 1984.
CHAIX	1982	L. Chaix: *Goat deposit at Monte-Ozol (Trentino, Italy).* Paper delivered at the Fourth Conference of the International Council for Archaeozoology, London 1982.
CHOYKE	1979	A. M. Choyke: A classification of bone and antler tools from the Bronze Age hill-fortress at Pákozdvár. *Alba Regia* 17, Székesfehérvár 1979. 9—21.
DAHL-HJORT	1979	G. Dahl-A. Hjort: *Having Herds: Pastoral herd growth and household economy.* Stockholm 1979.
DALY	1969	P. Daly: Approaches to Faunal Analysis in Archaeology. *American Antiquity* 34/2, Washington D. C. 1969. 146—153.
DIXON et al	1981	W. J. Dixon et al eds: *BMDP Statistical Software.* University of California Press, Berkeley 1981. 480—499.
HARMAN	1967	H. H. Harman: *Modern Factor Analysis.* University of Chicago Press, Chicago—London 1967. 100.
MATOLCSI	1975	J. Matolcsi: *The Origin of Domestic Animals* (in Hungarian). Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 1975.
MATOLCSI	1982	J. Matolcsi: *Animal Keeping in the Time of Our Ancestors* (in Hungarian). Gondolat Kiadó. Budapest 1982. 93—96.
NEUSTUPNÝ	1978	E. F. Neustupný: Mathematics in Jenišův Újezd. In J. Waldhauser ed: *Das keltische Gräberfeld bei Jenišův Újezd in Böhmen* II. Archeologický výzkum v severních Čechách 6—7, 1978. 40—66.
SCHMID	1972	E. Schmid: *Atlas of Animal Bones.* Elsevier Publishing Company, New York 1972.
SVOLJŠAK	1976 a	D. Svoljšak: Utrinki o gospodarstvu v Posočju v starejši železni dobi (Some thoughts on the economy during the

older Iron Age in the Upper Soča Valley). *Goriški letnik* 3, Nova Gorica 1976, 65—69.

SVOLJŠAK 1976 b D. Svoljšak: Prehistoric settlement at Most na Soči. *Archaeologia Iugoslavica* 17, Beograd 1976, 13—20.

SVOLJŠAK 1980 D. Svoljšak: Prazgodovinska naselbina na Mostu na Soči. *Situla* 20/21, Ljubljana 1980, 187—193.

SVOLJŠAK 1982—1984 D. Svoljšak: Personal communications, Nova Gorica 1982—1984.

SVOLJŠAK 1983 D. Svoljšak: Kronologija raziskovanj s topografskimi podatki. In S. Gabrovec-D. Svoljšak ed: *Most na Soči (S. Lucija)* I. Katalogi in monografije 22, Narodni muzej v Ljubljani 1983, 29—35.

WILLIAMS 1979 F. Williams: *Reasoning with Statistics.* John Wiley and Sons, New York 1979.

YELLEN 1977 J. E. Yellen: Cultural patterning in faunal remains: Evidence from the Kung Bushmen. In D. W. Ingersoll, J. E. Yellen and W. MacDonald edit. *Experimental Archaeology.* Columbia University Press, New York 1977. 271—331.

ŽBONA-TRKMAN-SVOLJŠAK 1981 B. Žbona-Trkman-D. Svoljšak: *Most na Soči* 1880—1980. *Sto let arheoloških raziskovanj.* Tolmin 1981.

MOST NA SOČI — UVODNE RAZISKAVE ŽIVALSKIH OSTANKOV HALŠTATSKE NASELBINE

LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ

Uvod

Že več kot sto let priteguje pozornost mednarodne arheološke javnosti nad 6500 žganih železnodobnih grobov z Mosta na Soči — prej poznanega kot Sv. Lucija (Žbona-Trkman in Svoljšak 1981). Vendar pa so izkopavanja pripadajoče naselbine potekala šele zadnjih petnajst let.

Z izkopavanji so odkrili trideset hiš. Mnoge od njih so bile v času 400 do 500 let, kolikor naj bi bila trajala tako imenovana svetolucijska skupina halštatske kulture, ki je sledila bronastodobni naselitvi od nekako 11. do 9. stoletja in trajala do prihoda Keltov, večkrat predelane. Torej lahko za čas ante quem postavimo sredino 4. stoletja (Svoljšak 1980) in za obdobje glavnega razcveta poltretje stoletje pred tem.

Naselbina stoji na polotoku, ki ga tvori sotočje Soče in Idrijce in ki je v prazgodovinskem času predstavljalo tako rekoč neprehodno naravno obrambno linijo na zahodu, severu in jugu. Zaradi tega bi bili umetni obrambni sistemi odveč. Po drugi strani pa lahko najdemo v najbližji okolici naselbine, ki leži večinoma na pobočjih, obrnjenih proti severovzhodu in jugu, hribe in vzpetine najrazličnejših višin.

Izvrednotenje arheološkega gradiva tega najdišča še ni dokončano, prav tako je še treba določiti del živalskih kosti. Vendar pa do sedaj zbrani favnistični podatki že predstavljajo dovolj trdno osnovo za izdelavo nekega splošnega okvira, v katerega lahko vgradimo hipoteze za nadaljnje raziskave.

Zastopanost živalskih vrst

Vrste, zastopane na naselbini, so predstavljene na **sliki 1.**

Sestav kosti, zbranih v različnih hišah, dokaj enotno predstavlja gojenje goveda in ovc/koz (poddružina *Caprinae*) kot glavno panogo živinoreje svetolucijske kulture.

Ločevanje kostnih ostankov ovc in koz vedno predstavlja določeno težavo, pa je tako tudi pri tem gradivu. Poleg številnih določljivih metapodialnih in drugih dolgih kosti so bili najdeni ostanki nekaj izjemno velikih koz. Predstavljajo jih predvsem ogromne rožnice, za katere lahko po enakih sledovih rezanja na njih sklepamo, da so bile na nek način uporabljene pri roževinski obrti (**T. 1**). Prisotnost omenjenih določljivih dolgih kosti med kuhinjskimi odpadki dokazuje, da sta obe vrsti imeli vlogo v prehrani te železnodobne naselbine.

Vrste	Velikostni razred[1]	
	veliki	majhni
govedo (*Bos taurus* L.)	1246	
konj (*Equus caballus* L.)	10	
prašič (*Sus scrofa dom.* L.)		236
ovca (*Ovis aries* L.)		479
koza (*Capra hircus* L.)		44
ovca ali koza (*Caprinae* subfamily)		889
pes (*Canis familiaris* L.)		5
divji prašič (*Sus scrofa* L.)	14	
jelen (*Cervus elaphus* L.)	30	
srna (*Capreolus capreolus* L.)		3
nedoločljivi fragmenti	1462	735
Skupaj	2762	2391

Sl. 1: Preglednica števila živalskih kosti po posameznih vrstah.

Sodeč po kostnih ostankih, je bilo govedo enako pomembno, še posebej zaradi svoje velikosti, ki je lahko 15—20 krat večja od velikosti takratne majhne drobnice.

Prašič je med kostnim gradivom dokaj skromno zastopan. Pojavi se tudi zanemarljivo število konjskih kosti, ki prihajajo običajno iz najmlajših plasti halštatske naselbine, za katere je mogoče, da je nanje vplivala keltska naselitev. Redkost konjskih kostnih ostankov je še prav posebno zanimiva, če jo primerjamo z drugim slovenskim halštatskim najdiščem v bližini Ljubljane (Stična), kjer je bilo najdeno kar precejšnje število konjskih kosti (Bökönyi 1964). Seveda pa je konj pretežno domača žival širokih planjav, kot nam to kažejo tudi najdbe iz zgodnje železne dobe v evropskem delu Rusije (Matolcsi 1982).

Zelo redek je bil verjetno tudi pes. Čeprav je majhno število pasjih kosti med kuhinjskimi odpadki lahko posledica jedilnika, pa tudi relativno redke oglodane kosti govorijo o tem, da so pse, če so že živeli skupaj s prebivalci, imeli in pokopavali nekje izven naselbine (**T. 2:** 1 in 2).

[1] Živalske vrste na tej sliki smo razdelili v skupini »velike« in »majhne» vrste. To umetno in samovoljno delitev smo izvedl iz strogo tehničnih vzrokov. V r s t e, pri katerih je teža o d r a s l e g a osebka ocenjena na več kot 100 kg, so bile avtomatsko uvrščene med »velike«, ne oziraje se na od starosti in spola odvisno živo težo. Tako pade meja razredov nekako med divjega in domačega prašiča. Ta cepitev nudi sicer manj podatkov kakor pa delitev na posamezne vrste, je pa lahko zelo koristna pri nedoločljivih ostankih (koščeni odlomki, corpora vertebrae, itd.). Zaradi dokaj velikega števila takšnih kosov, bi bila linearna ekstrapolacija proporcev med kostmi opredeljenih vrst lahko zmotna. To pomeni, da lahko ostanki velikih sesalcev vsebujejo kostne odlomke goveda, konja, jelena in divjega prašiča. Isto velja za prašiča, ovco, kozo, psa in celo srno v razredu »majhnih« sesalcev.

Divje živali med kostnim gradivom niso posebno opazno zastopane, če izvzamemo posamične ostanke jelena. Od teh je nekaj obdelanih ali na kakšen drug način spremenjenih fragmentov parožkov, ki pa so jih verjetneje pridobili s pobiranjem odvrženih rogov kot pa z lovom (**T. 2**: 3—7).

Opisani ustroj živinoreje (kolikor moremo vsaj prehrano rekonstruirati na podlagi kostnih ostankov med odpadki naselbine) lahko bolj ali manj gotovo pripišemo diferencirani eksploataciji okolice naselbine.

Govedo in ovce so lahko pasli na položnih pašnikih, medtem ko so koze vodili v bolj kamnita in strma pobočja s slabšo pašo. Tesna in dokaj strma obrežja hitro tekočih rek niso dajala možnosti za razvoj prašičereje. Vendar pa je na tem majhnem prostoru moralo priti do prekrivanja v prostorski razdelitvi vrst domačih živali, kljub prej omenjeni razliki v bivalnem okolju.

Zaradi močne fragmentarnosti ohranjenega gradiva vemo le malo o tem, pri kateri starosti so imeli posamezno vrsto živali zrelo za zakol. Pri govedu prevladujejo stare živali, kar govori o tem, da ga niso vzgajali samo zaradi potrebe po mesu. Številne mlade *Caprinae* pa so lahko pobili zaradi njihove hitre reprodukcije, ki omogoča dovolj velik prirastek.

Odsotnost divjih živali na jedilniku lahko razložimo z delovanjem geografskih in kulturnih dejavnikov. Kakor nam je zaenkrat poznano, očitno miroljubno prebivalstvo svetolucijske kulturne skupine v svojem inventarju tako rekoč nima orožja (Svoljšak 1982). Redne lovske pohode je delno onemogočala tudi izoliranost naselbine, saj je bil prehod preko deroče reke tvegan in zapleten.

Prečkanje reke pa je bilo neizogibno pri pogrebih, kar nam dokazujejo številne najdbe na nekropoli (Božič 1984). Trud, potreben za te pohode, je bil nedvomno manjši kot delo, povezano s prevozom lovskega plena do naselbine. Sicer pa se je tudi motiviranost pri posmrtnih obredih verjetno razlikovala od motiviranosti za preskrbo s hrano.

Čeprav med izkopavanji niso našli nobenih dokazov za obstoj mostu, lahko sodimo, da so tudi v prazgodovinskem obdobju uporabljali takšno ali pa kako podobno konstrukcijo (Svoljšak 1984). Če upoštevamo to trditev, potem ima izostanek večjega izkoriščanja lovnih živali svoj vzrok bolj v kulturnih kot pa v ekoloških danostih. Tako majhna potreba po lovu je lahko pogojena tudi z dobro razvito živinorejo, ki je naselbino preskrbovala z zadosti velikimi količinami živalskih beljakovin. Poleg tega pa se je okoliška divjad prav zaradi človekove bližine, poljedelstva in živinoreje morda celo umaknila.

Podoben primer imamo tudi v Bludenzu, ki je bil prav tako naseljen od kasne bronaste dobe do prihoda Rimljanov in kjer nam približno 10 % kostnih ostankov divjih živali med živalskim inventarjem, večinoma gre za ostanke jelena, kaže na podobno nizko stopnjo izkoriščanja divjadi (Amschler 1937).

V živalskem gradivu se nam restriktivni vpliv okolja, z rekami omejenega hribovja, verjetno odraža tudi v odsotnosti dokazov za izkoriščanje beljakovin vodnih živali.[2] Čeprav izkopavalna tehnika ni bila usmerjena k zbiranju ribjih ostankov (ni bilo izpiranja), se ni med več tisoč (!) primerki zbranega kostnega gradiva, ki je med drugim vsebovalo mnogo majhnih mlečnih zob Caprin,

[2] Med gradivom iz Mosta na Soči med orodji ne zasledimo predmetov, potrebnih pri ribolovu. Tudi v Tolminu, bližnjem in sorodnem najdišču, lociranem severneje, a v podobnem okolju, je bil na grobišču (grob 155) najden le en trnek (Svoljšak 1976 a).

	Razporeditev glede na kakovost mesa			Mešani fragmenti	Skupaj
	dobro	srednje	slabo		
Domače živali					
govedo (*Bos taurus*)	10,69	14,78	15,12	1,56	42,15
konj (*Equus caballus*)	0	0,10	0,24	0	0,34
prašič (*Sus scrofa dom.*)	2,84	2,77	2,37	0	7,98
ovca (*Ovis aries*)	2,43	5,68	8,09	0	16,20
koza (*Capra hircus*)	0,07	0,47	0,95	0	1,49
ovca ali koza (*Caprinae subfamily*)	7,68	11,33	10,08	0,98	30,07
pes (*Canis familiaris*)	0	0,14	0,03	0	0,17
Divjačina					
divji prašič (*Sus scrofa*)	0,07	0,20	0,20	0	0,47
jelen (*Cervus elaphus*)	0,07	0,10	0,84	0	1,01
srna (*Capreolus capreolus*)	0,03	0,03	0,03	0	0,10
Skupaj	23,88	35,62	37,96	2,54	100,00

Sl. 2: Odstotkovno razmerje živalskih kosti.

odlomke koščic novorojenih jagnjet/kozličev ter druge ostanke, približno enako velike, kot bi bile večje kosti ribje lobanje ali hrbtenice, znašla nobena ribja kost ali školjčna lupina. Dokončen odgovor na to vprašanje bi lahko dobili le s posebno študijo, ki bi imela namen rekonstruirati rečno živalstvo tega področja. Odsotnost školjk je ravno tako lahko posledica okolja.

Možnosti umetnih omejitev v jedilniku sicer ne moremo izključiti, čeprav si takšno prepoved ali pa celo prostovoljno izogibanje temu dragocenemu viru živalskih beljakovin v tem okolju težko predstavljamo.

Razmerja med vrstami so razložena na sliki 2. Posamezne odstotke smo razdelili v stopnje glede na kakovost mesa, kakor ga predstavljajo različni deli okostja.

Razred »dobro« zajema poleg kosti rame in okolčja še vretenca in proksimalno ležeče dolge kosti. Spodnje čeljustnice, rebra in osrednji deli okončin (koželjnica in golenica) so uvrščeni v »srednji« razred. Kosti lobanje, rogovi, žobje in metapodialne kosti (distalne kosti okončin) predstavljajo meso »slabe« kakovosti.

Deli okostja, mesarske tehnike, kuhinja

Na splošno prevladujejo med favnističnim gradivom naselbine diafize dolgih kosti, od teh predvsem diafize distalnih kosti sprednjih in zadnjih nog ter metapodialne kosti. Čeprav pri vretencih, ploščatih kosteh in epifizah dolgih kosti z veliko spongioznega tkiva slabšo ohranjenost že pričakujemo, nam prisotnost nekaj dobro ohranjenih primerkov govori o tem, da so živali razkosali

nekje drugje in potem večje kose mesa skupaj z manj vrednimi spodnjimi deli okončin prinesli v naselbino. Te metapodialne kosti bi lahko prinesli v naselbino tudi s kožo (Daly 1969, Yellen 1977). Majhno število prstnih členkov, večina od njih je močno razmesarjenih, nam dovoli sklepati, da so tudi distalne konce nog odsekali na prostoru, kjer so živali odirali in razkosavali (Binford 1981). Kot je že bilo omenjeno, bi relativno veliko število metapodialnih kosti lahko po primarnem razkosavanju prišlo do najdišča kot posledica Dalyjevega »schlepp efekta«. Na teh distalnih kosteh so poleg finih vrezov (odiranje?) opazni tudi sledovi kuhanja oziroma pečenja, ki tej tezi nasprotujejo in kažejo na uporabo metapodialnih kosti v prehrani. Šele potem so kosti zavrgli.

Poleg nenamerno ali sekundarno ožganih kosti ima le sorazmerno majhno število kosti značilne lisaste madeže, ki jih povzroči neposreden stik z ognjem. Vendar pa lahko kuhanju pripišemo spremenjeno zgradbo mnogih kosti (Coy 1972). To trditev potrjuje tudi dejstvo, da je precej teh »kuhanih« kosti ali odlomkov kosti (posebno kosti majhnih domačih sodoprstarjev) velikih med 14 in 15 cm, kar sovpada s premerom ustja nekaterih kuhinjskih posod, ki držijo nekako dva litra in so bile najdene v naselbini. Prav tako je možno, da so večje kose mesa pekli na prostem ali pa so jih pripravljali (npr. sušili, dimili) celo izven naselbine, takoj po razkosavanju.

Ker so že uporabljali kovinsko orodje, niso imele živalske kosti dejansko nobene vloge kot surovina za orodja obrtne industrije naselbine. Veliko število spiralno zlomljenih kosti, ki so bile polomljene namerno, kaže bolj na preprosto razkosavanje in odstranjevanje kostnega mozga, kot pa na nekulinarične namene. Nekateri od tako nastalih odlomkov bi v zgodnejših obdobjih predstavljali izvrstna koščena orodja (Choyke 1979). Nekaj ne preveč skrbno izdelanih primerkov nam dokazuje, da so na tem najdišču v te namene uporabljali le jelenje parožke. Večina jih je bila izdelanih iz kosov odvrženih rogov, nabranih po okoliških gozdovih. Izjemo predstavljata dve veliki jelenji rožnici, najdeni skupaj s pripadajočim delom lobanje. Natančen izvor teh dveh jelenjih lobanjskih odlomkov je še negotov, ker med določljivim kostnim gradivom le malo zob in odlomkov dolgih kosti dopušča trditi, da je občasen lov vendarle obstajal. Sploh pa bi tudi takšne kose lahko našli med svojimi nabiralnimi pohodi pri mrtvih živalih (**T. 3**).

Ob že prej omenjenih, pazljivo odrezanih kozjih rožnicah se nam ponuja še en zanimiv posreden dokaz za uporabo živalskih surovin v prazgodovinski obrti. Prave kupe takšnih kosti poznamo iz rimskih in srednjeveških strojarskih jam v Švici. Vendar pa so bili ti kosi grobo odsekani od lobanje. Skrbno odžagane goveje rožnice so znane tudi iz Auguste Raurice in jih imajo za dokaz tamkajšnje roževinske obrti (Schmid 1972). Še bližja paralela nam je poznana v Italiji, v Monte-Ozolu, kjer so našli odžagane kozje rožnice v železnodobnem depoju kozjih kosti (Chaix 1982).

Sklepi in hipoteze

Uvodne raziskave živalskih ostankov halštatske naselbine na Mostu na Soči so nam posredovale predvsem ugotovitve v zvezi s potrošnjo mesa na tem najdišču svetolucijske skupine.

Na podlagi velikosti živali bi imeli železnodobno živinorejo lahko za dokaj pasivno v primerjavi z dosežki prejšnjih obdobij (Bökönyi 1974, Matolcsi 1975), če pa se ozremo na količine, postane odvisnost od domačih živali na nekaterih najdiščih prav osupljiva.

Da bi pripomogli k lažjemu razumevanju vloge štirih, na tem najdišču za prirejo mesa najpomembnejših vrst domačih živali, smo uporabili sodobne primerjave. Pri študiji razmerij med velikostjo živali in klavno frekvenco smo uporabili podatke iz 27 afriških in jugozahodnoazijskih dežel (Bartosiewicz-Safar 1983). Edino merilo za upoštevanje teh dežel v sledeči analizi je bila stopnja v razvoju živinoreje, ki je morala bolj ali manj zadoščati potrebam prebivalstva, kar se je kazalo v izostanku uvoza živine. Upali smo, da bodo ogromne razlike v okolju obravnavanih sodobnih primerov skupaj z delno sorodnimi kulturnimi vplivi na tehnike, potrebne za preživetje, »polarizirale« model k neki predstavi, s pomočjo katere bi lahko posredno razumeli glavne substitucijske trende pri vzreji domačih sodoprstarjev. Če želimo razjasniti razmerja med velikostjo živine in klavnimi frekvencami pri govedu, ovcah, kozah in prašičih, se je vredno ozreti na te rezultate s statistično analizo.

Podatke te raziskave smo najprej uporabili pri študiji linearne korelacije.[3] Korelacijski koeficienti so pokazali vrzel pri razmerjih med parametri ovčereje in prašičereje ($r = -0{,}03$ do $-0{,}05$) in potdili, da je govedoreja povezana z izkoriščanjem koz (v eksistenčnih ekonomijah) ($r = 0{,}86$ do $0{,}89$). Vse te korelacije so bile signifikantne na $p < 0{,}02$ nivoju verjetnosti. Te tendence so kasneje podprli tudi rezultati, pridobljeni z multivariacijskimi metodami.

V prvi fazi statistične analize smo med vsakim parom osmih faktorjev s slike 3 dobili 56 korelacijskih koeficientov. Čeprav smo najznačilnejše vrednosti omenili že v prejšnjem odstavku, smo se nadejali, da bi te korelacije lahko na novo definirali in poenostavili s faktorsko analizo, ki naj bi omogočila iz tega izluščiti neko dokaj razumljivo sliko.[4]

---

[3] Korelacijski koeficient (r) nam pove, koliko imata variaciji dveh atributov skupnega glede na največjo možno skladnost ($r = 1$). Kadar spremembe obeh atributov sledijo nasprotnim tendencam, potem ima koeficient negativno vrednost, rezultati okoli 0 pa pomenijo pomanjkanje povezanosti (Williams 1979). Ker sledi kvadrat zgoraj omenjenih korelacijskih koeficientov ($-1 \leq r < 1$) distibuciji χ^2 kot funkcija števila opazovanih osebkov, je njeno verjetnost lahko napovedati. V študiji, na katero se navezujemo v besedilu, so bile zanesljive korelacije pričakovane v 95 od 100 poskusov. To predstavlja 5 %-stopnjo statistične signifikance, bolj natančno $P < 0{,}05$ stopnjo verjetnosti. Pomen rezultatov, omenjenih v tej študiji, je še večji, ker je verjetnost pozitivnih korelacij 98 %.

[4] Namen tega postopka je tudi v razpoznavanju zvez med atributi. Vendar pa je končne rezultate laže interpretirati, ker izražajo korelacije med dvema umetnima spremenljivkama (določenima s prispevki posameznih atributov, v tem primeru tip 1 in tip 2) in vsemi 8 atributi, ki tu sodelujejo. Z drugimi besedami, namesto osmih stolpcev in osmih vrstic na sliki 3 (kot je bilo to s tabelarnimi korelacijskimi koeficienti v originalni študiji), so kalkulacije zmanjšale število stolpcev na dva. Ta poenostavitev ima sicer za posledico nekoliko manjšo razlagalno vrednost (7,35 %), ki pa je še vedno v sprejemljivih okvirih. Mere na ta način tabeliranih zvez imenujemo faktorske uteži. Njihova interpretacija je podobna interpretaciji korelacijskih koeficientov. Vrednosti s slike 3 smo dobili s pomočjo Varimax rotacije, opisane na drugem mestu (Dixon et al. 1981). Zaradi pomanjkanja izjemno nizkih vrednosti, imamo lahko oba faktorja za unipolarna, če uporabljamo terminologijo, kot jo je predlagal Harman (1967).

Faktorske uteži s slike 3 izražajo relativno pomembnost goveda, prašičev, ovc in koz v obeh tipih sodobne preskrbe z mesom v proučevanih deželah Afrike in Azije.

Ta model lahko dokaj enostavno razložimo z ozirom na medsebojne vplive naravnega okolja in kulture, kar lahko na sodobnem primeru neposredno opazujemo. Vendar pa izraža obenem očitno tudi neka splošna funkcionalna razmerja, uporabna pri arheoloških interpretacijah.

Med temi razmerji sta najpomembnejši dognanji, da se ovca in prašič (neodvisno od dejanskih naravnih in kulturnih danosti) lahko pri prireji mesa dopolnjujeta, ter da so enake faktorske uteži pri govedu in kozi lahko deloma posledica dopolnjevalne vloge, ki jo ima koza pri prireji mleka (Dahl-Hjort 1979).

Spremenljivke	Faktorji, definirani z velikimi faktorskimi utežmi	
	tip 1	tip 2
prašič, klavna frekvenca	**0,972**	(— 0,065)
prašič, velikost živali	**0,958**	(— 0,040)
koza, klavna frekvenca	0,782	0,535
koza, velikost živali	0,696	0,663
govedo, klavna frekvenca	0,547	0,814
govedo, velikost živali	0,679	0,641
ovca, klavna frekvenca	(— 0,045)	**0,969**
ovca, velikost živali	(— 0,034)	**0,974**
Razlagalna vrednost (odstotek lastne vrednosti)	46,512	46,137

Sl. 3: Razmerja med štirimi vrstami domačih sodoprstarjev v eksistenčnih živinorejah 27 držav v razvoju. Tukaj uporabljena matrika faktorskih uteži opredeljuje dva ekstremna tipa prireje mesa.

Posplošitev, ki jo iz tega lahko izvedemo, nam živalski sestav, predstavljen na slikah 1 in 2, pripiše mesnoprodukcijskemu vzorcu, označenem kot »tip 2« na sliki 3. Za ta tip je značilna ovca kot »vodilna vrsta«, za katero sicer ni potrebno, da količinsko prevladuje pri potrošnji mesa, je pa pomembna za določitev osnovnega značaja živinoreje na najdišču.

Težnje, izražene s to analogijo, lahko prispevajo k razvoju umetnega modela, ki vključuje neko dokaj enotno in prostorsko omejeno okolje (nerodovitne površine porečja reke Soče, izjemno dobro izoliranega z naravnimi obrambnimi linijami — Svoljšak 1976 b), morebitno različno porazdelitev goveda, ovac, koz in prašičev po pašnih površinah in vzorce porabe mesa, izpričane z gradivom, ki so ga preskrbela arheološka izkopavanja.

Zato bo potrebno hipoteze, ki jih bomo navedli potem, ko bo pregledano vse kostno gradivo in bo upoštevana tudi arheološka periodizacija, ponovno ovrednotiti.

Ničelna hipoteza: Spremembe v kulturi, ki smo jih opazili na najdišču, kažejo dokaj tekoč in miren razvoj, med katerim so si hiše sledile često na istem prostoru. Zato je možno, da v živinoreji ni prihajalo do kakih dramatičnih sprememb, tako da so kuhinjski odpadki verjetno različnih arheoloških obdobij podobni, kar bi v vedno enakem okolju kazalo na konservativno kmetijstvo.

Raziskovalne hipoteze: Zgodovina naselbine pozna nekaj pomembnih faz: prehod iz bronaste dobe, nenaden pojav razvite kamnite arhitekture v prvem delu naselbine (Svoljšak 1982) in končno vpliv Keltov. Te spremembe bi se morale odražati bodisi v velikosti konzumiranih živali ali vsaj v različnem izboru kosov mesa zaradi drugačnega okusa ali drugačne razpoložljivosti teh kosov, kar vse lahko razpoznamo s pomočjo različnih količin ostankov določenih delov skeleta. (Razpoložljivost in okus sta v tem primeru razumljena kot ekonomska indikatorja: razpoložljivost predstavlja omejene vire hrane, ki se odražajo v manj izbranih kosih; okus za izboljšane vire, ki se kažejo v bolj očitnem izbiranju določenih kosov.)

a) Sprememba velikosti vrst, oziroma kostnih razredov je v tem vzorcu lahko posledica zunanjih in notranjih dejavnikov, ali pa spremenjenih prehranjevalnih navad; mora pa vsaj deloma odražati razvoj, ki smo ga skicirali s pomočjo sodobnih analogij, kolikor sočasna rast ali upadanje v klavnih vzorcih določene vrste sovpada z arheološko časovno razdelitvijo najdišča.

b) Če spremembe v čredi opazimo, se pa ne skladajo s kronološkimi mejniki, moramo upoštevati posamezne hiše, da bi ugotovili razlike v socialnem položaju oziroma lastništvu, in uporabljati zunanja pričevanja (Néustupný 1978), ki nam jih da celovito arheološko ovrednotenje.

Zahvala

Za pomoč bi se rad zahvalil izkopavalcu dipl. arheologu Dragu Svoljšaku (*Goriški muzej*, Nova Gorica), ki mi je zaupal analize kostnega gradiva in ki je s številnimi pripombami pripomogel h končni obliki tega dela. Zahvalo sem dolžan tudi dr. Alice M. Choyke, ki je pregledala angleško besedilo.

MOST NA SOČI: UNE ANALYSE FAUNIQUE PRÉLIMINAIRE DE L'HABITAT DE LA PÉRIODE HALLSTATTIENNE

Résumé

Au cours des fouilles de l'habitat (groupe de Sv. Lucija) de la période hallstattienne à Most na Soči, trente maisons ont été découvertes.

Les données fauniques, rassemblées jusqu'à présent, ont été utilisées pour esquisser un cadre général, dans lequel les hypothèses engendrées durant les fouilles archéologiques et fauniques postérieures peuvent être rangées. La majeure partie du

matériel représente un espace de temps d'environ trois siècles précédant le 4e siècle avant J.-C. Etant donné que les études détaillées de la chronologie du site devront se rapporter à la stratigraphie archéologique, qui est couramment établie, cette analyse préliminaire vise à la reconnaissance des tendances globales de la nature d'environnement fonctionnel.

Le bétail et les caprins dominent le matériel faunique mis en commun de ce site. Le porc est représenté par des os fort peu nombreux, tandis que la contribution de l'animal sauvage à l'échantillon est négligeable. Des restes sporadiques du cheval et du chien se présentent aussi dans le matériel **(Tableau 1).** Aucun témoin de poissons ou d'autres animaux riverains n'est présent dans l'inventaire faunique. Bien que les techniques de la récupération ne fussent pas orientées vers la collection des restes de poissons, il est étrange qu'aucune arête n'ait trouvé place dans ce rassemblement faunique de plus de 5000 os. Le manque de restes de poissons coïncide cependant avec le manque d'équipements de pêche dans le matériel archéologique.

Etant donné que les os des mammifères domestiques constituaient la majeure partie du matériel archéozoologique en ce site, les moyens possibles d'exploitation de la viande ont été étudiés à la lumière des fouilles antérieures concernant les relations interspécifiques entre le bétail, le mouton, la chèvre et le porc. La typologie développée utilisant ces quatre espèces artiodactyles aide à la caractérisation exacte des pratiques de l'économie animale de Most na Soči, orientée vers le mouton. Cette observation s'aligne pour une grande part sur le fonds écologique fourni par les surfaces arides de la vallée de la Soča. On ne devrait cependant pas passer sous silence le modèle culturel de l'exploitation de la viande, comme la confiance presque exclusive dans les animaux domestiques, la présence des porcs et la question contradictoire de la pêche.

A part la consommation de la viande, les industries artisanales ont aussi contribué des spécimens caractéristiques à l'assemblage des os. Parmi ceux-ci, les noyaux de cornes de chèvres découpés avec soin peuvent être indicatifs de la manufacture des cornes, tandis que les diverses pièces du faisceau des andouillers et les cors du cerf roux sont des restes du travail de l'andouiller. Contrairement aux autres os, l'andouiller semble avoir été plutôt utilisé conséquemment dans l'outillerie et l'acquisition de cette matière première peut avoir contribué une impulsion additionnelle à la chasse occasionnelle du cerf. Il est cependant possible aussi que plusieurs produits manuels aient été faits avec de l'andouiller mué.

Enfin, des hypothèses pour les études ultérieures ont été établies sur la base des informations disponibles concernant le développement de l'économie animale dans le secteur et ses liens possibles avec l'évolution générale du site. Ces suppositions seront testées sur la base de la périodisation archéologique en utilisant l'évidence fournie par l'évaluation générale.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 131—136

METALLOGRAPHIC ANALYSIS OF A SPEAR FROM THE MECKLENBURG COLLECTION

MICHAEL N. GESELOWITZ

Department of Anthropology, Harvard University, Peabody Museum,
11 Divinity Avenue, Cambridge, MA 02138, U. S. A.

The spearhead from Magdalènska gora Tumulus IV, Grave 25 **(Fig. 1)** is in many ways representative of the numerous fine iron objects in the Mecklenburg Collection. Of the over 300 objects of iron from Magdalenska gora in the Collection, 28 % are spearheads of varying sizes and forms. This particular spear was described by Hencken as possessing a *»sharply angular blade«*.[1] The surface is relatively unweathered, and the haft contained a well-preserved segment of the original wooden shaft. When this wood was selected for botanical and radiocarbon analyses, an opportunity arose to take a sample of the iron for metallographic study. The metal was found to be highly corroded where it had been in contact with the wood, and the wood was metallicized where it had been in contact with the metal, and even contained particles of iron that had been diffused throughout by corrosion. The dimensions of the spear are indicated in **Fig. 1,** as is the location of the sample. The original weight of the spear was 120.3 grams. The sample weighed less than one tenth of one gram.

The specific gravity of the sample was measured to be 5, indicating the state of corrosion, as pure iron would be greater than 7, and steel still higher. Metallographic analysis showed the unweathered metal to be completely ferritic, and to contain several long, stringlike slag inclusions running parallel to the long axis of the spear. The grains themselves demonstrate no evidence of mechanical deformation. Hardness testing showed the sample to lie within the range for unworked pure iron.

Chemical analysis on the electron microprobe, performed at the Department of Geology, Harvard University confirmed the above observations and indicated that the metal was not carburized at all. It is pure iron, with only traces of phosphorus and nickel. The corrosion product contains a number of impurities no doubt derived from the nature of the soil and the wood, both of which would have been active in the weathering process. The slag inclusions are basically fayalitic, containing also calcium, phosphorus, magnesium, manganese, and perhaps titanium. In the future it might be possible to identify at least the ore types, and perhaps the ore sources, by considering the compositions of the metal and the slag inclusions together.

The conclusion of the analysis is that the haft of this spearhead was hot-forged from pure bloomery iron. No attempt was made to carburize this sample, to affect its structure by subsequent reheating or quenching, nor to

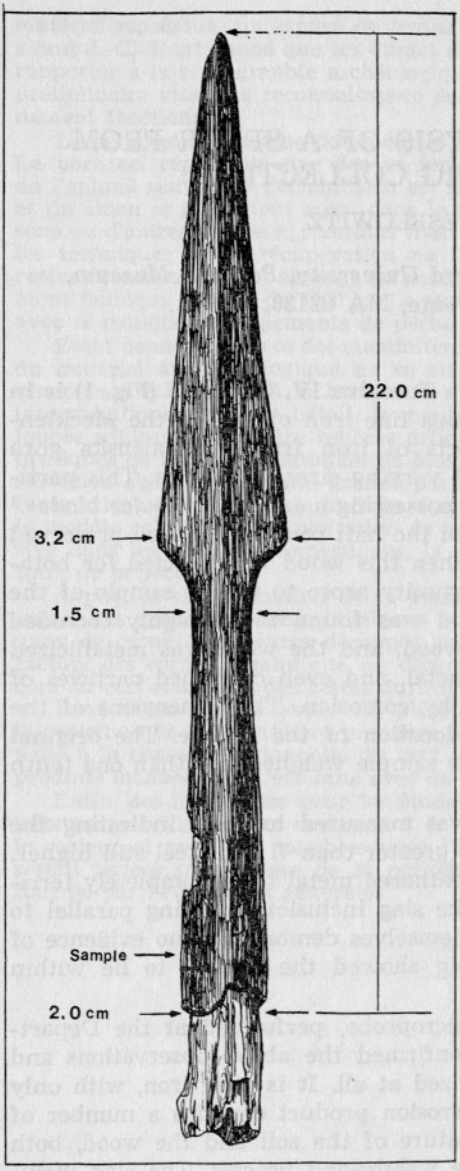

Fig. 1: Dimensions of the spearhead from Magdalenska gora Tumulus IV, Grave 25 and location of sample (after Hugh Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia* (American School of Prehistoric Research Bulletin 32, Mecklenburg Collection, Part II), Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, Cambridge, Mass., 1978: Figure 63n, p. 119).
Drawing courtesy of the *Peabody Museum, Harvard University.*

Sl. 1: Mere sulične osti z Magdalenske gore, gomila IV, grob 25 in mesto vzorca (po: Hugh Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia* (American School of Prehistoric Research Bulletin 32, Mecklenburg Collection, Part II), Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, Cambridge, Mass., 1978: sl. 63n, str. 119).
Risba: z dovoljenjem *Peabody Museum, Harvard University.*

affect it by cold-working.[2] It must be recognized that the smith may have treated the blade separately from the haft. Without analysis of the edge, a final statement cannot be made about the level of technology that went into the production of this spear. The treatment of the haft was, to this researcher, disappointingly simple. This is especially so since the grave in which this spear occurred was dated by Hencken to late in the sequence, either Certosa

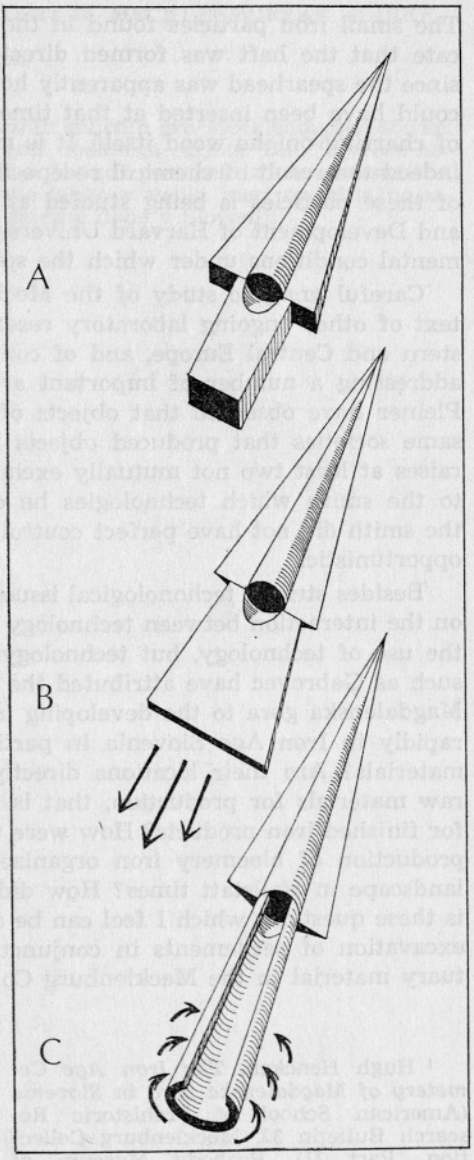

Fig. 2: Reconstruction of the steps involved in the manufacture of the haft. Drawing by T. Cuebas, *Harvard University.*

Sl. 2: Rekonstrukcija posameznih stopenj v izdelavi nasadišča. Risba: T. Cuebas, *Harvard University.*

or Negau,[3] which would place it around 500—300 B. C.[4] In fact, within this span, spears of this sort were more numerous towards the end, in Negau 2.[5]

One fact can be ascertained about the construction of the spear from the orientation of the slag inclusions. The haft must have been first formed as a bar, then flattened along the long axis of the spear. This flattened piece would then have been rolled to form the haft. This process is illustrated in **Fig. 2.**

The small iron particles found in the wood and mentioned above could indicate that the haft was formed directly around the wooden shaft.[6] However, since the spearhead was apparently hot-forged, it seems unlikely that the wood could have been inserted at that time, especially since there was no evidence of charring on the wood itself. It is more probable that the iron particles are indeed the result of chemical redepositon during weathering. The exact nature of these particles is being studied at the Center for Archaeological Research and Development of Harvard University in order to shed light on the environmental conditions under which the spear was buried.

Careful analytic study of the Mecklenburg Collection, viewed in the context of other ongoing laboratory research on the Iron Age metallurgy of Eastern and Central Europe, and of continued excavation, holds the promise of addressing a number of important archaeological issues. Researchers such as Pleiner have observed that objects of simple construction were made by the same societies that produced objects forged from more than one steel.[7] This raises at least two not mutually exclusive possibilities: Either society dictated to the smith which technologies he could apply to which circumstances, or the smith did not have perfect control over his craft, and had to be somewhat opportunistic.

Besides strictly techonological issues, an analysis of this kind can shed light on the interaction between technology and society. Not only can society dictate the use of technology, but technology can in its turn affect society. Scholars such as Gabrovec have attributed the fluorescence of such sites as Stična and Magdalenska gora to the developing iron industry.[8] Did these centers develop rapidly in Iron Age Slovenia in partial response to a demand for new raw materials? Are their locations directly attributable either to the location of raw materials for production, that is, iron ore, or to the position of markets for finished iron products? How were the procurement of the iron ore and the production of bloomery iron organized and distributed across the Slovenian landscape in Hallstatt times? How did this change in the La Tene period? It is these questions which I feel can be answered by a combination of continued excavation of settlements in conjunction with systematic study of the mortuary material in the Mecklenburg Collection.

[1] Hugh Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia* (American School of Prehistoric Research Bulletin 32, Mecklenburg Collection, Part II), Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, Cambridge, Mass., 1978: p. 21.

[2] For one discussion of these processes, see Radomír Pleiner, »Die Herstellungstechnologie der germanischen Eisenwerkzeuge und Waffen aus den Brandgräberfeldern der Südwestslowakei«, *Slovenská Archeológia*, 30—1 (1982): 79—101.

[3] Hencken, p. 21.

[4] Hencken, p. 11.

[5] Hencken, p. 22.

[6] Elizabeth Coughlin, personal communication.

[7] Pleiner, passim.

[8] See, for example, Stane Gabrovec, »Zur Hallstattzeit in Slowenien«, *Germania*, 44 (1966): p. 42.

METALOGRAFSKA ANALIZA SULIČNE OSTI IZ MECKLENBURŠKE ZBIRKE

Povzetek

Pisec je metalografsko proučil eno od železnih suličnih osti Mecklenburške zbirke. Ugotovil je, da je izdelana iz čistega železa, brez dodanega ogljika. Bila je vroče kovana in nima sledov hladne obdelave. Razložen je tudi postopek izdelave nasadišča. Avtor želi poudariti, da bi nadaljnje raziskave lahko v veliki meri osvetlile nejasnosti v zvezi z gospodarstvom in tehnologijo železne dobe v Sloveniji.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 137—146

NEUE UNTERSUCHUNGEN IM OPPIDUM VON MANCHING*

HERBERT LORENZ

Lehrstuhl für Ur- und Frühgeschichte, Ruhr-Universität Bochum,
Universitätsstrasse 150, Gebäude GA 6/56—60, D-4630 Bochum 1

Die systematische Erforschung des Oppidums von Manching läßt sich — grob gesehen — in zwei größere zeitliche Abschnitte gliedern. Der erste umfaßt die 5 Kampagnen der Jahre 1955—61, in deren Verlauf unter der Leitung von Werner Krämer eine Fläche von mehr 25.000 Quadratmetern aufgedeckt worden ist.[1] Der zweite Abschnitt ist mit dem Namen Franz Schubert verbunden; unter seiner Leitung wurden im Verlaufe weiterer 6 Kampagnen in den Jahren 1965—73 insgesamt nochmals rund 43.000 qm untersucht.[2] Verbunden werden diese beiden Grabungsperioden durch die Untersuchungen von Rolf Gensen in den Jahren 1962 und 1963, in deren Mittelpunkt die Erforschung des Osttores stand.[3] Alles in allem hat man bis heute in Manching eine Fläche von nahezu 75.000 qm untersucht. Für viele Siedlungen würde dies bereits die vollständige Erforschung der Anlage bedeuten, für die etwa 380 ha große Anlage von Manching heißt dies jedoch, daß lediglich knapp 2 % des umwallten Areals untersucht worden sind.

Die Veröffentlichung des immensen Fundmaterials hat mit der Ausgrabung der Anlage nicht Schritt halten können. Dies ist sicherlich verständlich, wenn man bedenkt, daß allein mehr als eine Viertel Million Scherben gefunden worden sind. Über die Grabungen von Krämer sind zahlreiche Vorberichte erschienen,[4] eine umfangreiche, monographische Bearbeitung haben bisher aber nur die verschiedenen Keramikgattungen, die Werkzeuge und Gerätschaften sowie die Tierknochen erfahren.[5] Über die Osttor-Grabungen hat Gensen eine ausführliche Dokumentation vorgelegt, allerdings ist dabei die Bearbeitung des Fundmaterials, insbesondere die der Keramik, zu kurz gekommen.[6] Über die Grabungen von Franz Schubert in den Jahren 1965—73 ist dagegen in der Literatur bisher wenig bekannt. Es gibt lediglich einen kurzen Vorbericht, der jedoch nur die Grabungen der Jahre 1965—67 umfaßt und das Fundmaterial nicht berücksichtigt.[7] Einige wenige Funde dieser Grabungen sind in den bereits erwähnten monographischen Arbeiten aufgenommen worden, andere, besonders bemerkenswerte Fundstücke, wie die beiden bronzenen Achsnägel, ein Schreibgriffel oder die mit Graffiti versehenen Scherben, hat man separat veröffentlicht.[8]

Mit der Gründung der 'Forschungsstelle Manching' im Jahre 1980 ist die Aufarbeitung und Auswertung der Funde und Befunde in den Vordergrund gerückt.[9] Im Rahmen des laufenden Forschungsprogramms ist mir die Be-

* Zusammenfassung eines Vortrages, gehalten auf dem Keltensymposium in Brežice, September 1983.

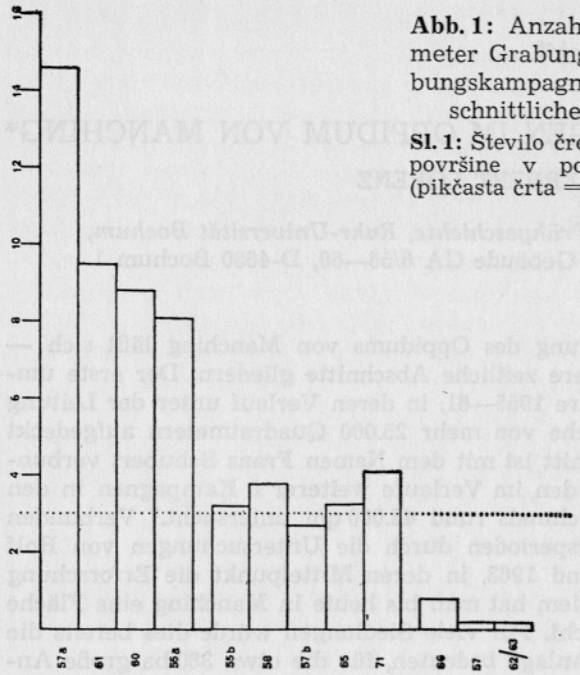

Abb. 1: Anzahl der Scherben pro Quadratmeter Grabungsfläche in den einzelnen Grabungskampagnen (punktierte Linie = durchschnittliche Funddichte in Manching).

Sl. 1: Število črepinj na kvadratni meter izkopne površine v posameznih izkopnih kampanjah (pikčasta črta = povprečna gostota najdb v Manchingu).

arbeitung des Fundmaterials der Grabungen 1965—71 (sog. 'Straßengrabung') übertragen worden. Im Mittelpunkt meiner Untersuchung steht die Vorlage und Auswertung der ca. 400 Grubenkomplexe. Das Schwergewicht der Analyse liegt dabei nicht im Bereich typologisch-chronologischer Probleme, sondern auf Fragen der Chorologie; hierbei werden selbstverständlich auch die älteren Grabungen in einem gewissen Maße einbezogen werden müssen. Welche interessanten Ansätze sich in Fragen der Fundverteilung bereits im Anfangsstadium der Bearbeitung andeuten, soll im folgenden am Beispiel der Keramik kurz erläutert werden.

Die Funddichte der Keramik liegt für die ausgegrabene Fläche des Oppidums bei rund 3 Scherben (3,1) pro Quadratmeter (**Abb. 1**; gestrichelte Linie).[10] Bei einer getrennten Analyse der einzelnen Grabungskampagnen zeigen sich jedoch sehr große Unterschiede. Für die zentrale Fläche der Grabung 1957[11] liegt die Funddichte bei mehr als 14 (14,6) Scherben, für die Flächen 1960 und 1961 bei jeweils rund 9 Scherben (1960: 8,8; 1961: 9,5); anzuschließen sind mit rund 8 Scherben (8,1) auch die Flächen der Grabung 1955, die nördlich der quer durch die Grabung verlaufenden keltischen »Straßenflucht« liegen.[12] Die südlich der angenommenen »Straße« gelegenen Abschnitte der Grabung 1955 zeigen bereits ein völlig anderes Bild, denn die Funddichte liegt dort bei nur mehr 3 Scherben (3,2). Das gleiche gilt, wenn man von geringfügigen Unterschieden einmal absieht, auch für die sich südlich anschließende Grabungsfläche 1958, für den Schnitt 20 und für die weiter östlich gelegenen Teile der Grabung 1957; die nördlichen Abschnitte der Straßengrabung (1965

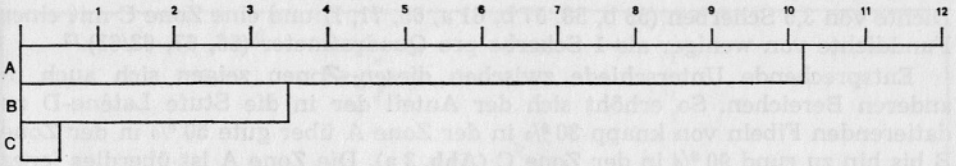

Abb. 2: Anzahl der Scherben pro Quadratmeter Grabungsfläche in den Zonen A—C.

Sl. 2: Število črepinj na kvadratni meter izkopne površine v območjih A do C.

und 1971) passen sich nahtlos an. Dagegen wurde in den Flächen der Jahre 1966 und 1967 und in dem Schnitt 175 der Jahre 1962/63 noch nicht einmal eine Scherbe pro Quadratmeter gefunden.

Was die Funddichte anbelangt, kann man somit — ganz grob — drei Zonen voneinander trennen (**Abb. 2** u. **7**): Eine Zone A mit einer durchschnittlichen Funddichte von mehr als 10 Scherben (57 a, 61, 60, 55 a), eine Zone B mit einer

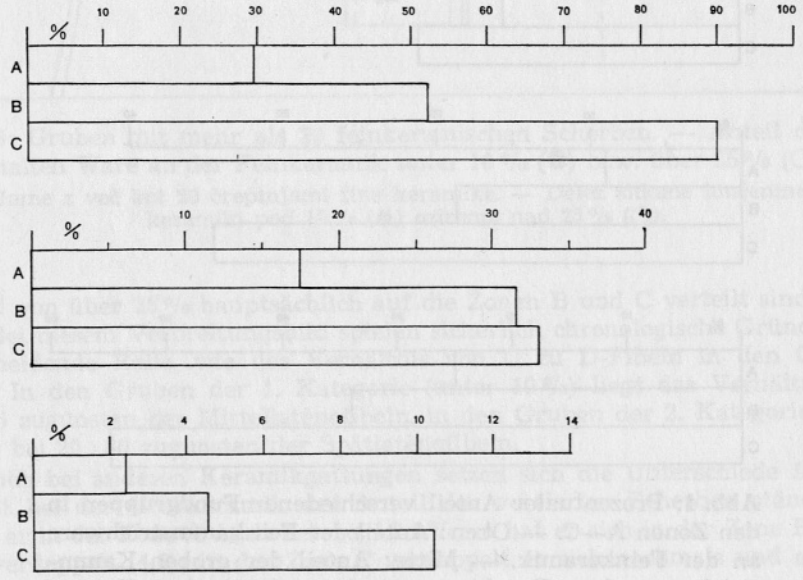

Abb. 3: Prozentualer Anteil verschiedener Fundgruppen in den Zonen A—C. — Oben: Anteil der Latène-D Fibeln an den Fibeln. — Mitte: Anteil der bemalten Ware an der Feinkeramik. — Unten: Anteil der verzierten Grobkeramik an der Grobkeramik.

Sl. 3: Odstotni delež različnih najdiščnih skupin v območjih A do C. — Zgoraj: delež fibul stopnje La Tène D v fibulah. — Sredina: delež slikane lončenine v fini keramiki. — Spodaj: delež okrašene grobe keramike v grobi keramiki.

Dichte von 3,5 Scherben (55 b, 58, 57 b, 61 a, 65, 71, I) und eine Zone C mit einer Funddichte von weniger als 1 Scherbe pro Quadratmeter (66, 67, 62/63).[13]

Entsprechende Unterschiede zwischen diesen Zonen zeigen sich auch in anderen Bereichen. So erhöht sich der Anteil der in die Stufe Latène-D zu datierenden Fibeln von knapp 30 % in der Zone A über gute 50 % in der Zone B bis hin zu rund 90 % in der Zone C (**Abb. 3 a**). Die Zone A ist überdies jenes Gebiet, auf das sich die Verbreitung der wenigen noch in die Stufe Latène C 1 zu datierenden Fibeln konzentriert.[14]

Untersucht man den Anteil der bemalten Ware an der Feinkeramik, wobei zur Feinkeramik auch noch die glatte und rauhe Drehscheibenware gerechnet worden ist, so steigt der Anteil von rund 17 % in der Zone A bis zu mehr als 30 % in den Zonen B und C (**Abb. 3 b**). Die Unterschiede werden noch deutlicher, wenn man die Untersuchung auf einzelne Gruben konzentriert. Gruben, bei denen der Anteil der bemalten Ware an der Feinkeramik unter der 10 % Marke liegt, konzentrieren sich auf die Zone A, während die Gruben mit einem

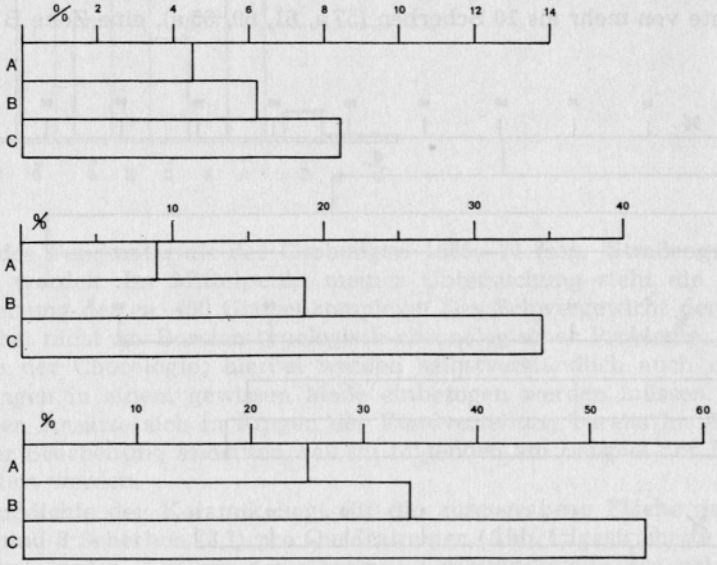

Abb. 4: Prozentualer Anteil verschiedener Fundgruppen in den Zonen A—C. — Oben: Anteil der Feinkammstrichware an der Feinkeramik. — Mitte: Anteil der groben Kammstrichware ohne Graphitmagerung an der groben Kammstrichware. — Unten: Anteil der mineralisch gemagerten Grobkeramik an der Grobkeramik.

Sl. 4: Odstotni delež različnih najdiščnih skupin v območjih A do C. — Zgoraj: delež fine lončenine z glavničastim okrasom v fini keramiki. — Sredina: delež grobe lončenine z glavničastim okrasom brez grafitnega pustila v grobi keramiki z glavničastim okrasom. — Spodaj: delež grobe keramike z rudninskimi pustili v grobi keramiki.

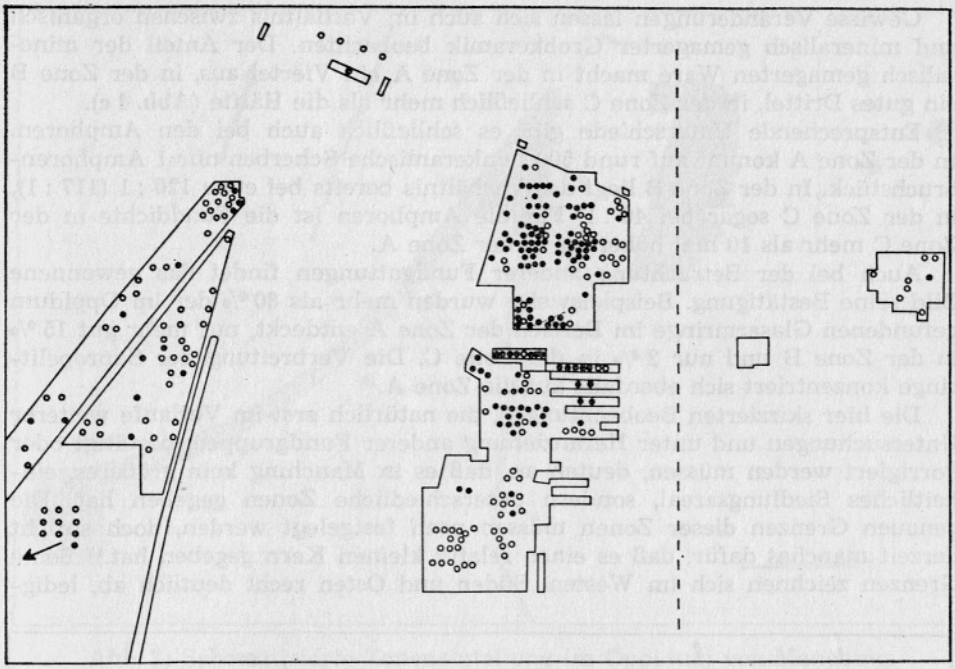

Abb. 5: Gruben mit mehr als 20 feinkeramischen Scherben. — Anteil der bemalten Ware an der Feinkeramik unter 10 % (●) bzw. über 25 % (○).

Sl. 5: Jame z več kot 20 črepinjami fine keramike. — Delež slikane lončenine v fini keramiki pod 10 % (●) oziroma nad 25 % (○).

Anteil von über 25 % hauptsächlich auf die Zonen B und C verteilt sind (**Abb. 5**).[15] Bei diesem Verbreitungsbild spielen sicherlich chronologische Gründe eine entscheidende Rolle, wie das Verhältnis von C zu D-Fibeln in den Gruben zeigt. In den Gruben der 1. Kategorie (unter 10 %) liegt das Verhältnis bei 75 : 25 zugunsten der Mittellatènefibeln, in den Gruben der 2. Kategorie (über 25 %) bei 20 : 80 zugunsten der Spätlatènefibeln.

Auch bei anderen Keramikgattungen setzen sich die Unterschiede fort. So nimmt bei der Grobkeramik der Anteil der verzierten Scherben ständig zu. Liegt er in der Zone A noch bei rund 2,5 %, so hat er sich in der Zone B schon fast verdoppelt (4,6); in der Zone C verdoppelt er sich nochmals und erreicht einen Wert von gut 10 % (**Abb. 3 c**).

Bei der Feinkammstrichkeramik sind die Differenzen nicht ganz so stark, doch betragen auch hier die Unterschiede zwischen den Zonen A und C nahezu 100 % (**Abb. 4 a**).

Sehr klar sind die Unterschiede in der Frage, ob man für die Herstellung der groben Kammstrichware Graphitton verwendet hat oder nicht. Der Anteil der graphitlosen Ware steigt von knapp 9 % in der Zone A über fast 20 % in der Zone B auf über 30 % in der Zone C (**Abb. 4 b**).

Gewisse Veränderungen lassen sich auch im Verhältnis zwischen organisch und mineralisch gemagerter Grobkeramik beobachten. Der Anteil der mineralisch gemagerten Ware macht in der Zone A ein Viertel aus, in der Zone B ein gutes Drittel, in der Zone C schließlich mehr als die Hälfte (**Abb. 4 c**).

Entsprechende Unterschiede gibt es schließlich auch bei den Amphoren. In der Zone A kommt auf rund 500 feinkeramische Scherben nur 1 Amphorenbruchstück. In der Zone B liegt das Verhältnis bereits bei etwa 120 : 1 (117 : 1), in der Zone C sogar bei 40 : 1. Für die Amphoren ist die Funddichte in der Zone C mehr als 10 mal höher als in der Zone A.

Auch bei der Betrachtung anderer Fundgattungen findet das gewonnene Bild seine Bestätigung. Beispielsweise wurden mehr als 80 % der im Oppidum gefundenen Glasarmringe im Bereich der Zone A entdeckt, nur mehr gut 15 % in der Zone B und nur 2 % in der Zone C. Die Verbreitung der Sapropelitringe konzentriert sich ebenfalls auf die Zone A.[16]

Die hier skizzierten Beobachtungen, die natürlich erst im Verlaufe weiterer Untersuchungen und unter Heranziehung anderer Fundgruppen, bestätigt oder korrigiert werden müssen, deuten an, daß es in Manching kein größeres, einheitliches Siedlungsareal, sondern unterschiedliche Zonen gegeben hat. Die genauen Grenzen dieser Zonen müssen noch festgelegt werden, doch spricht derzeit manches dafür, daß es einen relativ kleinen Kern gegeben hat.[17] Seine Grenzen zeichnen sich im Westen, Süden und Osten recht deutlich ab, ledig-

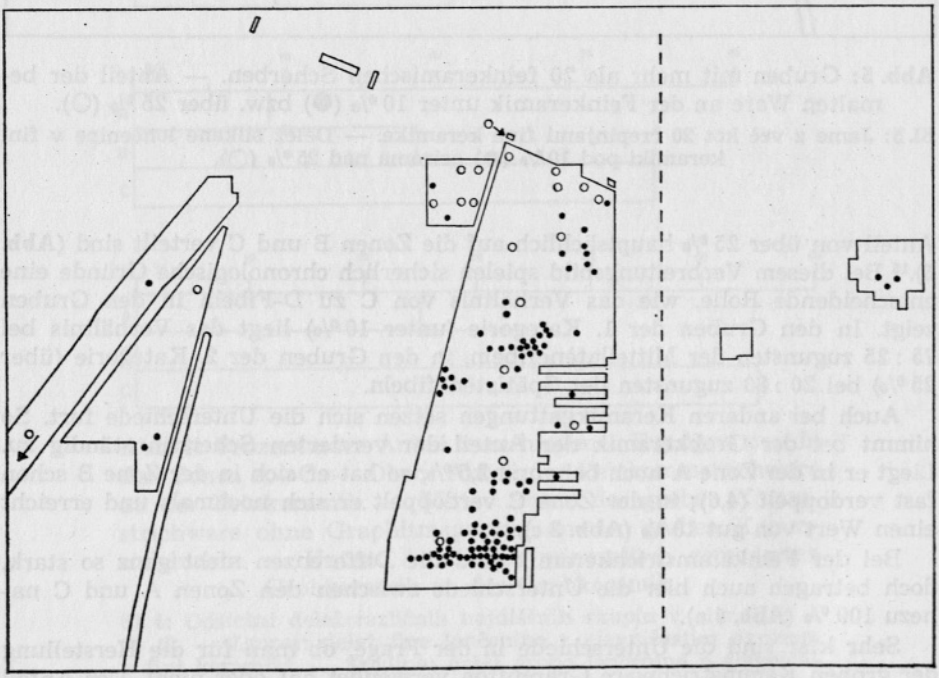

Abb. 6: Verbreitung von Münzgußformen (●) und Feinwaagen (○).
Sl. 6: Razprostranjenost novčnih kalupov (●) in preciznih tehtnic (○).

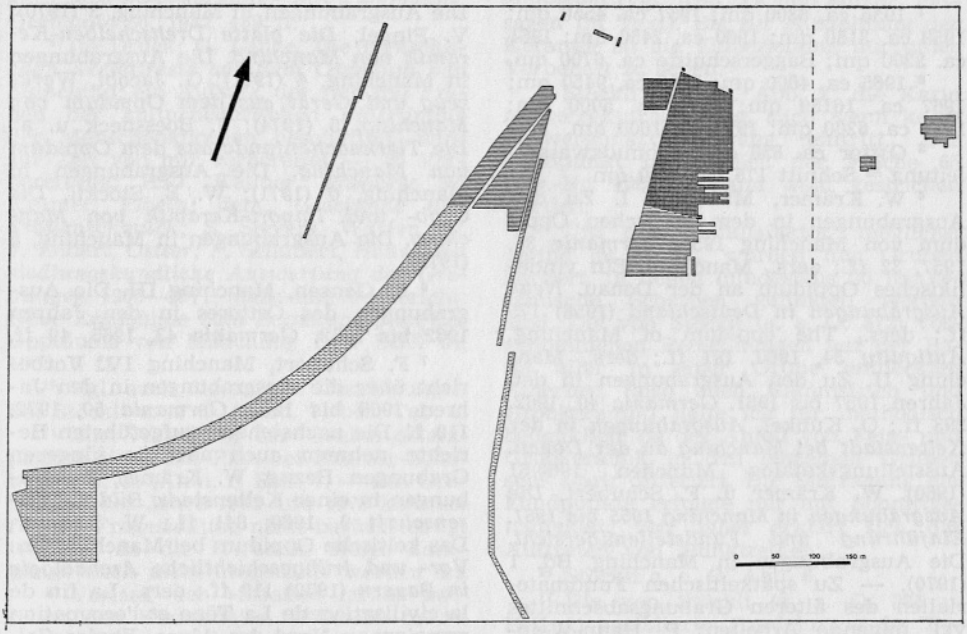

Abb. 7: Schematisierte Zoneneinteilung im Oppidum von Manching.
Sl. 7: Shematizirana delitev na območja v manchinškem oppidumu.

lich die Ausdehnung nach Norden ist ungeklärt. Dieses kleine Areal von kaum mehr als 200 × 200 Metern ist besonders im Hinblick auf die Gesamtgröße der Siedlung bemerkenswert. Über die Gründe, die hinter diesem Erscheinungsbild stehen, kann man beim derzeitigen Bearbeitungsstand natürlich nur spekulieren. Sicherlich spielt der Faktor Zeit eine wichtige Rolle, dies machen nicht zuletzt die Fibeln deutlich. Zweifelsohne sind aber auch strukturelle Gründe von großer Bedeutung. Dies zeigt beispielsweise eine Kartierung von Münzgußformen und Feinwaagen (**Abb. 6**).[18] Die Münzgußformen konzentrieren sich im Bereich der Grabungsflächen 1958 und 1955, im Bereich der Straßengrabung wurden sie nur ganz vereinzelt gefunden. Dieses Verbreitungsbild unterscheidet sich sehr deutlich von dem der Feinwaagen, denen man ebenfalls eine Verbindung mit dem Münzwesen nachsagt.[19]

Wir wissen nicht, ob sich in der Zone A der älteste Kern des Oppidums verbirgt; wir wissen auch nicht, ob es innerhalb des umwallten Areals nicht mehrere ähnliche Zonen gegeben hat, die vielleicht erst im Laufe der Zeit 'zusammengewachsen' sind. Ich hoffe aber, daß die fortschreitenden Untersuchungen uns in dieser Frage ein Stück weiterbringen werden. An diesem Punkt setzt letztendlich die Diskussion über Entwicklung, Struktur und Funktion jener spätkeltischen Siedlungen des mitteleuropäischen Raumes ein, die wir — vielleicht mit etwas leichter Hand — unter dem Begriff 'oppida' zusammenfassen und dabei an stadtartige Siedlungen oder sogar an Städte denken.

[1] 1955 ca. 6300 qm; 1957 ca. 4550 qm; 1958 ca. 3150 qm; 1960 ca. 2450 qm; 1961 ca. 2200 qm; Baggerschnitte ca. 6700 qm.

[2] 1965 ca. 4600 qm; 1966 ca. 9450 qm; 1967 ca. 16150 qm; 1971 ca. 5000 qm; 1972 ca. 6200 qm; 1973 ca. 1600 qm.

[3] Osttor ca. 850 qm; Schmutzwasserleitung = Schnitt 175 ca. 4100 qm.

[4] W. Krämer, Manching I. Zu den Ausgrabungen in dem keltischen Oppidum von Manching 1955. *Germania* 35, 1957, 32 ff.; ders., Manching. Ein vindelikisches Oppidum an der Donau. *Neue Ausgrabungen in Deutschland* (1958) 175 ff.; ders., The oppidum of Manching. *Antiquity* 34, 1960, 191 ff.; ders., Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961. *Germania* 40, 1962, 293 ff.; O. Kunkel, *Ausgrabungen in der Keltenstadt bei Manching an der Donau.* Ausstellungskatalog München 1960/61 (1960). W. Krämer u. F. Schubert, *Die Ausgrabungen in Manching 1955 bis 1961. Einführung und Fundstellenübersicht.* Die Ausgrabungen in Manching Bd. 1 (1970). — Zu spätkeltischen Fundmaterialien des älteren Grabungsabschnittes vgl. folgende Arbeiten: P. Hahn-Weinheimer, Spektrochemische und physikalische Untersuchungen an latènezeitlichen Glasfunden aus dem Oppidum von Manching, 1955. *Beilage Sammbl. Hist. Ver. Ingolstadt* 65, 1956, 3 ff.; H.-J. Kellner, Die älteste keltische Fundmünze aus dem Oppidum von Manching. *Germania* 39, 1961, 299 ff.; W. Krämer, Fremder Frauenschmuck aus Manching. *Germania* 39, 1961, 305 ff.; O. Kunkel, Zur Frage keltischer Glasindustrie. Nach einer Manchinger Fundgruppe. *Germania* 39, 1961, 322 ff.; O. Rochna, Zur Herkunft der Manchinger Sapropelit-Ringe. *Germania* 39, 1961, 329 ff.; R. A. Maier, Zu keltischen Würfelfunden aus dem Oppidum von Manching. *Germania* 39, 1961, 354 ff.; F. Maier, Zur bemalten Spätlatènekeramik aus dem Oppidum von Manching. *Germania* 39, 1961, 360—368; J. Boessneck, Zu den Tierknochenfunden aus dem Oppidum von Manching. *Germania* 39, 1961, 368 ff.; F. Maier, Zur bemalten Spätlatènekeramik in Mitteleuropa. *Germania* 41, 1963, 259 ff.; W. Krämer, Silberne Fibelpaare aus dem letzten vorchristlichen Jahrhundert. *Germania* 49, 1971, 111 ff.

[5] I. Kappel, *Die Graphitton-Keramik von Manching.* Die Ausgrabungen in Manching, 2 (1969); F. Maier, *Die bemalte Spätlatène-Keramik von Manching.* Die Ausgrabungen in Manching, 3 (1970); V. Pingel, *Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching.* Die Ausgrabungen in Manching, 4 (1971); G. Jacobi, *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching,* 5 (1974); J. Boessneck u. a., *Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching.* Die Ausgrabungen in Manching, 6 (1971); W. E. Stöckli, *Die Grob- und Import-Keramik von Manching.* Die Ausgrabungen in Manching, 8 (1979).

[6] R. Gensen, Manching III. Die Ausgrabungen des Osttores in den Jahren 1962 bis 1963. *Germania* 43, 1965, 49 ff.

[7] F. Schubert, Manching IV. Vorbericht über die Ausgrabungen in den Jahren 1965 bis 1967. *Germania* 50, 1972, 110 ff. Die nachstehend aufgeführten Berichte nehmen auch auf die jüngeren Grabungen Bezug. W. Krämer, Ausgrabungen in einer Keltenstadt. *Bild d. Wissenschaft* 9, 1969, 841 ff.; W. Krämer, Das keltische Oppidum bei Manching. In: *Vor- und frühgeschichtliche Archäologie in Bayern* (1972) 119 ff.; ders., La fin de la civilisation de La Tène et l'occupation romaine au Nord des Alpes. *Etudes Celtiques* 13, 1973, 629 ff.; ders., Das Ende der Spätlatènezivilisation und die römische Okkupation nördlich der Alpen. 8. *Congrès UISPP Belgrad* 1971, Bd. 3 (1973) 194 ff.; ders., Das keltische Oppidum bei Manching. In: Th. Müller u. a. (Hrsg.), *Ingolstadt,* Bd. 1 (1974) 19 ff.; ders., Zwanzig Jahre Ausgrabungen in Manching 1955 bis 1974. *Ausgrabungen in Deutschland,* 1 (1975) 287 ff.; W. E. Stöckli, Bemerkungen zur räumlichen und zeitlichen Gruppierung der Funde im Oppidum von Manching. *Germania* 52, 1974, 368 ff.; G. Jacobi, Haus und Handwerk im keltischen Oppidum. *Wohnungsbau im Altertum. Diskussion zur archäologischen Bauforschung,* 3 (1979) 75 ff.; F. Schubert, Realschule am Keltenwall — ein Name mit Tradition. In: *10 Jahre Realschule am Keltenwall* (1982) 33 ff.

[8] Vgl. die Arbeiten von Maier, Jacobi und vor allem Stöckli in Anm. 5; G. Jacobi, Zum Schriftgebrauch in keltischen Oppida nördlich der Alpen. *Hamburger Beitr. z. Arch.* 4, 1974, 171 ff.; F. Maier, Ein Gefäßdepot mit bemalter Keramik in Manching. *Germania* 54, 1976, 63 ff.; W. Krämer u. F. Schubert, Zwei Achsnägel aus Manching. Zeugnisse keltisher Kunst der Mittellatènezeit. *Jahrb. DAI* 94, 1979, 366 f.; W. Krämer, Graffiti

auf Spätlatènekeramik aus Manching. *Germania* 60, 1982, 489 ff.

[9] Im Druck: G. Lange, *Die menschlichen Skelettreste aus dem Oppidum von Manching;* ein Aufsatz, der sich mit Fragen der kulturhistorischen Einordnung der Menschenknochen beschäftigt, wird zur Zeit von mir vorbereitet. — In Vorbereitung: H.-J. Kellner, *Münzen;* W. Krämer, *Fibeln;* ders., *Glasfunde und Frauenschmuck;* S. Sievers, *Waffen;* D. v. Endert, *Osttor;* F. Schubert, *Haus- und siedlungskundliche Auswertung der Grabungen* 1965—1971; dazu ein Vorbericht: Neue Ergebnisse zum Bebauungsplan des Oppidums von Manching. *Ber. RGK* 64, 1983, 5 ff.

[10] Vgl. auch die entspr. Überlegungen bei Stöckli a. a. O. (Anm. 7) bes. Tab. 2.

[11] Zur Verteilung der Grabungskampagnen siehe den Plan bei Krämer-Schubert a. a. O. (Anm. 1) Beil. 7. — Die Grabungen der Jahre 1972 und 1973 konnten für die Fragestellung nicht berücksichtigt werden, da die Keramik dieser Jahrgänge noch nicht ausgezählt worden ist.

[12] Verlauf der »Straße« (grob) zwischen den Koordinaten 1370/1310 m bei —10/—20 m: vgl. *Germania* 50, 1972, Beil. 4.

[13] Die Einbeziehung der Grabungen 1972 und 1973 in die Karte der Zoneneinteilung erfolgt aufgrund des Verhältnisses von Latène C und D-Fibeln in den beiden Grabungskampagnen, die sich in das für die Zonen A und B typische Bild einpassen (vgl. Abb. 3 a und entspr. Passagen im Text). Bis zur Auszählung der Keramik ist die Einbeziehung nur unter Vorbehalt zu sehen.

[14] Stöckli a. a. O. Abb. 2; die Karte ist korrekturbedürftig, auch wenn keine Schwerpunktverlagerung eintritt. Der Fundpunkt im Bereich der Fläche 65 (Inv.-Nr. 1967/62) kann wohl gestrichen werden.

[15] Um den ‚Zufallsfaktor' möglichst gering zu halten, wurden nur Gruben kartiert, in denen mindestens 20 feinkeramische Scherben gefunden worden sind. Die von Stöckli (a. a. O. 372) vorgenommenen Berechnungen auf der Basis aller in einer Grube entdeckten Scherben (also auch Kammstrich und Grobkeramik) halte ich für methodisch bedenklich, da der Anteil von Fein- und Grobkeramik in den einzelnen Gruben sehr stark differiert. Die Eintragung der Fundpunkte erfolgte nur auf Schnittgenauigkeit; von daher erklärt sich das Auftreten von ‚Punktreihen'.

[16] Stöckli a. a. O. Abb. 6.

[17] Die von Stöckli (a. a. O. 375 u. Beil. 1) postulierte ‚Ausdehnung der Besiedlung während LT C1' läß sich bei dem derzeitigen Bearbeitungsstand nicht belegen.

[18] Für freudliche Hinweise bin ich Herrn Dr. H. Gerdsen zu Dank verpflichtet.

[19] Jacobi a. a. O. (Anm. 5) 86.

NOVA RAZISKOVANJA V OPPIDUMU MANCHING

Povzetek

Avtor analizira keramične najdbe, odkrite v latenskodobni naselbini Manching pri Ingolstadtu na Bavarskem. Na osnovi statistične analize predlaga delitev doslej izkopane naselbinske površine na tri območja in razpravlja o možnih vzrokih za nastanek teh treh območij.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 147—162

ANTIČNE NAJDBE IZ POSAVJA

POROČILO O IZKOPAVANJIH V LETIH 1974—1982

MITJA GUŠTIN

Posavski muzej, Cesta prvih borcev 1, YU-68250 Brežice

Posavje z obsežnim in rodovitnim Krškim poljem ter Gorjanci na jugu in Orlico na severu je bilo razmeroma gosto naseljeno že v eneolitiku, predvsem pa od časa kulture žarnih grobišč dalje. S prihodom Rimljanov v naše kraje pa številne najdbe kažejo na bogato pokrajino s številnimi kmetijami in naselbinami. Podlaga tej antični poselitvi so bila že v predhodnem tisočletju izkrčena polja ter razvita živinoreja in poljedelstvo na plodni zemlji. Tem naravnim danostim sta se pridružili tudi pomembni cestni žili *Aquileia—Emona—Siscia* in *Virunum—Celeia—Siscia* ter izgradnja rečnega pristanišča pri današnjem Drnovem za časa Flavijcev, ki je omogočila reden tovorni promet po Savi navzdol.

Na arheološki karti je označenih preko 30 do sedaj odkritih antičnih najdišč v Posavju in savski soteski do Radeč in Zidanega mosta.[1] Med njimi je najpomembnejše antično mesto v Drnovem — *Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum.* Izkopavanja na tem najdišču so odkrila številne ostanke arhitekture in pristaniških konstrukcij ter obsežno in bogato grobišče, v katerem pridatki odsevajo pomen, ki ga je Neviodunum imel kot upravno, prometno in trgovsko središče.[2] Med antičnimi najdišči Posavja je treba poudariti »dvorec« v Orešju na Bizeljskem[3] ter odkritje mitreja v Zgornji Pohanci pri Brežicah.[4] K tem izstopajočim antičnim odkritjem pa moramo prišteti številne podeželske kmetije — vile rustike, katerih ruševine in grobišča so bila odkrita v okolici Dobove, zaledju Nevioduna v savski soteski, pa tudi visoko v hribih na obronkih Krškega polja.[5] Z nemirnim 3. in 4. stoletjem se začne zidava utrjenih naselbin, trdnjav in zatočišč. Sem sodi predvsem gradnja trdnjave na Velikih Malencah ter pozneje močno utrjeni naselbini na Ajdovskem gradcu nad Vranjem in Svetih Gorah na Bizeljskem.[6]

Arheološka izkopavanja na področju antike so bila v obravnavanem obdobju 1974—1982, razen dolgoletnih sistematičnih raziskav Narodnega muzeja na Ajdovskem gradcu in P. Koroščeve na Svetih Gorah, izključno zaščitnega značaja.

Pri delih v peskokopih so bili v Dobovi in na Drnovem odkriti antični zidani vodnjaki,[7] na Libni pa kamnit tlak iz časa Galijena, ki pokriva železnodobne sloje.[8] V Gradcu nad Podbočjem[9] so pri širjenju ceste, v Dolnjem Brezovem pa pri izravnavi terena za novo Liscino tovarno[10] naleteli na antične stavbne zidove. Izkopavanje v Levakovi jami pri Šutni je pokazalo žal povsem uničen,

a bogat antičen sloj.[11] V Sajevcah so pri ravnanju poljske poti naleteli na antično grobnico, medtem ko so s strojnim rigolanjem za sadovnjak v Brveh povsem uničili antično grobišče s skeletnimi in žganimi pokopi. Ob izkopu zemlje za klet so v središču Dobove naleteli na manjše grobišče z žarnogrobiščnimi, antičnimi in slovanskimi pokopi.[12] Pri obnovi cerkve Sv. Martina v Velikih Malencah ter pri oranju na ledini Krivica v Rovišču pa so bili odkriti tudi novi nagrobniki.[13]

Večina navedenih najdišč je bila v arheološki literaturi, še posebej pa med antičnimi najdišči v Arheoloških najdiščih Slovenije že zabeležena. Najdbe in podatki izvirajo predvsem iz časa pred 1. svetovno vojno, deloma pa tudi iz obsežne arheološke dejavnosti v petdesetih in šestdesetih letih ob gradnji magistralne ceste Bratstva in enotnosti Ljubljana—Zagreb ter ob načrtnih raziskavah v Drnovem. Najdbe iz starejšega obdobja hranita Prirodoslovni muzej na Dunaju in Narodni muzej v Ljubljani, iz povojnega pa Posavski muzej v Brežicah. Povsem novi sta lokaciji antičnih kmetij ali zaselkov pri grobišču na Humekovi parceli v Dobovi in v Mihalovcu.

Zaščitni izkopavalni posegi na navedenih antičnih objektih so bili praviloma izvedeni prepozno. Gradbena operativa je že opravila svoje in je bila večina stavbnega in grobnega gradiva uničenega. Kljub temu zaslužijo izkopavanja pozornost tako po svojevrstnih značilnostih posameznega najdišča, kot predvsem zaradi izpopolnjevanja našega vedenja o antični poselitvi naših krajev. Levakova jama pri Šutni z ostanki skeletnih pokopov predstavlja izjemen primer antičnega sakralnega prostora; grobnica v Sajevcah leži sredi gomilnega grobišča starejše železne dobe in potrjuje kontinuiteto uporabe tega pogrebnega prostora skozi več obdobij. Podobno je tudi v Dobovi in okolici, saj na parceli Humek, na ledini Gomilice pa tudi v Selah prazgodovinskim grobovom sledijo antični ter celo slovanski pokopi.

Odkritje ostankov vile rustike na Gradcu in najnovejša izkopavanja na hrvaškem Žumberku v Novi vasi kažejo, da so bil tako obsavski kot obsotelski hribi v antiki poseljeni tudi nad 500 in 600 m nadmorske višine.

Gradec nad Podbočjem, obč. Krško

Vas Gradec leži južno od pobočja hriba, na katerem stoji cerkvica Sv. Miklavža (kota 577). Pot v Gradec vodi iz Podbočja preko Šutne strmo navzgor na obrobje Gorjancev mimo Brezja in Prušnje vasi. Lega vasi, predvsem pa antičnega arheološkega najdišča, je visoko nad Krškim poljem, obrnjena bolj proti višjim pobočjem Gorjancev na jugu kot pa pogledu na Krško ravan. S svojo sončno lego predstavlja Gradec še danes bogat poljedelski kraj. V antiki pa je bila kmetija postavljena ob poti, ki je vodila s Krškega polja na vrh Gorjancev ter naprej na Žumberak.

Ruševine antične stavbe so bile odkrite na ledini Grublice. To ime je zapisano že v franciscejskem katastru na parceli 398/1 K. O. Planina (**Sl. 1**). Še do leta 1973 so se na parceli nahajale mogočne kamnite gomile, ki so jih dali kmetje odstraniti, ko so širili cesto Brezje—Gradec. Prav ob širitvi ceste, ki poteka tik parcele, so se v neposredni bližini gomil v useku pokazali ostanki zidu, vezanega z malto, ter kosi keramike in opeke iz antičnega časa.

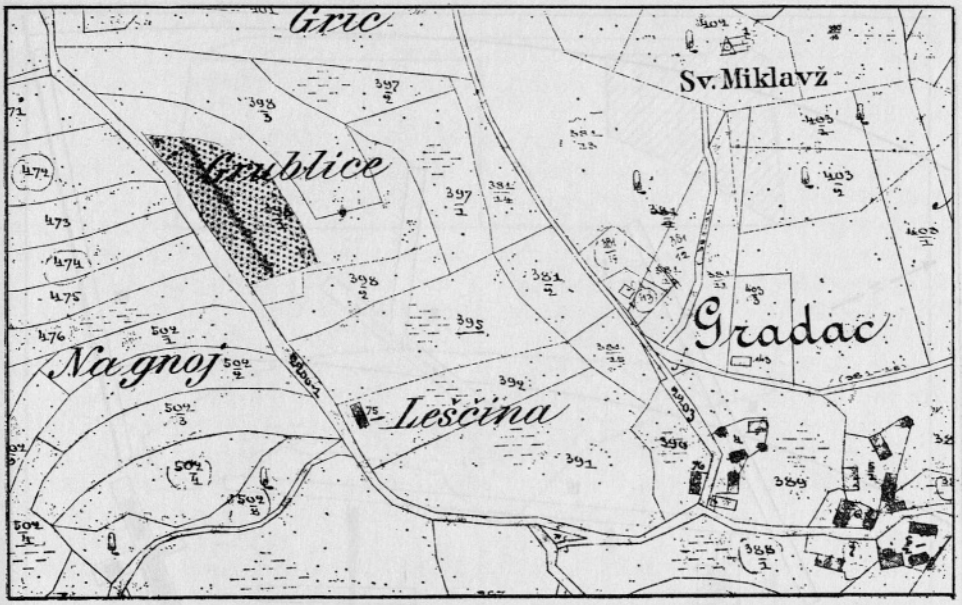

Sl. 1: Gradec nad Podbočjem, lokacija Grublic na katastrski mapi.
Abb. 1: Gradec über Podbočje, Lage von Grublice auf dem Katastralplan.

O odkritju arheoloških ostalin in odstranitvi gomil je bil obveščen *Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo,* ki je takoj po ogledu spomladi 1974 sprožil zavarovalno izkopavanje. Raziskavo je v mesecu avgustu istega leta izvedla ekipa *Posavskega muzeja* iz Brežic pod vodstvom podpisanega in s sodelovanjem Jožeta Omana iz Ljubljanskega regionalnega zavoda.

Sondiranje in izkopavanje je bilo osredotočeno predvsem na mesta, kjer so stale gomile — kamnite groblje, ter na odkopavanje zidu, ki so ga odkrili pri širjenju cestišča (**Sl. 2**). Gomile so se izkazale za recentno tvorbo, saj so nastale iz zbranih in na kup zmetanih kamnitih ruševin, raztresenih po vsej njivi. Tudi ostanki zidu, ki so bili ob cesti najbolje ohranjeni, so proti notranjosti njive počasi izginili.

O b j e k t — Del z malto vezanega zidu širine 60 cm ter do 30 cm ohranjene višine dokazuje, da je na ledini Grublice stal v antiki večji dobro zidan objekt. Žal je bil zid le v predelu ob cesti bolje ohranjen, v notranjosti njive pa so ga s časom povsem izorali. Ob zidu so bile predvsem na področju proti cesti številne keramične najdbe, železni predmeti ter fragment mlinskega kamna, živalske kosti in neznačilni kosi opeke (**Sl. 3—4; 5:** 1—12).

Obseg izkopanega zidu znaša 16 m v dolžino ter v enem kraku 8 m v dolžino. Širina izkopanega področja je znašala okrog 0,8 m.

S o n d a I — Kopana je bila v dolžini 9 m, širini 1 m in v globino 0,40 m do sterilne zemlje. V sondi ni bilo nobene najdbe.

S o n d a II — Dolžina sonde je znašala 10,50 m, široka je bila 1 m in globoka 0,40 m. Sonda je bila večinoma prazna, le na enem koncu smo naleteli na skupino

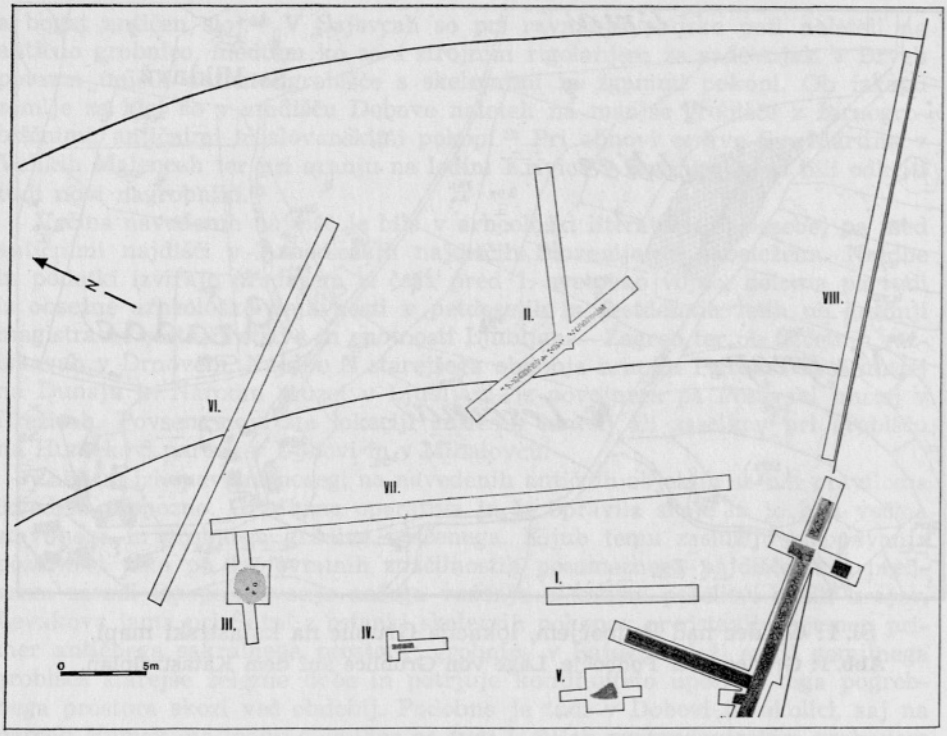

Sl. 2: Gradec nad Podbočjem, izkopavanje 1974.
Abb. 2: Gradec über Podbočje, Ausgrabung im J. 1974.

kamnov, ki so verjetno ostanek temeljne osnove nekega zidu. Razmeroma maloštevilne najdbe so ležale v območju kamnov (**Sl. 6:** 1—4).

Sonda III — Sondo smo zastavili preko komaj opazne vzpetine v dolžini 6,60 m in širini 0,70 m. Sredi sonde se je pokazala lisa, v kateri je bilo izredno veliko žganine, nekaj keramičnih in železnih fragmentov (**Sl. 5:** 13—17).

Sonda IV — Zastavljena v manjšem obsegu, saj je bila samo 3,60 m dolga in 0,70 m široka. Naleteli smo na skupino drobnih kamnov, med katerimi so ležali železna obročasta fibula in nekaj fragmentov keramike. Okrog kamnov v ostalih predelih sonde je bila zemlja povsem sterilna (**Sl. 6:** 6—10).

Sonda V — Izkop v dolžini 4,85 m in širini 60 cm smo v predelu, kjer so bili kamni, razširili na 2,25 m. V sondi smo našli le nekaj fragmentov keramike in delček mlinskega kamna (**Sl. 6:** 5).

Sonda VI — Kopana je bila preko področja domnevnih gomil v dolžini 24 m in širini 0,80 m. Izkazala se je za povsem prazno.

Sonda VII — S to sondo smo želeli preveriti potek zidov objekta. Tega zaradi zasajene kulture na sosednji njivi nismo mogli slediti, zato smo potegnili ob parcelni meji kontrolno sondo v dolžini 23,80 m in širini 0,80 m. Sonda je bila povsem prazna.

Sonda VIII — 30,80 m dolga in 0,90 m široka sonda je bila povsem negativna. Med humusom smo našli nekaj keramike ter železna predmeta (**Sl. 6:** 11—15).

Ostanki zidov in temeljev so skromni in ne omogočajo rekonstrukcije stavbnega tlorisa in s tem seveda opredelitve poslopja znotraj sklopa stavbne arhi-

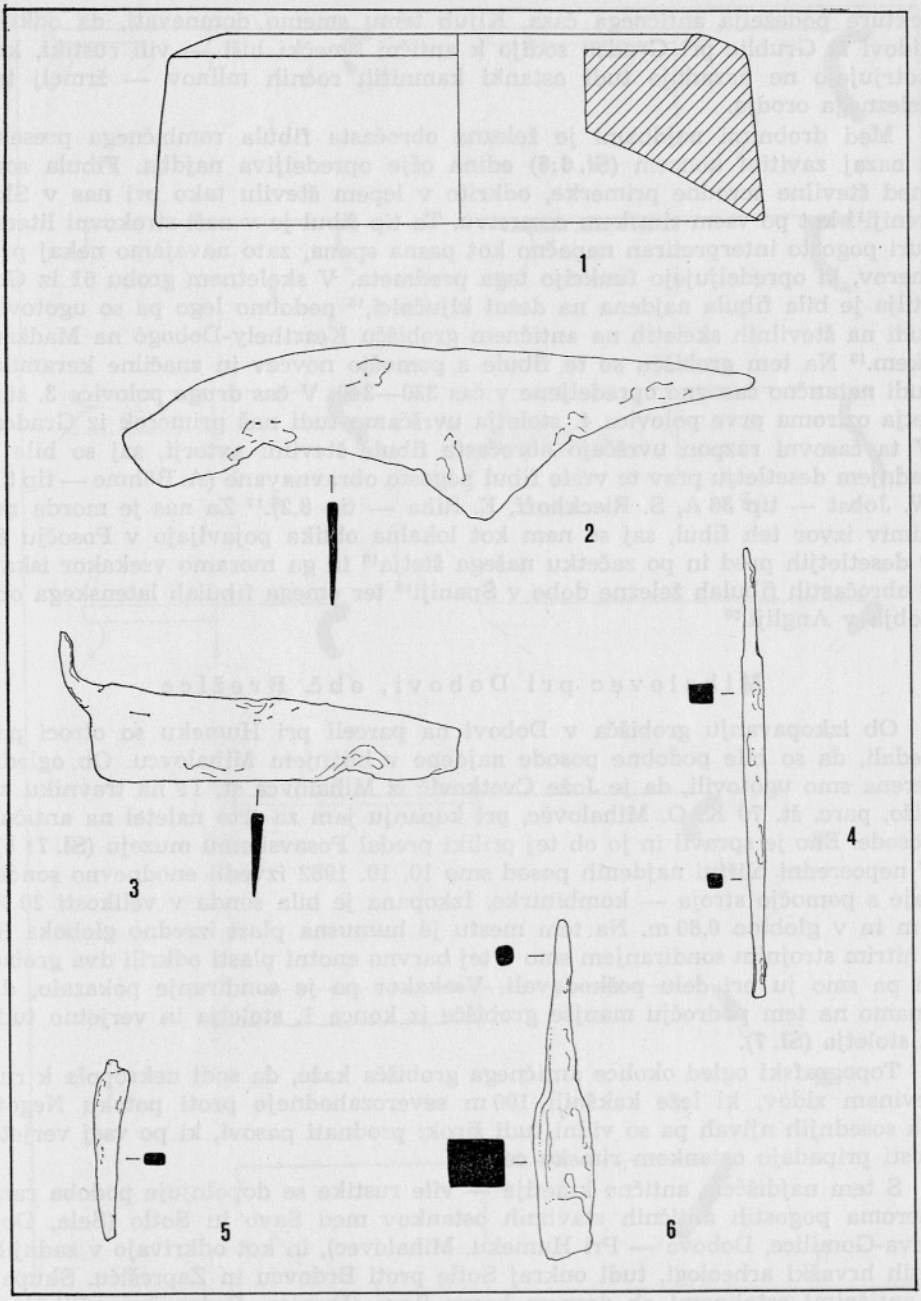

Sl. 3: Gradec nad Podbočjem (rekonstrukcije 1/4, ostalo 1/2).
Abb. 3: Gradec über Podbočje (M = Rekonstruktionen 1/4, das Übrige 1/2).

tekture podeželja antičnega časa. Kljub temu smemo domnevati, da odkriti zidovi iz Grublic pri Gradcu sodijo k antični kmečki hiši — vili rustiki, kar potrjujejo ne nazadnje tudi ostanki kamnitih ročnih mlinov — žrmelj ter železnega orodja.

Med drobnimi najdbami je železna obročasta fibula rombičnega preseka z nazaj zavitim koncem (**Sl. 6:6**) edina ožje opredeljiva najdba. Fibula sodi med številne sorodne primerke, odkrite v lepem številu tako pri nas v Sloveniji[14] kot po vsem rimskem cesarstvu. Ta tip fibul je v naši strokovni literaturi pogosto interpretiran napačno kot pasna spona, zato navajamo nekaj primerov, ki opredeljujejo funkcijo tega predmeta. V skeletnem grobu 61 iz Gostilja je bila fibula najdena na desni ključnici,[15] podobno lego pa so ugotovili tudi na številnih skeletih na antičnem grobišču Keszthely-Dobogó na Madžarskem.[16] Na tem grobišču so te fibule s pomočjo novcev in značilne keramike tudi natančno časovno opredeljene v čas 330—340. V čas druge polovice 3. stoletja oziroma prve polovice 4. stoletja uvrščamo tudi naš primerek iz Gradca. V ta časovni razpon uvrščajo obročaste fibule številni avtorji, saj so bile v zadnjem desetletju prav te vrste fibul pogosto obravnavane (A. Böhme — tip 51, W. Jobst — tip 36 A, S. Rieckhoff, E. Riha — tip 8,2).[17] Za nas je morda zanimiv izvor teh fibul, saj se nam kot lokalna oblika pojavljajo v Posočju že v desetletjih pred in po začetku našega štetja[18] in ga moramo vsekakor iskati v obročastih fibulah železne dobe v Španiji[19] ter omega fibulah latenskega obdobja v Angliji.[20]

Mihalovec pri Dobovi, obč. Brežice

Ob izkopavanju grobišča v Dobovi na parceli pri Humeku so otroci povedali, da so bile podobne posode najdene v bližnjem Mihalovcu. Ob ogledu terena smo ugotovili, da je Jože Cvetkovič iz Mihalovca št. 11 na travniku za hišo, parc. št. 79 K. O. Mihalovec, pri kopanju jam za trto naletel na antične posode. Eno je spravil in jo ob tej priliki predal Posavskemu muzeju (**Sl. 7: 5**). V neposredni bližini najdenih posod smo 10. 10. 1982 izvedli enodnevno sondiraje s pomočjo stroja — kombinirke. Izkopana je bila sonda v velikosti 20 × 2 m in v globino 0,80 m. Na tem mestu je humusna plast izredno globoka in s hitrim strojnim sondiranjem smo v tej barvno enotni plasti odkrili dva groba, ki pa smo ju pri delu poškodovali. Vsekakor pa je sondiranje pokazalo, da imamo na tem področju manjše grobišče iz konca 1. stoletja in verjetno tudi 2. stoletja (**Sl. 7**).

Topografski ogled okolice antičnega grobišča kaže, da sodi nekropola k ruševinam zidov, ki leže kakšnih 100 m severozahodneje proti potoku Negot. Na sosednjih njivah pa so vidni tudi široki prodnati pasovi, ki po vsej verjetnosti pripadajo ostankom rimske ceste.

S tem najdiščem antične kmetije — vile rustike se dopolnjuje podoba razmeroma pogostih antičnih stavbnih ostankov med Savo in Sotlo (Sela, Dobova-Gomilice, Dobova — Pri Humeku, Mihalovec), in kot odkrivajo v zadnjih letih hrvaški arheologi, tudi onkraj Sotle proti Brdovcu in Zapršiću. Skupaj z antičnimi ostalinami ob desnem bregu Save (Dvorce, Podgračeno, Ribnica) se kaže izredna poseljenost območja na obeh straneh Brežiških vrat, podobno kot je bila že v času kulture žarnih grobišč.

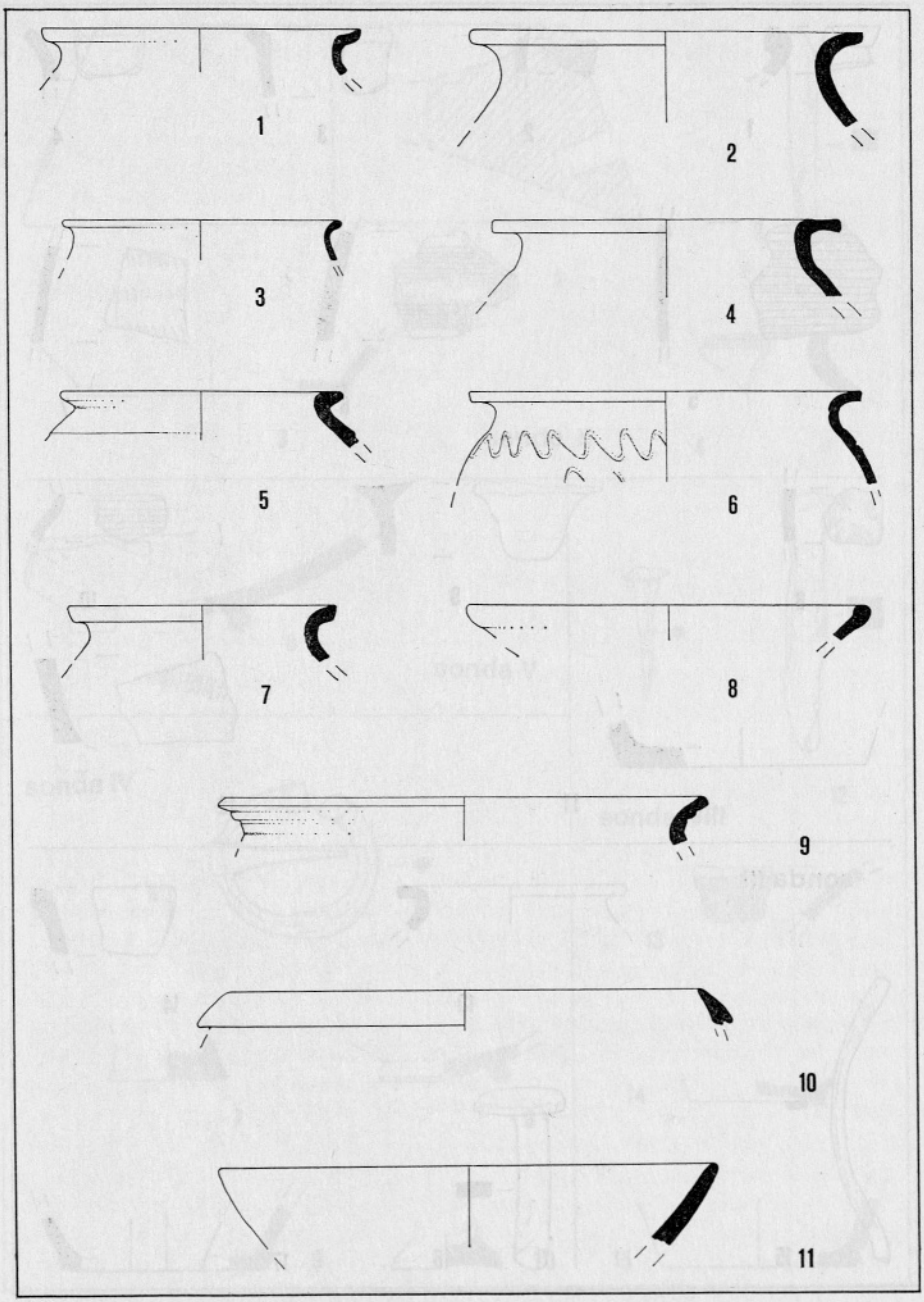

Sl. 4: Gradec nad Podbočjem (rekonstrukcije 1/4, ostalo 1/2).
Abb. 4: Gradec über Podbočje (M = Rekonstruktionen 1/4, das Übrige 1/2).

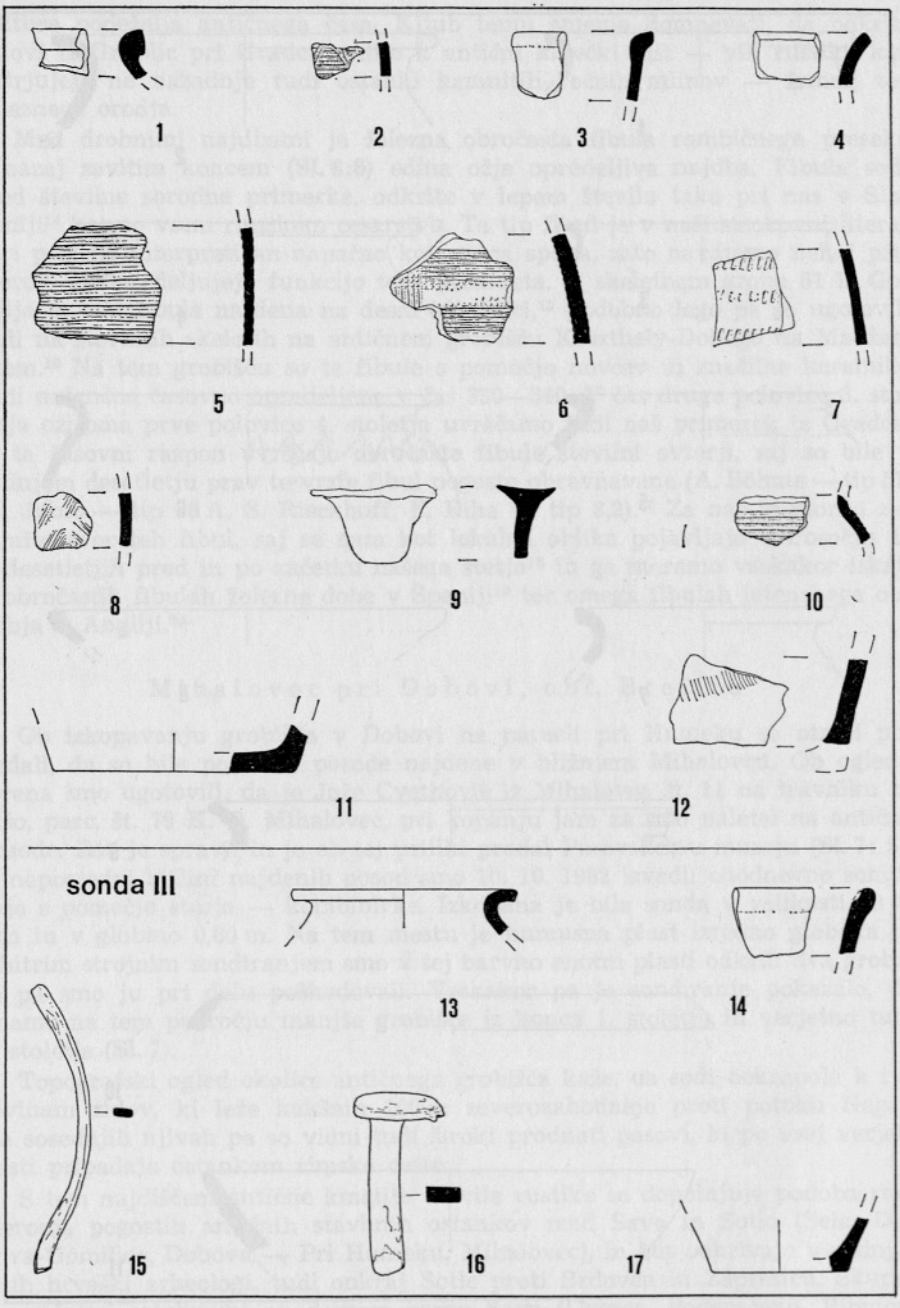

Sl. 5: Gradec nad Podbočjem (rekonstrukcije 1/4, ostalo 1/2).
Abb. 5: Gradec über Podbočje (M = Rekonstruktionen 1/4, das Übrige 1/2).

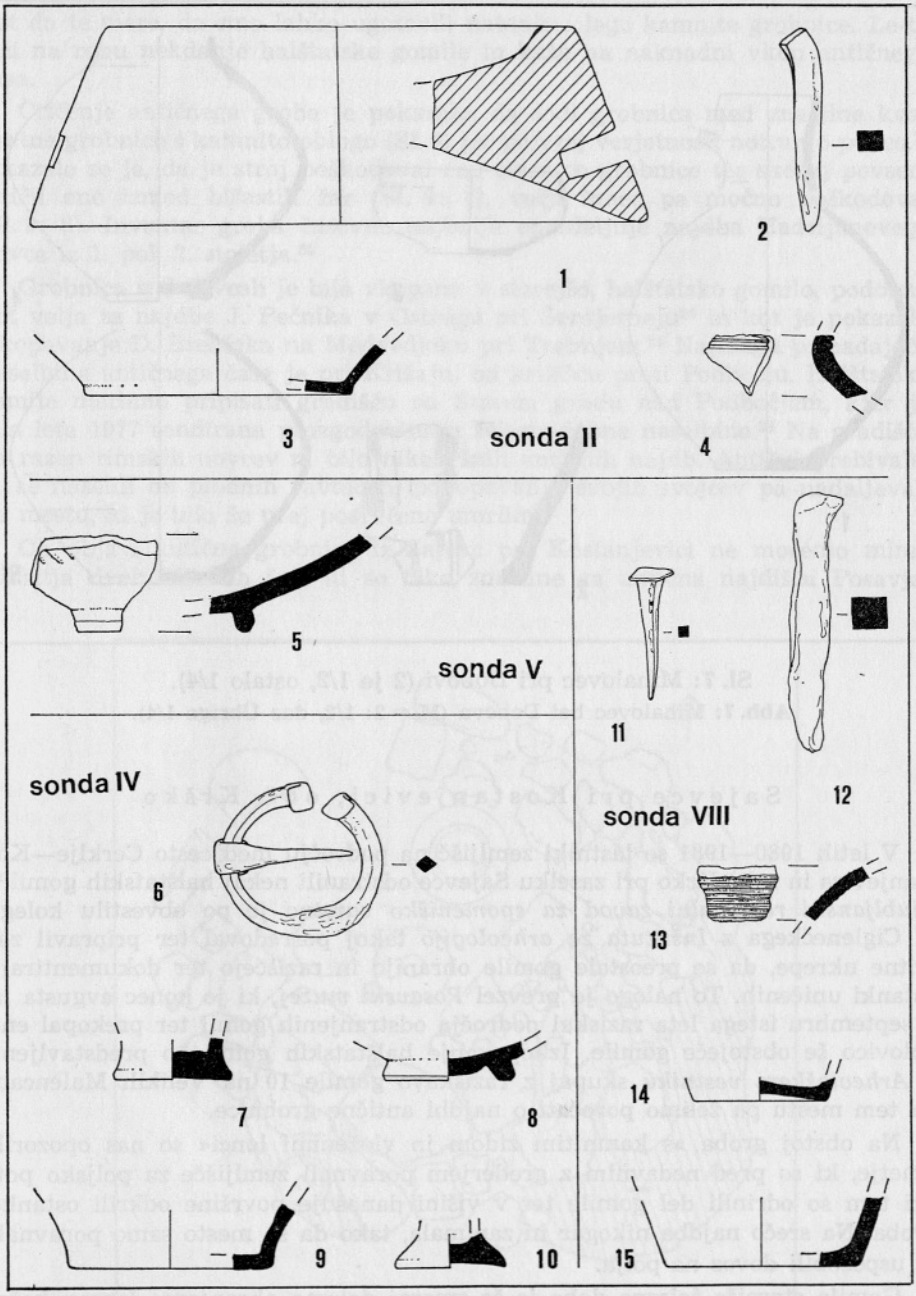

Sl. 6: Gradec nad Podbočjem (rekonstrukcije 1/4, ostalo 1/2).
Abb. 6: Gradec über Podbočje (M = Rekonstruktionen 1/4, das Übrige 1/2).

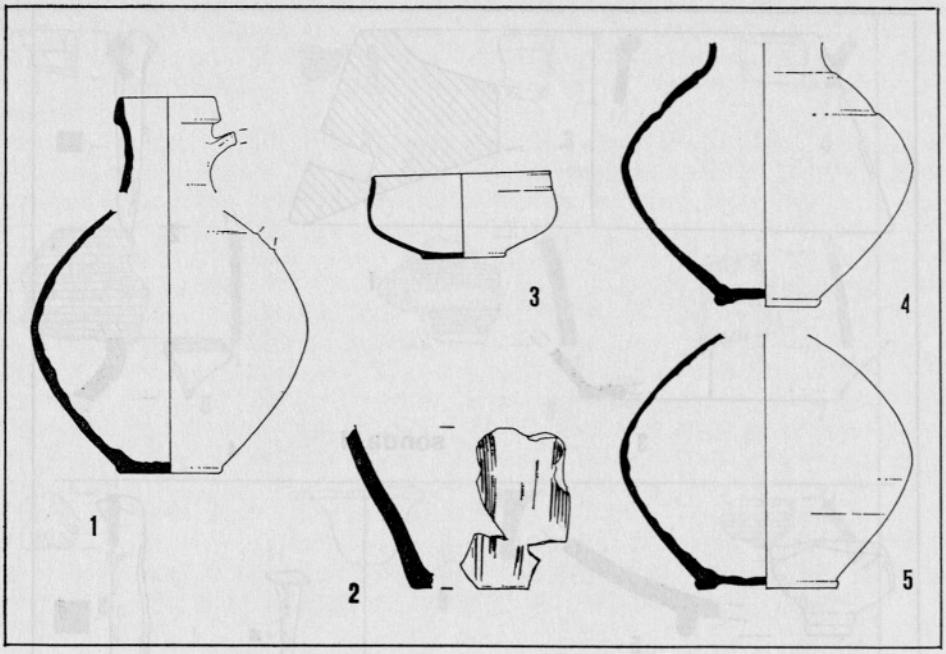

Sl. 7: Mihalovec pri Dobovi (2 je 1/2, ostalo 1/4).
Abb. 7: Mihalovec bei Dobova (M = 2: 1/2, das Übrige 1/4).

Sajevce pri Kostanjevici, obč. Krško

V letih 1980—1981 so lastniki zemljišč na področju med cesto Cerklje—Kostanjevica in reko Krko pri zaselku Sajevce odstranili nekaj halštatskih gomil.[21] *Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo* je po obvestilu kolega S. Ciglenečkega z *Inštituta za arheologijo* takoj posredoval ter pripravil zaščitne ukrepe, da se preostale gomile ohranijo in raziščejo ter dokumentirajo ostanki uničenih. To nalogo je prevzel *Posavski muzej,* ki je konec avgusta in v septembru istega leta raziskal področja odstranjenih gomil ter prekopal eno polovico še obstoječe gomile. Izkopavanje halštatskih gomil bo predstavljeno v *Arheološkem vestniku* skupaj z raziskavo gomile 10 na Velikih Malencah, na tem mestu pa želimo poročati o najdbi antične grobnice.

Na obstoj groba »s kamnitim zidom in vloženimi lonci« so nas opozorili kmetje, ki so pred nedavnim z grederjem poravnali zemljišče za poljsko pot. Pri tem so odrinili del gomile ter v višini današnje površine odkrili ostanke groba. Na srečo najdba nikogar ni zanimala, tako da so mesto samo poravnali in usposobili dovoz na polja.

Gomila starejše železne dobe je še zmeraj deloma ohranjena, čeprav kaže, da so jo že v času Schulza ali Pečnika konec 19. stoletja delno izkopali. Načrtno izkopavanje celotne gomile ni bilo mogoče in šele prvo deževje je spralo poljsko

pot do te mere, da smo lahko ugotovili natančno lego kamnite grobnice. Le-ta leži na robu nekdanje halštatske gomile in kaže na naknadni vkop antičnega časa.

Čiščenje antičnega groba je pokazalo, da sodi grobnica med značilne kvadratne grobnice s kamnito oblogo (**Sl. 8**) ter po vsej verjetnosti notranjo polico.[22] Izkazalo se je, da je stroj poškodoval eno stranico grobnice ter skoraj povsem uničil eno izmed hišastih žar (**Sl. 9**: 4), večji lonec pa močno poškodoval (**Sl. 9**: 6). Inventar groba časovno najbolje opredeljuje najdba Hadrijanovega novca iz 1. pol. 2. stoletja.[23]

Grobnica v Sajevcah je bila vkopana v starejšo, halštatsko gomilo, podobno kot velja za najdbe J. Pečnika v Ostrogu pri Šentjerneju[24] in kot je pokazalo izkopavanje D. Breščaka na Medvedjeku pri Trebnjem.[25] Najbližja pripadajoča naselbina antičnega časa je pri Križaju, na križišču proti Podbočju. Halštatske gomile moramo pripisati gradišču na Starem gradu nad Podbočjem, kjer je bila leta 1977 sondirana prazgodovinska železnodobna naselbina.[26] Na gradišču pa razen rimskih novcev ni bilo nikakršnih antičnih najdb. Antični prebivalci so se naselili ob plodnih ravnicah, pokopavanje svojih svojcev pa nadaljevali na mestu, ki je bilo že prej posvečeno umrlim.

Ob objavi antične grobnice iz Sajevc pri Kostanjevici ne moremo mimo odkritja dveh hišastih žar, ki so tako značilne za antična najdišča Posavja,

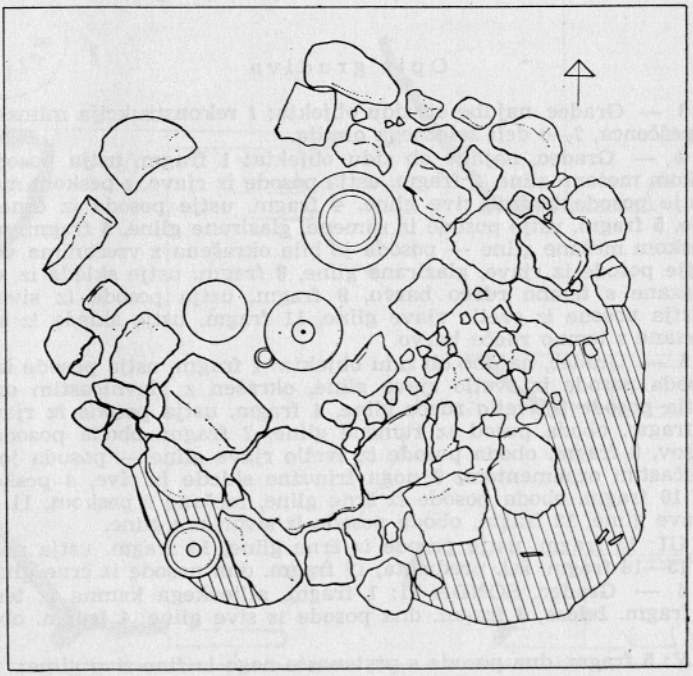

Sl. 8: Sajevce pri Kostanjevici, načrt grobnice.
Abb. 8: Sajevce bei Kostanjevica, Plan der Grabkammer.

vzhodne Dolenjske ter Bele Krajine.[27] Že A. Dularjeva je opozorila na nesprejemljivo tipološko datacijo najstarejših oblik ter s tem v zvezi podvomila v njihovo latensko poreklo.[28] Kot tehten argument navaja odsotnost tovrstih žar na najdiščih, kjer lahko dokažemo nepretrgano pokopavanje tako v poznolatenskem kot zgodnjerimskem obdobju: na Šmarjeti, Mihovem ter v Novem mestu — Beletovem vrtu.

Bežen pregled tistih grobnih celot s hišastimi žarami, ki jih je možno na podlagi pridatkov časovno opredeliti, kaže, da se je običaj polaganja žganine v posebej za ta namen izdelano posodo pojavil šele konec 1. stoletja! Večina grobnih celot, ki vsebujejo hišaste žare in so po možnosti datirane z novci ali značilnimi keramičnimi oblikami, sodi v 2. stol. ter 1. pol. 3. stol. Ob že predloženih grobovih v monografiji Petra Petruja ter kasnejših objavah grobov iz Bele Krajine nam te časovne opredelitve potrjujejo tudi grobne celote iz Zloganj,[29] Velikega Kamna[30] in Sajevc (**Sl. 9**).

Ni naš namen, razrešiti natančnejše datiranje spremne lončenine in drugega gradiva v antičnih grobnih celotah s hišastimi žarami, temveč ponovno opozoriti na nevzdržno tezo o poznolatenskem izvoru hišastih žar. Izdelovalce kot tudi odjemalce hišastih žar moramo iskati v tistih naseljencih, ki so v obdobju Flavijcev dobili mestne pravice v novi naselbini na Drnovem (Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum). Prav v tem času — drugi polovici 1. stoletja pa nastopi intenzivno poseljevanje Vzhodne Slovenije od Posavja pa do Bele Krajine in v ta čas sodijo tudi najstarejše grobne celote s hišastimi žarami.

Opis gradiva

Slika 3 — Gradec, najdbe ob zidu objekta: 1 rekonstrukcija mlinskega kamna iz svetlega peščenca, 2—6 deli železnega orodja.

Slika 4 — Gradec, najdbe ob zidu objekta: 1 fragm. ustja posode iz svetlo rjave, s peskom mešane gline, 2 fragm. ustja posode iz rjave, s peskom mešane gline, 3 fragm. ustje posode iz fine sive gline, 4 fragm. ustje posode iz črne, s peskom mešane gline, 5 fragm. ustje posode iz rumene, glazirane gline, 6 fragm. ustje posode iz sive, s peskom mešane gline — posoda je bila okrašena z vrezanima valovnicama, 7 fragm. ustje posode iz rjave, glazirane gline, 8 fragm. ustje sklede iz svetlo rdeče gline, premazane s temno rdečo barvo, 9 fragm. ustja posode iz sivočrne gline, 10 fragm. ustja posode iz svetlo rjave gline, 11 fragm. ustje sklede iz svetlo rdeče gline, premazane s temno rdečo barvo.

Slika 5 — Gradec, najdbe ob zidu objekta: 1 fragm. ustja posode iz sive gline, 2 fragm. oboda posode iz svetlo rjave gline, okrašen z glavničastim ornamentom, 3 fragm. ustja posode iz svetlo rdeče gline, 4 fragm. ustja posode iz rjave, porozne gline, 5—6 fragm. oboda posod iz rumene gline, 7 fragm. oboda posode, okrašene s pasovi vtisov, 8 fragm. oboda posode iz svetlo rjave gline — posoda je bila okrašena z metličastim ornamentom, 9 noga trinožne sklede iz sive, s peskom mešane grobe gline, 10 fragm. oboda posode iz črne gline, mešane s peskom, 11 fragm. dna posode iz rjave gline, 12 fragm. oboda posode iz sivorjave gline.

SONDA III: 13 fragm. ustje posode iz črne gline, 14 fragm. ustja posode iz rumene gline, 15—16 fragm. žel. predmeta, 17 fragm. dna posode iz črne gline.

Slika 6 — Gradec. SONDA II: 1 fragm. mlinskega kamna iz temno sivega peščenca, 2 fragm. železa, 3 fragm. dna posode iz sive gline, 4 fragm. oboda posode iz sive gline;

SONDA V: 5 fragm. dna posode s prstanasto nogo iz fine sive gline;

SONDA IV: 6 žel. obročasta fibula, 7 noga posode iz rumenordeče gline, 8 noga posode iz svetlo rdeče gline, premazane s temno rdečo barvo, 9 fragm. dno posode iz rumene, porozne gline, 10 fragm. noge posode iz rdečerjave gline;

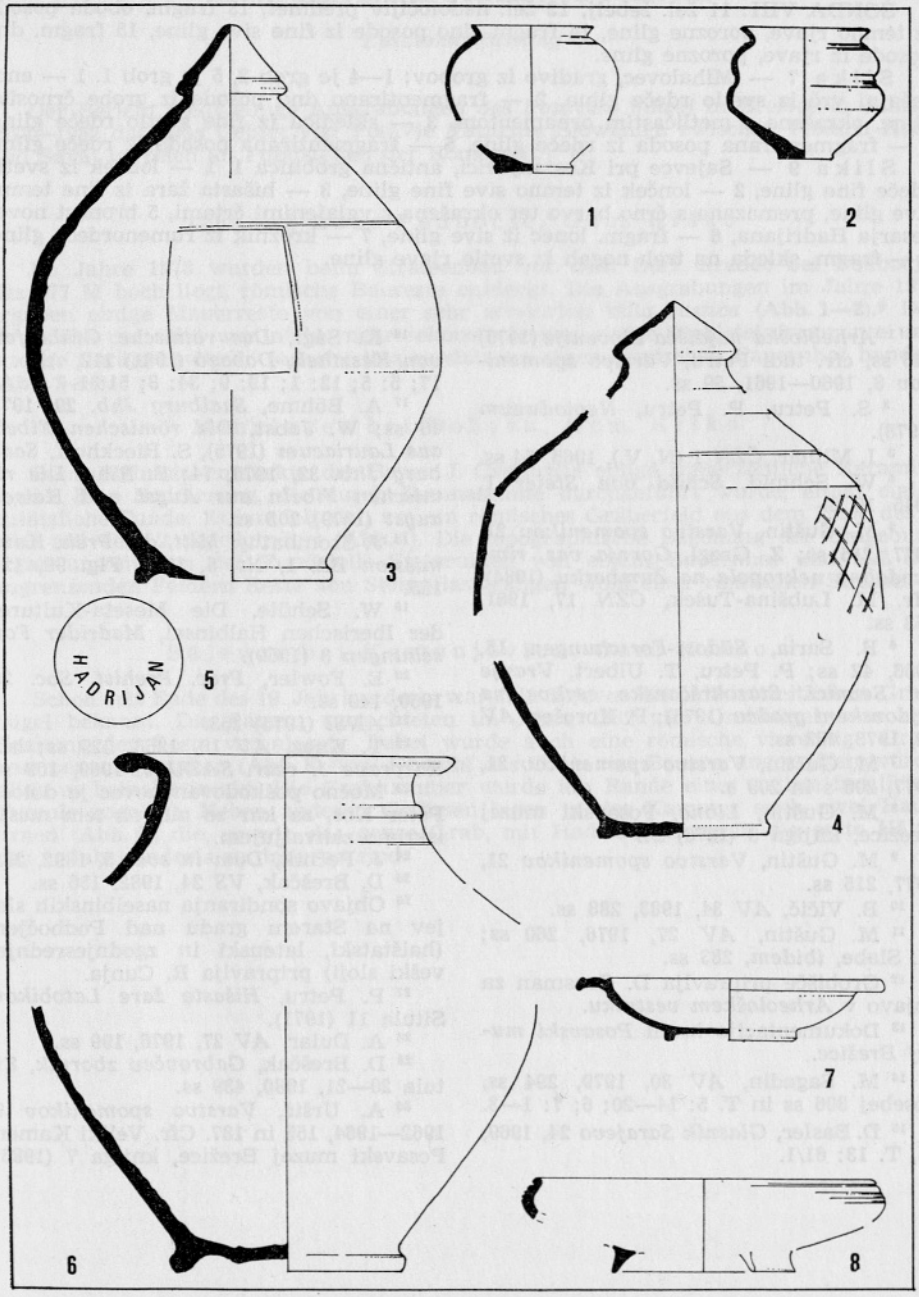

Sl. 9: Sajevce pri Kostanjevici, keramika (1/4).
Abb. 9: Sajevce bei Kostanjevica, die Keramik (M = 1/4).

SONDA VIII: 11 žel. žebelj, 12 žel. nedoločljiv predmet, 13 fragm. oboda posode iz temno rjave, porozne gline, 14 fragm. dno posode iz fine sive gline, 15 fragm. dno posode iz rjave, porozne gline.

Slika 7 — Mihalovec, gradivo iz grobov: 1—4 je grob 2, 5 je grob 1. 1 — enoročajni vrč iz svetlo rdeče gline, 2 — fragmentirano dno posode iz grobe črnosive gline, okrašene z metličastim ornamentom, 3 — skledica iz fine svetlo rdeče gline, 4 — fragmentirana posoda iz rdeče gline, 5 — fragmentirana posoda iz rdeče gline.

Slika 9 — Sajevce pri Kostanjevici, antična grobnica 1. 1 — lonček iz svetlo rdeče fine gline, 2 — lonček iz temno sive fine gline, 3 — hišasta žara iz fine temno sive gline, premazana s črno barvo ter okrašena z vglajenimi črtami, 5 bronast novec cesarja Hadrijana, 6 — fragm. lonec iz sive gline, 7 — krožnik iz rumenordeče gline, 8 — fragm. skleda na treh nogah iz svetlo rjave gline.

[1] *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 246 ss, cfr. tudi Petru, *Varstvo spomenikov* 8, 1960—1961, 59 ss.

[2] S. Petru, P. Petru, *Neviodunum* (1978).

[3] I. Mlinar, *ČZN* 1 (N. V.), 1965, 64 ss.

[4] W. Schmid, *Schild von Steier* 1, 1945, 10 ss.

[5] M. Guštin, *Varstvo spomenikov* 21, 1977, 215 ss; Z. Gregl, *Gornja vas, rimskodobna nekropola na Žumberku* (1984). Cfr. M. Lubšina-Tušek, *ČZN* 17, 1981, 153 ss.

[6] B. Saria, *Südost-Forschungen* 15, 1956, 42 ss; P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici. Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradcu* (1975); P. Korošec, *AV* 24, 1973, 483 ss.

[7] M. Guštin, *Varstvo spomenikov* 21, 1977, 206 s in 209 s.

[8] M. Guštin, *Libna*, Posavski muzej Brežice, knjiga 3 (1976) 24.

[9] M. Guštin, *Varstvo spomenikov* 21, 1977, 215 ss.

[10] B. Vičič, *AV* 34, 1983, 288 ss.

[11] M. Guštin, *AV* 27, 1976, 260 ss; M. Slabe, *ibidem*, 283 ss.

[12] Grobišče pripravlja D. Grosman za objavo v *Arheološkem vestniku*.

[13] Dokumentacijo hrani *Posavski muzej Brežice*.

[14] M. Sagadin, *AV* 30, 1979, 294 ss, posebej 306 ss in T. 5: 14—20; 6; 7: 1—3.

[15] Đ. Basler, *Glasnik Sarajevo* 24, 1969, 34, T. 13: 61/1.

[16] K. Sági, *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó* (1981) 112, Abb. 3: 17; 5: 5; 12: 1; 19: 9; 34: 8; 51: 1.

[17] A. Böhme, *Saalburg Jhb.* 29, 1972, 46 ss; W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum* (1975), S. Rieckhoff, *Saalburg Jhb.* 32, 1975, 74; E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst* (1979) 205 ss.

[18] J. Szombathy, *Mitt. der Präh. Kommission* Bd. 1, Nr. 5, 1901, Fig. 99, 125, 155.

[19] W. Schüle, Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel, *Madrider Forschungen* 3 (1969).

[20] E. Fowler, *Proc. Prehist. Soc.* 26, 1960, 149 ss.

[21] *ANSl* (1975) 253.

[22] T. Knez, *AV* 19, 1968, 229 ss; isti, *Razprave 1. razr. SAZU* 6, 1969, 109 ss.

[23] Močno poškodovan novec je določil Peter Kos, za kar se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

[24] J. Pečnik, *Dom in svet* 5, 1892, 223.

[25] D. Breščak, *VS* 24, 1982, 156 ss.

[26] Objavo sondiranja naselbinskih slojev na Starem gradu nad Podbočjem (halštatski, latenski in zgodnjesrednjeveški sloji) pripravlja R. Cunja.

[27] P. Petru, *Hišaste žare Latobikov*, Situla 11 (1971).

[28] A. Dular, *AV* 27, 1976, 199 ss.

[29] D. Breščak, *Gabrovčev zbornik*, Situla 20—21, 1980, 439 ss.

[30] A. Uršič, *Varstvo spomenikov* 9, 1962—1964, 155 in 187. Cfr. Veliki Kamen, Posavski muzej Brežice, knjiga 7 (1985).

RÖMERZEITLICHE FUNDE AUS POSAVJE

Zusammenfassung

Der Bericht stellt einige Ausgrabungen des *Posavski muzej* in Brežice in Jahren 1974—1982 dar. Das Gebiet von Posavje (östliches Slowenien zwischen Flüssen Krka und Sava) ist reich an Fundstellen der Römerzeit.[1—13]

Gradec über Podbočje, Gem. Krško

Im Jahre 1973 wurden beim Strassenbau vor dem Dorf Gradec bei Podbočje, das 577 M hoch liegt, römische Baureste entdeckt. Die Ausgrabungen im Jahre 1974 ergaben einige Mauerreste von einer sehr zerstörten *villa rustica* (**Abb. 1—2**).[9] Der Grundriss der villa war nicht mehr rekonstruierbar, einige Mahlsteinfragmente und eiserne Geräte bewiesen jedoch, dass es sich um einen römischen Bauernhof handelt (**Abb. 3—6**).

Mihalovec bei Dobova, Gem. Krško

Beim Weinbau entdeckte der Bauer J. Cvetkovič einige römerzeitliche Keramikfunde. Eine Sondierung, die durch Baumaschine durchgeführt wurde, ergab einige zusätzliche Funde. Es handelt sich um ein römisches Gräberfeld aus dem Ende des 1. oder aus dem 2. Jahrhundert (**Abb. 7**). Die topographische Begehung der Umgebung ergab unweit von der Fundstelle Steinruinen von einem Bauernhof und auf den angrenzenden Feldern Reste von Steinpflasterungen wohl einer römischen Strasse.

Sajevce bei Kostanjevica, Gem. Krško

Schon seit Ende des 19. Jahrhunderts waren in Sajevce die hallstattzeitlichen Grabhügel bekannt. Die Bauern vernichteten im Jahre 1982 vier Grabhügel, was eine Grabung der Reste veranlasste. Dabei wurde auch eine römische viereckige Grabkammer ausgegraben (**Abb. 8**).[21—22] Obwohl das Grab von Bauern angegriffen wurde, blieb es beinahe intakt. Die Grabkammer wurde am Rande eines hallstattzeitlichen Tumuls angelegt. Neben anderen Gefässen lagen in der Kammer auch zwei Hausurnen (**Abb. 9**), die, so wie das ganze Grab, mit Hadrian-Münze in die erste Hälfte des 2. Jahrhunderts zu datieren sind.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 163—178

SONDIRANJE RIMSKE CESTE OD KOTA DO DOLGE VASI

IRENA HORVAT-ŠAVEL

Pokrajinski muzej, Trubarjev drevored 4, YU-69000 Murska Sobota

Glavna povezava med Italijo in panonskimi mesti ob Donavi je bila prav gotovo cesta *Poetovio—Savaria—Carnuntum,* ki je iz Ptuja mimo Ptujskega polja prečkala Slovenske gorice, v medjimurskem delu pri Sv. Martinu na Muri prekoračila reko Muro, se nadaljevala do Dolge vasi in mimo Zalalövöja, Soprona in Szombathelja dosegla Petronell ob Donavi.[1] Leta 10, ko se Ilirik razdeli na *Illyricum Superius* in *Illyricum Inferius,* se rimske legije razmeščajo na strateško važna mesta, gradijo se tabori, posebna skrb se posveča gradnji solidnih cest.[2] Legija XV *Apollinaris* gradi vojaško cesto na prazgodovinski trasi jantarske poti *Carnuntum—Poetovio.*[3] Potek ceste z imeni obcestnih postojank je zapisan tudi v itinerarskih zapisih.[4] Odsek ceste na prekmurskih tleh pa je postal zanimiv, ko so različni pisci in raziskovalci iskali na tem predelu antično postojanko *Halicanum.*[5] Vendar pa se je večina proučevalcev antične geografije ukvarjala s potekom ceste na prekmurskih tleh le teoretično. Potek ceste severno od Mure do Dolge vasi je ostal do danes skorajda neznan, izjeme so posamezni pisci, pri katerih zasledimo notico o vidnih sledovih ceste. Ko sta K. Drvarič in D. Szanto v drugi polovici 19. stol raziskovala okolico Lendave, sta med drugim odkrila odsek rimske ceste.[6] Sled ceste pri Sv. Martinu omenjata J. Klemenc in B. Saria.[7] J. Maučec pa verjetno po terenskih opazovanjih trdi, da naj bi glavna cesta v Lendavi imela rimsko osnovo.[8] I. Horvat piše, da so iz rimske dobe ostali sledovi cest iz Lendave proti Gaberju do sedanjega pokopališča, od tod naprej pa proti Muri, med Kapco in Kotom in naprej proti Razkrižju.[9] M. Fulir ugotavlja, da je cesta iz Sv. Martina na Muri šla v smeri proti reki Muri, vendar se trasa ne more ugotoviti, ker je to poplavno področje Mure. Verjetno je šla v smeri t. im. Martinske gmajne in rudine imenovane Trdovača, kjer so prebivalci naleteli na lesene stebre, ki naj bi po ljudski pripovedi označevali mesto rimskega mostu preko Mure. Nadaljevanje trase rimske ceste po izhodu iz Sv. Martina preko Trdovrače bi označevala smer ceste proti vasi Kot v Prekmurju.[10] Tudi S. Pahič meni, da je že zgodaj zgrajena vojaška cesta v Panoniji prečkala Muro najverjetneje pri Sv. Martinu oziroma Kotu ter nato mimo Lendave in Zalalövöja dosegla Savario.[11]

Iz antičnih virov pa je znana še druga (vendar manj pomembna) cestna zveza proti Savarii. Ta naj bi sekala Prekmurje od Veržeja preko Dokležovja, Bratoncev, Lipovcev, Bogojine do Motvarjevec.[12] Vsekakor je ta druga pot izpričana bolj neposredno s tradicijo in ledinskimi oznakami na terenu (pas gomil pri Dokležovju, Bratoncih, Gančanih, Ivancih, Bogojini, Strehovcih, Bukovnici in Motvarjevcih, nadalje stavbni ostanki pri Ižakovcih in Ivancih ter sled ceste pri Gančanih).

Spomladi 1976. leta je bilo pri topografski akciji *Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti* zajeto preverjanje iz literature že poznane rimske ceste *Poetovio—Savaria*, odsek Kot—Dolga vas oziroma spremljanje ceste od prestopa čez Muro do izstopa na Madžarsko. Ekipa[13] je ugotovila, da je rimska cesta, ki je pri Sv. Martinu na Muri prekoračila Muro, nadaljevala smer po danes dokaj zamočvirjenem terenu severozahodno od vasi Kot in dosegla suha tla nekaj 100 metrov pred današnjo cesto Kot—Kapca. Sledovi ceste (kot razvlečen do 6 m širok gramoz) so še danes dobro vidni na njivskih površinah severno in severovzhodno od Kota proti Gaberju. To je predel, ki mu domačini pravijo Pokopališke njive (ali Temetotablodülö). Zaradi zemeljskih posegov (gradnja hiš, novih cest, druga gradbena dela) se sled ceste izgubi v Gaberju pri hiši št. 41. Ta 145 m dolga dobro vidna trasa ceste ima premočrten potek z majhnim odklonom oziroma zavojem pri 195 m proti jugovzhodu in pri 595 m proti severu, nato pa od 720 m do prvih hiš v Gaberju poteka ravno brez odklonov proti severovzhodu. Cesta se ponovno pojavi na levi oziroma na severni strani ceste Murska Sobota—Lendava, in sicer na njivi, ki je vzporedna z vaškim pokopališčem v Gaberju. Nekaj časa je še vidna, nato pa se ponovno izgubi. V tem predelu (južno od Črnega potoka in severno od vasi Gornji Lakoš, med dvema umetnima kanaloma, s parcelno št. 3/1, k. o. Lakoš) je bila 1972. leta izvršena melioracija. Posegi so segali tudi do globine enega metra in zelo spremenili nekdanjo površino. Površino je spremenila tudi mreža umetnih kanalov. Na nekaterih predelih te velike ravne površine je viden gramoz (verjetno gre za naravni gramoz, saj je v bližini gramozna jama). Z melioracijo je prišlo na dan veliko antičnega posodja in gradbene ostaline, ki so raztresene po tej površini. Dokaz, da cesta ni prečkala povsem neobljudene pokrajine, je po ostalinah sodeč to, da je bila na tem mestu antična postojanka (morda pristava, vasica ali celo postaja), ki pa jo je melioracija verjetno povsem uničila. V neposredni bližini so tudi antične gomile, tako v Kapci na travniku s parc. št. 1045, k. o. Kapca in v gozdu severno od Gaberja s parc. št. 42 k. o. Gaberje. Sledovi ceste se spet pojavijo severozahodno od Dolge vasi na obrobju nekdanjega antičnega naselja. Zelo dobro je vidna ob vznožju Dolgovaških goric za hišami št. 146 in 150.

Samo površinsko ugotovljena trasa pa le ni dovolj, da bi lahko dobili podrobnejši vpogled v gradnjo in stratigrafijo rimske ceste in plasti ob njej. Zato smo se odločili za arheološki poseg v obliki prečnih profilnih jarkov čez cesto.[14] Izkopanih je bilo 15 profilnih jarkov od Kota do Dolge vasi, pri čemer je bilo 8 prerezov pozitivnih z najznačilnejšo obliko profilov rimske ceste. Ostalih 7 profilnih jarkov je bilo narejenih na melioracijskem področju, vendar brez uspeha. Sledov ceste nismo mogli ugotoviti, ker je meliorizacija po vsej verjetnosti posegala pregloboko.

Profil št. 1 (priloga 2)

Izkopan je bil v smeri SZ-JV na njivi s parc. št. 2530, 2531 k. o. Kot, 130 m vzhodno od struge stare Mure; višina današnjih tal je 164,35 m, višina antičnih pa 163,85 m.

Zunanji sledovi ceste so na tem predelu težko vidni, na površini je razvlečen gramoz. To je še poplavno področje, zato obstaja možnost, da je cesta v tem predelu, če ne v celoti pa vsaj delno, odnešena.

Sterilna podlaga na tem predelu je sivo rjava ilovica, ki leži 0,80 m do 1,40 m pod današnjimi tlemi.

Zelo redek gramoz leži v širini 11 m in je debel do 0,50 m. Pomešan je z rjavim in sivo rjavim humusom. V tej plasti je bilo nekaj fragmentov antične tegule in črepinje različnih rimskih posod.

Vrhnja plast je sivo rjav humus, ki ima tudi nekaj raztresenih prodnikov in je debela od 0,30 m do 1,10 m.

Širina gramozne plasti 11 m presega običajno širino cestišča in otežkoča določitev osi ceste. Ker današnje stanje gramoza ne kaže na prvotno cesto, je bila za os cestišča uporabljena točka, ki jo nakazuje prema smer dosedanje trase.

Profil št. 2 **(priloga 2; sl. 1)**

Izkopan je bil v smeri SZ-JV na njivi s parc. št. 2516 k. o. Kapca, 195 m vzhodno od sonde št. 1 oziroma 70 m vzhodno od ceste Kapca—Kot; višina današnjih tal je 164,06 m, višina antičnih pa 163,81 m.

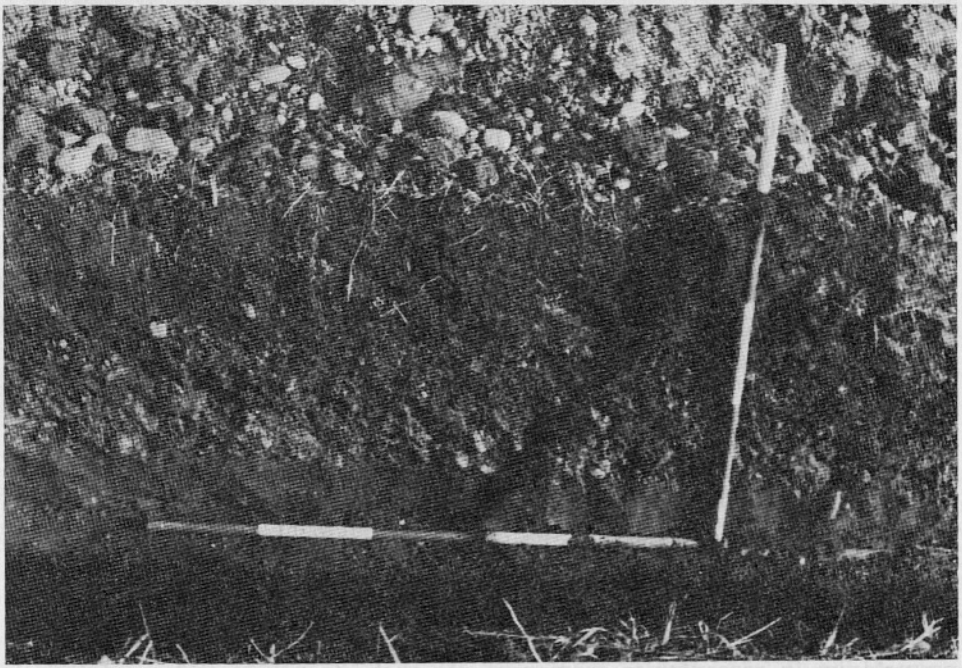

Sl. 1: Profil št. 2, med 9 in 10 metri (od zahoda).
Abb. 1: Profil Nr. 2, zwischen dem 2. und dem 9. und 10. Meter (von Western).

Potek ceste je na njivski površini zelo dobro viden. Od oranja je gramoz raztresen in razvlečen.

Sterilna podlaga v 15 m dolgem profilnem jarku je sivo rjava ilovica. Njena površina je rahlo valovita in leži 0,50 m do 0,70 m pod današnjimi tlemi.

Gramoz je bil nasut v širini 9,5 m in je sedaj ohranjen do 0,40 m na debelo. Po sestavi je pri vrhu pomešan s sivo rjavo ilovico, pri dnu pa je izraziteje rjav ter ima pretežno drobnejše prodnike s premerom do 6 cm. Na robovih ob obeh straneh cestišča poševno pada. Posebnost so manjše poglobitve na obrobjih na severni in južni strani. Med jarkoma je 4,5 m širine. Obe poglobitvi se pojavita na dnu cestišča, torej tik pred sterilno podlago in segata vajno.

Jarka je mogoče ugotavljati v obeh poglobitvah ob cesti. Ker pa sama jarka v profilu nista jasno vidna, obstaja možnost, da je imela cesta namesto jarkov nasip.

Vrhnja plast je po vsej dolžini profila sivkasta humusna ilovica oziroma oranica, ki je debela do 0,40 m in je nad cestiščem mešana z redkejšim gramozom. Na cestišču se spaja z gramozom, na obeh straneh cestišča pa leži na sivo rjavi ilovici, ki je debela do 0,30 m. V njej so prav na redko raztreseni prodniki.

Arheoloških najdb ni bilo.

Cesta poteka tu preko ravnice po njivskih površinah. Pri dnu je bilo cestišče široko 9,5 m, pri sedanjem vrhu pa 8,5 m. Gramoz je bil po celotni širini debel 0,40 m.

Profil št. 3 (priloga 2; sl. 2)

Izkopan je bil v smeri SZ-JV na njivi s parc. št. 1503, k. o. Kapca, 595 m od profila št. 1 in 400 m po profilu št. 2; višina današnjih tal je 163,50 m, višina antičnih pa 163,30 m.

Potek ceste je na njivski površini še danes dobro viden. Gramoz je bil deloma odoran in je sedaj pomešan s humozno vrhnjico sivkaste barve. Sam teren, kjer poteka cesta, je nekoliko višje od okolice in dokaj suh. Pri izkopu profila št. 3 nismo opazili nobenih geoloških sprememb v zemlji, ki bi lahko nastopile kasneje že po izgradnji ceste.

Sterilna podlaga v 15 m dolgem profilnem jarku je rumeno rjav gramoz. Površina je valovita, v sredini pa dobi obliko kotanje s širino 1,50 m, kar je vzrok debelemu nasutju gramoza na tem predelu. Sterilna podlaga leži 0,60 do 1,00 m pod današnjimi tlemi.

Gramoz je bil nasut v širini 7,80 m in je sedaj ohranjen do 0,25 m, v kotanji pa do 0,50 m debelo. Po sestavi je rjavkaste barve ter ima pretežno drobnejše prodnike. Na robovih se stika na severozahodnem delu s sivo rjavo ilovico, v kateri je redek gramoz, na jugovzhodnem delu pa s sivo rjavim gramozom. Jarkov ni bilo.

Vrhnja plast je po vsej dolžini profila sivkasta humuzna plast oziroma oranica, ki je debela med 0,20 m do 0,60 m in je nad cestiščem mešana z od oranja premešanim in razredčenim gramozom. Na obeh straneh cestišča pa leži oranica na severozahodni strani na sivo rjavi ilovici, v kateri je redkejši gramoz z debelino 0,20 m, na jugovzhodni strani pa leži na sivo rjavem gramozu z de-

Sl. 2: Profil št. 3, žgan grob (od zahoda).
Abb. 2: Profil Nr. 3, Brandgrab (von Westen).

belino 0,20 m. Na dnu (0,70 m pod površino) že prej omenjene kotanje, v kateri je bil do 0,50 m debel gramoz, je bil žgan grob s pridatki (**sl. 2; 6**). Grob sestavljajo:

1. Drobci sežganih kosti, ki so bili razmetani okoli posod.
2. Jajčasto ovalen lonec z rahlo izvihanim ustjem, profiliranim vratom, na najširšem obodu je okras iz niza vdolbinic, izdelanih s pečatom ali s pomočjo koleščka. Izdelan je iz rjavkasto žgane gline na lončarskem vretenu. Višina je 22 cm, premer ustja 12,3 cm, premer dna pa je 9,5 cm. Lonec je v Pokrajinskem muzeju Murska Sobota z inv. št. 1616 (**Sl. 6:** 1).
3. Trebušasti lonec z rahlo izvihanim ustjem, profiliranim vratom in ravnim dnom. Na najširšem obodu je metličast oziroma glavničast okras. Izdelan je iz sivo rjave žgane gline na lončarskem vretenu. Višina je 17 cm, premer ustja 14 cm, premer dna je 8,5 cm, Lonec je v Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti z inv. št. 1614 (**Sl. 6:** 3).
4. Trebušast vrč s poškodovanim izlivkom, odlomljenim ročajem in prstanastim dnom. Izdelan je iz svetlo sive gline na lončarskem vretenu. Višina je 16,5 cm, premer vratu 3,6 cm, premer dna je 6,5 cm. Vrč je v Pokrajinskem muzeju Murska Sobota z inv. št. 1615 (**Sl. 6:** 2).
5. Bronasta fibula s profiliranim gumbom na loku ima dolgo in polno nogo z luknjicami, pod zaščitno ploščico je peresovina. Dolžina fibule je 4,3 cm, višina 1,5 cm. Fibula se nahaja v Pokrajinskem muzeju Murska Sobota z inv. št. 1617 (**Sl. 6:** 4).

Cesta poteka tu preko ravnice po njivskih površinah. Pri dnu je bilo cestišče široko 9 m, pri sedanjem vrhu pa 5,10 m. Os ceste se ujema s premo črto med

profili št. 2 in 4. Najdba groba v samem cestišču zastavlja vprašanje, ali imamo na tem mestu en sam grob ali pa je bilo več grobov v neposredni bližini ceste. Ker pa je bil naš namen raziskovati cesto, smo misel na raziskavo terena v neposredni bližini ceste opustili. Prav gotovo pa bomo morali ta prostor v bližnji prihodnosti raziskati.

Profil št. 4 (priloga 2)

Izkopan je bil v smeri SZ-JV na njivi s parc. št. 1285 k. o. Gaberje, 1395 m od profila št. 1 in 800 m po profilu št. 3; višina današnjih tal je 163,02 m, višina antičnih pa 162,92 m.

Cesta je v tem predelu še danes dobro vidna na njivski površini. Gramoz je bil deloma odoran in je sedaj pomešan s humuzno vrhnjico sivkaste barve. Teren, kjer poteka cesta, je nekoliko višje od okolice in dokaj suh, čeprav je v neposredni bližini že močvirnat teren, ki pa ga krajani navažajo z zemljo in gramozom. Pri izkopu profila št. 4 nismo opazili nobenih geoloških sprememb v zemlji, ki bi lahko nastopile kasneje že po izgradnji ceste.

Sterilna podlaga v 14 m dolgem profilnem jarku je sivo rjava ilovica, ki leži na severozahodni strani 0,59 m, na jugovzhodni strani pa 0,29 m pod sedanjo površino.

Gramoz je bil nasut v širini 8,80 m in je sedaj ohranjen od 0,30 m do 0,20 m debelo. Po sestavi je ilovnat, sivo rjave barve z drobnejšimi prodniki. Na obeh robovih se stika s sivo rjavo ilovico, kateri so primešani redkejši prodniki. Jarkov ni bilo.

Vrhnja plast je po vsej dolžini profila sivkasta humozna plast oziroma oranica, ki je debela 0,10 do 0,15 m in je nad cestiščem mešana z od oranja raztresenim gramozom.

Cesta poteka tu preko ravnice po njivski površini. Pri dnu je bilo cestišče široko 9 m, pri sedanjem vrhu pa 8 m. Os ceste se ujema s premo črto med profili št. 3 in 5.

Profil št. 5 (priloga 2; sl. 3)

Izkopan je bil v smeri SZ-JV na travniku s parc. št. 1265 k. o. Gaberje, 1445 m od profila št. 1 in 50 m po profilu št. 4; višina današnjih tal je 162,95 m, višina antičnih pa 162,55 m.

Rimska cesta je vse do profila št. 5 dobro vidna na njivski površini in je zato ni bilo težko slediti. Težavneje je bilo ugotavljati smer, ko se je cestišče na površini izgubilo. Profil št. 5 smo izbrali v domnevni osi cestišča in v bližini profila št. 4, na travniku, ki je 60 m jugozahodno od vaške ceste oziroma za hišo Gaberje št. 41. Teren, kjer poteka rimska cesta, je danes dokaj suh in nekoliko dvignjen. Pri izkopu profila št. 5 nismo opazili nobenih geoloških sprememb v zemlji, ki bi lahko nastopile kasneje že po izgradnji ceste.

Sterilna podlaga v 12 m dolgem profilem jarku je sivo rjava ilovica, ki na jugovzhodnem delu profila prehaja v svetlo rumeno ilovico. Sterilna podlaga leži 0,40 m pod današnjimi tlemi. Njena površina je dokaj ravna, pod cestiščem je rahlo usločena.

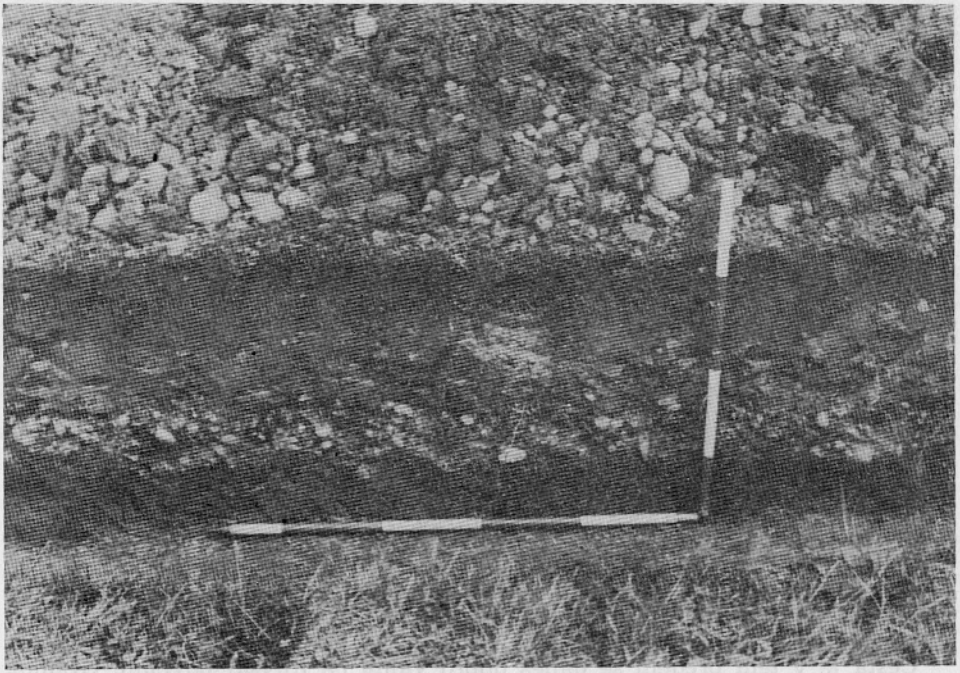

Sl. 3: Profil št. 5, med 2. in 3. metrom (od zahoda).
Abb. 3: Profil Nr. 5 zwischen dem 2. und dem 3. Meter (von Westen).

Gramoz je bil nasut v širini 7,50 m in je sedaj ohranjen do 0,10 m debelo. Po sestavi je rjavkaste barve in ima pretežno drobnejše prodnike. Na jugovzhodnem robu se stika s sivo rjavo ilovico, v kateri je redek gramoz. Jarkov ni bilo.

Vrhnja plast je po vsej dolžini profila humus, pomešan z gramozom z debelino 0,40 m.

Cesta poteka tu preko ravnice po travniku. Pri dnu je bilo cestišče široko 7,80 m in pri sedanjem vrhu prav tako.

Profil št. 6 (priloga 2)

Izkopan je bil v smeri Z-V, na dvorišču za hišo št. 39 v Gaberju s parc. št. 1242 k. o. Gaberje. Od profila št. 1 je bil oddaljen 1485 m, od profila št. 5 pa 50 m. Višina današnjih tal je 162,85 m, višina antičnih pa 162,45 m.

Profil št. 6 smo zakoličili v osi antične ceste tik pred vaško cesto, ki se nedaleč od tod priključi glavni cesti Murska Sobota—Lendava. S profilom št. 6 smo hoteli ugotoviti nadaljnjo smer ceste, kajti v tem predelu so zunanji sledovi ceste izbrisani zaradi gradbenih posegov in zaradi močvirnatega terena,

ki ga danes izsušujejo z navažanjem zemlje in gramoza. To pa je tudi vzrok majhni oddaljenosti od profila št. 5.

Sterilna podlaga v 10 m dolgem profilnem jarku je sivkast močvirski mulj, ki leži 0,80 m pod sedanjo površino.

Gramoz je bil nasut v širini 8,20 m in je sedaj ohranjen do 0,10 m debelo. Sestavljajo ga drobnejši prodniki, je precej peščen, pomešan z močvirskim muljem. Močvirski mulj leži tudi nad gramozom, v katerem je bila na zahodni in na vzhodni strani profila do 0,10 m debela plast gramoza. Ta je na zahodni strani med muljem, na vzhodni pa leži tik pod vrhnjo plastjo. Ta gramoz je bil verjetno nasipan pozneje.

Vrhnja plast je po vsej dolžini profila sivo rjava ilovica, ki je debela od 0,20 m do 0,40 m.

Cesta poteka tu po močvirnatem predelu. Pri dnu je bilo cestišče široko 8,20 m, pri vrhu 8 m, kar bi odgovarjalo nekdanjemu cestišču. Teren je bil verjetno močvirnat tudi v antičnem času, vendar pa pod cestiščem nismo zasledil posebne utrjenosti, ki smo jo po terenu sodeč pričakovali.

Profil št. 7 (priloga 2; sl. 4)

Izkopan je bil v smeri Z-V, na njivi s parc. št. 1182 k. o. Gaberje; je 1815 m oddaljen od profila št. 1 in 300 m po profilu št. 6; višina današnjih tal je 162,50 m, višina antičnih pa 162,25 m.

Cesta je v tem predelu še danes dobro vidna na njivski površini. Gramoz je bil deloma odoran in je sedaj pomešan s humozno vrhnjico sivkaste barve. Teren, kjer poteka cesta, je suh in dvignjen. Pri izkopu sonde nismo opazili nobenih geoloških sprememb, ki bi lahko nastopile kasneje že po izgradnji ceste. Profil št. 7 smo izkopali 150 m severno od ceste Murska Sobota—Lendava, vzporedno z vaškim pokopališčem v Gaberju in v domnevni osi antične ceste.

Sterilna podlaga v 12 m dolgem profilnem jarku je pesek, mešan z redkejšim gramozom, ki leži na vzhodni strani profila 0,60 m, na zahodni strani pa 0,80 m pod sedanjo površino. Njena površina je dokaj ravna.

Gramoz je bil nasut v širino 9,90 m in je sedaj ohranjen do 0,30 m debelo. Je rjavkaste barve in ima pretežno drobnejše prodnike. Gramoz na obeh straneh poševno pada in se stika s sivo rjavo ilovico z debelino 0,30 m, kar daje možnost, da sta bila na obeh straneh ceste jarka ali vsaj nasip.

Vrhnja plast je po vsej dolžini profila siv humus z redkejšimi prodniki in debelino 0,50 m ob robu cestišča in 0,30 m nad cestiščem.

Cesta se tu pojavi severno in za vasjo Gaberje na njivski površini in je dobro vidna v obliki razvlečenega gramoza. Pri dnu je bilo cestišče široko 10 m, pri vrhu pa 9 m, kar bi odgovarjalo nekdanjemu cestišču.

Profil št. 8 (sl. 5)

Izkopan je bil v smeri Z-V, na njivi s parc. št. 1549, k. o. Dolga vas, 6975 m od profila št. 1 in 5160 m po profilu št. 7; višina današnjih tal je 173,80 m, enaka je antičnih.

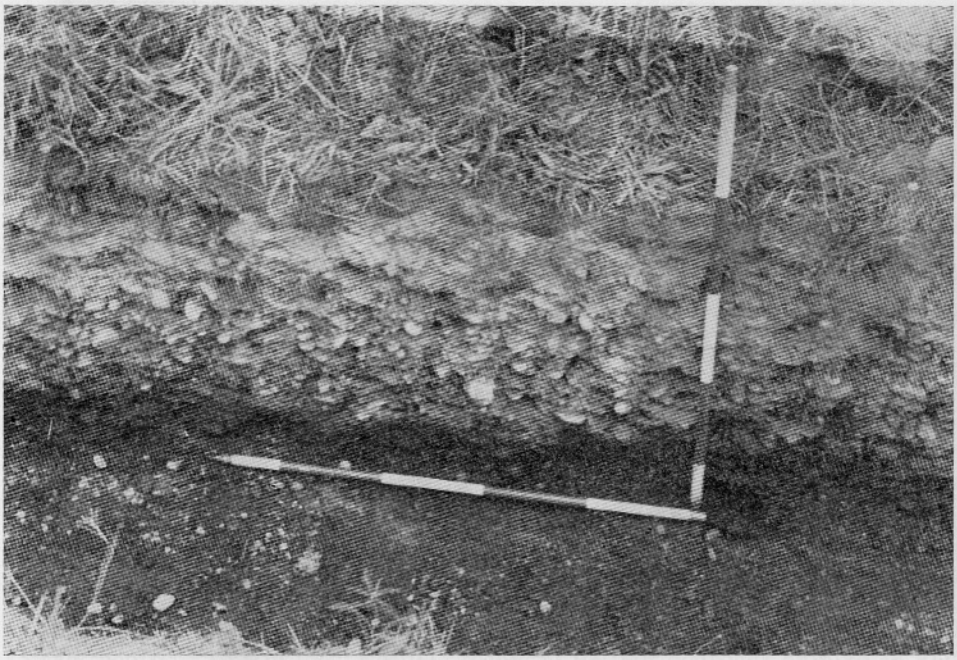

Sl. 4: Profil št. 7, med 5. in 6. metrom (od juga).
Abb. 4: Profil Nr. 7 zwischen dem 5. und dem 6. Meter (von Süden).

Cesta je v tem predelu še danes dobro vidna na njivski površini v obliki razpotegnjenega gramoza. Speljana je bila ob vznožju gričevja za hišami Dolga vas št. 146 do 150. Teren, kjer je bil izkopan profil št. 8, je na suhih in dvignjenih tleh. Pri izkopu ni bilo videti nobenih geoloških sprememb. Ker pa je bila cesta zgrajena na delno že zvišanem predelu, je bila tekom časa izpostavljena eroziji. Profil je bil izkopan 150 m vzhodno od ceste Lendava—Lenti.

Sterilna podlaga v 12 m dolgem profilnem jarku je rjavkasta ilovica, ki je tudi podlaga nekdanjemu cestišču.

Gramoz je bil nasut po vsej dolžini profilnega jarka in je ohranjen do 0,30 m debelo.

Vrhnja plast je po vsej dolžini profila sivo rjav humus z gostejšimi prodniki, to je tudi nekdanje cestišče, saj je profilni izkop pokazal, da je nekdanja cesta ohranjena samo na površini in ne sega globlje.

Na tem 6975 m dolgem odseku rimske ceste (**priloga 1**) smo ugotovili, da se tla s traso rimske ceste pojavijo na suhih tleh, severozahodno od vasi Kot (profil št. 1) in da je pred tem področjem trasa odnesena zaradi poplavljanja reke Mure. Nato je traso mogoče slediti po njivskih površinah (profili št. 2, 3, 4 in 5) vse do Gaberja (profil št. 6), kjer je trasa zaradi novejših gradbenih del prekinjena. Ponovno se pojavi nekaj metrov pred profilom št. 7 in za njim

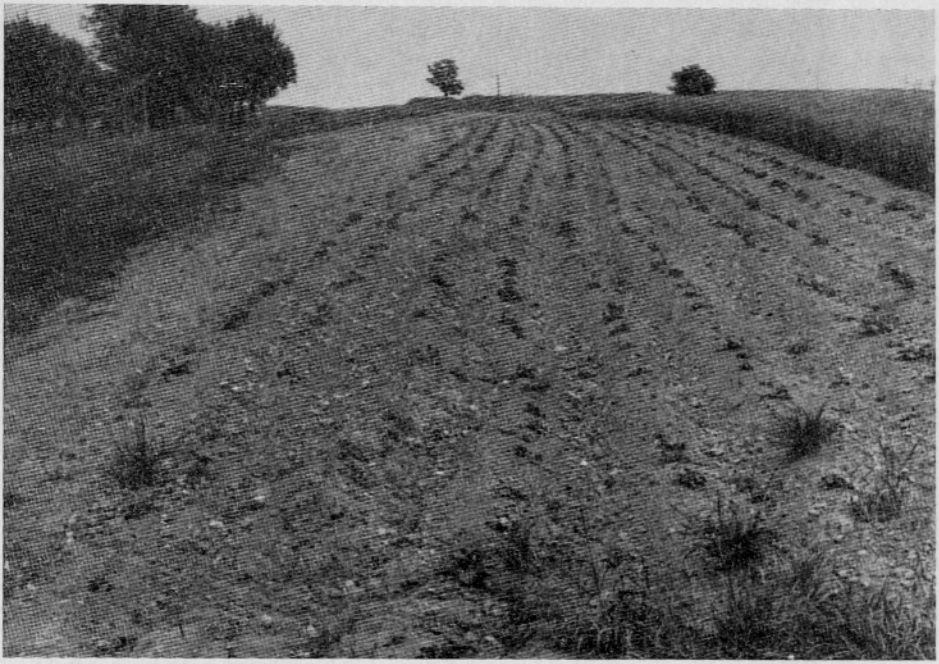

Sl. 5: Profil št. 8 na njivski površini (od juga).
Abb. 5: Profil Nr. 8 auf der Ackeroberfläche (von Süden).

ponovno izgine zaradi melioracijskih del. Na tem velikem melioriziranem kompleksu je na površini ob domnevi osi cestišča severno od vasi Gornji Lakoš precej gradbenih ostalin in črepinj rimske keramike. Ta nekoč naseljen prostor je bil nedvomno povezan s cesto. Ostanki trase se ponovno pojavijo na nekoliko zvišanem prostoru ob vznožju dolgovaških goric pred profilom št. 8. Trasi lahko sledimo z manjšimi prekinitvami do gričevja ob jugoslovansko-madžarski meji.

Opisani profili ceste so pokazali v glavnem enotno obliko. Cesta je bila zgrajena iz gramoza, nasutega v nasip in povečini pobranega iz bližnje reke Mure ali bližnjih potokov. Širina cestišča je od 7,10 m do 10 m pri dnu gramoza in od 5,10 m do 9 m pri ohranjenem vrhu gramoza, kar daje povprečje 7,8 m širine. Debelina plasti pa se ravna po obsegu dosipavanja in stopnji ohranjenosti od 0,10 m do 0,30 m. Večjih kamnov za cestišče niso uporabljali, saj so ga večinoma sestavljali drobnejši prodniki. Posebne podlage iz kamenja ni bilo, tako da je bil cestni gramoz nasut na ilovnata tla razen v primeru pri profilu št. 6, kjer leži gramoz na močvirskem mulju. Ponavadi so v močvirskih predelih pod gramoz naložili eno ali več vrst bukovih debel,[15] kar pa v našem primeru nismo zasledili. Odplavljeno oziroma uničeno je cestišče pri profilu št. 1 in delno pri profilu št. 8. Trasa je bila, kot kaže priloga 1, speljana dokaj naravnost (z namenom čim hitreje doseči zaželjeni cilj) v smeri severovzhod

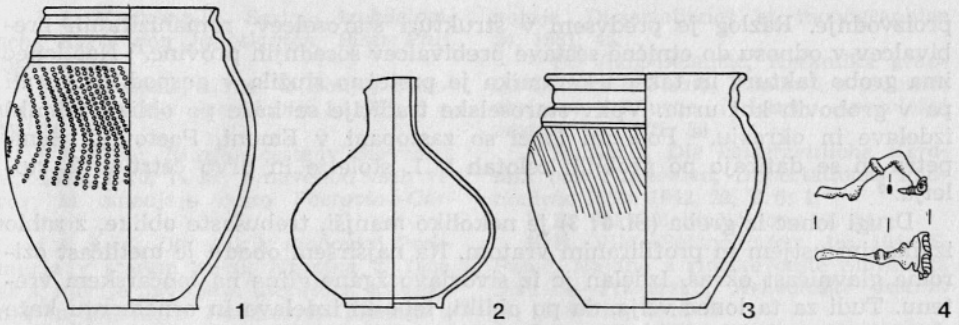

Sl. 6: Žgan grob iz profila št. 3 rimske ceste Kot—Dolga vas; št. 4 bron, ostalo keramika; M. 1—3 = 1 : 4, M. 4 = 1 : 2.

Abb. 6: Brandgrab aus dem Profil Nr. 3 der Römerstraße Kot—Dolga vas / Nr. 4 Bronze, das Übrige Keramik; M. 1—3 = 1 : 4, M. 4 = 1 : 2.

z manjšimi odkloni iz te smeri za profilom št. 3 ter med profiloma št. 6 in 7. Cesta je bila speljana po ravnini z manjšimi višinskimi razlikami. Višina antičnih tal pri profilu št. 1 je 163,85 m, pri profilu št. 4 je ta višina 162,92 m. Torej višina proti profilu št. 4 pada. Ta padec je bolj očiten pri profilu št. 7, kjer je višina antičnih tal 162,25 m. Od tod naprej je cesta zaradi melioriziranega področja prekinjena. Višinski padec je na tem področju najnižji in ker je nastal umetno, je verjetno, da je bila prav zaradi tega cesta uničena. Nenaden dvig je spet pri dolgovaških goricah, kjer je višina antičnih tal pri profilu št. 8, 173,80 m.

Med zunanjimi oblikami smo pogrešali nasipe, ki so v ravninskih predelih običajni. Mogoče je vzrok za slabo ohranitev nasipa nenehno obdelovanje njiv, ki so nasip (če je seveda bil) raznesli na obe strani nekdanjega cestišča. Sterilna tla pod cestiščem so v vseh raziskanih profilih iz sivo rjave ilovice razen pri profilu št. 6, kjer so iz močvirskega mulja in pri profilu št. 7, kjer so peščena z gramozom. Ob robovih ceste je nekdanja kotanja sedaj zapolnjena s sivo rjavo ilovico, v kateri je v večini primerov redek gramoz. To velja za profile št. 2, 3, 4, 5 in 7. Lahko pa predpostavimo, da je cesta namesto nasipa imela obcestne jarke, ki pa v profilih niso jasno vidni.

Najpomembnejši vir za kronologijo rimske ceste od Kota do Dolge vasi je prav gotovo žgan rimski grob, najden v profilu št. 3, pa tudi antične črepinje nekdanjega in sedaj uničenega naselja severno od Gornjega Lakoša.

Žgani grobovi s pridatki so značilni za pokopavanje umrlih v zgodnjem antičnem obdobju. V tem grobu je bilo razen bronaste fibule le keramično posodje, ki je nedvomno služilo za vsakdanjo uporabo. Lonec (**Sl. 6:** 1) z rahlo izvihanim ustjem in z okrasom iz niza vdolbinic, izdelanih s pečatom ali s pomočjo koleščka na najširšem obodu, ter s profiliranim vratom je bil izdelan iz rjavkasto žgane gline na lončarskem vretenu. Lonec ima poznolatensko obliko. B. Vikić-Belančić postavlja ta tip loncev v svojo skupino C.[16] Ta tip lonca je pretežno razširjen v zahodnem delu Južne Panonije in kaže vpliv ilirsko-keltske tradicije. Takšni lonci kažejo karakteristične znake lokalne

proizvodnje. Razlog je predvsem v strukturi staroselcev, romaniziranih prebivalcev v odnosu do etnične sestave prebivalcev sosednjih provinc.[17] Naš lonec ima grobo fakturo in takšna keramika je pretežno služila v gospodinjstvu ali pa v grobovih kot urna. Vpliv staroselske tradicije se kaže po obliki, tehniki izdelave in okrasju.[18] Podobni lonci so zastopani v Emoni, Poetoviju, Šempetru in se datirajo po grobnih celotah v 1. stoletje in prvo četrtino 2. stoletja.[19]

Drugi lonec iz groba (**Sl. 6:** 3) je nekoliko manjši, trebušaste oblike, z rahlo izvihanim ustjem in profiliranim vratom. Na najširšem obodu je metličast oziroma glavničast okras. Izdelan je iz sivorjavo žgane gline na lončarskem vretenu. Tudi za ta lonec velja, da po obliki, tehniki izdelave in ornamentu kaže vpliv staroselske oziroma ilirsko-keltske tradicije. Metličast oziroma glavničast okras, ki je prav gotovo prevzet iz latenske keramike, doživi svoj razcvet v prvih dveh stoletjih.[20] B. Vikić-Belančić postavlja ta tip lonca v svojo skupino B, ki je najpogosteje zastopana v grobovih Emone, Poetovija, Neviodunuma, Zagreba-Stenjevca, Velenika v času od 1. desetletja prvega stoletja do prehoda iz prvega v drugo stoletje.[21]

Tretji lončeni izdelek v grobu je trebušast vrč (**Sl. 6:** 2) s poškodovanim izlivkom, odlomljenim trakastim ročajem in prstanastim dnom. Izdelan je iz svetlo sive gline na lončarskem vretenu. Vsi podobni vrči, ki jih najdemo na našem ozemlju, so italskega izvora, pri njihovi izdelavi pa so lončarji posnemali različne bronaste in steklene primerke, pa tudi oblike terre sigillate in srebrnih posod.[22] Naš vrč je tip vrča trebušaste oblike z enim ročajem (odlomljen) in je kot tak eden izmed prvih predstavnikov tovrstne keramike v Prekmurju. O. Brukner postavlja ta tip vrča v svoj tip 7 (bikonična forma, kratko grlo, prstanasto dno).[23] Najbližjo paralelo najdemo v vrčku iz Zg. Ščavnice, ki je značilen za 1. stoletje.[24] Podobna sta tudi iz Ljubljane[25] in Sirmiuma,[26] oba iz konca prvega stoletja.

Za kronologijo groba pa je pomembna tudi bronasta fibula (**Sl. 6:** 4). Značilno zanjo je profiliran gumb na loku, polna in dolga noga z luknjicama, pod zaščitno ploščico pa je peresovina. To je tip fibule s profiliranim lokom, ki jih je O. Almgren razporedil v svojo skupino 68.[27] Ta tip fibule je razširjen predvsem v Panoniji in Noriku v sredini 1. stoletja.[28] V podonavskih kastelih je vodilna v času prve polovice 1. stoletja.[29] V Sloveniji je zastopana v grobovih iz Poetovija[30] in Emone[31] in datirana v 1. stoletje.

Profilni jarki, narejeni na odseku rimske ceste od Kota do Dolge vasi, so potrdili, da je odsek del ceste *Poetovio—Savaria—Carnuntum.* Cesta je sodila med tako imenovane viae publicae.[32] H kronologiji ceste pa nedvomno prispeva ostanek žganega groba iz profila št. 3, ki je po pridatkih sodeč opredeljen v čas druge polovice prvega stoletja.

[1] Opis ceste do Preseke glej: S. Pahič, K poteku rimskih cest med Ptujem in Središčem, *Arheološki vestnik* 15—16, 1964—65, 284 ss. O nadaljnjem poteku ceste, to je odsek Preseka—Sv. Martin na Muri, glej: M. Fulir, Topografska istraživanja rimskih cesta na varaždinskom i medjumurskom području, *Razprave 1. razr. SAZU* 6, 1969, 365 ss. Potek ceste severno od Mure do Dolge vasi je bil vse do sondiranja praktično neznan; karta z vrisom ceste na madžarski strani je znana iz: I. Valter, *Zala megye régészeti emlékei,* 1962—64, 8 s in S. Soproni, Municipium Halicanum, *Folia Archaeologica* 30, 1979, 95, Abb. 2.

[2] J. Klemenc-B. Saria, *Archäologische Karte von Jugoslavien, Blatt Ptuj,* 1936, 89 ss.

[3] J. Klemenc, Limes u Donjoj Panoniji, v: *Limes u Jugoslaviji* 1, 1961, 5 s, 13, 24.

[4] J. Šašel, Rimske ceste v Sloveniji, v: *ANSl,* 1975, 74 ss; z navedbo vseh virov, ki omenjajo cesto *Poetovio—Carnuntum.*

[5] J. Šašel, Donesek k zgodovini Prekmurja v starem veku, *Kronika* 3, 1955, 48 s, kjer je navedena literatura, ki omenja in lokalizira *Halicanum.* Mnenja o lokalizaciji Halicanuma so deljena. V novejšem času je sprejeta lokalizacija v vas Sv. Martin na Muri, glej: M. Fulir (op. 1) 428; J. Šašel (op. 4) 91 s; S. Soproni (op. 1) 93 s.

[6] J. Šašel (op. 5) 42.

[7] J. Klemenc-B. Saria (op. 2) 89.

[8] J. Maučec, *Novine* 15, 1.19, 10. 4. 1932, 2.

[9] I. Horvat, O kulturnih spomenikih v Lendavskem okraju, *Ljudski glas* 15, 1.1, 2. 6. 1942, 2.

[10] M. Fulir (op. 1) 365 ss.

[11] S. Pahič, Antične gomile v Prekmurju, *Arheološki vestnik* 11—12, 1960 do 1961, 113; S. Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja, v: *Svet med Muro in Dravo,* 1968, 204.

[12] J. Klemenc-B. Saria (op. 2) 87; J. Šašel (op. 5) 49; S. Pahič (op. 11) 113 ss; J. Šašel (op. 4) 104.

[13] Ekipo so sestavljali S. Pahič, F. Kiraly, E. Žižek in I. Šavel.

[14] Dela je izvajal *Pokrajinski muzej v Murski Soboti* ob strokovni pomoči v. kustosa S. Pahiča iz *Pokrajinskega muzeja v Mariboru* v poznih jesenskih mesecih 1980. leta in zgodaj spomladi 1981. leta.

[15] S. Pahič, Raznoteri obrazi rimske ceste v Panonijo čez Ptuj, *Ptujski zbornik* 4, 1975, 68.

[16] B. Vikić-Belančić, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar n. s.* 13—14, 1962—63, 89 ss, sl. 27, št. 18.

[17] O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije,* Dissertationes et monographiae 24, 1981, 42.

[18] B. Vikić-Belančić, Keramika grublje fakture u Južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce, *Arheološki vestnik* 26, 1975, 30.

[19] É. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien,* Dissertationes Pannonicae II/20, 1942, 29, T. 5: 1.

[20] B. Vikić-Belančić (op. 18) 31.

[21] B. Vikić-Belančić (op. 16) 104; S. Pahič, Najdbe z rimske ceste Slovenska Bistrica—Pragersko, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 201, T. 18: 5.

[22] B. Vikić-Belančić (op. 16) 107, sl. 37: 4.

[23] O. Brukner (op. 17) 44, T. 134: 15.

[24] S. Pahič, Antične gomile v Slovenskih goricah, *Časopis za zgodovino in narodopisje n. v.* 1, 1965, 36, T. 2: 8.

[25] B. Vikić-Belančić (op. 16) 107.

[26] O. Brukner (op. 17) 44, T. 134: 15.

[27] O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte,* 1897, 34, T. 4: 68.

[28] I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien,* Dissertationes Pannonicae II/4, 1937, 43 ss, T. 5: 42; I. Peškař, *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren,* 1972, 77 s.

[29] V. Šribar, K absolutni kronologiji najdb iz zgodnje Emone, *Arheološki vestnik* 19, 1968, 447.

[30] M. Horvat, K rimskim fibulam iz Rabelčje vasi v Ptuju, *Arheološki vestnik* 33, 1982, 47 ss, T. 1: 4; Z. Šubic, *La nécropole romaine à Poetovio,* Inventaria archaeologica Jugoslavija 14, 1972, Y 134: 2; J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki,* DELA 1. razr. SAZU 4, 1950, risba 31: 1; J. Šašel, Spodnja Hajdina, parcela 1076/2, *Arheološki vestnik* 4/2, 1953, 308 ss, risba 4: 3.

[31] V. Šribar (op. 29) 447, T. 1: 4; J. Šašel, Prerez severnih utrdb Emone, *Arheološki vestnik* 4/2, 1953, 299, T. 2: 56; I. Mikl-Curk, Terra sigillata iz emonskih grobišč, *Arheološki vestnik* 30, 1979, 345, 349; S. Petru, *Emonske nekropole,* Katalogi in monografije 7, 1972, T. 1: 1.

[32] J. Šašel (op. 4) 75.

DIE SONDIERUNG DER RÖMERSTRASSE VON KOT BIS DOLGA VAS

Zusammenfassung

Im Frühjahr 1976 wurde bei der topographischen Aktion des Pokrajinski muzej in Murska Sobota die aus der Literatur bereits bekannte Römerstraße *Poetovio—Savaria,* Abschnitt Kot—Dolga vas, überprüft bzw. der Verlauf der Straße vom Übergang über die Mur bis zum Ausfluß nach Ungarn begleitet. Das Team stellte fest, daß die Römerstraße, die bei Sv. Martin an der Mur den Fluß überquerte, ihre Richtung über das heute ziemlich versumpfte Terrain nordwestlich des Dorfes Kot fortsetzte und einige Hundert Meter vor der gegenwärtigen Straße Kot—Kapca trockenen Boden erreichte. Die Straßenspuren sind noch heute auf den Ackerflächen nördlich und nordöstlich von Kot gegen Gaberje gut sichtbar. Infolge von Bodeneingriffen (Häuserbau, Anlage neuer Straßen, andere bauliche Arbeiten) verliert sich die Straßenspur in Gaberje beim Haus Nr. 41. Die Straße erscheint abermals an der linken bzw. der Nordseite der Straße Murska Sobota—Lendava, und zwar auf dem mit dem Dorffriedhof von Gaberje parallelen Acker. Einige Zeit ist die Straße noch sichtbar, dann verliert sie sich aufs neue. In diesem Raum (südlich vom Črni potok, nördlich des Dorfes Gornji Lakoš, zwischen zwei künstlichen Kanälen) wurde im Jahr 1972 eine Melioration durchgeführt. Die Eingriffe reichten auch bis 1 Meter tief und veränderten die ehemalige Oberfläche beträchtlich. Die Melioration brachte größere auf der Oberfläche der Äcker verstreute Mengen antiker Gefäße und Bautenreste an den Tag. Aus den Überresten zu schließen, befand sich an dieser Stelle eine antike Station (ein Meierhof, ein Dörfchen oder ein Posten), die durch die Melioration vermutlich gänzlich zerstört worden ist. In unmittelbarer Nähe, auf der Wiese nördlich von Kapca und im Wald nördlich von Gaberje, befinden sich außerdem antike Grabhügel.

Die nur oberflächlich festgestellte Trasse genügt jedoch bei weitem nicht dazu, einen detaillierten Einblick in den Ausbau und die Stratigraphie der Römerstraße und den danebenliegenden Schichten zu gewinnen. Deshalb entschieden wir uns für einen archäologischen Eingriff in Form von Profilgräben quer über die Straße. Ausgehoben wurden 15 Profilgräben von Kot bis Dolga vas, wobei 8 Querschnitte positiv, mit der charakteristischsten Profilform der Römerstraße waren **(Beilage 2).**

Die Profilquerschnitte der Straße zeigten eine hauptsächlich einheitliche Form. Die Straße war aus Schotter erbaut, der zu einem Damm aufgeschüttet war und größtenteils aus der nahen Mur stammte. Die Breite der Fahrbahn ist von 7,10 bis 10 m beim Schottergrund und von 5,10 bis 9 m bei der erhaltenen Obergrenze des Schotters, was eine Durchschnittsbreite von 7,8 m ergibt. Die Dicke der Schicht hängt von Umfang des Nachschüttens und dem Erhaltungsgrad ab, von 0,10 bis 0,30 Meter. Es gab keine besondere Unterlage aus Stein, so daß der Straßenschotter auf den Lehmboden aufgeschüttet war, außer beim Profil Nr. 6, wo der Schotter auf dem sumpfigen Schlick aufliegt. In der Regel wurde in versumpften Bereichen unter den Schotter eine oder mehrere Reihen von Buchenstämmen gelegt, was jedoch in unserem Fall nicht entdeckt wurde. Abgeschwemmt bzw. zerstört ist dagegen die Fahrbahn beim Profil Nr. 1 und zum Teil beim Profil Nr. 8. Die Trasse war **(Beilage 1)** geradewegs in Richtung Nord—Ost angelegt, mit kleineren Deklinationen aus dieser Richtung hinter dem Profil Nr. 3 sowie zwischen den Profilen Nr. 6 und 7. Von äußeren Formen vermißten wir die Dämme, die in Niederungsbereichen üblich sind. Der sterile Boden unter der Fahrbahn besteht in sämtlichen erforschten Profilen aus graubraunem Lehm, außer beim Profil N. 6, wo ihn Sumpfschlick bildet, und beim Profil 7, wo er aus Sand und Schotter zusammengesetzt ist. An den Straßenrändern ist die ehemalige Mulde jetzt mit graubraunem Lehm ausgefüllt, worin in den meisten Fällen spärlicher Kies enthalten ist. Dies gilt für die Profile Nr. 2, 3, 4, 5 und 7.

Die wichtigste Quelle für die Chronologie der Römerstraße von Kot bis Dolga vas ist zweifellos das im Profil Nr. 3 gefundene römische Brandgrab. Der Topf (**Abb. 6:** 1) mit leich ausladendem Mundsaum, verziert mit einer mittels eines Stempels oder eines Rädchens ausgeführten Tupfenreihe und mit profiliertem Hals war aus bräunlich gebranntem Ton auf der Töpferscheibe verfertigt. Dieser Topftyp war

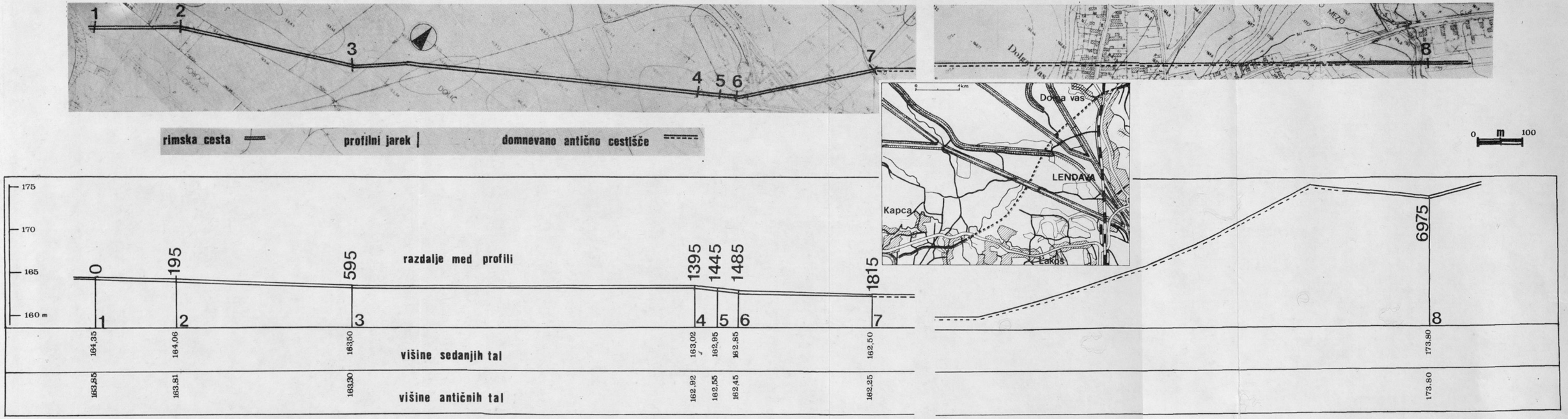

Priloga 1: Potek in podolžni profil rimske ceste Kot—Dolga vas.
Beilage 1: Verlauf und Längsprofil der Römerstraße Kot—Dolga vas.

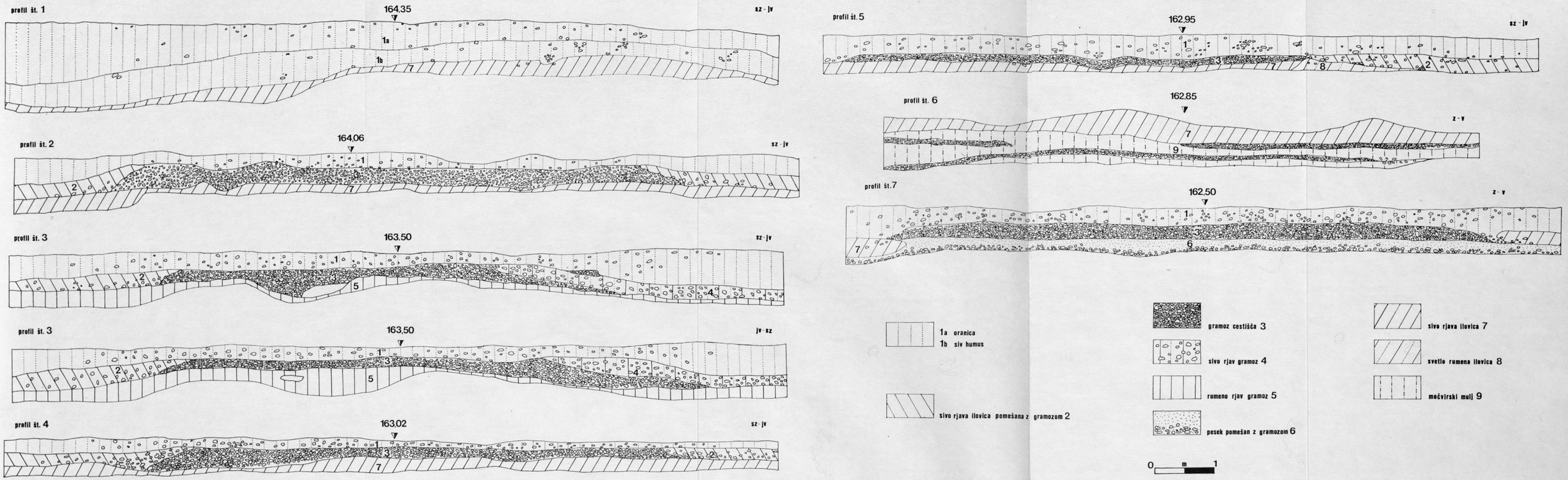

Priloga 2: Izbrani temeljni profili rimske ceste, št. 1—7 od Kota do Dolge vasi.
Beilage 2: Ausgewählte Fundamentprofile der Römerstraße, Nr. 1—7, von Kot bis Dolga vas.

im westlichen Teil von Südpannonien verbreitet und verrät den Einfluß der illyro-keltischen Tradition, vornehmlich seiner Form, der Ausführungstechnik und der Verzierung nach. Ähnliche Exemplare aus dem 1. Jh. wurden in den Gräbern von Emona, Poetovio, und Šempeter gefunden. Der Topf (**Abb. 6:** 3) hat eine bauchige Form mit leicht ausladendem Mundsaum, profiliertem Hals und Besenstrichornament auf der größten Peripherie. Er ist aus graubraun gebranntem Ton auf der Töpferscheibe verfertigt. Auch für diesen Topf gilt, daß er sowohl nach seiner Form und Ausführungstechnik als auch nach der Verzierung den Einfluß der altansässigen bzw. illyro-keltischen Tradition verrät. Am häufigsten ist er in den Gräbern von Emona, Poetovio, Neviodunum, Zagreb-Stenjevac und Velenik aus dem 1. Jahrzehnt des 1. Jh. bis zur Wende vom 1. zum 2. Jh. vertreten. Das dritte Keramikerzeugnis im Grab ist ein bauchiger Krug (**Abb. 6:** 2) mit beschädigter Schnauze, einem abgebrochenen Bandhenkel und ringförmiger Standfläche. Verfertigt ist er aus hellgrauem Ton auf der Töpferscheibe. Alle ähnlichen, in unserem Territorium gefundenen Krüge sind von italischer Herkunft und bei ihrer Herstellung bedienten sich die Töpfer unterschiedlicher Bronze- und Glasexemplare als Muster. Die nächste Paralelle ist der kleine, für das 1. Jh. charakteristische Krug aus Zg. Ščavnica. Zwei ähnliche sind auch aus Ljubljana und Sirmium bekannt, beide aus dem Ende des 1. Jahrhunderts. Für die Bronzefibel (**Abb. 6:** 4) ist charakteristisch der profilierte Knopf am Bügel, der vollgearbeitete lange Fuß mit zwei kleinen Löchern, während sich unter dem Schutzplättchen die Federkonstruktion befindet. Dieser Fibeltyp ist in der Mitte des 1. Jh. vor allem in Pannonien und in Noricum verbreitet. In Slowenien ist die Fibel in Gräbern aus Poetovio und Emona vertreten und wird ins 1. Jh. datiert.

Die im Abschnitt der Römerstraße von Kot bis Dolga vas gemachten Profilgräben haben bestätigt, daß dieser Abschnitt ein Teil der Straß *Poetovio—Savaria—Carnuntum* ist. Zur Chronologie der Straße trägt aber zweifellos der Überrest des Brandgrabes aus dem Profil Nr. 3 bei, das den Beigaben nach aus der zweiten Hälfte des 1. Jh. stammt.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 179—186

POSODA IZ RIMSKIH NEKROPOL V NAŠIH KRAJIH O NAVADAH PRI MIZI

IVA MIKL-CURK

Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Plečnikov trg 2, YU-61000 Ljubljana

Posoda, steklena, kovinska in še posebej lončena, je tudi v naših rimskodobnih nekropolah med najbolj številnimi pridatki v grobovih.[1] Ko si po letih arheološkega dela razvozlamo prva in, razumljivo, najbolj pereča vprašanja o opredelitvi kulturne pripadnosti, o nastanku in starosti posameznih predmetov, želimo spoznati te predmete kar najbolj v njihovi resnični funkciji. Vedno in vedno se vračamo k edinemu res bistvenemu vprašanju našega dela: sprašujemo se po načinu življenja in po razmerah, v katerih je živel tisti, ki je najdene predmete rabil, tudi posodo. Ker posoda služi pri jedi in pitju, se nam zdi, da se moremo prek najdb posode davnemu predniku še posebej intimno približati. Literarno izročilo nam je zapustilo mnogo zanimivih, mnogokrat citiranih, vznemirljivih podatkov o rimskih navadah in razvadah pri mizi. Gotovo bi bilo zanimivo vedeti in skušati s pomočjo najdb razvozlati, kako si je pri mizi postregel Trimalhijonov sodobnik v provinci, v Emoni, Celeji ali Poetovioni.

Tudi posoda iz grobov je močno poškodovana; tisočletja vtisnejo svoj pečat vsakemu materialu. Pa vendar je mnogo bolje ohranjena kot tista iz naselbin, kjer le izjemno izkopljemo cel primerek. Posoda je samo v določenem odstotku grobov (okoli 45—60 % v celoti, največ v 70 % žganih grobov) kot pridatek. Na prvi pogled se zdi, da se kar z utrujajočo enoličnostjo ponavljajo med temi pridatki enoročajni vrči, čaše, lončki, krožniki. Ko pa začnemo pridatke poglobljeno analizirati s pomočjo numeričnih tabel in razpredelnic, se nam pokaže množica zanimivih podrobnosti.

V grobovih najdemo posodo manjših in večjih dimenzij, tudi pri tistih tipih, ki se nasploh pojavljajo v različnih velikostih. Te različne velikosti najdemo, nekako bi rekli, brez reda v grobovih. V Emoni so npr. pari enoročajnih vrčev sestavljeni nekako v 100 primerih iz dveh enako velikih posod, 25-krat je en vrč večji za tretjino, 10-krat pa je še enkrat tako velik kot drugi. V grobovih najdemo občasno največje (žare v Trebnjem) pa malone tudi najmanjše primerke določenih tipov (enoročajni vrč LMJG 5472 iz Ptuja ali Ku grob 46, 281, 300 itd.). Prevladujejo pa vendarle, zlasti pri krožnikih in latvicah velikosti, ki so še najbolj primerne enemu obroku.[2]

Kot pridatkov nasploh je tudi posode več v grobeh iz 1. do 3. stoletja. Funkcijo nekaterih posod dobro razumemo, saj nam še danes služijo podobne oblike; z razlago drugih pa imamo veliko težav.[3]

Skoro bi mogli trditi, da je v grobovih namizna posoda v večini, dasi tudi prava kuhinjska posoda ni nobena izjema, če seveda menimo, da je lonec ali globoka skleda in veliki rdeči krožnik-pladenj raje kuhinjska kot namizna posoda. Morda je količinsko težišče še bolj na namizni posodi za pitje (takih je približno 55—65 % grobov s pridatki). Posoda se mnogokrat pojavlja v smiselnih skupinah — pogrinjkih, dasi so v manj kot tretjini primerov posamezni elementi pogrinjka enaki: mnogokrat še iz istega materiala niso, ampak se v enem pogrinjku družijo navadna keramika, sigillata in steklo. Vendar pa štejemo tudi primere, ko so v grobu skupaj sigillatne posode iz iste delavnice (npr. Pe 783, 1085, 1035, 1049), torej iz dejansko hkrati oblikovanega pogrinjka.

Pri pogrinjkih nadalje zbuja pozornost dejstvo, da srečujemo tako v skupinah s sigillato kot tudi v skupinah raznovrstne posode krožnik skupaj z acetabulom ali drugo skodelico podobnih mer in oblike. Kadar je taka skodelica sama v grobu, ali jo je z ozirom na krožnike in acetabule več, se pojavljajo mnogokrat v grobni zasutini živalske kosti; to je dokaz, da je acetabulum služil res kot acetabulum — torej za začimbe ob jedeh. Take primere opazujemo med sodobno izkopanimi grobovi (npr. Pl 89, 129, 246, 150, 152, 92, 101, 113, 161 in 337, kjer je bilo stanje v grobni jami v resnici točno zabeleženo).

Tudi pivska posoda se pojavlja v zanimivih skupinah; njihova najbolj zanimiva sestavina bi mogel biti enoročajni vrč — lagoena. Včasih je namesto tega vrča v grobu dvoročajni vrč ali drugačna pivska posoda (posoda z rebri na vratu na Dolenjskem[4]), včasih pa valjast ali mehast širok vrč oziroma lonček z ročajem (npr. Pl 377, 406, 578, 700 itd.).[5] Ob vrču so navadno čaše in kozarci (včasih npr. Pl 91, 962 ali Ku 5, 41, 37, 332 ali 365), ob širokem vrču-lončku pa mnogokrat simpulum (spet Pl 377, 406, 578, 700). Dokaj izjemni so primeri, ko je bil v grobu sigillatni ali drugačen skifos ali kiliks (Pl 900, Pe 1258, 1568, 1344, reliefni sigillatni kelih iz Ptuja PMP 1081).[6] V nekaterih okoljih pa je grobni pridatek (npr. Poetovio in nasploh pomarkomanski čas) kaj rad tudi sam kozarec ali čaša.

Raziskovanje rimske posode je že dokaj napredovalo v interpretaciji porekla posameznih oblik.[7] V grobovih se navadno družijo italski ali sredozemski elementi pa oblike z domačimi ali sploh provincialnimi koreninami dokaj pisano. Vendarle bi mogli reči, da so po številu primerkov mediteranske oblike številnejše, zlasti če upoštevamo, da najpogostejše oblike iz domačega izročila, lonca ali žare ne moremo šteti za pravi grobni pridatek. Stanje se pa obrne, če štejemo število tipov. Tipi z domačimi ali provincialnimi koreninami so bolj razgibani, detajli se veliko pogosteje spreminjajo, medtem ko se tipi iz sredozemskega izročila pojavljajo v veliko več ponovitvah.

Med seboj se seve razlikujejo posode iz različnih časovnih horizontov, različni mestni areali pa različne mikroregije. Bogastvo oblik in vloga pridatkov sta v grobovih zgodnjega rimskega časa mnogo večja kot v pozni antiki. Del tipov ali njihove posamezne razvojne faze so seveda vezane na eno ali na drugo obdobje. Tu se ne nameravamo ukvarjati z razvojno tipologijo, saj ji potrebno pozornost posveča arheološko delo tudi sicer. Nekateri tipi zvečajo svoj obseg v trenutku, ko se dodobra udomačijo v oblikovnem zakladu domačih lončarij (razvoj skledic oziroma latvic po Drag 36 iz Formina). Določena etnična okolja (mogoče romanski kolonisti) so manj cenila posodo kot grobni pridatek kot druga.[8] In še enkrat: v določenih okoljih so doma določene posode, ki jih drug-

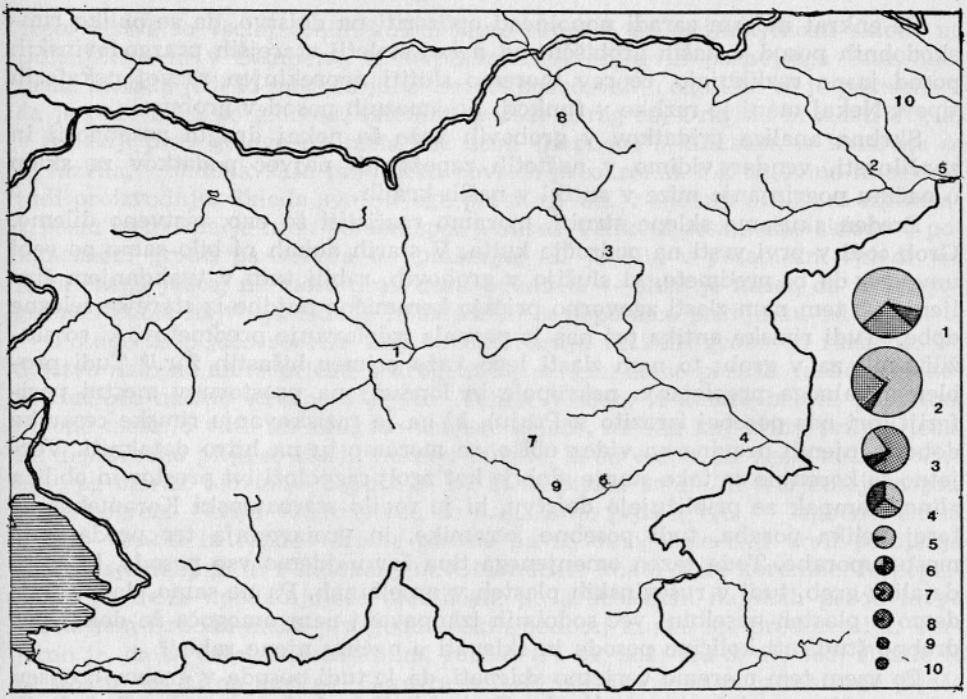

Sl. 1: Razmerja med količinami različne pivske posode v posameznih grobiščih po SR Sloveniji.

Legenda: redko senčeno — pogrinjek z enoročajnim vrčem (lagoena).
Gosteje senčeno — pogrinjek z loncem-vazo, situlo itd.
Gosto senčeno — oba pogrinjka.

Abb. 1: Verhältnisse von Mengen der verschiedenen Trinkgeschirrarten in den Gräberfeldern Sloweniens.

Legenda: leicht schattiert: Einhenkelkruggarnitur.
Dichter schattiert: Garnitur mit Topf, Vase, Situla usw.
Dicht schattiert: Beide Arten von Garnituren.

je ni (pivska posoda Dolenjske), pa tudi določene kombinacije v pogrinjkih so zelo značilne za določena okolja (pivsko posodje Emone) in za določen čas. V Emoni prevladuje v zgodnjih grobovih krožnik iz sigillate, v Ptuju je opazno število ponaredkov po teh krožnikih, na Dolenjskem in v Posavju pa je vplivala na obliko krožnika, ki se je bolj razširila (Dobova grob A 19), druga vrsta italske namizne keramike. Enoročajni vrč je v Poetovioni in njenem teritoriju skoraj vedno sestavni del pivskega pogrinjka, in to od Klavdijevega časa pa vsaj do markomanskega vdora. Šele po tem času se začno pojavljati okoli Ptuja še drugi tipi za prinašanje pijače. V 2. stoletju so bili še vedno predeli, ki enoročajnega vrča — lagoene tako rekoč niso poznali (Globodol), in predeli, ki so ga malo rabili (Šempeter).

Še enkrat moram zaradi popolnosti opozoriti na dejstvo, da se oblike rimskodobnih posod v naših grobiščih od nekaj stoletij starejših prazgodovinskih posod jasno razlikujejo, čeprav moremo slutiti neprekinjen razvoj nekaterih tipov. Nekaj manj je razlike v funkciji posameznih posod v grobu.

Skrbna analiza pridatkov v grobovih kaže še nekaj drugih posebnosti in značilnosti, vendar vidimo v naštetih zapažanjih največ podatkov za sklep o načinu pogrinjanja mize v antiki v naših krajih.

Preden skušamo sklepe strniti, moramo razčistiti še eno, bistveno dilemo. Grob sodi v prvi vrsti na področje kulta. V starih dobah ni bilo samo po sebi umevno, da bi predmete, ki služijo v grobovih, rabili tudi v vsakdanjem življenju. O tem nam zlasti zgovorno pričajo keramične najdbe iz starejše železne dobe.[9] Tudi rimska antika pri nas je poznala izdelovanje predmetov, ki so služili zgolj za v grob; to nam zlasti lepo kaže primer hišastih žar.[10] Tudi problema stalnega prepletanja nekropole in lončarij na prostoru v mestni periferiji (pri nas posebej izrazito v Ptuju), ki ga je raziskovanje rimske cesarske dobe in njenih provinc na videz obšlo, se moramo tu na hitro dotakniti. Verjetno so korenine za tako stanje globlje kot zgolj razpoložljivi prostor in obilica gline,[11] ampak se približujejo dejstvu, ki je rodilo staroatenski Keramekos — torej velika poraba, tudi posebne keramike, in proizvodnja ter prodaja na mestu uporabe. Toda razen omenjenega tipa žar najdemo vso posodo, ki so jo dajali v grob, tudi v ruševinskih plasteh v naselbinah. Pa ne samo, da jih najdemo v plasteh naselbin; več sodobnih izkopavanj nam omogoča že dokaj podrobno študirati količine posode in sklepati o načinu njene rabe.[12]

Po vsem tem moremo verjetno sklepati, da je tudi posoda v grobovih odsev rabe posode v vsakdanjem življenju. Grobni kult je, kot mnogo drugih kultnih dejanj v mnogih okoljih in kulturah, tesno povezan s pogrebno pojedino in s popotno malico za večnost. Da se je zgledoval po živem življenju, nam more pričati tudi raznolikost pridatkov v istem času in v istem kraju. Gotovo je, da je, kadar je posoda v grobu, pozornost pogrebcev veljala bolj vsebini — posoda je bila le lupina. Mogli smo ugotoviti, da je nekako petina grobnih inventarjev tako specifično sestavljena, da ne more pomeniti zgolj kultne abstraktnosti. Ker kaže posoda približno enako pozornost hrani in pijači v grobu, se nam torej grobna popotnica v določenem odstotku izkopanih grobov le kaže kot smiseln povzetek realnega obeda z vsemi življenjsko važnimi sestavinami.

Ker se velikost posode v nekropoli bistveno ne razlikuje od tiste v naselbini, moremo meniti, da so grobno popotnico oblikovali v glavnem le po merah običajnega obroka, četudi verjetno vsaj včasih posebno bogatega in slovesnega, obogatenega s posebnimi priboljški.[13]

Žal so arheološki sledovi vsebine posode le v nekaj primerih ohranjeni (Pl 92, 91, 93, 104, 105, 114 itd., Ku 210, 226) in precizneje analizirani. Kruh in še verjetno to ali ono jedilo se našem védenju izmika. Naposled vendarle moremo obed predmarkomanskega časa v mestnem okolju povzeti tudi na osnovi arheoloških najdb v grobiščih kot tisti, literarno izpričani obed, sestavljen pretežno iz čvrstih zalogajev, ki so si jih začinili sproti pri mizi. Obed je bil večkrat sestavljen iz zaporedja različnih jedi, katerim pa verjetno kuharska umetnost (še) ni spreminjala podobe in konsistence: kos mesa je ostal kos mesa, tudi ko je bil pečen, sadje je ostalo sadje tudi na krožniku, školjke in polže so lupili pri mizi itd. Veliki predeli v deželi (podeželje?) pa mnogi sloji

prebivalstva so vselej cenili, kot moremo sklepati po priljubljenosti sklede na Dolenjskem in v Šempetru in v posameznih grobovih poznejšega časa, tudi razne kašaste jedi in mogoče juhe. Še pri proučevanju sigillate se je pokazalo,[14] da je prav želja po globoki, skledasti posodi (Drag 29, Drag 30 in zlasti 37), ki v funkciji prav gotovo ni imela več dosti skupnega s kiliksom, iz katerega se je razvila, v obdonavskih provincah povsem preokrenila tok trgovine in seveda tudi proizvodnje. Skleda svoje vloge pri mizi tudi v zgodnji antiki ni izgubila; v pozni antiki pa je njen pomen spet porasel. Velikost posamezne sklede v posameznem grobu pa seveda k vprašanju, ali je bila v posamezni skledi jed le za enega jedca, ne more prav dosti povedati — blizu je misel, da je ob pogrebu romala največja skleda iz sklednika s popotnico pokojniku od hiše.

Posode za pijačo so bile tudi v istem kraju in istih grobovih različne. To dejstvo nam ne more pričati o drugem kot o tem, da so poznali različne pijače in različne načine strežbe s pijačo. Velika posoda, iz katere bi bili pili vino, z vodo mešano vino ali drugače varjeno pijačo, ni bila kaj prida priljubljena. Za neposredno pitje so služili kozarci in čaše, ki so vsebovale zgolj nekaj požirkov, pa morda tudi niso dopuščali, da bi se pijača ustala ali verjetneje neprijetno pogrela. Serija večjih posod za prinašanje pijače, vrči — lagoene, široki vrči — lončki in razne vazaste posode pa so omogočale dve vrsti polnjenja čaš: z zajemanjem in z natakanjem. Oba načina imata stare korenine, če pogledamo po delih upodabljajoče umetnosti, po arheoloških najdbah posod in po literarnem izročilu naših prazgodovinskih obdobij in starega Sredozemlja. Verjetno je, da so čaše z nenavadnimi robovi (Pl 91, 962; Ku 5, 41, 365) služile le za *libatio*, za pitno daritev. Gotovo je tudi, da iz posode za prinašanje pijače s širokim vratom niso točili enake pijače kot iz posode z ozkim vratom. Za tema različnima posodama je stal drugačen predstavni svet, gotovo pa tudi različen način pridobivanja in hranjenja pijače. (Z obliko posode za prinašanje pijače mora biti namreč povezana tudi posoda za hrambo in daljni transport pijač, vprašanje rabe amfor, mehov, sodov itd.) V rimski antiki je bilo, tudi literarno izpričano, vino najodličnejša pijača, pijača s stalnim mestom na mizi in v kultu.[15] Vsekakor sem prepričana, da mora tudi posoda, ki so jo Rimljani v naših krajih rabili, skrivati odgovore na vprašanja o širjenju vina, pridelovanju vina, pa tudi o tem, ali so se v naših krajih v resnici uveljavili Domicijanovi ukrepi za varstvo italskega vina. Vrč z ozkim vratom, lagoena, je prišla v naše kraje nesporno z Rimljani in bila posoda za vino. Z vinom jo je treba povezovati zaradi njenega ozkega vratu, ki je primeren za točenje lahko tekoče, aromatične in vredne pijače, pa tudi zaradi zračne, rahlo porozne stene. Praktična lagoena pa ni služila zgolj za vino, pari v grobovih bi nas opozarjali na to, da so v njej postavljali tudi vodo na mizo in da so vino razmeroma dostikrat mešali z vodo.

Posode s široko odprtino, iz katerih se je pijača zajemala, so zrasle iz enako, ali v naših krajih še globljih[16] korenin kot enoročajni vrč. Ali je bilo v valjastih lončkih v Emoni pa v zajetnih vazah s prstani na vratu na Dolenjskem vino ali drugačna pijača, verjetno ne bomo nikoli izvedeli. Dejstvo, da se včasih v grobu pojavlja poleg takega pivskega pogrinjka še lagoena (v Emoni kar v petini grobov s pridanim pivskim posodjem), da sklepati, da v obeh vrstah posode ni bilo vino, še posebej ne vino enake kvalitete. Pa tudi samo za posodo za libatio ni moglo iti pri širokih vrčkih ali lončkih z ročaji. Res je, da sim-

pulov v ruševinskih plasteh Emone malone ne poznamo, tudi širokih vrčkov ali lončkov izvedbe, ki je bila v grobovih, ne, a dovolj pogost je navaden lončen mehast lonček, širok lonček ali vrček (ali kakor ga že imenujemo).[17] To dejstvo pa mora služiti kot dokaz, da so v Emoni pri mizi pili tudi drugače ali drugačno pijačo od tiste, ki so jo nosili na mizo v enoročajnem vrču.

Ko si podrobneje ogledamo še sliko razprostranjenosti raznih vrst pivskega posodja v rimskih grobovih po naših krajih, se kar ne moremo otresti vtisa, da so se vinogradi po notranjosti Slovenije razprostirali nekako podobno kot dandanašnji: Dolenjska in morda zaledje Ljubljane bi potemtakem varila lažje alkoholne pijače po starem izročilu, medtem ko je v okolici Ptuja v primernih količinah uspevalo vino sorodnih lastnosti, kot jih je imelo vino iz sredozemskega sveta (čeprav Italiku — Cassius Dio — kislega okusa). Po porabi v nekropolah, ko tja do markomanskega vdora ne manjka lagoena skoro v nobenem grobu, bi mogli celo soditi, da temu vinogradništvu tudi Domicijanova reforma ni mogla posebno do živega.

V celoti bi mogli torej videti *ceno* povprečnega prebivalca naših krajev kot dovolj bogat in raznolik obrok, kot vzpodbudo tudi za duha in ne le najnujnejše za telo. Gotovo je bila sicer daleč od Apicijevih umetnij in Petronijevega (zavestno?) pretiranega prikaza, a odmaknjena tudi od tistega *pane vinu radic pauperis cena!*

[1] Zlasti K. Moser, *Jahrb. Zent. Kommis.* 1, 1903, 115 ss; A. Valič, *Arh. vestnik* 7, 1956, 444; eidem, *Arh. vestnik* 9—10, 1958—59, 13, 133 ss; eidem, *Arh. vestnik* 11—12, 1960—61, 110; R. Egger, *Jahresh. Oester. Arch. Inst.* 17, 1914, Bb 61 ss; L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče,* Katologi in monografije 8, 1972 (pri oznakah grobov v tekstu Pl); S. Petru, *Emonske nekropole,* Katal. in monogr. 7, 1972 (v tekstu Pe); V. Kolšek, *Vzhodni del antične nekropole v Šempetru,* Katal. in monogr. 14, 1976 (v tekstu *Šempeter);* P. Petru, *Razprave 1. razr. SAZU* 6, 1969, 5 ss (v tekstu *Dobova);* S. Petru, *Razprave* 6, 83 ss (v tekstu *Globodol);* T. Knez, *Razprave* 6, 107 ss; idem, *Inv. Arch. Jug.* 27, 1981, Y 259—268; Z. Šubic. *Inv. Arch. Jug.* 14, 1972, Y 129—138; I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 27, 1976, 135 ss; tudi inventarna knjiga Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu, kjer je vpisanih približno 1000 grobnih enot iz Ptuja (v tekstu LMJG ob inv. številki) in gradivo iz Pokrajinskega muzeja na Ptuju (v tekstu PMP ob številki); Z. Kujundžić, *Poetovijske nekropole,* Katal. in monogr. 20, 1982. (v tekstu Ku).

[2] Upoštevati moramo, da mere lončene posode narekuje tudi tehnologija žganja v pečeh: večja plitva posoda se v procesu izdelave laže zvezne itd.

[3] prim. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* s. v. oinochoé; D. Baatz, *Acta RCRF* 17/18, 1977, 147; W. Hilgers, Lat. Gefässnamen, *Bonn. Jb. Bh* 31, 1969.

[4] T. Knez, *Razprave* 6, 107 ss; P. Petru, ibid. 207.

[5] L. Plesničar-Gec, *Keramika emonskih nekropol,* Diss. et Monograph. 20, 1977, 37, 48.

[6] I. Curk, *Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija,* Diss. 9, 1969, 59; eadem *Acta RCRF* 7, 1965, 75.

[7] É. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien* I, Diss. Pann. II, 20, 1942; A. Schörgendorfer, *Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer,* Wien 1942; L. Plesničar-Gec, *Keramika emonskih nekropol.*

[8] Referat podpisane na kongresu Zveze arheoloških društev Jugoslavije l. 1979 v Mostarju in na zborovanju Zveze društev za antične študije v Žalcu l. 1983.

[9] J. Dular, *Halštatska keramika v Sloveniji,* Dela 1. razr. SAZU 23, 1982.

[10] P. Petru, *Hišaste žare Latobikov,* Situla 11, 1971.

[11] *Rivista di archeologia* 5, 1981. Appendice tecnica 6, 1982, 87 ss, 59 ss in navaja podatke iz mnogih najdišč, kjer se družijo nekropola in lončarske delavnice.

[12] I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 30, 1979, 372 ss.

[13] Z. Kujundžić, *Poetovijske nekropole* 11.

[14] H. Comfort, v: *RE* suppl. 6 (1940), 1312; I. Mikl-Curk, *Acta RCRF* 21/22, 1982, 42, 43.

[15] Z. Kujundžić, *Poetovijske nekropole* 11, a se z mnenjem avtorice, da gre za pivo kot pridatek v posodah v grobu, ne morem strinjati.

[16] K. Kromer, *Situla* 20/21, 1980, 225 ss.

[17] L. Plesničar-Gec in sodelavci: *Starokrščanski center v Emoni*, Katal. in monogr. 21, 1983, katalog; I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 30, 1979, 372 ss.

GEFÄßE AUS DEN RÖMERNEKROPOLEN IN UNSEREN GEGENDEN UND ÜBER BRÄUCHE BEI TISCHE

Zusammenfassung

Auf Grund der charakteristischen Merkmale und Besonderheiten der in die Gräber beigegebenen Gefäße gelangen wir zum Schluß, daß das kultische, symbolische Mahl — die Wegzehrung ins Jenseits, zumindest in einem Fünftel der Fälle nach dem Muster eines wirklichen Alltagsmahles gestaltet wurde. Dieses Mahl müssen wir uns in der städtischen Umwelt in der vormarkomannischen Zeit aus ausgiebigen Bissen zusammengesetzt vorstellen die erst bei Tische gewürzt wurden. Das Mahl war oft aus einer Reihenfolge unterschiedlicher Speisen zusammengesetzt, deren Konsistenz und Form durch die Kochkunst wahrscheinlich noch nicht verändert wurden. Ein bestimmter Teil der Bevölkerung schätzte indessen immer auch breiige Speisen und vielleicht Suppen; dies läßt sich aus der Beliebtheit der Schüssel in ländlicher Umgebung schließen. Die Unterschiede zwischen dem Trinkgeschirr, auch im selben Ort und in derselben Zeit, zeugen dafür, daß verschiedene Servierungsweisen der Getränke und vermutlich auch verschiedene Getränke bekannt waren. Zum unmittelbaren Trinken dienten Trinkgläser, die vereitelten, daß sich die Getränke auf dem Tisch zu sehr erwärmt hätten. Von größeren Gefäßen zum Auftragen der Getränke gab es zwei Gattungen: den einhenkeligen Krug- *lagoena* und den breiten Krug- Henkeltopf. Diese Gefäße ermöglichten zwei Weisen des Gläserfüllens: mittels Eingießens und mittels Schöpfens. Beide Weisen haben alte Wurzeln. Der Krug- lagoena kam in unsere Gegenden zweifellos mit den Römern und war infolge seines engen Halses und seiner porösen Wände sicher ein Weingefäß. Da er jedoch in den Gräbern häufig auch paarweise vorkommt, ist offensichtlich, daß er auch für Wasser gedient haben dürfte und daß der Wein verhältnismäßig oft mit Wasser gemischt wurde. In Emona findet sich dieser Krug im selben Grab öfters vergesellschaftet mit noch einer anderen Trinkgarnitur, deren Bestandteil ein breiter Krug oder Topf ist. Diese Tatsache ermöglicht den Schluß, daß sich in den breiten Krügen nicht Wein befand oder zumindest nicht Wein von gleicher Qualität wie in der lagoena. Betrachtet man genauer noch das Verbreitungsbild der unterschiedlichen Trinkgefäßgattungen in den Römergräbern in Slowenien, kann man sich einfach nicht des Eindrucks erwehren, daß sich die Weingärten im Inneren ähnlich wie gegenwärtig erstreckten: Dolenjsko und das Hinterland von Ljubljana brauten leichte alkoholische Getränke nach alter Überlieferung, während in der Umgebung von Ptuj in entsprechenden Quantitäten ein Wein von verwandten Eigenschaften gedieh, wie sie der Wein der mediterranen Welt aufwies. Da in den Nekropolen von Ptuj in der Zeitspanne bis zum Einfall der Markomannen die lagoena fast in keinem Grab fehlt, ließe sich schließen, daß diesem Weinbau auch das Verbot des Domitian kein Ende bzw. keine bemerkbare Zäsur bereitet hat.

Demnach könnte man im allgemeinen die *cena* eines durchschnittlichen Einwohners unserer Regionen als ein hinreichend reichhaltiges und mannigfaltiges Mahl betrachten.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 187—194

BUZETSKI SILVAN — NOVI NALAZ IZ SJEVERNE ISTRE

ROBERT MATIJAŠIĆ

Arheološki muzej Istre, Mate Balote 3, YU-52000 Pula

Ljeti 1981. godine je na Starom Gradu u Buzetu pronađen antički kameni spomenik koji obradom i motivikom iskače izvan poznatih okvira lokalne kamene plastike rimskog doba. U Buzetskom zborniku[1] je objavljen prikaz tog spomenika u kontekstu čitave grupe spomenika iz okolice Buzeta,[2] antičkog *Piquentum,*[3] ali su iz tehničkih razloga table sa fotografijama morale biti izostavljene. Zato se koristim mogućnošću da sada ponovo ukažem na taj spomenik, u kraćem tekstu, ali sa ilustrativnim materijalom.

Spomenik je pronađen slučajno, prilikom kopanja temelja za zgradu na katastarskoj čestici br. 38/1 i 38/3 (na novom snimku br. 2083), u srcu akropolnog buzetskog Starog Grada. Rovokopač je u jednom trenutku zahvatio blok od bijelog kamena s reljefnim ukrasom na tri strane. O tome je obaviještena ekipa povjesničara umjetnosti i arhitekata Centra za povijesne znanosti iz Zagreba, koja se, na čelu s dr Đurđicom Cvitanović nalazila u Buzetu.[4]

Odmah je izvršena prva dokumentacija nalaza, i spomenik je prenesen u Muzejsku zbirku Narodnog sveučilišta »Augustin Vivoda«.[5] Pregledom terena 22. 07. 1981. godine, dan nakon nalaza, i prema izjavama suradnika spomenutog Centra koji su pratili iskop nakon obavijesti o nalazu, ustanovljeno je da je spomenik pronađen u razini litice koja se u tom dijelu grada javlja na više mjesta oko 1,00 m ispod pločnika. Nije zamijećena nikakva zidna struktura u koju je spomenik možda mogao biti ugrađen, bilo u primarnoj ili u sekundarnoj upotrebi. Nije bilo tragova konstrukcija koje bi ukazivale na mogućnost da je spomenik bio *»in situ«*. Nije, štoviše, zamijećen nikakav drugi nalaz od značenja za arheološku evaluaciju spomenika (keramika, drugi kameni fragmenti ili sl.). Radovi na temeljima kuće su zatim pažljivo nastavljeni, ali bez ikakvih rezultata.

Kameni blok je prenesen u Muzejsku zbirku i očišćen od zemlje. Radi se o bloku veličine 82 × 47 × 47 cm od bijelog kristalastog vapnenca hrapave površine. Obrađen je sa svih strana, ali mu je donji dio prelomljen: nedostaje vjerovatno oko 10—15 % visine. S tri bočne strane je ukrašen reljefnim figuralnim i vegetabilnim prikazima, dok su četvrta bočna strana i gornja površina glatke. Gornji rub je na sve četiri strane profiliran dvostrukom profilacijom (polukružnom i oštrom četvrtastom) koja je većim dijelom oštećena, dok su okomiti bridovi koji dijele bočne strane reljefa samo zaglađeni, bez izrazitog profila. U odnosu na taj rub, reljefna polja su lagano udubljena.

Prednja površina **(sl. 1)** je horizontalno postavljenim velikim akantusovim listom sa pet režnjeva podijeljena na dvije zone, dva polja: režnjevi su okrenuti dolje, tako da gornja strana lista čini postament za dvije figure u gor-

njem dijelu reljefnog polja. Na desnoj strani je figura jarca okrenutog ulijevo, koji se prednjim nogama propinje na stilizirani cvijet s izraženim uspravnim tučkom kojeg uokviruje pet manjih latica. Jarac je prikazan u profilu, ali tako da se sve četiri noge i dva roga vide u parovima u perspektivi. Tijelo mu je prekriveno fino izvedenim kovrdžavim runom. Nasuprot njemu, na lijevoj strani gornjeg polja je figura Silvana koji stoji, glavom okrenut udesno, prema jarcu. Ruke su mu iza leđa. Crte lica su dosta oštećene, ali se nazire strog izraz. Glava je obrasla u guste kovrdže, a poduža brada se spušta do prsiju, dok su mu na čelu dva lagano izvijena roga, gotovo identična jarčevim rogovima. Mišići nadlaktica, grudi i trbuha su razrađeni do najsitnijih detalja, ali prilično oštećeni. Itifaličnost je jasno vidljiva, ali je taj detalj tijela također prilično oštećen. Silvan ima kozje noge, tj. natkoljenice obrasle kovrdžavom dlakom, a potkoljenice završavaju kopitima umjesto stopala. Iza nogu je izvedena vitica koja izlazi iz akantusa iza figure Silvana, i dopire mu do visine pojasa. U gornjim uglovima ovog dijela polja, iza glava dviju figura, su dva stilizirana cvijeta koji se sastoje od velikog izduženog tučka na kojem je svrdlom naznačena granuloznost, i jedinstvene velike latice koja obuhvaća čitav tučak.

Ispod horizontalnog lista akantusa, koji ima funkciju postamenta figura, nalazi se skup od pet akantusovih listova u klasičnom kapitelskom rasporedu: dva veća dolje i tri manja lista iznad njih, u simetričnom rasporedu. Izvedeni su u srednje visokom reljefu s tragovima obrade svrdlom u gornjim detaljima. Donji dio listova nedostaje, uslijed oštećenosti čitavog donjeg dijela spomenika.

Desna strana spomenika **(sl. 2)** predstavlja jedinstvenu vegetabilnu kompoziciju koja je prilikom nalaza, odnosno vađenja, djelomično oštećena viljuškama rovokopača, koji je ostavio dvije duge i široke plosnate ogrebotine po visini reljefa, naročito u njegovom donjem dijelu. Osnovu kompozicije ovog polja predstavlja jedinstvena stabljika koja iz donjeg lijevog ugla teče prema gornjem desnom, a zatim zavija u lijevi gornji ugao i dolje do polovice visine polja. U donjem i srednjem dijelu stabljike se račvaju listovi akantusa, a na desnoj strani nekoliko listova djeteline kao da je ubačeno da površina ne ostane prazna. Pored listova djeteline je, vjerovatno sekundarno, urezana mala svastika. Listovi akantusa, čiji su detalji izvedeni svrdlom (naročito šupljine između režnjeva), se granaju i iz gornjeg dijela stabljike, na ununtrašnjem zavoju u desnom uglu polja. Stabljika u lijevom uglu završava skupinom dugih i uskih listova masline s plodovima.

Površina na lijevoj strani spomenika je ispunjena reljefom **(sl. 3)** kojemu osnovu čini kompozicija lišća vinove loze, razmještene kao da skulptor nije želio ostaviti niti djelić prazne površine. Stabljika izvire iz donjeg lijevog ugla i višestruko zavija u obliku slova S, granajući lišće u raznim pravcima, i završavajući tik ispod gornje profilacije tankim viticama. U donjem lijevom dijelu polja je gola (muška?) figura prikazana s leđa: glava joj je okrenuta udesno i gore, te su vidljive oštećene crte lica u profilu. Kovrdžavost frizure i jake usne upućuju na određeni stupanj negroidnosti, ali oštećenje onemogućuje sigurnu determinaciju i objašnjenje. Desnom rukom je prihvatio jedan od dva grozda prema kojem mu je upravljen i pogled, dok lijevom drži jednu peteljku lista loze. Na leđima se jasno raspoznaju, unatoč oštećenju, dva mala

stilizirana krilca. Noge ispod potkoljenice nisu sačuvane. U gornjem lijevom uglu polja je gnijezdo s četiri mala ptića koji pružaju otvorene kljunove ulijevo gore prema lastavici koja jednom od njih dodaje u kljun zrno nekog ploda, stojeći na listu ispred gnijezda podignutih krila. Druga lastavica, raširenih krila, je prikazana u letu prema dolje u donjem desnom uglu polja, ali glava joj nije sačuvana zbog odlomljenog donjeg dijela čitavog bloka. Čitav okolni prostor oko ljudske i ptičjih figura je ispunjen viticama i lišćem vinove loze koja se grana u svim pravcima u ovisnosti od osnovne kompozicije koju čine ljudska figura i dvije ptičje epizode.

Ikonografija prednje strane spomenika već na prvi pogled nesporno upućuje na Silvanov krug štovanja, koji je vrlo rasprostranjen kod balkanskih Delmata. Nalazimo ga najčešće u vrlo rustičnim izvedbama u zaleđu dalmatinske obale i u jugozapadnoj Bosni.[6] Kad je likovni prikaz sjedinjen s epigrafskim dijelom, uvijek susrećemo ilirsku onomastičku formulu.[7] Ti su delmatski primjeri redovito koristili shemu tzv. *aegipana,* tj. prikaza Silvana s kozjim nogama, bradom i rogovima, koji u ruci drži siringu i pedum,[8] dok je nasuprot tome, italski Silvan u pravom smislu redovito potpuno antropomorfan, a atribut mu je pedum i jedna šumska životinja.[9] Delmatski Silvan se može izjednačiti s grčkim Panom, a tako ga starija literatura i naziva. Naš Silvan *(aegipan)* je bez uobičajenih atributa (siringa i pedum), ali uz njega stoji jarac, koji se također javlja na nekoliko delmatskih spomenika, iako nikad u tako naglašenom obliku.[10] Životinja je najčešće, kako u grčkoj, tako i u italskoj varianti, smještena uz noge Silvanu.[11] Njegov izraz lica, ukoliko smo ga uslijed oštećenja pravilno protumačili, također odudara od uobičajenih predstava Silvana — Pana kao dobroćudnog božanstva.[12]

Lijeva bočna strana, s figurom Genija koji bere grožđe, upućuje na Dionisov krug štovanja, i daje čitavom spomeniku određenu notu bukoličnosti.[13] Nije rijedak niti sinkretizam tih dvaju rustičkih božanstava: Pan — Dionis odnosno Silvan — Liber.[14] Reljef na ovoj bočnoj površini ima analogija i u samoj Istri, na spomeniku iz Poreča (u Zavičajnom muzeju Poreštine),[15] koji na jednoj bočnoj strani ima reljef figure koja bere grožđe, a na drugoj reljef figure koja bere masline, u sličnoj izvedbi tehničkih detalja. Loza i maslina su u antičkoj Istri bile vrlo raširene poljoprivredne kulture, naročito njenog zapadnog obalnog dijela, a ulje i vino se izvozilo u susjedne regije morskim i kopnenim putevima.[16] Masline su uspijevale i u ovom unutrašnjem dijelu Istre, iako ne u takvom obimu kao uz obalu, gdje je klima daleko povoljnija. I desna bočna strana spomenika, uz klasični prikaz akantusa, nosi elemente te lokalne flore: masline i djeteline.

Funkcija spomenika se može, s obzirom na ikonografiju i dispoziciju dekoracije, samo naslutiti. Moramo ga svakako uvrstiti u kategoriju votivnih spomenika, jer je očito da treba potpuno isključiti svaku sepulkralnu komponentu. Glatka, neukrašena četvrta bočna strana ukazuje na smještaj spomenika uz neku zidnu stijenu, dok je na gornjoj glatkoj površini bio položen neki drugi element koji je upotpunjavao cjelinu votivnog ili dekorativnog karaktera (stup, skulptura ili sl.). S obzirom da je spomenik pronađen na području akropolnog Starog Grada, nije vjerojatno da je blok dovučen iz podnožja, gdje su na položaju Fontana nađeni svi ostali poznati antički spomenici Buzeta.[17]

Već i iz letimičnog pregleda repertoara ikonografije i tehnike izrade tih pikventinskih spomenika, jasno je da se dosad poznati reljefi u potpunosti uklapaju u akvilejski umjetnički krug, što je razumljivo i stoga što je administrativno ovo područje pripadalo tergestinskom ageru,[18] a to znači da je bilo veoma blisko centru u Aquileji. Snažna umjetnička aktivnost koja je zračila iz tog grada je utjecala više na poluurbane centre u unutrašnjosti sjevernog dijela Istre nego na dvije obalne kolonije — *Pola* i *Parentium* — koje su bile otvorenije vanjskim utjecajima koji su dolazili pomorskim putevima iz Italije, Dalmacije i sa Istoka.[19] Buzetska kotlina, koja je cestama bila povezana u dva smjera: prema istoku preko Učke s Kvarnerom i Pulom, prema sjeveru s kolonijama *Tergeste* i *Aquileia*,[20] je gravitirala — u prirodno-geografskom, pravno-političkom, ekonomskom i kulturnom pogledu — upravo u ovom posljednjem smjeru, prema sjeverozapadu.

Usporedbom čitave zbirke pikventinskih kamenih spomenika s ovim novim doprinosom tom fondu, jasno se vidi da se ovaj potonji uopće ne uklapa u akvilejski krug. Elementi koji ga pomalo uz njega mogu vezati jesu ponajprije fina modelacija vegetabilnog ukrasa (lišće vinove loze, masline, akantusa), koja je kudikamo izražajnija nego na reljefu porečkog cippusa. Dok su životinjske figure svakako modelirane uz poznavanje akvilejskih predložaka (koji su uostalom bili poznati i u drugim, pogotovo istočnim centrima skulptorske aktivnosti), dotle ljudski likovi odudaraju od sjevernoitalskog repertoara. Kombinacija figuralnog i vegetabilnog nije tako česta u ovim krajevima, barem ne s takvim intenzitetom kakvim imamo pred sobom na buzetskom cippusu. Drugi, i možda važniji faktor je prisustvo Silvana u tzv. delmatskoj, arkadijskoj interpretaciji (*aegipan* — s kozjim nogama, rogovima i bradom), dok se u italskoj verziji (srećemo je na nekoliko figuralnim spomenika u Puli, Trstu i Aquileji), on prikazuje uvijek u potpunosti antropomorfno, s jarcem ili kozom kao atributom pored nogu. Iz sjevernojadranskog područja nije dosada poznat niti jedan primjer delmatskog Silvana (najsjeverniji se javlja u okolici Zadra),[21] i gotovo možemo reći da je kult Silvana u Istri bio vrlo slabo uvriježen.

Općenito uzevši, taj delmatski (grčki, arkadijski) tip Pana — Silvana je vrlo rijedak i na Apeninskom poluotoku. Poznati su neki reljefni prikazi na spomenicima u okolici Rima, među njima reljef na kamenom postolju u *Villa Borghese*[22] i *Villa Albani*,[23] datirani u kasnohelenističko doba i pod izrazitim utjecajem Istoka. Na Balkanu je izvan delmatskog područja takva shema Pana s kozjim nogama i bradom rijetka: u Beogradu se čuva reljef Pana i Nimfi iz Stobija,[24] kod kojeg je već zbog blizine grčkog utjecaja jasno da se mora povezivati s klasičnim umjetničkim i ikonografskim strujama.[25] Nekoliko spomenika tog bukoličkog kruga je poznato i iz Male Azije, iz Afrodizije i s lokaliteta Hacimköy u Anatoliji.[26]

Ovim letimičnim pregledom mogućih tipova, te pravcem širenja Silvanovih prikaza u spomenute dvije varijante, možemo možda naslutiti mjesto i vrijeme nastanka buzetskog spomenika. Bit će najvjerovatnije da je nastao u prvoj polovici I. st. n. e. Bogata upotreba svrdla u obradi dubokih detalja površine bi možda govorila u prilog kasnijoj dataciji, ali se slični tretman upravo motiva vinove loze i grozdova javlja na jednoj ari iz padanske nizine, koja se čuva u muzeju u Bergamu,[27] gdje taj motiv predstavlja sekundarno polje kruž-

ne are kojoj su na prednjoj strani izvedeni portreti pokojnog para od kojih se frizura žene bez dvoumljenja može smjestiti u drugi i treći decenij I. st. n. e.[28]

Pitanje mjesta nastanka spomenika mora zasada ostati otvoreno s dvije mogućnosti. Sjeverna Italija je nekako razumljivije područje iz kojeg je kameni blok mogao biti dopremljen u *Piquentum*. Takva bi mogućnost obuhvaćala gradove s visokom kulturom u padanskoj nizini *(Transpadana* i *Cispadana)* u kojima je cvjetao i kamenorezački obrt[29] s bogatom produkcijom nadgrobnih spomenika (sarkofaga, stela, ara i sl.). Drugi smjer kojim možemo povezati buzetski reljef s klasičnim umjetničkim tokovima je jugoistočni, preko Balkanskog poluotoka ili duž Jadrana prema klasičnoj Grčkoj. Ova je hipoteza ipak manje vjerovatna već i zbog mnogih elemenata koji se lakše i logičnije mogu povezati s Italijom *Septentrionalis*.

[1] R. Matijašić, Piquentinski skulptorski krug, U povodu jednog novog nalaza u Buzetu, *Buzetski zbornik* 6, 1982, 133—145; uz tekst nije tiskana niti jedna fotografija, čime je izostavljena bitna komponenta članka; pored toga, u tekstu se potkralo mnogo tiskarskih grešaka, naročito u bilješkama.

[2] Gotovo sve spomenike koji se danas čuvaju u lapidariju buzetske Muzejske zbirke je obradila V. Jurkić Girardi, Monumenti romani sul territorio di Pinguente e Rozzo, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 8, 1977—78, 11—30.

[3] Općenito o antičkom Buzetu *(Piquentum)* vidi kod A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia Romana*, Dissertationes Bernenses I, 6, 1954, 76 i 81; Š. Mlakar, *Die Römer in Istrien*, Kulturhistorische Denkmäler in Istrien 5, 1966, 38—39.

[4] Članovima ekipe, a naročito dr Cvitanović, upućujemo našu posebnu zahvalnost za brzu akciju za spašavanje spomenika i njegov smještaj u Muzejsku zbirku, a kolegi Zoranu Kulundžiću za izradu fotografija.

[5] Prof. Mariji Ugrin dugujemo zahvalnost za susretljivost koju je pokazala u vezi sa dozvolom za objavljivanje spomenika.

[6] Osnovnu literaturu u bilo kakvom razmatranju ikonografije Silvana na balkanskom području predstavlja rad D. Rendić Miočevića, Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 10, 1955, 5—40, a tome treba pridodati: V. Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području BiH, *GZM* 18, 1963, 127—153, id., Reljef Silvana i nimfi, *GZM* 19, 1964, 151—155; I. Čremošnik, Reljef Silvana i Nimfa iz Založja (Bihać), *GZM* 11, 1956, 111—126; Ž. Raknić, Kultna slika Silvana s područja Liburna, *Diadora* 3, 1956, 85—90; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977; M. Zaninović, Tri antička reljefa sa Hvara, *Opuscula Archaeologica* 6, 1966, 15—24.

[7] E. Imamović, *o. c.*, kat. br. 27, 36; D. Rendić Miočević, *o. c.*, T. I, 3, II, 1; o ilirskoj onomastičkoj formuli kod Histra vidi u najnovijem radu istog autora Neke karakteristike histarske onomastike, *Histria Historica* sv. 4/2, 1981 (1983), 67—76.

[8] D. Rendić Miočević, *o. c.* (Ilirske pretstave Silvana...), 11—12.

[9] V. Jurkić Girardi, *o. c.*, 20—21; V. S. M. Scrinari, *Sculture Romane di Aquileia*, Roma 1972, kat. br. 566 i 615.

[10] E. Imamović, *o. c.*, kat. br. 22.

[11] D. Rendić Miočević, *o. c.*, T. I, 1, T. III, 1; E. Imamović, *o. c.*, kat. br. 19, 21, 22, 28, 32; M. Zaninović, *o. c.*, Tab. I, Tab. III.

[12] D. Rendić Miočević, *o. c.*, 16—20; V. Jurkić Girardi, *o. c.*, 20—21.

[13] Kao i na još nekim spomenicima iz buzetske zbirke kamenih spomenika.

[14] Sinkretizam je česta pojava u nižem rimskom Pantheonu, vidi npr. N. Cambi, Silvan-Atis, primjer kultnog sinkretizma, *Diadora* 4, 1968, 131—142.

[15] Spomenik je pronađen na području episkopija u Poreču, epigrafski dio je objelodanjen u *Inscriptiones Italiae* 10, f. 2 (Parentium), a spomenik je reproduciran u Š. Mlakar, *o. c.*, Tab. V, 1—3.

[16] O nekim antičkim postrojenjima za preradu maslina vidi R. Matijašić, Roman Rural Architecture on the territory of Colonia Iulia Pola, *American Journal of Archaeology* 86, 1, 1982, 53—64; o iz-

vozu iz Istre vidi S. Panciera, *Vita economica di Aquileia in età romana*, Associazione nazionale per Aquileia, Quaderno n. 4, 1957; M. Callender, *Roman Amphorae, With Index of Stamps*, Oxford University Press, 1965, str. 103, 302; R. Egger, Der Lebensmittelimport aus Italien auf den Magdalensberg, *Carinthia* I, 159, 1969, 410—416.

[17] V. Jurkić Girardi, *o. c.*

[18] L. Margetić, Accenni ai confini augustei del territorio tergestino, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 10, 1979—1980, 75—101.

[19] U kamenom skulptornom repertoaru spomenika s područja kolonija Pola i Parentium je vrlo jak utjecaj prekomorskih krajeva, koji se manifestira u ikonografiji, tehnici i obliku spomenika, što je sve ovisilo o ukusu i kulturnoj razini naručilaca. O tome vidi M. Zaninović, Marginalije o pučanstvu antičke Istre, *Materijali Povijesnog društva Istre* 1, Pula 1977, 23—25.

[20] Literatura o cestama antičke Istre nije suviše obimna: A. Šonje, Putevi i komunikacije u praistoriji i antici na području Poreštine i njihov odnos prema ostalim prometnicama u Istri, *Materijali SADJ* 17 (Putevi i komunikacije u antici), 1980, 123—132; L. Bosio, *Itinerari e strade della Venetia romana*, Padova 1970, 201—211; B. Valušek, Pregled antičkih komunikacija na području Učke, *Dometi* 5, 1981, 67.

[21] Ž. Raknić, *o. c.*, 1. c.

[22] H. v. Hesberg, Einige Statuen mit bukolischer Bedeutung in Rom, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (MDAI)*, Römische Abteilung, 86, 1979, str. 300, Tab. 64 (1, 2).

[23] H. Blanck, Eine Rundara in Amelia, *MDAI* 76, 1969, 174—182, Tab. 58, 59, 60.

[24] V. R. Petković, Antičke skulpture iz Stobia, *Starinar* 3 serija, knj. 12, 1937, str. 13; isto u M. Grbić, *Odabrana grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju u Beogradu*, Posebna izdanja SAN, knj. 322, Beograd 1958, Tab. 19.

[25] M. C. Sturgeon, The Reliefs on the Theater of Dionysos in Athens, *American Journal of Archaeology* 81, 1, 1977, str. 37, sl. 3.

[26] M. J. Mellink, Archaeology in Asia Minor, *American Journal of Archaeology* 72, 2, 1968, 125—147, tab. 55, sl. 6; id. *American Journal of Archaeology* 74, 2, 1970, 157—178, tab. 48, sl. 40.

[27] H. Gabelmann, Oberitalische Rundaltäre, *MDAI* 75, 1968, 87—105, tab. 24 (3, 4).

[28] K. P. Erhart, A portrait of Antonia Minor in the Fogg Art Museum, *American Journal of Archaeology* 82, 2, 1978, 194, sl. 7; V. Galliazzo, *Sculture greche e romane del Museo Civico di Vicenza*, Collezioni e Musei archeologici del Veneto, Treviso 1976, 113—116; E. Camporini, *Corpus Signorum Imperii Romani, Italia, Regio XI, Mediolanum — Comum*, f. 1, Milano 1979, br. 75.

[29] F. Rebecchi, Sarcofagi cispadani di età imperiale romana, Ricerche sulla decorazione figurata, sulla produzione e sul loro commercio, *MDAI* 84, 1977, 107—159, tab. 54—80.

IL SILVANO DI PINGUENTE
UN NUOVO RITROVAMENTO DALL'ISTRIA SETTENTRIONALE

Riassunto

Nell'estate del 1981 venne scoperto a Pinguente, nella Città vecchia, un blocco di calcare con rilievi su tre lati. Il ritrovamento fortuito avenne sulle particelle catastali 38/1 e 38/3, durante i lavori di scavo per le fondamenta di una casa d'abitazione. La macchina escavatrice ha riportato alla luce un blocco di pietra bianca, ed è uscita subito sul posto dott. Đurđica Cvitanović dell'Istituto di storia dell'arte dell'Università di Zagabria, che stava svolgendo delle ricerche con un'equipe di studenti a Pinguente. La pietra è stata subito trasportata al Museo di Pinguente, dove abbiamo potuto esaminarla il giorno dopo il ritrovamento. Dal esame del monumento e del sito di ritrovamento abbiamo potuto constatare che non c'erano alcune tracce di costruzioni, muri o pavimenti, e che il blocco non era impiegato in posizione secondaria come materiale edilizio, ma probabilmente abbandonato sulla roccia viva. Non c'erano neppure tracce di materiale archeologico minuto (ceramica o simile).

Sl. 1: Buzet, spomenik pronađen 1981. godine na Starom gradu, prednja strana.
Fig. 1: Pinguente, monumento rinvenuto nel 1981 nella Città vecchia, superfice anteriore.

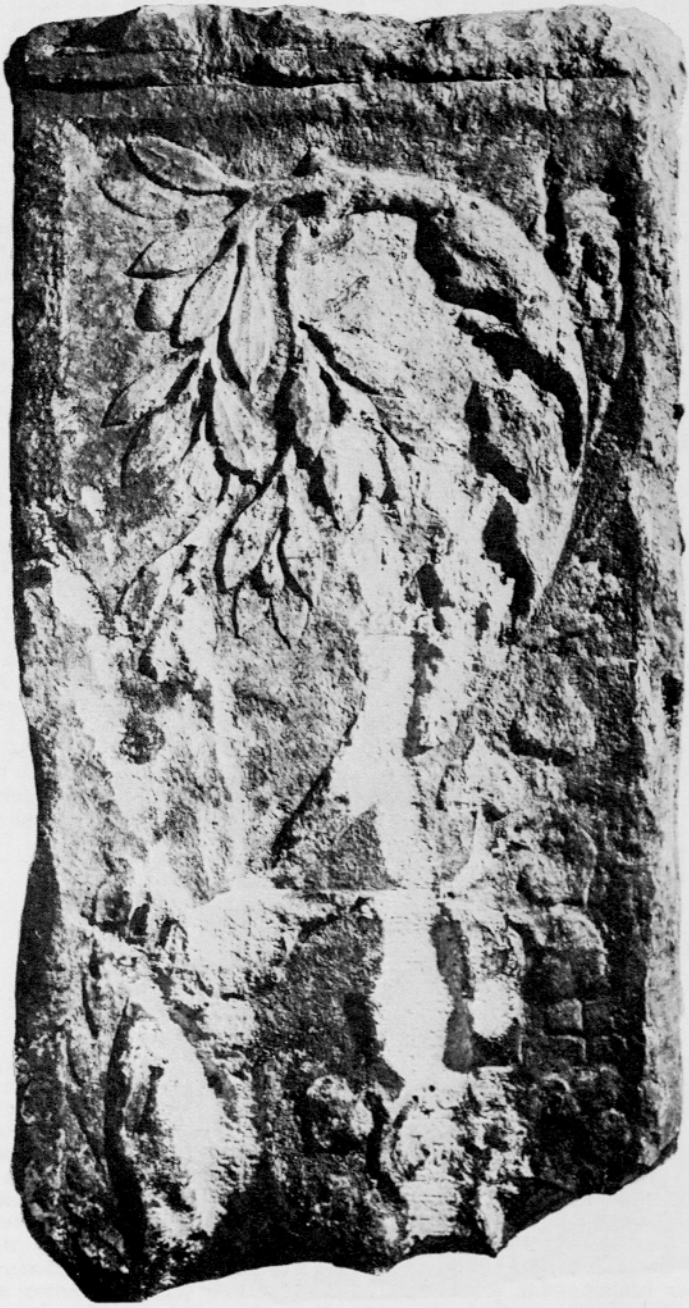

Sl. 2: Reljef na desnoj strani.
Fig. 2: Rilievo sulla superfice destra.

Sl. 3: Reljef na lijevoj strani.
Fig. 3: Rilievo sulla superfice sinistra.

I lavori di scavo sono poi proseguiti sotto un costante controllo, ma non è stato notato nulla d'importante per una valutazione archeologica del monumento.

Il blocco, esaminato al Museo, presenta le seguenti caratteristiche: calcare cristallino bianco, dalla superfice ruvida, dimensioni 82 × 47 × 47 cm; è lavorato da tutti i lati, ma manca il lato inferiore e con ciò circa il 10—15 % dell'altezza; è decorato su tre dei quattro lati con motivi figurali e floreali, mentre il quarto lato e la superfice superiore sono lisce. L'orlo superiore è profilato a listello liscio e gola diritta, mentre i spigoli verticali presentano soltanto un listello liscio.

La superfice anteriore **(Fig. 1)** presenta due zone, divise da una foglia d'acanto a cinque lobi sistemata orizzontalmente. I lobi guardano in giù, così chè la parte liscia fa da postamento alle due figure nella parte superiore del rilievo. Sulla destra vi è la figura d'un caprone che si sorregge con le zampe anteriori su un fiore stilizzato, in profilo a sinistra. Sulla sinistra vi è la figura di Silvano, raffigurato con le mani dietro la schiena, con l'espressione del viso piuttosto severa. La testa è coperta da una folta chioma e da una barba lunga. Dalla fronte gli sporgono due corna. I muscoli del torso sono resi in tutti i particolari anatomici. Le sue zampe sono quelle di capra, cioè coperte da riccioli e con zoccoli equini. Nei due angoli superiori del rilievo vi sono due fiori stilizzati. Sotto la foglia d'acanto orizzontale ci sono cinque foglie d'acanto disposte in due ordini come su un capitello: due maggiori sotto e tre minori sopra.

Il lato destro **(Fig. 2)** presenta un'organica composizione floreale, danneggiata dal buldozer che ha lasciato due lunghe e larghe striscie. La composizione floreale ci basa su una linea che va dall'angolo inferiore sinistro a quello superiore destro, poi gira a sinistra ed in giù fino al centro del rilievo. Da questa linea base si diforcano foglie d'acanto nella parte inferiore, foglie d'ulivo con olivi nella parte superiore, mentre i spazi vuoti sono riempiti da foglie di trifoglio.

Il lato sinistro **(Fig. 3)** è completamente riempito da un rilievo che consiste di foglie di vite disposte in modo da far pensare ad un horror vacui. La pianta spunta dall'angolo sinistro inferiore, e, ramificandosi in tutte le direzioni, finisce sotto la profilazione dell'orlo superiore. Nella parte inferiore sinistra del rilievo vi è una figura (maschile?), raffigurata con alette sul dorso. La sua testa è volta a destra, verso l'angolo superiore del rilievo, e sono visibili i tratti fisionomici (negroidi?) del viso danneggiato. Con la mano sinistra tiene una foglia di vite, mentre con quella destra sorregge un grappolo d'uva. Nell'angolo superiore sinistro c'è un nido con quattro uccellini ai quali la rondine madre porge un chicco d'uva. Un'altra rondine è raffigurata in volo nella parte inferiore destra del rilievo.

L'iconografia del rilievo anteriore del blocco ci fa pensare al culto di Silvano, molto diffuso nell'area dei Delmati. Lo troviamo su rilievi del entroterra dalmato e della Bosnia sudoccidentale. Quando vi appaiono iscrizioni collegate alle rappresentazioni iconografiche, appare sempre l'onomastica illirica. Queste raffigurazioni usano sempre lo schema Aegipan, del tipo greco, cioè con le zampe di capra, con le corna e la barba. Nello schema italico questi elementi sono, dall'altro canto, sempre assenti, ma vi appare la figura di un'animale come segno di riconoscimento. La nostra figura è senza gli atributi usuali (siringe e pedum), ma il caprone, le zampe, le corna e la barba lo identificano in modo inequivocabile.

Il rilievo di sinistra, col Genio che vendemmia, dà all'insieme una nota bucolica, dionisiaca. Non è per niente strano un sincretismo del tipo Pan — Dionisio, ovvero Silvano — Libero. Un rilievo simile, con una scena di vendemmia, e una di raccolta di olive, si trova nel Museo di Parenzo, ed ha dei dettagli tecnici molto simili.

La funzione del monumento si può soltanto presumere. È certamente di carattere votivo, poichè non ci sono elementi sepolcrali o dedicatori. Era prevista una sistemazione tale da nascondere la superfice posteriore (in nicchia oppure accanto ad un muro), mentre la superfice superiore doveva essere la base di qualche altro elemento (colonna o scultura). Era probabilmente impiegato in qualche costruzione della città vecchia di Pinguente, l'antica Piquentum, poichè non è verosimile un suo trasferimento dalla necropoli di Fontana ai piedi del monte sul quale sorgeva la città.

Già da un'analisi superficiale dei monumenti sepolcrali nel pinguentino si vede l'influsso dell'arte aquileiese, poiche appaiono gli stessi motivi e le stesse tecniche. L'area pinguentina apparteneva all'agro tergestino, e l'influsso è logico. Mentre Pola e Parenzo erano molto più aperte agli influssi orientali e italici, le aree interne

dell'Istria settentrionale erano isolate e sottoposte ad influssi soltanto sporadici. Dal confronto di questo nuovo apporto sculturale al repertorio pinguentino con i monumenti sepolcrali di Fontana sotto Pinguente, è chiaro che si tratta di due tipi diversi di modellazione, trattamento del materiale e dei motivi. Diversa è anche la pietra utilizzata, come anche il tipo iconografico di Silvano, che in Italia non appare mai di tipo greco. Esistono soltanto alcuni esemplari di questo tipo, nella Villa Borghese e nella Villa Albano di Roma, che sono ambedue di chiara provenienza orientale. Anche nei Balcani il tipo è abbastanza raro fuori dell'area dei Delmati: un rilievo nel Museo Nazionale di Belgrado proviene da Stobi, città politicamente e culturalmente greca della Macedonia. Non si hanno esempi di rilievi col tipo »delmatico« a nord di Zara, e si può affermare che il suo culto non era in Istria molto diffuso.

Il nostro nuovo contributo alla conoscenza della scultura nell'area nordistriana proviene probabilmente da qualche officina norditalica del I sec. d. C. È molto meno probabile una provenienza orientale, attraverso i Balcani, oppure lungo la costa orientale dell'Adriatico.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 195—236

SV. PAVEL NAD VRTOVINOM

REZULTATI SONDIRANJ LETA 1966

DRAGO SVOLJŠAK

Goriški muzej, Kromberk 97, YU-65000 Nova Gorica

Leta 1966 sta v času od 20. 10. do 10. 11. na Sv. Pavlu nad Vrtovinom (525 m; **sl. 1**) *Zavod za spomeniško varstvo SRS* (P. Petru) in *Goriški muzej* (D. Svoljšak) izvedla sondažno arheološko izkopavanje. Izkopanih je bilo 10 sond (**sl. 2**).[1] Z njimi je bil, natančno 100 let po prvem znanem opisu Sv. Pavla in hkratnem pozivu vsem bralcem Novic, naj novičarju sporoče, če kaj vedo o »gradu« pod Sv. Pavlom,[2] narejen prvi korak k popolnejšemu umevanju tega naselja na prepadnem skalnem osamelcu v pobočju Kuclja, v strahu pred hudim še z zidom okrepljenim in zato komajda dostopnem. V teh stotih letih je bil Sv. Pavel še nekajkrat opisan[3] ali le omenjan,[4] vzrokov za to komajda kaj prekinjeno zanimanje zanj pa ni mogoče iskati le v romantični privlačnosti mogočnih razvalin tega utrjenega selišča, dolgega 465 m (z vodnim stolpom vred 515 m) in do 105 m širokega.[5]

Leta 1965 je nov topografski ogled svetopavelske trdnjave (P. Petru, D. Svoljšak) poleg začudenja in občudovanja zanetil še raziskovalni stenj, lahko vnetljiv tudi zato, ker je takrat že šlo v klasje dolgoletno raziskovanje alpskih zapor *Claustra Alpium Iuliarum* in je že dobivala oprijemljive obrise zamisel o poglobljenem raziskovalnem posegu v poznoantične naselbine in utrdbe. Prvi otipljivi rezultat sta bila izmera in fotogrametrični posnetek platoja Sv. Pavla z vodnim stolpom vred leta 1966,[6] ta izjemni arhitekturni spomenik pa je bil še podrobneje izmerjen in zrisan.[7] S tem so bili ustvarjeni pogoji za sistematično delo, ki se je razcepilo na dvoje delovišč: na sondiranje v naselbini na platoju, s katerim naj bi se pripravila izhodišča za obsežnejši raziskovalni poseg, in na raziskovanje in konservacijo vodnega stolpa ob južnem podnožju platoja, ki jo je *Zavod za spomeniško varstvo Gorica* iz Nove Gorice (N. Osmuk) z veliko volje in zagnanosti izpeljal v leto 1974 in 1977,[8] leta 1980 pa delo samotež dopolnil še z raizskavo zunaj stolpa.

Sonde, ki so po obsegu sicer le droben vbodljaj v obsežno naselbinsko tkivo, so navrgle dovolj oprijemljivega gradiva za ocenjevanje Sv. Pavla v nekoliko drugačni luči, pa najsi gre za vrednotenje posamičnih kompleksov najdb[9] ali naselbine kot celote.[10] Sv. Pavel pa je s tem postal zanimiv in privlačen tudi za vse, ki so se lotevali problematike zatona antike;[11] odkritja iz deseterice izkopanih sond so bila dobrodošla okrepitev do tedaj znanemu gradivu iz tega obdobja. Podoba Sv. Pavla nad Vrtovinom je s temi, že kar številnimi praktičnimi in teoretičnimi deli že bolj razumljiva, zaradi velikih podobnosti z Invillinom v dolini Tilmenta (Italija) pa je leta 1970 privabila sem tudi prof.

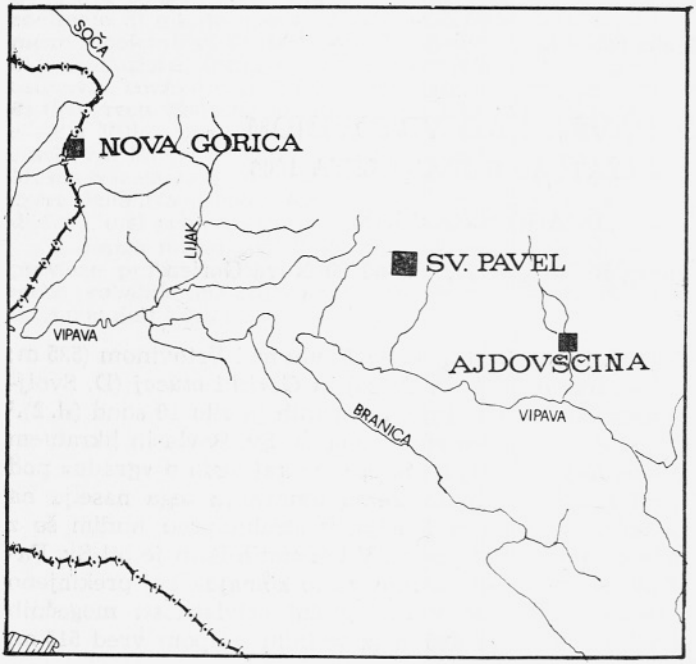

Sl. 1: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Položaj najdišča

Abb. 1: Sv. Pavel über Vrtovin. Lage des Fundortes

J. Wernerja in njegove sodelavce iz Münchna, ko se je odločalo, kje zastaviti skupno delo s slovenskimi arheologi. V »dvoboju« je zmagala Hrušica — *Ad Pirum*, Sv. Pavel pa je ostal rezek izziv!

Sonda 1 (**Sl. 2; 3; T. 1:** 1—24)

Sondo 1 na terasi 16 m južno od cerkve so sestavljali štirje izkopi po 4 × 4 m in en izkop velik 4 × 3 m, tako da je bila raziskana površina 76 m² **(sl. 2; 3).** Izkopi so bili piltvi, od 0,08 m v polju 1 do 0,80 m v polju 1 c. Posamezni deli sonde so bili zastavljeni tako, da so sledili stavbnim ostalinam, ki so bile najprej odkrite v polju 1 a, raziskana pa je bila tolikšna površina, da je bila stavba v celoti izluščena. Odkrita razvalina je vsebovala dvoje sestavin, tj. ruševine in konstrukcijske dele stavbe. Ruševine so bile zmes lomljenega kamenja in črnikaste zemlje, glinastega stenskega premaza, opeke, oglja, delov lončenega posodja, žlindre, delov steklenih posod, vmes pa so bili tudi nekateri železni in bronasti predmeti. Podrtija je bila zunaj in znotraj stavbega tlorisa, zunaj ni segala dlje kot 1,50 m od zidov, najdebeleje pa je prav tako bila naložena pri stenah (do 0,25 m).

Ohranili pa so se tudi nepodrti deli stavbe in sicer trije obodni zidovi: del severne in južne stene ter zahodna stena. Najvišje je bila ohranjena južna stena (do 0,58 m), sicer pa je ohranjenost močno nihala: v točki A — 0,37 m, B — 0,50 m, C — 0,48 m, D — 0,44 m, E — 0,28 m, F — 0,10 m, G — 0,38 m,

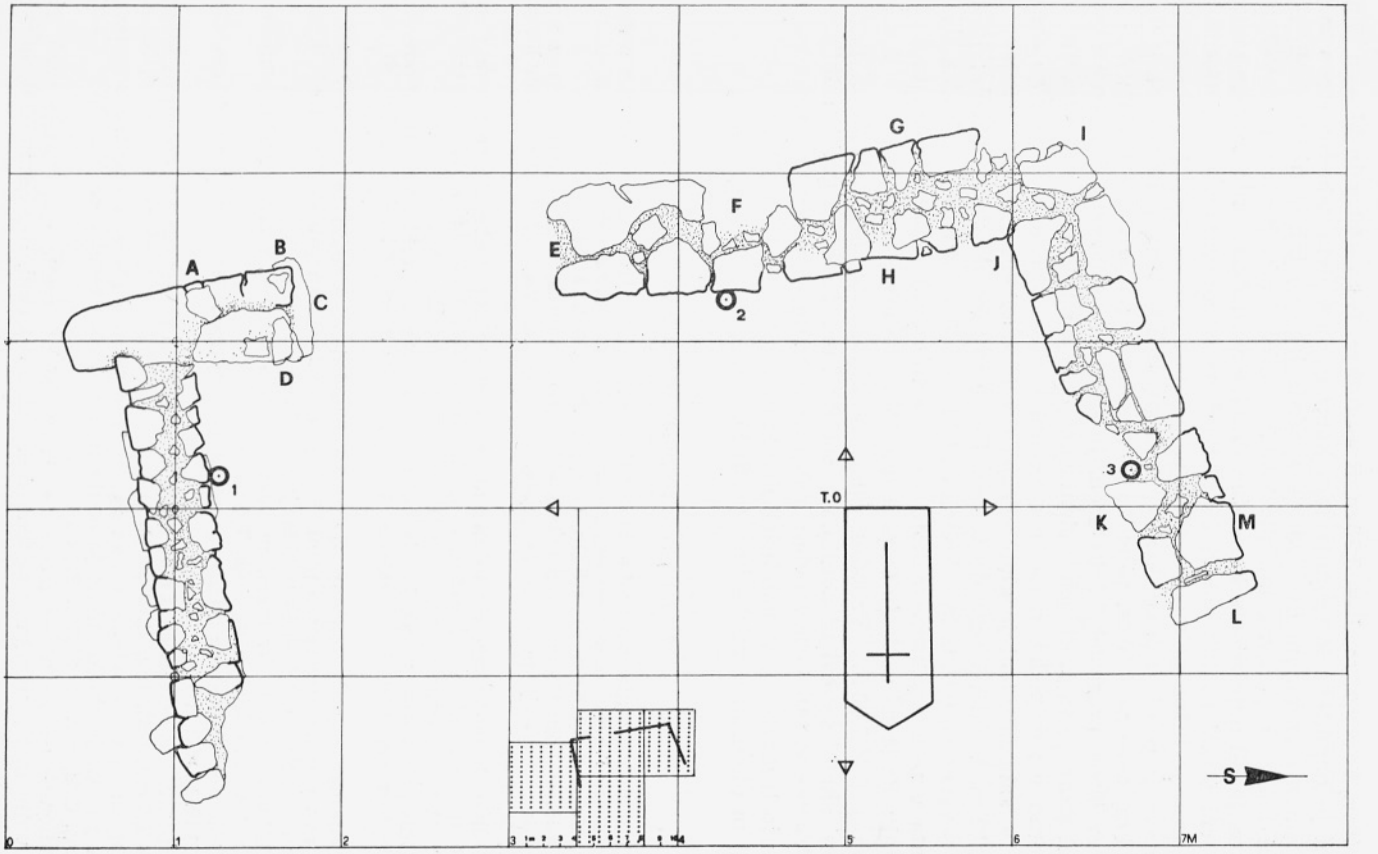

Sl. 3: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Sonda 1. Situacija sonde in tloris stavbe.

Abb. 3: Sv. Pavel über Vrtovin. Sonde 1. Situation der Sonde und Grundriss des Gebäudes.

H — 0,40 m, I — 0,23 m, J — 0,23 m, K — 0,32 m, L — 0,20 m in M — 0,27 m. Povečini je ohranjena le spodnja lega kamnov, le v delu zahodne stene in v južni steni sta ohranjeni dve legi. V spodnjo lego so bili vgrajeni večji, neobdelani kamni s poravnanimi ploskvami v obeh licih, prostor med večjimi kamni pa je bil napolnjen s kamnitim drobirjem in čvrsto rumenkasto malto. Na severni strani so bili zidovi postavljeni na neporavnano, zelo grebenasto skalno osnovo, južna polovica stavbe pa je stala kar na rjavi peščeni zemlji, ki prekriva in polni skalnato kraško podlago. Južna stena je ohranjena v dolžini 2,74 m, severna 2,85 m, zahodna stena stavbe pa je dolga 6,25 m. V njej je 1,60 m širok presledek, v katerem je bilo med ruševinami največ oglja. Na južni strani je ta presledek v steni zamejen s kamnitim blokom, vstavljenim pravokotno v zid, podobno pa se z večjim blokom konča tudi severna stena stavbe. V zahodni steni je globlja zajeda v njeni severni polovici; zajeda je dolga 0,53 m, v zid pa sega do 0,43 m. Stene so neenakomerno debele; južna 0,44 m, severna do 0,60 m in zahodna od 0,50 do 0,70 m. Južna in zahodna stena se stikata v približno pravem kotu, severna in zahodna pa oklepata topi kot (100°), tako da stene zapirajo trapezoidno talno zasnovo, veliko 6,25 m × 2,85 m (notranjost 5 × 2,60 m). Vzhodna stena ni ohranjena, saj najbrž na precej dvignjeni skalni osnovi ni prestala kasnejših kmetijskih ali gradbeniških posegov. Večina najdb je iz stavbne ruševine, v višini domnevnega tlaka pa so v notranjosti stavbe ob stenah ležali deli kamnitih žrmelj (**sl. 3: 1**), glinasta utež (**sl. 3: 2**) in obrezana živalska kost (**sl. 3: 3**).

Drobne najdbe na prostoru hiše

1. Odlomek ostenja posode iz zunaj sivorjavo, znotraj pa svetlo rjavo pečene gline, pomešane z drobnim peskom. Zunaj je okrašena s pasovi vodoravnih, plitvih žlebičev. Vel. 3,2 × 2,8 cm, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2143. **T. 1: 21.**

2. Odlomek ostenja posode iz svetlo rjavo, znotraj rdeče rjavo pečene prečiščene gline. Zunanja površina je grobo nažlebljena. Vel. 5,7 × 4,1 cm, db. 0,9 cm. *GM*, inv. št. 2144.

3. Odlomek lončenega predmeta iz svetlo rjavo pečene, prečiščene gline. Površino ima na eni strani vzdolžno nažlebljeno. Vel. 4,4 × 3,9 cm, db. 0,8 cm. *GM*, inv. št. 2145. Drug podoben odlomek je vel. 4 × 3,1 cm, db. 0,8 cm.

4. Odlomek ustja posode iz temno sivo pečene, prečiščene gline; površina posode je bila zunaj sijajno zglajena. Vel. 3,7 × 2,3 cm, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2146. **T. 1:** 14.

5. Odlomek ostenja lončene posode z ročajem. Posoda je bila narejena iz svetlo rjavo pečene, prečiščene gline. Ročaj je imel ovalen presek. Vel. 4,9 × 4, 9cm, db. 1,1 cm, šir. ročaja 1,6—2,6 cm. *GM*, inv. št. 2147. **T. 1:** 19.

6. Odlomek ročaja ovalnega preseka iz rjavo pečene, z zrnci peska pomešane gline. Šir. 2,4 cm. *GM*, inv. št. 2148. **T. 1:** 20.

7. Odlomek ilovnatega stenskega premaza z odtisom lesa. Vel. 7,2 × 6,2 cm. *GM*, inv. št. 2149. **Sl. 12:** 5.

8. Spodnji del železnega žeblja s pravokotnim presekom. Ohranjena dl. 5,7 cm, db. 0,8 × 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2150. **T. 1:** 6.

9. Odlomek ustja ločene posode iz črno pečene gline, pomešane s peskom. Površina posode je gladka. Ustje je izvihano, rob močno poudarjen. Vel. 3,7 × 1,7 cm, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2151/1. **T. 1:** 18.

10. Odlomek ustja lončene posode iz prečiščene, svetlo rjavo žgane gline. Zaobljeno ustje ima poudarjen, naguban rob. Vel. 5 × 2,1 cm, db. 0,8 cm. *GM*, inv. št. 2151/2. **T. 1:** 17.

11. Bronasta lepotilna priprava. Dolg, tanek list je s tremi skupinami treh vzporednih vodoravnih črt razdeljen na tri polja, v katerih so krožci s piko. Na prehodu v ročaj sta po dve poševni gubi. Ročaj je okrašen s tremi snopi prečnih črt, končuje pa se s sploščeno lopatico. Dl. 11,7 cm, šir. do 1,1 cm. *GM*, inv. št. 2152. **T. 1:** 1.

12. Ukrivljeno skovan železen okov, pravokotnega preseka. Na eni strani je zašiljen, v razširjenem delu pa je bil prevrtan. Dl. 10 cm, šir. 0,9 do 1,9 cm, db. 0,55 cm. *GM*, inv. št. 2153. **T. 1:** 8.

13. Železen okov, kovan, kvadratnega preseka. Na eni strani je pravokotno zakrivljen, na drugi strani pa razcepljen. Dl. 7,1 cm. *GM*, inv. št. 2154. **T. 1:** 10,

14. Odlomek ustja posode iz lisasto sivorjavo pečene gline, pomešane z drobnim peskom. Ustje je močno izvihano. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 9,4 × 4 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2155. **T. 1:** 13.

15. Noga svetlozelene steklene posode. Pr. 3,6 cm, ohranjena viš. 2 cm. *GM*, inv. št. 2156. **T. 1:** 11.

16. Odlomek ustja lončene posode iz rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je izvihano. Na notranji strani je pod robom ustja posoda okrašena z razpotegnjeno, vžlebljeno valovnico. Vel. 5,1 × 2,6 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2157. **T. 1:** 16.

17. Odlomek ustja posode iz sivorjavo pečene gline, pomešane z drobnim peskom. Površina posode je gladka, rob ustja pa poudarjen. Na notranji strani je pod robom ustja posoda okrašena z neenakomerno razgibano valovnico. Vel. 3,6 × 2,5 cm, db. 0,8 cm. *GM*, inv. št. 2158. **T. 1:** 15.

18. Vretence iz rdečkasto rjave, prečiščene gline. Vretence ni prevrtano, v spodnjo in vrhnjo ploskev sta vtisnjeni plitvi konični jamici. Pr. 3,9 cm (zgoraj) in 4,2 cm (spodaj), viš. 2,4 cm. *GM*, inv. št. 2159. **T. 1:** 22.

19. Obrezan živalski zob. Dl. 11,3 cm. *GM*, inv. št. 2160.

20. Kos zgornjega dela kamnitih žrmelj. Proti sredini se ploskev stožčasto dviga. Vel. 30 × 21 cm, viš. 6 do 12 cm. *GM*, inv. št. 2161. **T. 2:** 24.

21. Odlomek železnega predmeta polkrožnega preseka. Dl. 8,7 cm, šir. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2161/1. **T. 1:** 9.

22. Odlomek železnega predmeta. Dl. 4,7 cm, šir. do 1,2 cm. *GM*, inv. št. 2161/2. **T. 1:** 3.

23. Odlomek konice kvadratno skovanega železnega predmeta. Dl. 4,3 cm, db. 0,6 × 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2161/3. **T. 1:** 7.

24. Spodnji del kamnitih žrmelj iz grobega peščenca. Skozi sredino je prevrtana široka odprtina, v obod pa je vdolbena vodoravna luknja. Pr. 39 cm (spodaj), 33 cm (zgoraj), viš. 14 cm. *GM*, inv. št. 2162. **T. 2:** 23.

25. Železen nož. Trn neizrazito prehaja v klino. Dl. 10 cm, šir. 1,1 cm, dl. trna 2,8 cm. *GM*, inv. št. 2162/1. **T. 1:** 4.

26. Odlomek železnega predmeta. Ploščato skovan del prehaja v dolgo konico kvadratnega preseka. Ohranjena dl. 7,3 cm, db. 0,5 × 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2163. **T. 1:** 5.

27. Odlomek tanke bronaste pločevine. Vel. 8 × 3,7 cm, db. 0,04 cm. *GM*, inv. št. 2164.

28. Odlomek v žleb zvite bronaste pločevine. Znotraj je poševno plitvo nažlebljena. Dl. 3,1 cm, pr. 1,4 cm, db. 0,04 cm. *GM*, inv. št. 2165. **T. 1:** 2.

29. Odlomek steklene posode, svetlo zelene barve. Rob je odebljen. Vel. 2,9 × 1,9 cm. GM, inv. št. 2166. **T. 1:** 12.

Sonda 2

(situacija: x = 4 do 8; y = - 26 do - 30; vel.: 4 × 4 m; gl. 0,20 do 0,40 m; **T. 2:** 25—32; **sl. 2:** 2)

Med okoli 0,15 m debelo plastjo humusa in skalno osnovo je bila plast črnikaste zemlje, močno pomešane s kamnitim drobirjem, vmes pa so bili še odlomki lončenine, deli steklenih posod, železni predmeti in živalske kosti.

1. Železen nož. Dolg in odebljen trn je poudarjeno ločen od kratke kline. Konica je odlomljena. Ohranjena dl. 15,5 cm, šir. 1,5 cm, dl. trna 10 cm. *GM*, inv. št. 2167. **T. 2:** 25.

2. Železen nož. Trn poudarjeno prehaja v rezilo. Dl. 10,1 cm, šir. 1,4 cm, dl. trna 2,9 cm. *GM*, inv. št. 2168. **T. 2:** 26.

3. Železen žebelj s piramidasto glavico. Presek je kvadraten. Dl. 9,3 cm, šir. glavice 0,7 cm, db. 0,5 × 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2169. **T. 2:** 27.

4. Odlomek ostenja lončene posode iz zunaj rjavo, znotraj pa rdečerjavo pečene gline, ki ji je primešan drobnozrnat pesek. Zunanja, gladka površina posode je okrašena s plitvo valovnico in vzdolžno črto. Vel. 3,3 × 2,3 cm, db. 0,8 cm. *GM*, inv. št. 2170. **T. 2:** 30.

5. Odlomek ustja lončene posode iz temno sivo pečene gline, pomešane z drobnim peskom. Površina posode je precej groba, luknjičava. Ustje je rahlo zavito navzven. Vel. 5,1 × 3,7 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2171. **T. 2:** 32.

6. Odlomek vratu in ustja lončene posode. Glini je primešan droben pesek, površina posode je luknjičasta, prelom je siv. Ustje je zgoraj razvlečeno v širok rob. Vel. 4,7 × 2,8 cm, šir. roba ustja 2,2 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2172. **T. 2:** 31.

7. Odlomek ustja lončene posode. Luknjičasta površina je rjava. Glini je primešan drobnozrnat pesek. Prelom je siv. Ustje ima na zunanji strani poudarjen rob. Vel. 2,5 × 1,7 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2173. **T. 2:** 29.

8. Odlomek roba noge steklene posode iz brezbarvnega stekla. Rob je votel. Vel. 4,7 × 1,7 cm, pr. noge (rekonstr.) 5,7 cm. *GM*, inv. št. 2174. **T. 2:** 28.

Sonda 3

(situacija: x = 10 do 12; y = 6 do 15; dl. 9 m, šir. 2 m; razširitev sonde proti vzhodu: x = 12 do 18,50; y = 11 do 15; dl. 6,50 m, šir. 4 m; **sl. 2:** 2; 4; **T. 2:** 33, 34).

Sonda 3 je bila izkopana severno od cerkve Sv. Pavla, njen južni rob pa je bil od cerkvenega zidu odmaknjen za pol metra. V sondi je bil odkrit del večje stavbe in troje uničenih skeletnih grobov. Odkriti deli stavbe — obodni zid, predelne stene (?) in tlak — so bili plitvo pod površjem (od 0,20 do 0,30 m), pokrival jih je neznaten sloj ruševin, to je zmes črnikaste zemlje, lomljenega kamenja, odlomkov lončenine, oglja, žlindre in glinastega stenskega premaza, pa še humus z rušo.

Na severno stran je stavba omejena s solidno grajenim, 0,55 m debelim zidom, v katerem so ohranjeni le kamni v spodnji legi. Veže jih malta. Precejšen del tega zidu je zgrmel v kraške vdore in razpoke prepadnega obrobja naselbine. Na ta severni zid se navezuje 0,40 m debel, močno poškodovan zid, ki je postavljen na apneni tlak. V njunem stičišču je zaznaven podaljšek severnega zidu še dalje proti vzhodu. 3,20 m južno pa se na zid B navezuje z zidom A vzporedna vrsta kamnov, povezanih z malto (zid C).

Sl. 4: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Sonda 3. Tloris odkrite stavbe in presek kraškega udora.

Abb. 4: Sv. Pavel über Vrtovin. Sonde 3. Grundriss des freigelegten Gebäudes und Querschnitt des Karst-Einsturztrichters.

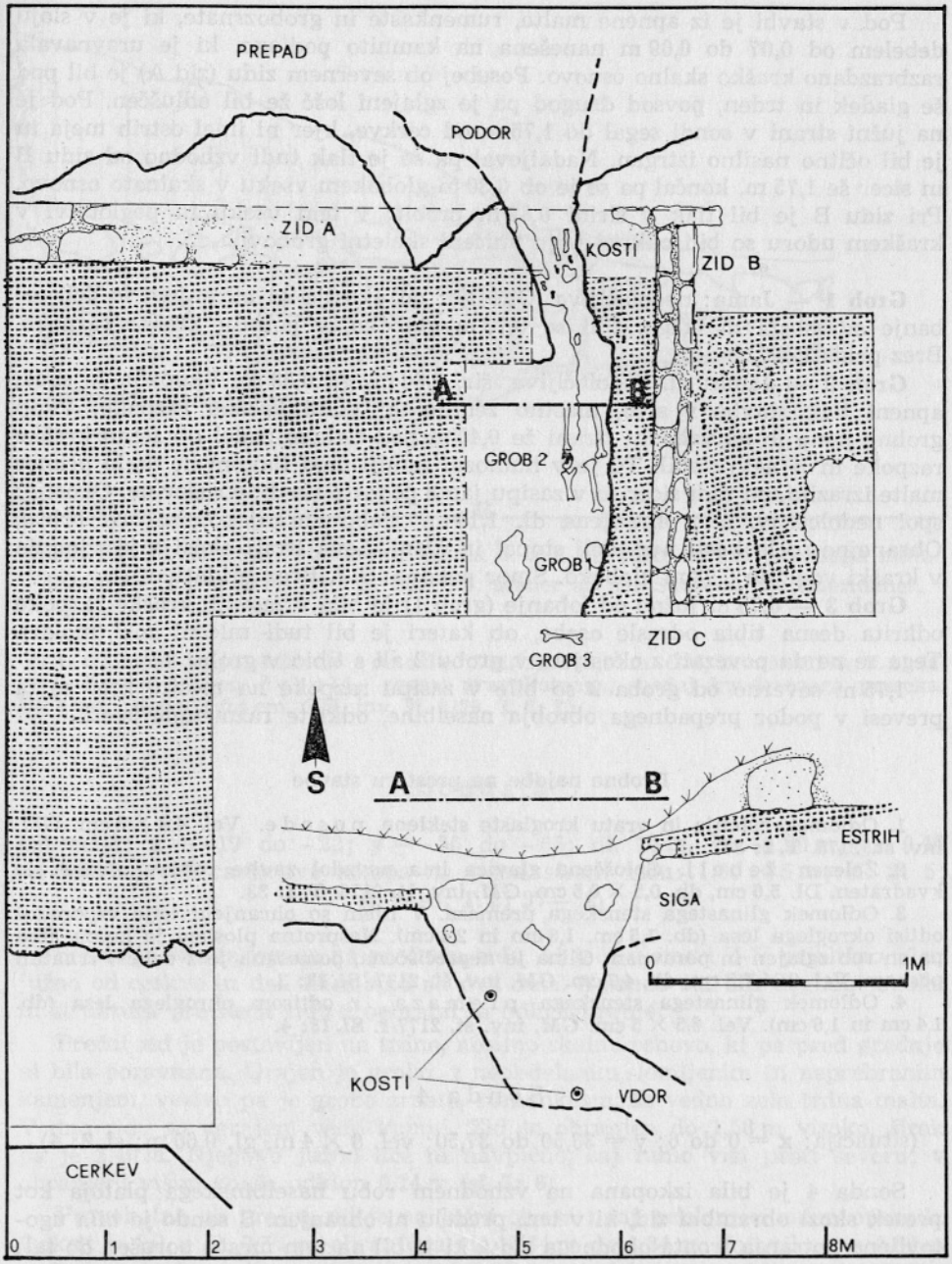
PREPAD
PODOR
ZID A
KOSTI
ZID B
A
B
GROB 2
GROB 1
ZID C
GROB 3
S
A
B
ESTRIH
SIGA
0
1M
KOSTI
VDOR
CERKEV
0
1
2
3
4
5
6
7
8M

Pod v stavbi je iz apnene malte, rumenkaste in grobozrnate, ki je v sloju debelem od 0,07 do 0,09 m nanešena na kamnito podlogo, ki je uravnavala razbrazdano kraško skalno osnovo. Posebej ob severnem zidu (zid A) je bil pod še gladek in trden, povsod drugod pa je zglajeni lošč že bil odluščen. Pod je na južni strani v sondi segal do 1,75 m od cerkve, kjer ni imel ostrih meja in je bil očitno nasilno iztrgan. Nadaljeval pa se je tlak tudi vzhodno od zidu B in sicer še 1,75 m, končal pa se je ob 0,30 m globokem vseku v skalnato osnovo. Pri zidu B je bil tlak v širini 0,82 m prebit; v tem vseku in poglobitvi v kraškem udoru so bili odkriti trije uničeni skeletni grobovi.

Grob 1 — Jama: nedoločljiva. Okostje: od okostja so ohranjeni le deli lobanje odraslega moškega. Bili so 0,70 m globoko, v polnilu kraške razpoke. Brez pridatkov.

Grob 2 — Jama: dl. nedoločljiva, šir. 0,80 m, gl. 0,58 m. Vkopana je skozi apneni tlak stavbe v sivo, mastno zemljo, ki polni kraško razpoko. Vkop grobne jame je na vzhodni strani že 0,40 m pod tlakom zadel ob steno kraške razpoke in ji nato sledil. Tu je v humozni zemlji med tlakom in skalo primes malte izrazita, pa tudi sicer so v zasipu jame pogoste stavbne ruševine. Okostje: spol nedoločljiv, ad., ohranjena dl. 1,10 m. Slabo ohranjeno, leži na hrbtu, Ohranejne so le kosti nog, deli stopal in dlani. Leva stran okostja je zdrsnila v kraški vdor do 0,98 m globoko. Smer pokopa: S-J. Brez pridatkov.

Grob 3 — 0,75 m južno od lobanje (grob 1) je bila v zasutju kraške razpoke odkrita desna tibia odrasle osebe, ob kateri je bil tudi mlečni zob (molar). Tega se ne da povezati z okostjem v grobu 2 ali s tibio v grobu 3.

1,75 m severno od groba 2 so bile v zasipu razpoke na mestu, kjer se ta prevesi v podor prepadnega obrobja naselbine, odkrite razmetane kosti.

Drobne najdbe na prostoru stavbe

1. Odlomek ostenja in vratu kroglaste steklene posode. Vel. 4,8 × 3 cm. *GM*, inv. št. 2175. **T. 2:** 34.
2. Železen žebelj. Sploščena glavica ima navzdol zavite robove. Presek je kvadraten. Dl. 5,6 cm, db. 0,5 × 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2176. **T. 2:** 33.
3. Odlomek glinastega stenskega premaza. V njem so ohranjeni trije vzporedni odtisi okroglega lesa (db. 1,5 cm, 1,6 cm in 2,4 cm). Nasprotna ploskev je groba, ima pa en rob zglajen in poravnan. Glina je neprečiščena, pomešana je z debelo zrnatim peskom. Vel. 9 × 7,5 cm, db. 4,7 cm. *GM*, inv. št. 2177. **Sl. 13:** 3.
4. Odlomek glinastega stenskega premaza, z odtisom okroglega lesa (db. 1,4 cm in 1,6 cm). Vel. 6,5 × 5 cm. *GM*, inv. št. 2177/1. **Sl. 13:** 4.

Sonda 4

(situacija: x = 0 do 6; y = 33,50 do 37,50; vel. 6 × 4 m, gl. 0,60 m; **sl. 2:** 4)

Sonda 4 je bila izkopana na vzhodnem robu naselbinskega platoja kot presek skozi obrambni zid, ki v tem predelu ni ohranjen. S sondo je bila ugotovljena notranja fronta obodnega zidu, ki je bil na tem mestu porušen do tal; od zidu v notranjost naselbine pa je sonda nad skalnatimi tlemi razkrila plast ruševin: mešanico črnikaste zemlje, kamenja, malte, živalskih kosti, vmes pa so bili še deli steklene posode in žebelj.

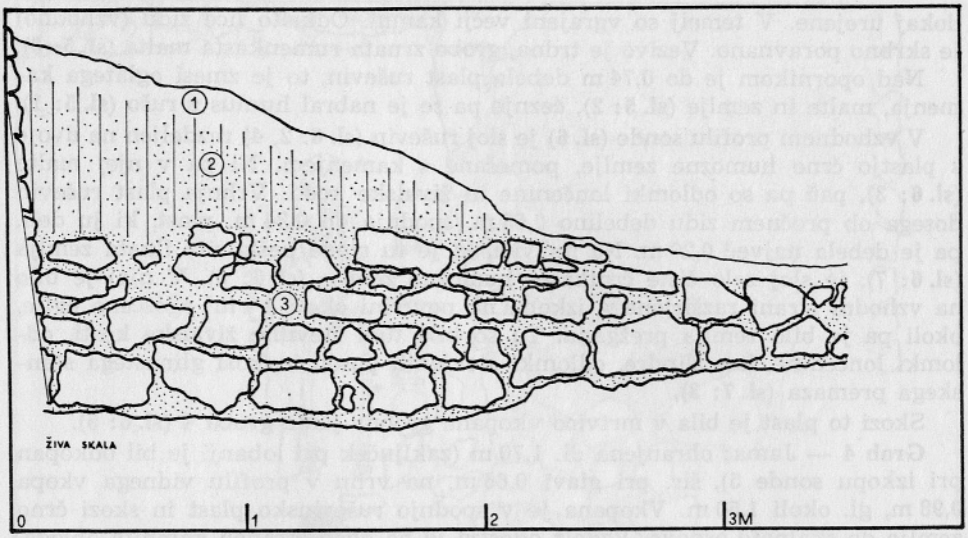

Sl. 5: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Sonda 5. Zid na južni strani prečnega zidu.
Abb. 5: Sv. Pavel über Vrtovin. Sonde 5. Mauer an der Südseite der Quermauer.

1. Odlomek ustja steklene posode. Vel. 2,3 × 2,2 cm. *GM*, inv. št. 2178. **T. 2:** 36.
2. Kovan železen žebelj, zgoraj pravokotnega, spodaj kvadratnega preseka. Dl. 6 cm, db. 0,6 × 0,4 cm. *GM*, inv. št. 2179. **T. 2:** 35.

Sonda 5

(situacija: x = -19 do -22; y = -55 do -65; dl. 10 m, šir. 1,20 m, gl. 0,40 do 1,62 m; vel. razširitve izkopa na južni strani zidu: 1,80 × 5 m; **sl. 2:** 5; **sl. 5—8; T. 2:** 37—39)

Sonda je bila izkopana na prečnem zidu, ki teče v smeri Z-V približno 70 m južno od cerkve in deli naselbino na dva dela. S sondo sta bili dognani oblika in struktura prečnega zidu z oporami in odkrit grob 4.

Prečni zid je postavljen na trdno, nosilno skalno osnovo, ki pa pred gradnjo ni bila poravnana. Grajen je grobo, z neobdelanim, lomljenim in neprebranim kamenjem, vezivo pa je grobo zrnata, rumenkasta, še vedno zelo trdna malta. V dno zidu so vgrajeni večji kamni. Zid je ohranjen do 1,58 m visoko, širok pa je 2,40 m. Njegovo južno lice ni navpično, saj rahlo visi proti severu; v ohranjeni višini znaša odklon 0,14 m (**sl. 5; 6**).

Pravokotno na prečni zid je na južni strani nanj prislonjen zidan opornik. Odkrit je bil v dl. 3,50 m, ohranjena viš. 0,34 m do 0,84 m. Pojavil se je 0,80 m pod ohranjenim vrhom prečnega zidu. Njegova debelina ni bila ugotovljena. Postavljen je na neporavnano skalno osnovo oziroma na boren sloj malte, ki uravnava podlago in zid povezuje s tlemi. Grajen je v vzdolžnih legah, ki so

dokaj urejene. V temelj so vgrajeni večji kamni. Odkrito lice zidu (vzhodno) je skrbno poravnano. Vezivo je trdna, grobo zrnata rumenkasta malta (**sl. 5: 3**).

Nad opornikom je do 0,74 m debela plast ruševin, to je zmesi oglatega kamenja, malte in zemlje (**sl. 5: 2**), čeznje pa se je nabral humus z rušo (**sl. 5: 1**).

V vzhodnem profilu sonde (**sl. 6**) je sloj ruševin (**sl. 6: 2, 4**) razdeljen na dvoje s plastjo črne humozne zemlje, pomešane s kamenjem. Ni pa v njej malte (**sl. 6: 3**), pač pa so odlomki lončenine in živalske kosti. Vrhnja plast ruševin dosega ob prečnem zidu debelino 0,58 m, spodnja do 0,34 m, plast, ki ju deli, pa je debela največ 0,20 m. Na mrtvici, ki je tu rjava peskovita ilnata zemlja (**sl. 6: 7**), je sloj zelo čiste črnikaste humozne zemlje (**sl. 6: 6**). V njej je bilo na vzhodni strani razširjenega izkopa na površini okoli 1/4 m² zgoščeno oglje, okoli pa je bila zemlja prežgana. Tu so bile tudi številne živalske kosti, odlomki lončenine, kos žlindre, odlomki steklenih posod in kosi glinastega stenskega premaza (**sl. 7: 3**).

Skozi to plast je bila v mrtvico vkopana grobna jama groba 4 (**sl. 6: 5**).

Grob 4 — Jama: ohranjena dl. 1,70 m (zaključek pri lobanji je bil odkopan pri izkopu sonde 5), šir. pri glavi 0,66 m, na vrhu v profilu vidnega vkopa 0,98 m, gl. okoli 1,50 m. Vkopana je v spodnjo ruševinsko plast in skozi črno zemljo do skalnate osnove. Vzdolž okostja je na obeh straneh kamnita obloga, en kamen pa je še za stopali. V zasipu je tudi malta; na meji med ruševinami in črno humozno zemljo je ležala svinčena utež. Nad kostmi so na raznih mestih ostanki deske. Okostje: M, ad. (okoli 35 let), rob., dl. brez lobanje (dvignjena je bila pred odkrivanjem ostalega okostja, med izkopom sonde 5) 1,40 m. Dobro ohranjeno, leži na hrbtu. D. roka iztegnjena ob telesu, levica upognjena na

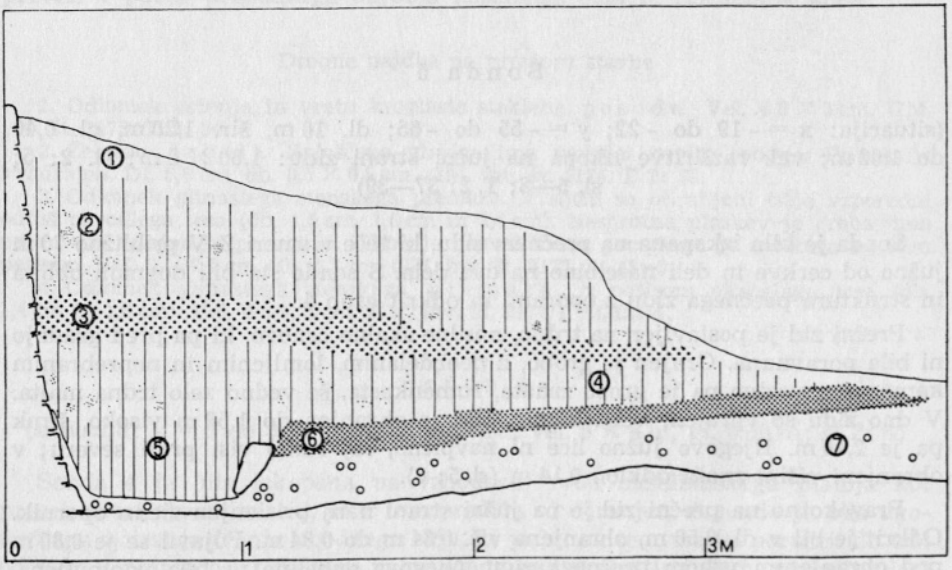

Sl. 6: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Profil sonde 5 z vkopom groba 4.
Abb. 6: Sv. Pavel über Vrtovin. Profil der Sonde 5 mit Eingrabung des Grabes 4.

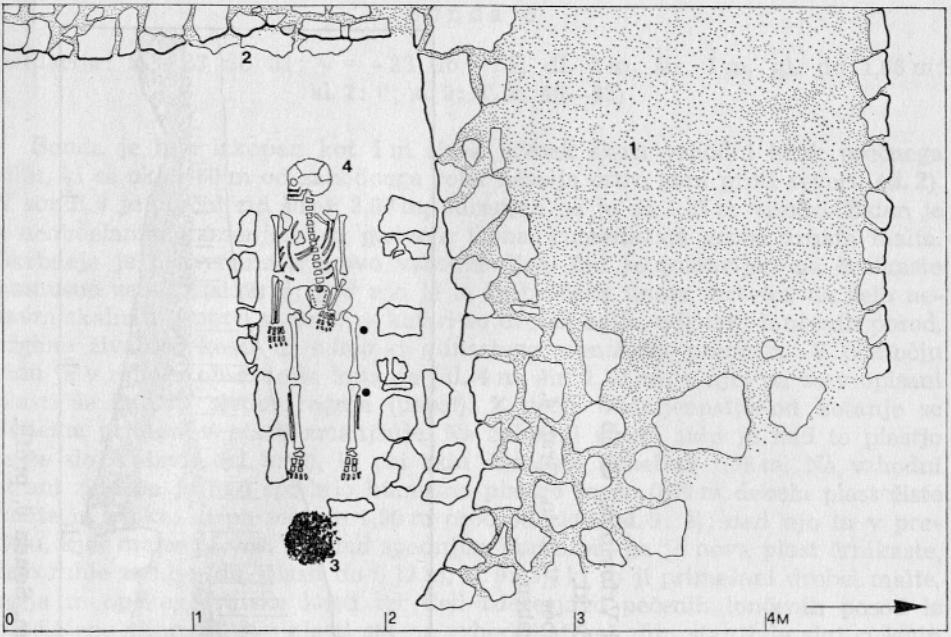

Sl. 7: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Grob 4 ob prečnem zidu.
Abb. 7: Sv. Pavel über Vrtovin. Grab 4 an der Quermauer.

kolčnico. Smer pokopa Z-V. Pridatki: na sramni kosti leži cevka, ob l. stegnenici šilo, ob l. kolenu pa puščična konica (**sl. 7:** 4).

1. Svinčena cevka z nesklenjenimi robovi. Dl. 3,05 cm, presek 0,9 ×0,5 cm. *GM*, inv. št. 2183. **Sl. 8:** 1.
2. Železno šilo, okroglega preseka. Zgornji konec je uvit. Dl. 9,8 cm, pr. 0·4 cm. *GM*, inv. št. 2182. **Sl. 8:** 2.
3. Železna puščična konica s krilci. En krak osti je odlomljen. Okrogli tulec za nasajanje je votel in se proti osti zožuje. Vrat je tordiran. Dl. 8,2 cm, razpon med (ohranjenimi) krilci 1,6 cm, db. osti 0,2 cm, pr. tulca 1 cm. *GM*, inv. št. 2181. **Sl. 8:** 3.

Najdbe iz humozne zemlje (plast 6).

1. Odlomki (4) stene iz dna na lončarskem vretenu narejene posode iz sivo pečene gline, pomešane z drobnim peskom. Površino ima plitvo, vzdolžno nažlebljeno. Vel. 3,3 × 3, 1 cm in manj, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2180. **T. 2:** 39.
2. Odlomek noge zelenkaste steklene posode. Viš. 4,3 cm, db. do 2,3 cm. *GM*, inv. št. 2184/1. **T. 2:** 38.

Najdba iz zasipa groba 4.

1. Svinčena utež. V stožčasto maso je zalita železna zanka, skoznjo pa je pretaknjena ploščato skovana železna kljuka. Spodaj, nad zanko, je kljuka povita. Viš. uteži 15,6 cm (brez kljuke 8 cm), pr. svinčene mase 5,9 cm (spodaj) oz. 2,5 cm (zgoraj). *GM*, inv. št. 2184. **T. 2:** 37.

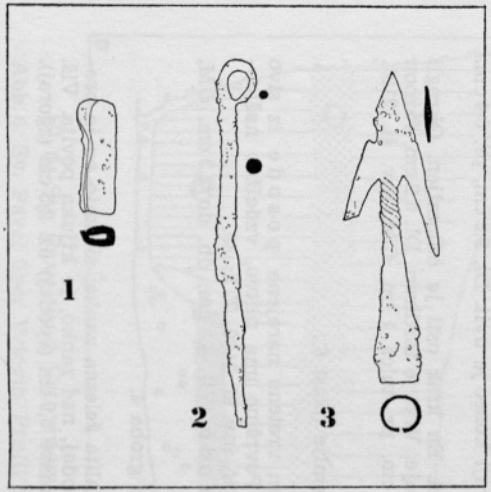

Sl. 8: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Grob 4, pridatki.

Abb. 8: Sv. Pavel über Vrtovin. Grab 4, Beigaben.

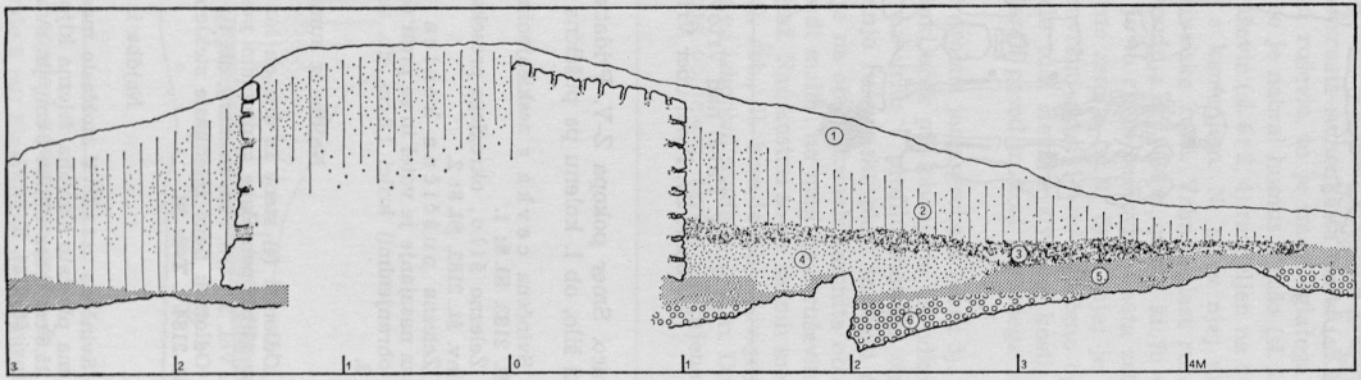

Sl. 9: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Sonda 6, profil.

Abb. 9: Sv. Pavel über Vrtovin. Sonda 6, Profil.

Sonda 6

(situacija: x = 23 do 31; y = - 23 do - 24; dl. 8 m, šir. 1 m, gl. do 1,68 m; **sl. 2:** 6; **sl. 9**; **T. 3:** 40—42)

Sonda je bila izkopan kot 1 m širok presek skozi vzhodni krak prečnega zidu, ki se okoli 80 m od zahodnega roba naselja ostro lomi proti severu (**sl. 2**). V sondi 6 je prečni zid širok 2,50 m, ohranjen pa je do 1,31 m visoko. Zidan je z neobdelanim kamenjem, ki ga veže trdna, rumenkasta grobo zrnata malta. Skrbneje je poravnano njegovo vzhodno lice. Zid je postavljen na črnikasto humusno zemljo (**sl. 9:** 5; pod njo je le še peščena ilnata mrtvica na zelo neravni skalnati osnovi, **sl. 9:** 6), v kateri so drobci oglja, odlomki lončenih posod, ožgane živalske kosti in odlomki glinastega stenskega premaza. V območju zidu je v reliefu obsežnejša kotanja (dl. 4 m, šir. 1,40 m), v njej pa so v opisani plasti še izraziti sledovi ognja (pepel). Z večjo oddaljenostjo od kotanje se količina primesi v plasti zmanjšuje. Na zahodni strani zidu je nad to plastjo le še sloj ruševin (**sl. 9:** 2), ki pri zidu dosegajo debelino 1,08 m. Na vzhodni strani zidu pa je nad spodnjo humusno plastjo še do 0,30 m debela plast čiste malte in peska, ki pa sega le 1,90 m proč od zidu (**sl. 9:** 4); nad njo in v predelu, kjer malte ni več, ter nad spodnjim humusom pa je nova plast črnikaste, zelo rahle zemlje (db. plasti do 0,12 m, **sl. 9:** 2), ki so ji primešani drobci malte, oglja in opeke, živalske kosti ter deli rdečerjavo pečenih lončenih posod iz prečiščene gline. Ti dve plasti sta na vzhodni strani zidu stanjšale sloj ruševin na 0,58 m (**sl. 9:** 2). Vse skupaj prekriva od 0,10 do 0,20 m debela plast prsti in ruše.

Najdbe iz spodnje humusne zemlje (plast 5)

1. Več odlomkov ostenja in ustja lončene posode iz sivorjavo pečene gline, pomešane z zrnci peska. Močno izvihano ustje ima odebljen zunanji rob. Od ramena navzdol je površina posode okrašena z vzporednimi vodoravnimi črtami. Posoda je bila izdelana na lončarskem vretenu. Vel. odlomkov 12,1 × 6,3 cm in manj, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2185. **T. 3:** 40.

2. Odlomek ostenja lončene posode iz sivočrno pečene gline, pomešane z drobno zrnatim peskom. Na zunanji površini je okrašen z gostimi vzporednimi vodoravnimi črtami, mednje pa sta vpletena večredna valovnica in snopič pokončnih črt. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 7,9 × 6,2 cm, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2186. **T. 3:** 42.

3. Več odlomkov lončene posode iz sivorjavo pečene gline, pomešane z drobnim peskom. Izvihano ustje ima obrezan rob. Površina je okrašena z vzporednimi vodoravnimi črtami, med njimi pa so še snopiči pokončnih in poševnih kratkih črt. Vel. odlomkov 5,4 × 4,8 cm in manj, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2187. **T. 3:** 41.

Sonda 7

(situacija: x = - 11 do - 12; y = - 118 do - 150; dl. 32 m, šir. 1 m, gl. od 0,20 m do 0,80 m; **sl. 2:** 7; **T. 3:** 43—53)

Sonda je bila izkopana v južni polovici naselbine v območju zelo razgibane površine z dolinicami in poudarjenimi grebeni, pretežno usmerjenimi od vzhoda proti zahodu. Izkop je na vsej dolžini dosegel površje razbrazdane skalnate

osnove. Na njej je plast rdečkasto rjave ilovnate zemlje, pomešane s kamnitim drobirjem (mrtvica), nad njo pa je plast peskovite, črnikaste humusne zemlje, v kateri so kot primes odlomki lončenine, živalske kosti, kosi prežgane zemlje, deli zoglenelega lesa, odlomki opeke, kosi žlindre. V tej plasti je bil 2 m od južnega konca sonde, 0,46 m globoko, tudi bronast novec, v sredini sonde pa tik nad mrtvico še odlomek bronastega predmeta. Ta plast je bila izrazitejša v severnem koncu sonde (prvih 7 metrov) in v južnem koncu sonde (zadnjih 5 metrov). Tu so bili tudi predmeti pogostejši.

1. Odlomka stene in dna lončene posode iz sivorjavo pečene gline, pomešane z drobnim peskom. Vel. 5,2 × 3 cm in 2,3 × 3,1 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2188. **T. 3:** 52.
2. Odlomek ustja posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je rahlo izvihano, rob pa ima porezan in zunaj poudarjen. Vel. 5,5 × 2,3 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2189. **T. 3:** 50.
3. Odlomek ustja lončene posode iz lisasto rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je rahlo zavihano navzven. Prelom je siv. Vel. 5,4 × 2,8 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2189/1. **T. 3:** 51.
4. Odlomek ostenja lončene posode iz temno sivo pečene gline, pomešane s peskom. Površina je zglajena in okrašena s pasovi vzporednih vodoravnih in poševnih črt. Vel. 4,8 × 3,3 cm, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2190. **T. 3:** 45.
5. Del dna in ostenja lončene posode iz opečnato pečene, dobro prečiščene gline. Vel. 7,1 × 3,9 cm, db. 0,4 cm. *GM*, inv. št. 2191. **T. 3:** 53.
6. Odlomek ročaja lončene posode iz opečnato pečene, prečiščene gline. Ročaj je v preseku ovalen. Vel. 3,8 × 2,4 cm, šir. ročaja 2,9 cm. *GM*, inv. št. 2192. **T. 3:** 49.
7. Odlomki (4) različnih lončenih posod iz opečnato pečene, prečiščene gline. Zunanjo površino imajo globoko nažlebljeno. Vel. 3,5 × 2,9 cm in manj, db. 0,5 do 0,9 cm. *GM*, inv. št. 2193/1—4. **T. 3:** 46—48.
8. Bronast novec. THEODOSIUS AE II Siscia BSISC RIC 26 (C)$_2$. Pr. 2,3 cm. *GM*, inv. št. 2194. **Sl. 13:** 5.
9. Odlomek ročaja bronaste posode. Zaključek zanke je stanjšan in zavit nazaj. Dl. 3,1 cm, šir. zanke 1,9 cm, db. 0,36 × 0,52 cm. *GM*, inv. št. 2195. **T. 3:** 43.
10. Odlomek ustja steklene posode. Vel. 2,1 × 1,1 cm, db. 0,2 cm. *GM*, inv. št. 2195/1. **T. 3:** 44.

Sonda 8

(situacija: x = 11 do 12; y = -100 do -130; dl. 30 m, šir. 1 m, gl. 0,10 m do 0,50 m; **sl. 2:** 8; **T. 4:** 54—56)

Tudi sonda 8 je bila izkopana v južnem delu naselbine, vzporedno s sondo 7. Po vsej dolžini je izkop segel do žive skale, ki je ponekod segala vse do današnje površine. V srednjem delu sonde je bila na skalnatih tleh plast rjavordeče ilovnate zemlje, pomešane s kamnitim drobirjem (mrtvica), med njo in rušo pa plast črnikaste, peščeno humusne zemlje. V tej so bili odlomki lončenine, drobci opeke in živalske kosti (največ v srednjem delu sonde, med 10. in 14. metrom od severnega konca sonde; tu je bila sonda tudi najbolj globoka — 0,50 m). Barvno in po debelini je bila ta plast izrazitejša tudi v južnem koncu sonde (zadnjih 5 metrov); tu so bile v njej pogoste živalske kosti.

1. Odlomek ustja lončene posode iz rjavo pečene gline, pomešane z redkimi drobci peska. Ustje je ravno odrezano, zunaj poudarjeno. Pod ustjem sta dva plitva, vzporedna žlebiča. Vel. 4,8 × 2,7 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2196. **T. 4:** 54.
2. Odlomek lončenega predmeta. Vel. 2,6 × 1,4 cm. *GM*, inv. št. 2197. **T. 4:** 55.

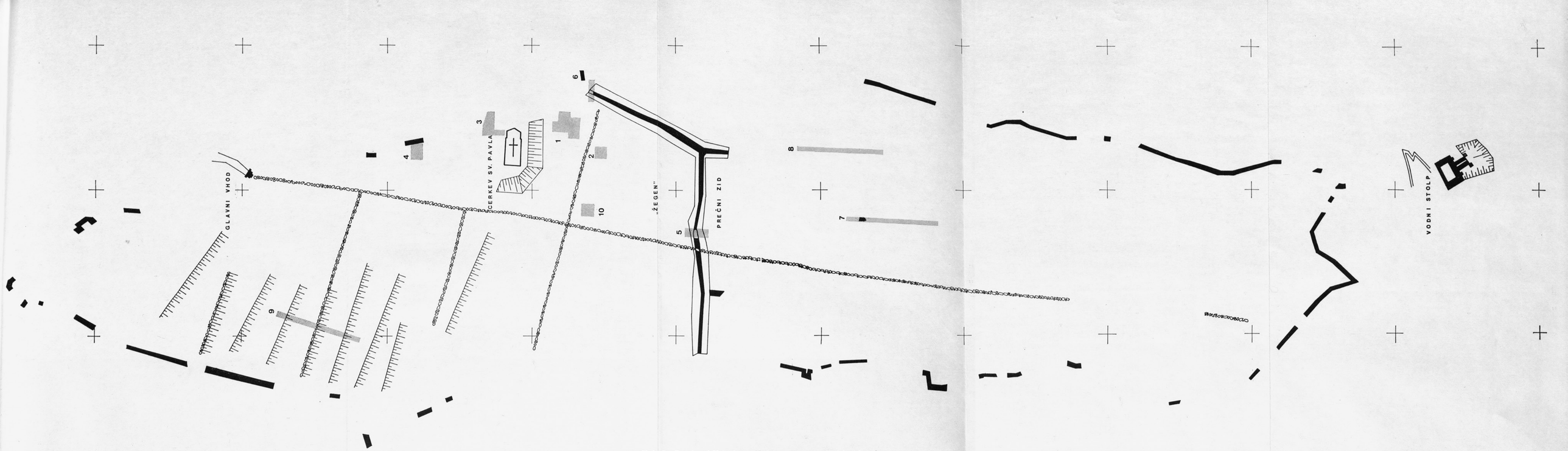

Sl. 2: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Načrt utrdbe s sondami 1—10. V krogu z oznako A je vodni stolp.

Abb. 2: Sv. Pavel über Vrtovin. Plan der Befestigungsanlage mit den Sonden 1—10. Im Kreis mit Zeichen A ist der Wasserturm.

3. Odlomek ostenja in dna lončene posode iz opečnato pečene, prečiščene gline. Trdno žgana posoda ima zglajeno površino, dno pa ima ojačan rob. Vel. 4,1 × 3,3 cm, db. 0,4 cm. *GM*, inv. št. 2198. **T. 4:** 56.

Sonda 9

(situacija: x = - 64 do - 51; y = 51,50 do 81; dl. 30 m, š. 1 m, gl. do 1,20 m; **sl. 2:** 9; **10; 11; T. 4:** 57—74; **T. 5—8; T. 9:** 141, 143, 144)

Sonda je bila izkopana na terasah SZ od cerkve Sv. Pavla. Izpeljana je bila iz stičišča parcelne meje med gojaškim in lozarskim posestvom na Sv. Pavlu s tretjo suhozidno mejo (z južne strani). Od tu je bila v oddaljenosti 50 m proti zahodu postavljena pravokotno na terase, v smeri S-J, po 15 m na vsako stran suhozidne meje. Zaporedje plasti: osnova je živa skala, na kateri je ponekod rjava peščena ilnata zemlja — mrtvica (**sl. 11:** 7; **10:** 5). Ponekod segajo vse do skale ali mrtvice ruševine (**sl. 11:** 4) ali pa črna humusna zemlja (**sl. 10:** 3; **11:** 3), ki povečini prekriva ruševine. Tej plasti je kar na gosto primešano kamenje. Ruševine so zmes razsutega, lomljenega kamenja, malte in zemlje, primešane pa so še živalske kosti, polomljena ločenina, odlomki glinastega stenskega premaza, kosi žlindre, železni in bronasti predmeti, deli steklenih

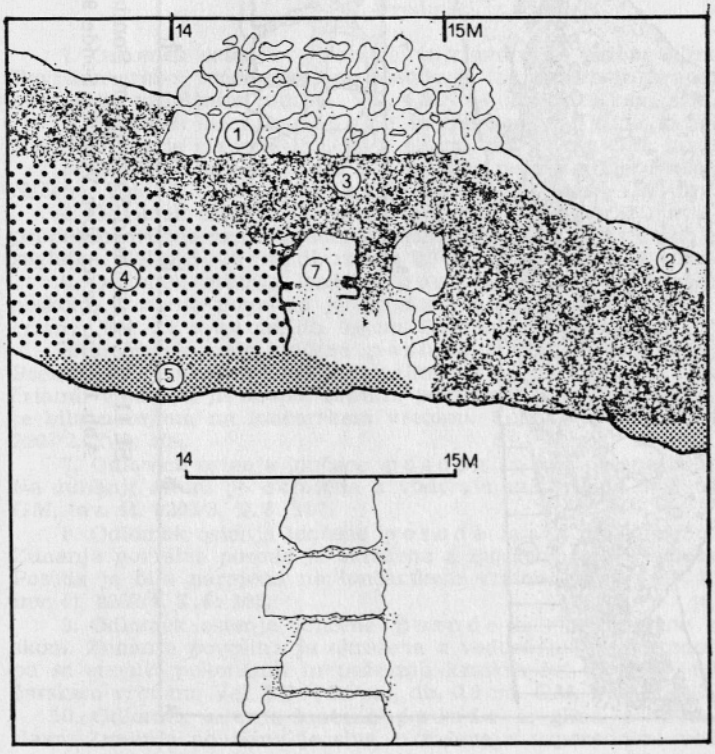

Sl. 10: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Sonda 9, profil med 13. in 16. metrom.

Abb. 10: Sv. Pavel über Vrtovin. Sonde 9, Profilvischen Meter 13 und 16.

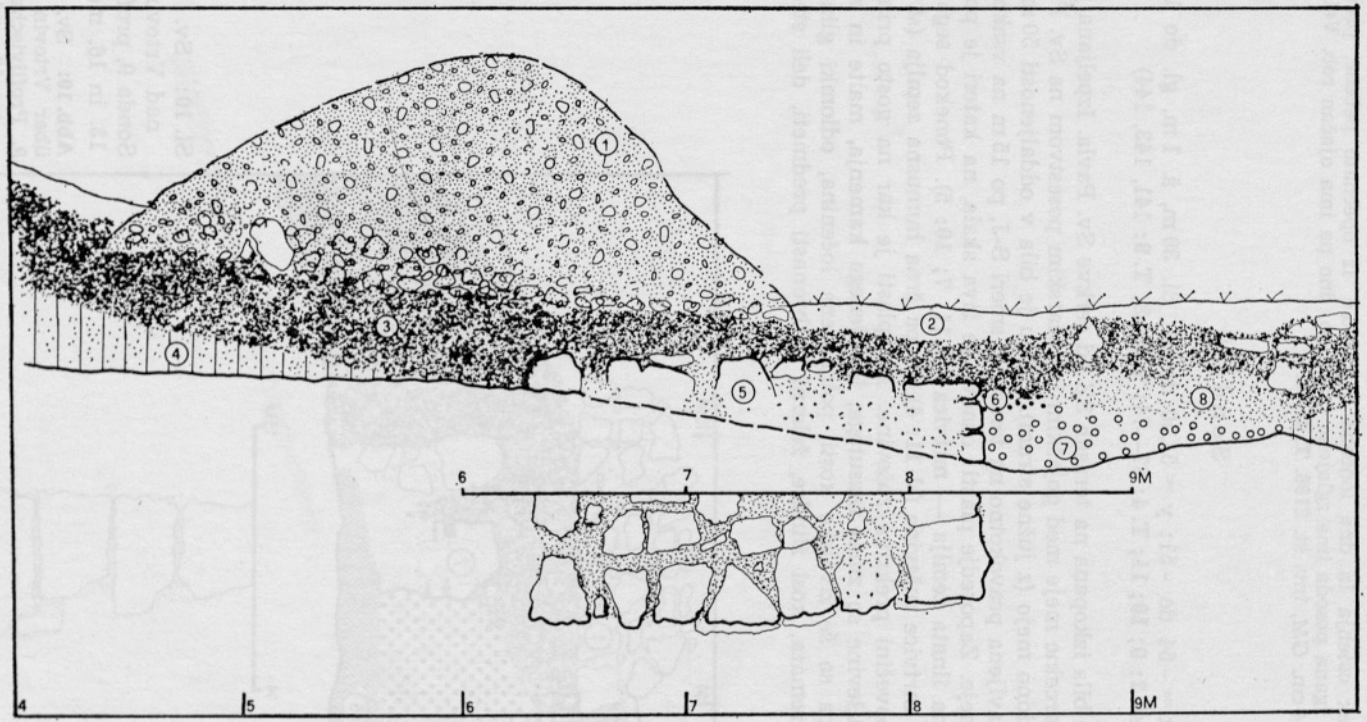

Sl. 11: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Sonda 9, profil med 4. in 10. metrom.
Abb. 11: Sv. Pavel über Vrtovin. Sonde 9, Profil zwischen Meter 4 und 10.

posod. Največkrat so predmeti v večji množini zbrani na enem mestu, npr. ob zidu med 14. in 15. metrom (merjeno od severnega konca sonde) in na prelomu teras med 21. in 24. metrom. V humusu nad ruševinami najdb skorajda ni, če pa so, so prav na prehodu v ruševino. Vrhnja plast je prst z rušo (**sl. 10:** 2; **11:** 2).

Med 14. in 15. metrom (**sl. 10:** 7) in med 6. in 9. metrom (**sl. 11:** 5) je sonda razkrila dvoje zidanih ostalin.. V prvem primeru je presekala 0,60 m širok zid (smer V-Z), ki je bil postavljen na rdečkasto peskovito ilnato mrtvico. Zgrajen je le z eno vrsto podolgovatih lomljencev (dolžina kamna je širina zidu). Ohranjen je do 0,26 m visoko. Prav ob zidu pa se prevesi tudi terasa, na njen rob pa je nad zid naložena novodobna kamnita groblja. Zid med 6. in 9. metrom pa se je pojavil 0,25 m pod današnjo površino (**sl. 11:** 5). Odkrit je bil v zahodnem profilu sonde, tako da je nadaljevanje najbrž stavbnih ostalin pričakovati še na območju zahodno od sonde 9. Zid je dolg 2 m, širok pa 0,60 m. Ohranjen je še do 0,36 m visoko. Postavljen je na skalnato osnovo, ki se od juga proti severu precej vzpenja, tako da so na južni strani v zidu ohranjene še tri lege, na severnem koncu pa le še ena. Na južni strani je gradbena jama za zid vkopana skozi mrtvico do žive skale. Na južni strani je na mrtvici 0,30 m od zidu ostala plast malte, db. 0,17 do 0,26 m, konča pa se 1,20 m od zidu (**sl. 11:** 8). Nad zidom je naložena okoli 1,20 m visoka kamnita groblja, ostalina trebljenja (**sl. 11:** 1).

Predmeti iz sonde 9

1. Odlomek ostenja posode iz rjavordeče pečene gline. Prelom je sivorjav. Površina grobo, ročno izdelane posode je luknjičava in hrapava. Okrašena je s poudarjenim vzdolžnim rebrom. Vel. 4,8 × 4,4 cm, db. 1,1 cm. *GM,* inv. št. 2199. **T. 4:** 59.

2. Odlomek ostenja posode iz rjavo pečene gline, ki je prečiščena. Prelom je siv. Površina je glajena. Vel. 7,6 × 4,8 cm, db. 0,7 cm. *GM.* inv. št. 2200. **T. 4:** 57.

3. Odlomek ročaja posode iz rjavo pečene gline. Prelom je siv, glina pa prečiščena. Vel. 4,9 × 4,4 cm, šir. ročaja 4,2 cm, db. 1,1 cm. *GM,* inv. št. 2201. **T. 8:** 140.

4. Odlomek ostenja in ročaja lončene posode iz rjavo pečene gline. Glini je primešan drobno zrnat pesek. Bradavičast ročaj je na steno posode pripet, spoj pa zaglajen. Vel. 3,5 × 3 cm, dl. ročaja 2,7 cm, db. 1,1 cm. *GM,* inv. št. 2202. **T. 4:** 60.

5. Odlomek ostenja lončene posode iz sivorjavo pečene gline, pomešane s peskom. Zunanja površina je okrašena z vzporednimi vodoravnimi, razmaknjenimi črtami. Vel. 3,5 × 3,4 cm, db. 0,8 cm. *GM,* inv. št. 2203/1.

6. Odlomek ustja lončene posode iz sivo pečene, s peskom pomešane gline. Prelom je rjav. Površina je gladka, zunaj okrašena z vzporednimi vodoravnimi črtami, vmes pa je snopič kratkih pokončnih črt. Ustje je ravno odrezano. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 3,6 × 2,2 cm, db. 0,6 cm. *GM,* inv. št. 2203/2. **T. 6:** 104.

7. Odlomek ostenja lončene posode iz sivo pečene, s peskom pomešane gline. Na zunanji strani je okrašena z vodoravnimi črtami. Vel. 3,9 × 3,6 cm, db. 0,6 cm. *GM,* inv. št. 2203/3. **T. 6:** 107.

8. Odlomek ostenja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Zunanja površina posode je okrašena z zgoščeno razporejenimi vodoravnimi črtami. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 4,4 × 2,9 cm, db. 0,6 cm. *GM,* inv. št. 2203/4. **T. 6:** 105.

9. Odlomek ostenja lončene posode iz rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Zunanja površina je okrašena z vodoravnimi vzporednimi črtami, med njimi pa so snopiči pokončnih in poševnih kratkih črt. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 3,6 × 3,5 cm, db. 0,8 cm. *GM,* inv. št. 2203/5. **T. 6:** 106.

10. Odlomek ostenja lončene posode iz gline, pomešane z zelo drobnim peskom. Zunanja površina je siva, okrašena z vzporednimi vodoravnimi črtami. No-

tranja površina je rjava, okrašena s skupino vodoravnih črt in snopičem kratkih pokončnih vrezov. Vel. 4,6 × 3,6 cm, db. 0,8 cm. *GM*, inv. št. 2203/6. **T. 6:** 103.

11. Odlomek ostenja lončene posode iz gline, pomešane s peskom. Zunanja površina je siva, okrašena z vodoravnimi črtami, notranja površina je rjava. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 3,3 × 3 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2203/7.

12. Odlomek ostenja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Zunanja površina je okrašena z vzporednimi črtami. Vel. 2,7 × 1,6 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2203/8.

13. Odlomek ostenja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Zunanja površina je okrašena s širokimi, plitvimi vzporednimi črtami. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 2,6 × 2,3 cm, db. 0,65 cm. *GM*, inv. št. 2203/9.

14. Odlomek ostenja lončene posode iz sivo pečene gline, gosto pomešane s peskom. Površina je zglajena, zunaj okrašena z razmakjenimi skupinami vodoravnih vzporednih črt. Vel. 3,3 × 2,6 cm, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2203/10.

15. Odlomek ostenja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Prelom je sivorjav. Zunanja površina je okrašena z vzporednimi črtami, med njimi pa je izpeljana valovnica. Vel. 3 × 3 cm, db. 0,45 cm. *GM*, inv. št. 2204/1. **T. 7:** 124.

16. Odlomek ostenja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Zunanja površina je okrašena z rahlo vtisnjenimi vodoravnimi črtami, vmes pa je izpeljana valovnica. Vel. 2,4 × 2,4 cm, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2204/2. **T. 7:** 122.

17. Odlomek ostenja lončene posode iz gline, pomešane s peskom. Zunanja površina je siva, okrašena z valovnico. Notranja površina je rjava. Vel. 2,6 × 1,8 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2204/3. **T. 7:** 121.

18. Odlomek ostenja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Površina je gladka, zunaj okrašena z vzporednima, razmaknjenima žlebičema. Vel. 3,6 × 2,8 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2205. **T. 8:** 130.

19. Odlomek ostenja lončene posode iz rjavo pečene, prečiščene gline. Prelom je temno rjav. Površina je zglajena. Na zunanji strani je okrašena z vzdolžnim, strehastim rebrom. Vel. 3,2 × 1,9 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2206. **T. 4:** 63.

20. Odlomek ustja lončene posode iz prečiščene gline. Zunanja površina je opečnato rdeča, notranja je siva. Ustje ima poudarjen navzven obrnjen rob. Vel. 4,9 × 2,7 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2207/1. **T. 5:** 80.

21. Odlomek ustja lončene posode iz lisasto sivorjavo pečene gline, gosto pomešane s peskom. Ustje je močno izvihano, rob ima gladko odrezan. Vel. 6,5 × 2,9 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2207/2. **T. 6:** 94.

22. Odlomek ustja lončene posode iz rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Površina je gladka, luknjičava. Prelom je siv. Ustje je močno izvihano, na zunanji strani ima rahlo poudarjen rob. Tik pod robom in na prehodu vratu v rame posode je okrašena z vodoravnimi črtami. Vel. 4,8 × 3,2 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2207/3. **T. 7:** 111.

23. Odlomek ustja lončene posode iz lisasto sivo pečene gline, gosto pomešane z drobno zrnatim peskom. Ustje je močno izvihano. Vel. 5,2 × 3 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2207/4. **T. 6:** 95.

24. Odlomek ustja lončene posode iz rjavo pečene gline. Prelom je temno rjav, ustje zavihano navzven. Površina je zglajena. Vel. 4,2 × 3,8 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2207/5. **T. 7:** 113.

25. Odlomek ustja lončene posode iz temno rjavo pečene gline. Ustje je rahlo izvihano, površina zglajena. Vel. 4 × 2,7 cm, db. 0,8 cm. *GM*, inv. št. 2207/6. **T. 4:** 61.

26. Odlomek ustja lončene posode iz rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je izvihano. Vel. 3,6 × 2,5 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2207/7. **T. 6:** 96.

27. Odlomek ustja lončene posode iz sivo pečene gline, redko pomešane s peskom. Prelom je rjav. Ustje je rahlo izvihano. Vel. 3,9 × 2,6 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2207/8. **T. 6:** 93.

28. Odlomek ustja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Vel. 2,2 × 1,4 cm, db. 0,9 cm. *GM*, inv. št. 2207/9. **T. 5:** 84.

29. Odlomek ustja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Izvihano ustje ima poudarjen rob. Vel. 2,4 × 1,7 cm, db. 0,55 cm. *GM*, inv. št. 2207/10 **T. 5:** 83.

30. Odlomek ustja lončene posode iz sivo pečene gline, redko pomešane s peskom. Ustje je izvihano. Površina zglajena. Vel. 2,8 × 2,7 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2207/11. **T. 6:** 101.

31. Odlomek ustja lončene posode iz sivo pečene gline, redko pomešane s peskom. Ustje je izvihano, površina zglajena. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 2,8 × 1,9 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2207/12. **T. 6:** 102.

32. Odlomek ustja lončene posode iz rjavo pečene gline, redko pomešane s peskom. Ustje je izvihano, rob ima ravno odrezan. Vel. 2,9 × 2,2 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2207/13. **T. 6:** 97.

33. Odlomek ustja lončene posode iz temno rjavo pečene gline. Vel. 1,8 × 1,7 cm, db. 0,9 cm. *GM*, inv. št. 2207/14. **T. 4:** 62.

34. Odlomek ustja lončene posode iz rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je ploščato razširjeno. Vel. 3 × 2,2 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2207/15. **T. 5:** 82.

35. Odlomki ostenja in dna lončene posode iz lisasto sivorjavo pečene gline, gosto pomešane s peskom. Zunanja površina je okrašena z vzporednimi vodoravnimi črtami. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. odlomkov 8 × 4,5 cm in manj, pr. dna 14,5 cm, db. dna 0,8 cm, db. stene 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2208. **T. 8:** 125, 128.

36. Odlomki dna lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Prelom je rjav. Zunanja površina je gladka, znotraj pa je koncentrično gosto nažlebljena. Narejena je bila na lončarskem vretenu. Vel. 6,4 × 3,5 cm, db. dna 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2209/1. **T. 7:** 114.

37. Odlomek dna lončene posode iz sivorjavo pečene gline, redko pomešane s peskom. Prelom je rjav. Dno ima rahlo poudarjen rob, iz ploskve dna pa izstopa plitvo rebro. Vel. 3,8 × 3,2 cm, db. dna 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2209/2. **T. 7:** 115.

38. Odlomek dna lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Dno ima rahlo poudarjen rob. Vel. 3,1 × 2,7 cm, db. dna 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2209/3. **T. 8:** 127.

39. Odlomek dna in ostenja lončene posode iz temno rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Na prehodu stene v dno je posoda okrašena z dvema vzporednima vodoravnima črtama. Vel. 2,8 × 2 cm. *GM*, inv. št. 2209/4. **T. 8:** 126.

40. Odlomek dna lončene posode iz svetlo rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Vel. 3,6 × 2 cm. *GM*, inv. št. 2209/5.

41. Odlomek dna in ostenja lončene posode iz zunaj sivo, znotraj pa rdečerjavo pečne gline, pomešane s peskom. Pr. dna 11,5 cm, db. dna 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2210. **T. 7:** 117.

42. Odlomek ročaja in ostenja lončene posode iz sivo pečene, prečiščene gline. Površina je zglajena. Ročaj je na vrhnji strani žlebasto oblikovan. Šir. ročaja 2,7 cm, db. 1,5 cm. *GM*, inv. št. 2211. **T. 9:** 142.

43. Odlomek ročaja lončene posode iz rjavo pečene gline, redko pomešane s peskom. Ročaj ima okrogel presek. Pr. ročaja 1,4 cm. *GM*, inv. št. 2212. **T. 8:** 139.

44. Odlomki (4) ostenja lončene posode iz opečnato pečene gline gosto pomešane z drobnim peskom. Površina je z močno razmaknjenimi rebri razdeljena na vzdolžna polja. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. odlomkov 6,2 × 5,7 cm in manj, db. 0,7 cm do 0,8 cm. *GM*, inv. št. 2213. **T. 7:** 118.

45. Odlomek ostenja lončene posode iz opečnato pečene gline, gosto pomešane z drobnim peskom. Zunanja površina je razčlenjena z ozkimi vzdolžnimi polji, ki s poudarjenim robom prehajajo eno v drugo. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 4,9 × 3,3 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2214/1. **T. 7:** 119.

46. Odlomek ostenja lončene posode iz opečnato pečene gline, gosto pomešane z drobnim peskom. Zunanja površina je razčlenjena v vzdolžna polja, ki so ločena s poudarjenimi robovi. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 5,3 × 2,1 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2214/2. **T. 7:** 120.

47. Odlomki (10) ostenj različnih lončenih posod iz opečnato pečene, prečiščene gline. Zunanja površina je okrašena z vzporednimi vodoravnimi globokimi žlebovi. Vel. odlomkov 5,3 × 3,4 cm in manj, db. 1,1 cm do 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2215/1—10. **T. 8:** 133—137.

48. Odlomek ustja lončene posode iz opečnato pečene gline. Vel. 4 × 3,3 cm. *GM*, inv. št. 2216/1. **T. 5:** 87.

49. Odlomek ustja in ostenja lončene posode iz svetlo opečnato pečene prečiščene gline. Vel. 6,6 × 4,5 cm, db. 1,4 cm. *GM*, inv. št. 2216/2. **T. 5:** 85.

50. Odlomek železnega p r e m e t a. Dl. 4,2 cm, pr. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2217. **T. 4:** 69.

51. Odlomek bronastega o b r o č k a okroglega preseka. Pr. 2,5 cm, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2218. **T. 4:** 66.

52. Odlomka bronaste pločevine. Dl. 5,6 cm in 3,2 cm, db. 0,02 cm. *GM*, inv. št. 2219. **T. 4:** 67.

53. O l j e n k a (odlomki) hruškasto-ovalne oblike iz rjavo pečene, povsem prečiščene gline. Sredi okroglega diska sta upodobljeni dve ptici in geometrijski motiv, ki je v nizu ponovljen še na robovih oljenke. Ročaj je nekoliko izvlečen. Dl. (rekonstr.) 11,4 cm, db. sten. 0,44 do 0,6 cm, šir. 6,6 cm, viš. 2,9 cm. *GM*, inv. št. 2220. **T. 5:** 75.

54. Odlomek ustja in ostenja lončene p o s o d e iz opečnato žgane, prečiščene gline. Ustje je poudarjeno, površina zglajena. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 12,7 × 4,7 cm, db. 0,2 do 0,3 cm. *GM*, inv. št. 2221. **T. 5:** 81.

55. Odlomek ročaja lončene p o s o d e iz svetlo opečnato pečene gline, redko pomešane s peskom. Isti posodi pripada še kos ostenja. Ročaj ima ovalen presek, na vrhu pa je z žlebovi razčlenjen. Šir. 3,1 cm, db. 2 cm. *GM*, inv. št. 2222. **T. 9:** 144.

56. Odlomek ostenja in ustja p o s o d e iz opečnato pečene gline, pomešane z drobnim peskom. Ustje je rahlo izvihano. Pod njim je na steni spoj širokega ročaja. Površina je neravna, hrapava. Vel. 7,7 × 7,5 cm, db. 1 cm. *GM*, inv. št. 2223. **T. 9:** 141.

57. Železno k r e s i l o srčaste oblike, ploščato skovano. Kraka sta zavrnjena; eden je odlomljen, drugi pa je na koncu uvit; spodnji del kresila je trikotno razširjen. Dl. 6,9 cm, viš. 3,1 cm, db. do 0·4 cm. *GM*, inv. št. 2224. **T. 4:** 68.

58. Odlomek bronaste i g l e, kvadratnega preseka. Glavica ima obliko kocke z vdrtimi stranicami in rahlo napeto zgornjo ploskvijo. Ohranjena dl. 4,2 cm, vel. kocke 1 cm^3, db. 0,4 × 0,4 cm. *GM*, inv. št. 2225. **T. 4:** 64.

59. Bronast o b r o č e k polkrožnega preseka. Konca nista sklenjena, v sredini pa je sploščen. Pr. 1,4 cm, šir. do 0,56 cm. *GM*, inv. št. 2226. **T. 4:** 65.

60. V r e t e n c e iz opečnato pečene, prečiščene gline. Pr. 4 cm, viš. 1,4 cm, pr. luknjice 0,9 cm. *GM*, inv. št. 2228. **T. 5:** 76.

61. Brusni k a m e n. Dl. 9,2 cm, db. 3,8 × 2,6 cm. *GM*, inv. št. 2229. **T. 5:** 78.

62. Odlomek ustja lončene p o s o d e iz lisasto rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je izvihano, rob pa ima rahlo odebljen. Vel. 5,4 × 2,6 cm. *GM*, inv. št. 2236/1. **T. 7:** 112.

63. Odlomek ustja lončene p o s o d e iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je močno izvihano, prehod v ostenje pa je oglat. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 5,4 × 2,6 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2236/2. **T. 7:** 108.

64. Odlomek ustja lončene p o s o d e iz rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je izvihano. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 3,3 × 2,5 cm, db. 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2236/3. **T. 6:** 91.

65. Odlomek ustja lončene p o s o d e iz rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je izvihano. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 2,8 × 2,3 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2236/4. **T. 6:** 90.

66. Odlomek ročaja lončene p o s o d e iz opečnato pečene, prečiščene gline. Ročaj ima ovalen presek. Šir. ročaja 2,4 cm, dl. odlomka 5,3 cm. *GM*, inv. št. 2237. **T. 9:** 143.

67. Odlomek ustja lončene p o s o d e iz rjavo pečene gline, redko pomešane s peskom. Površina je valovita. Ustje je pokončno. Vel. 3 × 2,7 cm, db. 1,3 cm. *GM*, inv. št. 2238. **T. 4:** 58.

68. Odlomek ostenja in dna lončene p o s o d e iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Zunanja površina je gladka, notranja luknjičava. Dno je ravno. Velikost 5,1 × 3,6 cm, db. dna 0,6 cm, db. stene 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2239. **T. 7:** 116.

69. Odlomek ustja lončene p o s o d e iz lisasto rjavo žgane gline, pomešane s peskom. Ustje je izvihano. Pod robom ustja je na zunanji strani posoda okrašena s poševnimi vrezi, na prehodu iz vratu v rame pa z vodoravno črto in kratkimi lokastimi odtisi. Prelom je rjav. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 5,6× 3 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2240/1. **T. 6:** 88.

70. Odlomek ustja lončene p o s o d e iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je izvihano. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 5,8 × 2,5 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2240/2. **T. 6:** 89.

71. Odlomek ustja ločene posode iz rjavo žgane gline, pomešane s peskom. Površina je luknjičava; ustje je močno izvihano. Vel. 3,8 × 3,2 cm, db. 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2240/3. **T. 6:** 99.

72. Odlomek ustja lončene posode iz opečnato pečene, prečiščene gline. Rob ustja je rahlo odebljen. Površina je zglajena in prevlečena z rdečkastim premazom. Vel. 2,9 × 2 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2241. **T. 5:** 86.

73. Odlomek ustja lončene posode iz opečnato pečene, prečiščene gline. Ustje ima pokončen ozek rob in navzdol zavihan rebrast obod. Vel. 6,1 × 2,2 cm. *GM*, inv. št. 2224. **T. 5:** 79.

74. Odlomek ustja lončene posode iz rjavo pečene, gosto s peskom pomešane gline. Površina je hrapava, ustje izvihano. Vel. 4,6 × 3 cm, db. 0,8 cm. *GM*, inv, št. 2243. **T. 6:** 98.

75. Odlomek ustja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Vel. 3,5 × 1·6 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2243/2. **T. 6:** 92.

76. Odlomek noge steklene posode. Ohranjena viš. 2,1 cm. *GM*, inv. št. 2244. **T. 4:** 74.

77. Kamnit brus pravokotnega preseka. Obe ožji stranici in eno široko stranico ima izbrušene, druga širša stranica pa je neobdelana. Dl. 9,6 cm, db. 5 × 3,2 cm. *GM*, inv. št. 2245. **T. 5:** 77.

78. Železen žebelj, kovan, kvadratnega preseka. Žebelj je pravokotno ukrivljen. Dl. 5,5 cm, db. 0,7 × 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2246. **T. 4:** 71.

79. Odlomek železnega predmeta. Dl. 8,8 cm, šir. 3 cm, db. 0,4 cm. *GM*, inv. št. 2247. **T. 4:** 73.

80. Odlomek železnega predmeta Dl. 9,9 cm, db. 0,6 × 0,6 cm. *GM*, inv. št. 2248. **T. 4:** 72.

81. Odlomek ročaja lončene posode iz opečnato pečene, prečiščene gline. Presek ročaja je okrogel. Ohranjena dl. 4,7 cm, pr. 2,1 cm. *GM*, inv. št. 2249. **T. 8:** 138.

82. Odlomek ostenja lončene posode iz sivo pečene gline, pomešane s peskom. Zunanja površina je okrašena z vzdolžnima vzporednima črtama in poševno črto. Vel. 4 × 2,4 cm, db. 0,9 cm. *GM*, inv. št. 2250. **T. 7:** 123.

83. Odlomek ostenja lončene posode iz gline, pomešane s peskom. Znotraj je siva, s sledovi izdelave na lončarskem vretenu. Zunanja površina je rjava, okrašena z razmaknjenimi pasovi vzporednih črt. Vel. 3,8 × 3,7 cm, db. 0,8 cm. *GM*, inv. št. 2251. **T. 8:** 131.

84. Odlomek ustja lončene posode iz lisasto rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je izvihano, na zunanji strani pa ima rob poudarjen. Vrat loči od ramena plitev vzdolžni žleb. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 3,4 × 2,7 cm, db. 0,8 cm. *GM*, inv. št. 2252/1. **T. 7:** 110.

85. Odlomek ustja lončene posode iz rjavo pečene, s peskom pomešane gline. Ustje je izvihano, zunanji rob pa ima poudarjen. Vel. 3,3 × 2,4 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2252/2. **T. 7:** 109.

86. Bronast novec, slabo ohranjen. Pr. 2,2 cm. *GM*, inv. št. 2227.

Sonda 10

(situacija: x = - 12 do - 16; y = - 20 do - 24; vel. 4 × 4 m, gl. 0,10 do 0,40 m)

Sonda je bila izkopana v SZ vogalu ledine »žegen« južno od cerkve Sv. Pavla. Že kar pod rušo se je tu pojavila živa skala, le v severnem delu sonde je izkop dosegel večjo globino. V peskoviti humusni zemlji nad skalnato osnovo je bilo nekaj živalskih kosti in odlomkov lončenine in bronasta ploščica; v humusu je bil najden okov ključavnice.

1. Bronast okov okrogle oblike. Na obodu ima tri luknjice. Pr. 3,4 cm, db. 0,05 cm. *GM*, inv. št. 2230. **T. 9:** 145.

2. Odlomek ostenja lončene posode iz opečnato pečene, prečiščene gline. Zunanja površina je okrašena z vzporednimi globokimi žlebiči. Vel. 4,3 × 2,2 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2232. **T. 9:** 147.

3. Odlomek ustja lončene posode iz temno rjavo pečene gline, pomešane s peskom. Ustje je izvihano, zunanji rob pa je poudarjen. Na vratu je na zunanji strani posoda okrašena z vzdolžnima črtama. Vel. 3,2 × 2,6 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2234. **T. 9:** 148.

4. Odlomek dna in ostenja lončene posode iz sivorjavo pečene gline, pomešane s peskom. Dno je rahlo vbočeno. Vel. 3,1 × 2,6 cm, db. dna 0,5 cm. *GM*, inv. št. 2235. **T. 9:** 149.

5. Odlomek ostenja lončene posode iz sivorjavo pečene gline, pomešane s peskom. Površina je luknjičava. Posoda je bila narejena na lončarskem vretenu. Vel. 4,2 × 3,9 cm, db. 0,7 cm. *GM*, inv. št. 2233. **T. 9:** 146.

V cerkveni prag je bil vgrajen del kamnitih žrmelj.

1. Vrhnji del žrmelj. Vrhnja ploskev je rahlo izbočena, spodnja ravna. Pr. 41,7 cm, viš. 7 cm. *GM*, inv. št. 2252/3. **T. 9:** 150.

V sondi 1 odkrita stavba je slabo ohranjen stavbarski izdelek, preskromen za primerno oceno gradbeniškega znanja zidarjev, preskromen tudi za presojo gradbene tehnike. Ohranjene stavbne sestavine izpričujejo manj veščega stavbenika, oprtega še na bogato rimskodobno gradbeniško tradicijo (zidava), času primerno prilagojeno. Hišne stene so že v temeljni zasnovi krevljaste, posebej zato, ker so vanje vgrajeni po velikosti in obliki zelo raznoliki kamni, večji v obe lici, manjši kot polnilo vmes. Ti obodni zidovi so tudi zelo neenakomerno debeli, nepravilen pa je tudi hišni tloris. Zares kakovostna je bila le malta.

Zajede v stenah najbrž niso konstrukcijska prvina stavbe, zato pa je presledek v zahodni steni zanesljivo vhod vanjo; na eni strani ima še ohranjeno bazo podboja (ob točki C na **sl. 3**), pa tudi položaj vhoda na zavetrni, zahodni strani je tu povsem umljiv. Gradbeniška sestavina stavbe je tudi glinasti stenski premaz z odtisi vej, klanega lesa in okroglih brun (**sl. 12:** 1—5).

Posredno je s tem premazom izpovedana tudi uporaba lesa za gradnjo te stavbe in to lesa različnih oblik, povezljivih tudi z raznoliko funkcijo vgrajenega lesa v hišni notranjosti (npr. nosilni element, opaž, vejnati preplet). V prid uporabi lesa pa govore tudi najdeno železno okovje (**T. 1:** 8, 10) in žeblji (**T. 1:** 3, 6).

Sodeč po predmetih, odkritih v stavbi in v njenih ruševinah, je to bila stanovanjska hiša;[12] žrmlje, utež, lična lepotilna žlička, kuhinjsko posodje, steklenina, nožič — to so vse predmeti za vsakdanjo rabo, namenjeni pripravi in kuhanju hrane, pitju, domači delavnosti ali skrbi za čistost.

Med temi predmeti pa so lepotilna priprava (**T. 1:** 1), noga steklenega kozarca (**T. 1:** 11) in lončenina, okrašena z valovnico, (**T. 1:** 15, 16) tudi najbolj zgovorni pričevalci o času, ko je ta hiša bila obljudena. Auriskalpu je težko najti oblikovno povsem ustrezno primerjavo; bolj kot oblika, prilagojena rabi, je oprijemljiv ornament — krožec s piko v sredi. To je okras, ki se pojavlja na različnih predmetih (na glavnikih, uhanih, fibulah, utežeh), značilnih za avtohtoni, staroselski živelj od 5. stoletja dalje.[13] Njim je pripisana v zelo razpotegnejenem obdobju (od konca 5. stol. do 8. stol.) tudi lončenina, okrašena z valovnico.[14] Tega časovnega razpona niti ne oži, niti ne ruši kozarec z nogo, ki ima v gubo zavihan rob. Taki kozarci so bili že proizvod steklarskih delavnic

kasne antike (5. stol.), pojavljajo se v inventarju delavnic bizantinskega dela Italije, priljubljeni pa so ostali vse do 8. stoletja.[15] Hiša je bila, upoštevaje navedene primerjave, postavljena na koncu 5. stoletja, streho pa je nudila ljudem še nekaj stoletij.

Posebne pozornosti je vreden objekt, ki ga je razkrila sonda 3, predvsem zato, ker je kakovostno grajen, in zato, ker stoji na isti ploščadi kot cerkev Sv. Pavla.

Stavba (odkrit je bil le njen severovzhodni del) je orientirana v smeri V-Z, postavljena pa je bila tesno ob prepadni naselbinski rob, tako da je njena severna stena (zid A na **sl. 4**) v večjem delu že zdrsnila čezenj. Prostorna stavba ima v odkritem delu dva prostora, manjšega v SV vogalu (oklepajo ga zidovi A, B in C, na vzhodni strani pa poglobitev v skalo), ki meri 3,20 × 1,80 m, in večjega, ki ima zanesljiv le severni rob, na južni strani pa se zdi, da je bil nasilno iztrgan in da je segal pod današnjo cerkev, nadaljuje pa se še v prostor zahodno od sonde 3 (odkrita dl. 6,40 m, odkrita šir. 6,85 m).

Za to stavbo je značilna zelo solidna gradnja, ki se bolj kot v hudo iztrganih zidovih izpričuje v kakovostnem estrihu in je primerljiva z gradnjo vodnega zbiralnika in obrambnega zidovja. Zato je malo verjetno, da bi mogli biti odlomki glinastega stenskega premaza z odtisi vej (**sl. 12**: 6, 10) sestavina izvirnika, bolj je namreč vabljiva in sprejemljiva misel, da je bila stavba enkrat adaptirana in da je vejnati preplet ali le oboj, premazan z glino, sestavina te mlajše stavbne stopnje.[16] Ta v drobnih najdbah iz stavbe nima oprijemljivih časovnih vodil, ima pa v hiši iz sonde 1 in v glinastem ometu iz sonde 5 tehtne primerjave in zato tudi umljive časovne vzporednice (6.—8. stol.). Žal po ostaja nedorečena časovna opredelitev starejše stavbne stopnje, saj sta odlomek kroglaste steklene posode (**T. 2**: 34) in železen žebelj (**T. 2**: 33) premalo tudi za tvegan poizkus.

Važen poseg v stavbo je vkop treh skeletnih grobov, ki je presekal apneni pod in je že zato mlajše dejanje, ki pa je zaradi pomanjkanja datacijskih prvin časovno podrobneje neopredeljivo. Sprejemljiva možnost: časovna vzporednost z mlašo stopnjo stavbe, ali z grobom 4 (sonda 5). Sam pokop na tem mestu pa je razložljiv s priljubljeno navado pokopovanja v starejše ruševine,[17] ki so na Sv. Pavlu bile posebej privlačne še zaradi nekdanje odličnosti podrte stavbe.

V sondi 5 sta za naselitveno zgodovino utrjenega naselja na Sv. Pavlu nad Vrtovinom pomembni in najbolj pričevalni plasti 6 in 3 (**sl. 6**: 6, 3) ter grob 4, za urbanizem naselbine pa prečni zid, ki je bil raziskovan tudi še v sondi 6.

Prečni zid deli naselbino na severni — bivanjski in na južni — gospodarski oz. pašniški del. Ta delitev se ne izkazuje le s tem, da so bili v severnem delu s sondami odkriti številni dokazi bivanja (arhitektura, orodja, lončenina, kosti . . .), v južnem delu pa takih najdb ni bilo, pač pa je zelo zgovoren tudi zunanji videz in debelina zemljenih plasti, ki dosega v sondi 9 tudi meter in več, v sondah 7 in 8 pa bornih 10—20 cm, tako da je kraškost površja v južnem delu naselbine izrazita. Površje se je tu komajda kaj spreminjalo (izjema je poravnani hodnik ob obzidju), v plasti 6 (**sl. 6**) pa je še ohranjena njegova prvobitna podoba, ki v stoletjih po prvem rušenju prečnega zidu ni doživela nikakršnih posegov človeka ali narave. V tej plasti je pravzaprav združen čas nastanka in tudi čas veljave prečnega zidu, vendar pa iz plasti in najdb v njej ni moč zanesljivo izluščiti časa nastanka ali zidave prečnega zidu. Iz njegovega

odnosa s plastjo 6 je natančno berljiva le gradbeniška norma, postaviti zid na trdna in nosilna, skalnata tla.

V plasti 6 so bili odkriti nekateri naselbinski elementi: kurišče, glinast omet, lončenina, steklenina, kosti, zraven pa sodi še svinčena utež, prav pomenljiv predmet vsakodnevne rabe, ki je bila najdena v zasipu groba 4 in je vanj prišla v času, ko je bila z izkopom grobne jame presekana prvotna hodna površina (plast 6). Glinasti stenski premaz (**sl. 12:** 7—9) je po sestavi zmesi in odtisih lesa (klan les, veje in vejnati preplet, okroglo bruno, zglajene ploskve, vogalni vložek) primerljiv z glinastim premazom iz hiše v sondi 1, s tistim iz sonde 3, pa tudi z ometom iz sonde 6. Ta omet je vsekakor sprejemljiva gradbeniška vzporednica, ki ji slabotno časovno dopolnilo pomenita kos steklene posode (**T. 2:** 38) in svinčena utež (**T. 2:** 37) hitre tehtnice. Za hitre tehtnice pravi P. Petru, da so bile na našem prostoru v rabi skozi vso antiko, da pa so v spremenjenih pogojih gospodarjenja in menjave po 4. stoletju v gospodarstvu pozne antike in preseljevanja ljudstev pridobile na pomenu. Svetopavelska utež ima svoje mesto v tako ohlapni časovni opredelitvi, saj ni nelogična v zgodnji antiki, še manj pa v pozni.

Iz plasti ruševin nad prvotno hodno površino (**sl. 6:** 4) se da razbrati začetek podiranja prečnega zidu, ki se je za kratek čas zavrlo v zgodnjem srednjem veku, ko je bila utrdba znova naseljena in ko so bile ruševine obrasle (plast 3) in je bila skoznje in še skozi prvotni humus v mrtvico izkopana grobna jama (grob 4). Plast 3 je povedna predvsem zaradi položaja v sosledju plasti v profilu, nima pa primesi, ki bi jo časovno zamejile; to pa rešuje iz nje izhajajoči grob 4, ki ga pridatki (svinčena cevka, **sl. 8:** 1; železno šilo, **sl. 8:** 2; železna puščična konica, **sl. 8:** 3) postavljajo v 7.—8. stoletje.[18]

Plast 2 je dokument dokončnega propada prečnega zidu in naselbine — utrdbe nasploh; čez ruševine se je znova nabrala tanka plast zemlje, ki jo prerašča ruša.

Za razlago pomena zidu, ki je pravokotno postavljen na prečni, delilni zid ali bolje, le prislonjen k njemu na južni strani (**sl. 7:** 2), sta primerni dve inačici. Lahko je to opornik, malo verjeten ob masivnosti in trdnosti prečnega zidu, še manj razumljiv na južni — zunanji strani, lahko pa je del bivališč, prislonjenih ob prečni zid v času, ko življenje v naselbini ni bilo več omejeno na ograjeni in branjeni severni del.[19]

Prečni zid, ki je bil s sondo 6 ponovno preverjen, teče od zahodnega naselbinskega roba okoli 40 m proti vzhodu, nato pa se odkloni proti SV (odklon znaša 116°, prim. **sl. 2**). Severovzhodni krak prečnega zidu je dolg okoli 25 m. Na obeh konceh se prečni zid končuje nekaj metrov pred naselbinskim robom oz. obrambnim zidom (prehodi?). V sondi 6 so se ponovile njegove osnovne

---

Sl. 12: Sv. Pavel nad Vrtovinom. Glinast stenski premaz. 1—5 sonda 1, 6 in 10 sonda 2, 7—9 sonda 5. Vse 1 : 1.

Abb. 12: Sv. Pavel über Vrtovin. Wandverputz aus Ton. 1—5 Sonde 1, 6 und 10 Sonde 2, 7—9 Sonde 5. Alles 1 : 1.

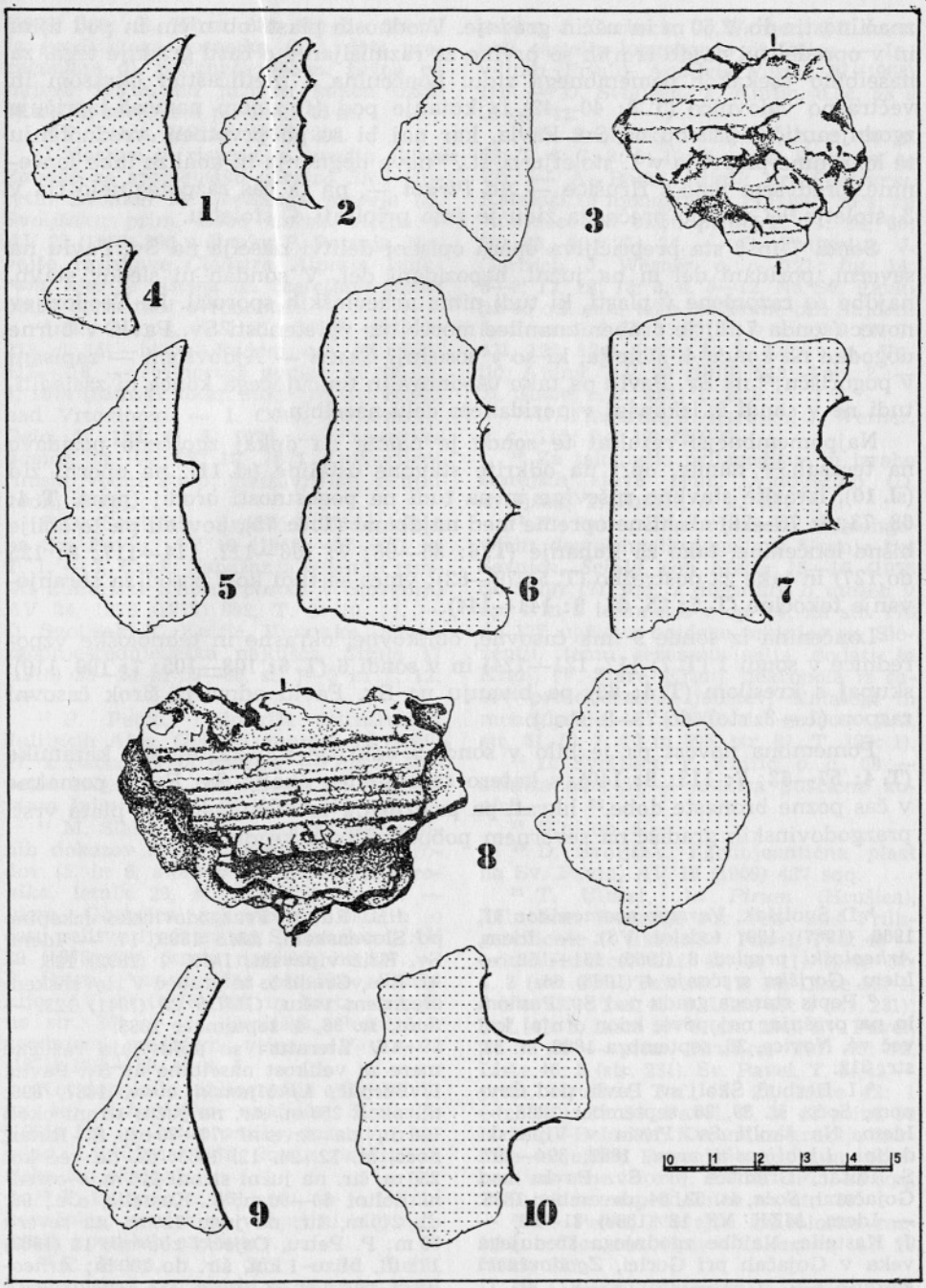
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
0 1 2 3 4 5

značilnosti: db. 2,50 m in način gradnje. V odnosih plasti ob njem in pod njim in v opredelitvi najdb iz njih so prvine za razmišljanje o času gradnje tega, za naselbino vsekakor pomembnega zidu. Lončenina z metličastim okrasom in večtračno valovnico (**T. 3**: 40—42) iz kotanje pod (!) zidom namreč izpričuje zgodnjeantični pristop na Sv. Pavla, kar naj bi se po prvotnem vrednotenju te lončenine pripetilo v 1. stoletju n. št.,[20] nova dognanja in analize take lončenine, predvsem tiste s Hrušice — *Ad Pirum* —, pa ta čas razpotegujejo tja v 3. stoletje.[21] Gradnjo prečnega zidu je zato pripisati 4. stoletju.

Sondi 7 in 8 sta prepričljiva opora opisani delitvi naselja na Sv. Pavlu na severni, pozidani del in na južni, nepozidani del. V sondah ni sledov stavb, najdbe so razpršene v plasti, ki tudi nima arheoloških sporočil. Le Teodozijev novec (sonda 7: 8) je droben znanilec morebitne vpletenosti Sv. Pavla v burne dogodke na koncu 4. stoletja, ki so v sosednji *Castri* — Ajdovščini — zapisani v pogorišču;[22] na Sv. Pavlu pa tako usodnega in uničujočega konca ni zaslediti, tudi ne v sondi 9, izkopani v pozidanem delu naselbine.

Najpomembnejši rezultat te sonde je namig na dokaj zgoščeno pozidavo na terasah,[22a] namig, oprt na odkrite stavbne ostaline (**sl. 11**), na oporni zid (**sl. 10**), izrazite stavbne ruševine in pa tudi na pogostnosti orodij (prim. **T. 4**: 68, 73; **5**: 76—78) ali hišne opreme med najdbami (**T. 5**: 75), povrhu pa še obilje hišne lončenine, take za kuhanje (**T. 6**: 88—98; **7**: 108—112, 114—117; **8**: 125 do 127) in take za postrežbo (**T. 5**: 79—82); vmes so tudi kosi posod za shranjevanje tekočine (**T. 5**: 85, 87; **9**: 141—144).

Lončenina iz sonde 9 ima časovne, oblikovne, okrasne in tehnološke vzporednice v sondi 1 (**T. 7**: 117, 121—124) in v sondi 6 (**T. 6**: 103—105; **7**: 109, 110), skupaj s kresilom (**T. 4**: 68) pa bivanju na Sv. Pavlu odmerja širok časovni razpon (1.—3. stol. do 7.—8. stol.).

Pomembna novost pa je bilo v sondi 9 odkritje t. i. kaštelirske keramike (**T. 4**: 57—63; **7**: 113; **8**: 140), s katero se naselitev školja Sv. Pavla pomakne v čas pozne bronaste dobe,[23] hkrati pa pridružuje ta monumentalni plato vrsti prazgodovinskih gradišč na severnem pobočju Vipavske doline.

[1] D. Svoljšak, *Varstvo spomenikov* 11, 1966 (1967) 129; (odslej *VS*). — Idem, *Arheološki pregled* 8 (1966) 151—152. — Idem, *Goriška srečanja* 4 (1966) 66.

[2] Popis starega grada pod Sv. Pavlom in pa prošnja, naj pové, kdor o njej kaj več vé, *Novice*, 26. septembra 1866, št. 39, str. 312.

[3] I. Berbuč, Školj sv. Pavla pod Čavnom, *Soča*, št. 39, 26. september 1885. — Idem, Na školji Sv. Pavla v Vipavski dolini, *Ljubljanski zvon*, 1887, 394—397. S. Rutar, Gradišče pri Sv. Pavlu nad Gojačami, *Soča*, št. 52, 24. december 1885. — Idem, *MZK NF* 12 (1886) 81—82. — J. Kastelic, Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici, *Zgodovinski časopis* 6—7 (1952—1953) 95—97, sl. 11 do 13. — Idem, *VS* 3—4 (1949) 86.

[4] S. Rutar, Prazgodovinske izkopine po Slovenskem, *LMS* 1889, 17. — Idem, Sv. Križ vipavski, *IMK* 2 (1892) 126. — M. Kos, Gradišče in gradec v slovenskem srednjem veku, *GMDS* 22 (1941) 123. — *Soča*, št. 36, 4. september 1885.

[5] V literaturi se pojavljajo različne mere za velikost naselbine na Sv. Pavlu. I. Berbuč, *Ljubljanski zvon*, 1887, 396: dl. okoli 250 m, šir. na južni strani okoli 120 m, na severni 70—80 m; S. Rutar, *Soča*, št. 52, 24. 12. 1885: dl. ne več kot 250 m, šir. na južni strani 120 m, v osredni dolini 60—80 m; J. Kastelic, *o. c.*, 96: dl. 270 m, šir. na jugu 120 m, na severu 80 m; P. Petru, *Osječki zbornik* 12 (1969) 17: dl. blizu 1 km, šir. do 200 m; *Arheološki vestnik* 23 (1972) 359 (odslej *AV*): dl. preko 750 m, šir. največ 200 m; *AV* 29

(1978) 360: dl. 700 m, šir. 100 do 200 m. Iz geodetskega posnetka (M 1 : 500) preračunana dl. pa znaša **465 m,** širina pa največ **105 m,** na južnem koncu okoli **65 m,** na severnem pa okoli **75 m.**

[6] P. Petru, *VS* 10 (1966) 206.

[7] Meritve in risanje je izvedla ekipa *Zavoda za spomeniško varstvo SRS* (Juretin Zvonko) in *Goriškega muzeja* (D. Svoljšak); prim. risbo tlorisa stolpa v *AV* 23 (1972) 360 v članku P. Petruja, Novejše raziskave *Claustra Alpium Iuliarum,* kjer je *piscina* oz. *castellum aquae* poleg opisa tudi ovrednoten.

[8] N. Osmuk, *VS* 21 (1977) 272 do 273, sl. 141—143. — Eadem, *o. c.,* 22 (1979) 317—318. — *Primorske novice,* št. 29, 12. 7. 1974 (Rimski vodni stolp pri Sv. Pavlu nad Vrtovinom. — I. Curk, Pričevanje, *Delo,* št. 183, 8. 8. 1974. — *Primorske novice,* št. 44, 28. 10. 1977 (Obnovljeni rimski vodni stolp; Restavrirani rimski vodni stolp).

[9] D. Svoljšak, Zgodnjeantična plast na Sv. Pavlu, *AV* 19 (1968) 427—431 in T. 1. — I. Curk, Zapažanja o temni rimski kuhinjski lončeni posodi v Sloveniji, *AV* 24, 1973 (1975) 892, T. 3: 10, 11. — D. Svoljšak, T. Knific, Vipavska dolina, zgodnjesrednjeveška najdišča, *Situla* 17 (1976) 23—24 in 59—60, sl. 7—9 in T. 12: 1—5.

[10] P. Petru, Najnovija istraživanja Julijskih Alpa, *Osječki zbornik* 12 (1969) 17, z risbo tlorisa naselja. — Idem, Novejše arheološke raziskave *Claustra Alpium Iuliarum, AV* 23 (1972) 359—361.

[11] M. Slabe, Poskus prikaza materialnih dokazov iz časa preseljevanja narodov (5. in 6. stol.) v SR Sloveniji, *Kronika,* letnik 20, št. 2 (1972) 77—78. — Idem, Govorica arheoloških ostalin o času selitve ljudstev na Slovenskem, *AV* 29 (1978) 381 (karta najdišč) in 387. — P. Petru, Poznoantična poselitev Slovenije, *AV* 29 (1978) 360 in karta najdišč na str. 361. — D. Svoljšak, Posočje v zgodnjem srednjem veku, *AV* 21—22 (1971) 158—159, sl. 4, 5.

Kot dopolnilo bibliografije o Sv. Pavlu pa še: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 124 in *Zaton antike,* razstavni katalog, Ljubljana 1976 (karta najdišč in risba auriskalpa).

[12] P. Petru, *o. c.,* 361 sodi, da je to bila kovačnica, vendar pa v njej ni bilo najdenih kovaških atributov.

[13] P. Petru, *o. c.,* 361. — M. Slabe, Poznoantični staroselski grob iz Dan pri Starem trgu, *AV* 25 (1976) 420. — G. Fingerlin, J. Garbsch, J. Werner, Gli scavi nell castello longobardo di *Ibligo* — Invillino (Friuli), *Aquileia Nostra* 39 (1968) 116. — D. Svoljšak, T. Knific, *o. c.* 58 s in op. 42.

[14] D. Svoljšak, T. Knific, *o. c.,* 56 in 59; T. 6: 7; 8: 5; 10: 6. — M. Slabe, *o. c.,* 421. — A. Bolta, *Rifnik pri Šentjurju,* Katalogi in monografije 19 (1981) 16 s; za valovnico na ustju prim. T. 19: 84, 85; 20: 48, 60; 27: 74. — G. Fingerlin, J. Garbsch, J. Werner, *o. c.,* 121; fig. 14: 3—8, 12, 19; 15: 3, 4, 5—12. Na Sv. Pavlu pa so odlomki take lončenine bili najdeni še v sondi 2 (T. 2: 30) in v sondi 9 (T. 7: 121, 122, 124). Prim. še F. Leben, A. Valič, Ajdna, *AV* 29 (1978) 543; Tab. 2. — M. Slabe, *o. c.,* 421; T. 1: 8.

[15] G. Fingerlin, J. Garbsch, J. Werner, *o. c.,* 115; fig. 13: 16—20.

[16] Za tak način prilagoditve in izrabe starejših stavb prim. Ajdovščino (D. Svoljšak, T. Knific, *o. c.,* 53).

[17] P. Petru, Das römische Büstengewicht der Schnellwaage aus Vranje bei Sevnica, *Schild von Steier* 15—16 (1978 do 1979) 171 sqq, z literaturo o utežeh v op. 4 in o tehtnicah v op. 24; na str. 176 do 177 našteva najdene tehtnice po Sloveniji, temu seznamu velja dodati še Kranj (V. Stare, Kranj, nekropola iz časov preseljevanja ljudstev, Katalogi in monografije 18 [1980]: iz grobov 11/2, str. 51, T. 7: 10 in 595, str. 81, T. 127: 1).

[18] D. Svoljšak, T. Knific, *o. c.,* 58 — analiza šila, 59 — analiza puščične konice.

[19] Glej op. 5.

[20] D. Svoljšak, Zgodnjeantična plast na Sv. Pavlu, *AV* 19 (1969) 427 sqq.

[21] T. Ulbert, *Ad Pirum* (Hrušica), Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31 (1981): Sv. Pavel, T. 3: 40 — prim. Hrušica, Taf. 48: 9, 11, Liste 57: 1, 2 (str. 236); Taf. 48: 12, 13, Liste 58: 1, 3 (str. 237); Taf. 46: 9, Liste 46: 3 (str. 231); Taf. 47: 5, Liste 50: 6 (str. 234). Sv. Pavel, T. 3: 41 — prim. Hrušica, Taf. 46: 12, Liste 46: 5 (str. 231). Sv. Pavel, T. 3: 42 — prim. Hrušica, Taf. 45: 27, Liste 42: 1 (str. 229). Za Sv. Pavel, T. 3: 42 prim. še B. Vikić-Belančić, Keramika grublje fakture u južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce, *AV* 26 (1975) 25 sqq, T. 9; 10 in razpredelnica na str. 30.

[22] P. Petru, Novejše arheološke raziskave *Claustra Alpium Iuliarum, AV* 23 (1972) 351.

[22a] I. Berbuč v opisu Sv. Pavla (*Soča,* št. 39, 26. 9. 1885 in *Ljubljanski zvon,*

1887, 396) omenja v tem delu naselbine »znamenja dvanjastero ulic in razvalinskih preostankov«, podobno pa je ta predel opisal tudi S. Rutar (*Soča*, št. 52. 24. 12. 1885), ki pa omenja stavbne ruševine tudi na južnem pobočju doline.

[23] Prim. npr. M. Moretti, R. Gerdol, G. Stacul, *I castellieri di Nivize Monte Grisa Ponte S. Quirino*, Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste, Monografie di Preistora 2 (1978): Sv. Pavel, T. 4: 36 — prim. Nivize (Ajdovski grad), fig. 10: 10, 11 in str. 15. Sv. Pavel, T. 7: 113 — prim. Monte Grisa, area inferiore, fig. 3: 9 in str. 48 (Ciotole a corpo globoso). Sv. Pavel, T. 7: 113 prim. še F. Maselli Scotti, Il bronzo finale e il primo ferro a Catinara, *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste* 12, fasc. 1 (1981) 133 sqq, Tav. 1: 2. Sv. Pavel, T. 4: 57 — prim. Braida Roggia, Area A, strato 3, Pozzuolo del Friuli 1980: relazione preliminare, *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste* 12, fasc. 1 (1981) 61, fig. 9: 2. Navedene primerjave stavijo avtorji v prehod iz »bronzo recente« v »bronzo finale«, po srednjeevropski kronologiji.

Tudi odlomek iz Sv. Pavla T. 4: 59 ima številne primerjave v gradivu kraških kaštelirjev (npr. Nivize, M. Moretti, *o. c.*, fig. 8: 4, 5, 7—11; Monte Grisa, fig. 7: 1—3; Repentabor — Monrupino, B. Lonza, Studio preliminare sul castelliere di Monrupino, *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia* 1 [1970—72] fig. 9: 2, 3; 10: 9, 10), v Furlaniji (npr. v Pozzuolu, Braida Roggia, *o. c.*, fig. 7: 3; 8: 4; 9: 1), pa tudi na gradiščih v Vipavski dolini (Gradišče nad Ajdovščino, gradišče Gojače-Boršt, Solkan — Čahlne, vse neobjavljeno).

SV. PAVEL ÜBER VRTOVIN

Zusammenfassung

Im Jahr 1966 (20. 10.—10. 11.) wurde auf Sv. Pavel über Vrtovin eine Sondierung des Siedlungsteils der spätantiken Befestigungsanlage durchgeführt (Anm. 1—11). Es wurden 10 Sonden ausgehoben, mit denen ermittelt wurde, dass sich der Zentralteil der Siedlung im Nordteil des Plateaus befand und dass die Ansiedlung durch eine Quermauer (Sonde 5 und 6) zerteilt war. Erwiesen wurde die Besiedlung von der späten Bronzezeit (Sonde 9) bis zum frühen Mittelalter (Sonde 5, Grab 4), während die Befestigung ihren Höhenpunkt in der Spätantike erlebte, als das Plateau zusätzlich mit einer Verteidigungsmauer befestigt wurde (Sonde 1, 3, 9). In Sonde 1 wurde das Grundrisskonzept eines Wohngebäudes entdeckt, während Teile von Gebäuden auch in Sonde 9 aufgedeckt wurden. Im Südteil der Siedlung (Sonden 7 und 8) wurden weder Bautenreste noch mächtigere Siedlungsschichten freigelegt, so dass dieser Bereich wirtschaftlichen Betätigungen zuzuschreiben ist. In diesem Teil wäre auch die zur Befestigungsanlage gehörende Nekropole zu erwarten (cfr. Beilage).

DODATEK

V program sondiranja na Sv. Pavlu nad Vrtovinom leta 1966 iskanje poznorimskega grobišča ni bilo vključeno, pa čeprav se v opisih svetopavelske trdnjave večkrat pojavlja, bodisi kot zapis o položaju grobišča ali pa kot opis grobov in najdb iz njih. Ker so s sondami bila dognana nekatera pravila in razmerja v organizaciji naselbine, se zdi, da so podatki o grobišču pomembno, čeprav le topografsko dopolnilo rezultatom sondiranja in je zato prav, da so skupaj z njimi tudi objavljeni.

Novice, 26. september 1866, št. 39, str. 312

»*Dalje greva na severno stran. Tukaj me zopet kmetič ustavi in reče: pogledite noter. In kaj je bilo? Grob in kosti umrlega človeka. Grob je čedno sezidan; lepe škrli ležé na tleh, na vrhu groba pa je bila velika široka škrl. Tudi ta grob kaže, da je veliko let preteklo, kar je bil sezidan. Kosti so bile še vse v redu, kakor jih ima vsak živ človek. Grob je bil zidan v podobi piramide; tudi to je znamenje, da je že veliko let minulo, kar so tukaj ljudi pokopavali.*«

I. Berbuč, Školj sv. Pavla pod Čavnom, *Soča*, 26. 9. 1885, št. 39

»*Na dolenjem delu zanimale te bodo 'grobišča', s travo zaraščen, nekoliko vzvišen prostor v podobi bočnice (elipse), kateri je premer po dolgosti kakih 10, po širokosti pa kakih 5 metrov dolg. Kratko kopanje — daljšega čas ni dopuščal — na tem mestu pokazalo je obzidane oddelke, z navadnimi, okolo dva centimetra debelimi skriljami krite. Zanimivo bi bilo in vredno, da bi se ves ta prostor pravilno razkril, mogoče, da hrani ključ vprašanju, v kateri dobi je to mesto nastalo.*«

I. Berbuč, Na Školji Sv. Pavla v Vipavski dolini, *Ljubljanski zvon*, 1887, 396 s

»*Osobito zanimivi pa so tu »velbi« in »grobišča«. Grobišče imenuje ljudstvo nekoliko vzvišen, s travo zarasten prostor v podobi elipse, kateri je premer kakih 10 m dolg in kakih 6 m širok. Preko eliptičnega obóda so izkopani jarki drug poleg druzega vsi jednake velikosti, nad meter globoki, obzidani in kriti z navadnimi, blizu dva centimetra debelimi skrilji. Ti četverostrani prizmatični oddelki so bili najbrž grobnice posameznim rodbinam. Njih prostranost svedoči, da je tu bivajoče ljudstvo mrliče sežigalo ter hranilo le pepel.*«

S. Rutar, Gradišče pri Sv. Pavlu nad Gojačami, *Soča*, 24. 12. 1885, št. 52

»*Po južnem obronku dolenjega dela školja, že gore blizu glavice, od koder je prelep razgled na vso vipavsko dolino in na predstoječi Kras, kjer pa tudi veter zelo ostro brije, — tu se vidijo skoro na površini zemlje starinski g r o b i, jeden poleg druzega, nizki, s kamenjem obzidani sè skrilmi pokriti.*«

S. Rutar, Ruine St. Paul im Wippacher-Thale, *MZK* 12 NF (1886) 81

»*Das Wichtgiste, was man innerhalb der Ringmauern findet, sind wohl die alten Gräber. Sie liegen nebeneinander wenige Spannen unter der gegenwärtigen Erdoberfläche, im Halbkreise gegen Süden der Felsmasse zu und in der Nähe des obern Randes der kuppenförmigen Abdachung. Einige der Gräber liegen fast zur Hälfte offen, und man sieht ganz genau, dass sie mit Steinen umrandet und mit Schieferplatten zugedeckt waren. Von alten Objecten konnte in und in der Nähe der halb geöffneten Gräber nichts entdeckt werden.*«

J. Szombathy, *Tagebuch*, Büchlein 47 — Sv. Lucija (St. Lucia) X, 9.—28. August 1890 — Vrtovina bei Černica

»*Ein Felsen namens Sv. Paul. Darauf 8 oder mehr Ellipsen von 10 m Länge und 5—6 m Breite und um dieselben S k e l e t g r ä b e r mit gemauerten Wölbungen.*

An der Ostseite des Felsens war ein Grab, enthaltend 2 Skelete mit noch 4 Köpfen zu den Füssen der 2 Skelete. Dieses Grab war ganz gemauert, unterhalb eine Platte, dann die Mauer aus flachen Kalksteinen und darauf wieder Platten. 2,05 m lang, breit beim Kopf 78, bei den Füssen 67, H(öhe) = 50 ca. Darin ein flacher Wirtel mit einem Stück Eisen von der Form eines Halsringes und der Untertheil eines runden Glases mit flachem Boden, mit ca 6 cm D(urchmesser). Die Funde hat Prof. Pervuč (I. Berbuč, op. D. S.), Görz, Realschule, welcher aus Selo gebürtig ist.

Die Gräber stehen Grab an Grab nebeneinander, die Köpfe sind gegen dem Mittelpunkt der Ellips gewendet.

2 Bronzenadeln

Aus einem Grabe mit 2 Skeleten

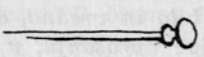

Aus einem Grabe mit 1 Skelete

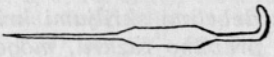

S. Štekar, Lozarji, Nova Gorica. *Varstvo spomenikov* 7 (1960) 344 s

»Severovzhodno od Šentpavelske naselbine smo pri kopanju naleteli na delno odkopan ženski skeletni pokop. Grob je bil pokrit s kamnito ploščo. Ob glavi sta bila dva noža s trnastimi nastavki za ročaje in popolnoma ohranjen glavnik brez okraskov, ki je bil v sredini ojačen z dvojnim hrbtiščem. V ohranjenem delu groba ni bilo drugih najdb.« (Prim. tudi *ANSl*, 1975, 124.)

Opomba (D. S.)

V svoji muzejski zbirki je S. Štekar ohranil enega izmed nožev iz opisanega groba (prim. risbo), drugi nož pa se ni ohranil. Ta je bil večji. Med arheološkimi predmeti v zbirki hrani tudi več odlomkov različnih koščenih glavnikov, vendar izmed njih ni več mogoče odbrati glavnika iz groba na Sv. Pavlu. Po pripovedovanju S. Štekarja je bil v grobu ohranjen le del lobanje (tega tudi hrani), v njem pa je ležal bronast rimskodobni novec. Ta podatek je v zapisu za VS izpustil.

1. Železni nož. Rezilo se poudarjeno loči od trna, hrbet kline se ostro lomi proti konici. Dl. 10,5 cm, šir. 1,9 cm, dl. trna 4,6 cm.

2. Bronast novec. Pr. 1,8 cm.

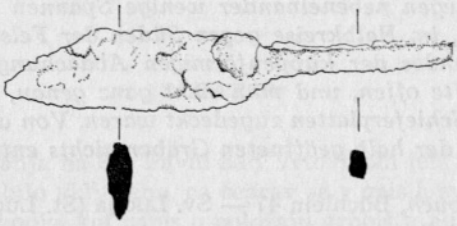

Iz teh opisov se da presoditi, da je grobišče, ki najbrž sodi k poznoantični trdnjavi, znotraj trdnjavskih zidov, v njenem južnem (nenaseljenem!) delu blizu kopastega vrha, pa tudi to, da so posamični grobovi na naselbinskem obrobju

(J. Szombathy, S. Štekar). Obstoj grobišča znotraj naselbine je gotovo posebnost, ki ji je vzroke iskati v okoliščinah, ki so silile utrjevati že naravno močno varno in težko dostopno pečino. Osnovna značilnost grobov samih pa je kamnita obloga ali celo obzidanost, kar pa v tem okolju ni nikakršna posebnost, nasprotno, postaja že kar pravilo v načinu pokopavanja (prim. D. Svoljšak, T. Knific, *Vipavska dolina, zgodnjesrednjeveška najdišča,* 1976, 55 s).

POROČILO O PREGLEDU IZKOPANIH SKELETOV NA SV. PAVLU NAD VRTOVINOM

† dr. Tone Pogačnik

Grob 1 — Zelo slabo ohranjena lobanja predstavlja celotni ostanek skeleta št. 1. Od lobanje je ohranjena samo kalvarija, manjka celotna baza in desni temporalni predel, levi pa je ohranjen v fragmentih. Lobanjske kosti so močne in robustne. Močno izstopajoč predel iniona in glebelle. Processus mastoideus (levi) ossis temporalis je močan in izrazit. Vse to so značilnosti moških, zato je verjetno, da je v grobu 1 bil pokopan moški.

Lobanjski šivi — suture, z izjemo sagitalni, so še odprti. Starost: adultna skupina, okoli 30—35 let.

Izmerljivi sta bili le dve meri, in to: dl. lobanje — gl. — op. 192 mm, šir. lobanje eu. — eu. 144 mm.

Iz teh dveh mer je izračunan dolžinsko širinski indeks lobanje, vrednost indeksa znaša 75.00.

Iz vrednosti indeksa lahko zaključimo, da lobanja predstavlja mesokefalno obliko. Diagnoza: kostani ostanek (lobanja) iz groba 1 je lobanja moškega v starosti od 30 do 35 let.

Grob 2 — Zelo slabo ohranjen postcranialni skelet, lobanja ni ohranjena. Kosti so močno fragmentirane. Nekoliko bolje sta ohranjeni dve kosti in sicer levi femur in leva tibia. Spolni znaki se na tem delu okostja ne vidijo. Spol nedoločljiv.

Glede na zaraslost tako proksimalnih kot distalnih delov dolgih ekstremitetnih kosti skelet lahko uvrstimo v adultno skupino. Za merjenje je bilo mogoče upoštevati samo dvoje kosti: femur, dl. 463 mm in tibia, dl. 385 mm. Glede na ti dve dolžini je bila izračunana telesna dolžina, ki je po formuli L. Pearsona 168,3 cm, po Monouvrieru pa 169,7 cm.

Grob 3 — V oddaljenosti 0,75 cm od groba 1 je bila najdena desna tibia, ki je v proksimalnem delu močno poškodovana. Predstavlja popolnoma osificirano kost in je pripadala odrasli osebi, morda okostju iz groba 1 (?). V bližini tibie (grob 3) je bil najden še zob. Gre za mlečni zob — molar, ki pa zagotovo ni povezljiv z okostjema iz grobov 2 in 3.

Grob 4 — Skelet v grobu 4 je močno fragmentiran, tako cranialni kot postcranialni del. Fragmentirane lobanjske kosti so močne in robustne. Robustne so tudi kosti postcranialnega dela skeleta. Spolni znaki so dokaj dobro vidni. Skelet je ostanek moškega.

Glede na znake, ki so značilni za določevanje starosti, pripada okostje adultni dobi — starost okoli 35 let.

Na okostju so bila možna naslednja merjenja:

Cranium: dl. lobanje — gl. — op. 182 mm.

Postcranium: levi femur 472 mm, desna tibia 384 mm.

Na podlagi teh dveh mer izračunana telesna dolžina znaša po Pearsonu 170,03 cm, po Monouvrieru pa 170,04 cm.

Diagnoza: kostni ostanki iz groba 4 so moški skelet približne starosti 35 let.

PREGLED ŽIVALSKIH OSTANKOV IZ SV. PAVLA NAD VRTOVINOM

Sonda 1

Svinja *(Sus scrofa):* 2 zgornji čeljustnici, spodnja čeljustnica, več čekanov, 2 spodnja inciziva, molar, distalni del humerusa.

Jelen *(Cervus elaphus?):* kalkaneus, astragalus.

Srna *(Capreolus capreolus):* 2 distalna dela humerusa, proksimalni del radiusa, distalni del femurja, distalni del tibie.

Govedo *(Bos taurus):* spodnji premolar, 3 spodnji molarji, spodnji inciziv, zgornji premolar, zgornji molar, proksimalni del radiusa, 2 falanksa I, falanks II.

Ovca *(Ovis aries):* več zgornjih molarjev, fragment desne rožnice, fragment spodnje čeljustnice.

Sonda 2

Govedo *(Bos taurus):* kalkaneus.

Ovca ali koza *(Ovis aries seu Capra hircus):* slabo ohranjene kosti.

Sonda 4

Jelen *(Cervus elaphus):* distalni del humerusa.

Srna *(Capreolus capreolus):* fragment kolčnice.

Govedo *(Bos taurus):* distalni del humerusa.

Sonda 5

Konj *(Equus caballus):* zgornji molar, desni in levi astragalus, falanks I.

Jelen *(Cervus elaphus):* distalni del humerusa.

Govedo *(Bos taurus):* zgornji molar.

Sonda 6

Srna *(Capreolus capreolus):* 2 spodnja molarja, proksimalni del ulne.

Govedo *(Bos taurus):* zgornji premolar.

Sonda 7

Rjavi medved *(Ursus arctos):* desni spodnji molar — M 1.
Svinja *(Sus scrofa):* spodnji molar, distalni del humerusa.
Jelen *(Cervus elaphus):* fragment kalkaneusa.
Srna *(Capreolus capreolus):* distalni del humerusa, tibia.
Govedo *(Bos taurus):* spodnji premolar, fragment molarja, falanks II.
Ovca *(Ovis aries):* spodnji molar.

Sonda 8

Svinja *(Sus scrofa):* fragment čekana, distalni del radiusa, distalni del tibie.
Jelen *(Cervus elaphus):* distalni del humerusa.
Koza *(Capra hircus):* zgornji molar.

Sonda 9

Svinja *(Sus scrofa):* fragment spodnje čeljustnice, čekan, molar.
Govedo *(Bos taurus):* več različnih zob, proksimalni del radiusa, trije distalni deli radiusa, proksimalni del metakarpusa, distalni del tibie, centrotarzale, kalkaneus, falanks I in trije falanksi II.
Ovca *(Ovis aries):* več različnih zob.

Sonda 10

Konj *(Equus caballus):* zgornji molar.
Jelen *(Cervus elaphus):* spodnji molar.
Govedo *(Bos taurus):* molar, distalni del radiusa, fragment skapule, kalkaneus, distalni del metatarzusa, falanks II, dva falanksa II.

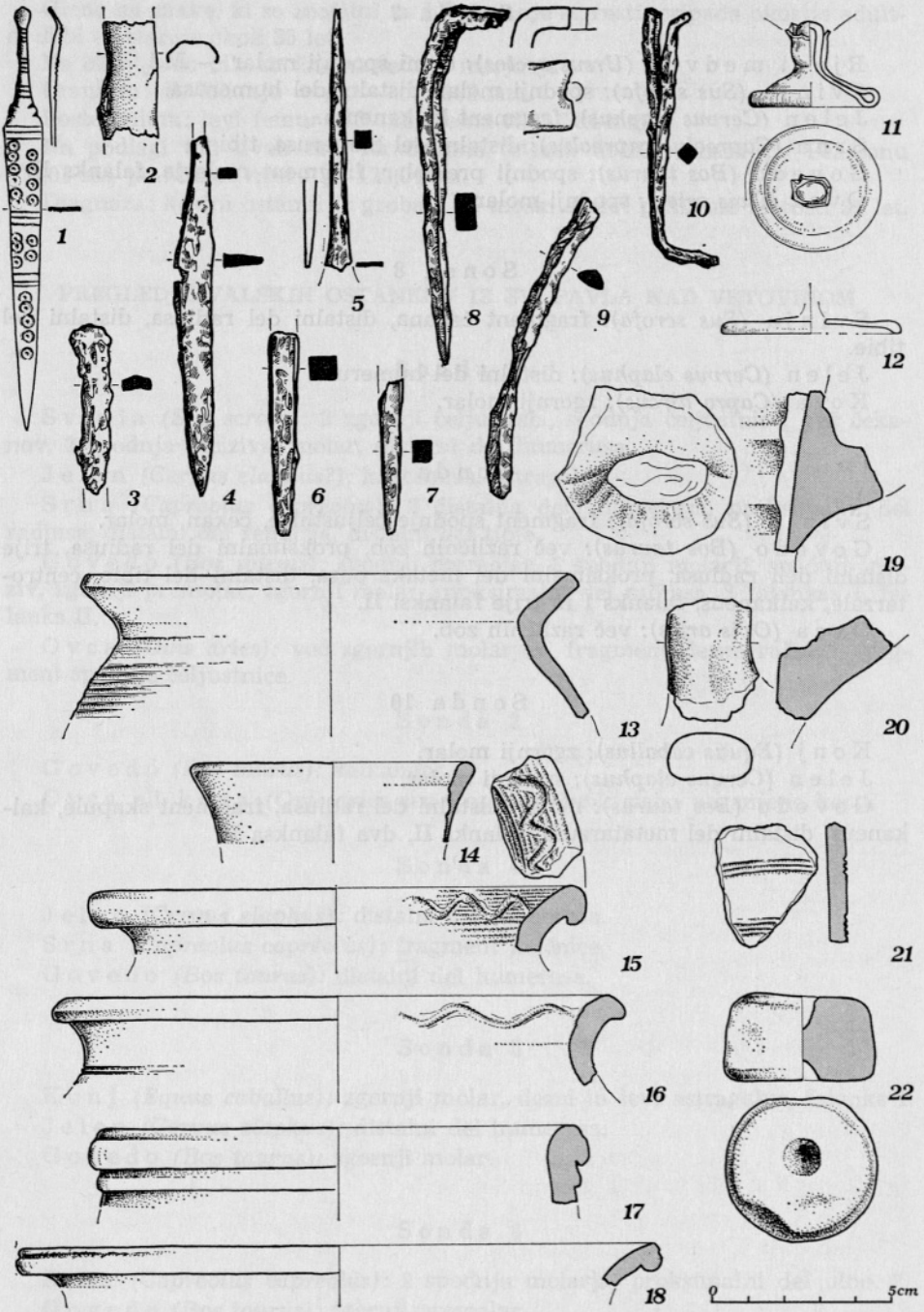

T. (Taf.): 1

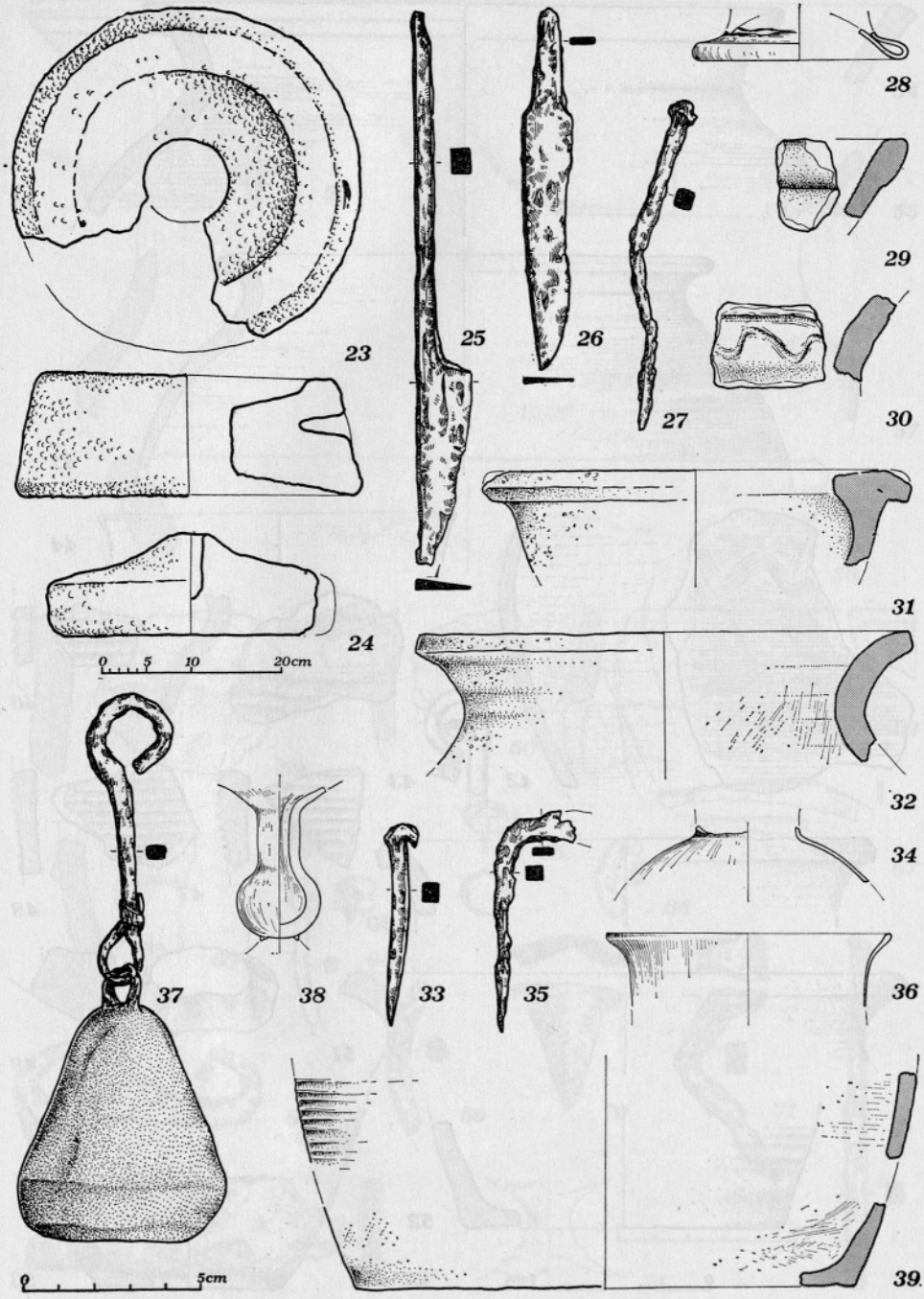

T. (Taf.): 2

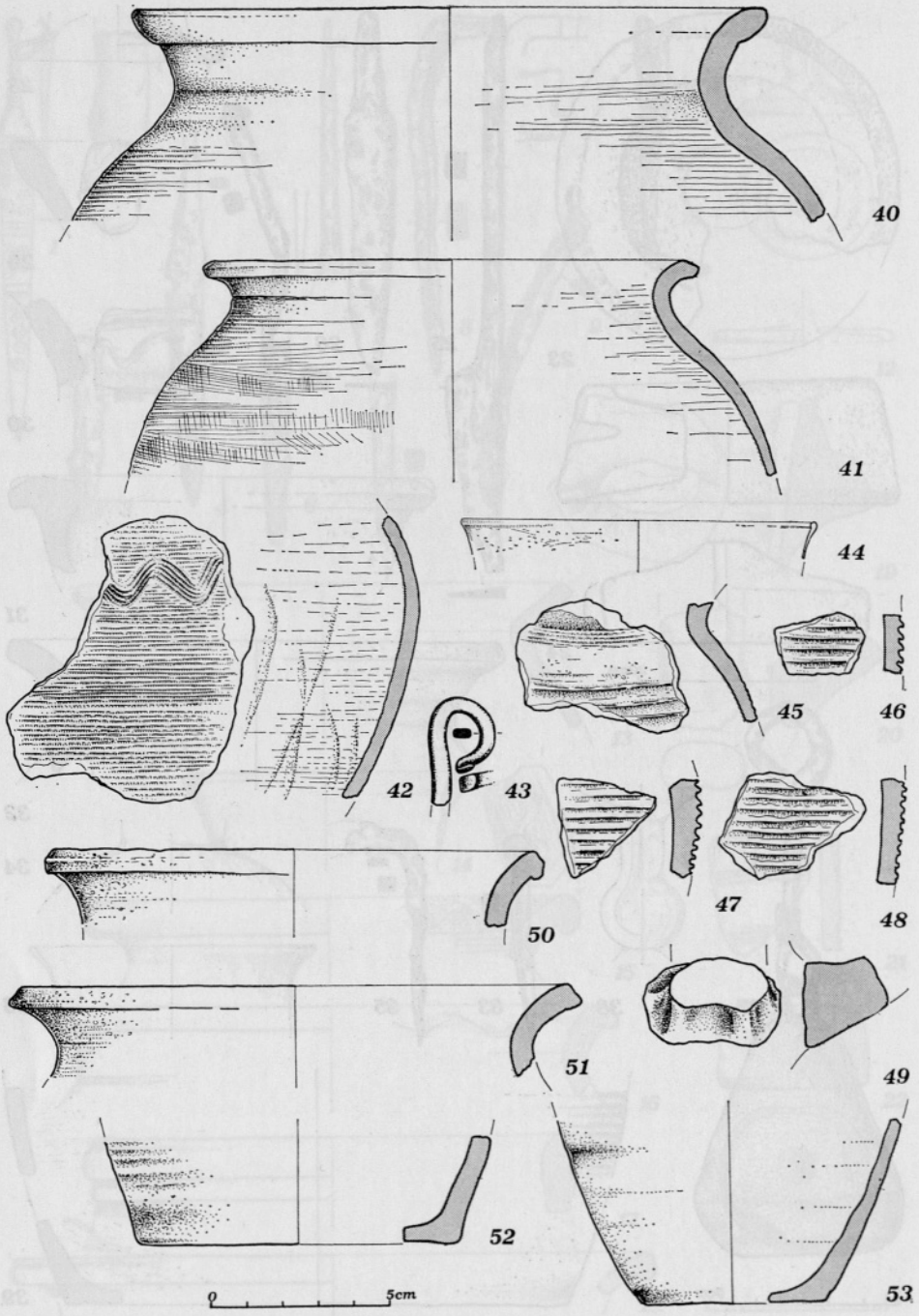

T. (Taf.): 3

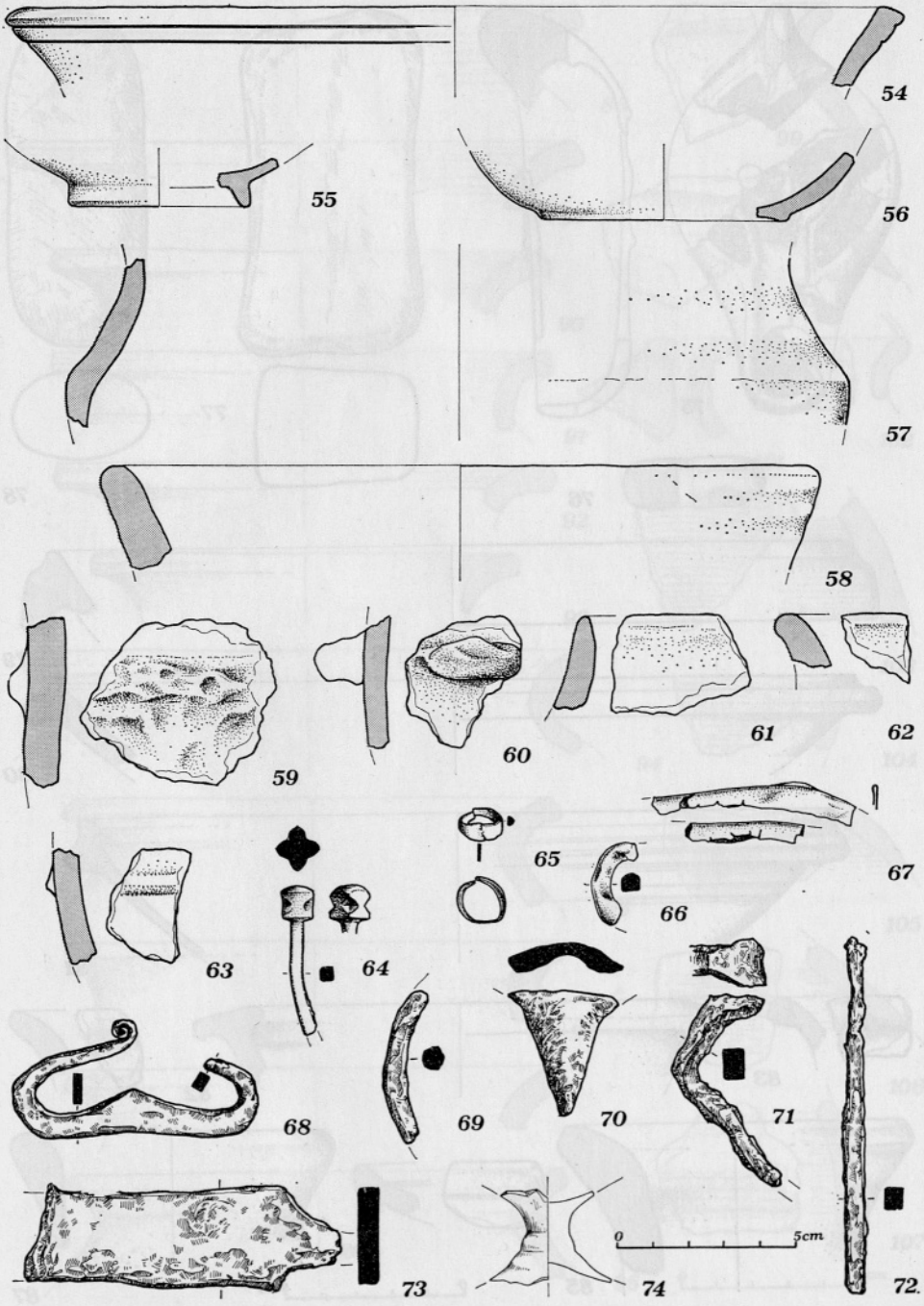

T. (Taf.): 4

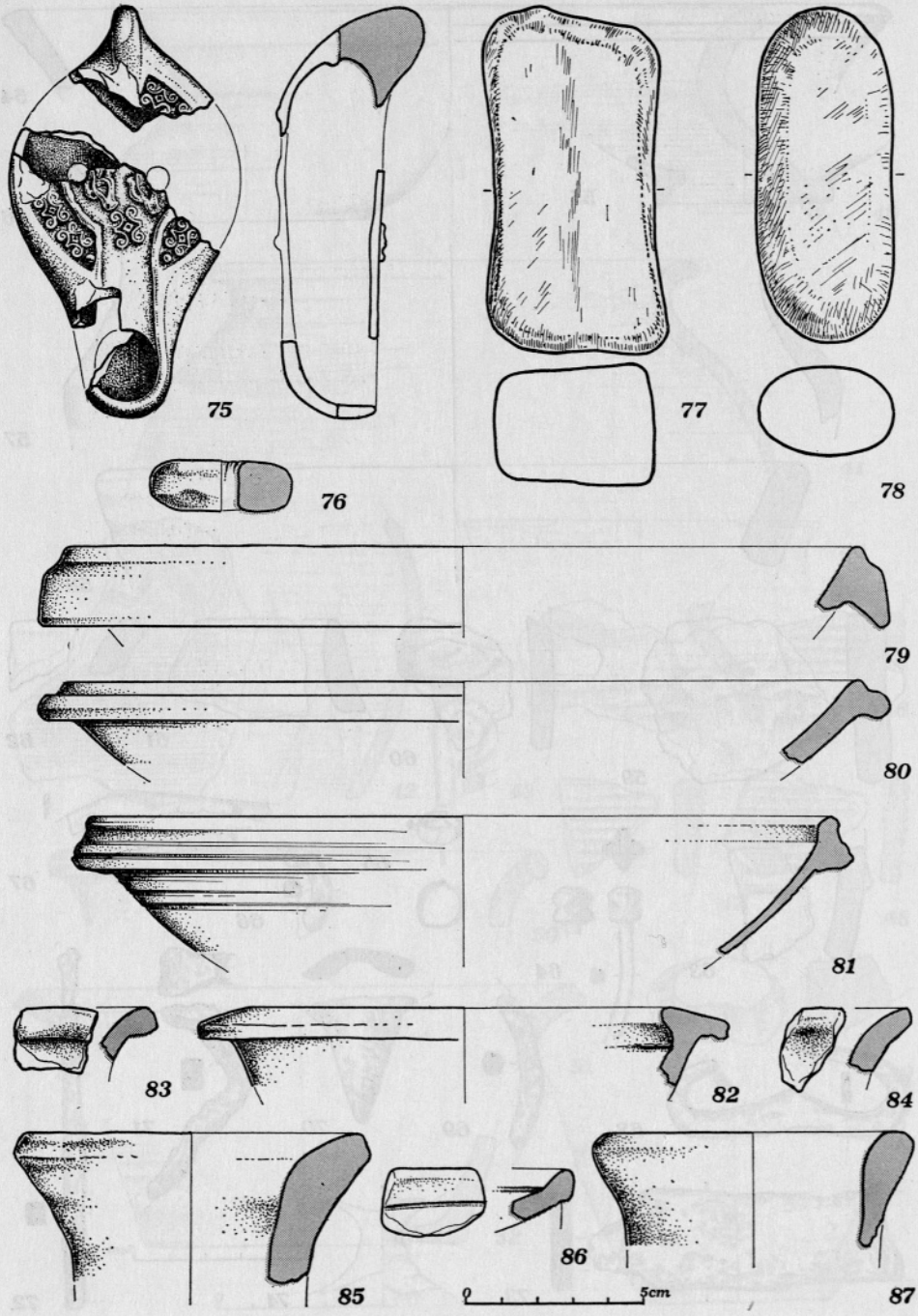

T. (Taf.): 5

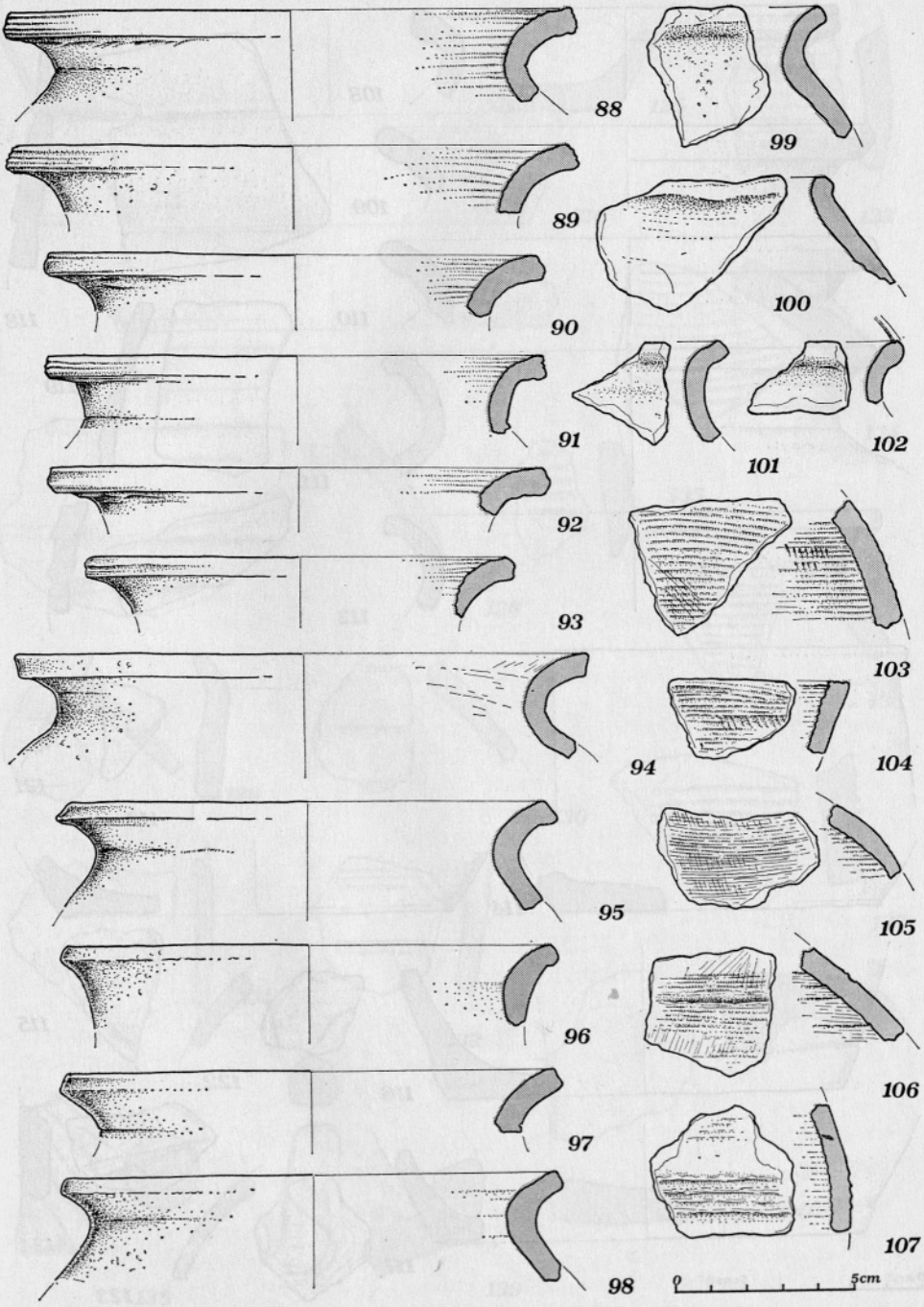
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
0
5cm

T. (Taf.): 6

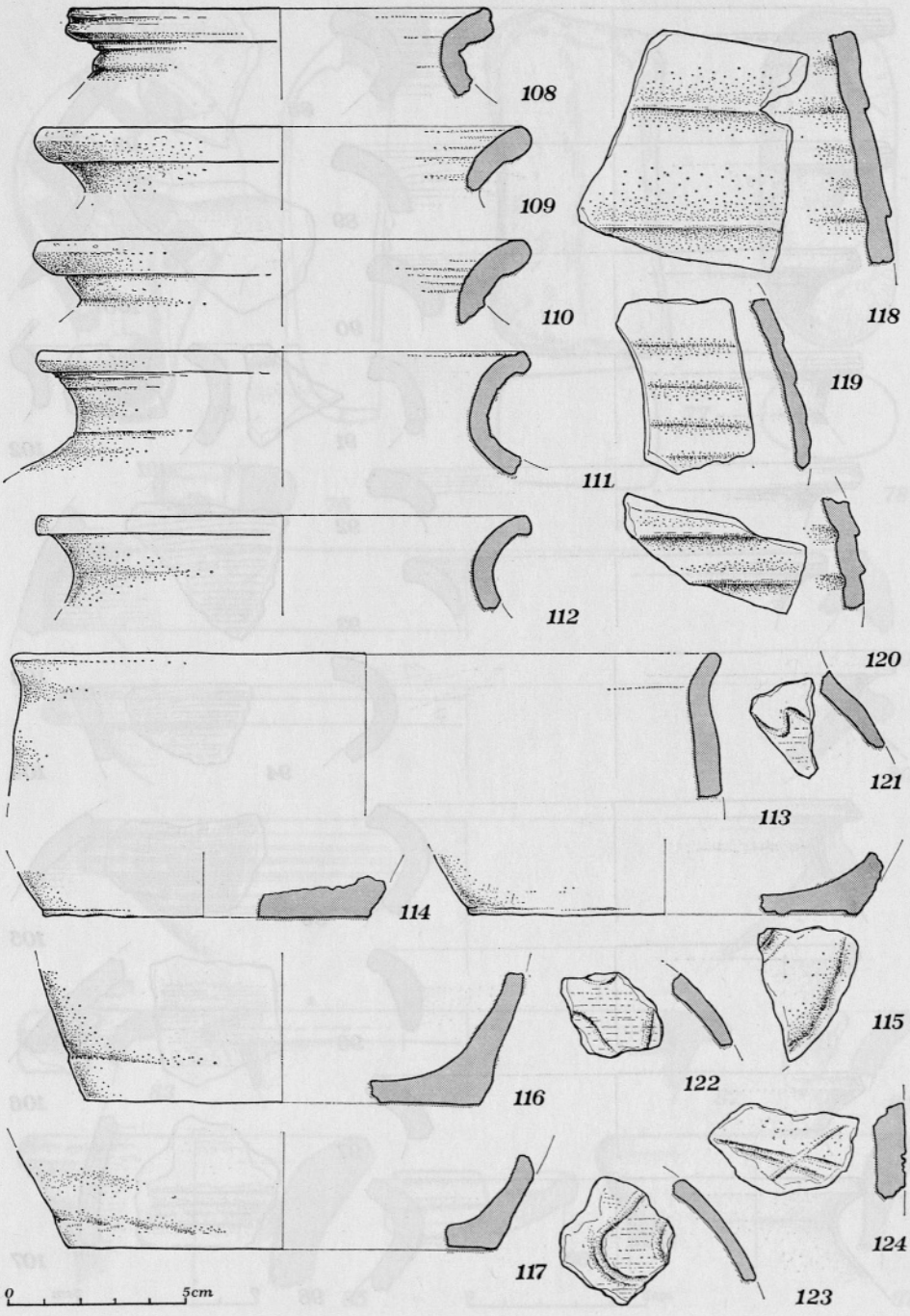
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
0
5cm

T. (Taf.): 7

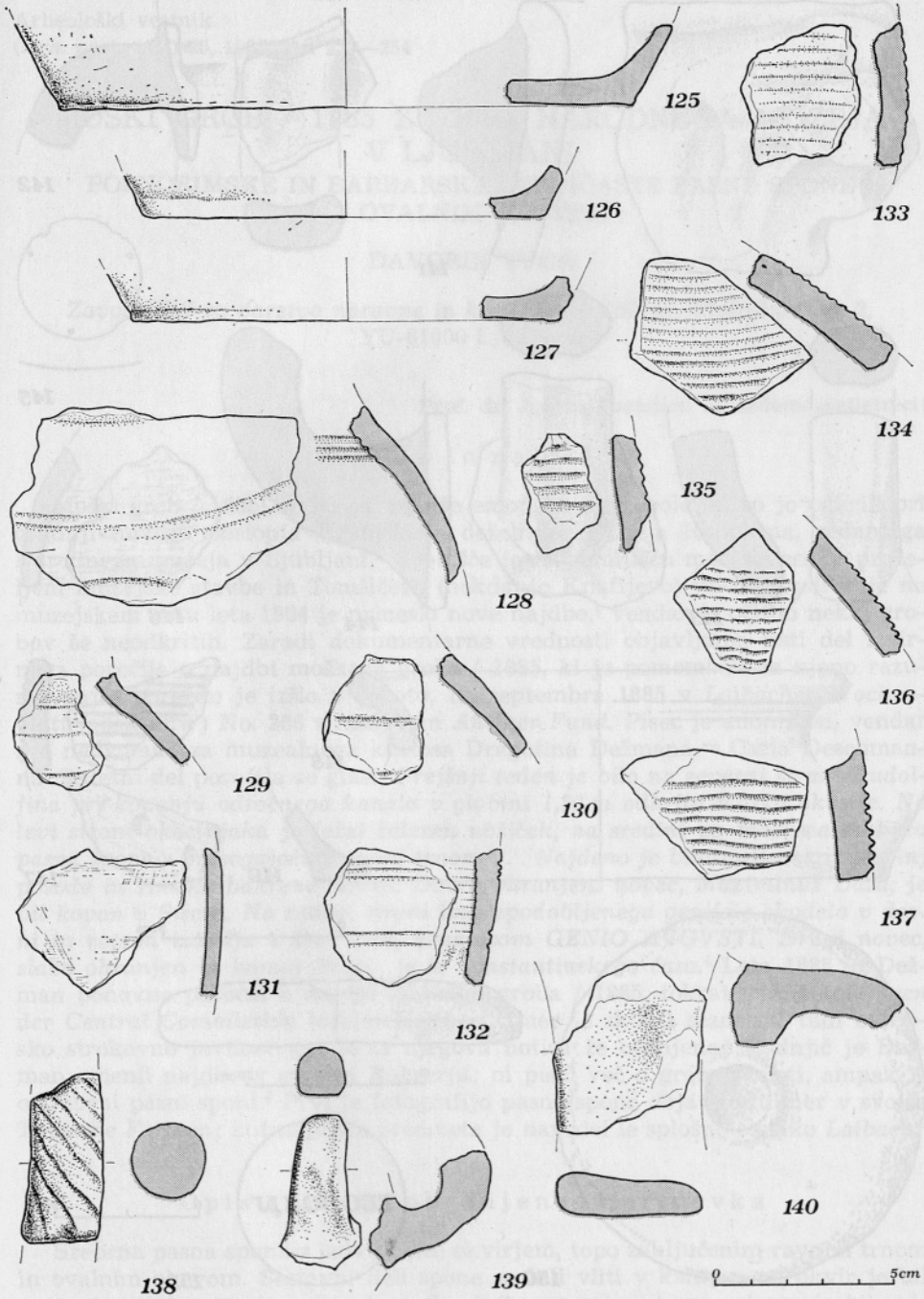
125
126
127
133
134
135
128
136
129
130
137
131
132
140
138
139
0
5cm

T. (Taf.): 8

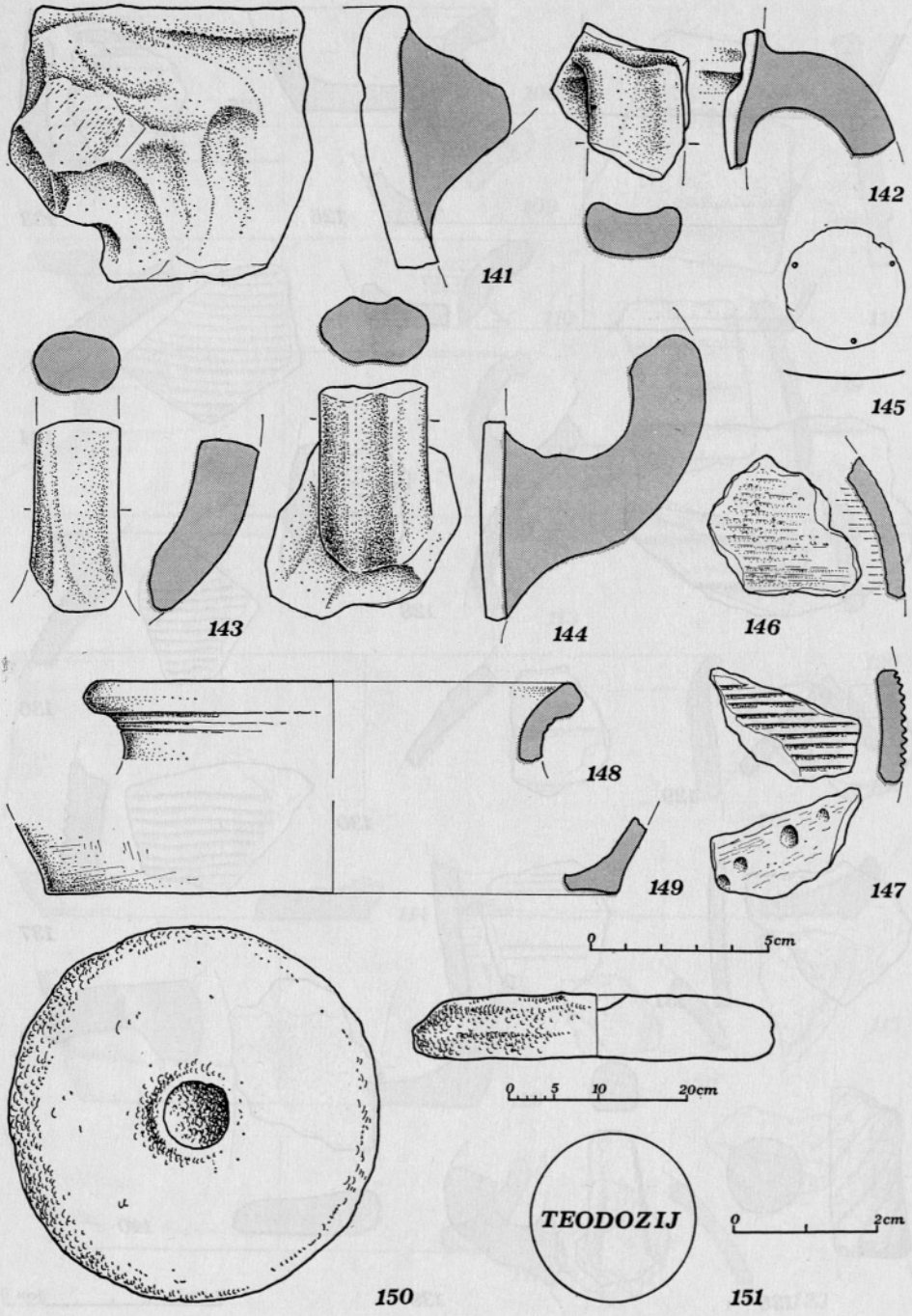
141
142
143
144
145
146
147
148
149
0 5cm
0 5 10 20cm
TEODOZIJ
0 2cm
150
151

T. (Taf.): 9

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 237—254

MOŠKI GROB / 1885 Z VRTA NARODNEGA MUZEJA V LJUBLJANI

POZNORIMSKE IN BARBARSKE LEDVIČASTE PASNE SPONE Z OVALNIM OKOVOM

DAVORIN VUGA

Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Plečnikov trg 2, YU-61000 Ljubljana

Prof. dr. Jožetu Kastelicu ob sedemdesetletnici!

Najdba in najdišče

Moški grob / 1885[1] izvira iz manjše emonske nekropole, ki so jo odkrili pri gradnji novega poslopja Kranjskega deželnega muzeja Rudolfina, sedanjega Narodnega muzeja v Ljubljani.[2] Grobišče je na zemljišču med severnim pročeljem muzejske stavbe in Tomšičevo (nekdanjo Knafljevo) ulico. Sondiranje na muzejskem vrtu leta 1964 je prineslo nove najdbe,[3] vendar je očitno nekaj grobov še neodkritih. Zaradi dokumentarne vrednosti objavljamo tisti del izvirnega poročila o najdbi moškega groba / 1885, ki je pomemben za njeno razumevanje; poročilo je izšlo v soboto, 12. septembra 1885 v *Laibacher Wochenblatt* (odslej *LW*) No. 266 z naslovom *Antiker Fund.* Pisec je anonimen, vendar gre nedvomno za muzealnega kustosa Dragotina Dežmana = Carla Deschmanna. Začetni del poročila se glasi: *Prejšnji teden je bilo na severni strani Rudolfina pri kopanju odtočnega kanala v globini 1,80 m odkrito moško okostje. Na levi strani okostnjaka je ležal železen nožiček, na sredini pa masivna srebrna pasna spona s presegajočim topim trnom, ... Najdeno je bilo tudi nekaj črepinj posode in rimska bakrena novca. Dobro ohranjeni novec, Maximinus Daza, je bil kovan v Sisciji. Na zadnji strani ima upodobljenega genija s skodelo v desni in rogom izobilja v levi roki, z napisom GENIO AVGVSTI. Drugi novec, slabo ohranjen in komaj čitljiv, je iz konstantinskega časa.*[4] Leta 1888 je Dežman ponovno poročal o najdbi moškega groba / 1885, tokrat v *Mittheilungen der Central Commission* (odslej *MCC*), s čimer je skušal seznaniti tudi evropsko strokovno javnost; žal je ta njegova notica že okrnjena.[5] Zadnjič je Dežman omenil najdbo v svojem *Führerju;* ni pisal več o grobni celoti, ampak le o srebrni pasni sponi.[6] Prvi je fotografijo pasne spone objavil Müllner v svojih *Typische Formen;* kot najdišče predmeta je navedel le splošno oznako *Laibach.*[7]

Opis edinega ohranjenega pridevka

Srebrna pasna spona z ledvičastim okvirjem, topo zaključenim ravnim trnom in ovalnim okovom. Sestavni deli spone so bili vliti v kalupu; na okvir je bil najprej pritrjen trn in nato okov. Spodnji zapognjeni konec okova je bil pri-

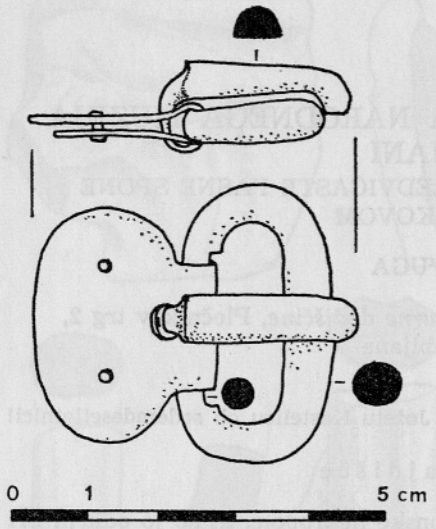

Sl. 1: *Emona* (Ljubljana), vrt Narodnega muzeja, moški grob / 1885. Srebro. Risala N. Orel.

Abb. 1: Emona (Ljubljana), Garten des Narodni muzej, Männergrab / 1885. Silber. Zeichnung N. Orel.

kovan na zgornjega s srebrnima zakovicama. Dolžina pasne spone: 4,2 cm. Širina okvirja: 3,8 cm. Največji presek okvirja: 0,65 cm. Inv. št. R 2164, hrani Narodni muzej v Ljubljani (**Sl. 1**).[8]

Problematika poznorimskih in barbarskih ledvičastih pasnih spon z ovalnim okovom

Pasna spona iz moškega groba / 1885 je razvojno tesno povezana s poznorimskimi pasnimi sponami z ovalnim okovom. Verjetno se je razvila iz skupine pasnih spon z usločenim okvirjem.[8a] Našo domnevo potrjuje npr. medsebojna primerjava dveh tipov te skupine spon iz Burgheima, grob 21/1953 (Bavarska) in Ságvárja (kom. Somogy, Madžarska).[9] Seveda ne moremo povsem izključiti možnosti vplivov s strani pasnih spon s polkrožnim[10] ali ovalnim okvirjem,[11]

Sl. 2: Primeri poznorimskih pasnih spon z usločenim, polkrožnim in ovalnim okvirjem: 1 *Poetovio* (Ptuj), Zg. Breg; 2 *Neviodunum* (Drnovo), moški grob / 1891; 3—10 *Intercisa* (Dunapentele, Madžarska); 11 Abbeville (dép. Aisne, Francija), grob 4; 12 Ohrid (Makedonija). Vse brez merila (po I. Curkovi, Intercisi II, V. Lahtovu, P. Petruju in H. Roosensovi).

Abb. 2: Beispiele spätantiker Gürtelschnallen mit geschweiftem, halbkreisförmigem und ovalem Rahmen: 1 *Poetovio* (Ptuj), Zg. Breg; 2 *Neviodunum* (Drnovo), Männergrab / 1891; 3—10 *Intercisa* (Dunapentele, Ungarn); 11 Abbeville (Dép. Aisne, Frankreich), Grab 4; 12 Ohrid (Makedonien). Alle ohne Maßstab (nach I. Curk, Intercisa II, V. Lahtov, P. Petru und H. Roosens).

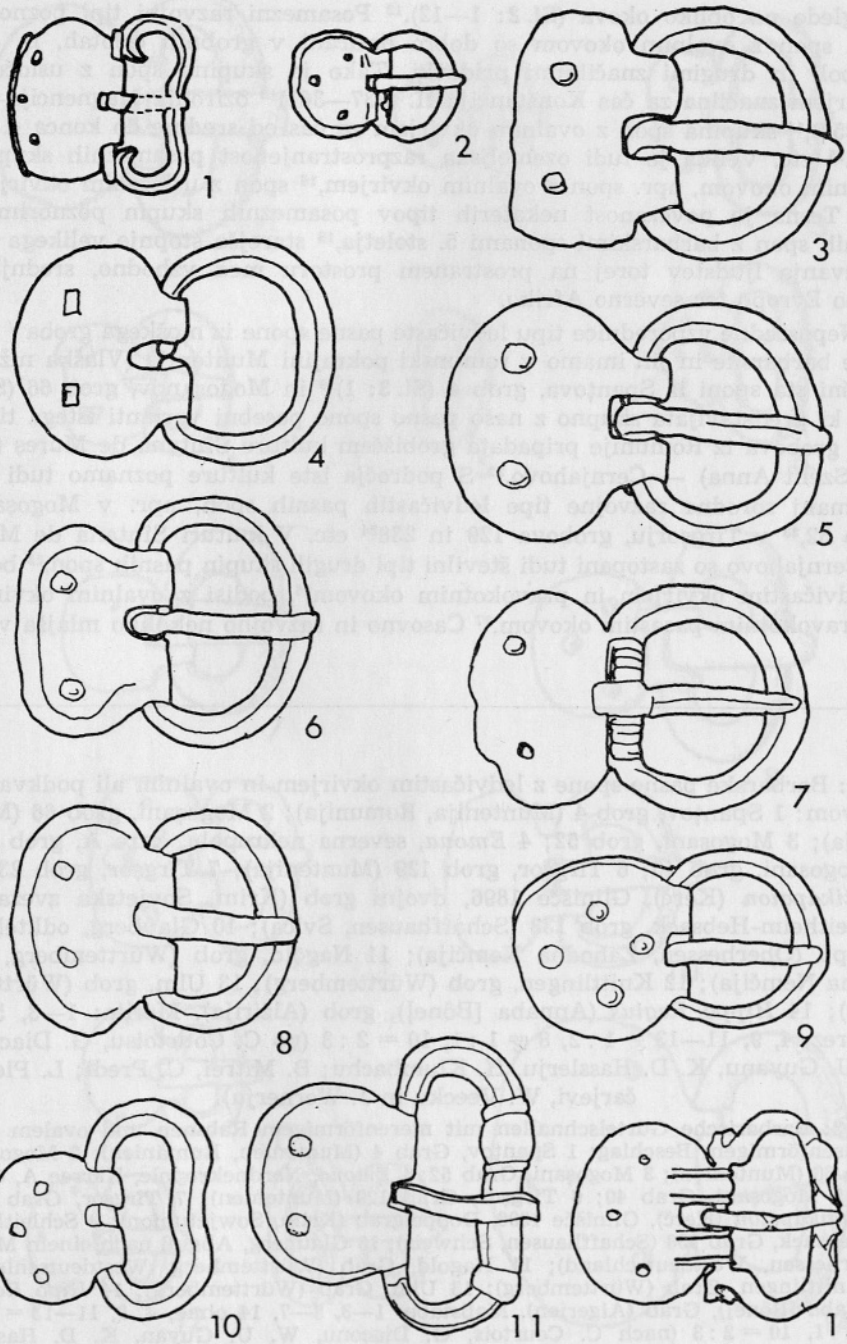
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

ne glede na obliko okova (**Sl. 2**: 1—12).[12] Posamezni razvojni tipi poznorimskih spon z ovalnim okovom so dobro datirani v grobnih celotah, in sicer z oboli in drugimi značilnimi pridevki. Tako je skupina spon z usločenim okvirjem značilna za čas Konstancija II. (337—361)[13] oziroma Magnencija (350 do 353),[14] skupina spon z ovalnim okvirjem za čas od sredine do konca 4. stoletja[15] etc. Velika je tudi ozemeljska razprostranjenost posameznih skupin z ovalnim okovom, npr. spon z ovalnim okvirjem,[16] spon z usločenim okvirjem[17] etc. Tesna je povezanost nekaterih tipov posameznih skupin poznorimskih pasnih spon z barbarskimi sponami 5. stoletja,[18] starejše stopnje velikega preseljevanja ljudstev torej na prostranem prostoru med vzhodno, srednjo in južno Evropo ter severno Afriko.

Neposredne vzporednice tipu ledvičaste pasne spone iz moškega groba / 1885 so le barbarske in jih imamo v romunski pokrajini Muntenija (Vlaška nižina). Takšni sta sponi iz Spanţova, grob 4 (**Sl. 3**: 1)[19] in Mogoşanov, grob 66 (**Sl. 3**: 2),[20] ki predstavljata skupno z našo pasno spono posebni varianti istega tipa.[21] Oba grobova iz Romunije pripadata grobiščem kulture Sîntana de Mureş (Maros Szént Anna) — Černjahovo.[22] S področja iste kulture poznamo tudi bolj ali manj sorodne razvojne tipe ledvičastih pasnih spon, npr. v Mogoşanih, grob 52,[23] v Tîrgşorju, grobova 129 in 238[24] etc. V kulturi Sîntana de Mureş — Černjahovo so zastopani tudi številni tipi drugih skupin pasnih spon,[25] bodisi z ledvičastim okvirjem in pravokotnim okovom[26], bodisi z ovalnim okvirjem in pravokotnim pasastim okovom.[27] Časovno in razvojno nekoliko mlajša vzpo-

---

Sl. 3: Barbarske pasne spone z ledvičastim okvirjem in ovalnim ali podkvastim okovom: 1 Spanţov, grob 4 (Muntenija, Romunija); 2 Mogoşani, grob 66 (Muntenija); 3 Mogoşani, grob 52; 4 *Emona*, severna nekropola, kare A, grob 232; 5 Mogoşani, grob 40; 6 Tîrgşor, grob 129 (Muntenija); 7 Tîrgşor, grob 238; 8 *Pantikápaion* (Kerč), Glinišče 1896, dvojni grob (Krim, Sovjetska zveza); 9 Schleitheim-Hebsack, grob 133 (Schaffhausen, Švica); 10 Glauberg, odlitek po kalupu (Oberhessen, Zahodna Nemčija); 11 Nagold, grob (Württemberg, Zahodna Nemčija); 12 Knittlingen, grob (Württemberg); 13 Ulm, grob (Württemberg); 14 *Hippo Regius* (Annaba [Bône]), grob (Alžirija). Merila: 1—3, 5—7, 14 brez, 4, 9, 11—13 = 1 : 2, 8 = 1 : 1, 10 = 2 : 3 (po C. Courtoisu, G. Diaconu, W. U. Guyanu, K. D. Hasslerju, H. Klumbachu; B. Mitrei, C. Predi; L. Plesničarjevi, W. Veecku in J. Wernerju).

Abb. 3: Barbarische Gürtelschnallen mit nierenförmigem Rahmen und ovalem oder hufeisenförmigem Beschlag: 1 Spanţov, Grab 4 (Muntenien, Rumänien); 2 Mogoşani, Grab 66 (Muntenien); 3 Mogoşani, Grab 52; 4 *Emona*, Nordnekropole, Karree A, Grab 232; 5 Mogoşani, Grab 40; 6 Tîrgşor, Grab 129 (Muntenien); 7 Tîrgşor, Grab 238; 8 *Pantikápaion* (Kerč), Glinišče 1896, Doppelgrab (Krim, Sowjetunion); 9 Schleitheim — Hebsack, Grab 133 (Schaffhausen, Schweiz); 10 Glauberg, Abguß nach einem Model (Oberhessen, Westdeutschland); 11 Nagold, Grab (Württemberg, Westdeutschland); 12 Knittlingen, Grab (Württemberg); 13 Ulm, Grab (Württemberg); 14 *Hipo Regius* (Annaba [Bône]), Grab (Algerien). Maßstäbe: 1—3, 5—7, 14 ohne, 4, 9, 11—13 = 1 : 2, 8 = 1 : 1, 10 = 2 : 3 (nach C. Courtois, G. Diaconu, W. U. Guyan, K. D. Hassler, H. Klumbach; B. Mitrea, C. Preda; L. Plesničar, W. Veeck und J. Werner).

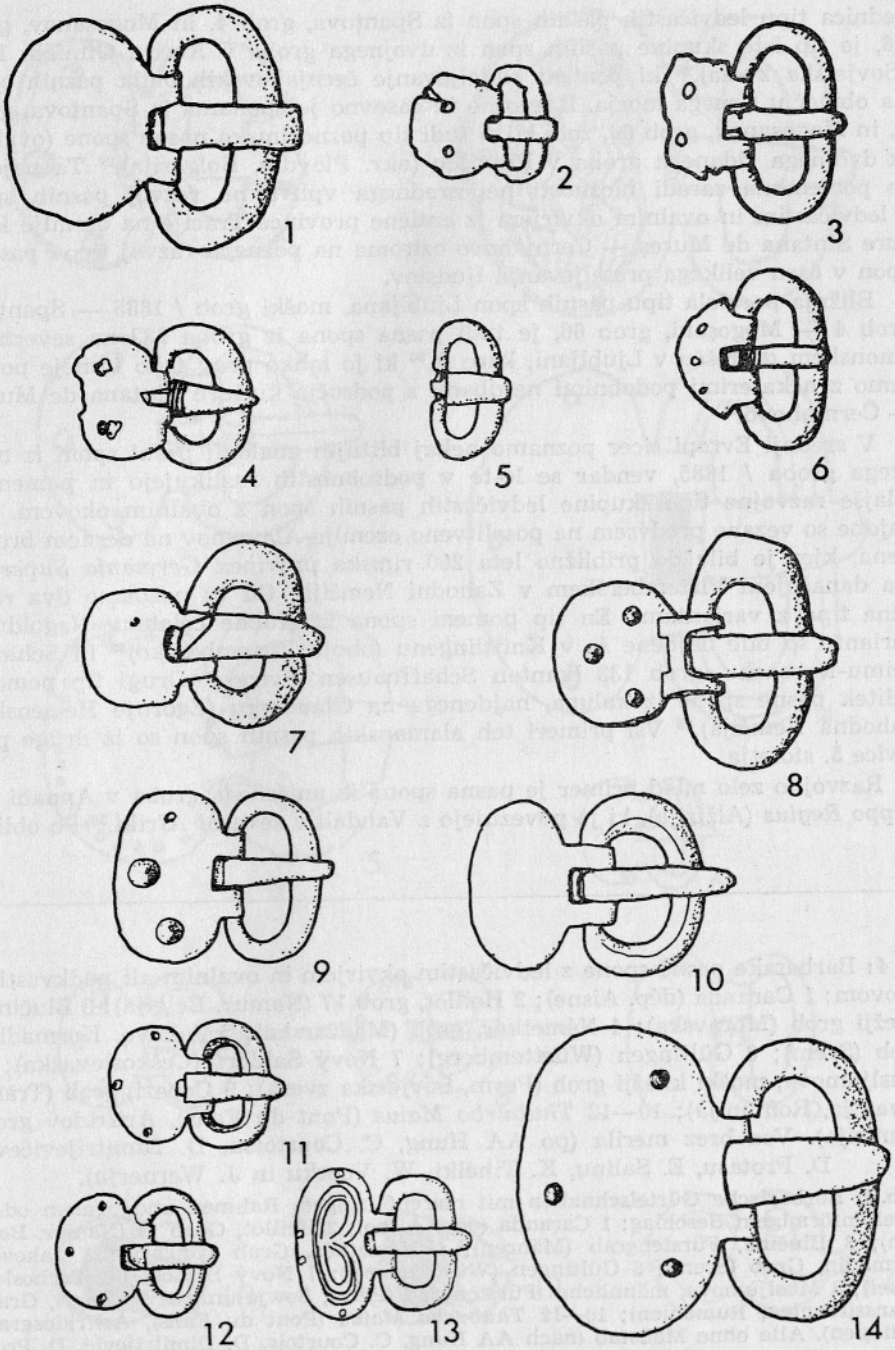
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14

rednica tipu ledvičastih pasnih spon iz Spanţova, grob 4, in Mogoşanov, grob 66, je tip iste skupine pasnih spon iz dvojnega groba v Kerču, Glinišče 1896 (Sovjetska zveza),[28] ki pomeni nadaljevanje černjahovskih oblik pasnih spon na območju Črnega morja. Razvojno in časovno je sponama iz Spanţova, grob 4, in Mogoşanov, grob 66, zelo blizu tudi tip poznorimske pasne spone (ovalne) iz dvojnega zidanega groba v Pravišču (okr. Plovdiv, Bolgarija).[29] Ta najdba je pomembna zaradi možnosti neposrednega vpliva na razvoj pasnih spon z ledvičastim in ovalnim okvirjem iz antične province Tracije na ozemlje kulture Sîntana de Mureş — Černjahovo oziroma na poznejši razvoj tipov pasnih spon v času velikega preseljevanja ljudstev.

Bližnja paralela tipu pasnih spon Ljubljana, moški grob / 1885 — Spanţov, grob 4 — Mogoşani, grob 66, je tudi pasna spona iz groba 232 na severnem emonskem grobišču v Ljubljani, kare A,[30] ki jo lahko prav tako tesneje povežemo z nekaterimi podobnimi najdbami s področja kulture Sîntana de Mureş — Černjahovo.[31]

V srednji Evropi sicer poznamo nekaj bližnjih analogij pasni sponi iz moškega groba / 1885, vendar se le-te v podrobnostih razlikujejo in pomenijo mlajše razvojne tipe skupine ledvičastih pasnih spon z ovalnim okovom. Te najdbe so vezane predvsem na poselitveno ozemlje Alamanov na desnem bregu Rena, kjer je bila do približno leta 260 rimska provinca *Germania Superior* (na današnjem Virtemberškem v Zahodni Nemčiji). Od tu poznamo dva različna tipa z variantami. En tip pomeni spona iz grobne celote v Nagoldu,[32] variante so bile najdene še v Knittlingenu (oboje Virtemberško)[33] in Schleitheimu-Hebsacku, grob 133 (kanton Schaffhausen, Švica).[34] Drugi tip pomeni odlitek pasne spone iz kalupa, najdenega na Glaubergu (Zgornje Hessensko, Zahodna Nemčija).[35] Vsi primeri teh alamanskih pasnih spon so iz druge polovice 5. stoletja.

Razvojno zelo mlad primer je pasna spona iz uničenega groba v Annabi — *Hippo Regius* (Alžirija), ki jo povezujejo z Vandali v severni Afriki.[36] Po obliki

---

Sl. 4: Barbarske pasne spone z ledvičastim okvirjem in ovalnim ali podkvastim okovom: 1 Caranda (dép. Aisne); 2 Heillot, grob 17 (Namur, Belgija); 3 Blučina, knežji grob (Moravska); 4 Németkér, grob (Madžarska); 5 Jakovo, Kormadin, grob (Srem); 6 Gültingen (Württemberg); 7 Nový Šaldorf (Češkoslovaška); 8 Musljumova, moški knežji grob (Perm, Sovjetska zveza); 9 Cepari, grob (Transilvanija, Romunija); 10—12 *Thuburbo Maius* (Pont du Fahs), Arifridov grob (Tunizija). Vse brez merila (po AA Hung, C. Courtoisu, D. Dimitrijevićevi, D. Protasu, E. Salinu, K. Tihelki, W. Veecku in J. Wernerju).

Abb. 4: Barbarische Gürtelschnallen mit nierenförmigem Rahmen und ovalem oder hufeisenförmigem Beschlag: 1 Caranda (dép. Aisne); 2 Heillot, Grab 17 (Namur, Belgien); 3 Blučina, Fürstengrab (Mähren); 4 Németkér, Grab (Ungarn); 5 Jakovo, Kormadin, Grab (Srem); 6 Gültingen (Württemberg); 7 Nový Šaldorf (Tschechoslowakei); 8 Musljumova, männliches Fürstengrab (Perm, Sowjetunion); 9 Cepari, Grab (Transsilvanien, Rumänien); 10—12 *Thuburbo Maius* (Pont du Fahs), Arifridosgrab (Tunesien). Alle ohne Maßstab (nach AA Hung, C. Courtois, D. Dimitrijević, D. Protase, E. Salin, K. Tihelka, W. Veeck und J. Werner).

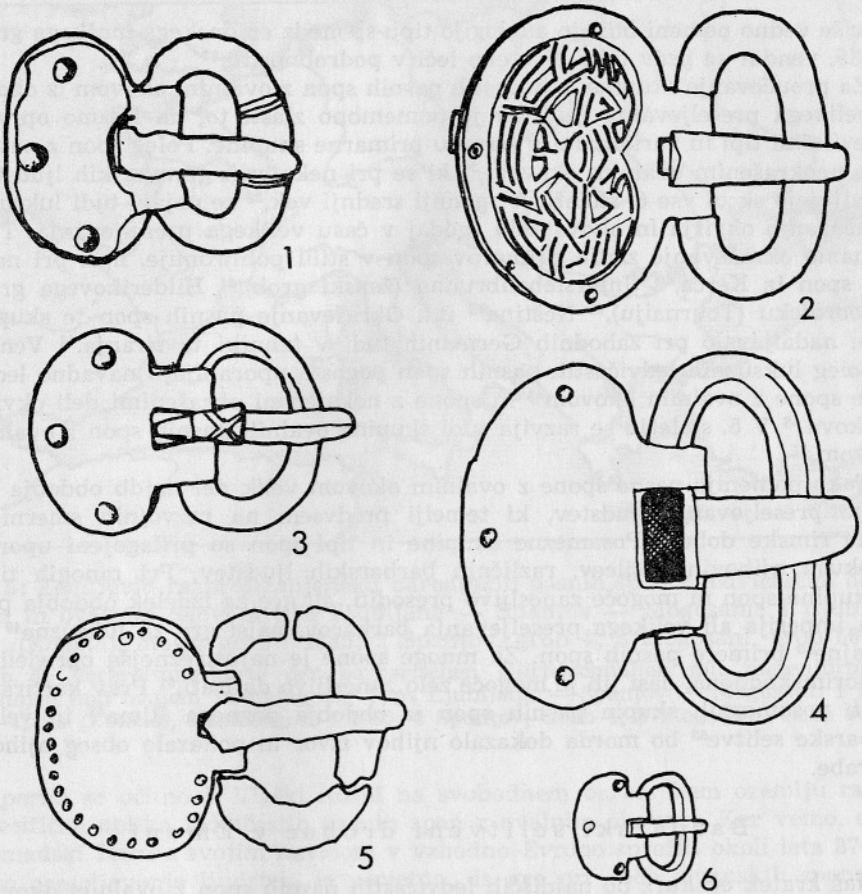
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

sicer še vedno pomeni bližnjo analogijo tipu spone iz emonskega moškega groba / 1885, vendar se prav tako bistveno loči v podrobnostih.[37]

Za proučevanje skupine ledvičastih pasnih spon z ovalnim okovom iz obdobja velikega preseljevanja ljudstev je pomembno zlasti to, da imamo opraviti s številnimi tipi in variantami v sestavu primarne skupine. Poleg spon z navadnim, neokrašenim ovalnim okovom,[38] ki se pri nekaterih germanskih ljudstvih nadaljujejo skozi vse 6. stoletje v zgodnji srednji vek,[39] se pojavi tudi luksuzno okraševanje okvirja in okova zelo zgodaj v času velikega preseljevanja. Tako poznamo okraševanje zlatih primerov spon v stilu polihromije, npr. pri najdbah spon iz Kerča,[40] Untersiebenbrunna (ženski grob),[41] Hilderikovega groba v Doornicku (Tournaiju),[42] Neština[43] itd. Okraševanje pasnih spon te skupine se je nadaljevalo pri zahodnih Germanih tudi v tehniki tavširanja.[44] Vendar se poleg luksuznih ledvičastih pasnih spon pogosto uporabljajo navadne ledvičaste spone z ovalnim okovom[45] in spone z nekaterimi okrašenimi deli okvirja in okova.[46] V 5. stoletju se razvija tudi skupina ovalnih pasnih spon z ovalnim okovom.[47]

Tako pomenijo pasne spone z ovalnim okovom velik del najdb obdobja velikega preseljevanja ljudstev, ki temelji predvsem na razvojnih smernicah pozne rimske dobe.[48] Posamezne skupine in tipi spon so prilagojeni uporabi in okusu njihovih nosilcev, različnih barbarskih ljudstev. Pri mnogih tipih te skupine spon ni mogoče zanesljivo presoditi, ali gre za izdelek obdobja poznega imperija ali velikega preseljevanja barbarov, najsi gre za luksuzne[49] ali običajne[50] primere pasnih spon. Za mnoge spone je najustreznejša opredelitev poznorimskodobna, dasi jih je mogoče zelo zanesljivo datirati.[51] Prav kartiranje najdb posameznih skupin pasnih spon iz obdobja poznega Rima[52] in velike barbarske selitve[53] bo morda dokazalo njihov izvor in pokazalo obseg njihove uporabe.

Barbarski selitveni drobec v Emoni

Naš kratek ekskurz po najdiščih ledvičastih pasnih spon z ovalnim okovom je jasno pokazal, od kod izvirajo najbližje vzporednice obema sponama iz Ljubljane: tisti z vrta Narodnega muzeja in oni s severne emonske nekropole. Oba predmeta sta lahko prišla le z vzhoda, z območja Vlaške nižine. Zanimivo je, da je bila spona z vrta Narodnega muzeja doslej le površno obravnavana in zmotno pripisovana Alamanom (cf. *Arheološka najdišča Slovenije* [1975] 190. M. Slabe, v: *Arheološka obdobja Ljubljane* [1973] 28). Še bolj nenavadno je, da je ista spona v katalogu starejših emonskih nekropol navedena kot naključna najdba kljub pravilni navedbi najdbe okostja s pridevkom »pasne spone s topim jezičkom« z vrta Narodnega muzeja, vendar z napačnim letom odkritja (1886 namesto 1885, cf. S. Petru, *Emonske nekropole*, Katalogi in monografije 7 [1972] 16 [s karto], 127, 132, št. 134, tab. 93: 22). Emonski pasni sponi, ki smo ju obravnavali v naši razpravi (resda predvsem spono iz moškega groba / 1885), izvirata torej iz prostora, ki ga obvladuje kultura Sîntana de Mureş — Černjahovo (po sedanjih romunskih izsledkih naj bi šlo za avtohtone karpske in dačansko-romanske elemente brez germanskih značilnosti, cf. B. Mitrea-C. Preda, o. c., 186 s., vendar menimo, da prav zaradi zgodovinskih dogajanj ob spodnji Donavi konec 4. stoletja Gotov ne bi smeli prezreti). Pod vplivi iz rimskega

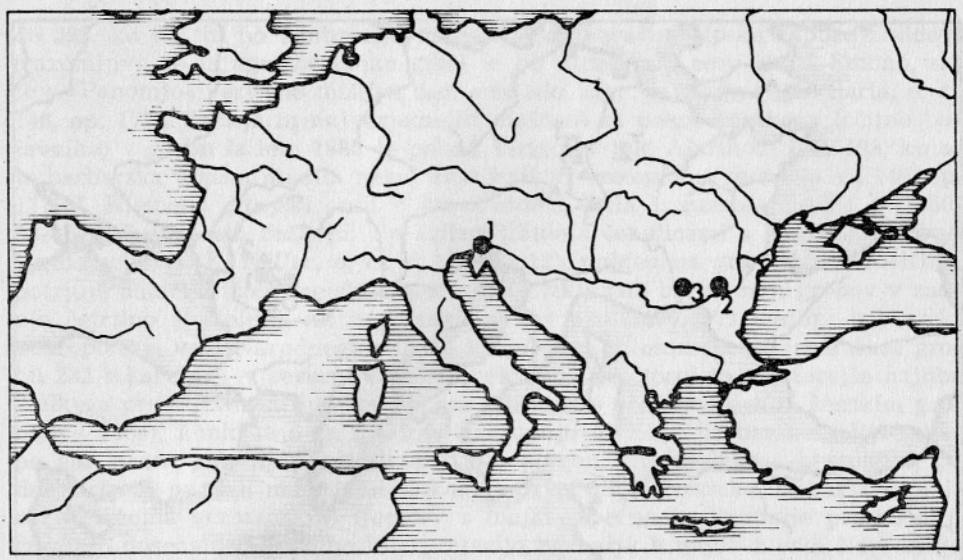

Sl. 5: Zemljevid razprostranjenosti barbarskih pasnih spon z ledvičastim okvirjem in ovalnim okovom tipa Ljubljana — Spanţov — Mogoşani: 1 Ljubljana (*Emona*), moški grob / 1885; 2 Spanţov, grob 4; 3 Mogoşani, grob 66.

Abb. 5: Verbreitungskarte der barbarischen Gürtelschnallen mit nierenförmigem Rahmen und ovalem Beschlag des Typs Ljubljana — Spanţov — Mogoşani: 1 Ljubljana *(Emona)*, Männergrab / 1885; 2 Spanţov, Grab 4; 3 Mogoşani, Grab 66.

imperija se očitno v Vlaški nižini na svobodnem barbarskem ozemlju razvije specifična oblika ledvičastih pasnih spon z ovalnim okovom. Ker vemo, da so nomadski Huni s svojim navalom v vzhodno Evropo sprožili okoli leta 374 veliko preseljevanje ljudstev, je verjetno, da gre pri obeh emonskih sponah za nek daljni odmev tega velikega zgodovinskega procesa. Morda sta moški grob / 1885 in grob 232 s severne emonske nekropole že v zvezi z vpadom Kvadov in Sarmatov v Italijo leta 374 skozi zasilne kraške zapore (cf. B. Saria, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 20, 1939, 146, op. 178), ko bi bil lahko v konglomeratu barbarov tudi živelj iz Vlaške nižine. Na mogočo povezavo s tem dogodkom nas napeljuje prav bližina ženskega groba / 1964 z vrta Narodnega muzeja v Ljubljani (cf. V. Stare, *o. c.*, 198, tab. 9: 1—4), v katerem je bila najdena fibula iz druge polovice 3. do prve polovice 4. stoletja (*o. c.*, tab. 9: 2; nepravilna risba) (gre za izpeljanko tipa fibul z nazaj zavito nogo, okrašeno z metopastim vzorcem, ki ima neposredne vzporednice na žarnih nekropolah v Očkovu pri Piešťanih [T. Kolník, *Slovenská archeológia* 4, 1956, 233 ss, sl. 9: 12] in Šal'i na Slovaškem [id., *Slovenská archeológia* 12, 1964, 409 ss, sl. 6: 10], na ozemlju torej, ki so ga poleg neidentificiranega prebivalstva naseljevali tudi germanski Kvadi [ti so se leta 401 večinoma pridružili, skupaj s panonskimi Alani, vandalskemu kralju Godigiselu na njegovem pohodu proti zahodu, cf. id., *Slovenská archeológia* 4, 1956, 288 s.]). Nadaljnja možnost, s katero lahko povežemo zlasti moški grob / 1885, je nek sovražni pohod v Panonijo leta 391

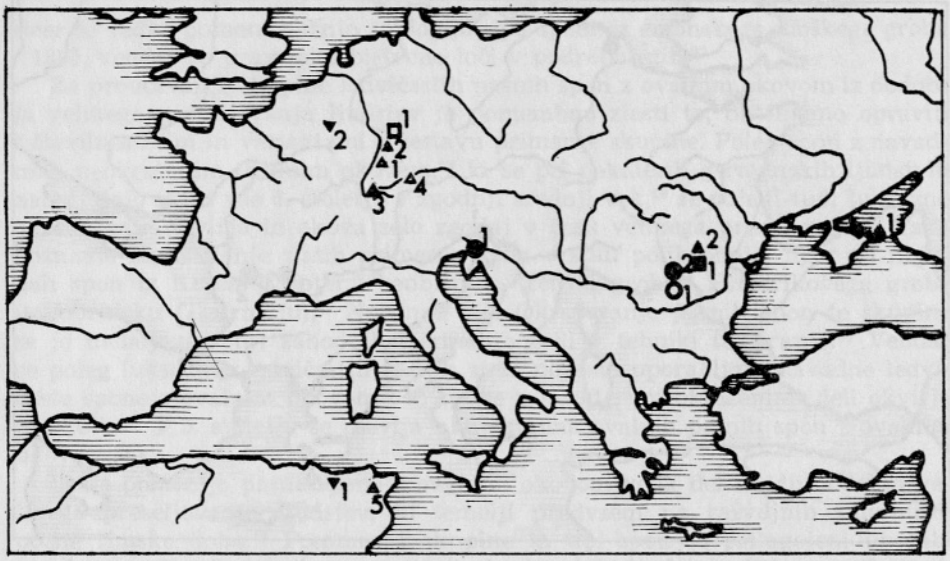

Sl. 6: Zemljevid razprostranjenosti različnih tipov barbarskih pasnih spon z ledvičastim okvirjem in ovalnim ali podkvastim okovom:

Abb. 6: Verbreitungskarte der verschiedenen Typen der barbarischen Gürtelschnallen mit nierenförmigem Rahmen und ovalem oder hufeisenförmigem Beschlag:

- ● 1 Ljubljana *(Emona)*, severna nekropola, grob 232
  1 Ljubljana *(Emona)*, Nordnekropole, Grab 232
  2 Mogoşani, grob
  2 Mogoşani, Grab
- ○ 1 Mogoşani, grob 52
  1 Mogoşani, Grab 52
- ■ 1 Tîrgşor, grob 129
  1 Tîrgşor, Grab 129
- ▲ 1 Kerč *(Pantikápaion)*, Glinišče 1896, dvojni grob
  1 Kerč *(Pantikápaion)*, Glinišče 1896, Doppelgrab
  2 Tîrgşor, grob 238
  2 Tîrgşor, Grab 238
- △ 1 Nagold, grob
  1 Nagold, Grab
  2 Knittlingen, grob
  2 Knittlingen, Grab
  3 Schleitheim — Hebsack, grob 133
  3 Schleitheim — Hebsack, Grab 133
  4 Ulm, grob
  4 Ulm, Grab
  5 Pont du Fahs *(Thuburbo Maius)*, Arifridov grob
  5 Pont du Fahs *(Thuburbo Maius)*, Arifridosgrab
- □ 1 Glauberg
  1 Glauberg
- ▼ 1 Annaba *(Hippo Regius)*, grob
  1 Annaba *(Hippo Regius)*, Grab
  2 Heillot, grob 17
  2 Heillot, Grab 17

do 392, ko naj bi po Ambroziju okrepili tudi naravne alpske zapore z zidovi (razumljivo se je agresor lahko gibal le po itinerarski cesti skozi Emono, saj je s »Panonijo« verjetno mišljen tudi emonski ager; o vpadu cf. B. Saria, *o. c.*, 146, op. 177). Zadnja in najverjetnejša možnost za pokop moškega (očitno bojevnika) v grobu iz leta 1885 je pohod Vizigotov pod Alarihom leta 403, ko se je barbarska vojska mudila nekaj časa tudi na emonskem ageru (*o. c.*, 146, op. 177. J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, Dela 1. razreda SAZU 4 [1950] 63—67). Tudi pozni razvojni tip križne fibule s čebulicami s konca 4. stoletja (za datacijo cf. E. Keller, *o. c.*, sl. 11: 12; 12), najden na gradbišču Rudolfina, potrjuje datacijo izolirane skupinice najbrž izključno barbarskih grobov v zadnjo četrtino 4. stoletja ali najkasneje v čas okoli 400. Pri majhni barbarski nekropoli na vrtu Narodnega muzeja v Ljubljani in osamelem barbarskem grobu 232 s kareja A v severni emonski nekropoli gre torej za najstarejše najdbe velikega preseljevanja ljudstev pri nas (obenem s prej omenjenim ženskim grobom / 1964), konkretno za najstarejšo stopnjo obdobja barbarske selitve, kar po eni strani potrjuje strateško-taktični pomen Emone konec 4. stoletja, po drugi strani pa tudi materialno dokazuje prve velike premike barbarskih (najbrž večinoma germanskih) ljudstev z meja imperija in Panonije proti Italiji (za našo dosedanjo, pravilno interpretacijo barbarskih najdb z vrta Narodnega muzeja v Ljubljani cf. D. Vuga, *Balcano — Slavica* 9, 1980, 18, 24).

[1] Navedeno oznako za pomembno emonsko najdbo tako prvič uvajamo v slovensko starinoslovje. — Razprava o moškem grobu / 1885 je bila napisana že v začetku leta 1973 in jo objavljamo le z neznatnimi dopolnitvami.

[2] Prva literatura o grobišču: (C. Deschmann), *LW* 1885, 12. 9., Nr. 266 *(Antiker Fund)*. Id., *MCC* NF 14, 1888, 5, op. 2. Id., *Führer durch das Krainische Landes — Museum Rudolfinum in Laibach* (1888) 116, Nr. 1 (odslej *Führer*). — Od vseh starejših najdb s tega grobišča je v Narodnem muzeju poleg pasne spone le še fragmentirana križna fibula s čebulicami, ki jo bomo obdelali v posebnem članku, skupaj z drugimi najmlajšimi fibulami tega tipa na Slovenskem.

[3] Sondirala je Vida Stare, sedanji višji kustos Narodnega muzeja, cf. *Varstvo spomenikov* 9, 1962—1964 (1965), 198 s, tab. 9: 1—4 (odslej *VS*). — Grob bomo obdelali v posebni razpravi, kjer bomo predstavili osrednji pridevek, varianto fibule z nazaj zavito nogo in metopasto strešico, v prostoru med Moravsko, Slovaško in Slovenijo.

[4] Prinašamo tudi nemški original tega dela poročila: *In der vorigen Woche wurde an der Nordseite des Rudolfinums beim Ausheben eines Wasserabflussgrabens in einer Tiefe von 1,80 Meter ein männlicher Leichnam aufgedeckt. An der linken Seite der Leiche lag ein kleines, eisernes Messerchen, in der Mitte eine starke, silberne Gürtelschnalle mit übergreifendem, stumpfem Dorn, ... Ausser etlichen Gefäßscherben kamen dort auch zwei römische Kupfermünzen vor; die eine, ein Maximinus Daza, zu Siscia geprägt, gut erhalten, trägt an der Reversseite die Darstellung des Genius mit der Schale in der rechten und mit dem Füllhorn in der linken Hand, mit der Umschrift GENIO AVGVSTI, die zweite, schlecht erhaltene und kaum leserliche, ist eine Münze aus der constantinischen Zeit.*

[5] Dežman v svojem drugem opisu moškega groba / 1885 v *MCC* NF 14, 1888, 5, op. 2 črepinj posode sploh ne omenja. Za železen nož navaja le, da je ležal *zur Seite*. Za drugi slabo ohranjeni novec tokrat pravi, da je Konstantinov.

[6] Ker Dežman piše, da je bila *masivna pozlačena bronasta križna fibula s šarnirjem* (sicer fibula s čebulicami poznega tipa s konca 4. stoletja, op. a.) *najdena na gradbišču Rudolfina: zraven je ležala* (srebrna pasna spona), cf. K. Deschmann, *Führer*, 116, Nr. 1, bi nas ta podatek zlahka zavedel, da gre še za neko drugo pasno spono. Toda tudi srebrna pasna spona, ki jo danes hrani Narodni muzej, inv. št. R 2164, ima oznako najdišča *Rudolfinum*. Očitno je Dežman svoj

stavek nekoliko nerodno oblikoval in se tisti zraven nanaša na najdbo srebrne pasne spone v moškem grobu / 1885. Če bi šlo za dvoje različnih pasnih spon, bi bil Dežman to prav gotovo izrecno poudaril. Tudi opis pasne spone R 2164 se povsem ujema z opisom spone v izvirnem Dežmanovem poročilu iz l. 1885.

[7] A. Müllner, *Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen des krainischen Landesmuseums Rudolfinum in Laibach in photographischen Reproductionen* (1900) tab. 57: 19.

[8] Pasno spono je dovolil objaviti pokojni ravnatelj dr. Peter Petru. Na tem mestu se klanjamo njegovemu spominu.

[8a] Primerjaj za en tip pasnih spon te skupine spono iz Karmacsa, grob 2 (okolica Keszthelyja, Madžarska), cf. K. Sági, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 12, 1960, 187 ss, tab. 94: 2. Za drug tip te skupine primerjaj sponi z zemljišča rimske naselbine in poznorimskega grobišča na Zgornjem Bregu na Ptuju, cf. I. Mikl-Curk, *Časopis za zgodovino in narodopisje* Nova vrsta 2 (37), 1966, 46 ss, tab. 5: 4 (odslej *ČZN* NV). Ead., *Arheološki vestnik* 15—16, 1964—1965, 259 ss, tab. 3: 4 (odslej *AV*).

[9] Pri tipu pasne spone iz Burgheima, grob 21 (1953) gre za bolj usločen, pri tipu iz Ságvárja za manj usločen primer okvira pasne spone. Slednji je že skoraj povsem ledvičaste oblike, cf. E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien 8, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14 (1971) sl. 18: 3, tab. 16: 2.

[10] Primerjaj pasno spono iz Ságvárja, cf. E. Keller, *o. c.*, sl. 18: 1.

[11] Primerjaj pasni sponi iz: Ságvárja, cf. E. Keller, *o. c.*, sl. 18: 2; Drnovega, moški grob / 1891, cf. P. Petru, *Razprave 1. razreda SAZU* 6, 1969, 195 ss, tab. 1: 14.

[12] Oblika okova in število zakovic variirata, primerjaj spone iz Altenstadta, grob B (Bavarsko), in Burgheima, grob 21 (1953) in grob 27 (1953), cf. E. Keller, *o. c.*, tab. 35: 5; 16: 2, 5. Povsem analogno obliko imajo tudi pasne spone s pravokotnim okovom, primerjaj spono iz Altenstadta, grob 7, cf. E. Keller, *o. c.*, tab. 32: 1.

[13] Primerjaj datacije naslednjih pasnih spon te skupine: tip spone z usločenim okvirom in trnom v obliki stiliziranega cvetnega pestiča iz groba 26 v Dunapentelu — Intercisi (Madžarska) je bil najden skupaj z malim broncem Konstancija II. (337—361), cf. S. Paulovics, *Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa)*, Archaeologia Hungarica n. s. 2, 1926 (1927) 121 s, sl. 51; tip z usločenim okvirom iz Karmacsa, grob 2 je datiran z desetimi malimi bronci Konstancija II., cf. K. Sági, *o. c.*, 218 s, tab. 94: 2.

[14] Tip pasne spone z močno profiliranim usločenim okvirjem iz Abbevilla, grob 4 (dép. Aisne, severna Francija) je bil najden skupaj z novci Konstansa (333—350) in Magnencija (350—353). H. Roosens postavlja grob v tretjo četrtino 4. stoletja, cf. H. Roosens, *Quelques mobiliers funéraires de la fin de l'époque romaine dans le Nord de la France*, Dissertationes archaeologicae Gandenses 7 (1962) 13 s, tab. 1: 9.

[15] Primerjaj datacije naslednjih tipov te skupine: tip pasne spone iz Drnovega, moški grob / 1891 je datiran s fibulo s čebulicami Kellerjevega tipa 4, varianta A, v čas med 350 in 380, cf. P. Petru, *o. c.*, tab. 1: 14; za datacijo fibule cf. E. Keller, *o. c.*, sl. 11: 9; 12; tip z ovalnim okvirom in pravokotno profiliranim zadnjim delom trna ter z ovalnim okovom iz Pravišča (okr. Plovdiv, Bolgarija) datira v zadnjo četrtino 4. stoletja oziroma v čas okoli leta 400 fibula s čebulicami, ki jo glede na širino noge in bolj stisnjen lok lahko uvrstimo med tipe, ki so blizu Kellerjevemu tipu 5 (370—400), cf. P. Detev, *Godišnik na Narodnija arheologičeski muzej Plovdiv* 6, 1968, 150, sl. 17. Za datacijo fibule cf. E. Keller, *o. c.*, sl. 11: 12; 12.

[16] Primerjaj tip spon s stiliziranima delfinčkoma oziroma delfinjima glavicama, ki ležita simetrično nasproti na ovalnem okviru. Takšne spone poznamo npr. iz Ohrida (cf. V. Lahtov, *Lihnid* 1, 1957, 59 ss, tab. 8: 71) in Ságvárja (cf. E. Keller, *o. c.*, sl. 18: 2) in Water Newtona (Huntingdonshire, Anglija) (cf. S. Chadwick-Hawkes, *43.—44. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 1962—1963 (1964) 206, sl. 14: 12). Primerjaj tudi spone z ovalnim okvirom z zemljišča poznorimskega grobišča na Zgornjem Bregu na Ptuju (cf. I. Mikl-Curk, *ČZN* NV 2, 46 ss, tab. 5: 2) in iz Dunapentela — Intercise, cf. *Intercisa II*, Archaeologia Hungarica 36 (1957), sl. 104.

[17] Primerjaj npr. najdbe tipa spon z usločenim okvirom z zaključki v obliki

dveh rogljev z zemljišča rimske naselbine in poznorimskega grobišča na Zgornjem Bregu na Ptuju, grob 23 (cf. I. Mikl-Curk, *ČZN* NV 2, tab. 5: 4. Ead., *AV* 15—16, 1964—1965, 259 ss, tab. 3: 4) in iz Keszthelyja, grobišče Dobogó, grob 44 (cf. K. Sági, *o. c.*, 214, sl. 58: 7) etc.

[18] Primerjaj npr. razvojno povezanost med tipom pasne spone iz Dunapentela — Intercise (cf. *Intercisa II*, Archaeologia Hungarica 36 [1957] sl. 104: 3) in odlitkom tipa pasne spone iz časa velikega preseljevanja ljudstev, najdenega na Glaubergu (Zgornje Hessensko, ZRN), ki je datiran v drugo polovico 5. stoletja (cf. H. Klumbach, *Saalburg Jahrbuch* 9, 1939, 47, tab. 23: 8), ali med tipom pasne spone iz Drnovega, moški grob / 1891 (cf. P. Petru, *o. c.*, tab. 1: 14) in tipom pasne spone velikega preseljevanja ljudstev iz Musljumove, knežji grob (Perm, Sovjetska zveza), datiranim v prvo polovico 5. stoletja (cf. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil. — hist. Klasse, Abhandlungen NF 38 B [1956] tab. 59: 2, karta 8 [odslej *Attila-Reich*]).

[19] Bronasta pasna spona iz Spanţova, grob 4 je po obliki povsem identična, le število zakovic z risbe ni razvidno, cf. B. Mitrea-C. Preda, *Necropole din secolul al IV lea e. n. în Muntenia* (Nécropoles du IV e siècle de notre ère découvertes en Munténie), Biblioteca de arheologie 10 (1966) 207, sl. 10.

[20] Oblika okvira bronaste pasne spone iz Mogoşanov, grob 66, povsem ustreza, le okvir je bolj razpotegnjene ovalne oblike, cf. G. Diaconu, *Mogoşani, necropola din secolul IV. e. n.* (1970) sl. 13: 7 (odslej *Mogoşani*).

[21] Karto razprostranjenosti tipa pasnih spon Ljubljana, moški grob / 1885 — Spanţov, grob 4 — Mogoşani, grob 66 glej na sl. 5.

[22] Po B. Mitrei in C. Predi je konec grobišč Sîntana de Mureş — Černjahovo, med katere se uvrščata tudi Spanţov in Mogoşani, mogoče postaviti v konec 4. stoletja. Za zdaj je še premalo dokazov za domnevo, da bi mogla ta kultura preživeti leto 400. Zelo verjetno je izginila v zadnji četrtini 4. stoletja. Propad kulture Sîntana de Mureş — Černjahovo sovpada s prodorom Hunov v donavsko-karpatski prostor. Zanimiva je tudi ugotovitev, da pomeni stari *limes Transalutanus* skrajno zahodno mejo grobišč kulture Sîntana de Mureş — Černjahovo (cf. B. Mitrea-C. Preda, *o. c.*, 186 s).

[23] G. Diaconu, *Mogoşani*, sl. 13: 1.

[24] G. Diaconu, *Tîrgşor, necropola din secolele III—IV e. n.*, Biblioteca de arheologie 8 (1965) tab. 95: 8; 123: 5.

[25] Po Ambrozu so pasne spone običajne v vsej černjahovski regiji od Donca do Mureşa, na Krimu (Inkerman, Sovhoz 10, Kerč, Haraks — z novci 4. stoletja), na Oki, v Baškiriji, na severnem Kavkazu in Obhaziji, cf. A. K. Ambroz, *Sovetskaja arheologija* 1971/2, 102, sl. 2: 6—8 (7 — primer iz Spanţova, grob 4).

[26] Primerjaj npr. spono iz groba 67 v Spanţovu, cf. B. Mitrea-C. Preda, *o. c.*, 170, sl. 94: 1.

[27] Primerjaj npr. pasno spono iz Sîntana de Mureş, cf. E. Brenner, 7. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (1912), 1915, sl. 1: 7 ab.

[28] Grob je datiran v prvo polovico 5. stoletja oziroma v Atilin čas, cf. J. Werner, *Attila-Reich*, 122 Nr. C 20, tab. 15: 17.

[29] Za datacijo obeh grobov cf. op. 15 (cf. P. Detev, *o. c.*, 150 s., sl. 17).

[30] Bronasta pasna spona ima okvir ledvičaste oblike. Trn je na zadnji strani top, na sprednji strani koničast. Na topem koncu je večkrat prečno nažlebljen. Skeletni grob 232 je bil najden na tistem delu severne emonske nekropole, kjer se je konec 4. stoletja pokopavalni prostor zmanjšal na obseg med Trdinovo, Masarykovo in Prešernovo cesto (kareja A in Č), cf. L. Plesničar, *Severno emonsko grobišče*, Katalogi in monografije 8 (1972), 9, 50, tab. 64: 8.

[31] Primerjaj npr. ohranjene okvire pasnih spon z bolj prišiljenim prednjim koncem trna iz groba 40 in groba 39 v Mogoşanih, cf. G. Diaconu, *Mogoşani*, sl. 13: 4, 15.

[32] Srebrna pasna spona z ledvičastim okvirom in okovom s tremi zakovicami ter z bolj koničastim presegajočim trnom je bila najdena v zaključeni grobni celoti, ki je datirana bodisi v čas okoli 450 (cf. W. Veeck, *Die Alamannen in Württemberg*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 1 [1931] 64, sl. 7) bodisi v čas kmalu po 500 (cf. H. Kühn, *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit* 1 [1965, reprint] 134 s, sl. 32, karta 10).

[33] W. Veeck, *o. c.*, tab. 48 B: 4.

[34] W. U. Guyan, *Das alamannische Gräberfeld Schleitheim — Hebsack*, Ma-

terialhefte zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 5 (1965) tab. 15: a.

[35] H. Klumbach, *o. c.*, 47, tab. 23: 8.

[36] C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique* (1955) 178, op. 5, § 6; tab. 9. — Pri annabskih najdbah, konkretno pri prej omenjeni pasni sponi, moramo omeniti tudi njeno najnovejšo objavo (v odlični risbi), ki kaže na ovalnem okovu vrezan figuralni prizor: boj vojščaka z levom, cf. G. G. Koenig, *Madrider Mitteilungen* 22, 1981, 307 s, sl. 3. — G. G. Koenig (*o. c.*, 344 s, sl. 18 b) prinaša še en zanimiv primer ledvičaste pasne spone z ovalnim okovom (z vrezano figuralno upodobitvijo fantastične zveri), ki je bil najden v Sirakuzi in je »vzhodnogermanskega značaja«, torej iz kulturnega kroga Vandalov. — V zvezi z vandalskimi pasnimi sponami moramo narediti še manjši ekskurz o nekaterih primerih ledvičastih pasnih spon z ovalnim okovom. Predvsem je zanimiva Diaconova misel, da so pasne spone vpeljali v černjahovsko kulturo Sarmati in nosilci kulture Przeworsk, same spone pa da so rimskega porekla (cf. G. Diaconu, *Tîrgşor*, 142). Torej naj bi bila vzhodna Evropa izhodišče razvojne poti barbarskih ledvičastih pasnih spon z ovalnim okovom. Dolgotrajnost uporabe takšnih spon npr. dokazuje primerek iz groba v Ceparih (Transilvanija, Romunija), ki je datiran celo v 5. stoletje (sl. 4: 9) (cf. D. Protase, *Dacia* N. S. 4, 1960, 574, sl. 3: 4; 4: 1). Če gledamo alamanski prostor, najdemo bolj ali manj identične spone tipa, ki je znan v Nagoldu. Vsekakor pomeni posebno varianto tega tipa pasna spona iz alamanskih grobov v Ulmu (Virtemberško) z okrašenim ovalnim okovom (sl. 3: 13) (cf. K. D. Hassler, *Das alemannische Todtenfeld bei Ulm* [1860] 26, tab. 4: 2). Varianto nagoldskega tipa pasnih spon lahko vidimo tudi v sponi, ki je bila najdena v Arifridovem grobu v *Thuburbo Maius* (Tunizija) (sl. 4: 12) (cf. C. Courtois, *o. c.*, 178, op. 5, § 3. G. G. Koenig, *o. c.*, sl. 6: d 4). Pogled na karto pokaže, da so uporabljali nagoldski tip pasnih spon zlasti Alamani, vendar sorodnost vandalske variante spone opozarja na mogoče medsebojne vezi, kljub veliki daljavi v smeri sever—jug. Spona glauberškega tipa je tudi zelo podobna Nagoldu; značilnost obeh je majhen ovalen okov, trn pa je dolg. Klumbach stavlja Glauberg v drugo polovico 5. stoletja (*o. c.*, 47, tab. 23: 8), vendar je bistveno prav to, da gre tudi pri tem najdišču za naselitveno ozemlje Alamanov. V srednji Evropi imamo poseben tip pasne spone, ki se pojavlja tako v knežjem grobu v Blučini kot v grobu iz Novega Šaldorfa (sl. 4: 3, 7). Obe sponi sta datirani v drugo polovico 5. stoletja. Blučinski primer (skoraj polkrožen okvir z majhnim polkrožnim okovom, cf. K. Tihelka, *Pam. arch.* 54, 1963, 494, sl. 10: 6) je še hunskodoben, primer iz Novega Šaldorfa (sl. 4: 7) (zelo podobna spona iste variante, cf. J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*, Bayerische Akad. der Wissenschaften, Abhandlungen der phil.-hist. Klasse NF 55 A [1962] 145, B tab. 57: 30) je verjetno v zvezi z naselitvijo Langobardov. Iz Panonije je zanimiv primer pasne spone iz groba v Németkérju, ki sodi v prvo polovico 5. stoletja oziroma v Atilin čas. Posebnost spone je širok trn, okrašen s pravokotno brušenim in vloženim almandinom (sl. 4: 4) (cf. *AAHung* 10, 1959, 209 ss, tab. 3: 8—11). Zelo pozen primer ledvičastih pasnih spon z ovalnim okovom je z nekropole Kormadin pri Jakovu v Sremu (sl. 4: 5), ki je datirana v čas od druge polovice 5. do sredine 6. stoletja in pripada Gepidom (cf. D. Dimitrijević, *Rad vojvodjanskih muzeja* 9, 1960, 5 ss, tab. 3: 27). — Pri prvem primeru ledvičaste pasne spone iz Annabe, ki je v bistvu odlična mlajša paralela emonskemu primeru spone z vrta Narodnega muzeja, naj opozorimo, da je datirana v čas okoli 500 in jo označujemo kot annabski tip (sl. 3: 14) (cf. C. Courtois, *o. c.*, 178, op. 5, § 6, tab. 9. E. Salin, *La civilisation mérovingienne* 1 [1950] 302, sl. 89). Druga varianta tega tipa nam je znana iz groba 117 v Heillotu (Namur, Belgija) (sl. 4: 2). Okov heilloške spone je okrašen s celično polihromijo, po obliki je spona neverjetno podobna annabski. Spona iz Heillota je datirana v konec 5. stoletja, kar je tudi odlična časovna vzporednica vandalskemu primeru. Obema sponama je blizu tudi majhna pasna spona s pritrjenim srebrnim lističem na okovu iz Carande (dép. Aisne), ki je datirana v konec 5. stoletja (cf. E. Salin, *La civilisation mérovingienne* 3 [1957] 179, 297, sl. 73). — Preostala sta le še dva primera ledvičastih pasnih spon z okovom podkvaste oblike, tudi iz Arifridovega groba v *Thuburbo Maius* (Pont du Fahs), iz časa okrog 500 (sl. 4: 10—11). Sponi sta zlati, s po enim vloženim almandinom (cf. C. Courtois, *o. c.*, tab. 10. G. G.

Koenig, *o. c.*, 312, sl. 6: d 2—3). Obema sponama je po obliki zelo blizu srebrna pasna spona iz Gültingena, Virtemberško (sl. 4: 6), ki sodi v isti čas kot primerek iz Nagolda (cf. W. Veeck, *o. c.*, 34). Vse tri omenjene pasne spone pomenijo posebno razvojno varianto ledvičastih spon s podkvastim okovom, ki se uporabljajo vzporedno z osnovnim tipom. Tudi te spone so značilne tako za ozemlje Alamanov in Vandalov, zato je to nov namig o verjetnih tesnih medsebojnih vezeh teh dveh germanskih ljudstev.

[37] Annabska spona se od emonske loči predvsem po velikem ovalnem, lepo zaokroženem okovu in masivnem ploščatem trnu. Ledvičasta oblika okvira se pri obeh sponah dosti ne razlikuje.

[38] Glej npr. pasno spono iz Mindelheima, grob 107, cf. J. Werner, *Das alamannische Gräberfeld von Mindelheim* (1955) tab. 40: 1a).

[39] V op. 38 navedeni primer pasne spone je z alamanskega poselitvenega prostora in je datiran v drugo tretjino 7. stoletja (*o. c.*, karta 3).

[40] Najdba pasne spone iz katakomb v Kerču pripada vzhodnogotskemu poselitvenemu prostoru in je datirana v prvo polovico 5. stoletja ali v Atilov čas. Pasna spona je zlata in je razkošno okrašena z almandini, vloženimi v celice na okovu in okviru, cf. E. Brenner, *o. c.*, sl. 9: 1.

[41] Pasna spona iz ženskega groba v Untersiebenbrunnu (Dolnja Avstrija) pripada prav tako Vzhodnim Gotom (Ostrogotom), *o. c.*, sl. 11: 3.

[42] Kraljevski grob iz leta 481, cf. L. Lindenschmit, *Handbuch der deutschen Altertumskunde. Erster Theil: Die Alterthümer der merovingischen Zeit* (1880) 68 ss, sl. 2: C.

[43] Pasna spona je iz Atilovega časa, to je zadnjega desetletja prve polovice 5. stoletja, cf. D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda* (1962) 81, št. 81, 1.

[44] Glej npr. železno pasno spono z ovalnim okovom, tavširano s srebrom v razkošni geometrični ornamentiki, iz alamanskih grobov pri Ulmu (cf. L. Lindenschmit, *o. c.*, sl. 341).

[45] Primerjaj npr. zlato pasno spono iz groba v Ceparih v Transilvaniji, ki je datiran v 5. stoletje (cf. B. Protase, *Dacia*, n. s. 4, 1960, 569 ss, sl. 3: 4; 4: 1).

[46] Primerjaj npr. pasno spono iz Németkérja (Madžarska), ki ima zadnji del trna okrašen z vloženim pravokotnim almandinom (*AA Hung.* 10, 1959, 209 ss, tab. 3: 11—11 a). Primerjaj tudi srebrno pasno spono s sledovi pozlate in tremi ležišči za almandine, od katerih se je ohranil le eden, iz Kormadina pri Jakovu, cf. D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *o. c.*, 80, tab. 7: 1 (gepidska, iz prve polovice 6. stoletja).

[47] Primerjaj npr. tip srebrne pasne spone iz knežjega groba v Blučini, okrožje Brno — Venkov na Moravskem, ki je datirana v drugo polovico 5. stoletja (cf. K. Tihelka, *Památky archeologické* 54, 1963, 494, sl. 10: 6).

[48] Za dosedanje proučevanje poznorimskih in barbarskih pasnih spon cf. H. Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge*, Dissertationes archaeologicae Gandenses 12/A, B (1969). S. Chadwick-Hawkes, *o. c.*, 155 ss. E. Keller, *o. c.*, K. Sági, *o. c.*

[49] Cf. op. 39, 41 etc.

[50] Cf. op. 44, 46 etc.

[51] Cf. op. 41, 46 etc.

[52] Za ozemlje Slovenije in Jugoslavije bi bil takšen zemljevid zelo koristen, saj bi lahko sledili bodisi importu iz velikih obrtnih središč poznega rimskega imperija bodisi bi se nekatere variante teh pasnih spon izkazale za avtohtone. Zemljevid najdb bi kazalo sploh osredotočiti na jugovzhodni alpski in predalpski prostor.

[53] Enako velja tudi za čas velikega preseljevanja ljudstev, ko bi posamezne tipe in variante barbarskih izdelkov lahko kartirali glede na razprostranjenost poznorimskih skupin pasnih spon.

MÄNNERGRAB / 1885 AUS DEM GARTEN DES NARODNI MUZEJ IN LJUBLJANA
SPÄTRÖMISCHE UND BARBARISCHE NIERENFÖRMIGE GÜRTELSCHNALLEN MIT OVALEM BESCHLAG

Zusammenfassung

Das Männergrab / 1885, wie wir den ältesten Fund aus der Zeit der Völkerwanderung in Emona bezeichnen, wurde im Sempetmber 1885 beim Ausheben eines Abflußgrabens an der Nordseite des Krainischen Landesmuseums Rudolfinum, des gegenwärtigen Narodni muzej (Nationalmuseum) in Ljubljana, entdeckt. Es handelt sich um eine kleinere, höchstwahrscheinlich barbarische Nekropole, die mit Hinsicht auf die übrigen emonischen Nekropolen gänzlich isoliert ist und sich im Museumsgarten zwischen der Nordfassade des Museums und der Tomšičgasse (der ehemaligen Knafeljgasse) ausdehnt.[2—3]

Das Männergrab / 1885 hat mit erschöpfendem Bericht der Kustos Dragotin Dežman (= Carl Deschmann) dokumentiert; an der linken Skelettseite lag ein eisernes Messerchen (nicht erhalten), in der Mitte aber eine silberne Gürtelschnalle mit übergreifendem stumpfem Dorn; außerdem wurden einige Gefäßscherben und zwei Kupfermünzen gefunden (*Maximinus Daza*, geprägt in *Siscia*, und eine unbestimmbare Münze aus der Konstantinzeit).[4] Dežman hat über den Fund der »merowingischen« Gürtelschnalle schon bald nach der Entdeckung einen fachlichen Bericht vorgelegt,[5—6] bildlich wurde jedoch der ausgegrabene Gegenstand erstmals erst in Müllners prominentem fotografischem Katalog veröffentlicht.[7] Außer einigen neueren Zitierungen (cfr. vor allem D. Vuga, *Balcano — Slavica* 9, 1980, 18, 24) hat die Schnalle aus dem Männergrab / 1885 auch schon die erste gezeichnete Veröffentlichung erlebt, und zwar im Katalog der älteren Funde aus den emonischen Nekropolen, als »Zufallsfund«, obwohl der Verfasser der Monographie richtig die Entdeckung des Skeletts mit der Beigabe einer »Gürtelschnalle mit stumpfer Zunge« aus dem Garten des Narodni muzej, zutreffend im Jahr 1885 und nicht 1886, zitiert (cfr. S. Petru, *Emonske nekropole*, Katalogi in monografije 7 [1972] 16 [mit Karte], 127, 132, Nr. 134, Taf. 93: 22). Die Gürtelschnalle aus dem Männergrab / 1885 wird in der römischen Sammlung des Narodni muzej verwahrt und hat die Inv. Nr. R 2164 (**Abb. 1**); als Fundstätte der Schnalle ist das »Rudolfinum« angeführt, was schon der Kustos Alfons Müllner eingetragen hat.

Die Gürtelschnalle aus dem Männergrab / 1885 ist entwicklungsmäßig eng mit den spätrömischen Gürtelschnallen mit ovalem Beschlag verknüpft. Sie dürfte sich aus der Gruppe der Gürtelschnallen mit geschweiftem Rahmen entwickelt haben.[8a] Unsere Annahme wird z. B. durch den gegenseitigen Vergleich der zwei Typen dieser Gürtelschnallengruppe aus Burgheim, Grab 21 (1953) (Bayern) und aus Ságvár (Kom. Somogy, Ungarn) bestätigt.[9] Allerdings kann die Möglichkeit von Einflüssen seitens der Gürtelschnallen mit halbkreisförmigem oder ovalem Rahmen nicht gänzlich ausgeschlossen werden, ohne Rücksicht auf die Beschlagform (**Abb. 2:** 1—12).[10—12] Die einzelnen Entwicklungstypen der spätrömischen Schnallen mit ovalem Beschlag sind in den Grabverbänden gut datiert, und zwar mit Obolussen und anderen charakteristischen Beigaben. Die Gruppe der Gürtelschnallen mit geschweiftem Rahmen ist zur Zeit des Konstantius II (337—361) bzw. des Magnentius (350—353) anwesend, die Gruppe der Schnallen mit ovalem Rahmen von der Mitte bis zum Ende des 4. Jh., usw.[13—15] Groß ist auch das Verbreitungsgebiet der einzelnen Gruppen mit ovalem Beschlag, z. B. der Schnallen mit ovalem Rahmen, der Schnallen mit geschweiftem Rahmen, usw.[16—17] Eng ist auch die Verbindung einiger Typen von Einzelgruppen der spätrömischen Gürtelschnallen mit den barbarischen Schnallen des 5. Jh. im ausgedehnten Raum zwischen Ost-, Mittel- und Südeuropa und Nordafrika.[18]

Als unmittelbare Parallelen zum Typ der nierenförmigen Gürtelschnalle aus dem Männergrab / 1885 erscheinen nur barbarische und finden sich in der rumänischen Region Muntenien (Walachei). Zwei solche sind die Schnallen aus Spanţov, Grab 4 und aus Mogoşani, Grab 66, die gemeinsam mit unserer Schnalle zwei Sondervarianten desselben Typs darstellen (**Abb. 3:** 1—2).[19—21] Beide rumänischen Gräber gehören zu den Nekropolen der Kultur Sîntana de Mureş (Maros Szént Anna) — Černjahovo (Tscherniachow). Aus dem Bereich derselben Kultur sind auch mehr oder weniger

verwandte Entwicklungstypen der nierenförmigen Gürtelschnallen bekannt, z. B. in Mogoşani, Grab 52, in Tîrgşor, die Gräber 129 und 238, usw. In der Kultur Sîntana de Mureş — Černjahovo sind auch zahlreiche Typen anderer Schnallengruppen vertreten, entweder mit nierenförmigem Rahmen und rechteckigem Beschlag oder mit ovalem Rahmen und rechteckigem bandförmigem Beschlag.[22—27] Die zeitlich und entwicklungsmäßig etwas jüngere Parallele zum Typ der nierenförmigen Gürtelschnallen aus Spanţov, Grab 4 und aus Mogoşani, Grab 66, ist der Typ derselben Schnallengruppe aus dem Doppelgrab in Kerč, Glinišče 1896 (Sowjetunion), der die Fortsetzung der Černjahover Schnallenformen im Schwarzmeerbereich bedeutet.[28] Entwicklungsmäßig und zeitlich ist den zwei Schnallen aus Spanţov, Grab 4, und aus Mogoşani, Grab 66, auch der Typ der spätrömischen Gürtelschnalle (oval) aus dem gemauerten Doppelgrab in Pravišče (Bz. Plovdiv, Bulgarien) sehr nahe. Dieser Fund ist wichtig wegen der Möglichkeit der unmittelbaren Einwirkung auf die Entwicklung der Gürtelschnallen mit nierenförmigem und ovalem Rahmen aus der römischen Provinz Thrazien im Territorium der Kultur Sîntana de Mureş — Černjahovo, bzw. auf die spätere Entwicklung der Schnallentypen in der Völkerwanderungszeit.[29] Eine nahe Parallele zum Typ der Gürtelschnallen Ljubljana, Männergrab / 1885 — Spanţov, Grab 4 — Mogoşani, Grab 66, ist auch die Schnalle aus Grab 232 der emonischen Nordnekropole, Karree A, die sich gleichfalls enger mit einigen ähnlichen Funden aus dem Bereich der Kultur Sîntana de Mureş — Černjahovo in Verbindung setzen läßt.[30—31] In Mitteleuropa sind einige nähere Analogien zur Gürtelschnalle aus dem Männergrab / 1885 erwiesen, doch weichen diese in Einzelzügen ab und bedeuten jüngere Entwicklungstypen der Gruppe der nierenförmigen Gürtelschnallen mit ovalem Beschlag. Diese Funde binden sich vor allem an das Besiedlungsgebiet der Alamannen (Württemberg in Westdeutschland). Von dort sind zwei unterschiedliche Typen mit Varianten bekannt. Einen Typ stellt die Schnalle aus dem Grabverband in Nagold dar, und Varianten sind in Knittlingen, auch in Württemberg, und in Schleitheim — Hebsack (Schaffhausen, Schweiz) gefunden worden.[32—34] Den zweiten Typ stellt der Abguß der Gürtelschnalle nach einem auf Glauberg (Oberhessen in Westdeutschland) gefundenen Gußmodel dar.[35] Alle diese Beispiele alamannischer Gürtelschnallen stammen aus der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts. Ein entwicklungsmäßig sehr junges Beispiel ist die Schnalle aus dem zerstörten Grab in Annaba (Bône) — *Hippo Regius* (Algerien), die in Zusammenhang mit der Anwesenheit der Vandalen in Nordafrika steht.[36] Die annabische Gürtelschnalle unterscheidet sich von unserer emonischen schon wesentlich in Einzelzügen, obwohl sie die archaische Form beibehalten hat.

Für das Studium der Gruppe der nierenförmigen Gürtelschnallen mit ovalem Beschlag aus der Völkerwanderungszeit ist von Bedeutung vor allem die Tatsache, daß wir es mit zahlreichen Typen und Varianten innerhalb der primären Gruppe zu tun haben. Neben Schnallen mit gewöhnlichem, unverziertem Ovalbeschlag, die bei einigen germanischen Völkern durch das ganze 6. Jh. ins Frühmittelalter fortdauern, erscheint in der frühen Völkerwanderungszeit auch die luxuriöse Verzierung von Rahmen und Beschlag. Bekannt ist das Verzieren goldener Gürtelschnallen im Polychromiestil, z. B. an den Funden aus Kerč, Untersiebenbrunn (Frauengrab), vom Childerichgrab in Doornick (Tournai), Neštin, usw.[38—43] Die Verzierung der Gürtelschnallen dieser Gruppe wurde bei den Westgermanen auch in der Tauschierungstechnik fortgesetzt.[44] Doch wurden neben luxuriösen nierenförmigen Gürtelschnallen häufig auch gewöhnliche nierenförmige Schnallen mit ovalem Beschlag und Schnallen mit lediglich einigen verzierten Rahmen- und Beschlagteilen verwendet.[45—46] Im 5. Jh. kommt es auch zur Entwicklung der Gruppen ovaler Schnallen mit Ovalbeschlag.[47] So stellen die Gürtelschnallen mit Ovalbeschlag einen großen Fundkomplex aus der Völkerwanderungszeit dar, der auf den Entwicklungsrichtlinien der späten Römerzeit gründet. Die einzelnen Typen und Gruppen sind der Verwendung und dem Geschmack ihrer Träger, unterschiedlicher Barbarenvölker, angepaßt. Bei vielen Typen dieser Schnallengruppe, sei es bei luxuriösen oder bei gewöhnlichen Beispielen von Gürtelschnallen, läßt sich nicht einwandfrei beurteilen, ob es sich um Erzeugnisse aus dem Zeitraum des Spätimperiums oder der großen Barbarenwanderungen handelt. Für zahlreiche Schnallen ist am entsprechendsten die spätrömische zeitliche Einordnung, obwohl sie sehr verläßlich datiert werden können.[48—51] Die Kartierung der Funde von einzelnen Schnallengruppen aus der spätrömischen Zeit und der großen

Barbarensiedlung wird vielleicht ihren Ursprung erweisen und den Umfang ihrer Verwendung enthüllen.

Die zwei emonischen Gürtelschnallen, die wir in der vorliegenden Abhandlung erörtert haben (zwar vor allem die Schnalle aus dem Männergrab / 1885) sind also im Raum beheimatet, den die Kultur Sîntana de Mureş — Černjahovo beherrscht (nach rumänischen Ermittlungen soll es sich um autochthone karpische und dakisch-romanische Elemente handeln, ohne germanische Charakteristika, cfr. B. Mitrea, C. Preda, *o. c.*, 186 ff., doch sind wir der Ansicht, daß eben wegen der geschichtlichen Ereignisse am Unterlauf der Donau Ende des 4. Jh. die Goten nicht übersehen werden dürfen). Unter den Einflüssen aus dem römischen Imperium entwickelte sich in der Walachei die spezifische Form der nierenförmigen Gürtelschnallen mit Ovalbeschlag. Da wir wissen, daß die nomadischen Hunnen um das Jahr 374 die große Völkerwanderung auslösten, ist wahrscheinlich, daß es sich bei den zwei emonischen Gürtelschnallen um einen entfernten Widerhall dieses geschichtlichen Geschehens handelt. Das Männergrab / 1885 und das Grab 232 aus der emonischen Nordnekropole können bereits in Zusammenhang mit dem Einfall der Quaden und Sarmaten nach Italien im Jahr 374, durch die karstischen Notsperren, stehen (cfr. B. Saria, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 20, 1939, 146 Anm. 178), wo im Konglomerat der Barbaren auch Stämme aus der Walachei gewesen sein können. An die Möglichkeit einer Verbindung mit diesem Ereignis läßt uns eben die Nähe des Frauengrabes / 1964 aus dem Garten des Narodni muzej in Ljubljana (cfr. V. Stare, *o. c.*, 198, Taf. 9: 1—4) mit der beigegebenen Fibel aus der zweiten Hälfte des 3. bis zur ersten Hälfte des 4. Jh. denken (ein Derivat des Fibeltyps mit zurückgebogenem, metopenartig verziertem Fuß [die Zeichnung von V. Stare entspricht nicht den Tatsachen!], die unmittelbare Parallelen in den Urnennekropolen in Očkov bei Piešťany und in Šaľa in der Slowakei hat [cfr. T. Kolník, *Slov. arch.* 4, 1956, 233 ff., Fig. 9: 12. Id., *Slov. arch.* 12, 1964, 409 ff., Fig. 6: 10], in einem Territorium, wo neben unidentifizierten Einwohnern auch die germanischen Quaden ansässig waren). Das Männergrab / 1885 (und das Grab 232) kann vielleicht mit einem Barbareneinfall nach Pannonien im Jahr 391—392 verbunden werden, als man präventiv auch die natürlichen Alpensperren mit Mauern verstärkt haben soll (cfr. B. Saria, *o. c.*, 146 f. Anm. 177). Die wahrscheinlichste Möglichkeit für die Bestattung eines Mannes (offenbar eines Kriegers) im Grab aus dem Jahr 1885 scheint jedoch eben der Feldzug von Alarichs Wisigoten im Jahr 403, als sich das Barbarenheer einige Zeit auch im emonischen Ager aufhielt (*o. c.*, 146 f. Anm. 177. J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki.* Dela 1. razreda SAZU 4/1950/63—67). Auch der späte Entwicklungstyp der Kreuzfibel mit Zweibelchen aus dem Ende des 4. Jh. (zur Datierung cfr. E. Keller, *o. c.*, Fig. 11: 12; 12), gefunden auf dem Bauplatz des Rudolfinums, bestätigt die Datierung der isolierten kleinen Gruppe der vermutlich ausschließlich barbarischen Gräber ins letzte Viertel des 4. Jh. oder spätestens in die Zeit um das Jahr 400.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 255—284

POTEK ALTERNATIVNE CESTE SISCIJA—AKVILEJA NA PROSTORU ZAHODNE DOLENJSKE IN NOTRANJSKE V ČASU 4. DO 6. STOLETJA

PRELIMINARNO POROČILO O RAZISKOVANJIH KORINJSKEGA HRIBA IN REKOGNOSCIRANJIH ZAHODNE DOLENJSKE

SLAVKO CIGLENEČKI

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

Že v prazgodovinskih obdobjih izredno bogat prostor vzhodno od Ljubljane, ki zajema dve pomembni središči prazgodovinskega življenja, Magdalensko goro in Stično, je bil v arheološkem smislu za časa pozne antike in preseljevanja ljudstev donedavnega skoraj prazen. Omenjene so bile le manjše sporadične najdbe, nismo pa poznali poselitvenih središč.[1] Z novejšimi raziskovanji ljubljanske okolice, ki jih izvaja *Mestni muzej,* sta bili v neposredni bližini Ljubljane ugotovljeni dve novi postojanki, Mareček in Molnik.[2] Raziskovanja *Inštituta za arheologijo ZRC SAZU,* ki opravlja sistematična rekognosciranja poznoantičnih postojank v Sloveniji, pa so pokazala še na nekaj točk, ki jih želimo na kratko predstaviti v tem prispevku.

Dveletna raziskovanja Korinjskega hriba in pogosti obhodi okolnega terena so v zvezi s starejšimi, že znanimi najdišči (Križna gora, zapore pri Robu) sprožili razmišljanja o poteku ceste, ki je v času preseljevanja pridobila na pomenu in ki jo potrjujejo prav zadnje raziskave. Zato v začetku podajamo nekaj osnovnih informacij o treh poznoantičnih utrdbah na prostoru zahodne Dolenjske, v drugem delu pa skušamo rekonstruirati potek ceste, ki so jo te utrdbe varovale in kontrolirale.

Na postojanko K o r i n j s k i h r i b n a d V e l i k i m K o r i n j e m je — kot na toliko drugih — opozoril Jernej Pečnik. Kot piše, jo je zasledil leta 1886.[3] V svojem delu Pogled na kranjska gradišča ji je odmeril precej prostora in jo označil kot »velezanimivo«.[4] Kljub temu da jo je l. 1894 živo opisal, predstavil njene ruševine in delno nakazal problematiko staroselcev (izkopane luknje »na okroglo obzidane najbrž v rimskem času, a ne od Rimljanov«), je najdišče zapadlo v pozabo.[5]

Rekognosciranja leta 1975 so pokazala, da sodi postojanka v vrsto poznoantičnih višinskih utrdb in da imajo ruševinski ostanki svojsko tlorisno zasnovo.[6] Kmalu zatem je bil narejen tudi geodetski posnetek terena, kjer pa smo zaradi nepravilne orientacije zmotno označili ruševine na sredi postojanke kot poveljniško zgradbo.[7] Leta 1982 smo teren sistematično sondirali in naslednje leto odkopali ostanke arhitekture.[8]

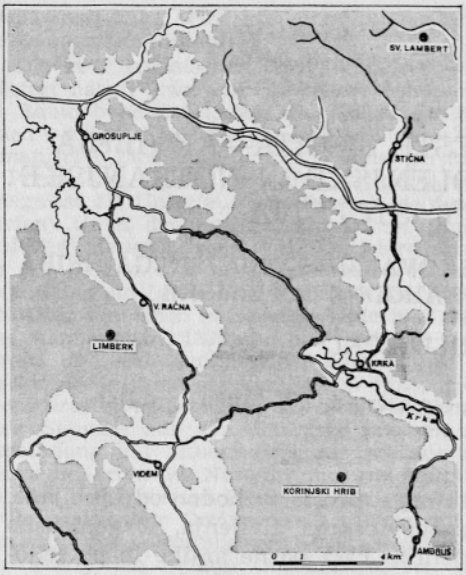

Sl. 1: Geografska lega obravnavanih najdišč.

Geographische Lage der erörterten Fundorte.

Korinjski hrib s koto 728 m se dviga severno nad vasjo Veliki Korinj ter prevladuje nad dolino ob izviru reke Krke. Na severnem, zahodnem in južnem robu naravno odlično zavarovanega skalnega platoja (velikost 180 × 100 m) smo našli pravokotne obrambne stolpe. Na vzhodni in severovzhodni strani ti zaradi skoraj navpične skalne stene niso bili potrebni. Skoraj natanko v sredini tako branjenega areala so ostanki zgodnjekrščanske cerkve s krstilnico v prizidanem prostoru. Na obširnem vmesnem delu smo s sondami skušali ugotoviti obliko in konstrukcijo drugih poslopij. To nam ni v celoti uspelo. Dobili smo precej najdb, vendar nobenih ostankov arhitekture. Blizu je misel, da so bila ta bivališča začasna in zgrajena provizorično (najverjetneje šotori ali pa zasilne lesene kolibe). Za izgradnjo večjih stavb prostor med stolpi in cerkvijo ni ugoden, saj je močno skalnat, le tu in tam je opaziti manjšo krpo proste površine, ki jo je bilo mogoče uporabiti za bivališče.

Zgoščene sledove bivanja smo ugotovili v samih obrambnih stolpih, v območju njihove najbližje okolice in na nekaj metrov široki terasi, ki poteka ob samem robu postojanke.

Stolpi št. 3, 4 in 5 so enako veliki (5,6 × 4,3 m), stolp št. 1 je najmanjši (5,1 × 4,7 m), stolp št. 2, ki je v spodnjem delu imel vodni zbiralnik, pa največji (6,4 × 6,2 m). Pri štirih stolpih je gradnja enovita, le najvišje ležeči stolp (št. 1) je imel dve stranici kasneje ojačani. Posebej skrbno je izdelan stolp št. 2, saj je njegov spodnji del predstavljal vodni zbiralnik, obrambne manevre pa so vršili iz prostora nad njim. Debelina zidu v spodnjem delu je 1,7 m, vogali pa so bili v notranjosti zaokroženi. Pri stolpih št. 3, 4 in 5 znaša debelina zidu 0,7 m.

Vodni zbiralnik je sprejemal vodo s strehe cerkve, ki je bila oddaljena le 20 m, in s svoje strehe. Pri tem objektu je bilo na zunanji strani ob južnem

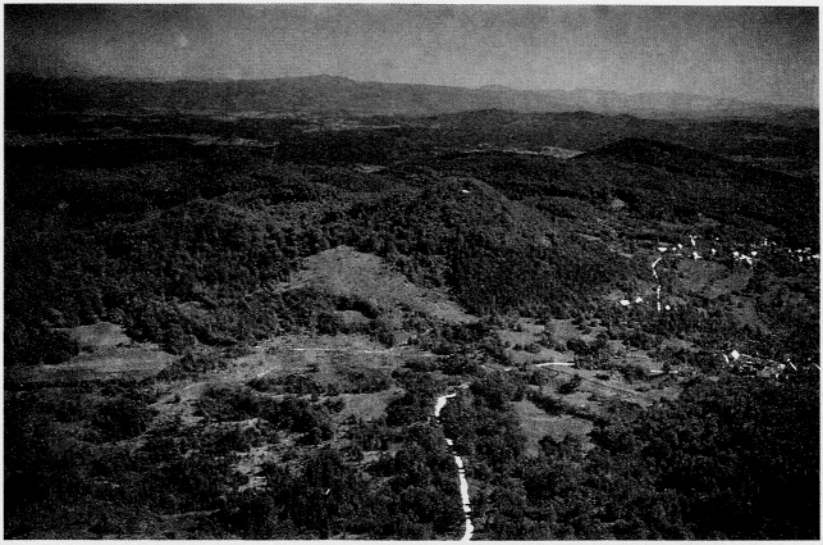

Sl. 2: Korinjski hrib. Pogled na arheološko postojanko z izkopanimi ostanki zgodnjekrščanske cerkve na vrhu.

Korinjski hrib. Blick auf den archäologischen Posten mit den freigelegten Überresten der frühchristlischen Kirche auf dem Gipfel.

Sl. 3: Korinjski hrib. Obrambni stolp št. 1.

Korinjski hrib. Verteidigungsturm Nr. 1.

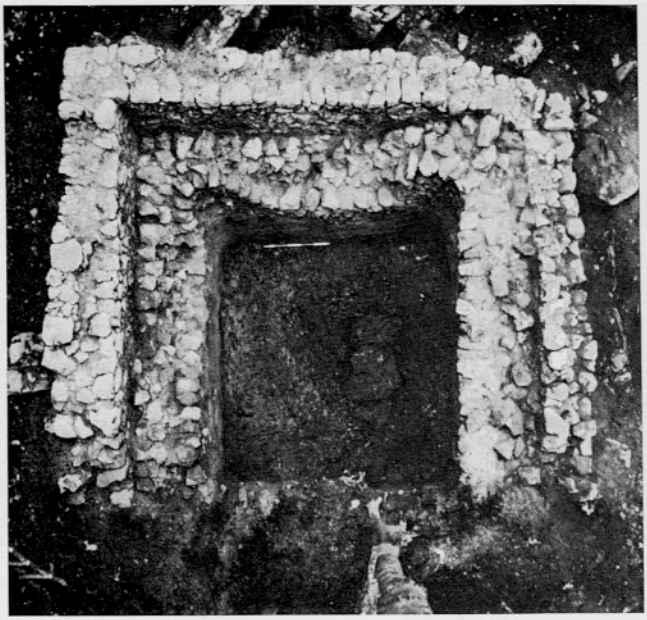

Sl. 4: Korinjski hrib. Zbiralnik za vodo (obrambni stolp št. 2).
Korinjski hrib. Wasserspeicher (Verteidigungsturm Nr. 2).

Sl. 5: Korinjski hrib. Obrambni stolp št. 4.
Korinjski hrib. Verteidigungsturm Nr. 4.

Sl. 6: Korinjski hrib. Pogled na izkopane temelje zgodnjekrščanske cerkve z vzhodne strani.

Korinjski hrib. Blick auf die freigelegten Fundamente der frühchristlischen Kirche von Osten.

Sl. 7: Korinjski hrib. Pozlačena srebrna ptičja fibula.
Korinjski hrib. Vergoldete Vogelfibel aus Silber.

Sl. 8: Korinjski hrib. Prezbiterialni del z apsido in klopjo za duhovščino.
Korinjski hrib. Presbyterialteil mit Apsis und Priesterbank.

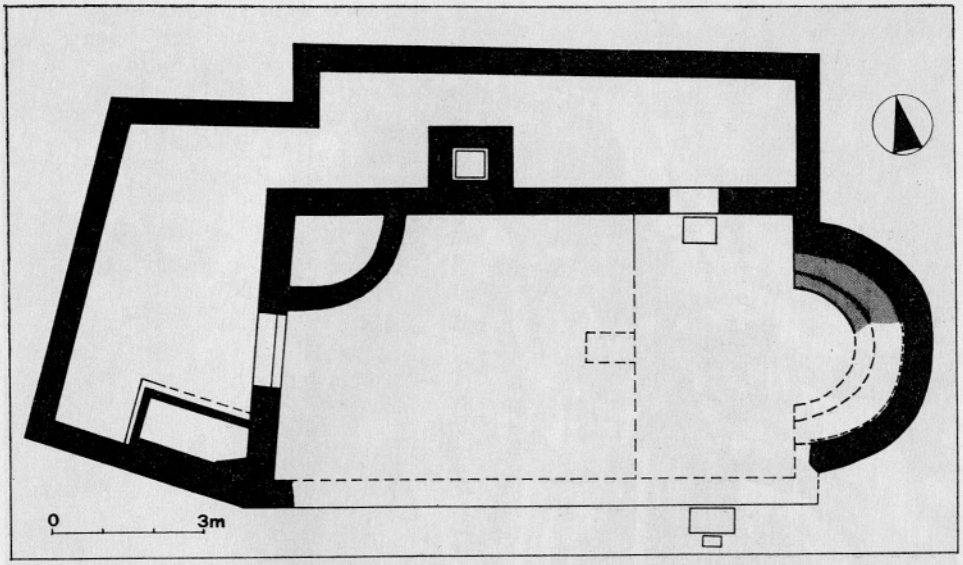

Sl. 9: Korinjski hrib. Rekonstruiran tloris zgodnjekrščanske cerkve z baptisterijem.

Korinjski hrib. Rekonstruierter Grundriß der frühchristlischen Kirche mit Baptisterium.

zidu mogoče ugotoviti starejšo (poznoantično) fazo poselitve hriba, ki ji je nato sledila izgradnja zidanih objektov.

Obrambnega zidu med stolpi kljub več sondam nismo ugotovili. Verjetno je zadostovala umetno nasuta terasa nad skalami, morda pa bodo kasnejša raziskovanja pokazala tudi na obstoj palisade.

Ostanki zgodnjekrščanske cerkve leže na dobro zaščiteni terasi tik pod skalnatim vrhom hriba. Orientirana je — z manjšim odklonom — proti vzhodu. Cerkveni kompleks sestavljajo ladja, narteks in stranski prostor z baptisterijem. Dolžina celote znaša 18 m, širina 9,2 m. Prezbiterialni del cerkve je nekoliko dvignjen. Tu smo našli tudi večji, pravilno oblikovan kamen, ki predstavlja morda ostanek ambona. Dobro je ohranjena apsida, ki zavzema celotno širino cerkvene ladje in je globoka 2,2 m. Na notranji strani je ohranjena klop za duhovščino. Glavni vhod v cerkev je bil na zahodni strani, dva stranska pa na prehodu naosa v prezbiterij. Levo od glavnega vhoda je v vogalu manjši, krožno zaključen prostor. Dolg je 2,2 in širok 1,8 m. Po legi kot dimenzijah se ujema s podobnim prostorom v cerkvi na Rifniku.[9] V severni polovici ladje je ohranjen estrih in deloma na severni steni tudi omet. V zahodni polovici stranskega prostora, ki je povsem odprt proti narteksu, smo odkrili pravokoten baptisterij, velik 1,7 × 1,3 m s pravokotno piscino. V JV vogalu narteksa smo našli obzidano grobnico, v kateri so bili ostanki štirih skeletov in pet lobanj. Pridatkov ni bilo.

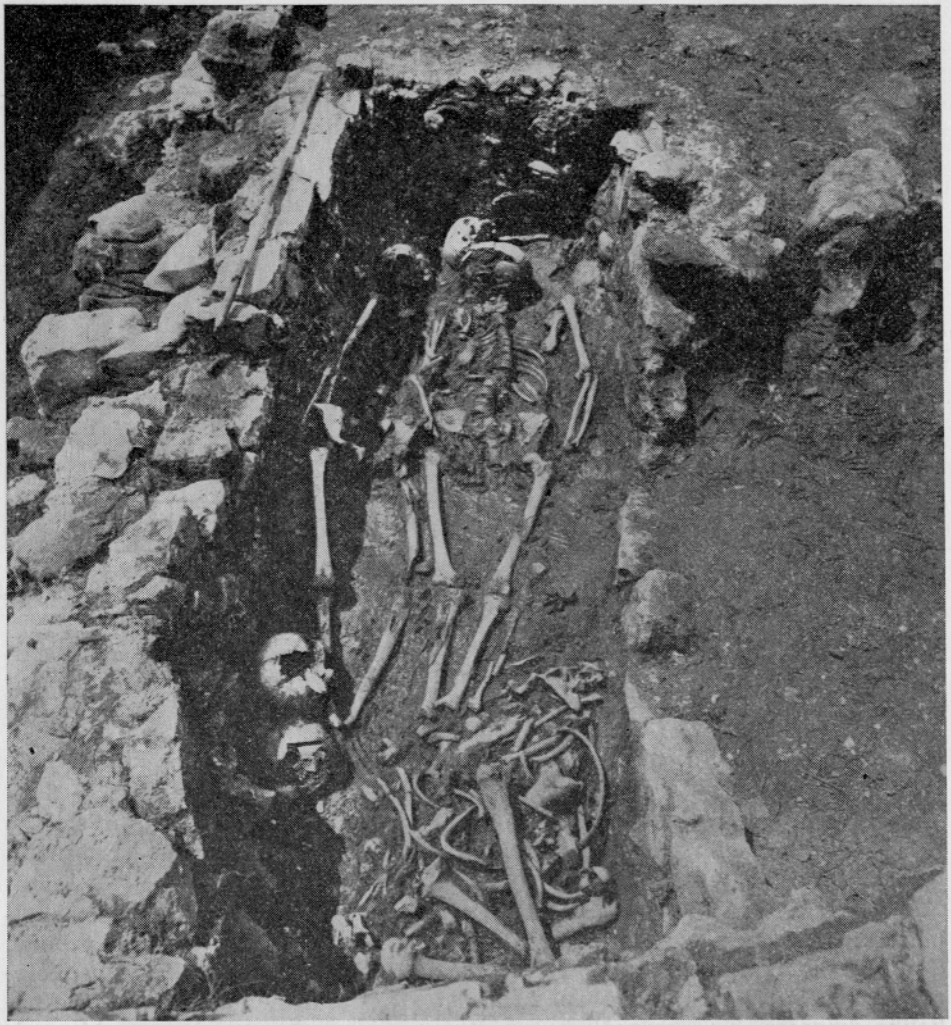

Sl. 10: Korinjski hrib. Zidana grobnica v jugovzhodnem delu narteksa.
Korinjski hrib. Gemauerte Grabkammer im Südostteil des Narthex.

S sondami smo ugotovili tudi nekropolo, ki leži na severnem pobočju hriba, nekaj deset metrov pod vrhom utrdbe. Izkopali smo izropano zidano grobnico s približnimi notranjimi merami 270 × 105 cm. Na obeh straneh grobnice smo zadeli na skeleta, od katerih smo v celoti odkopali le tistega na vzhodni strani. Bil je brez pridatkov.

Najdbe[10]

1. Pozlačena srebrna ptičja fibula. Trup je okrašen s poševnimi vrezi v tehniki klinastega vreza, na mestu očesa je vstavljen rdeč almandin.
2. Bronasta križna fibula.
3. Noga bronaste križne fibule.
4. Del bronaste okrogle ploščate fibule. Peresovina je železna.
5. Del bronastega uhana z zanko. Košarica ni ohranjena.
6. Del posrebrene železne spone z okrasom v obliki križa in krožci s piko v obrobljenem polju.
7. Železna ovalna pasna spona z okrasom tavširanih srebrnih paralelnih niti. Manjka trn za spenjanje.
8. Železna ovalna pasna spona. Manjka trn za spenjanje.
9. Železen predmet (pasna spona?).
10. Ostanki dvovrstnega koščenega glavnika. Okrašen je s krožci s piko in ob straneh z dvema polkrožnima linijama.
11. Del prečke dvovrstnega glavnika. Okrašen je s krožci s piko.
12. Del dvovrstnega glavnika. Okrašen je z vertikalnimi paralelnimi črtami ob robu, vmes pa so vzporedne, poševno se sekajoče črte.
13. Dvovrsten glavnik z deloma poškodovanimi zobci in štirimi železnimi zakovicami.
14. Dvovrsten glavnik z deloma poškodovanimi zobci in štirimi železnimi zakovicami.
15. Skrbno izdelano koščeno vretence. Spodaj in zgoraj okrašeno s krožci s piko. Močni sledovi uporabe.
16. Kamnito vretence. Sledovi daljše uporabe.
17. Svinčeno vretence.
18. Svinčena utež iz svitkasto zvitega svinčenega traku.
19. Jantarna jagoda temnordeče barve.
20. Steklena jagoda temno modre barve z rdečimi in svetlomodrimi pikami.
21. Del podolgovate steklene jagode svetlozelene barve.
22. Del bronaste ploščice z vrisanima koncentričnima krogoma.
23. Železna puščična ost s tulcem za nasaditev.
24. Železna puščična ost s trnom za nasaditev.
25. Železna puščična ost s trnom za nasaditev.
26. Železna puščična ost.
27. Železna puščična ost s trnom za nasaditev.
28. Železna puščična ost s tulcem za nasaditev. Nad robom ustja tulca je vidna luknja za pritrjevanje.
29. Železno rezilo. Zgoraj sta dve luknji za pritrditev ročaja. Ohranjena je še ena zakovica.
30. Člen železne verige.
31. Železna šivanka.
32. Železen predmet.
33. Železna sekira.
34. Železen predmet s polkrožnim rezilom.
35. Fragmentiran železen okov z dvema luknjama za pritrditev.
36. Del železnega okova. Ohranjena ena luknja.
37. Železno kresilo.
38. Železno strgalo s trnastim nastavkom za nasaditev.
39. Železen pravokotno ukrivljen predmet.
40. Del rezila železnih škarij.
41. Železen lemež, ojačan ob robovih rezila in po celi dolžini hrbta.
42. Železen sveder.
43. Železno orodje z rezili na konceh, ki stojita pravokotno drug na drugega.
44. Del železnega predmeta.
45. Železen predmet.
46. Železen predmet.
47. Železen ključ.

48. Železen ključ.
49. Železen nož s ploščatim nastavkom za ročaj.
50. Železen nož s ploščatim nastavkom za ročaj.
51. Železen nož s ploščatim nastavkom za ročaj.
52. Velik železen žebelj.
53. Del ustja steklenega kozarca svetlozelene barve.
54. Del ustja steklenega kozarca svetlozelene barve.
55. Del ustja steklenega kozarca svetlozelene barve.
56. Del ustja steklene posode temnozelene barve.
57. Del dna in ostenja steklenega kozarca svetlozelene barve. Okras vzporednih belih steklenih niti.
58. Del noge steklenega kozarca svetlozelene barve.
59. Noga in ostenje steklenega kozarca svetlozelene barve.
60. Del dna in ostenja steklene posode iz vijoličastega stekla.
61. Del ročaja steklene posode iz vijoličastega stekla.
62. Del ustja posode iz svetlordeče žgane gline. Na notranji in zunanji strani je rumeno zelena glazura.
63. Del ustja in ročaja vrča iz temnosivo žgane peskane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
64. Del ustja in ostenja skodele iz sivorjavo žgane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
65. Fragmentirano ohranjen lonec iz sivorjavo žgane peskane gline. Izdelan je bil na vretenu.
66. Ustje in del ostenja amfore iz sivordeče žgane gline.
67. Dno amfore iz sivordeče žgane gline.
68. Del ustja in ostenja lonca iz sivo žgane, peskane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
69. Del ustja in ostenja lonca iz sivo rjavo žgane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
70. Del ostenja lonca iz svetlorjavo žgane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
71. Del ostenja lonca iz sivorjavo žgane, peskane gline. Posoda je bila narejena na počasnem vretenu.
72. Del ostenja posode iz svetlorjavo žgane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
73. Del ustja in ostenja lonca iz sivorjavo žgane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
74. Del ustja posode iz sivorjavo žgane gline. Posoda je bila narejena na počasnem vretenu.
75. Del ustja in ostenja lonca iz sivorjavo žgane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
76. Del ustja in ostenja lonca iz sivorjavo žgane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
77. Del ustja in ostenja lonca iz sivorjavo žgane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
78. Fragmentirano ohranjen pokrov s čepkom na vrhu iz svetlorjavo žgane gline. Narejen je bil na vretenu.
79. Del roba in ostenja pokrova iz temnosivo žgane, peskane gline. Pokrov je bil narejen na vretenu.
80. Del ostenja posode iz sivorjavo žgane gline.
81. Del zgornjega roba in ostenja pokrova iz sivorjavo žgane, peskane gline.
82. Čep pokrova iz svetlorjavo žgane gline.

Najdeni so bili tudi številni novci, ki pa še niso v celoti določeni.

Druga točka v tem območju je Sv. Lambert pod Pristavo nad Stično. Leži na manjšem strmem hribu na nadmorski višini 643 m. Od leta 1933 je znan kot najdišče rimskega nagrobnika (*AIJ* 226), domačini pa locirajo sem grad »gospe s pristave«.[11]

Terenski ogled je pokazal, da je najdišče dvoplastno. Poleg poznoantičnih črepinj in puščice smo našli tudi precej srednjeveških in kasnejših črepinj. Pred kratkim je bil tu odkrit breški pfenig iz začetka 12. stoletja.[12]

Postojanka leži na do 22 m ozkem in okoli 100 m dolgem platoju. Na njegovi južni strani je cerkev Sv. Lamberta z vzidanim rimskim nagrobnikom. Poleg nje je nekdanja mežnarija in tik za njo ostanki srednjeveškega gradiča, saj je na tem prostoru vidna večja kamnita groblja, ki predstavlja najvišji del celotnega platoja. Za tem objektom je manjši raven plato, ki se na severni strani konča z nakazanim jarkom. Tu se nato greben spušča sprva počasi in nato vedno hitreje v dolino potoka Bukovice.

Celotna postojanka je naravno zelo dobro zavarovana — umetna obramba, razen na severni strani, kjer gre najverjetneje za jarek iz srednjeveškega obdobja, ni bila potrebna. Od hribovja na južni strani jo loči manjše sedlo.

Z ozirom na odmaknjeno in skrito lego ter majhno površino smemo misliti na pribežališče ali tudi začasno naselbino iz obdobja pozne antike in preseljevanja. Za stalnejšo poselitev govori predvsem del tubula.

Ta arheološka točka se močno razlikuje od Korinjskega hriba ter kasneje opisanega Limberka in je v nadaljevanju teksta pri obravnavi poteka ceste ne bomo več navajali. Vendar dobro dopolnjuje sliko poznoantične poselitve zahodne Dolenjske, kjer bi smeli domnevati še več točk s sorodnim značajem. Na to kažejo nekatere najdbe v prostoru med rimsko cesto Siscija—Emona in reko Savo (Arkadijev zlatnik, najden v Gorenjem Brezovem) ter enigmatično gradišče Gradec pri Blečjem vrhu.[13] Bližina deloma že raziskanih najdišč Roje pri Moravčah in Trbinc pa morda nakazuje tu od važnejših vpadnic odmaknjen večji zaveten teritorij.[14]

Najdbe

83. Železna puščična ost s tulcem za nasaditev.

84. Del ustja lonca iz temnorjavo žgane peskane gline. Posoda je bila narejena na počasnem vretenu.

85. Del dna in ostenja posode iz sivorjavo žgane peskane gline. Izdelana je bila na vretenu.

86. Del ostenja posode iz temnorjavo žgane peskane gline. Izdelana je bila na vretenu.

87. Del tubula.

Tretje najdišče, ki kaže izredne podobnosti s Korinjskim hribom, je Limberk nad Veliko Račno. Leži v verigi hribov, ki na zahodni strani spremljajo cesto Grosuplje—Zdenska vas. Je le nekoliko nižji od Korinjskega hriba (688 m). Z njega je prav tako odličen razgled, dobro se vidita poznoantični utrdbi Korinjski hrib in Golo.

Halštatsko gradišče na hribu je v začetku tega stoletja ugotovil J. Pečnik, ki točko arheološko prvi omenja.[15] B. Saria je tukaj našel z malto vezan zid, ki je bil grajen na močnem suhem zidu. Na osnovi nekaterih najdb (antične črepinje, fibula in novec cesarja Aleksandra Severa) je domneval poznoantično postojanko s funkcijo signalne postaje.[16]

Večkratni ogledi najdišča, podatki in najdbe, ki sta jih ljubeznivo odstopila Ž. Šmit in S. Kokole, ter primerjava z izsledki na Korinjskem hribu so omo-

gočili, da smo precej razjasnili sliko te utrdbe v času pozne antike in preseljevanja.

Na vzhodni strani daljše ravnice z nadmorsko višino 640 m je ca. 200 m dolg in do 60 m širok skalnat plato. Nad dolino se dviga za več kot 350 m. Svoj vrh na SV strani doseže z »akropolo«, ki je ločena od spodnjega dela z manjšim okopom. Večji del utrjenega prostora leži na obsežnem prostoru JZ od »akropole«. Na vseh straneh je postojanka naravno odlično zavarovana (na SV in J strani navpične skalne stene), najlažje pa je dostopna na JZ strani. Okop je dobro viden prav tu in na SZ strani. Z malto vezanega zidu, ki ga omenja Saria, brez izkopavanj ni mogoče ugotoviti, takšen zid je viden le v ruševinah cerkve Sv. Ruperta, katere ostanki in obzidje okoli njih leže na samem vrhu.[17]

Na zahodni polovici spodnjega platoja so vidni ostanki neke zgradbe, ki je dolga ca. 12 m. Na njeni vzhodni strani so ruševine apside, na severni pa ozek stranski prostor. Orientirana je skoraj pravilno vzhod-zahod. Nedvomno gre za ostanke zgodnjekrščanske cerkve, ki ima skoraj identičen tloris kot cerkev na Korinjskem hribu. Na površini ni mogoče zaslediti narteksa, podobno kot ta pred izkopavanjem ni bil viden tudi na Korinjskem hribu.

Na površini obrambnih stolpov ni opaziti. Nekaj mest ob robu naselbine sicer kaže na umetno planiranje terena, vendar brez izkopavanj ni mogoče trditi, da gre za ostanke arhitekture. Zelo verjetno pa obrambni stolpi niti niso bili potrebni, kajti skalne stene, ki plato obdajajo, so še izrazitejše kot na Korinjskem hribu. Večjo obrambno napravo bi smeli domnevati na »akropoli«, vendar je bila ta z gradnjo cerkve Sv. Ruperta toliko spremenjena, da danes ni mogoče o njej reči ničesar.

Najdbe

Razen novca Aleksandra Severa, ki ga navaja že Saria, so bili najdeni še novci Antonina Pija, Konstantina, Valentinijana ali Valensa, Gracijana, Teodozija in Arkadija. Poleg teh še en težko določljiv novec iz prvega do tretjega stoletja in sprimek treh novcev iz druge polovice četrtega stoletja.[18]

88. Železna triroba puščica s trnastim nastavkom za nasaditev.
89. Miniaturna železna sekira.
90. Železna zajemalka s tordiranim ročajem.
91. Del ušesa železne sekire.
92. Železna igla s poševno nagnjeno sploščeno glavo.
93. Železen predmet (babica?) z masivnim zgornjim delom in dolgim trnastim nastavkom.
94. Bronast trakast jeziček, na katerega je z bronasto zakovico pritrjen drugi, krajši, ornamentiran z dvema črtama.
95. Del bronastega masivnega predmeta.
96. Svinčeno vretence.
97. Del ustja manjše sklede iz sivorjavo žgane porozne gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
98. Del ustja lonca iz sivorjavo žgane in z drobnim peskom mešane gline. Posoda je bila narejena na vretenu.
99. Del ustja lonca iz sivočrno žgane porozne gline. Posoda je bila narejena na počasnem vretenu.
100. Del ustja lonca iz sivorjavo žgane porozne gline. Posoda je bila narejena na počasnem vretenu.

101. Del dna posode iz sivorjavo žgane porozne gline. Posoda je bila narejena na vretenu.

102. Del dna posode iz rjavo žgane gline s primešanimi redkimi zrnci peska. Posoda je bila narejena prostoročno.

Za datacijo obravnavanih postojank imamo na voljo arhitekturo izkopano na Korinjskem hribu in drobne najdbe iz vseh treh najdišč.

Sledovi zgradb ne nudijo posebno zanesljivih kronoloških opor. Pri današnjem stanju raziskanosti lahko rečemo, da so bili zidani objekti zgrajeni istočasno po enotnem konceptu. Od celote odstopa le stolp št. 1, ki kaže dve fazi gradnje in se tudi po dimenzijah loči od drugih stolpov. Začasno smemo domnevati, da je bil zgrajen pred ostalimi objekti in je morda služil kot zavetišče stražarjem (leži najvišje na hribu). To domnevo podpirajo nekatere starejše antične najdbe, pridobljene pri izkopavanjih. Vendar je bil stolp v uporabi daleč v 6. stoletje, kar dokazuje prav tu najdena posrebrena spona s križem.

Tudi datuma izgradnje drugih stolpov in cerkve danes ni mogoče zanesljivo določiti. Kot zanimivost omenjamo podatek, da se stolpi s svojimi merami — razen zgoraj omenjenega in tistega z vodnim zbiralnikom — povsem ujemajo z obrambnim stolpom izkopanim na Križni gori.[19] Žal tudi ta ni natančneje datiran, kaže pa na enotno koncipirano arhitekturo — dejstvo, ki je pomembno za nadaljnja izvajanja o tu obravnavani cesti. Tudi sama tehnika gradnje ni tako značilna, da bi pripomogla k točnejšemu datiranju. Podobno zasledimo skoraj pri vseh naših raziskanih poznoantičnih utrdbah (Rifnik, Vranje, Ajdna idr.).

Kot značilnejši del arhitekture preostane le zgodnjekrščanska cerkev. Po tlorisni zasnovi ji je v vzhodnoalpskem krogu najbližja cerkev iz Laubendorfa.[20] Dolenz jo je datiral v sredino 6. stoletja, ker pa je le domneva, zgrajena na hipotezi, da so sem pribežali škofje iz Teurnije.[21] Kljub nekaterim oporekanjem pa se večina avtorjev vendarle opredeljuje za datacijo v 6. stoletje.[22]

Prav tako je v 6. stoletje datirana zgodnjekrščanska cerkev iz Lienz-Patriasdorf (St. Andreas).[23] Tudi pri tej je klop za duhovščino prislonjena na notranjo stran apside. Nima pa stranskih delov.

Po razporeditvi prostorov korinjska cerkev močno spominja na rifniško.[24] Glavna razlika je v tem, da ta nima apside, zbližuje pa ju poleg nenavadno podobnih dimenzij predvsem polkrožen prostor z dosedaj neugotovljeno funkcijo v severozahodnem delu ladje.

V Sloveniji je korinjski po tlorisni zasnovi podobna tudi cerkev na Ajdni (prav tako brez apside).[25] Seveda predstavljata obe zadnji paraleli, tipološko gledano, starejšo fazo v razvoju teh cerkva. Glede na apsido je korinjski podobna tudi cerkev v Velikih Malencah.[26] Žal je bila ta slabo ohranjena in ne dovolj izčrpno objavljena, da bi ju smeli primerjati. Ima pa podoben položaj, saj je ležala znotraj velikega in strateško izredno pomembnega kastela, kjer razen obrambnih stolpov in cerkve dosedaj niso bili odkriti drugi zidani objekti.[27]

V Bosni in Hercegovini, kjer je podobna grupacija prostorov prav značilnost, smo izbrali za sedaj le dve primerjavi.[28] Prva je ne v celoti izkopana cerkev v vasi Šiprage, druga v vasi Klobuk z baptisterijem na istem mestu, kot ga ima korinjska cerkev.[29] Seveda bi v tem prostoru lahko našli še več

dobrih primerjav za celotni cerkveni kompleks, kar pa je naloga obširnejše obravnave najdišča.

Zelo malo vemo o fazi pred izgradnjo kamnitih objektov na Korinjskem hribu. Več najdb 4. stoletja (predvsem novci in fibule) govori njej v prid, vendar jo je močno zabrisala izgradnja zidane arhitekture. Le na enem mestu (pod stolpom št. 2) smo dobili ostanek starejše lesene zgradbe, ki je segala pod zid stolpa. Žal v njej razen glavnika (št. 12) ni bilo značilnejših najdb in je ne moremo natančneje datirati.

Izkopano gradivo s Korinjskega hriba je zelo pestro in številno. Tu predstavljamo le izbor značilnejših najdb, ki časovno natančneje določajo nastanek in propad višinske utrdbe.

Dobro opredeljive so štiri fibule, ki smo jih uvrstili v ta izbor. Najstarejša med njimi (št. 2) sodi po Kellerjevi razvrstitvi v tip 1 (od 290—320 n. š.).[30] Tudi ostanek druge (št. 3) je dovolj značilen, da fibulo lahko postavimo v Kellerjevo četrto skupino, ki je datirana v čas 6.—8. desetletja 4. stoletja.[31] Podobne fibule najdemo v bližnji Emoni (npr. na prostoru starokrščanskega centra).[32] Mnogo kasnejša je pozlačena srebrna ptičja fibula (št. 1). Po svoji formi kot tudi tehniki sodi v konec petega ali morda tudi že začetek šestega stoletja. Najbolj ji je podobna fibula iz Akvileje, ki jo je objavil Z. Vinski in datiral v prvo polovico 6. stoletja.[33] V njej vidi domnevno alamansko sled. Obe fibuli kažeta na isto delavnico, ki je verjetno obstajala nekje na prostoru, ki ga nakazujeta obe najdišči. Po obliki se precej ločita od zahodnejših primerov ptičjih fibul, ki jih je tipološko predstavila G. Thiry.[34] Naši fibuli sta oblikovno precej podobna tudi oba primerka iz najdišča Han Potoci, kjer pa je okras izdelan v drugačni tehniki. Datirani sta v čas vlade Teoderika.[35]

Še kasnejša je fragmentirana okrogla ploščata bronasta fibula (št. 4). Podobne so bile v vzhodnoalpskem prostoru odkrite na Rifniku, Kranju, Invillinu idr., pripadajo pa drugi polovici 6. stoletja.[36]

V ta čas bi smeli datirati tudi fragmentiran bronast uhan s košarico (št. 5), ki ima najboljše analogije prav v poznih primerkih tega okrasa z najdišč Rifnik, Bled in Teurnia, če naštejemo samo najbližje.[37]

Prav tako pozen je ostanek majhne posrebrene železne pasne spone z vrezanim križem in petimi krožci s piko v uokvirjenem polju. Neposrednih analogij zanjo nimamo. Podobne zasledimo na različnih najdiščih od Palestine do Porenja.[38] Posebej zanimiva je razmeroma pravilna trikotna oblika, za razliko od analogij, ki imajo mnogo bolj razčlenjeno formo z izrazitimi poudarki na treh mestih z zakovico.

Železna pasna spona št. 8 predstavlja na našem prostoru razmeroma redko najdbo. Oblika je sicer dokaj značilna in razširjena (npr. Kranj), manj pa okras. Po nekaterih analogijah jo lahko datiramo v čas okoli leta 500.[39]

Med značilnejšimi predmeti moramo omeniti več kosov delno ohranjenih dvovrstnih glavnikov (št. 10—14). S tipičnim okrasom krožcev s piko ter vertikalnih in poševno se križajočih črt podrobneje niso določljivi. Večinoma jih lahko pripišemo 6. stoletju, čeprav bi utegnili biti nekateri med njimi tudi nekoliko starejši. Dobre primerjave zanje imamo v grobiščih Dravlje, Kranj in Rifnik.[40]

Med bolje datirane predmete sodi tudi temnomodra steklena jagoda z okrasom svetlomodrih (belih?) in rdečih pik (št. 20). Enake so bile najdene na

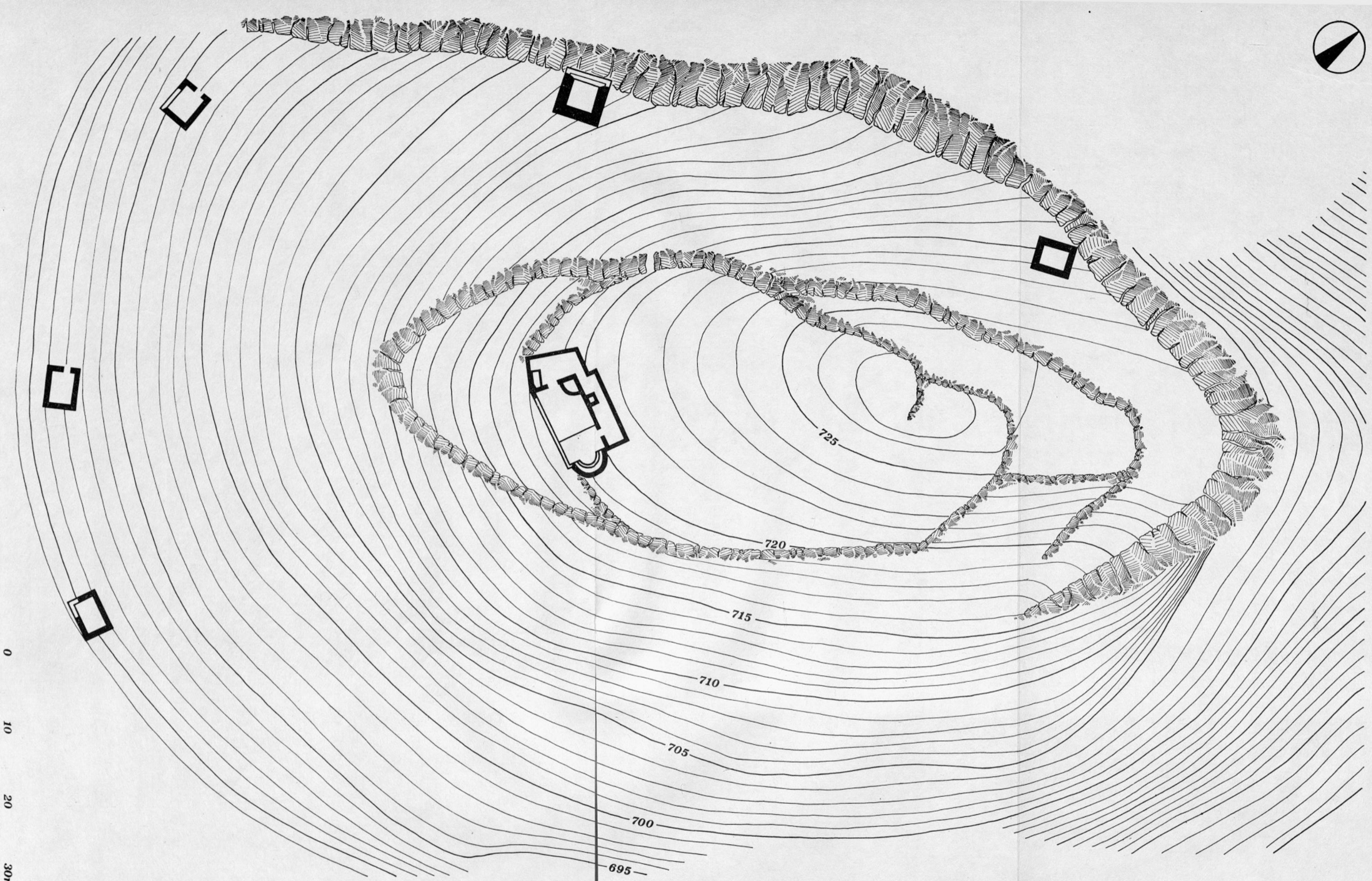

Sl. 11: Korinjski hrib. Geodetski posnetek z vrisanimi arhitekturnimi ostalinami.
Korinjski hrib. Geodätische Aufnahme mit eingezeichneten Architekturresten.

vzhodnogotskih grobiščih Dravlje in Viminacium-Burdelj.[41] Omenimo lahko tudi steklene jagode iz knežjega groba Laa a. d. Thaya (druga polovica 5. stoletja.).[42]

Med orožjem omenjamo na prvem mestu puščične osti, ki so po svoji obliki tipične za čas preseljevanja. Trirobe osti (št. 23) so značilnost večine naših utrjenih višinskih postojank (Vranje, Rifnik, Šumenje, Limberk idr.), puščična ost št. 28 pa ima najboljše primerjave v kranjski nekropoli.[43] Ploščati, rombično oblikovani osti (št. 23) je zelo podoben primerek iz Invillina.[44] Posebej izstopa ost št. 27. V naših najdiščih zanjo ni bilo mogoče dobiti primerjav, enako oblikovana sulična ost je bila najdena na alamanskem najdišču Hammelburg v grobu iz druge polovice 5. stoletja.[45] Zanimiva je tudi sekira, ki je v taki obliki bila do sedaj pri nas neznana. Še najbolj podoben ji je fragment sekire z Limberka, ki ga objavljamo pod št. 91. Sorodna sekira je bila pred nedavnim odkrita pri podvodnih raziskovanjih Ljubljanice (neobjavljeno).[46] Zelo podobna je bila najdena v langobardskem grobišču Hegyko.[47] Tudi različno orodje in drugi železni predmeti so številno zastopani. Najprej izpostavljamo nekaj primerkov, pri katerih do sedaj ni bilo mogoče ugotoviti funkcije, imajo pa dobre analogije prav v gradivu utrjenih višinskih postojank. Najprej veliko trikotno oblikovano rezilo z dvema zakovicama (št. 29). Najdenih je bilo nekaj primerkov, ki nekoliko variirajo v velikosti. Podobna rezila so bila ugotovljena že prej na Vranju in Tinju nad Loko pri Žusmu, skupaj z gradivom 6. stoletja.[48] Tudi analogije za dva značilna železna okova (?) št. 35, 36 so bile ugotovljene v prej navedenih najdiščih, kjer so bili najdeni kot zadnji predmeti v hišah in tako datirani v čas 6. stoletja.[49] Odkriti so bili tudi v naselbinskem gradivu z Rifnika ter v grobiščih v Teurniji in Schwechatu.[50] Posebno pomembna je najdba železnega lemeža (št. 41), ki smo ga izkopali v stolpu št. 3 skupaj s poznim Justinijanovim novcem. Pomembna je predvsem zato, ker potrjuje datacijo po obliki enakega, že prej odkritega lemeža s Tinja nad Loko pri Žusmu in morda tudi nekoliko manj podobnega iz Unca.[51]

Drugo železno orodje zrcali predvsem pisano podobo vsakdanjega življenja v času, ko so bile utrdbe dokaj izolirane in zato v precejšnji meri avtarkično naravnane. Med sedaj evidentiranim gradivom lahko omenimo svedre, nože, igle, škarje, šivanko, orodje za strojenje kože (enako najdeno na Tinju v plasti 6. stoletja) idr.

Tudi stekleni izdelki so zastopani na najdišču. Poleg ostankov okenskega stekla pri cerkvi imamo še običajne poznoantične steklene kozarce (št. 53, 54, 55, 57) in nekaj kosov vijoličastih steklenih posod (št. 60, 61). Za nas so posebej zanimivi kozarci na nogi, ki so zastopani z več primerki. Dokaj številni so v kranjskih grobovih ter naselbinskem gradivu na Vranju in Invillinu.[52] Čeprav segajo začetki njihove izdelave daleč nazaj, so pri nas vendarle najpogosteje najdeni v poznih plasteh iz obdobja preseljevanja. Tudi na Korinjskem hribu smo jih našli v kompleksih, ki so vsebovali najkasnejše predmete.

Največji del najdb predstavlja keramično posodje. Naš izbor številčno ne ustreza izboru bronastih in železnih predmetov, ker nam keramika pri današnjem stanju raziskanosti še ne more tako zanesljivo pripomoči k natančnejši dataciji. Vendar upamo, da bo po končani obdelavi lončenega gradiva mogoče v marsičem dopolniti sedanja izvajanja, saj ima mnogo posod dobre primer-

jave v že raziskanih sorodnih postojankah. Najboljše analogije imamo nedvomno v gradivu bližnje Križne gore, bolj oddaljene Ajdne ter Invillina.[53] Pri tem mislimo predvsem na ornament, posebej na kombinacijo glavničastega ornamenta in valovnice ter s horizontalnimi črtami predeljenih pasov valovnic. Podobne forme ustij ter celih posod zasledimo seveda pri številnih drugih sorodnih najdiščih (Rifnik, Vranje, Tinje idr.), vendar bo mogoče opraviti vse potrebne analize šele, ko bo urejeno celotno keramično gradivo Korinjskega hriba. Posebej omenjamo le ostanke manjših amfor (št. 66, 67), ki imajo najboljše primerjave prav v odlično ohranjenih primerih z Vranja in Rifnika.[54] Te lahko na omenjenih najdiščih zanesljivo datiramo v pozno 6. stoletje, saj so bile odkrite v zaključenih plasteh, ki kažejo na nenadni konec naselbin.

Na kratko se ozrimo še na drobno gradivo, ki je bilo najdeno na Sv. Lambertu in Limberku. S prvega je potrebno omeniti železno puščično ost (št. 83), ki je podobna št. 23 s Korinjskega hriba in nedvomno sodi v čas preseljevanja. Preseneča najdba dela tubula (št. 87) s tega najdišča, ki je po izdelavi identičen s tistimi s Korinjskega hriba. Med gradivom z Limberka izstopa poleg že prej omenjene železne sekire še triroba puščica (št. 88) z dobro analogijo v št. 24 s Korinja, ki kaže na podobno usodo najverjetneje v istem času. Tudi železna igla (št. 92) ima najboljše primerjave v gradivu Korinjskega hriba.

Tako ostanki drobne materialne kulture poleg novcev in še neizkopane podobne zgodnjekrščanske cerkve na Limberku močno zbližujejo Korinjski hrib in Limberk. Vsaj v zadnji fazi svojega obstoja (6. stoletje) sta bili obe postojanki poseljeni iz istega razloga (varstvo ceste), kot bomo skušali pokazati v nadaljevanju teksta.

Poizkusimo sedaj na kratko povzeti rezultate izkopavanj na Korinjskem hribu ter rekonstruirati poselitev v antičnem obdobju in času preseljevanja ljudstev.

Zelo malo je elementov, ki bi izpričevali začetek rimskodobne poselitve. Močno obrabljeni novci prvega in drugega stoletja, ostanki dveh fragmentiranih zgodnjih fibul in nagrobnik iz druge polovice drugega stoletja so dosedaj edine najdbe, ki nakazujejo zgodnjerimsko poselitev. Če je do te dejansko prišlo, je bila vsekakor zelo skromna. Stvarnejša se zdi druga možnost; zgodnejši drobni predmeti in novci so bili last kasnejših poznoantičnih prebivalcev postojanke, nagrobnik pa uporabljen kot spolija. Strnjenih kulturnih plasti iz časa zgodnjerimskega obdobja na do sedaj raziskanem prostoru nismo našli, vse prej omenjene najdbe so sporadične.

Obsežnejša poselitev nastopi konec 3. stoletja ali pa morda šele v drugi polovici 4. stoletja. Tudi redke najdbe iz tega časa niso bile najdene v strnjeni kulturni plasti, tako da na osnovi posameznih predmetov in novcev ne moremo izreči dokončne sodbe. Verjetno se zdi, da je bil hrib koncem 3. stoletja in v 4. stoletju uporabljen kot pribežališče, frekvenca obiskov pa se je zvečala prav koncem 4. stoletja in kasneje. Domnevati smemo, da je bila oblika poselitve periodična vse do časa, ko so bili na hribu zgrajeni zidani obrambni stolpi in v sredini zgodnjekrščanska cerkev.

Tudi pri zadnji, po najdbah in arhitekturi najbolje raziskani fazi, nimamo zanesljivih elementov za njen začetek. Glede na izpovednost materiala se ponujata dve možnosti: a) izgradnja konec petega ali v začetku šestega stoletja, ko so Vzhodni Goti pod Teoderikom utrjevali pomembnejše dohode v Italijo;

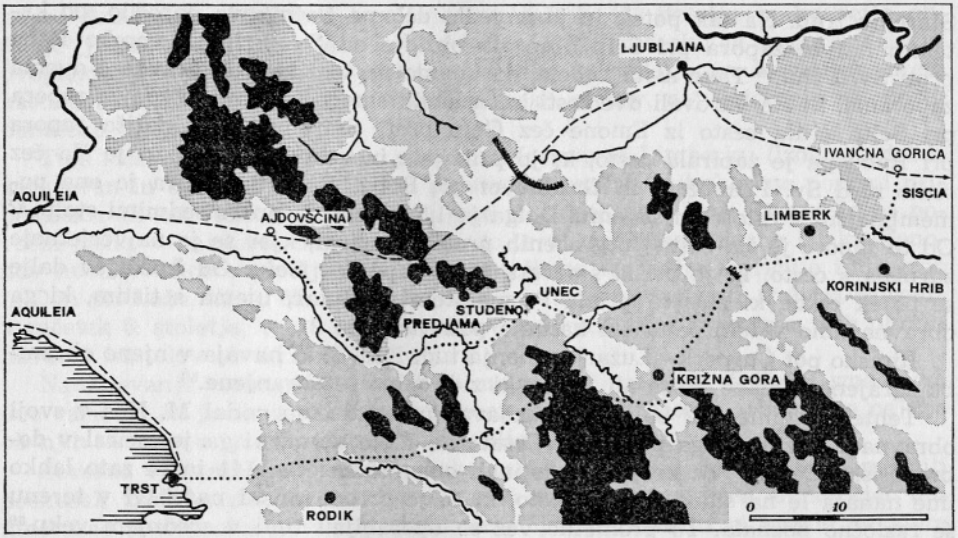

Sl. 12: Del itinerarske ceste Siscija—Akvileja in južno od nje vrisana obravnavana trasa (pikčasto) z dvema variantama.

Teil der Itinerarstraße Siscia—Aquileia und südlich davon die eingezeichnete erörtete Trasse (punktiert) mit zwei Varianten.

b) trdnjava je bila zgrajena v času bizantinsko-gotskih vojn (535—553). Drobnih najdb žal ne moremo datirati na desetletje natančno, zato prideta v poštev obe možnosti.

Tudi na Limberku bi smeli poleg prazgodovinske poselitve domnevati vsaj dve kasnejši fazi. Prvo določujejo predvsem številni novci 4. stoletja, o drugi pa priča za sedaj le nekaj značilnejših železnih najdb in na površini vidni temelji zgodnjekrščanske cerkve, ki se v grobem ujemajo z že raziskano na Korinjskem hribu. Elementi za etnično določevanje manjkajo.

Ob raziskovanjih na Korinjskem hribu smo si pogosto zastavljali vprašanje o vzroku nastanka tako specifične oblike postojanke (mislimo predvsem na obdobje, ko je bila zgrajena zidana arhitektura). Rekognosciranja bližnjih arheoloških točk (predvsem Limberk) in ogled najbližjega dela na terenu ugotovljenih italskih zapor (Claustra Alpium Iuliarum) pa so nakazovali potek neke važnejše ceste, ki so jo kontrolirali in varovali enotno zasnovani kasteli na Korinjskem hribu, Limberku in Križni gori. Približen potek te ceste je bil v arheološki literaturi že domnevan, v prid njenemu obstoju pa govore poleg naših zgoraj opisanih raziskav tudi nekateri momenti, ki jih je mogoče izluščiti iz dosedanjega arheološkega poznavanja tega prostora.

Del te ceste sta vrisala v karto rimskih cest in utrdb na Kranjskem že Premerstein in Rutar.[55] Potekala naj bi od odcepa z itinerarske ceste pri Ivančni gorici mimo naselij Krka in Ceste do Rašice. Tu bi se priključila na cesto Grosuplje—Kočevje. Pri Velikih Laščah bi zavila proti Lužarjem in dalje proti

Staremu trgu. Na tak potek ju je navedlo deloma Pečnikovo poročilo, po katerem naj bi zapora pri Selu obsegala obzidje od Sv. Primoža, preko Roba proti Sv. Urhu.[56] Tako nista vedela, da imamo na tem mestu opravka z dvema zaporama, ki sta varovali dve cesti iz različnih smeri. In sicer je krajša zapora pri Selu ščitila cesto iz Emone čez Golo proti Staremu trgu, daljša zapora pri Robu pa je zapirala cesto, ki je prihajala iz vzhodne smeri in je šla čez sedlo med Sv. Primožem in Gradiščem pri Robu. Prav ta zapora je ena pomembnejših v celotnem sistemu. Dolga je 1,5 km in ojačana s sedmimi stolpi.[57] Od te zapore je šla cesta po grebenih proti Lužarjem, kjer se je najverjetneje združila s cesto, ki je prišla s severa skozi zaporo v Selu. Od Lužarjev dalje se potek ceste, ki sta jo opisala Premerstein in Rutar, ujema s tistim, ki ga obravnavamo v tem sestavku kasneje pod varianto 2.

Rimsko pot Čušperk—Lužarje omenja tudi KLDB, ki navaja v njeno obrambo zgrajene Rimske šance ali Ajdovski zid, delno še ohranjene.[58]

Tehten argument k boljšemu poznavanju te trase je podal M. Kos v svoji obravnavi salzburškega posestva »Ceszt« na Kranjskem, ki ga je lociral v dobrepoljsko Cesto.[59] Ta kraj se v listinah omenja že leta 1141 in se zato lahko ime nanaša le na staro rimsko cesto, ki se je pri slovanski naselitvi v terenu še razločno poznala. To prometno vez so uporabljali tudi v srednjem veku.[60]

Nekatere kasnejše omembe te ceste ponavljajo napako, ki sta jo naredila že Premerstein in Rutar, saj se oslanjajo na njuno poročilo.[61] Poteka ceste v potankostih ni mogoče rekonstruirati, saj z izjemo dveh točk (Rob, Cesta) na terenu ni bila ugotovljena in bo zato potrebno počakati na natančne topografske raziskave in sondiranja cestišča. V grobem pa je njen potek jasen. Določuje ga poleg prej omenjenih točk v prostoru še izhodišče v Ivančni gorici, konfiguracija terena in arheološke postojanke ob tej trasi. Časovno se pri tem pregledu omejujemo na obdobje pozne antike in preseljevanja ljudstev, ko ta cesta zaradi strateške pomembnosti polno zaživi, kar dokazuje predvsem sistem obravnavanih utrdb ob njej.

Pred nadaljnjimi izvajanji se moramo nekoliko pomuditi ob Križni gori, strateško izredno pomembni postojanki. Ta leži v bližini križišča štirih cest, ki jih zapirajo zapore pri Selu, Robu, Benetah in Prezidu. Ne glede na to, kje je potekalo nadaljevanje obravnavane ceste proti zahodu, severno ali južno od cerkniškega jezera, vsekakor je bilo pod kontrolo te dominantne postojanke.

Kot arheološka točka je dosegla svoj prvi vrh že v prazgodovinskem obdobju in pretežno njemu so bila namenjena tudi sistematična raziskovanja v bližnji preteklosti.[62] Pri sondiranju na vrhu nekdanjega gradišča pa so odkrili številne sledove iz obdobja, ki nas na tem mestu zanima.[63] Najdeno gradivo je že dolgo publicirano, potrebno se mi zdi podčrtati nekaj elementov, ki so pomembni za naša izvajanja. Na nekaj mestih je bilo odkrito obzidje (na enem mestu tudi dvojno) in na južni strani obrambni stolp, ki je identičnih dimenzij kot trije obrambni stolpi na Korinju. Izkopano gradivo ima odlične analogije prav na Korinjskem hribu. Na prvem mestu je potrebno omeniti grobo kuhinjsko keramiko, ki je bila tako oblikovana in s takšnim okrasom najdena v notranjosti in neposredni bližini obrambnih stolpov na Korinju. Na Križni gori je bilo prav tako izkopano železno orodje s polkrožnim nazobčanim rezilom (na Korinju št. 28), ustje in dno amfore (na Korinju št. 64 in 67). O dataciji v 5. in 6. stoletje pričajo fragmenti terre sigilate chiare.[64] Najden je bil

novec Anastazija, ki dobro izpričuje čas začetka 6. stoletja in kasnejše obdobje (je prevrtan). Prav tako kot na Korinju in Limberku je mogoče razločiti dvoplastnost obravnavanega obdobja (najdbe 4. stoletja in kasnejše). Sredi kastela bi smeli pričakovati zgodnjekrščansko cerkev, najverjetneje na mestu današnje.

Tudi sicer je postojanka zelo podobna Korinju in Limberku (izoliran, dobro zavarovan in daleč viden hrib), ki po svojem značaju nikakor ne pomeni pribežališča ali od važnejših cest oddaljene in skrite naselbine. Danes še ni povsem jasno, v kakšnem odnosu je bila do te utrdbe naselbina na Ulaki (Zenonov novec).[65] Gosto poseljenost tega strateškega teritorija izpričuje tudi grob iz Dan pri Ložu, ki ga M. Slabe datira v čas druge polovice 5. stoletja oziroma v začetek 6. stoletja, v čas torej, v katerem domnevamo izgradnjo treh obravnavanih kastelov ob tej cesti.[66]

Nadaljevanje ceste proti zahodu je mnogo bolj nejasno. Odločili smo se za dve varianti, ki ju deloma opravičujejo omembe starih cest, arheološke najdbe ob njih in njihove povezave z najdišči dalje na zahodu.

Severna varianta — Njenega poteka na tem mestu v detajlih ne bomo niti poskušali zasledovati. Za izhodiščno točko vzamemo najdišče Unec, kjer domnevamo postojanko iz časa preseljevanja ljudstev. Na to bi kazale nekatere najdbe, ki se brez natančnejših podatkov vežejo na ta kraj. To je predvsem bronasta pasna spona s ščitastim trnom (danes v Narodnem muzeju v Ljubljani).[67] Morda bi sodilo v kasnejši čas, kot smo mislili do sedaj, tudi pri Uncu najdeno železno poljedelsko orodje.[68] Nekateri kosi spominjajo na tiste iz depoja s Tinja nad Loko pri Žusmu, lemež pa na tistega s Korinjskega hriba.[69] Če navedene najdbe dopuščajo možnost obstoja postojanke iz tega časa, bi prišel v poštev kot lokacija zanjo Stari grad s svojo strateško in obrambno lego ter nekaterimi arheološkimi najdbami.[70] To bi potrjevale tudi pri ogledu vrha hriba najdene črepinje, ki jih še najlažje pripišemo poznoantičnemu obdobju. Na pobočjih hriba omenjajo antične grobove.[71] Od Unca dalje je najverjetnejša trasa ceste preko Planine, Studenega in Landola na Razdrto in v Vipavsko dolino. Ta se zdi verjetnejša od spodaj obravnavane južne variante. Posredno kažejo nanjo najdbe 5. in 6. stoletja: v Studenem novec Anastazija, v Predjami pa bogate ostaline 5. in deloma 6. stoletja.[72]

Južna varianta — Ta bi potekala od Lužarij proti Staremu trgu (za ta odsek glej detajlnejši potek pri M. Urleb) čez Javornike do Pivke in preko Divače v Trst oziroma Akvilejo.[73] Ali je v ta čas segala še postojanka Rodik, ki leži blizu te trase, danes ni mogoče zanesljivo trditi.[74] Varianta te ceste je nedvomno funkcionirala določen čas kot manj pomembna rimska cesta.[75] Niso pa bile ob njej odkrite najdbe, ki bi dovoljevale domnevo, da je ta odsek v času preseljevanja ljudstev predstavljal nadaljevanje ceste Ivančna gorica—Lužarji.

Na tem mestu tudi ne moremo povsem mimo pohoda Langobardov v Italijo leta 568, ki je bil v literaturi deležen že številnih polemičnih zapisov.[76] Smiselno se mi zdi opozoriti, da na delu poti, po kateri je do sedaj večina avtorjev domnevala pohod Langobardov (Emona—Hrušica—Ajdovščina), niso bili — kljub izkopavanjem — odkriti pozni elementi, ki bi dokazovali, da so obcestne postojanke funkcionirale v tem obdobju. V mislih imam predvsem trdnjave iz sistema italskih zapor (Vrhnika, Hrušica, Martinj hrib, Lanišče).[77] Najkasnejše najdbe segajo v začetek 5. stoletja in še te so povsem sporadične.[78]

To pa pomeni, da ta prometna žila iz za sedaj neugotovljenih vzrokov ni bila več v rabi ali pa vsaj ne tako intenzivno uporabljana kot prej. Skoraj nemogoče se zdi, da bi takšni premiki ljudstev, kot so to bili pohodi Vzhodnih Gotov in Langobardov, ne bili pustili najmanjših sledov v materialni kulturi postojank, ki so ležale tik ob poti. V primeru, da cesta res ni bila več v rabi — potrdile ali ovrgle bodo to lahko le sistematične objave vsega izkopanega gradiva naštetih postojank — bo potrebno poiskati drugo komunikacijo. Zgoraj obravnavana trasa se ponuja kot najprimernejša — in kar je najvažnejše — njeno aktualnost dokazujejo preliminarno predstavljene najdbe.

Raziskovanja Korinjskega hriba so odprla nove poglede na vlogo Notranjske v času preseljevanja ljudstev. Tukaj nakazane in deloma le podčrtane probleme bo potrebno v marsičem razjasniti. Pomemben nov prispevek pomeni dejstvo, da so bile točke Korinjski hrib, Limberk in Križna gora eksponirane strateške utrdbe. Raziskave v njihovi notranjosti in ob trasi tukaj nakazane ceste bodo zato posegle v žarišče pomembnih dogajanj 5. in 6. stoletja.

[1] Najdišča: Javor (M. Guštin, T. Knific, *Arheološki vestnik (AV)* 24 (1973) 831 ss, Gorenje Brezovo (S. Rutar, *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko (IMK)* 9 (1899) 45, Stična *(Arheološka najdišča Slovenije* (1975) *(ANSl)* 198, M. Slabe, *Varstvo spomenikov (VS)* 24 (1982) 190, prva omemba najdb na Limberku (B. Saria, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo (GMDS)* 20 (1939) 147 s.

[2] I. Puš, *VS* 23 (1981) 227; isti, *VS* 25 (1983) 205.

[3] J. Pečnik, *IMK* 4 (1894) 11.

[4] Ib. Pri današnjem stanju raziskanosti je zanimivo kontrolirati Pečnikov razmeroma obširen opis. Ker je bil doma v sosednji Cesti, je bil Korinjski hrib eno izmed njegovih prvih odkritij. Obiskal ga je torej v času, ko še ni imel veliko arheoloških izkušenj. Tako pravi: *»Nasipa ni nobenega...«* (nasip se še danes zelo dobro pozna, predvsem na jugozahodni in zahodni strani), *...»v zemlji izkopane luknje, ki so bile na okroglo obzidane«...* (pravokotni obrambni stolpi, zgrajeni večinoma na živi skali). Najbolj zanimivo pri tem je, da ni ugotovil ruševin sredi utrdbe (zgodnjekrščanska cerkev), ki so bile pred izkopavanjem — prav tako kot štirje stolpi — vidne.

[5] Ib.

[6] S. Ciglenečki, *VS* 21 (1977) 277.

[7] S. Ciglenečki, *AV* 30 (1979) 460, T. 2.

[8] Leta 1982 so bila izvršena obširnejša sondiranja v sklopu *Inštituta za arheologijo ZRC SAZU* z denarjem *RSS*, leta 1983 pa je bila akcija vključena v nalogo *Claustra Alpium Iuliarum* pri *Narodnem muzeju* in pridobljen denar iz *PORS*. V akciji so poleg podpisanega sodelovali še arheologi J. Dular, A. Dolenc, D. Vahen, E. Kocuvan, P. Kos, študentje J. Horvat, B. Podlogar, P. Kavšek, Z. Roškar, A. Meglič. Pri delu so bili udeleženi še fotografinja C. Narobe, geometer B. Žontar in fizik Ž. Šmit. Risbe gradiva je izdelala D. Knific-Lunder, karte in načrte A. Dolenc, fotografije C. Narobe. Vsem navedenim se za sodelovanje zahvaljujem.

[9] Glej načrt pri L. Bolta, Rifnik pri Šentjurju. *Poznoantična naselbina in grobišče.* Katalogi in monografije (KiM) 19 (1981) 10, sl. 3.

[10] V prispevku se omejujemo na čas pozne antike in preseljevanja ljudstev, ki je v tesni zvezi s problemom v naslovu nakazane ceste. Sicer smo odkrili različne predmete iz starejših obdobij (od bronaste dobe do zgodnje antike), ki pa so bili najdeni sporadično in večinoma v premetani plasti. To gradivo bo objavljeno na drugem mestu.

[11] B. Saria, *GMDS* 14 (1933) 14.

[12] Za podatek se zahvaljujem Ž. Šmitu.

[13] Gl. op. 1. Za Gradec pri Blečjem vrhu so zbrani podatki v *ANSl* 205 in pri S. Ciglenečki, *AV* 30 (1979) 466.

[14] D. Vuga, *Balcanoslavica* 2 (1973) 59 ss; isti, *Materijali* 15 (1976) 121 ss; isti, *VS* 24 (1982) 154 ss.

[15] J. Pečnik, *IMK* 14 (1904) 139.

[16] B. Saria, *GMDS* 20 (1939) 147 s.

[17] Cerkev (Sv. Rupert) na vrhu Limberka omenja A. Koblar v *IMK* 5 (1895) 238. Zelo verjetno se zdi, da je Saria do-

mneval arheološko postojanko le na *»akropoli«*, ki je majhna. Če bi poznal celotne dimenzije utrdbe, je pač ne bi označil kot skromno *»signalno postajo«*. Zdi se verjetno, da je za poznoantično zidovje smatral kasnejši zid okoli cerkve na najvišjem delu Limberka.

[18] Novce je določil P. Kos.

[19] M. Urleb, *Križna gora pri Ložu. Halštatska nekropola,* KiM 11, (1974), priloga 1.

[20] H. Dolenz, *Carinthia* I, 152 (1962) 62 ss.

[21] Ib., 63.

[22] Datacijo v 6. stoletje sta sprejela R. Noll, *Mitteilungen der Öster. Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 25 (1974—75) 199 in G. C. Menis, *Antichità Altoadriatiche* 9 (1976) 382. T. Ulbert v P. Petru-T. Ulbert, *Vranje pri Sevnici,* KiM 12 (1975) 61 se s tako pozno datacijo ne strinja.

[23] L. Plank, *Veröffentlichungen d. Mus. Ferdinandeum in Innsbruck* 54 (1974) 251 ss.

[24] L. Bolta, *o. c.* (op. 9).

[25] A. Valič, *VS* 24 (1982) 188 ss.

[26] B. Saria, *GMDS* 10 (1929) 16.

[27] Ib., 11 ss in *GMDS* 11 (1930) 5 ss.

[28] Dž. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* (1972) 137 ss.

[29] Ib., 115 s in 85 ss.

[30] E. Keller, *Die spätrömische Grabfunde in Südbayern.* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14 (1971) 32 ss.

[31] Ib., 38 ss.

[32] I. Sivec pri L. Plesničar-Gec, *Starokrščanski center v Emoni,* KiM 21 (1983) 60, T. 29, 13; 30, 28; 40, 1.

[33] Z. Vinski pri V. Stare, *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev.* KiM 18 (1980) 19.

[34] G. Thiry, *Die Vogelfibeln der germanischen Völkerwanderungszeit.* Rheinische Forschungen zur Vorgeschichte Bd. 3 (1939).

[35] Z. Vinski, v: *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini* (1978) 39.

[36] L. Bolta, *o. c.* (op. 9) 31, 34, T. 3, 9; 9, 7.

V. Stare, *o. c.* (op. 33) 54, 64, 72, 83, T. 22, 3, 4; 59, 7; 89, 15; 135, 3.

G. Fingerlin, J. Garbsch, J. Werner, *Germania* 46 (1968) 95, Abb. 5, 6.

[37] L. Bolta, *o. c.* (op. 9) 31, 32, 33, T. 2, 2, 3; 5, 3, 4; 8, 8, 9 idr.

J. Kastelic, *Slovanska nekropola na Bledu,* Dela SAZU, Razred za zgod. in družb. vede 13 (1960) 20, 22, T. 10, 4, 5.

G. Picottini, *Das spätantike Gräberfeld von Teurnia St. Peter in Holz.* Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie 66, 1976, 23, 25, 28 s, T. 9, 2; 11, 1; 14, 2, 3 idr.

[38] Nekaj paralel pri Z. Vinski, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 69, 1967, 44, 46 ss; U. Koch, *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg,* Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, 10, 1968, 68 s; G. Schneider-Schnekenburger, *Churrätien im Frühmittelalter,* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 26, 1980, 58 ss.

[39] R. Christlein, *Die Alamannen* (1978) 65, Abb. 37.

[40] M. Slabe, *Dravlje. Grobišče iz časov preseljevanja ljudstev,* Situla 16 (1975) 21, 25 s, 26 s, 29, T. 8, 3; 12, 1, 2; 13, 2, 5; 17, 1.

V. Stare, *o. c.* (op. 33) 54, 59, 67, T. 20, 5; 40, 8; 41, 1; 70, 9.

L. Bolta, *o. c.* (op. 9) 31, 35, 21, 25, 26, T. 4, 6; 14, 7; 15, 1; 22, 1; 25, 69; 26, 43.

[41] M. Slabe, *o. c.* (op. 40) 24, 28, T. 11, 3, 4, 5; 15, 30.

L. Zotović, *Starinar, Nova serija* 31 (1980) 100, T. 6, 8; 3, 4; 12, 4.

[42] E. Beninger, *Eiszeit und Urgeschichte* 6 (1929), 146, T. 18, 13.

[43] T. Knific, *AV* 30 (1979) 743, št. 119.

L. Bolta, *o. c.* (op. 9) 24, T. 24, 91.

D. Breščak, *VS* 23 (1981) 274, sl. 100.

V. Stare, *o. c.* (op. 33) 62, 64, 80, T. 52, 3, 4; 59, 13; 124, 6.

[44] G. Fingerlin, J. Garbsch, J. Werner, *o. c.* (op. 36) 99, Abb. 8, 2.

[45] R. Christlein, *o. c.* (op. 39) 68.

[46] Za podatke se zahvaljujem kolegu D. Vugi.

[47] I. Bona, *The Dawn of the Dark Ages* (1976) 49.

[48] E. Riedl-O. Cuntz, *Jahrbuch für Altertumskunde* 3 (1909) 5, Taf. II: h.

S. Ciglenečki, *Balcanoslavica* (v tisku).

[49] T. Knific, *o. c.* (op. 43) 733, št. 5.

S. Ciglenečki, *o. c.* (op. 48).

[50] L. Bolta, *o. c.* (op. 9) 21, 24, T. 22, 31; 24, 39.

G. Picottini, *o. c.* (op. 37) 33, T. 18, 5.

H. Adler, *Fundberichte aus Österreich* 18 (1979) 14, Taf. 10, 2.

[51] S. Ciglenečki, *o. c.* (op. 48).

S. Gabrovec, *Slovenski etnograf* 8 (1955) 10, sl. 2.

[52] V. Stare, *o. c.* (op. 33) 54, 55, 59, T. 22, 7; 26, 1; 39, 5; idr.
T. Knific, *o. c.* (op. 43) 734, št. 39, 40 in 41.
G. Fingerlin, J. Garbsch, J. Werner, *o. c.* (op. 36) 98, Abb. 13, 12—20.

[53] M. Urleb, *o. c.* (op. 19) 69 ss, T. 38—43.
F. Leben, A. Valič, *AV* 29 (1978) 539 s, Tab. 2.
J. Meterc, *AV* 32 (1981) 405 ss, T. 1—2.
G. Fingerlin, J. Garbsch, J. Werner, *o. c.* (op. 36) 104, Abb. 14, 15.

[54] T. Knific, *o. c.* (op. 43) 735, št. 52, 53 in 54.
L. Bolta, *o. c.* (op. 9) 22, T. 22, 46.

[55] A. Premerstein, S. Rutar, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain* (1899) 8, 29, T. 1.

[56] Ib., 14.

[57] *Claustra Alpium Iuliarum*, KiM 5 (1971) 67 ss.

[58] *Krajevni leksikon Dravske banovine* (1937) 345.

[59] M. Kos, *GMDS* 21 (1940) 66 ss.

[60] Ib., 70.

[61] Npr. F. Truhlar, *Kronika* 22 (1974) 159; isti, *ANSl* 101.

[62] M. Urleb, *o. c.* (op. 19).

[63] Ib., 69 ss; M. Urleb, *AV* 19 (1968) 437 ss.

[64] Na najdbe me je opozoril kolega M. Mackensen, za kar se mu zahvaljujem.

[65] *ANSl* 155.

[66] M. Slabe, *AV* 25 (1974) 421.

[67] Id., *AV* 29 (1978) 388.

[68] Omemba v tem članku na str. 265.

[69] Za depo iz Tinja nad Loko pri Žusmu glej S. Ciglenečki, *Balcanoslavica* (v tisku).

[70] M. Urleb, *AV* 7 (1956) 292 ss.

[71] *ANSl* 161.

[72] *ANSl* 160; P. Korošec, *AV* 33 (1982) 84 ss.

[73] M. Urleb, *AV* 19 (1968), karta na str. 480.

[74] B. Slapšak, *AV* 29 (1978) 546 s.

[75] A. Premerstein, S. Rutar, *o. c.* (op. 55) 7.

[76] Najnovejši članek, v katerem je prav tako obravnavana ta tema, sta napisala P. Štih-J. Peršič, *Zgodovinski časopis* 35 (1981) 333 ss, kjer navajata tudi starejšo literaturo.

[77] P. Petru, *AV* 29 (1978) 507 s.

[78] Ib., P. Petru, *Arheološki pregled* 17 (1975) 93; T. Ulbert, *Ad Pirum (Hrušica)*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31, 49.

DER VERLAUF DER ALTERNATIVSTRASSE SISCIA-AQUILEIA IM RAUM VON WESTDOLENJSKO UND NOTRANJSKO IN DER ZEITSPANNE VOM 4. BIS ZUM 6. JH.

PRÄLIMINARBERICHT ÜBER DIE ERFORSCHUNG DES KORINJSKI HRIB UND DIE REKOGNOSZIERUNGEN VON WESTDOLENJSKO

Zusammenfassung

Die Ausgrabungen und Rekognoszierungen im Raum von Westdolenjsko und Notranjsko haben zahlreiche neue Angaben über das Zeitalter der Spätantike und der Völkerwanderung erbracht.

So wurde auf dem Korinjski hrib über Veliki Korinj die Architektur eines ausgedehnten archäologischen Postens freigelegt. Der Punkt war in unterschiedlichen archäologischen Perioden bevölkert: von der frühen Bronzezeit bis zur Völkerwanderung, allerdings mit mehreren Zäsuren. Auch die Besiedlungsintensität war starken Schwankungen unterworfen. Die Ausgrabungen waren vor allem der Freilegung der Überreste aus dem spätesten auf dem Hügel festgestellten Zeitraum gewidmet.

Im Randbereich des vorzüglich natürlich geschützten Felsenplateaus (Größe 180 × 100 m) wurden rechteckige Verteidigungstürme entdeckt. Ihre Durchschnittsgröße beträgt 5,6 × 4,3 m. Auf der Ost- und auf der Nordostseite waren derartige Türme wegen der fast senkrechten Felsenwand nicht notwendig. In der Mitte des so geschützten Raumes sind die Reste einer frühchristlichen Kirche mit Baptisterium im angebauten Raum. Im weiten Zwischenraum waren außer zahlreichen Kleinfun-

den keine Architekturreste festzustellen. Höchstwahrscheinlich waren die Wohnstätten provisorisch erbaut (Zelte, hölzerne Nothütten).

Dichte Daseinsspuren wurden in den Verteidigungstürmen, im Bereich ihrer nächsten Umgebung und auf der einige Meter breiten Terrasse am Befestigungsrand festgestellt.

Der Unterteil des Turmes Nr. 2 stellte einen Wasserspeicher dar, wogegen der Oberteil Verteidigungszwecken diente. Zwischen den Türmen wurde keine Verteidigungsmauer entdeckt, es genügte die künstlich aufgeschüttete Terrasse über den Felsen.

Der Kirchenkomplex setzt sich zusammen aus dem Schiff, dem Narthex und dem Nebenraum mit Baptisterium. Die Länge des Ganzen beträgt 18 m, die Breite 9,2 m. Der Presbyterialteil der Kirche ist ein wenig angehoben. Dicht davor wurde ein größerer, regelmäßig geformter Stein aufgefunden, der vielleicht den Rest eines Ambo darstellt. An die Apsis lehnt sich die Priesterbank. Links vom Haupteingang zum Schiff befindet sich in der Ecke ein kreisförmig abgeschlossener Raum. Seine Funktion ist nicht erhellt; er ist ganz jenem in der Kirche auf Rifnik ausgegrabenen ähnlich. Das Baptisterium ist 1,7 × 1,3 m groß und hat eine rechteckige Piscina. Im Narthex wurde eine ummauerte Grabkammer freigelegt, worin sich die Überreste von vier Skeletten und fünf Schädel befanden.

Durch Sonden wurde auch die hinzugehörende Nekropole festgestellt. Freigelegt wurde eine große gemauerte Grabkammer (Innenmaße 270 × 105 cm) und daneben lagen zwei Skelette.

Das gefundene Kleinmaterial ist mannigfaltig und zahlreich (Nr. 1—82), besonders charakteristisch sind vier Bronzefibeln, Schnallen, ein Ohrring. Unter dem Knochenmaterial sind Kämme und ein Spinnwirtel vertreten. Sehr vielgestaltig ist die Auswahl von Waffen und Werkzeugen aus Eisen. Unter den Gefäßen fallen einige Glasstücke auf, während von der zahlreichen Keramik hier nur eine enge Auswahl vorhanden ist.

Anläßlich der Rekognoszierungen wurden Spuren spätantiker Besiedlung auch auf dem Sv. Lambert unterhalb von Pristava über Stična entdeckt. Auf dem kleineren, gut geschützten Hügel (Größe 100 × 22 m) kann ein Refugium oder auch eine kleinere Ansiedlung vermutet werden. Gefunden wurden ein Eisenpfeil und Keramikfragmente (Nr. 83—87).

Der dritte Fundort, der große Ähnlichkeit mit dem Korinjski hrib aufweist, ist Limberk über Velika Račna. Die außerordentlich günstig geschützte Befestigung in 688 m Seehöhe ist auf einem 200 m langen und 60 m breiten Felsenplateau situiert. In seiner Westhälfte sind die Überreste eines Gebäudes von 12 m Länge sichtlich. An dessen Ostseite sind die Apsistrümmer, an der Nordseite dagegen ein schmaler Nebenraum. Das Gebäude ist fast regelrecht Ost-West orientiert. Zweifellos handelt es sich um die Überreste einer frühchristlichen Kirche, die einem mit der Kirche auf dem Korinjski hrib nahezu identischen Grundriß aufweist. Verteidigungstürme wurden bei den Terrainbegehungen nicht festgestellt. Unter den Funden (Nr. 88—102) fallen neben zahlreichen Münzen — vor allem aus dem 4. Jh. — ein eiserner dreiflügeliger Pfeil, ein Beil und eine Nadel mit schräg geneigtem abgeplattetem Kopf ins Auge, deren beste Analogien im Fundgut von Korinjski hrib zu finden sind.

Von der Architektur ist für die Datierung von besonderer Bedeutung die Kirche auf dem Korinjski hrib. Nach dem Grundrißentwurf steht ihr im Ostalpenkreis die Kirche aus Laubendorf am nächsten. Dolenz hat sie in die Zeit um die Mitte des 6. Jh. datiert, was jedoch lediglich eine Annahme ist, begründet auf der Hypothese, daß die Bischöfe aus Teurnia her geflüchtet waren. Trotz einige Einwänden befürwortet doch die Mehrheit der Autoren die Datierung ins 6. Jahrhundert.

Ebenso wird ins 6. Jh. die frühchristliche Kirche aus Lienz-Patriasdorf (St. Andreas) datiert. Auch darin lehnt sich die Priesterbank an die Innenseite der Apsis. Sie hat jedoch keine Nebenteile. Nach der Räumeanordnung erinnert die Kirche von Korinj stark an jene auf Rifnik. Der Hauptunterschied besteht darin, daß diese keine Apsis hat, dagegen nähert sie aneinander außer den ungewöhnlich ähnlichen Dimensionen vor allem der halbkreisförmige Raum, mit bisher nicht festgestellter Funktion im Nordwestteil des Schiffes.

In Slowenien ist nach dem Grundrißentwurf der Korinjer Kirche auch die Kirche auf Ajdna ähnlich (gleichfalls ohne Apsis). Allerdings stellen beide letztangeführten Parallelen typologisch gesehen die ältere Phase in der Entwicklung dieser Kirchen dar. Hinsichtlich der Apsis ähnelt der Korinjer Kirche auch die Kirche in Velike Malence. Leider war jedoch diese zu schlecht erhalten und ist zu wenig erschöpfend veröffentlicht worden, um Vergleiche anstellen zu dürfen. Doch hat sie eine ähnliche Lage, sie stand ja innerhalb eines großen und strategisch außerordentlich wichtigen Kastells, wo außer den Verteidigungstürmen und der Kirche bisher keine anderen gemauerten Objekte aufgedeckt worden sind.

Analogien zum charakteristischeren ausgegrabenen Kleinmaterial konnten bereits im engeren Raum der Südostalpen gewonnen werden, namentlich bei den Fundorten Križna gora, Ajdna, Invillino, Teurnia, Rifnik, Tinje oberhalb von Loka bei Žusem, Vranje u. a.

Es gibt sehr wenige Elemente, die den Beginn der römerzeitlichen Besiedlung bezeugen würden. Stark abgenützte Münzen des 1. und des 2. Jh., Reste zweier fragmentierter frühzeitiger Fibeln und das Grabmal aus der zweiten Hälfte des 2. Jh. sind einstweilen die einzigen die frührömische Besiedlung andeutenden Funde. Insofern es tatsächlich dazu gekommen ist, war sie jedenfalls sehr bescheiden. Sachlicher scheint die zweite Möglichkeit: die frühzeitigeren Kleingegenstände und Münzen seien Eigentum der späteren spätantiken Bewohner der Postens gewesen, das Grabmal aber als Spolie verwendet worden. Im bisher erforschten Areal wurde keine geschlossene Kulturschicht aus der frührömischen Zeit gefunden, alle oben angeführten Funde sind sporadisch.

Zu einer ausgedehnteren Besiedlung kommt es Ende des 3. Jh. oder vielleicht erst in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts. Auch die spärlichen Funde aus dieser Zeitspanne wurden nicht in einer geschlossenen Kulturschicht entdeckt, so daß sich auf Grund der einzelnen Gegenstände kein endgültiges Urteil abgeben läßt. Es scheint wahrscheinlich, daß der Hügel Ende des 3. Jh. und im 4. Jh. als Refugium diente, die Frequenz der Besuche stieg aber gegen Ende des 4. Jh. und später an. Es kann angenommen werden, daß die Besiedlungsform periodisch war, hin bis zur Zeit, als auf dem Hügel die gemauerten Verteidigungstürme und in der Mitte die frühchristliche Kirche errichtet wurden.

Auch für die letzte, den Funden und der Architektur nach am besten erforschte Phase, gibt es keine einwandfreien Elemente für ihren Anfang. Mit Hinsicht auf die Aussagekraft des Fundmaterials bieten sich zwei Möglichkeiten: a) der Ausbau am Ende des 5. oder am Beginn des 6. Jh., als die Ostgoten unter Theoderich die wichtigeren Zugänge nach Italien befestigten, b) die Erbauung der Befestigungsanlage zur Zeit der byzantinisch-gotischen Kriege (535—553).

Auch auf Limberk gab es neben der vorgeschichtlichen Besiedlung zumindest zwei spätere Phasen. Die erste bestimmen vor allem die zahlreichen Münzen des 4. Jh., während von der zweiten einstweilen nur einige charakteristischere Eisenfunde und die auf der Oberfläche sichtbaren Fundamente der frühchristlichen Kirche zeugen.

Anläßlich der Forschungen auf dem Korinjski hrib wurde häufig die Frage über den Entstehungsgrund der so spezifischen Form des Postens aufgeworfen. Die Rekognoszierungen der näher gelegenen archäologischen Punkte (vornehmlich Limberk) und die Besichtigung des nächstgelegenen Teils der im Terrain festgestellten italischen Straßensperren (Claustra Alpium Iuliarum) deuteten indessen auf den Verlauf einer wichtigeren Straße hin, die von den einheitlich entworfenen Kastellen auf dem Korinjski hrib, auf Limberk und auf der Križna gora kontrolliert und geschützt wurden. Der ungefähre Verlauf dieser Straße war in der archäologischen Literatur bereits vermutet worden, zugunsten ihrer Existenz sprechen aber außer den oben beschriebenen Forschungen auch einige Momente, die sich aus der bisherigen archäologischen Kenntnis dieses Raumes erschließen lassen.

Einen Teil dieser Straße haben in die Karte der römischen Straßen und Befestigungsanlagen in Krain schon Premerstein und Rutar eingezeichnet. Sie soll von der Abzweigung von der Itinerarstraße bei Ivančna gorica an den Ortschaften Krka und Cesta bis Rašica verlaufen sein. Hier soll sie sich an die Straße Grosuplje—Kočevje angeschlossen haben. Bei Velike Lašče soll sie gegen Lužarji und weiter nach Stari trg abgebogen sein. Zu diesem Verlauf der Straße wurden die beiden zum Teil durch

Pečniks Bericht angeregt, dem zufolge die Straßensperre bei Selo die Ummauerung von Sv. Primož und weiter den Abschnitt über Rob gegen Sv. Urh in sich geschlossen haben soll. Demnach wußten sie nicht, daß es sich um zwei Sperren handelt, die zwei aus verschiedenen Richtungen kommende Straßen schützten. Und zwar schützte die kürzere Sperre bei Selo die Straße aus Emona über Golo nach Stari trg, die längere Sperre bei Rob aber versperrte die aus östlicher Richtung kommende und über den Sattel zwischen Sv. Primož und Gradišče bei Rob führende Straße. Eben diese Sperre ist eine der wichtigsten im Gesamtsystem. Sie ist 1,5 km lang und durch sieben Türme verstärkt. Von dieser Sperre verlief die Straße über die Bergkämme gegen Lužarji, wo sie sich höchstwahrscheinlich mit der aus Norden durch die Sperre bei Selo kommenden Straße vereinte. Von Lužarji weiter stimmt der Verlauf der von Premerstein und Rutar beschriebenen Straße mit dem in diesem Artikel später unter Variante 2 erörterten Verlauf überein.

Ein schwerwiegendes Argument zur besseren Kenntnis dieser Trasse hat M. Kos in seiner Besprechung des Salzburger Grundbesitzes »Ceszt« in Krain beigetragen, den er in der Dobrepoljer Cesta loziert hat. Dieser Ort wird in Urkunden schon im Jahr 1141 erwähnt und folglich kann sich der Name nur auf eine alte Römerstraße beziehen, die sich anläßlich der slawischen Besiedlung im Gelände noch deutlich abzeichnete. Diese Verkehrsverbindung wurde auch im Mittelalter verwendet.

Bei der Erwägungen über diese Trasse muß man ein wenig bei der Križna gora verweilen, einem strategisch außerordentlich wichtigen Posten. Er liegt in der Nähe der Kreuzung von vier Straßen, die von den Sperren bei Selo, Rob, Benete und Prezid abgesperrt werden. Ungeachtet dessen, wo die Fortsetzung der erörterten Straße gegen Westen verlief, ob nördlich oder südlich vom Cerknica-See, war sie jedenfalls unter der Kontrolle dieses dominanten Postens. Als archäologischer Punkt erreichte er seine erste Kulmination bereits im vorgeschichtlichen Zeitalter und vorwiegend damit beschäftigten sich auch die systematischen Forschungen in der nahen Vergangenheit. Anläßlich der Sondierungen auf dem Gipfel des ehemaligen Ringwalls wurden zahlreiche Spuren aus der Zeit der Spätantike und der Völkerwanderung entdeckt. Das gefundene Material ist schon lange publiziert, es sind aber einige für diese Ausführungen wichtige Elemente zu unterstreichen. An einigen Stellen wurde eine Ummauerung entdeckt (an einer Stelle sogar eine doppelte) und an der Südseite ein Verteidigungsturm, der identische Dimensionen wie die drei Verteidigungstürme auf Korinj aufweist. Das ausgegrabene Fundgut hat vorzügliche Analogien gerade auf dem Korinjski hrib.

Für die Datierung ins 5. und 6. Jh. zeugen Fragmente von Terra sigillata chiara und eine Anastasiusmünze.

Ebenso wie auf Korinj und Limberk ist eine Zweischichtigkeit des erörterten Zeitraumes (Funde des 4. Jh. und spätere) zu erkennen. Inmitten des Kastells kann eine frühchristliche Kirche, höchstwahrscheinlich an der Stelle der gegenwärtigen, vorausgesetzt werden.

Auch sonst ist der Posten sehr Korinj und Limberk ähnlich (ein isolierter, gut geschützter und weithin sichtbarer Hügel), der seinem Charakter nach keineswegs ein Refugium oder eine von den wichtigeren Straßen abgelegene und verborgene Ansiedlung darstellt.

Die Fortsetzung der Straße gegen Westen ist bei weitem weniger klar. Vorgestellt werden zwei Varianten, die zum Teil durch die Erwähnungen der alten Straßen, die archäologischen Funde daneben und ihre Verbindung mit weiter westwärts gelegenen Fundorten gerechtfertigt sind.

Nordvariante — Als Ausgangspunkt dient der Fundort Unec, wo ein Posten aus der Völkerwanderungszeit angenommen wird. Darauf würden einige sich ohne genauere Fundumstände an diesen Ort knüpfende Funde hinweisen. Dies ist vor allem eine bronzene Gürtelschnalle mit schildartigem Dorn (heute im Narodni muzej in Ljubljana). Möglicherweise gehören in eine spätere Zeit als bis jetzt vermutet wurde auch die bei Unec gefundenen eisernen Landwirtschaftsgeräte. Einige Stücke erinnern an jene aus dem Depot von Tinje über Loka bei Zusem, die Pflugschar aber an jene vom Korinjski hrib. Insofern die angeführten Funde die Möglichkeit des Bestehens eines Postens aus dieser Zeit zulassen, käme als Lokation dafür Stari grad mit seiner strategisch und verteidigungsmäßig günstigen Lage sowie einigen archäologischen Funden in Betracht. Von Unec weiter führt die wahrscheinlichste Straßen-

trasse über Planina nach Razdrto und ins Vipavatal. Die scheint wahrscheinlicher als die unten erörterte Südvariante. Mittelbar weisen darauf die Funde aus dem 5. und 6. Jahrhundert, in Studeno die Anastasiusmünze, in Predjama der reiche Nachlaß aus dem 5. und zum Teil 6. Jahrhundert.

Südvariante — Diese würde von Lužarji nach Stari trg, über die Javorniki bis Pivka und über Divača nach Trieste/Trst bzw. Aquileia führen. Eine Variante dieser Straße hat zweifellos eine gewisse Zeit als weniger wichtige Römerstraße fungiert. An ihr wurden jedoch keine Funde entdeckt, welche die Annahme zulassen würden, daß dieser Abschnitt in der Völkerwanderungszeit die Fortsetzung der Straße Ivančna gorica—Lužarji dargestellt hätte.

In dieser Beleuchtung ist interessant auch das Problem des Zuges der Langobarden nach Italien im Jahr 568, der in der Fachliteratur schon zahlreiche polemische Aufzeichnungen ausgelöst hat. Es scheint sinnvoll, darauf hinzuweisen, daß in jenem Teil der Straße, auf dem bisher die meisten Autoren den Zug der Langobarden angenommen haben (Emona—Hrušica—Ajdovščina), — trotz der Ausgrabungen — keine Spätelemente zutage gekommen sind, die den Beweis dafür erbringen würden, daß in diesem Zeitabschnitt die Posten an der Straße funktioniert hätten. Es handelt sich vor allem um die Befestigungen aus dem System der italischen Straßensperren (Vrhnika, Hrušica, Martinj hrib und Lanišče). Die spätesten Funde reichen an den Beginn des 5. Jh., und noch diese sind gänzlich sporadisch. Und dies bedeutet, daß diese Verkehrsader aus gegenwärtig nicht festgestellten Gründen nicht mehr in Gebrauch war oder zumindest nicht so intensiv verwendet wurde wie früher. Es scheint fast unmöglich, daß solche Völkerverschiebungen, wie es die Züge der Ostgoten und der Langobarden waren, nicht die kleinste Spur in der materiellen Kultur der dicht am Wege gelegenen Posten hinterlassen hätten. Im Falle, daß die Straße tatsächlich nicht mehr in Gebrauch stand, — dies werden nur systematische Veröffentlichungen des gesamten ausgegrabenen Fundguts der aufgezählten Posten bestätigen oder widerlegen können — wird eine andere Kommunikation gesucht werden müssen.

Die oben angeführte Trasse bietet sich als die angemessenste dar — und was am wichtigsten ist — ihre Aktualität beweisen die präliminar vorgestellten Funde.

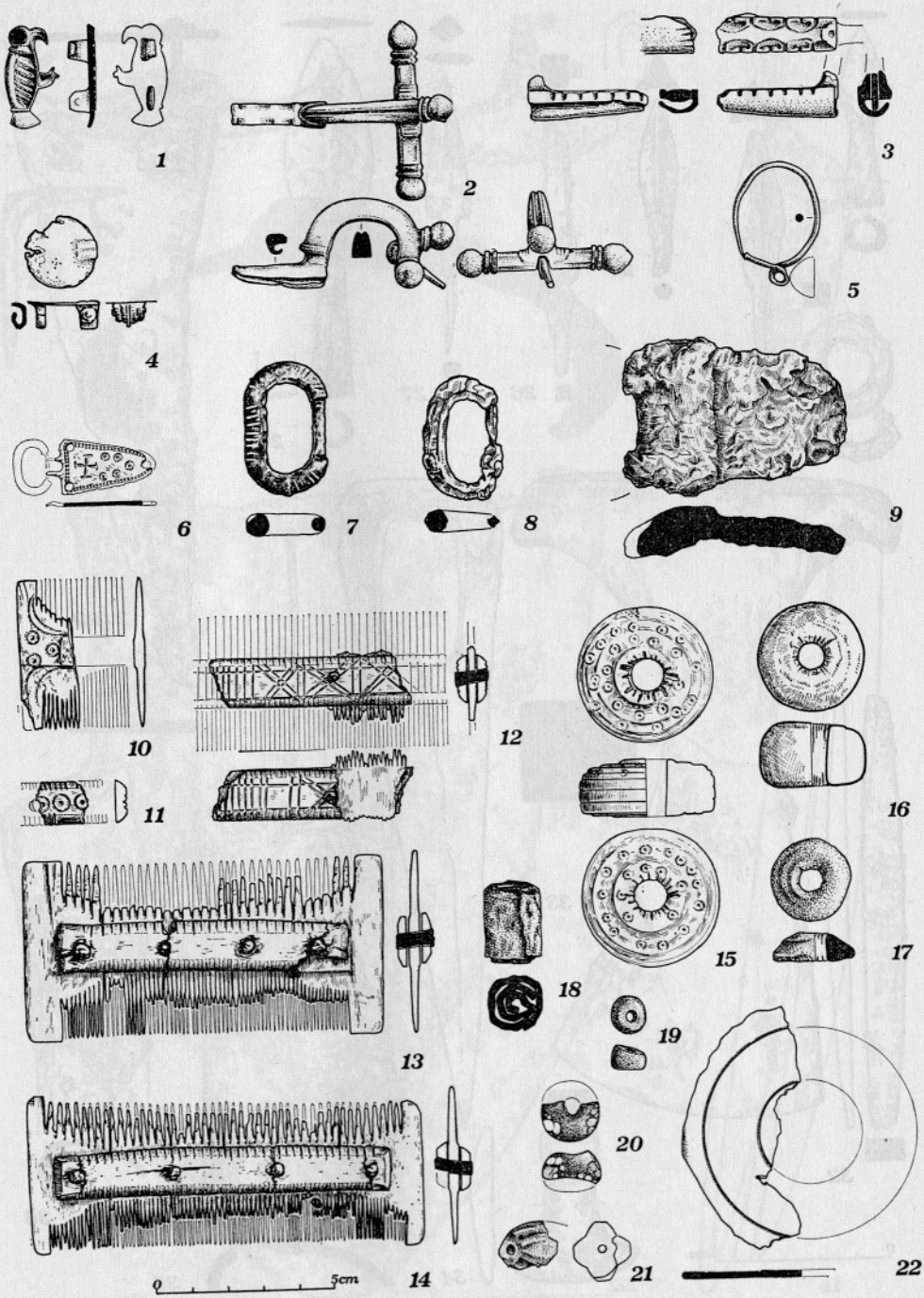

T. (Taf.): 1

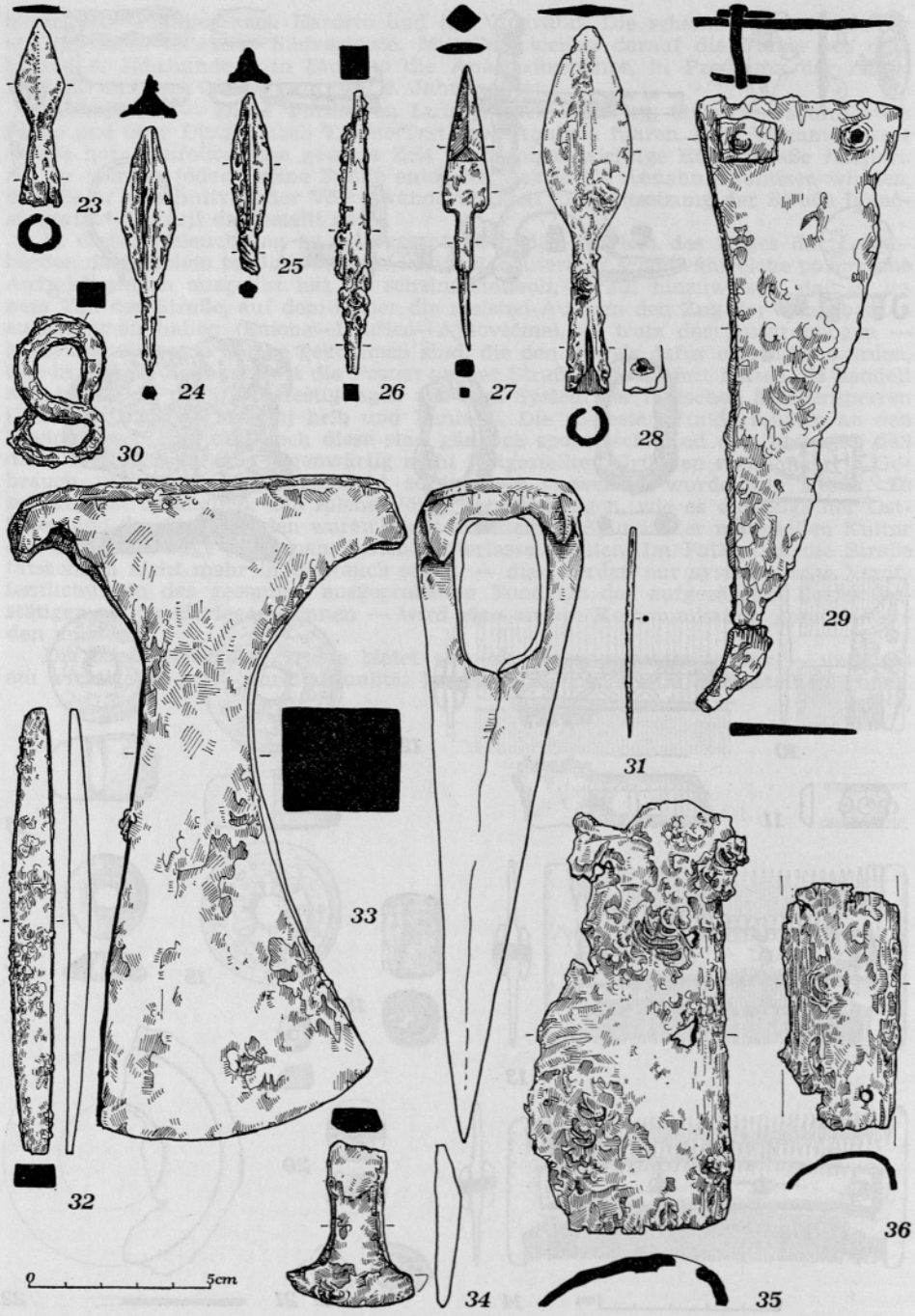

T. (Taf.): 2

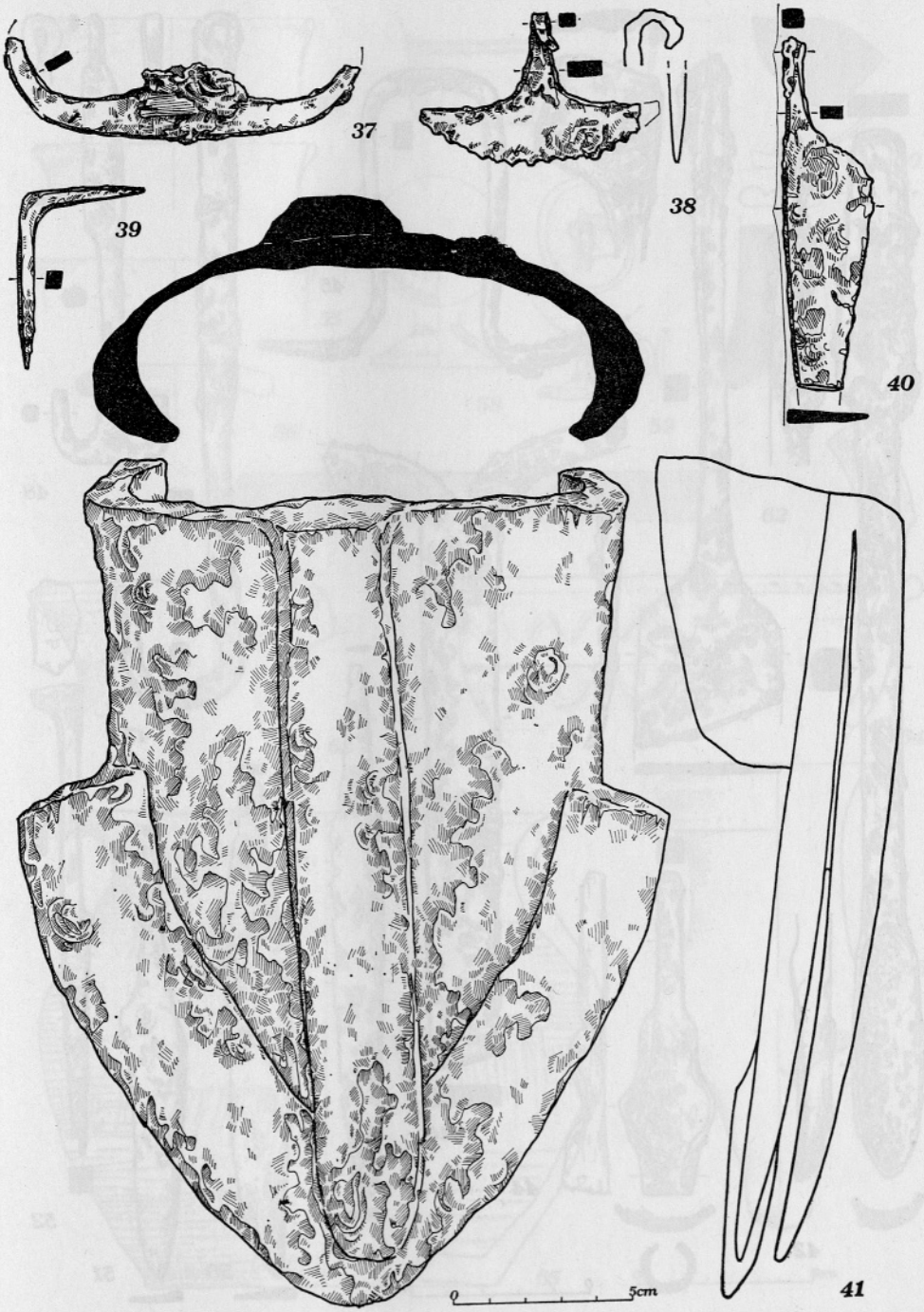

T. (Taf.): 3

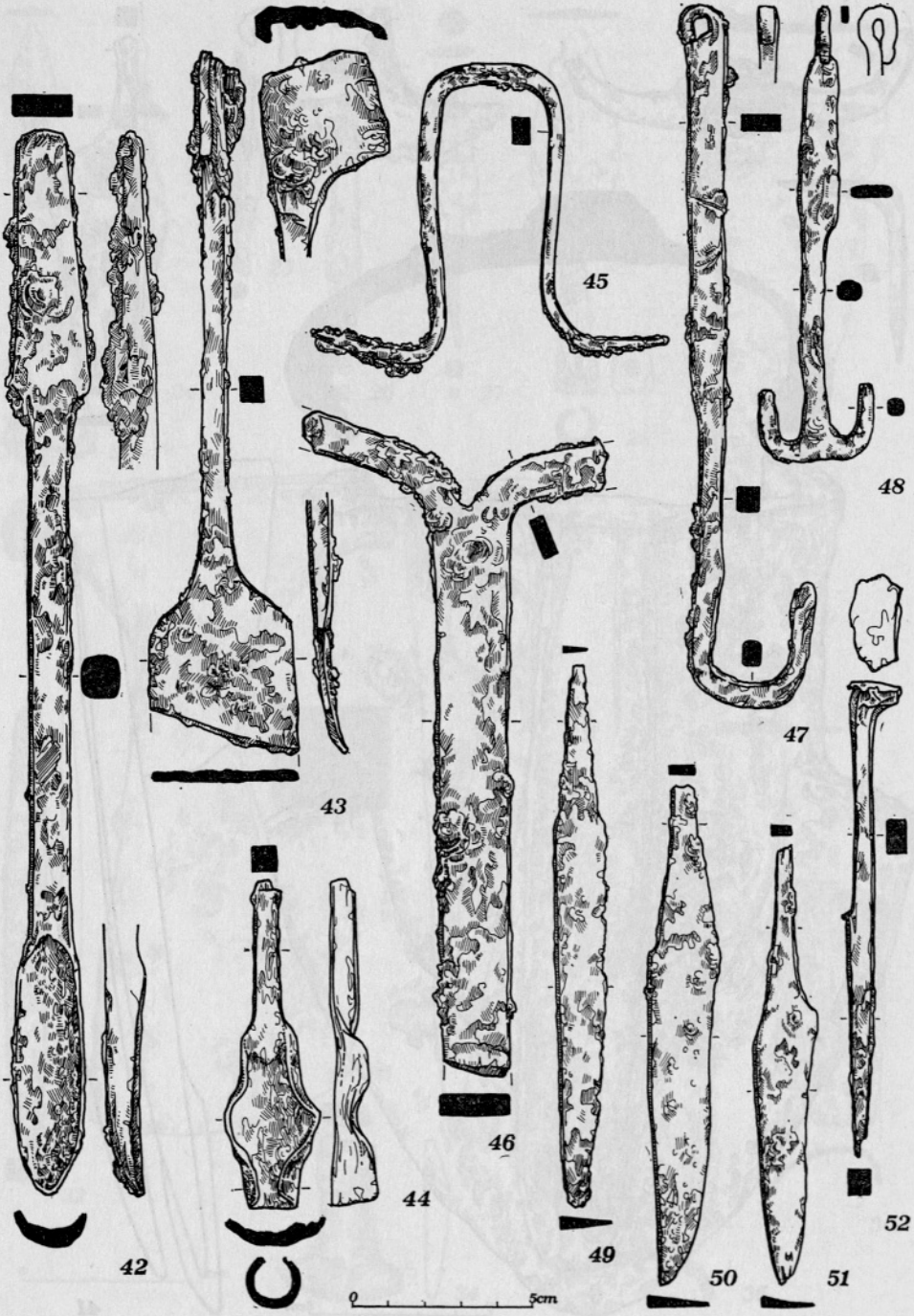

T. (Taf.): 4

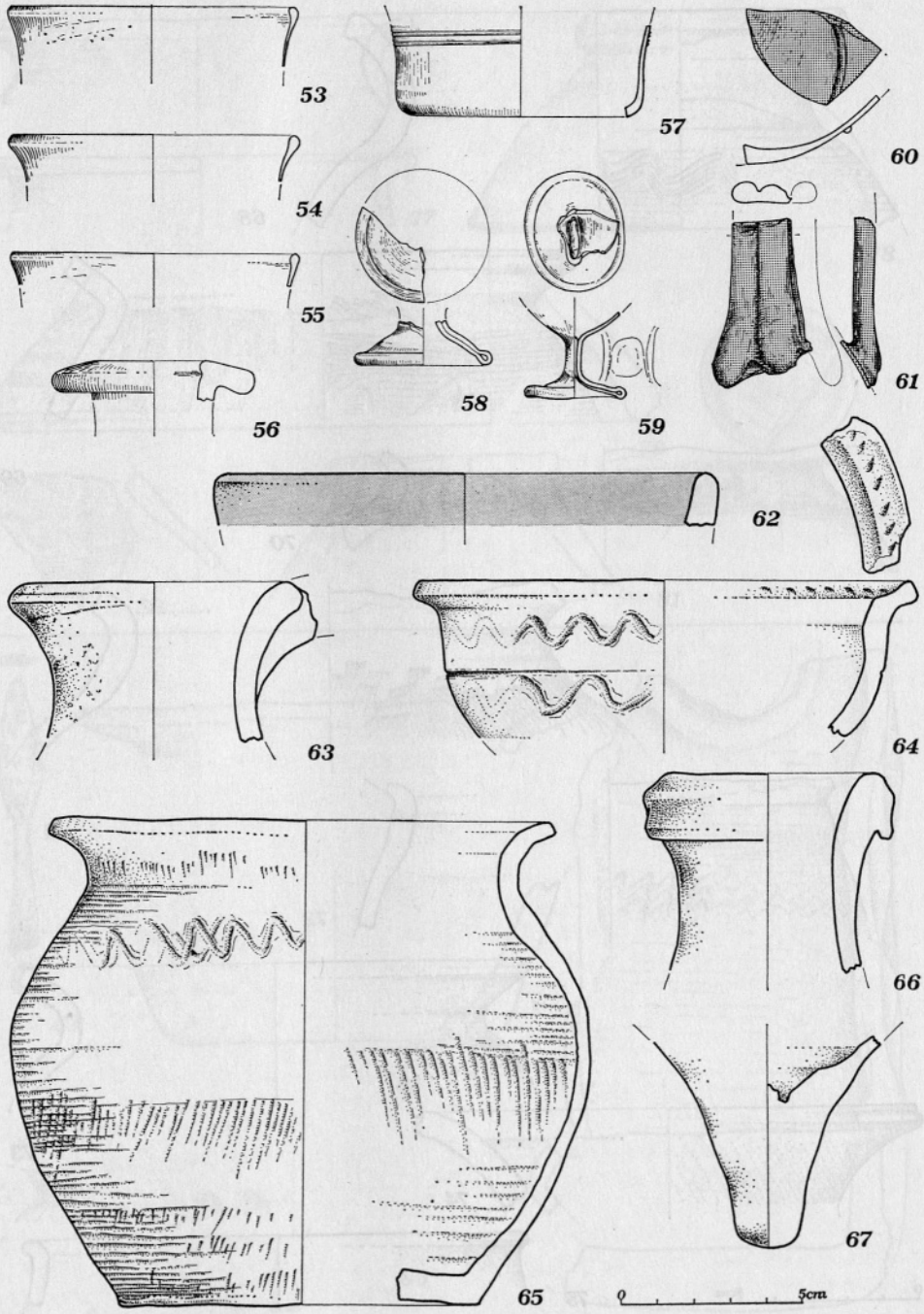

T. (Taf.): 5

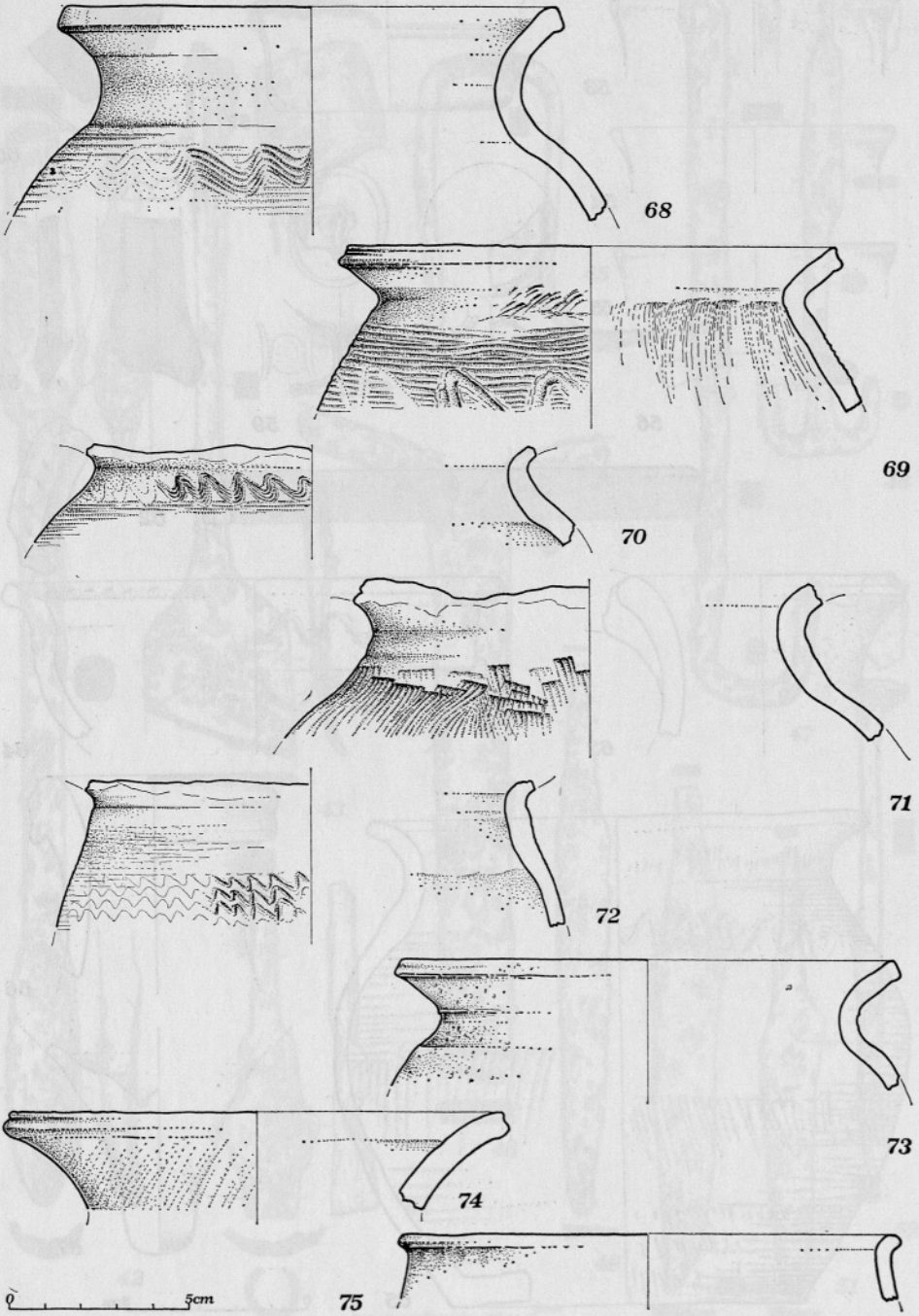

T. (Taf.): 6

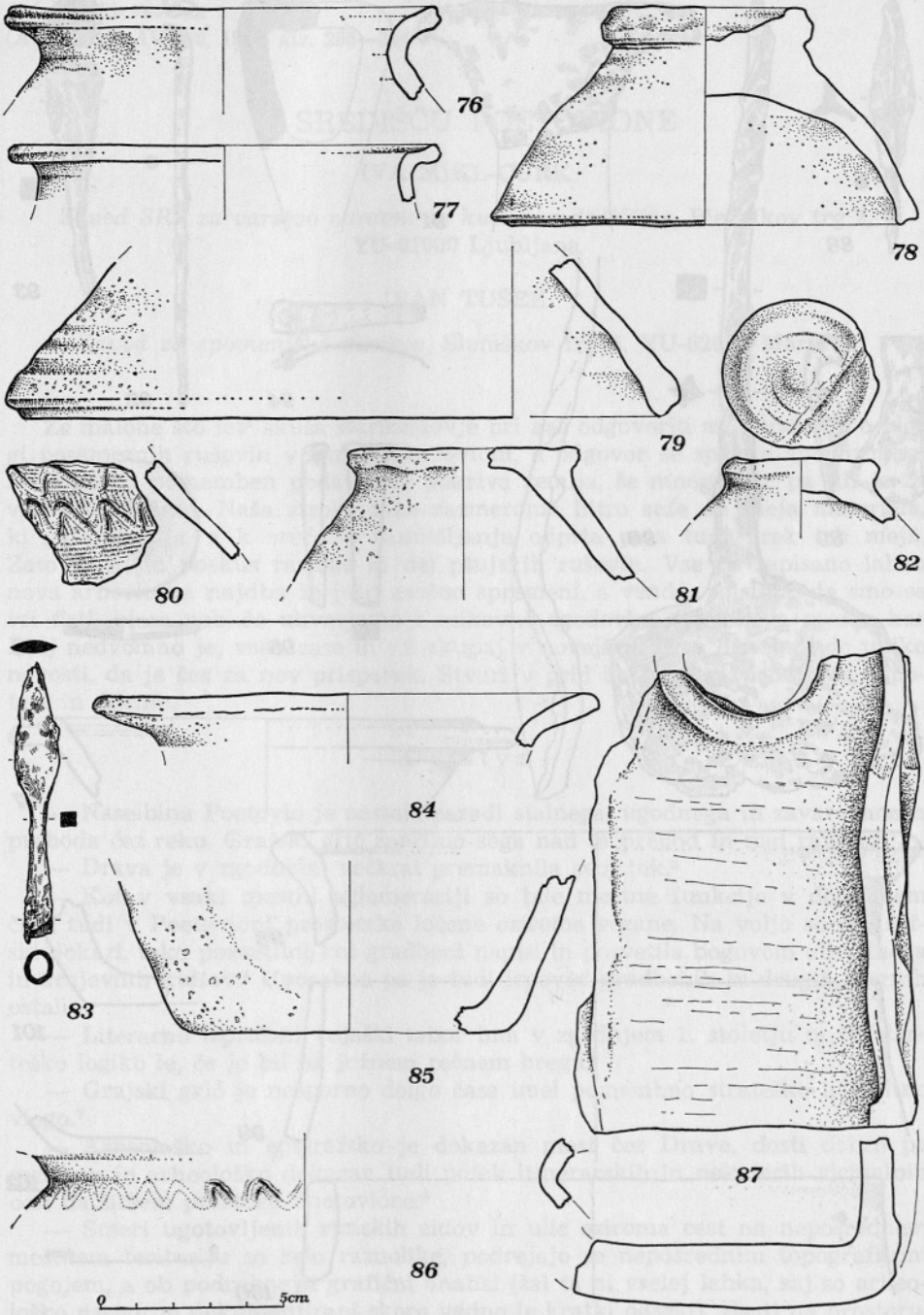

T. (Taf.): 7

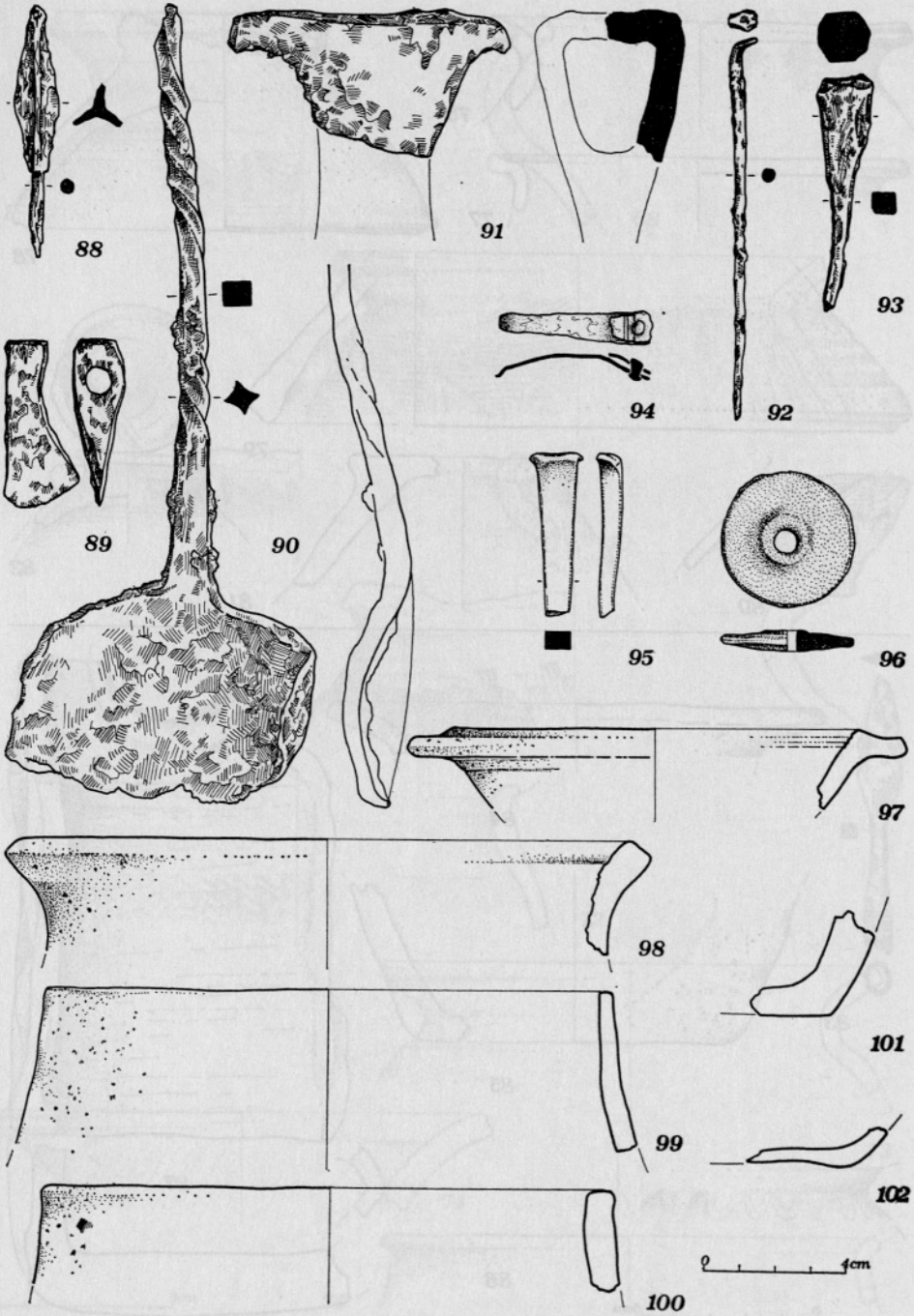

T. (Taf.): 8

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 285—314

O SREDIŠČU POETOVIONE

IVA MIKL-CURK

Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Plečnikov trg 2, YU-61000 Ljubljana

IVAN TUŠEK

Zavod za spomeniško varstvo, Slomškov trg 6, YU-62000 Maribor

Že malone sto let[2] skuša starinoslovje pri nas odgovoriti na vprašanje o vlogi posameznih ruševin v rimski Poetovioni, a odgovor se spet in spet izmika. Marsikateri pomemben podatek še pokriva zemlja, še mnogo več pa jih je za vselej uničil čas. Naša stroka tako razmeroma hitro seže do meja materiala, ki ga preučuje, a k sreči so razmišljanju odprta pota tudi prek teh meja. Zato tu najin poskus razlage za del ptujskih ruševin. Vse tu zapisano lahko nova arheološka najdba že jutri močno spremeni, a vendar misliva, da smo se vsi tisti, ki se pobliže ukvarjamo z mikavno zgodovino izjemnega mesta, kar Ptuj nedvomno je, vsak zase in vsi skupaj v novejšem času dokopali do toliko novosti, da je čas za nov prispevek. Stvari v prid bo primerjati dejstva, hipoteze in dileme.

Dejstva

— Naselbina Poetovio je nastala zaradi stalnega, ugodnega in zavarovanega prehoda čez reko. Grajski grič značilno sega nad ta prehod in nad ravnino.

— Drava je v zgodovini večkrat premaknila svoj tok.[3]

— Kot v vsaki mestni aglomeraciji so bile mestne funkcije v določenem času tudi v Poetovioni prostorsko ločene oziroma vezane. Na voljo so epigrafski dokazi, tako posvetilni kot gradbeni napisi in posvetila bogovom oficialnega in krajevnih kultov.[4] Uporabna pa je tudi izpoved gradbenih in drugih tvarnih ostalin.

— Literarno izpričani vojaški tabor ima v zgodnjem 1. stoletju n. št. strateško logiko le, če je bil na južnem rečnem bregu.[6]

— Grajski grič je nesporno dolgo časa imel pomembno strateško in kultno vlogo.[7]

— Arheološko in epigrafsko je dokazan most čez Dravo, dosti dobro pa raziskan in arheološko dokazan tudi potek itinerarskih in nekaterih vicinalnih cest na širšem prostoru Poetovione.[8]

— Smeri ugotovljenih rimskih zidov in ulic oziroma cest na neposrednem mestnem teritoriju so zelo raznolike, podrejajo se neposrednim topografskim pogojem, a ob podrobnejši grafični analizi (žal ta ni vselej lahka, saj so arheološko nesporno dokumentirani skoro vedno le kratki odseki), zlasti na prostoru,

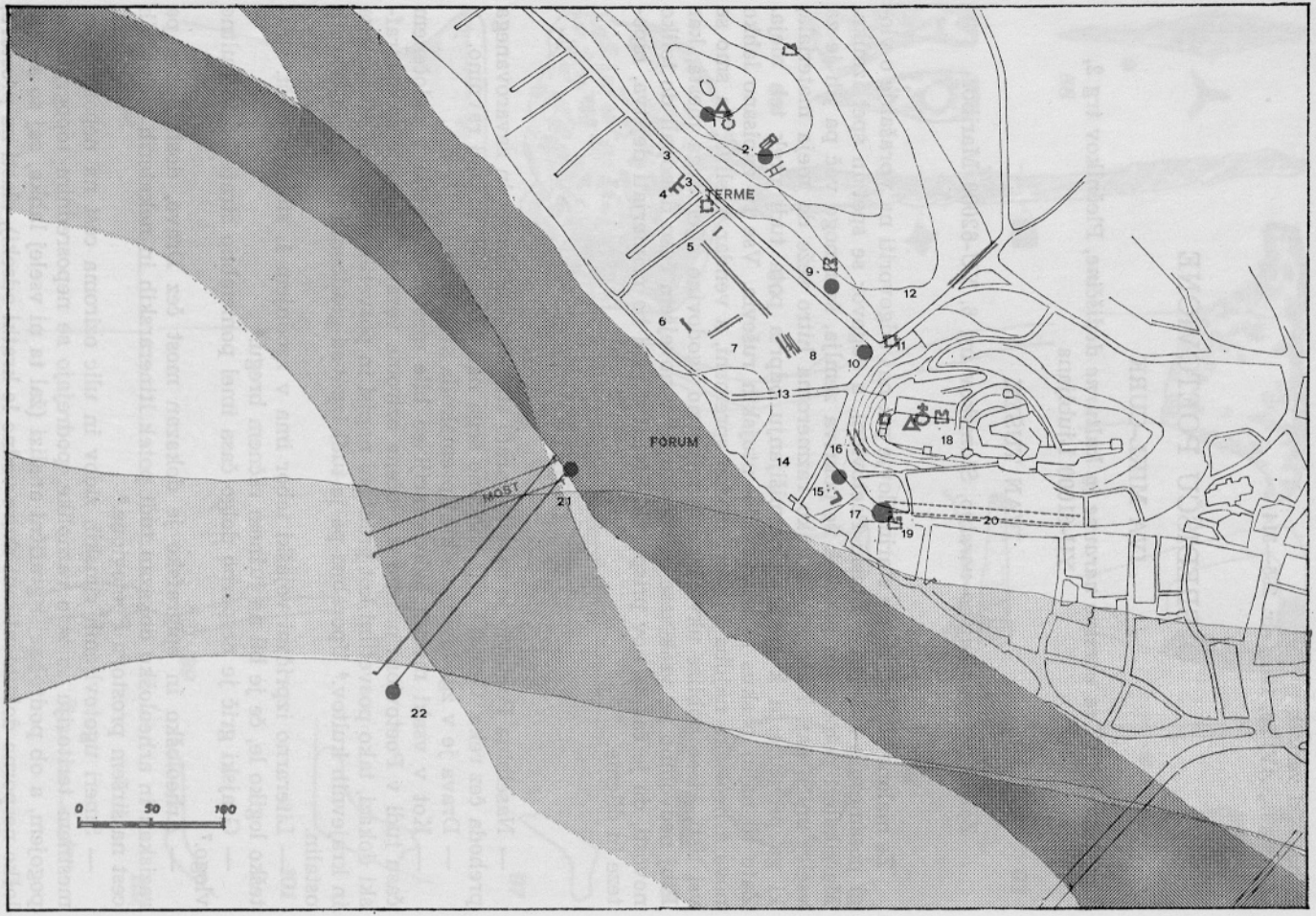
TERME
FORUM
MOST
0
50
100

kjer je bilo verjetno mestno središče ugotovimo, da gre v veliki meri zgolj za dve usmeritvi in da se vsaka od njiju veže predvsem z ostalinami določenega časa (gl. **sl. 1**).

— Na arheološko karto je bilo v nekaj manj kot petdeset letih, kolikor jih je minilo od Sarievega zbiranja podatkov, zarisanih mnogo sprememb in dopolnitev, četudi nas v tem sestavku zanima predvsem prostor, kjer so še danes stavbe in ureditve trajnega značaja. Take dopolnitve obsegajo predvsem grajski grič,[9] Prešernovo cesto,[10] obgrajski del Muzejskega trga in prostor proti Vičavi,[11] cesto O. Meglič[12] in seveda tudi Panoramo,[13] čeprav tej posvečamo svojo pozornost le delno, saj zahteva in zasluži posebno obdelavo. K temu je treba dodati, da danes drugače vrednotimo še nekaj arhivskega gradiva[14] (podatkov o arheoloških najdbah), ki je sicer že dolgo na voljo, a ni našlo posebnega mesta v Sarievi Arheološki karti.

— Najdišča grobov so pomemben podatek o obsegu zazidanega mestnega areala. Zgodnjerimskih grobov na prostoru med Gradom, Dravo in Panoramo ne poznamo, poznamo pa več najdb poznorimskih grobov.[15] Toda teh najdb ne smemo več preprosto šteti za dokaz o robu naselja v ustreznem času. Nove in najnovejše najdbe na Zg. Bregu, na Hajdini, pri Dijaškem domu v vzhodnem delu mesta[16] itd. namreč vse preveč ožijo prostor, ki bi mogel priti v poštev za sočasne, torej poznorimske stavbe. Mnoge od teh grobnih najdb so s stavbnimi sledovi tako povezane, da moremo iz njih jasno razbrati, da se je v pozni antiki namembnost zemljišča v majhnih enotah zelo hitro menjavala in da se je mesto in grobišče vse bolj in bolj drobilo na veliko število samostojnih enot. Navsezadnje tudi na sedanjem Muzejskem trgu v Dioklecianovem času *dux Iustinianus* obnavlja mitrej,[17] le lučaj stran pa so izkopali grob z novcem Maximiana Herc. Ta situacija ni dokaz, da so kar vse parcele med koncem sedanje Prešernove ulice in rimskim mostom že ob koncu 3. stoletja izgubile svoje številne žive javne mestne funkcije.

— Detajlna arheološka situacija, kot jo kažejo nova zavarovalna izkopavanja in sondiranja na začetku Vičave in v rimskih stavbnih kompleksih, v katerih je bil najden Trajanov gradbeni napis, in ki jo podajava v prilogi.

Sl. 1: Ptuj — domnevno središče Poetovione. Situacijska skica razmestitve posameznih najdb, objektov in funkcij v prostoru.

Abb. 1: Ptuj — vermutliches Zentrum von Poetovio. Situationsskizze der Anordnung der einzelnen Funde, Objekte und Funktionen im Raum.

- značilna najdba / charakteristischer Fund
- večja stavba / größeres Gebäude
- cestišče / Fahrbahn
- kultni prostor / Kultraum
- starokrščanska cerkev / altschristliche Kirche
- fortifikacija v pozni antiki / Fortifikation in der Spätantike
- poznoantična stavba / spätantikes Gebäude

Hipoteze

— Točno mesto Dravinega toka v določenem stoletju stare zgodovine je dokaj hipotetično in tako je potem tudi s točno lego mostu, od katerega zanesljivo poznamo zgolj en konec (**sl. 1**: 22). Teoretično je možno, da so most v dolgih stoletjih rimskega obdobja tudi kdaj v podrobnosti spremenili, a že zaradi gradbene logike objekta, njegovih nosilcev in opornikov, skratka zaradi statike sprememba ni verjetna, razen tedaj, ko je Drava svoj tok temeljito spremenila.

— Kakorkoli se nam zdi trenutno verjetna, je vendarle zgolj hipoteza, da razne smeri zidovja (dve glavni smeri — gl. zgoraj!) vežemo s spremembo celotne mestne parcelacije v glavnih gradbenih fazah v življenju mesta.

— Pri arheoloških izkopavanjih in drugih kopanjih je bilo zelo pogosto videti prereze skozi razne cestne trase. Povsem na dlani je, da jih je raziskovanje med seboj povezalo, vendar pa povezave sežejo včasih na precejšnjo razdaljo. Taka povezava povsem pravilno odgovori na vprašanje, kako je glavna cesta prečkala mestni teritorij, kako se je pa v podrobnosti zdrobila na ulično in tržno mrežo, pa seveda lahko povsem napačno sklepamo. Zatorej moramo šteti stari tloris[18] s traso ceste na terenu za muzejem za hipotezo.

— L. 1907 so na Vičavi (**sl. 1**: 4) raziskali sledove večjega stavbnega kompleksa, l. 1912 del ulice (**sl. 1**: 8), l. 1957 pa je bilo možno v podolžnem prerezu (**sl. 1**: 3) sicer slabo ohranjene stavbe videti, da je merila ca. 80 m.[19] Vse to nam omogoča domnevati vsaj na prostoru muzeja, Panorame in začetka Vičave obstoj strnjenega tkiva rimskih insul — pravokotnih stavbnih parcel. A ker je teren, na katerem je bila naselbina Poetovio zgrajena, razgiban in ga tvori več teras, omejenih z vodotoki in dokaj strmimi ježami, je tudi merjenje možnih insul s katerimkoli od znanih modulov za insule kljub vsej verjetnosti vendarle še hipoteza.

— Hipotetična je tudi trditev, da je sodobno mesto nastalo v svojem zgornjem centralnem delu, tj. Prešernovi ulici predvsem z ozirom na prehod čez Dravo na mestu starega rimskega mostu, tj. zahodno od muzeja — nekdanjega dominikanskega samostana.[20] V virih omenjenega zahodnega spodnjega dela srednjeveškega mesta ni več, torej tvarno ni dokazan. Kljub temu, da je povsem logičen, saj je moral imeti vsak od pomembnih stavbnih objektov, ki so se nam ohranili iz srednjega veka, tudi svojega antičnega prednika v pripravljanju gradbenega zemljišča, pa je vendarle sklepanje s pomočjo poznejših objektov in zidov, pa najsi je še tako verjetno, vendarle hipoteza. Tudi za zgodnji srednji vek pisni viri le počasi in stežka spregovore.

Sklepi

Prostorska razmerja, bližina mostu, epigrafski viri in dolga kontinuiteta strateške in kultne vloge grajskega griča pa vedarle utrjujejo naše prepričanje, da moramo pravo upravno središče Poetovione videti skupaj z Mocsyjem, Brataničem in Sario na prostoru ob sedanjem muzeju (starem dominikanskem samostanu) in pod njim. Arheološke podatke moramo danes uporabiti tudi za

rekonstrukcijo graditvene podobe in rimskodobne zgodovine tega centra, in sicer nekako takole:

Ob vznožju prazgodovinske akropole so Rimljani na mestu, kjer je konglomeratni prag najbliže površini in zato globina (pa verjetno tudi prostor) rečne struge najbolj stalna in brez izrazitih vrtincev in tolmunov (bržčas na prostoru prastarega broda), ob prvih velikopoteznejših gradbenih delih v srednjem Podravju zgradili most. Kljub vojaškemu taboru v bližini južnega konca mostu je staro središče na severu živelo dalje in se postopno prilagajalo rimskim zahtevam za izgrajeno mestno središče. Stara božanstva so se v bolj ali manj dramatičnih dogajanjih umikala kapitolski trojici, s tem da so brez dvoma mnogo svojega pomena in vsebine (vključno s praznovanji) zapustila novim imenom Jupiter, Juno in Minerva. Trg je bil zaradi novih prišlekov in daleč segajočega prometa zdaj bolj živ kot kdajkoli poprej. Deloval je v bližini mostu, ki ga je mogel imeti krajevni, Rimu vdani oblastnik, dobro na očeh, tako kot že rodove poprej krajevni knez. Postopno so ta trg dali krajevni in novodošli veljaki izgraditi v kamnu, dodali so *curio* in druge urade. L. 103 je dal Trajan naselbini s spremenjenim pravim statusom **(colonia)** zgradili javno stavbo in to na prostoru prejšnjih delavnic in stanovanj na višji terasi nad mostom in forumom (**sl. 1:** 5). To volilo je bilo bržčas nekaj, česar mesto prej ni imelo, zato meniva, da so bile to terme. Na prvih ježah nad forumom so tedaj brez dvoma že stala tudi razna svetišča. Na obeh izrazitejših vzpetinah, na Gradu in na Panorami, so bila gotovo tudi taka ali drugačna svetišča. Za grajski grič to še posebej velja, saj je s prostorom ob verjetnem mostu še tesneje povezan in njegovo teme je bilo brez dvoma prastar svet prostor. Skozi zajede v ježi terase, na kateri so danes Prešernova ulica, muzej in Vičava, so vodile prečne ulice in stolbe[21] na spodnjo, »forumsko« teraso. Poleg tistega v muzejskem parku, ki je arheološko dokazan (**sl. 1:** 17), je bil tak prehod gotovo tudi v terenski depresiji za sedanjo muzejsko stavbo (**sl. 1:** 14) in ob Vičavski poti. Zanimivo je, da je med vsemi temi terenskimi možnostmi za prehod vedno nekako 80 ali 100 m. Do kompleksa s Trajanovimi termami je od jugovzhoda vodila ulica (**sl. 1:** 8) s kanalizacijo in portiki, severozahodna fasada (**sl. 1:** 4) verjetno istega kompleksa pa je bila razčlenjeno zgrajena.[22]

Še dlje proti severovzhodu so se začele vrstiti stanovanjske stavbe in bržkone je tudi med njimi stal kakšen manjši spominski ali javni objekt, poslovni prostori pa so bili itak po splošni navadi deli stanovanjskih insul. Javne zgradbe so bile postavljene predvsem tudi na vznožju južnega in jugovzhodnega pobočja Panorame, tam (**sl. 1:** 9), kjer so arheologi brezuspešno iskali mestni teater[23] in kjer (**sl. 1:** 12) so v 3. stoletju za konzulov Ariana in Pappona zgradili epigrafsko izpričano, sicer neznano stavbo, za katero Saria[24] na osnovi analogij meni, da je bila pokrita tržnica — *loca fornicata.* Stavbe v zaledju so bile v določenih dobah kvalitetno zgrajene na temeljih iz lomljenca (kar v Poetovioni zdaleč ni pravilo!), s poslikanimi stenami in okrašenimi tlaki, po 3. stoletju pa vse pogosteje iz opeke, na temeljih iz umetelnih plasti rečnih oblic ali opečnega drobirja. Prezidave, rušenja in niveliranja so bila zelo obsežna, mesto je doživljalo svoja srečna obdobja in čase tragedij, toda arheoloških dokazov o izrazitem spreminjanju tlorisne in parcelne mreže pred koncem 4. stoletja tu ne moremo navesti. Situacija na južnem rečnem bregu je precej drugačna. Pri točkah 9 in 17 na naši sliki 1 so gotovo stale stanovanjske stavbe tudi na

vznožju Panoraminega pobočja in ob zahodnem začetku sedanje Prešernove ulice prav tako še vsaj v zgodnjem 3. stoletju.[25] O bok starejših svetišč (sl. 1: 16) ali celo med njihovo zidovje se je v 3. stoletju stisnilo eno, mogoče celo največje od Mitrovih svetišč,[26] to je tisto, ki ga je dal v Dioklecianovem času dux Iustinianus popraviti. Na pobočju Panorame je stalo ob stanovanjskih stavbah malo svetišče »traških konjenikov«, z bolj ali manj javno funkcijo[27] pa *caldarium* kopališča, po Sarievi domnevi v zasebni hiši (sl. 1: 7). Cardo tega mestnega dela je bil verjetno vseskozi orientiran z ozirom na staro dravsko strugo in na plastnice Panoraminega obdravskega pobočja, torej je bil od smeri S—J za 30° odklonjen proti zahodu. Stavbe so bile v mestnem delu, o katerem govorimo, nemara tako trajne, da ni bilo ne vzroka ne možnosti za novo parcelacijo, ki smo jo razbrali v arheoloških sledovih južnih mestnih četrti. Blizu javnih objektov središča, a ne med njimi, pač pa na tako ali drugače sproščeni parceli na višini, blizu vrha Panorame je, sodeč po zanesljivih arheoloških podatkih,[28] v 4. stoletju našla svoj prostor starokrščanska mestna cerkev.

Najbrž so se šele po hunskih vdorih[29] začele vsaj na novo zgrajene stavbe tudi v samem mestnem središču vse bolj orientirati po smeri, ki jo nakazuje grajski grič, torej prav po straneh neba. Verjetno so tedaj poleg grajskega griča utrdili tudi forumsko teraso, in to z obzidjem (sl. 1: 9) in jarkom,[30] pa najbrž tudi s trdnjavicami ali stolpiči.[31] Most, ruševine foruma itd., ki so šele pozneje postale plen reke,[32] izrazitejše zidovje na ježi, na kateri zdaj stoji muzej, trdnjavica in izročilo cerkve na Panorami[33] ter utrdbe in izročilo cerkve na Gradu, vse to je stavbna dediščina, ki je novemu oziroma prenovljenemu prebivalstvu druge krvi, jezika in navad pomagala oblikovati Pribinov in Kocljev Ptuj in Ptuj madžarskih vojn, kasneje pa tudi stržen srednjeveškega Ptuja in današnjega starega mestnega jedra, nosilca izjemnega čara nestorja slovenskih mest.

PRILOGA 1

Zavarovalno sondiranje na parc. 995/1 l. 1963

Enotedensko zavarovalno sondiranje v avgustu leta 1963 smo izvedli na hitro in brez vsakih posebnih finančnih sredstev. Delo je bilo tako omejeno na minimum. Obsegalo je skupino 1 m širokih sondažnih jarkov po starih parcelah 454/1, 455, 456/16 k. o. Krčevina oziroma po severnem delu sedanje parcele 995/1. Med izsledki nas je predvsem navdušila epigrafska najdba, arheološke podrobnosti so pa ostale iz raznih vzrokov, med katerimi ni bil najbolj nepomemben ta, da se je od gotovega rokopisa v tiskarni izgubila vsa grafična dokumentacija, neobjavljene. Zdaj popravljamo zamujeno in nekoliko dopolnjujemo podatke, ki so bili objavljeni v *Varstvu spomenikov* 9 (1962—1964), konservatorska poročila, 183, in v *Kroniki* 12 (1964) 74 s.

Najprej je treba opozoriti, da je opis smeri neba v preliminarnem poročilu v *Varstvu spomenikov* poenostavljen, ker je to prvemu opisu zadoščalo. Veliki objekt, ki je vzporeden Dravi, prislonjen ob Panoramino pobočje, seveda ni orientiran točno po straneh neba, ampak je ustrezno Dravi in Panorami njegova os odklonjena nekako za 30° proti Z oziroma V. V sondažnih jarkih oziroma v najdaljšem med njimi je bilo opaziti, kot smo že zapisali, bliže Pa-

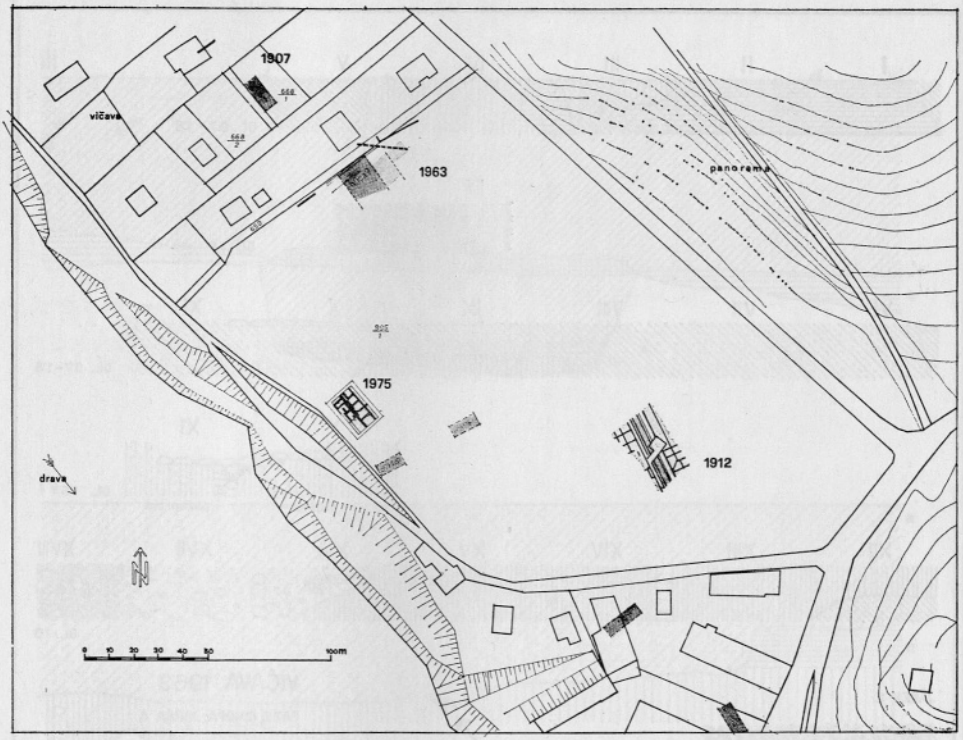

Sl. 2: Ptuj — situacija arheoloških izsledkov na Vičavi. Senčene so površine s cestnimi, uličnimi (ali dvoriščnimi) plastmi.

Abb. 2: Ptuj — Situation der archäologischen Ermittlungen auf der Vičava: Schattiert sind die Oberflächen mit Straßen-, Gassen- (oder Hof-) schichten.

norami zelo čisto in izrazito humusno nasutje na terenu, pa tudi sicer globoke žepe humusne prsti z ruševinami — gl. profil sektorja III! Ptuj je najbrž do polpretekle dobe z veliko prizadevnostjo urejal svoje vrtove. Nekaj humusa v tej vrhnji plasti pa je moralo nastati v postantičnem času tudi drugače — mora biti sled naselbinskih preperenin in morda tudi lesenih stavb. Na to možnost so nas v letu 1957 opozorile najdbe lahkih zidcev v teh humusnih žepih malo bolj na severozahodu (**Sl. 1:** 3) — I. Mikl, *Arheološki vestnik* 11—12, 1960 do 1961, 165 — pa tudi nekaj novcev iz 4. stoletja in igla s profilirano glavo, ki smo jo zdaj našli. Igla — stilus kaže podoben način obdelave kot npr. kolenčaste fibule in ima glavico v obliki štirikrat ponovljenega ovola in vmesne člene. Bližnje, vendar ne identične analogije stilusu bi mogli najti med stilusi iz poznorimskih grobov v Invilinu, ki so iz 5.—7. stoletja in jih objavlja V. Bierbrauer v *Ber. z. deutschen Landeskunde,* Bd. 53/2 (1979) 347 ss.

V jarkih smo mogli v globini okrog 1—1,5 m razbrati gradbene sledove, ležišča izkopanih zidov in tlake (estrih in nosilno ilovico) spodnjega poda obsežnega hipokavsta — gl. sektor I—IX! Ti pričajo, da je v severnem vogalu par-

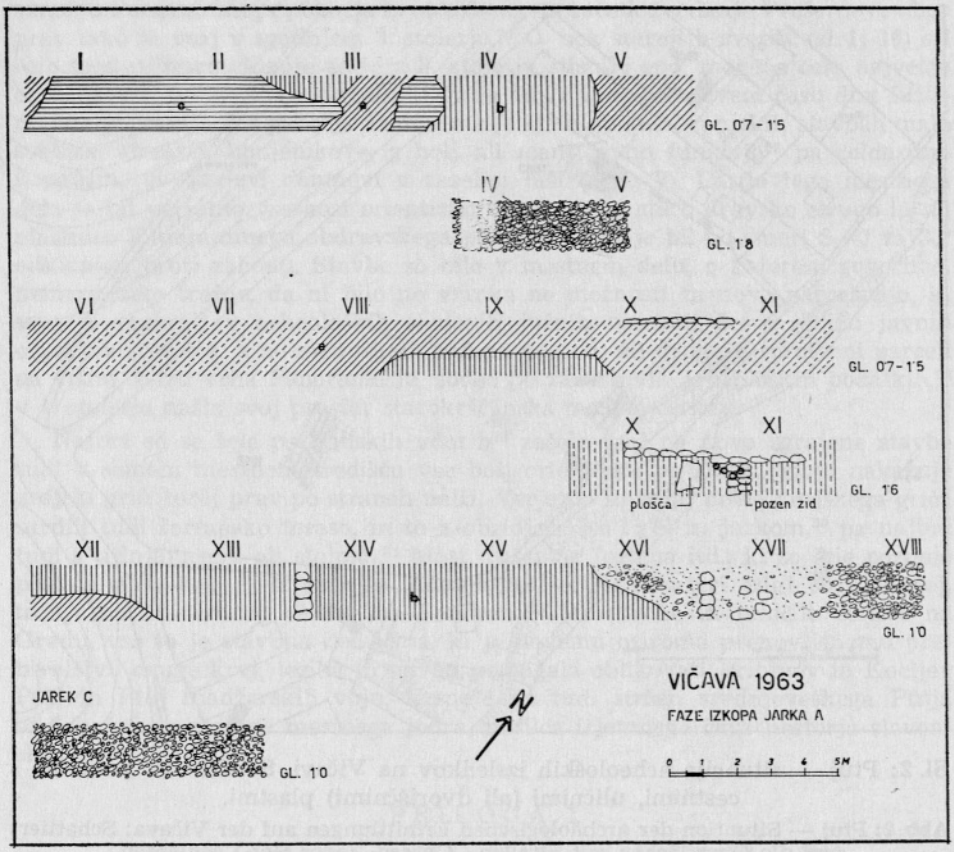

Sl. 3: Ptuj, Vičava, izkopavanja l. 1963 — tloris zaporedja plas v sondažnem jarku: a — humus in prstene plasti; b — glina in ilovnate pl ti; c — ruševinske plasti.

Abb. 3: Ptuj, Vičava, Ausgrabungen im J. 1963 — Grundriß der Sc chtenfolge im Sondagegraben: a — Humus und Erdschichten; b — Ton und Lehn chichten; c — Trümmerschichten.

cele daljšo dobo stal večji stavbni kompleks z velikimi prostori, od katerih je eden meril v premeru ali vsaj po osi kar 40 m. Zunanjih zidov tega prostora po strukturi ne poznamo, saj so bili pozneje odstranjeni, pač pa jih je moral, po situaciji na terenu sodeč, spremljati nadstrešek ali portik. V tem delu je bilo moč razbrati večjo prezidavo, saj smo našli sledove zidu, ki je bil stratigrafsko precej mlajši in orientiran bolj pravilno v smer V-Z. Drobne najdbe so bile izredno skromne, v plasteh z ruševinami hipokavsta jih tako rekoč ni. V ruševinski ilovici pod tlaki v notranjosti prostora so bili najdeni le bronasta žlindra in odlomki talilnih lončkov. V ruševinah ob izkopanem temelju nosilnega zidu smo našli del napisne plošče (gradbenega napisa) velikosti 78 × 64 ×

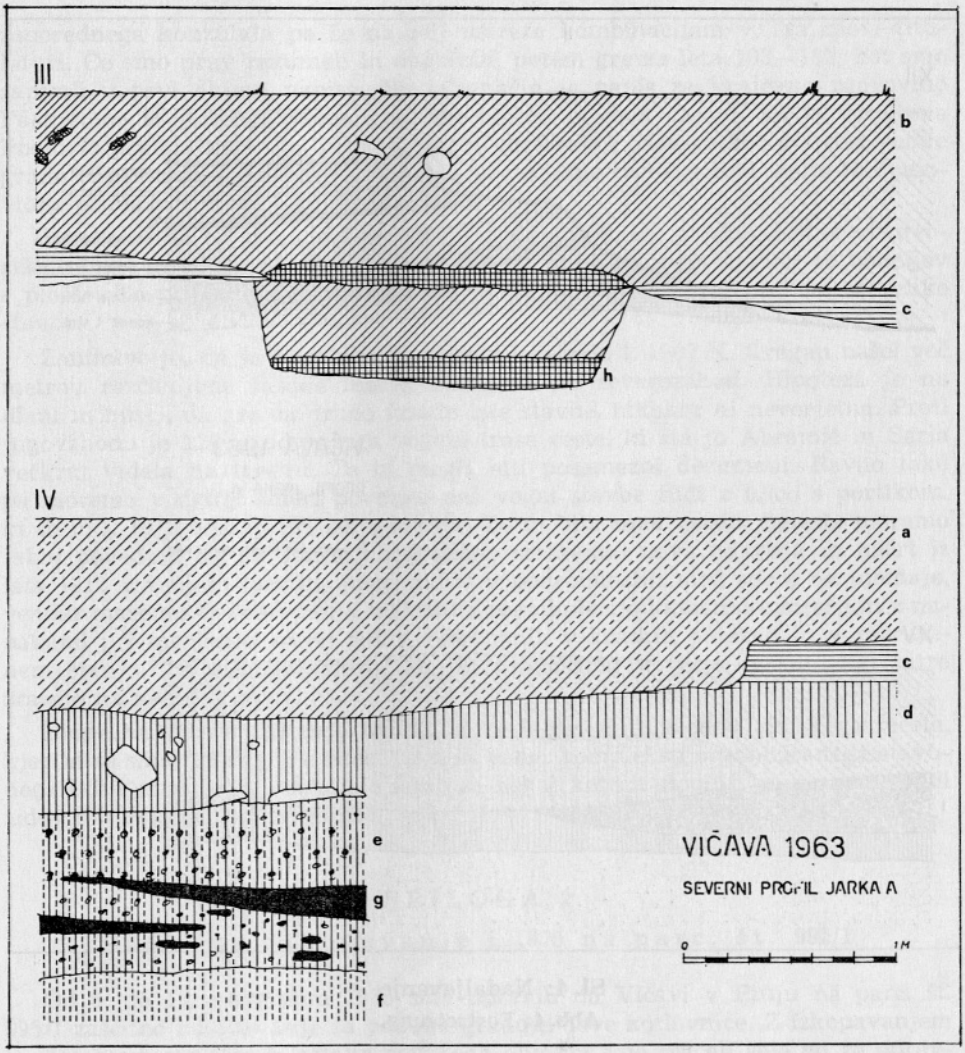

Sl. 4: Ptuj, Vičava, izkopavanja l. 1963 — profil plasti na posameznih mestih v sondažnem jarku: a, b — humus in prstene plasti; c — izrazita ruševina tlaka; d, e, f, — ilovnate ruševinske plasti; g — ožgana plast; h — ruševinski sip; i — sterilna ilovica.

Abb. 4: Ptuj, Vičava, Ausgrabungen im J. 1963 — Schichtenprofil an einzelnen Stellen im Sondagegraben: a, b — Humus und Erdschichchten; c — ausgeprägte Pflastertrümmer; d, e, f — lehmige Trümmerschichten; g — angesengte Schicht; h — Trümmerschutt; i — steriler Lehm.

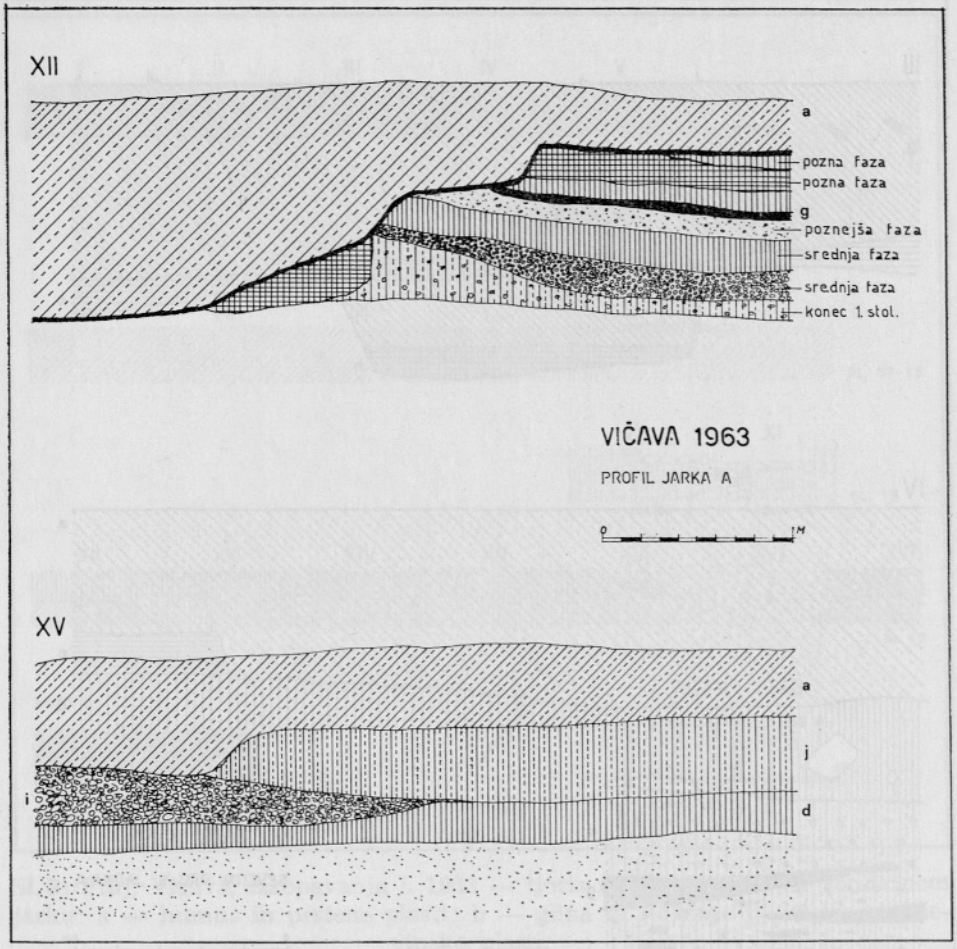

Sl. 4: Nadaljevanje.
Abb. 4: Fortsetzung.

× 12 cm. Plošča je iz belega zrnatega pohorskega marmorja, ki je bil v Poetovioni najbolj pogosto v rabi, in je na njej ohranjenega tudi nekaj preprosto profiliranega roba napisnega polja. Na plošči beremo po nekaj lepo klesanih črk posvetilnega oziroma gradbenega napisa, ki je bil v najmanj 4 vrsticah: ... / ... NTIFE ... / ... III COS V ... / ... ANAE POET ... / Na prvi pogled je jasno, da tvori prvi del napisa cesarska titulatura, in da je v drugem delu v ablativu ali dativu polno ime kolonije Poetovio (*col. Ulpia Traiana*). V celoti je morala biti plošča le malo manjša od gradbenega napisa na emonskem obzidju (*AIJ* 170 a). Sodimo torej, da je bilo na njej govora o posvetilu stavbe, v katere ruševinah je bila najdena, kombinacija številk tribunske oblasti in

zaporednega konzulata pa še najbolj ustreza kombinacijam v Trajanovi titulaturi. Če smo prav razumeli in dopolnili, potem gre za leta 103—105, kot smo zapisali v prvi objavi napisa. Na tak način je napis za krajevno zgodovino Poetovione še posebej pomemben, saj najbrž ni med časom, ko je naselbina Poetovio postala kolonija, in med časom, ko Trajan nastopa kot donator velike gradnje, preteklo prav dosti časa, zato je verjetno treba odhod legije iz Poetovione primakniti bliže letnici 103 kot pa 97.

Jugozahodno od zidu je 7 m široka, z zidci obdana, prodna cestna ali dvoriščna plast in enaka plast je tudi na večjem prostoru jugovzhodno od temeljev s ploščo. To priča za dejstvo, da smo našli zunanji, jugovzhodni vogal velike stavbe.

Zanimivo je, da je 80 m dlje proti severozahodu l. 1907 K. Tragau našel več metrov razčlenjene fasade insule, obrnjene na severozahod. Hipoteza je na dlani in misel, da gre za drugo fasado iste stavbe, nikakor ni neverjetna. Proti jugovzhodu je 120 m od našega vogala trasa ceste, ki sta jo Abramić in Saria večkrat videla na terenu. To bi mogli biti posamezni decumani. Ravno tako pa moremo v drugi smeri povezati naš vogal stavbe tudi z ulico s portikom, ki so jo l. 1912 odkrili pri izkopavanju. To bi bila smer cardo. Seveda moramo takoj povedati, da se danes, ko grafično sestavimo nova odkritja in načrt iz leta 1912 v večjem merilu, smeri zidov v podrobnostih med seboj ne ujemajo, vendar moremo ta odstopanja razložiti z reambulacijo katastrske mreže in z napakami pri merjenju smeri zidov, odkopanih v kratkih potezah in v razrušenem stanju. Te napake takrat, ko jih prenašamo v večje merilo, kaj hitro zrasejo na nekaj metrov.

Glede na to, da moremo trditi, da ni lahko najti sledov rimskega mesta, kjer bi se smeri zidovja v istem času in enem kompleksu organiziranega stavbnega tkiva med seboj razhajale samo za nekaj kotnih stopinj, povezujemo tudi zidovje v Ptuju v ulično mrežo.

PRILOGA 2

Zaščitno izkopavanje l. 1975 na parc. št. 995/1

Od 5. do 17. novembra 1975 smo opravili na Vičavi v Ptuju na parc. št. 995/1 zaščitno izkopavanje za potrebe gradnje nove kotlovnice. Z izkopavanjem in čiščenjem gradbenih ostalin rimskega objekta smo pričeli šele po že opravljenem strojnem izkopu do globine ca. 2 m. Tako je stroj poškodoval in že odrinil najmlajšo gradbeno fazo 50 cm oziroma 130 cm pod sedanjo površino. Elementa te gradbene faze sta bila vidna v severovzhodnem in jugovzhodnem profilu izkopa. Med spodnjim delom teh temeljev zidov in rimskim objektom v najnižjem stratumu je cezura — do 20 cm debela plast rumene ilovice. Temelja sta bila zgrajena iz rečnih oblic, ki jih je vezala apnena malta (**sl. 5**). V izkopu velikosti 20 × 14,50 m smo imeli v globini 2,50 m osrednji temelj rimskega objekta v smeri SZ-JV in je tako potekal vzporedno s smerjo Drave. Ta osrednji temelj je najmočnejši oziroma najširši v severozahodnem delu, in sicer do širine 1,40 m. Na tem delu je po temelju potekal kanal, katerega dno je bilo iz tegul, pokončne stene kanala pa so bile zidane iz opeke in vezane

Sl. 5: Ptuj, Vičava 1975 — temelja zidov najmlajše gradbene faze v severovzhodnem in jugovzhodnem profilu izkopa.

Abb. 5: Ptuj, Vičava 1975 — zwei Mauerfundamente der jüngsten Bauphase im nordöstlichen und im südöstlichen Grabungsprofil.

z apneno malto. Na dnu kanala smo v muljasti ter z zemljo pomešani usedlini sivorjave barve našli le ob robu fragmentiran sigillatni krožnik z ornamentom vitic in grozdja na robu ter več fragmentov dobro izdelane rdeče in rjavo žgane rimske keramike. V usedlini smo našli tudi manjše kose ometa in estriha. Druga polovica tega osrednjega temelja proti jugovzhodu pa je bila ožja, širine od 0,75 m do 1 m. Na ta osrednji temelj izkopane dolžine 18 m so se pravokotno navezovali ožji temelji zidov, ki so omejevali šest zaključenih prostorov (prostori II, III, IV, V, VI in VII), tri nezaključene prostore (prostori I, IX in X), prostora VIII in XI pa sta bila že oddaljena proti zahodu in robu leve dravske terase na Vičavi (**sl. 2**). Ti temelji zidov so bili slabši in ožji, širine od 60 cm do 70 cm, in dajo slutiti na temelje vmesnih sten rimskega objekta.

Vsi ti temelji so bili zidani iz neobdelanih rumenih peščecev in rečnih oblic, vse pa je bilo povezano z apneno malto. Ohranjeni so bili le do višine 30 cm. Temelji vmesnih sten so bili široki povprečno do 60 cm.

V vseh prostorih je bilo na dnu precej žganine, ki pa je bila precej zgoščena v prostorih II, III in V. V dveh prostorih pa smo dobili tudi do 10 cm debel

estrih iz apnene malte, pomešane z drobnim peskom in zdrobljeno opeko. Estrih je bil položen na z apneno malto povezano eno vrsto rečnih oblic. Ob prebijanju vzhodnega temelja v prostoru VI smo pod estrihom v severovzhodnem vogalu prostora X naleteli na stebriček iz štirih kvadratnih opek (30 × 30 cm), kar da nedvomno misliti na poškodovan hipokavst pod estrihom prostora X.

Vmesni temelji sten med prostori I, II, III in VII so bili le delno ohranjeni, vendar je bila še vidna peskovita podlaga teh temeljev (**sl. 6**).

Sl. 6: Ptuj, Vičava 1975 — slabo ohranjene vmesne stene vzhodnih prostorov rimskega objekta s sledovi gramozne podlage.

Abb. 6: Ptuj, Vičava 1975 — schlecht erhaltene Zwischenmauern der Osträume des römischen Objekts mit Spuren der Schotterunterlage.

Sl. 7: Ptuj, Vičava 1975, pogled na severovzhodni del izkopa z ohranjenimi temelji rimskega objekta.

Abb. 7: Ptuj, Vičava 1975 — Blick auf den nordöstlichen Teil der Ausgrabungsfläche mit den erhaltenen Fundamenten des römischen Objekts.

V zasipni plasti vseh prostorov smo našli precej fragmentov ustij in dnov različne rimske keramike, pa tudi fragmentov grobo izdelanih črno in sivo žganih loncev z metličastim ornamentom. V prostoru V smo našli le malo poškodovan rumenorjavo žgan dvoročajni vrč. Posebnost prostora III pa je bila koščena piščalka (**T. 1:** 2) in trije deli živalskih (jelenjih) rogov s sledovi obdelave z ostrim predmetov (**T. 1:** 1, 3, 4). Za obdelavo kosti so verjetno služila železna dletca (**T. 1:** 5—8) in brusni kamen (**T. 1:** 13). Ostale drobne najdbe v prostorih rimskega objekta so bili fragmenti stekleničk in čaš (**T. 2:** 1—5), kosi rdeče in svetlo rumeno obarvanega ometa, železni žeblji (**T. 1:** 9—12), profiliran marmorni odlomek (**T. 7:** 7) in v zasipni plasti fragmenti prazgodovinskih posod (**T. 7:** 8—13).

V prostoru IV smo ob osrednjem temelju našli v globini 2,50 m bronast rimski novec:

av CONSTANTINVS AVG

rv PROVIDENTIAE AVG C SMANTA.

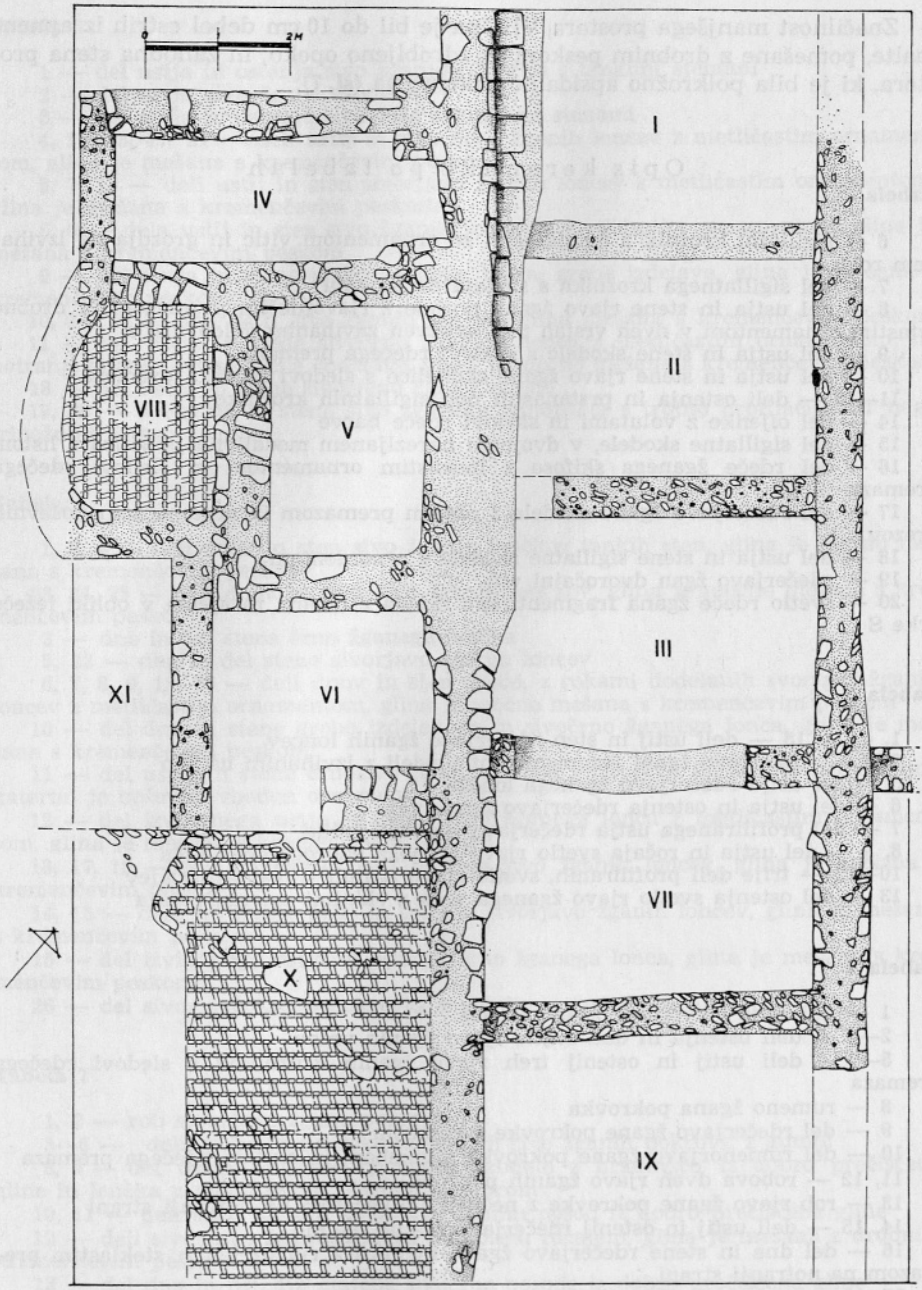

Sl. 8: Ptuj, Vičava 1975 — tloris izkopanega dela stavbe.
Abb. 8: Ptuj, Vičava 1975 — Grundriß des freigelegten Gebäudeteils.

Značilnost manjšega prostora VIII pa je bil do 10 cm debel estrih iz apnene malte, pomešane z drobnim peskom in zdrobljeno opeko, in zahodna stena prostora, ki je bila polkrožno apsidalno zaključena (**sl. 7**).

Opis keramike po tabelah

Tabela 2

6 — sigillatni krožnik z menjajočim se ornamentom vitic in grozdja na izvihanem robu
7 — del sigillatnega krožnika s sledovi ornamenta
8 — del ustja in stene rjavo žgane posode z rjavordečim premazom in drobno črtastim ornamentom v dveh vrstah pod navzven zavihanim delom ustja
9 — del ustja in stene skodele s sledovi rdečega premaza
10 — del ustja in stene rjavo žgane skodelice s sledovi rdečega premaza
11—13 — deli ostenja in prstanastih nog sigillatnih krožnikov
14 — del oljenke z volutami in sledovi rdeče barve
15 — del sigillatne skodele, v dvojnem narezljanem medaljonu je vitica z listom
16 — del rdeče žganega skifosa z luskastim ornamentom in sledovi rdečega premaza
17 — del rdečerjavo žgane skodele z rdečim premazom in ornamentom poševnih vrezov
18 — del ustja in stene sigillatne skodele z ornamentom
19 — rdečerjavo žgan dvoročajni vrč
20 — svetlo rdeče žgana fragmentirana skleda z dvema ročajema v obliki ležeče črke S

Tabela 3

1, 4, 14, 15 — deli ustij in sten rdečerjavo žganih loncev
2, 3 — rdečerjavo žgani fragmentirani skodeli z izvihanim ustjem
5 — del ustja rdečerjavo žganega lončka
6 — del ustja in ostenja rdečerjavo žgane vaze
7 — del profiliranega ustja rdečerjavo žganega vrčka
8, 9 — del ustja in ročaja svetlo rjavo žganega enoročajnega vrča
10—12 — trije deli profiliranih, svetlo rjavo žganih trakastih ročajev
13 — del ostenja svetlo rjavo žganega vrča z vidnimi ostanki ročaja

Tabela 4

1 — del ustja rjavordeče žgane sklede
2—4 — deli ostenja in dna svetlo rjavo žganih vrčev
5—7 — deli ustij in ostenij treh rjavo žganih krožnikov s sledovi rdečega premaza
8 — rumeno žgana pokrovka
9 — del rdečerjavo žgane pokrovke z gumbom
10 — del rumenorjavo žgane pokrovke z gumbom in sledovi rdečega premaza
11, 12 — robova dveh rjavo žganih pokrovk
13 — rob rjavo žgane pokrovke z nečitljivim pečatom na notranji strani
14, 15 — deli ustij in ostenij rdečerjavo žganih melnic
16 — del dna in stene rdečerjavo žgane melnice z rjavozelenim steklastim premazom na notranji strani
17, 18 — prstanasta dna dveh rjavo žganih skodel s sledovi rdečega premaza
19 — del dna in stene rjavo žganega vrčka
20 — del dna in stene sivorjavo žganega vrčka, na notranji in zunanji strani so sledovi sivega premaza

Tabela 5

1 — del ustja in ostenja sivo žganega lončka s tankimi stenami
2 — del ustja sivo žgane skodelice
3 — del ustja in ostenja sive čaše s tanjšimi stenami
4, 12, 15, 17, 21 — deli ustij in sten črno žganih loncev z metličastim ornamentom, glina je mešana s kremenčevim peskom
5, 7, 13 — deli ustij in sten sivorjavo žganih loncev z metličastim ornamentom, glina je mešana s kremenčevim peskom
6, 8 — dela ustij in sten sivo žganih loncev z metličastim ornamentom, glina je mešana s kremenčevim peskom
9 — del ustja in stene rjavo žganega lonca, grobe izdelave, glina je mešana s kremenčevim peskom
10, 14, 16 — deli ustij sivo žganih loncev, glina mešana s kremenčevim peskom
11 — del ustja in stene sivočrno žganega lonca z metličastim ornamentom, na notranji strani sledovi ročne dodelave, glina je močno mešana s kremenčevim peskom
18 — del ustja in stene sivorjavo žgane sklede
19, 20 — del ustja in stene sivo žganega trinožnika s trojno profilacijo ter noga trinožnika istega žganja

Tabela 6

1, 2, 4 — deli dnov in sten sivo žganih lončkov tankih sten, glina je močno mešana s kremenčevim peskom
23, 24, 25 — deli dnov in sten sivo žganih lončkov, glina je močno mešana s kremenčevim peskom
3 — dno in del stene črno žganega lončka
5, 22 — dna in del stene sivorjavo žganih loncev
6, 7, 8, 9, 19, 20 — deli dnov in sten grobo, z rokami dodelanih svorjavo žganih loncev z metličastim ornamentom, glina je močno mešana s kremenčevim peskom
10 — del dna in stene grobo izdelanega in sivočrno žganega lonca, glina je mešana s kremenčevim peskom
11 — del ustja in stene črnosivo žgane skodele z navzven izvihanim ustjem, pod katerim je poševno vboden ornament
12 — del izvihanega ustja in stene črno žganega lonca z metličastim ornamentom, glina je mešana s kremenčevim peskom
13, 17, 18 — deli izvihanih ustij in sten sivo žganih loncev, glina je mešana s kremenčevim peskom
14, 15 — dela izvihanih ustij in ostenja sivorjavo žganih loncev, glina je mešana s kremenčevim peskom
16 — del izvihanega ustja in ostenja črno žganega lonca, glina je mešana s kremenčevim peskom
26 — del sivorjavo žgane pokrovke z gumbom, grobe izdelave

Tabela 7

1, 2 — rob sivorjavo žgane pokrovke
3—6 — deli grobo in na roko dodelanih sivo žganih pokrovk z gumbi
8, 9 — del ustja in stene rjavosive skodele z bradavico iz dobro prečiščene gline in lončka z vodoravnim plastičnim rebrom
10, 11 — deli ustij in sten dveh sivo žganih posod iz dobro prečiščene gline
12 — deli sivorjavo žganega lonca s širokim ročajem, glina je mešana z drobnim kremenčevim peskom
13 — del dna in ostenja glajene sivočrne posode iz dobro prečiščene gline

Najdbe v prostorih rimskega objekta govorijo za to, da je le-ta poleg osnovne stanovanjske namembnosti služil tudi za obrtniške dejavnosti, kamor lahko

postavimo izdelovanje koščenih piščalk in drugo obdelavo živalskih rogov. Žganinski ostanki, raztreseni po vsem objektu, pa zgovorno pričajo o tem, da je bilo življenje v objektu v določenem trenutku nasilno prekinjeno s požarom.

Ob pregledu keramike, njene izdelave in oblik, je takoj razvidno, da v prostorih rimskega objekta le-te ni bilo v velikih množinah, kot je to praviloma ob večini do sedaj izkopanih rimskih gradbenih ostalin v Poetoviu, in da na tem mestu prevladuje groba, z rokami še dodelana črna in sivo žgana domača keramika z metličastim ornamentom.

Kronološko tipični fragmenti keramike (**T. 2:** 6, 7, 10, 11) so izraziti primerki poznopadske sigillate iz klavdijskega in flavijskega časa, dni sigillatnih posod s prstenasto nogo (**T. 2:** 12, 13) pa kažeta še na malo starejša izdelka, nastala lahko že pred letom 50.[34] Prav tako sodi v zgodnja leta 1. stoletja tudi fragment skifosa z luskastim ornamentom (**T. 2:** 16), tipa Surus-Sarius.[35] Obe reliefni sigillati (**T. 2:** 15, 18) že sodita v kasnejše rheinzabernsko obdobje, torej v pomarkomanski čas oz. v konec 2. in začetek 3. stoletja.

Volutno oljenko s širokim noskom (Ivanyi tip I., Loeschcke tip I.) lahko postavimo v konec 1. ali prva leta 2. stoletja.[36] Prav tako bi v predmarkomanski čas sodila še siva časa s tankimi stenami (**T. 5:** 3; **T. 6:** 4) in dna krožnikov s prstenasto nogo (**T. 4:** 17, 18). Nizki krožniki z rahlo ukrivljeno steno in ravnim dnom (**T. 4:** 5, 6, 7) pa so po svoji oblikovni izraznosti že pomarkomanski material.[37]

Sklede s **T. 2:** 9, 20 in **T. 4:** 18 so blizu italskim tipom in se od njih tako kot vrči na **T. 3:** 7, 9 se niso preveč oddaljile, kar kronološko pomeni 2. stoletje. V ta čas lahko postavimo tudi ustja loncev, skled in vrčev (**T. 3:** 6, 8; **T. 5:** 18; **T. 6:** 18) z izrazitim nagnjenjem k obdonavskemu vodoravnemu ustju.[38]

Zelo veliko je fragmentov grobo izdelanih, domačih loncev[39] z metličastim ornamentom, katerih glina je mešana z grobim kremenčevim peskom in ki so v večini primerov še ročno dodelani. Nekaj zgodnejših primerov sodi še v 1. stoletje (**T. 5:** 6, 9, 21; **T. 6:** 13, 19, 20), nekaj je pa tudi kasnejših (**T. 5:** 12, 13, 17; **T. 6:** 12). Med najmlajše primerke keramike bi moglo soditi navzven zavihano ustje na **T. 6:** 14, čeprav to na Ptuju ni prav nič nujnega, in profil na **T. 6:** 11, ker se tipološko že zelo oddaljuje od sredozemskih vzorov.[40]

V zasipni plasti so bili tudi fragmenti prazgodovinskih posod (**T. 7:** 8—13), ki po izdelavi, ornamentu in obliki sodijo v čas KŽG in so bili na ta prostor v sekundarno lego preneseni z zemeljskim materialom ali erozijskim delovanjem iz bližnje okolice.

[1] S problemom se ukvarjava vsak na svojem delovnem področju pri izpopolnitvi strokovnih osnov za varstvene akte, pri obdelavi zavarovalnih izkopavanj iz let 1963 in 1975, pa tudi pri večletnem sodelovanju ob nalogi Mestna topografija pri IzA in v okviru naloge Osnove za spomeniško valorizacijo arheoloških območij pri FF Univerze Edvarda Kardelja.

[2] Sestavek sva pripravila 1983, ko mineva 90 let od ustanovitve Muzejskega društva v Ptuju, društva, ki je tudi zelo skrbelo za raziskovanje sledov rimske Poetovione. Sicer pa o raziskovanju Poetovione prinašajo bibliografije: F. Baš, *Časopis za zgodovino in narodopisje* (dalje *ČZN*) 28 (1933) 242 ss; I. Curk-M. Jevremov, v: *Poetovio-Ptuj, zbornik razprav ob 1900-letnici* (1969) 10 ss; J. Emeršič, *Bibliografija Ptuja*, Ptuj 1985.

[3] F. Baš, *ČZN* 28 (1933) 83 ss; I. Mikl-Curk, *ČZN* 50 NV 15 (1979) 40.

[4] B. Saria, *16. Ber. d. Röm. germ. Komm.* (1925—26) 115; id. v: Hoffiller-

Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien* 1 (1938) 122—158, posebej št. 340.

[5] W. Schmid, *ČZN* 30 (1935) 129 ss; B. Saria v: Klemenc-Saria, *Archäol. Karte v. Jugosl., Blatt Ptuj* (1936) 56; M. Abramić, *Poetovio* (1925) 8—36.

[6] A. Mócsy, *Acta archaeol. acad. hung.* 3 (1953) 179 ss.

[7] J. Korošec, *Slovansko svetišče na Ptujskem gradu,* Dela 1. razr. SAZU 6 (1948); id., *Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu,* Dela 1. razr. SAZU 1 (1950); id., *Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu,* Dela 1. razr. SAZU 6 (1951); id., *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 2 (1963—64), P. Korošec, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov,* Dela 1. razr. SAZU 22 (1979), 2. zv., 259, 263, 306; J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki,* Dela 1. razr. SAZU 4 (1950); P. Korošec, *Ptujski zbornik* (1975) 119 ss.

[8] S. Pahič, *Arh. vestnik* 15—16 (1964 do 1965) 283 ss; B. Saria, *Blatt Ptuj,* 30.

[9] Slika 1: 18; glej opomba 7, nadalje J. Curk, *ČZN* NV 10 (1974) 244 ss; I. Stopar, *Gradovi in graščine na Slov. Štajerskem* (1982) 379 ss; I. Tušek, Arh. vestnik 32 (1981) 13, P. Korošec, ib. 25.

[10] Slika 1: 20; I. Mikl, *Arh. vestnik* 11 do 12 (1960—61) 163 s; B. Saria, *ČZN* NV 10 (1974) 219 ss; rokopisno gradivo v Zgodovinskem arhivu Ptuj.

[11] Slika 1: 5, 8, 16, 17, 19; I. Mikl. *o. c.,* 165; priloga I in II.

[12] Slika 1: 3, 9, 10; I. Mikl, *o. c.,* 165; A. Jalen, *Arh. vestnik* 1 (1950) 177 ss.

[13] Slika 1: 1, 2, 13; R. Bratanič, *Arh. vestnik* 5 (1954) 361 ss; P. Korošec, *Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptuju,* v: *Arheološka poročila* SAZU (1950) 73 ss; eadem, *Dela* 1. razr. SAZU 22/2, 56, št. 156.

[14] Zlasti rokopisni dnevniki F. Ferka v arhivu Dež. muzeja Joanneum v Gradcu

[15] B. Saria, *Blatt Ptuj,* 38, 39.

[16] I. Tušek, *Varstvo spomenikov* 24 (1982) poročila 175.

[17] B. Saria, *Blatt Ptuj,* 32.

[18] B. Saria, *Blatt Ptuj,* Detailplan; M. Abramić, *Jahresh. d. oest. archäol. Inst.* 14 (1917) Beiblatt.

[19] B. Saria, *Blatt Ptuj,* 33; I. Mikl, *Arh. vestnik* 11—12, 165; risbe in rokopisni dnevniki v Zgodovinskem arhivu Ptuj in v arhivu Pokr. muzeja Ptuj.

[20] B. Grafenauer, *Zgod. časopis* 24 (1970) 157 ss.

[21] B. Saria, *ČZN* 28 (1933) 119 ss; id., *Blatt* Ptuj, 38.

[22] B. Saria, *Blatt Ptuj,* 33; dokumentacija K. Tragaua v Zgodovinskem arhivu Ptuj, MD 6.

[23] B. Saria, *Blatt Ptuj,* 36; Štajerski deželni arhiv v Gradcu hrani med Ferkovo zapuščino Nachlass Ferk Skrabarjevo pismo iz l. 1908, kjer ta poroča, da ni sledov teatra, temveč so le veliki klesanci.

[24] B. Saria, *ČZN* NV 10 (1974) 219 ss.

[25] I. Mikl, *Arh. vestnik* 11—12, 163.

[26] Ib.; gl. tudi opombo 17.

[27] B. Saria, *Starinar,* 3. 1., 1 (1922) 193 ss; id., *Blatt Ptuj,* 37.

[28] I. Mikl Curk, *Arh. vestnik* 29 (1978) 408; Skrabarjeva terenska risba grobne skrinje v Zgodovinskem arhivu Ptuj, MD 6; terenske ugotovitve 1984.

[29] J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki;* I. Mikl, *Arh. vestnik* 11—12, 163-stratigrafija.

[30] Glej opombo 19; Obrambno lice obzidja z jarkom je bilo obrnjeno proti sedanjemu, srednjeveškemu mestu — to objekt datira v antično obdobje. Prerez, ki smo ga zabeležili l. 1958 — I. Mikl, *Arh. vestnik* 11—12, 163 —, pa spet izrazito kaže, da je bil jarek ali postantičen ali poznoantičen. Vse to zoži datacijo na nekaj poznoantičnih desetletij, kajti v zgodnjem srednjem veku to obzidje prav kmalu, to je v času, ko ima mesto tudi svoj zgornji del ob sedanji Prešernovi ulici, sodeč po pisnem viru, izgubi sleherni strateški pomen.

[31] J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki;* trdnjavica na Panorami je zgolj omenjena pri P. Korošec, v: *Arheološka poročila SAZU* (1950), v podrobnostih pa še ni objavljena. Na Vičavi so l. 1974 — B. Jevremov, *Varstvo spomenikov* 21 (1977) poročila, 251 — z jarkom razkrili tudi vogal? ali stranico objekta manjših dimenzij z globokimi temelji iz velikih, do 0,8 m dolgih klesancev, zidave, ki jo je videti tudi pri mostu v Rabelčji vasi — *Varstvo spomenikov* 21 poročila, 249 (B. Jevremov), a tudi na romanskih zidovih proštijske cerkve. Te primerjave so nastale seveda samo na osnovi najinih terenskih opažanj in niso potrjene tudi z ustreznim arheološkim materialom.

[32] B. Saria, *Blatt Ptuj,* 31; najdbe v strugi tudi pozneje, npr. I. Mikl, *Arh. vestnik* 11—12, 163.

[33] O tem staroslovanski grobovi, P. Korošec, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov,* Dela 1. razr. SAZU 22/2, 56, št. 156.

[34] I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 30 (1979) 339 ss.

[35] G. Riccioni, *Faenza*, 66 (1980) 61.

[36] S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, Zürich 1919; D. Iványi, *Die pannonischen Lampen*, Diss. Pann. II/2, 1935.

[37] O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Diss. et monogr. 24 Beograd 1981, 85 ss.

[38] I. Mikl-Curk, Novo iz Formina, *Arh. vestnik* 27, (1976) 151.

[39] I. Mikl-Curk, Zapažanja o temni rimski kuhinjski lončeni posodi v Sloveniji, *Arh. vestnik* 24, (1973) 883 s.

[40] I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 30 (1979) 378.

ÜBER DAS ZENTRUM VON POETOVIO

Zusammenfassung

Der Artikel faßt zunächst eine Reihe von Tatsachen zusammen, die über den Raum zwischen der Drava, dem Burghügel und dem Panorama schon durch die bisherigen Forschungen festgestellt werden konnten. Daran knüpft er die Hypothese, wie die Entwicklung und das Bild dieses Zentrums des römischen Poetovio zu deuten wären. In den Beilagen stellt der Artikel in Einzelheiten zwei Schutzgrabungen vor, und zwar auf der Vičava in den Jahren 1963 und 1975. Die Ergebnisse dieser Ausgrabungsaktionen sind für die Interpretation von großer Bedeutung.

Auf Grund all dieser Tatsachen können folgende Schlüsse zusammengefaßt werden:

Die Raumverhältnisse, die Nähe der Brücke, epigraphische Quellen und die lange Kontinuität der strategischen und kultischen Rolle des Burghügels untermauern unsere Überzeugung, daß wir in Gemeinschaft mit Mocsy, Bratanič und Saria als wahres administratives Zentrum von Poetovio den Raum am jetzigen Museum — dem alten Dominikanerkloster — und unterhalb davon betrachten müssen. Die archäologischen Angaben sind heute auch für die Rekonstruktion der baulichen Gestalt und der römerzeitlichen Geschichte dieses Zentrum zu verwenden und zwar etwa wie folgt:

Am Fuße der vorgeschichtlichen Akropolis (**Abb. 1:** 18) wurden von den Römern an der Stelle, wo die Konglomeratschwelle der Oberfläche am nächsten ist und deshalb die Tiefe (und vermutlich auch der Raum) des Flußbettes am stetigsten und ohne ausgeprägte Wirbel und Kolke ist, wahrscheinlich im Raum einer uralten Furt, recht bald, anläßlich der ersten umfassenderen baulichen Eingriffe im mittleren Dravagebiet, eine Brücke erbaut (**Abb. 1:** 21, 22). Trotz des Militärlagers in der Nähe des Südendes der Brücke lebte das alte Zentrum im Norden weiter und paßte sich allmählich den römischen Ansprüchen für ein ausgebautes Stadtzentrum an. Die alten Gottheiten machten im Laufe der mehr oder weniger dramatischen Vorgänge der kapitolinischen Dreiheit Platz, indem sie zweifellos vieles von ihrer Bedeutung und ihrem Inhalt, wie auch von ihren Feiern auf die neuen Namen Juppiter, Juno und Minerva übertrugen. Das Forum (**Abb. 1** — Forum) betätigte sich infolge der Neuankömmlinge und des weit ausgreifenden Verkehrs jetzt regsamer als je zuvor. Es fungierte in der Nähe der Brücke an einer Stelle, die der lokale, Rom ergebene Machthaber gut im Auge behalten konnte, so wie bereits Generationen zuvor der lokale Fürst. Graduell ließen die lokalen und die neu hinzugekommenen Magnaten diesen Marktplatz in Stein ausbauen und fügten noch eine curia sowie andere Amtsgebäude hinzu. Im Jahr 103 ließ Kaiser Trajan für die Ansiedlung zugleich mit der Veränderung ihres rechtlichen Status *(colonia)* ein öffentliches Gebäude errichten, und zwar im Raum (**Abb. 1:** 5, Thermen) der früheren Werkstätten und Wohnungen auf der höheren Terrasse über der Brücke und dem Forum. Diese Gabe dürfte etwas gewesen sein, das die Stadt früher nicht besaß, deshalb vertreten wir zwei die Ansicht, daß dies die Thermen waren. Auf den ersten Böschungen über dem Forum erhoben sich damals ohne Zweifel auch schon unterschiedliche Heiligtümer. Auch

auf beiden ausgeprägteren Anhöhen, auf dem Burghügel und auf dem Panorama, waren sicher gleichfalls solche oder andersartige Heiligtümer. Dies gilt noch besonders für den Burghügel, er ist ja mit dem Raum an der vermutlichen Brücke noch enger verbunden und sein Scheitel war zweifellos ein uralter heiliger Raum. Durch die Einschnitte in der Terrassenböschung, auf der sich gegenwärtig die Prešerengasse, das Museum und die Vičava befinden, führten Quergassen und Treppen[21] auf die untere, die »Forum« terrasse. Außer im archäologisch nachgewiesenen Durchgang im Museumspark (**Abb. 1:** 17) war ein solcher sicher auch in der Terraindepression hinter dem jetzigen Museumsgebäude (**Abb. 1:** 14) und am Vičavaweg. Interessant ist, daß sich zwischen allen drei Terrainmöglichkeiten für einen Durchgang stets etwa 80 oder 100 m erstrecken. Zum Komplex der Trajan-Thermen führte von Südosten eine Gasse mit Kanalisation und mehreren Portikus (**Abb.** 1: 8); die Nordwestfassade (**Abb. 1:** 4) vermutlich desselben Komplexes war baulich aufgegliedert.[22]

Noch weiter nordostwärts begannen Reihen von Wohngebäuden, obwohl wahrscheinlich auch zwischen diesen irgendein kleineres öffentliches Objekt stand, die Geschäftsräume waren aber ohnehin nach allgemeinem Brauch Teile der Wohninsulen. Vor allem öffentliche Gebäude lehnten sich auch an den Fuß der Süd- und der Südostböschung des Panoramas, dort (**Abb. 1:** 9), wo die Archäologen erfolglos das Stadttheater[33] gesucht hatten, und wo im 3. Jahrhundert (**Abb. 1:** 12) zur Zeit der Konsuln Arrianus und Papo ein epigraphisch bezeugtes, ansonsten unbekanntes Gebäude errichtet wurde, für das Saria[24] auf Grund von Analogien die Meinung vertritt, daß es eine gedeckte Markthalle — *loca fornicata* war. Die Bauten im Hintergrund wurden in bestimmten Zeitabschnitten qualitätvoll auf Fundamenten aus Bruchstein erbaut (was in Poetovio bei weitem nicht die Regel ist!), mit bemalten Wänden und ornamentiertem Pflaster, nach dem 3. Jahrhundert dagegen immer häufiger aus Ziegeln auf Fundamenten aus kunstreichen, aus Flußgerölle oder Ziegelfragmenten zusammengesetzten Schichten. Die Umbauten, Abtragungen und Nivellierungen waren recht umfangreich, die Stadt erlebte ihre glücklichen Zeitabschnitte und tragische Zeiten, doch lassen sich hier keine archäologischen Beweise für eine ausgeprägte Veränderung des Grundriß- und des Parzellennetzes vor dem Ende des 4. Jahrhunderts anführen. Hingegen ist die Situation am südlichen Flußufer merklich anders. Beim Punkt 9 und 17 auf unserer Abbildung 1 erhoben sich Wohngebäude sicher auch am Fuße der Panorama-Böschung und am Westbeginn der jetzigen Prešerengasse ebenfalls noch zumindest im frühen 3. Jahrhundert.[25] An die Flanke der älteren Heiligtümer (**Abb. 1:** 16) oder sogar zwischen ihre Gemäuer preßte sich im 3. Jahrhundert ein Mithrasheiligtum, vielleicht das größte von allen,[26] und zwar jenes, das in der Diokletianszeit dux Iustinianus reparieren ließ. Auf der Panorama-Böschung stand neben den Wohngebäuden das kleine Heiligtum der »thrakischen Reiter« mit mehr oder weniger öffentlicher Funktion[27] sowie das caldarium der Thermen, nach Sarias Annahme in einem Privathaus (**Abb. 1:** 2). Der cardo dieses Stadtteils war vermutlich durchweg mit Hinsicht aus des alte Dravabett und die Schichtenlinien der Panorama-Böschung längs der Drava orientiert, deklinierte demnach um 30° von der Richtung N — S westwärts. Die Gebäude waren im hier erörterten Stadtteil wohl so dauerhalf erbaut, daß weder ein Grund noch die Möglichkeit für eine neue Parzellierung bestanden, wie wir sie in den archäologischen Spuren in den Südvierteln der Stadt erschlosen haben. In der Nähe der öffentlichen Objekte des Zentrums, doch nicht dazwischen, auf einer wohl auf diese oder eine andere Weise freigemachten Parzelle und in der Höhe, nahe des Panorama-Gipfels fand, verläßlichen archäologischen Angaben[28] zufolge, im 4. Jahrhundert die altchristliche Stadtkirche ihren Platz.

Wahrscheinlich erst nach den Hunneneinfällen[29] begannen sich die Gebäude, zumindest die neu erbauten, auch im Stadtzentrum selbst mehr und mehr in der vom Burghügel diktierten Richtung zu orientieren, also ganz nach den Himmelsrichtungen. Damals wurde höchstwahrscheinlich außer dem Burghügel auch die Forumsterrasse befestigt, und zwar mittels einer Ummauerung (**Abb. 1:** 19) und eines Grabens,[30] doch wohl auch mittels kleiner Befestigungen oder mit Türmchen.[31] Die Brücke, die Forumstrümer usw., die erst später dem Fluß zur Beute fielen,[32] das ausgeprägtere Gemäuer auf dem Böschung, auf der heute das Museum steht, die

kleine Befestigung und die Überlieferung von einer Kirche auf dem Panorama[33] sowie die Befestigungen und die Überlieferung von einer Kirche auf der Burg- das ist das Architekturerbe, das der neuen, oder besser gesagt, der erneuerten Einwohnerschaft von anderer Herkunft, Sprache und anderen Bräuchen das Ptuj Pribinas und Koceljs sowie das Ptuj der Ungarnkriege, das Innere des mittelalterlichen Ptuj und des gegenwärtigen alten Stadtkerns, dieses außerordentlich reizvollen Nestors der slowenischen Städte, auszugestalten half.

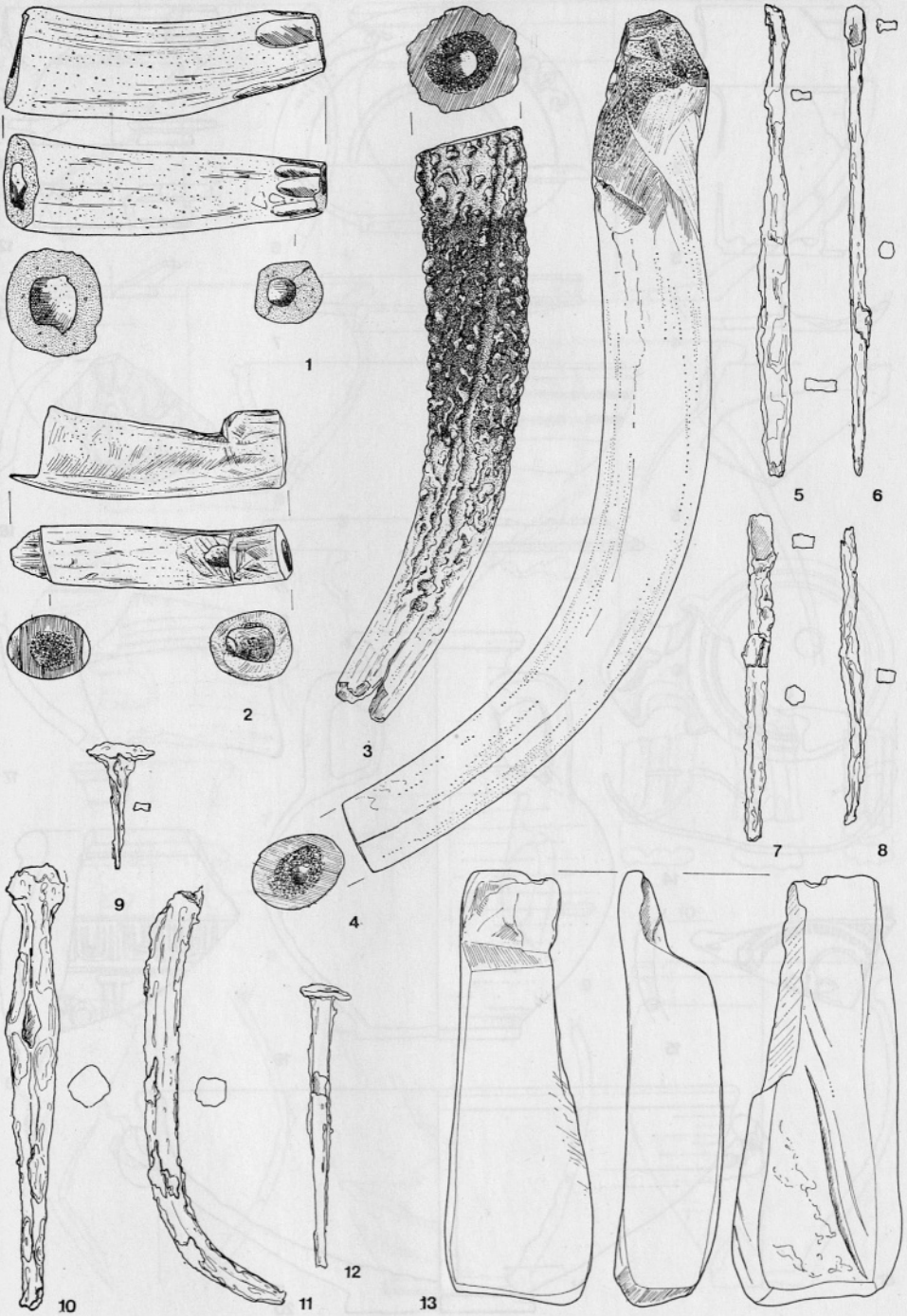

T. 1: Ptuj, Vičava 1975, najdbe, vse 1 : 1.
Taf. 1: Ptuj, Vičava 1975, Funde, alle 1 : 1.

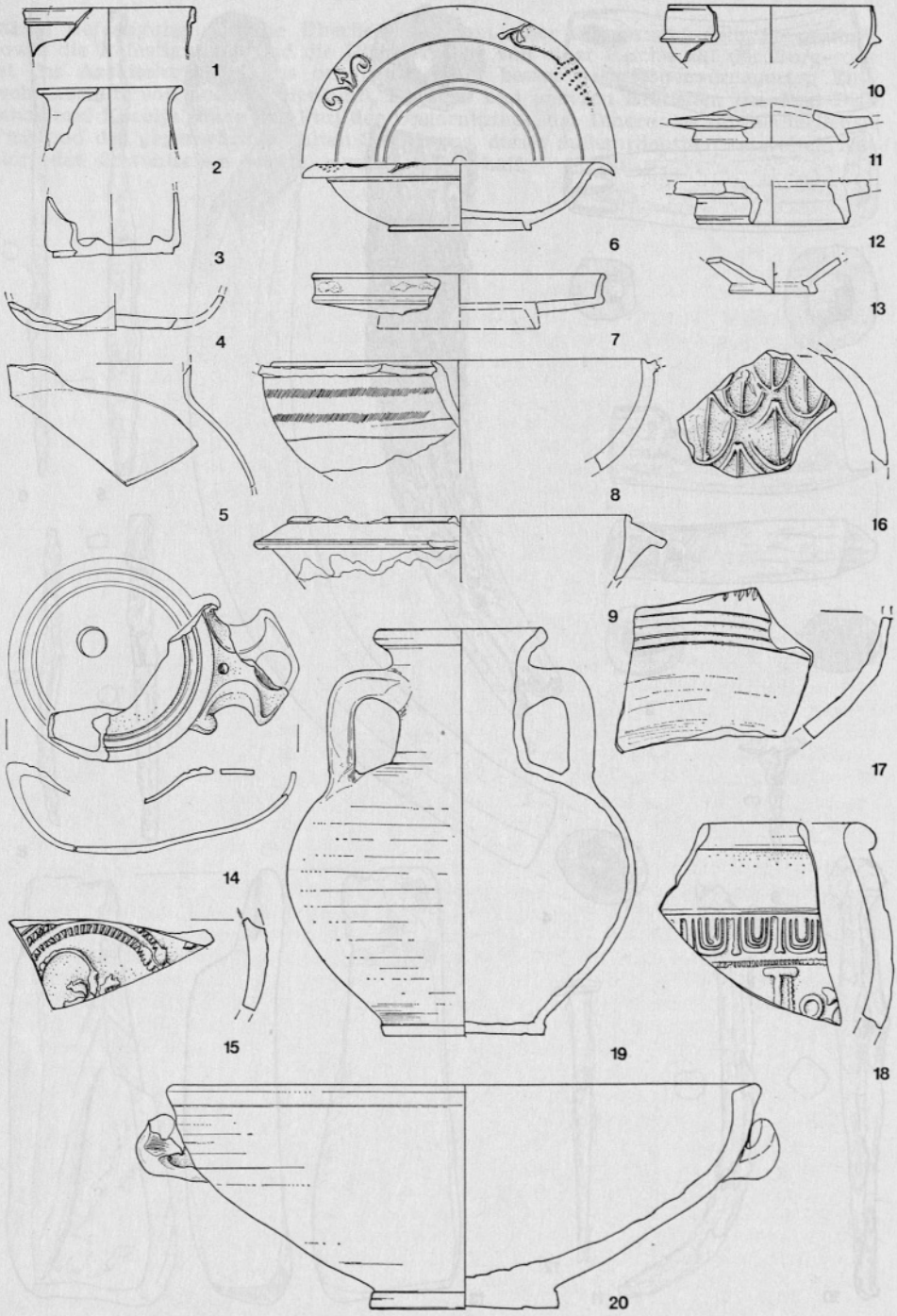

T. 2: Ptuj, Vičava 1975, najdbe, 14—18 1 : 1, ostalo 1 : 2.
Taf. 2: Ptuj, Vičava 1975, Funde, 14—18 1 : 1, das Übrige 1 : 2.

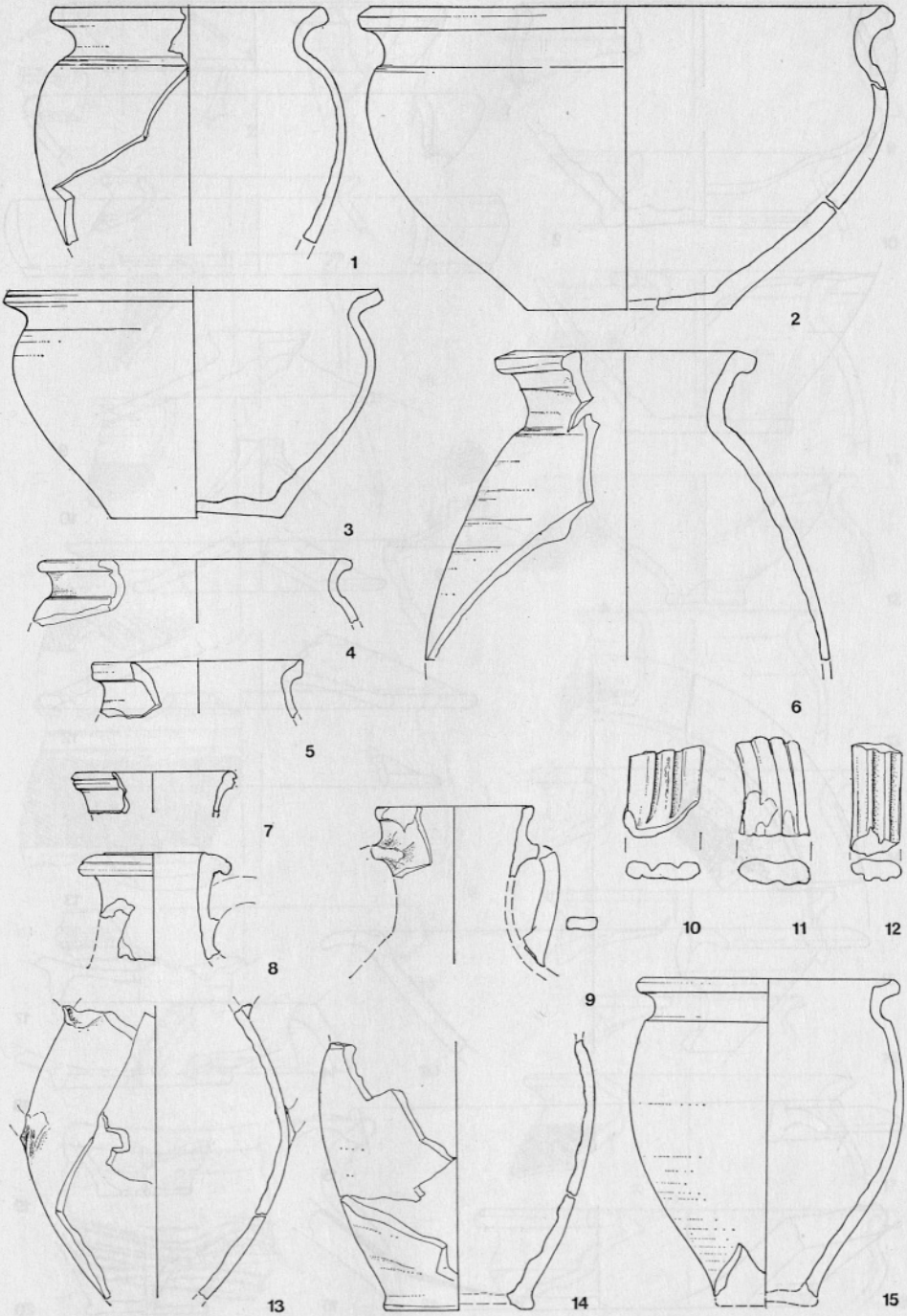

T. 3: Ptuj, Vičava 1975, najdbe, vse 1 : 2.
Taf. 3: Ptuj, Vičava 1975, Funde, alle 1 : 2.

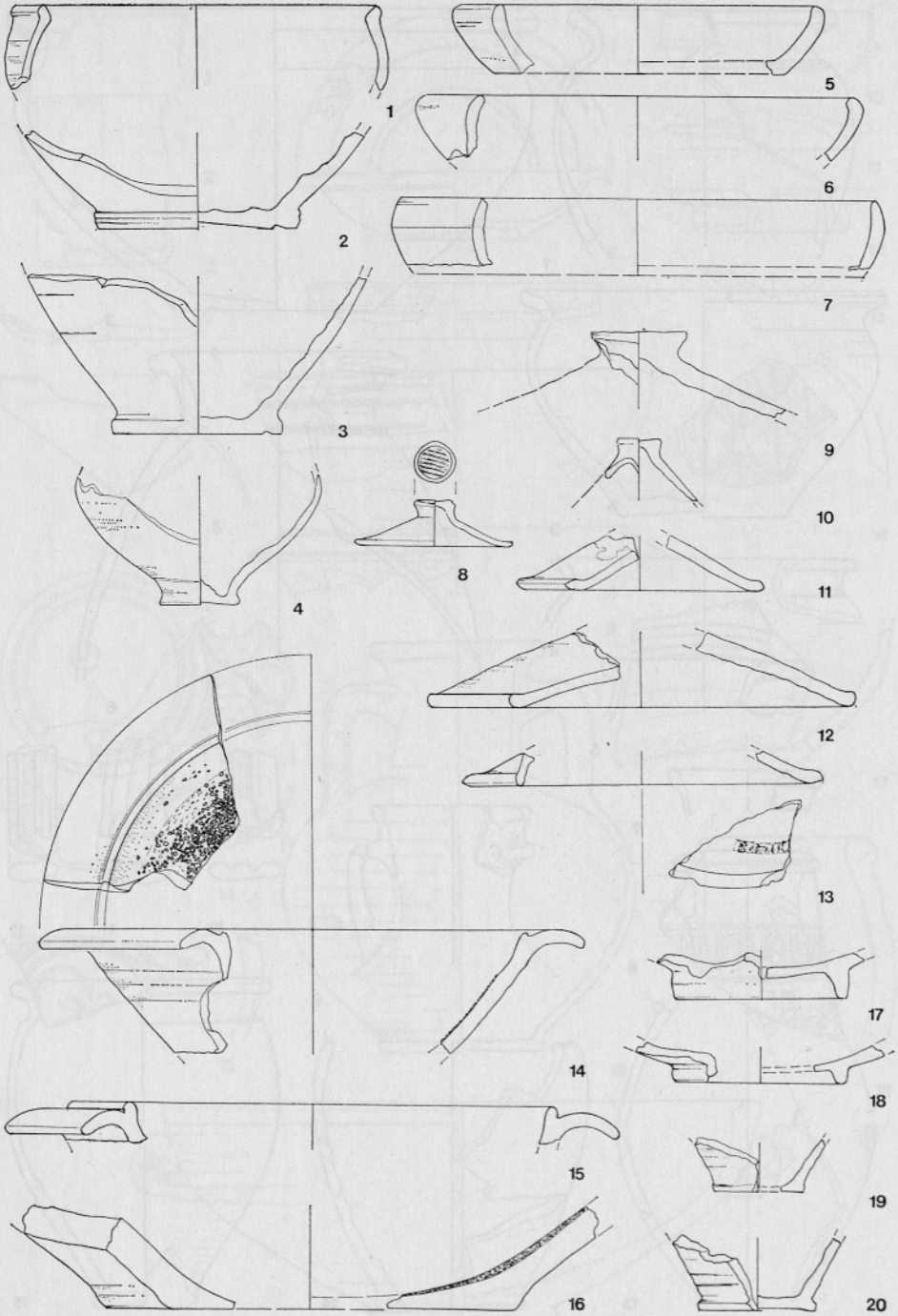

T. 4: Ptuj, Vičava 1975, najdbe, vse 1 : 2.
Taf. 4: Ptuj, Vičava 1975, Funde, alle 1 : 2.

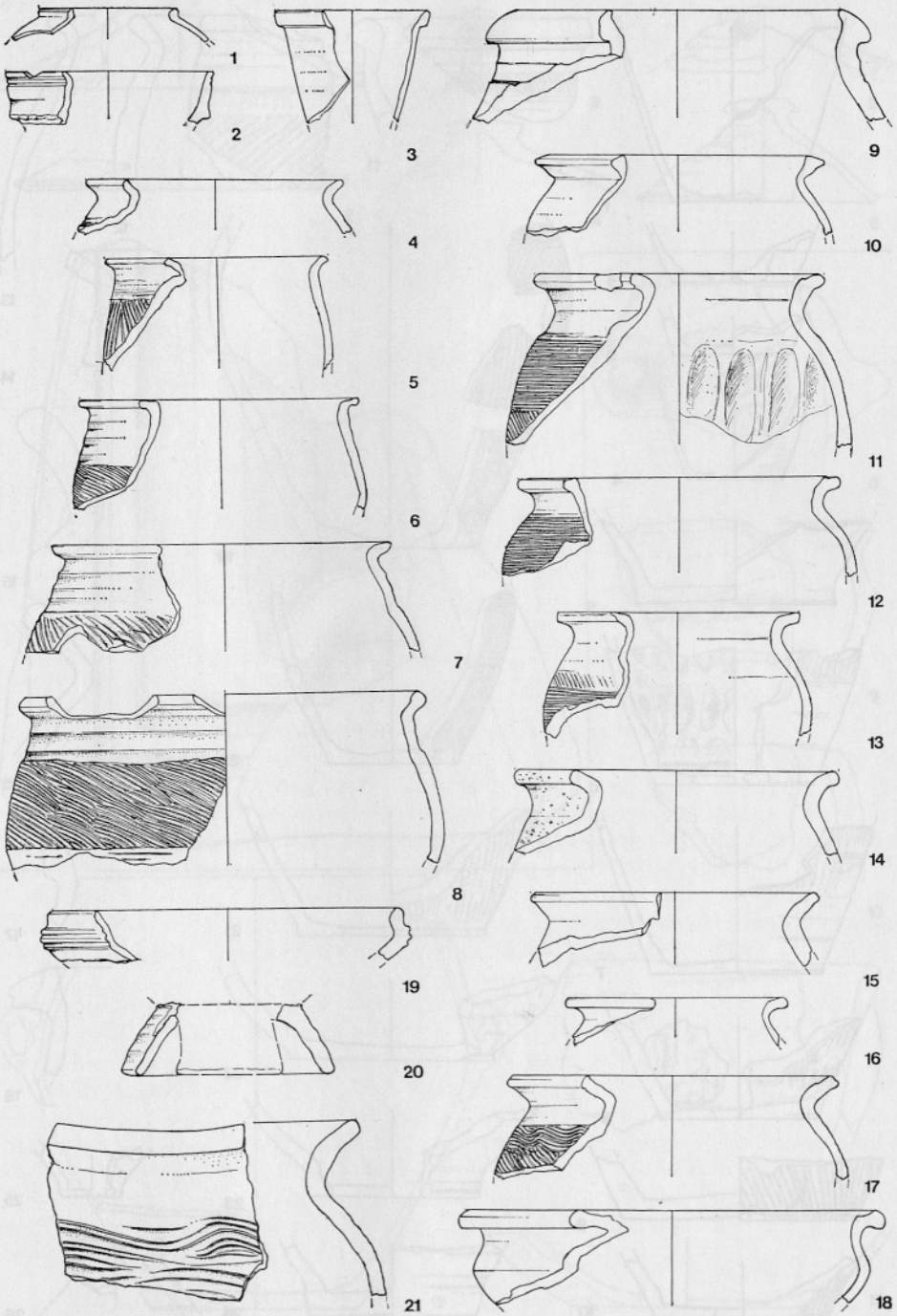

T. 5: Ptuj, Vičava 1975, najdbe, 21 1 : 1, ostalo 1 : 2.
Taf. 5: Ptuj, Vičava 1975, Funde, 21 1 : 1, das Übrige 1 : 2.

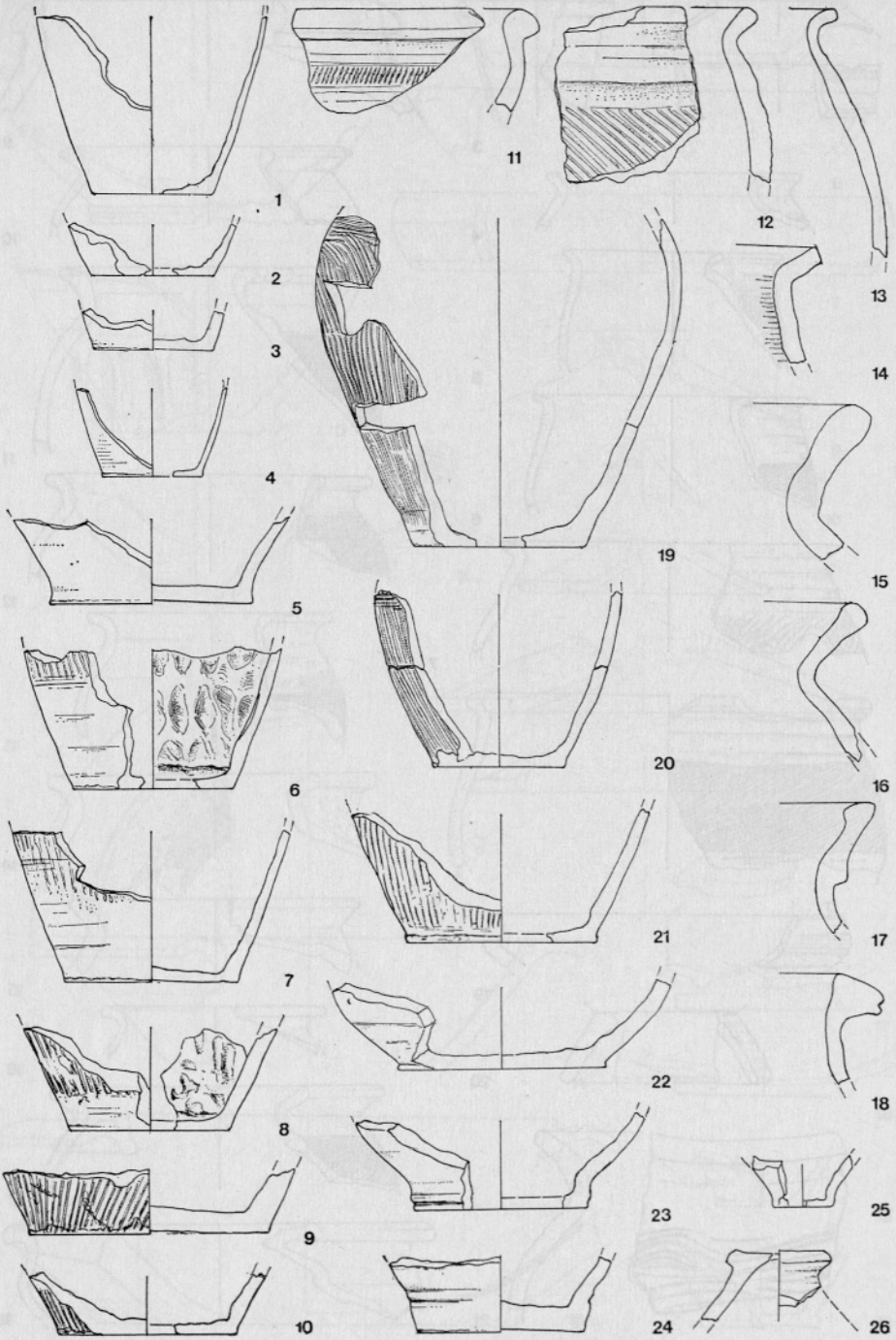

T. 6: Ptuj, Vičava 1975, najdbe, 11—18 1 : 1, ostalo 1 : 2.
Taf. 6: Ptuj, Vičava 1975, Funde, 11—18 1 : 1, das Übrige 1 : 2.

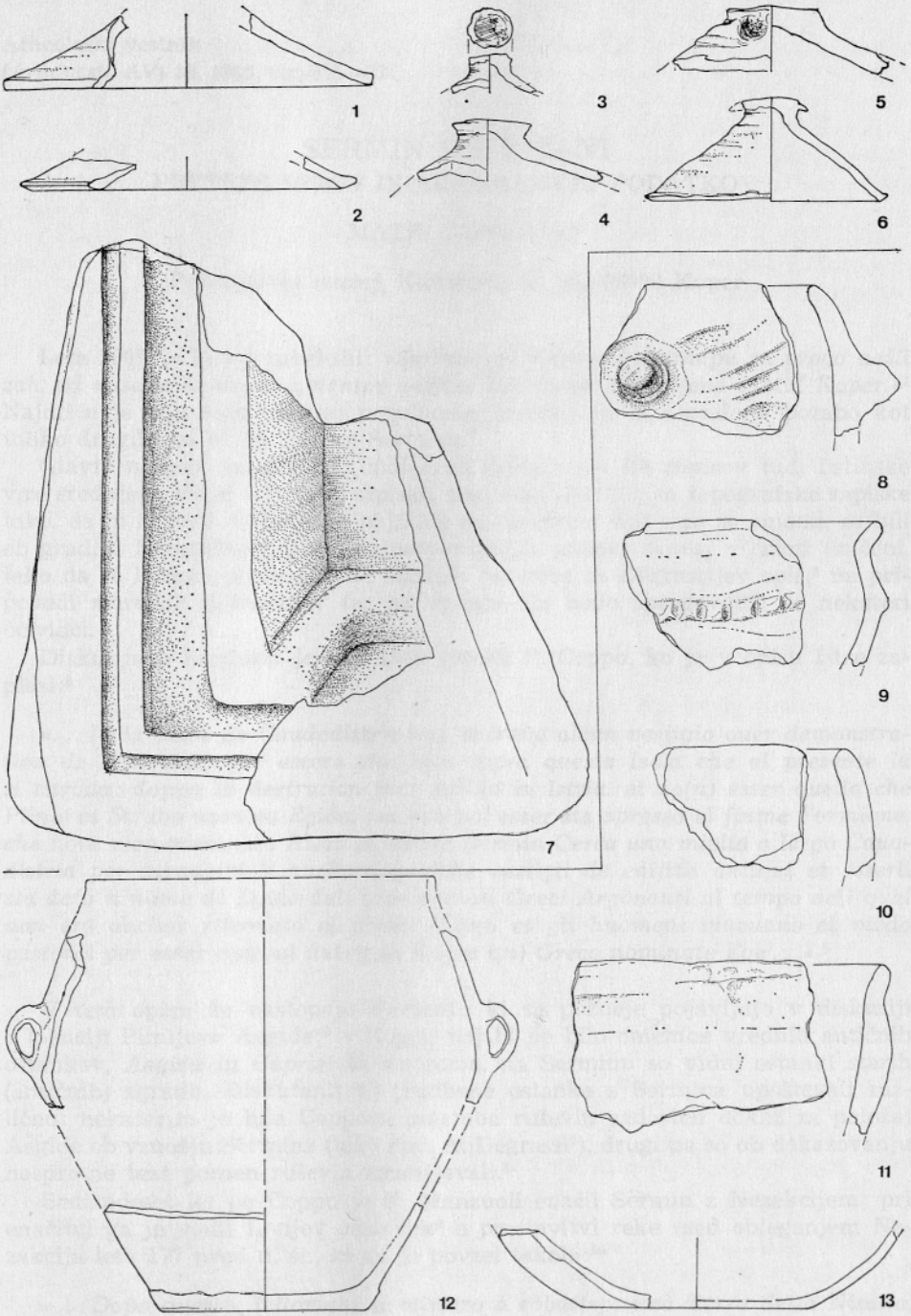

T. 7: Ptuj, Vičava 1975, najdbe, 7—11 1 : 1, ostalo 1 : 2.
Taf. 7: Ptuj, Vičava 1975, Funde, 7—11 1 : 1, das Übrige 1 : 2.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 315—324

SERMIN OB RIŽANI
PRETRES VIROV IN ARHEOLOŠKIH PODATKOV

MATEJ ŽUPANČIČ

Pokrajinski muzej, Kidričeva 19, YU-66000 Koper

Leta 1965 je Petru zabeležil: »*Sermin pri Kopru. Pri izkopu za progo našli zah. od naselja nekaj fragmentov antične lončenine, spravljene v MM Koper.*«[1] Najdišče je bilo tedaj skoraj popolnoma uničeno in bi utonilo v pozabo kot toliko drugih, ko bi ne bilo na Serminu.[2]

Glavni namen sestavka je upoštevati poleg starejših zapisov tudi listinske vire srednjega veka, arhivske zapiske, posnetke iz zraka in topografske zapiske tako, da bi locirali arheološka najdišča na Serminu. Kot sem že omenil, so bili ob gradnji železniške postaje najpomembnejši ostanki skoraj v celoti uničeni, tako da se lahko opiramo le na starejše omembe in Degrassijev opis,[3] na pripovedi starejših domačinov ter na upanje, da bodo spregovorili še nekateri očividci.

Diskusijo o Serminu je leta 1540 sprožil P. Coppo, ko je v opisu Istre zapisal:[4]

»... *In la Citta de Caudodistria non si troua alcun vestigio ouer demonstration de antiquita. per essere sta fatta sopra questa Isola che al presente la si ritroua: doppo la destrution face Athila in Istria. et no(n) esser quella che Plinio et Strabo nomina Egida. ma ben pol esser sta apresso el fiume Formione. che hora vien nominato Risan al monte Sermin Cerca uno miglio a largo Caudodistria per atrouarsi li anchora qualche vestigii de edifitii antiqui et esserli sta dato il nome di Egida dali prenominati Greci Argonauti al tempo deli qual non era anchor ritrouato el parlar latino et gli huomeni viueuano al modo pastoral per esser apto al nutrir di Capre i(n) Greco nominate Ege . . .*«.[5]

V tem opisu že nastopajo elementi, ki se pozneje pojavljajo v diskusiji o lokaciji Plinijeve Aegide:[6] v Kopru naj bi ne bilo omembe vrednih antičnih ostankov, *Aegida* in *Capris* sta sinonima, na Serminu so vidni ostanki starih (antičnih) zgradb. Diskutanti so gradbene ostanke s Sermina upoštevali različno: nekaterim je bila Coppova omemba ruševin zadosten dokaz za položaj Aegide ob vznožju Sermina (tako npr. A. Degrassi[7]), drugi pa so ob dokazovanju nasprotne teze pomen ruševin zmanjševali.[8]

Sedemdeset let po Coppu je N. Manzuoli enačil Sermin z Nezakcijem; pri enačitvi ga je vodil Livijev odstavek[9] o prestavitvi reke med obleganjem Nezakcija leta 177 pred n. št., ki ga je povzel takole:[10]

»... *Dopo questo, i Romani si missero à cõbattere una Terra detta Nisatio, oue s'erano ridotti i capi de gli Istriani, et la persona istessa del loro Re Epu-*

lone, et fecero volger il fiume altroue, che correua longo le mura, che impediua à combattēti, et à gli assediati daua commodità del'acqua. Si crede, che questa Terra fosse trà Sermino et prade, per doue soleua passare il Fiume Formione, et venendo giu per l'Ara della Fiera de Risano entrare in mare (col fango del quale furono fatto tutte le saline di quelle parti, si come sono anco fatte tutte l'altre dell'una, et dell'altra ripa di esso Fiume) ma non si sà se da Romani à quel tempo fusse mutato il letto ad'esso Fiume non troppo dal primo lontano per assediar Nisatio, ò se per il cader del Mōte Sermino (come dice il Vergerio) crollato dal terremoto le fosse impedito per di là l'uscita, et che poi da paesani fosse fatto volger dall'altra parte di esso Sermino. Altri vogliono . . .«.

Manzuoli v prvem delu citiranega odstavka sledi Liviju, nato pa pove, da leži Nezakcij med Serminom in Pradami ob strugi Formione (torej ne vrh griča!), katera se imenuje *»Ara della Fiera«*. Ne glede na enačitev, ki jo je že kmalu ovrgel Naldini,[11] je lokacija tako prepričljivo navedena, da je avtor vsekakor imel pred očmi stvarno osnovo: ruševine na desnem bregu južne struge Rižane. Iz pripovedi odseva nejasna situacija na izlivu Rižane, Manzuoli jo je reševal z uporabo Livijevega teksta, ko se ob visoki vodi struga reke prestavlja. Ni potrebno omenjati potresa, zadostuje že misel na znano spreminjanje tokov rek ob zgornjem Jadranu v zgodnjem srednjem veku.[12]

Nedavno je v Coppove ruševine lociral postajo *»Quaeri«* (pokvarjen zapis iz *»Aquae Risani«!?*) s *Tabule Peutingeriane* Bosio,[13] kar je v nasprotju s splošnim mnenjem, da leži oznaka za Quaeri na TP južno od Poreča.

Opis Sermina povzemam po Naldiniju. Pri opisu rižanske župnije opiše najprej župno cerkev Marije Device v Lazaretu, nato se napoti po severnem delu župnije; ustavi se nasproti Sermina na desnem bregu Rižane pri drugi Marijini cerkvi *(»della ruota«)*, nato obiskuje cerkve v Škofijah in do konca Miljskega polotoka, od koder se vrača in — ponovno pred župno cerkvijo v Lazaretu — nadaljuje:[14]

». . . Ritorcendo poscia per la spiaggia marina verso lo stesso Risano il cammino, sùl altra sponda di questo à fronte della Pieve s'incontra il Monte Sermino, antico fondo in gran parte del Vescovato, e del Abbatia di S. Cipriano, ora incorporata al Veneto Seminario Patriarcale. Alla falda di questo. Monte bagnata dal fiume v'è l'antica fabbrica, mà oggi rovinosa dela chiesa intitolata la Madonna della Rosa (alle Rose terrene poco giova, perche non isfrondino, la vicina corrente dell'Acque) e sù la sommità del Monte s'alza quella di S. Giorgio nel mezzo d'Ulivi, de Viti, e de'Frutti, de'quali essendo tutto il Monte ricoperto rassembra il soggiorno non favoloso di Pomona. Non ci rincresca in seno così ameno posare un tantino il passo.

Vuole il Manzuoli, e con esso il Petronio, che sull giogo di questo Monticello gia cesse la ricantata Città di Nesatio, e che il Risano sia quel Fiume, che . . .«

Toliko Naldini. Ne omenja antičnih ruševin, saj se v svojem opisu škofije tudi drugače le redko pomudi ob profanih ostankih (kot na primer ob opisu Tinjana ali Pomjana), pač pa omenja ruševine cerkve Sv. Marije *»della Rosa«*. Ni mu odveč pojasnjevati, da izraz *»rosa«* označuje neplodno zemljišče: ob

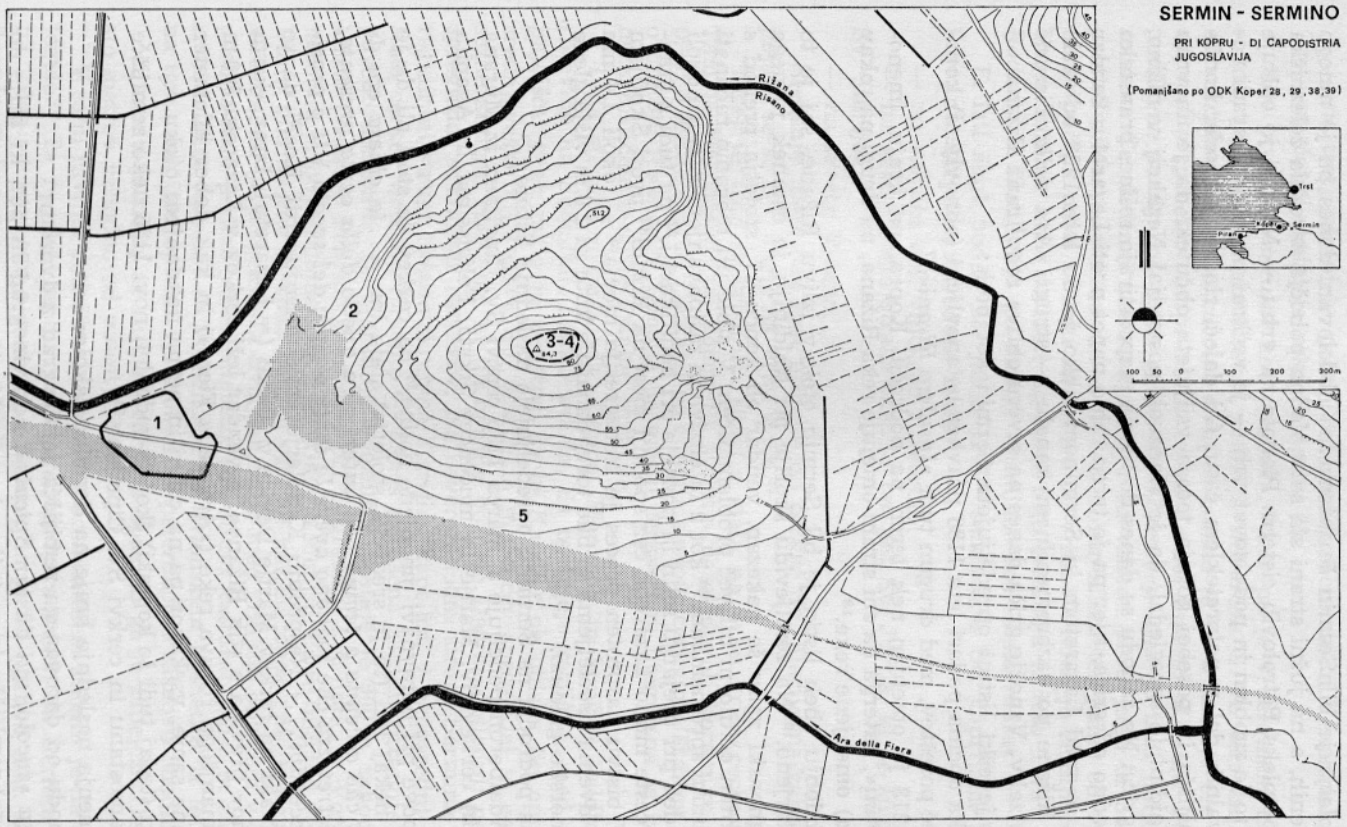

Sl. 1: Najdišča na Serminu: 1 rimski objekt — obris po avionskem posnetku; 2 področje cerkve Sv. Marije in mučencev; 3 Sv. Jurij; 4 gradišče — obris po C. Marchesettiju; 5 površinske najdbe; raster pokriva področje železniške postaje in cistern za gorivo.

Fig. 1: Località d'interesse archeologico sul Sermino: 1 insediamento romano (secondo fotografie aeree); 2 luogo dove sorgeva la chiesa di S. Maria e dei Sti. Martiri; 3 S. Giorgio (S. Zorzi); 4 il castelliere (secondo C. Marchesetti); 5 ritrovamenti di superficie. — La zona della stazione ferroviaria e dei serbatoi è delimitata con reticolato.

koncu 17. stoletja je bil Sermin še intenzivno obdelovan, danes pa je mnogo kultur opuščenih, a na južni strani sta se v plodna pobočja zarezala železniška postaja in kompleks Petrolovih cistern. Planota na vrhu — Naldini jo opisuje kot »*giogo*«, to je zaoblen in podolgovat vrh — je večkrat prekopan zaradi vojaških utrjevalnih del v polpreteklem času. Od daleč, zlasti z vzhoda, konfiguracija zemljišča in posebej gornja terasa vsiljujeta občutek, da je na vrhu gradišče.[15] Naldini je spregledal, da je Manzuoli postavljal Nezakcij v nižino, a ne na vrh griča. Na zahodu se danes do morja razprostirajo soline, prav tako južno in vzhodno od griča, kjer pa je teren rahlo napet proti Lazaretu, vendar le toliko, da so med Lazaretom in Serminom lahko še do leta 1926 odtekale visoke vode Rižane po razbremenilnem kanalu — strugi »*Ara della Fiera*«[16] v Stagnonski zaliv. Vznožje griča danes na severu obliva regulirana Rižana.

Dve srednjeveški listini opredeljujeta Sermin kot otok:

A. Koprska občina podari leta 1186 pravkar ustanovljeni (obnovljeni) koprski škofiji več posestev, med drugim tudi »*Insulam Risani*«.[17]

B. Leta 1213 je omenjen nek teren na področju Kopra, na kraju, imenovanem »*Sermini*«, katerga na eni strani omejuje reka Rižana, na drugi pa rokav (= *una taiata*) omenjene reke.[18]

Vsaj v obdobju obeh listin je bil Sermin otok v izlivu Rižane, saj je to posebej poudarjeno.[19] Na zemljevidu škofije pri Naldiniju je ostanek južnega izliva v Stagnonski zaliv še nakazan, vendar ob koncu 17. stoletja prehod s celine na Sermin očitno ni bil več problematičen. V stoletjih moramo računati tako z nenadnimi spremembami[20] kot z intenzivnim zasipavanjem ravnice okoli Sermina,[21] z deli pri urejanju solin in pozneje pri bonifikaciji,[22] pa tudi z gradnjo beneške ceste mimo Lazareta, čez spodnji most na Rižani[23] proti Škofijam in Trstu.[24] V bistvu nasproten proces je transgresija morja[25] — okoli 1,4 mm na leto: pred dvema tisočletjema so bile torej današnje kote za 2,8 m višje glede na tedanjo morsko gladino.

Posamezna področja na Serminu opredeljujejo naslednje listine:

C. Neki Adalberon podeljuje 5. marca 1135 cerkvi Sv. Ciprijana iz Murana (pri Benetkah) cerkev Sv. Marije in mučencev Siksta, Felicissima in Agapita v Serminu.

Kandler pove pri obravnavi omenjene listine,[26] da cerkev še stoji ali da je vsaj še pred nekaj leti (to je sredi 19. stoletja) stala ter »*... la chiesa era di quella forma che accenna a tempo ben anteriore a quello della carta presente, e di quella ristretezza che sogliono avere le tante capelle del secolo VII e prosimamente successivi ...*« Nasprotno Kandlerjevemu mnenju trdi Kos,[27] da se darovnica nanaša na cerkev Marije Device v Rižani (= Lazaretu). Izraz »*juxta flumen Risano*« prevaja s »tik Rižane«: a vendar leži cerkev v Lazaretu 300 m od južnega, manjšega rokava reke (»*Ara della Fiera*«) in kak dober kilometer od reke Rižane same, vsekakor pa na celini in ne na nekdanjem otoku.

D. Tržaški (tedaj tudi še koprski) škof je podelil 1. nov. 1135 neko zemljišče v Serminu samostanu in cerkvi Sv. Ciprijana.[28]

Listina omenja naslednje kraje na Serminu takole:

— na vzhodu od darovanega zemljišča je vinograd z dvorom;

— na jugu »*zucolo, qui dicitur Spiculo*«, nek vinograd in pot, ki pelje do (samostanskega) zemljišča, kjer stoji cerkev Sv. Marije;

— na tretji strani je, proti Rodi, zemlja Seremie in Venerame;
— na četrti strani je reka Rižana.

Kos prevaja »*zuculo*« kot »podzid«,[29] kar pa je v celotnem kontekstu nerodno; predlagam razrešitev s pomočjo slovarčka G. A. Gravisija,[30] ki pravi za »*zuculo*«: »*Zuco o zucolo: cima di collina (è poco usato)*« ter za »*Spicul*«: »*Specel o speceto: campo molto in pendenza, esposto al sole*«. Torej je meja podeljene zemlje na vrhu griča (na »*Zucolo*«), kjer je tudi polje, obsijano s soncem. Če sledimo naštevanju meja od vzhoda proti jugu in nato na zahod proti Sv. Mariji, vidimo, da ta ne leži dober kilometer južno od vrha (v Lazaretu), pač pa proti zahodu ali severu od vrha. — Roda je zemljišče na desnem bregu Rižane, kot je videti na karti tega področja iz leta 1779[31] (*B. V. della Roda*«), pri Nalidiniju pa morda ohranjeno kot »*della ruota*«.

E. Isti škof podeli 28. julija 1145[32] samostanu Sv. Ciprijana zemljišča na Serminu. Meje so navedene takole:

— na vzhodu nek vinograd z dvorom;
— na gornji južni strani mejniki ter pot Sv. Jurija, ki se spušča k cerkvi Sv. Marije;
— na severu Rižana.

Sledenje meja nas spet pripelje do cerkve Sv. Marije na zahodu od vrha; pojavi se še Sv. Jurij na vrhu griča.[33]

Torej je vsaj že sredi 12. stoletja stala na vrhu griča cerkev Sv. Jurija. Tam je Marchesetti ob koncu 19. stoletja našel dovolj keramike, da je lahko pisal o kašteliru, A. Degrassi pa omenja sledove cerkvice. Trditev Tommasicha o obstoju Ateninega templja na mestu cerkve[34] ni utemljena in izhaja bolj iz humanistično literarne lokalne tradicije.

Toda starejši avtorji, tako Coppo, Manzuoli in končno Naldini, omenjajo ruševine na Serminu. Lahko trdimo, da opisujejo različna, med seboj ločena najdišča: prav malo je verjetno, da bi Kandler ob obisku (in opisu) zgodnjesrednjeveške (?) cerkve Sv. Marije in mučencev spregledal in zanemaril obsežne antične ruševine, ki jih opisuje pozneje Degrassi, slednji pa tudi ne bi spregledal sakralnih ostankov. Na severozahodni strani Sermina stoji tik ob regulirani strugi Rižane skromna Marijina kapelica, v neposredni bližini pa je stala cerkev družine Favento — danes porušena zaradi izgradnje cistern, kot povedo domačini. Do izgradnje železniške postaje je 600 m zahodno od vrha ležalo posestvo Peroša. Tako opis pri Degrassiju kot notici v *Varstvu spomenikov* in pripoved domačinov[35] se skladajo v opisu, da je bilo tod večje najdišče. Da ni bila to morda kaka rimska vila ali kakšna opekarna, kot meni Billanovicheva, me je prepričal D. Svoljšak, ki je med kratkim obiskom v času gradnje postaje imel priliko videti »*debelo, 60—80 cm kulturno plast in zidove, zidane iz obdelanih kamnov*«.[66] Končno je na avionskem posnetku iz leta 1953 prav na tem zemljišču opazen velik objekt s peterokotno zasnovo obodnih nasipov.[37]

Omeniti je treba še najdišče rimskih opek, ki ga je zabeležil Degrassi nekaj sto metrov vzhodno od posestva.[38]

V sami ravnici pod Serminom ob razbremenilnem kanalu je najdena rimska tegula.[39] Ta najdba, čeprav osamljena, podpira misel, da Sermin v antiki ni bil ločen od kopnega z morjem, oziroma, da je bil prehod med Lazaretom in Serminom kopen.

Ob virih in drugih podatkih sem poskušal opredeliti hidrografsko situacijo ob »ustja Rižane«,[40] ne pa tudi značaj objekta na Peroševem posestvu, kjer vidi Bosio »*Quaeri*«[41] in povezuje z obstojem toplega vrelca.[42]

Lingvisti poskušajo, med njimi zadnji Crevatin, izpeljati oronim Sermin iz hidronima.[43] Ne glede na bodoče lingvistične študije pa je uspelo poselitev na Serminu vsaj nekoliko tudi locirati: na vrhu in zahodnem delu griča so torej prazgodovinski rimski in zgodnjesrednjeveški tereni, med njimi je sicer najpomembnejši skoraj uničen, vendar mi je pred časom tovariš C. Antonaz[44] pokazal še vogal objekta, ki ga gradnja ni uničila. S pomočjo številnih srednjeveških listin bo moč napraviti retrogradno analizo, da bi med redkimi stavbami na Serminu izločili tiste, ki se kot dvori omenjajo že v 12. in 13. stoletju.

[1] Petru Peter, Sermin pri Kopru (rimska doba), *Varstvo spomenikov* 9, 1965, str. 196. — V zadnjem času ponovno Elica Boltin Tome, *VS* 23, 1981, str. 240.

[2] Billanovich Maria Pia in Giovanna Mizzon, Capodistria in età Romana e il pittore Bernardino Parenzano, *Italia medioevale e umanistica* 14, 1971, 258—289, zlasti 279 ss.

[3] Degrassi Attilio, *Abitati preistorici e romani nell'agro di Capodistria e il sito dell'antica Egida*, Parenzo 1933, zlasti str. 4—6 in str. 44; isti, Percussore litico con incavi scoperto nell'agro di Capodistria, *Bulletino di Paletnologia Italiana* (= *BPI*) 48, 1928, 124—129. — Tu so tudi omenjeni skeletni grobovi (*o. c.*, str. 129, op. 1). Prof. Janez Kramar, ki je najdišče videl pred uničevanjem in med njim, mi je v pogovoru 30. 1. 1981 omenil skeletni grob na Serminu.

[4] Coppo Piero, *Del sito de Listria*, Venezia 1540. Citat povzemam po ponovni izdaji s kritičnim uvodom in pregledom Coppovega življenja in dela, ki jo je oskrbel A. Degrassi v članku »Di Pietro Coppo e delle sue opere«, *Archeografo Triestino* 11, 1924, str. 319—387.

[5] *o. c.*, str. 381.

[6] Plin. n. h. 3, 129 (Detlefsen): »*oppida Histriae civium Romanorum Agida, Parentium, colonia Pola*«.

[7] Degrassi 1933, *l. c.*

[8] Billanovich-Mizzon, *o. c.*, 279 ss.

[9] Livij 41, 11.

[10] Manzuolo Nicolo, *Descrittione della provincia del'Istria, Venetia* 1611, str. 13.

[11] Naldini Paolo, *Corografia ecclesiastica o sia descrittione della città, e delle diocesi di Giustinopoli*, Venezia 1700, str. 408—411.

[12] Bosio Luciano, Problemi topografici da Padova preromana, *Archeologia Veneta* 1, 1978, str. 45—54, zlasti str. 48. — Članek je izšel že v razstavnem katalogu »*Padova preromana*«, Padova 1976, str. 3—9, a brez topografske karte.

[13] Bosio Luciano, L'Istria nella descrizione della Tabula Peutingeriana, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia patria* (= *AMSIA*) 74, 1974, str. 17—95, zlasti 52 ss.

[14] Naldini, *o. c.*, str. 406—408.

[15] Marchesetti dr. Carlo, *I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia*, Trst 1903, str. 72 in Tav. 8. 7: obzidja gradišča (kaštelirja) ni opaziti; na ravnici na vrhu, ki je s teraso za 3 m dvignjena nad okolico, je mnogo keramike in ostankov morskih školjk. Obseg malega gradišča bi bil okoli 230 m. — Dr. Vinko Šribar me je obvestil (18. 11. 1981), da ob podrobnem pregledu jarkov, ki so jih izkopali vojaki, pred leti ni našel arheoloških najdb. Za podatek se mu zahvaljujem.

[16] Druscovich Giuseppe in Giuseppe Mayer, Bonifica ex Saline di Capodistria, v: *Problemi Istriani, Quaderno 58 del Istituto federale de Credito per il Risorgimento delle Venezie*, Venezia 1927, str. 9/10.

[17] *Codice Diplomatico Istriano* (= *CDI*) za 5. julij 1186 = Kos Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 4, Ljubljana 1915, št. 724. P. Kandler ob obravnavi omenjene listine v *CDI* brez pomišljanja označi omenjeni otok na Rižani kot Sermin, ki da je v njegovem času (to je sredi 19. stoletja) še otok.

[18] *Chatasticum scriptur. S. Nicolai de Ultra dioces. Iustinop.* MDLXIX, rokopisna knjiga v *Osrednji knjižnici Koper*,

sign. fing. 49250, druga stran lista 66: »... *est posita n finibus Capodistria, loco dicto Sermini que tenet unus suum latus in flumine Risanj, aliud latus affirmat in taiata supredct fluminis;...*« — Zahvaljujem se knjižničarki L. Godini, ki me je opozorila na tekst.
Primerjaj tudi: Catasticum Histriae, Regesto de'documenti risguardanti i beni posseduti da S. Nicolòdel Lido di Venezia in Istria; con prefazione di F. Babudri, *AMSIA* 25/3—4, 1910, dokument št. 50!

[19] V poštev bi prišel lahko tudi otoček v sami strugi Rižane, ki je označen kot »*Isoletta della ghiaja*« (= prodnat otoček) na karti tega področja iz leta 1779 (negativ v *PMK, Archivio di Stato — Venezia*, Sez. di Riprod. N⁰ 424 dal 8. Mar. 1967), vendar so vsa darovana zemljišča večja posestva, tako da ta otoček ne pride v poštev. — Šifrer Milan, Nova geomorfološka spoznanja v Koprskem Primorju, *Geografski zbornik* 9, 1965, str. 5—54 in zlasti str. 6—11 in karta 3 prikazuje pod Dekani prodnato teraso, ki se proti zahodu spušča pod sedimente Rižane. Od Dekanov na zahod Šifrer sledi terasi le v vrtinah. Po vsej verjetnosti je otoček del te terase.

[20] Bosio 1978, *l. c.* in tam navedena literatura.

[21] Plut Dušan in Franc Lovrenčak, Geografske značilnosti poplavnega sveta ob Rižani in Badaševici, *Geografski zbornik* 19/3, 1979 (1980), str. 105—152, zlasti str. 136.

[22] Druscovich in Mayer, *o. c.*

[23] *Statuta Iustinopolis...*, Venetiis 1668, str. 89 in naprej: *Cap.* XXIII, *De Superstante super Viis opportunis exterioribus:* »*...et incipiendo de Treuolcho usque ad Pontem Risani de subtus... et de illo ponte et eundo usque ad contratam Nogare... et reparare dictam viam.*«

[24] Boltin Tome Elica, Tehnika gradnje benečanske ceste v dolini Rižane, *Kronika* 27, 1979, str. 106—111. — Nivo vozne površine na odseku C_3 je 4,96 m nad morjem, nivo na odseku C_7 (proti Dekanom) pa že 6,92 m. Podatke je skrbno izmeril in ohranil geometer Š. Kokole.

[25] Šifrer, *o. c.*, str. 32—35.

[26] *CDI* za 5. marec 1135 = Kos, *o. c.*

[27] Kos, *o. c.* št. 120 z op. 5 na str. 73.

[28] *CDI* za 1. nov. 1135 = Kos, *o. c.*, št. 124.

[29] Kos, *l. c.*, op. 3 na strani 75.

[30] Gravisi dott. Gian Andrea, Termini geografici dialettali usati in Istria, *Pagine Istriane* (= *PI*) 2/3, 1904, str. 115 do 126, s. v. Zucolo in specel.

[31] Glej op. 19!

[32] *CDI* za 28. julij 1145 = Kos, *o. c.*, št. 208.

[33] V stari zemljiški knjigi je na parceli št. 308, k. o. Lazaret vpisana cerkev; na sosednji parceli št. 305 je vpisana pokopališka cerkev; obe parceli sta pred 1908 prešli v občinsko last. — Degrassi leta 1933, *o. c.*, str. 4 piše, da so kamni in odlomki tegul na vrhu griča ostanki srednjeveških zgradb in predvsem Jurjeve cerkvice.

[34] Tommasich Andrea, *La parrochia di Lazzaretto*, rkp., str. 14: »*...San Giorgio nel luogho che gia esisteva il tempio di Pallade*«. Rokopis hrani *Pokrajinski arhiv Koper* (= *PAK*), družinski arhiv A. Tommasich, škatla 2, mapa 7. Isti arhiv hrani v zapuščini A. Tommasicha več pisem, ki jih je ta kot tajnik Arheološke komisije (Civica Commissione Archeologica) pisal raznim osebam, tako na primer pismo št. 32, 22. 3. 1887 G. Vattovi v Trst, da je na vratih cerkve Sv. Jurija, ki leži na posestvu Ienzo na Serminu, nek napis (*PAK*, l. c., mapa 8).

[35] Tako Claudio Antonaz, Kolarska 7, Koper, ki je na terenu pokazal ostanke naselja, koder je izkop še mogoč. Med neinventariziranimi predmeti v *PMK* je prepoznal obdelane kamne, ki jih je pred leti prinesel s posestva Peroša. S tega najdišča je tudi neinventarizirana keramika. Inventarizirane so najdbe izpred vojne (*PMK* inv. 1201—1204, 1206—1208, morda tudi 1209—1210). Za slednji številki v inv. knjigi ni zapisano najdišče.

[36] Razgovor z D. Svoljškom dne 12. 2. 1981.

[37] Posnetek št. 884, pas 252, snemanje 1953, *Vojnogeografski inštitut*, Beograd.

[38] Degrassi, *o. c.*, str. 6 sicer dopušča možnost, da se je naselje širilo tudi nekaj sto metrov vzhodno od posestva Peroša; glede na avionski posnetek je prvo najdišče omejeno in je te najdbe treba obravnavati ločeno; najdišče mi je omenila sept. 1981 tudi prof. Elica Boltin Tome.

[39] Topografski zapisek v *PMK:* ob izkopu za jarek, 200 m severno od nadvoza čez železniško progo, *ODK Koper* 28.

[40] Ptol. Geogr. 3. 1. 23 (Cuntz) — Ptolomeju je bila važna predvsem geograf-

ska pozicija, ne pa morebitno naselje. Zahvaljujem se J. Šašlu za razlago. — Tommasich Andrea, La Parrocchia di Lazzaretto (rkp. str. 9, v *PAK*, družinski arhiv A. T., škatla 2, mapa 7), v dokaj literarno navdahnjenem sestavku omenja, da je Ptolomejevo mesto na *»ustju Formione«* na današnji ledini Škalarica (*»Scolarizzi«*) 1500 m vzhodno od Sermina na desnem bregu Rižane pod Dekani. Razen omembe rimske ceste (isti avtor, a pod imenom G. Pusterla v brošuri *»S. Nazario«*, Capodistria 1888, str. 8, op. 3) in arhivskih zapiskov istega o najdbi dveh opek z žigi ob trasi (domnevne) ceste, ni bilo podatkov o arheoloških najdbah s Škalarice do jeseni 1985, ko je abs. arheologije R. Cunja opozoril na najdbe keramike in mozaika.

[41] Bosio, *l. c.*

[42] Na Serminu ni poznan topel vrelec. — Geograf J. Žumer iz Kopra mi zagotavlja, da ni pogojev za takšen izvir, prav tako pa ni verjetno, da bi na Serminu bilo rudišče živega srebra, kot ga omenjata P. Petronio in P. Naldini.

[43] Crevatin Franco, Monte Sermín, *Boll. Centro degli Studi di Dialetti Ven. Istr.* 2, 1973/74, str. 52/53. K njegovi omembni potoka *»Sermin«:* izliva se v Rižano, 4 km nad otokom Sermin, z leve strani. Prim.: Gravisi dott. Gianandrea, *I nomi locali del Comune di Villa Decani nell'Istria*, Parenzo 1926, str. 5—20; Plut, *o. c.*, karta I: potok *»Sarmin«;* Morosini IV Vincenzo, *Catastico generale dei boschi della Prouincia dall'Istria*, 1777, str. 32: *»Couedo. 12. Terreno in Costiera Sermin sotto S-n Ermacora ...«* (ponatis Vj. Bratulić, *Collana degli Atti CRS Rovigno* N. 4, 1980, str. 12); *ODK Kozina* 31: potok Sermin in ledina Sermin.

[44] Isto področje, na katerem naj bi našli mnogo antičnih ostankov, mi je 7. 4. 1977 pokazala tudi prof. Elica Boltin Tome.

IL SERMINO PRESSO IL RISANO

Esame delle fonti e dei dati archeologici

Riassunto

Lo scopo principale di questo articolo è quello di esaminare, oltre ai testi più antichi, anche le fonti documentarie medievali, gli scritti d'archivio, le fotografie aeree ed i rilevamenti topografici al fine di localizzare le zone archeologiche sul Sermino. Come ho già accennato nel testo sloveno,[1] durante la costruzione della stazione ferroviaria vennero quasi completamente distrutti i resti più importanti, pertanto possiamo basarci solamente sulle citazioni antiche e la descrizione del Degrassi,[3] sui racconti dei vecchi abitanti e sulla speranza che qualche altro testimone oculare possa fornire ulteriori informazioni in merito. Il dibattito sul Sermino venne iniziato nel 1540 da Pietro Coppo.[4] Nella sua descrizione (citata nel testo sloveno) affiorano già quegli elementi che più tardi saranno cardinali nella discussione relativa all'ubicazione della Aegida di Plinio:[6] a Capodistria non ci sarebbero resti antichi degni di nota; *Aegida* e *Capris* sono sinonimi; sul Sermino sono visibili ruderi di costruzioni antiche (romane?). Coloro che si occuparono dell'argomento trattarono i resti sul Sermino in maniera diversa: per alcuni l'accenno alle rovine fatto dal Coppo era una testimonianza sufficiente per una precisa localizzazione di Aegida ai piedi del Sermino (ad es. il Degrassi),[7] altri, per suffragare la tesi contraria, sottovalutarono l'importanza di questi resti.[8]

Settant'anni dopo il Coppo Nicolò Manzuoli identificava Sermino con Nesazio. Nella prima parte del passo qui citato il Manzuoli si rifà a Tito Livio, ma poi afferma che Nesazio è situata tra il Sermino e Prade, presso l'alveo del Formione (quindi non in cima al colle!), che viene detto *»Ara della Fiera«*. A prescindere dall'identificazione, ben presto confutata dal Naldini,[11] l'ubicazione è indicata con tale precisione da far supporre che l'autore avesse sicuramente dinanzi a sè un fondamento reale: le rovine sulla riva destra del letto meridionale del Risano. Il racconto riflette una situazione poco chiara alla foce del Risano quando, in periodo di piena, il fiume

cambia letto — il Manzuoli la risolse usando il testo di Tito Livio. Non è necessario menzionare il terremoto, basterà ricordare i cambiamenti subiti dai corsi dei fiumi dell'Adriatico settentrionale nell'alto medioevo.[12]

Recentemente il Bosio[13] ha identificato le rovine del Coppo con la località »*Quaeri*« (corruzione di »*Aquae Risani*«*!?*) che compare sulla *Tabula Peutingeriana*, in contraddizione con l'opinione generale che vuole l'indicazione Quaeri sulla TP situata a sud di Parenzo.

Riporto la descrizione del Sermino dal Naldini. Nell'illustrare la parrocchia di Risano Naldini descrive dapprima la chiesa parrocchiale della Beata Vergine di Lazzaretto, quindi prosegue lungo la parte settentrionale della pievania, fermandosi di fronte al Sermino sulla riva destra del Risano, presso l'altra chiesa di Maria (quella »*della ruota*«), poi visita la chiesa di Scoffie e tutte le altre che incontra sulla penisola di Muggia. Ritornato nuovamente di fronte alla chiesa di Lazzaretto prosegue[14] con Sermino (citazione nel testo sloveno).

Naldini non nomina rovine antiche, anche perché, d'altra parte, nella sua descrizione della diocesi si sofferma raramente sui resti profani (come ad es. nella descrizione di Tinjan-Antignano o di Pomajn-Paugnano), ma ricorda i ruderi della chiesa di S. Maria della Rosa. Naldini non si era accorto che il Manzuoli aveva situato Nesazio in pianura e non in cima alla collina. Oggi a ovest si estendono le saline, così pure a sud e ad est del colle, dove il terreno si alza leggermente verso Lazzaretto, solo quel tanto da permettere che, ancora fino al 1926, tra Lazzaretto e il Sermino si riversassero le piene del Risano lungo un canale di scarico, l'alveo »*Ara della Fiera*«, nella baia di Stagnone.[16] Oggi, dopo la regolazione del Risano avvenuta nel 1926, il fiume lambisce i piedi del colle.

Due documenti medievali definiscono il Sermino un'isola:

A. Nel 1186 il comune di Capodistria dona alla rinnovata diocesi di Capodistria diversi possedimenti, tra questi anche »*Insulam Risani*«.[17]

B. Nel 1213 è citato un terreno nella zona di Capodistria, in una località detta »*Sermin*«, delimitato da una parte dal fiume Risano, dall'altra da un braccio (»*una taiata*«) dello stesso fiume.[18]

Dato che questo fatto viene espressamente sottolineato, il Sermino doveva essere un'isola alla foce del Risano perlomeno nel periodo al quale risalgono questi due documenti.

Sulla carta della diocesi presentata dal Naldini i resti dello sbocco meridionale nella baia di Stagnone sono ancora visibili,[19] ma evidentemente già verso la fine del Seicento il passaggio dalla terraferma al Sermino non doveva più costituire un problema. Dobbiamo tener conto che nel corso dei secoli vi furono improvvisi mutamenti ed intensi processi alluvionali nella pianura attorno al Sermino,[21] lavori di regolazione delle saline e più tardi la loro bonifica,[22] ma anche la costruzione della strada veneziana che, passando accanto a Lazzaretto, oltre il ponte inferiore sul Risano,[23] portava a Scoffie e Trieste.

Un processo diametralmente opposto è invece quello della transgressione del mare, cca. 1,4 mm all'anno: duemila anni fa quindi le quote odierne erano di 2,8 m più alte rispetto al livello del mare in quel periodo.[25]

I seguenti documenti definiscono singole zone sul Sermino:

C. Adalberon dona la chiesa di S. Maria e martiri Sixtus, Felicissimus ed Agapitus in luogo detto Sermino sul Risano (*CDI*, ad a. 1135, 5 Marzo).

Nell'analizzare questo documento il Kandler afferma[26] che la chiesa esisteva ancora, o, per lo meno, era in piedi alcuni anni prima (cioè a metà del XIX secolo) e che »*... la chiesa era di quella forma che accenna a tempo ben anteriore a quello della carta presente, e di quella ristrettezza che sogliono avere le tante capelle del secolo VII e prossimamente successivi ...*«. Contrariamente al Kandler il Kos[27] afferma che la donazione si riferisce alla chiesa della Beata Vergine a Risano (= Lazzaretto). Egli traduce l'espressione »*juxta flumen Risano*« con »appresso al Risano«: tuttavia la chiesa di Lazzaretto si trova a 300 m dal braccio minore meridionale del fiume (»*Ara della Fiera*«) e a più di 1 km dallo stesso Risano, in ogni caso sulla terraferma e non sull'isola di un tempo.

D. Il Vescovo di Trieste dona al Convento di S. Cipriano di Murano una vigna con i seguenti termini:

— ab uno latere contra solis ortu una vinea

— ab alio latere zuculo, qui dicitur Spiculo, vinea contra meridie et per semitam quam ducitur usque ad terram Ecclesia vestra S. Maria
— a tercio latere contra Roda latus terra Seremia
— a quatro latere flumen Risanum

Quindi il confine dalla terra donata si trovava in cima alla collina (sullo *»zucolo«*) dove c'è anche un campo esposto al sole. Se seguiamo il confine da est a sud e quindi da ovest verso S. Maria vediamo che quest'ultima non è situata ad un buon chilometro a sud della cima (a Lazzaretto) ma ad occidente o a nord della cima. Oggi *»Roda«* è il terreno sulla riva destra del Risano, come risulta anche dalla carta di questa zona risalente al 1779[31] (B. Vergine della Roda), nel Naldini forse conservato come *»della ruota«*.

E. Il 28 luglio 1145 lo stesso vescovo donò[32] al monastero di S. Cipriano delle terre sul Sermino. I confini sono così definiti:

— ab uno latere vinea ed ara Sabatini
— ex superiori parte contra meridiem usque ad semitam Sancti Georgii, qui ducit ad ecclesiam S. Marie inferius
— ex septentrionali parte flumen Risanum

Seguendo il confine torniamo nuovamente alla chiesa di S. Maria ad occidente della cima; sulla sommità del colle troviamo anche S. Giorgio,[33] quindi questa chiesa esisteva già almeno dalla metà del XII secolo. Qui alla fine del XIX secolo il Marchesetti trovò un notevole numero di ceramiche tanto da azzardare l'ipotesi dell'esistenza di un castelliere, mentre il Degrassi parla dei resti di una chiesa. L'affermazione del Tommasich[34] circa l'esistenza di un tempio di Atena sull'area della chiesa non è fondata e deriva piuttosto dalla tradizione umanistico-letteraria locale. Tuttavia gli autori più antichi, quali il Coppo, il Manzuoli ed infine il Naldini parlano delle rovine sul Sermino. Possiamo affermare che si tratta di località diverse, tra loro separate. Infatti è poco probabile che il Kandler visitando (e descrivendo) la chiesa altomedievale di S. Maria e dei martiri non abbia visto o abbia trascurato gli estesi e vicini ruderi romani descritti più tardi dal Degrassi; a quest'ultimo poi non sarebbero certo sfuggiti i resti sacrali.

Sul versante nord-occidentale del Sermino, nei pressi del corso ora regolato del Risano, sorge la modesta cappella di Maria. Nelle immediate vicinanze c'era la chiesa della famiglia Favento, oggi, come raccontano gli abitanti, abbattuta per far posto ai grandi serbatoi. Fino a quando non venne costruita la stazione ferroviaria, a 600 m ad occidente della cima si trovava la proprietà dei Perossa. La descrizione del Degrassi, le notizie archeologiche ed anche il racconto degli abitanti concordano nel situare in questo luogo dei resti notevoli. Dopo una descrizione della località fattami da D. Svoljšak mi sono convinto che qui non sorgeva una villa romana o una fabbrica di mattoni (come pensa anche la Billanovich) ma effettivamente qualcosa di molto più vasto. Egli infatti, durante un breve sopralluogo effettuato al tempo della costruzione della stazione ferroviaria aveva avuto modo di vedere *»uno strato culturale dello spessore di 60—80 cm e dei muri costruiti con pietre lavorate«*.[36] Infine, in una foto aerea del 1953, proprio in questa zona si possono osservare le cinte esterne di una struttura a pianta pentagonale.[37]

Per mezzo delle fonti e di altri dati ho cercato di risolvere la questione idrografica *»alla foce del Risano«* ma non la natura della costruzione nella proprietà Perossa, dove il Bosio situa Quaeri, collegandolo all'esistenza di una fonte termale.

I linguisti, tra gli ultimi il Crevatin, tentano di far derivare l'oronimo Sermino dall'idronimo.[43]

Senza riguardo ai possibili futuri studi linguistici siamo riusciti a localizzare gli insediamenti sul Sermino: sulla sommità e sul versante occidentale del colle si trovavano dunque le zone preistoriche, romane e altomedievali. La più importante tra queste, a dire il vero, è ormai quasi completamente distrutta.

Trad. prof. Daniela MILOTTI-BERTONI

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 325—336

K RIMSKIM NAPISOM V BELI KRAJINI

JARO ŠAŠEL

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

Po virih, ki jih je Strabo izpisoval za svoj geografski-etnografski pregled sveta, je pritekala Kolpa — *Colapis* — iz Alp. Podatek je netočen za današnjega geografa, točen pa za staroveškega, ker je bil vsklajen s tedanjo predstavo o razsežnosti Julijskih Alp.[1] Zaključevala jih je Učka v Istri; zato je verjetno, da so k njim prištevali tudi kranjski Snežnik. Ime Colapis je nelatinsko in nekeltsko. Strabonovi viri za alpski in zahodno balkanski, posebej za nekeltsko poseljeni prostor segajo v 2. stoletje pred Kr. Colapis našteva med plovnimi rekami tako kot Krko, Savo in (neidentificirani) Noaros.[2] Plovne reke so bile izkoriščane torej gotovo že v 3. stoletju; arheološki podatki kažejo, da tudi prej.[3] Med rekami tega prostora jo našteva še Plinij, ki omenja po njej imenovano pleme *Colapiani.*[4] Za podatke se opira na avgusto-dobne vire. Enako Ptolemej v svoji Geografiji.[5]

Prostor, ki so ga imeli Kolapiani po virih in skladno z imenom sodeč na razpolago, je bila predvsem dolina Kolpe s tem hkrati kotlina Bele krajine in območje Karlovca, kjer v območju je domnevno bilo njihovo središče.[6] Od Karlovškega na vzhod sega vse do Siska močvara, okrog tega mesta pa je bil teritorij Siscianov.[7] V kordunskem prostoru so obojni mejili na Japode. Zato jih je Antun Mayer smatral za japodski rod.[8] Domneva ni podkrepljena z ničemer in je le malo prepričljiva. Da so bili *kulturno* povezani, morda kdaj tudi politično njim podrejeni, je verjetno. Obstajajo prej znaki, da so bili Kolapiani eden južno-panonskih rodov, morda delno keltizirani — kot Japodi in drugi — vendar doslej tudi za to ni dokaza. Če je prišlo do keltizacije, za katero ni tvarnih dokazov — dokaz bi bil zgolj Appianovo mesto, kjer piše, da so prevzeli Japodi vrsto keltskih šeg in tehničnih iznajdb,[9] s tem pa bi smeli domnevati, da so to storili tudi njihovi neposredni sosedi — bi ta pričela s 4. stoletjem pred Kr.

V konfliktni položaj — med drugim tudi — z Japodi in Siscijo je rimska varnostna politika, katere štabni center je bil v Akvileji, prihajala večkrat že pred okupacijskim udarcem. Vzrok zanj je predvsem vojno-političen, ropanja, obmejni nemiri tako v liburnijskem prostoru kot na Tržaškem Krasu. Zato je bilo, sodeč po dokumentih, ki so na razpolago, od sredine 2. stoletja pred Kr. dalje usmerjenih bodisi na Japode bodisi na Siscijo več kazenskih ekspedicij oddelkov konsularne armade v Cisalpini. Ti so prodirali — geografsko nujno, vsaj delno — prek Bele Krajine. Dokumentirani so predvsem udarci v letih 171 pred Kr., dalje 159 ali 156, dalje 129, dalje 119, ter ok. 75 in zasedbeni sunek leta 35 pred Kr., ki ga je vodil vladar Avgust sam. Tedaj je dokončno podlegel tudi plemenski teritorij Kolapianov.[10]

Ker je bil rimski okupacijski sunek leta 35 naperjen hkrati proti Sisciji in proti Japodom, je treba računati, da je tedaj ena od armadnih kolon prodirala od Akvileje in Divače čez Notranjsko v Belo krajino in dalje.[11] S tem je eliminirala eventualne nevarnosti, ki bi pretile s cerkniško-ložkega in belokranjskega področja. Pot je bila prirodno dana — najbrž so jo bili izbrali tudi Japodi leta 52 pred Kr. za napad na Tergeste[12] — vodila je v srce Japodije, po Kolpi pa naravnost v Siscijo, oboje glavna cilja okupacijskega sunka leta 35. Obe področji sta bili v enem letu zasedeni, Japodi zaradi upornosti v veliki meri iztrebljeni, Sisciani upognjeni.[13]

Za Kolapiane je po okupaciji sledila močna rekrutacija, podobno kot pri Brevkih, Skordiskih, Amantinih, Varcianih in drugih južno panonskih plemenih, s čimer je vojna uprava vnaprej zatrla eventualna uporna gibanja.[14] Ta taktika se je nadaljevala vse 1. stoletje kot kaže dejstvo, da so imeli na čelu vojno administrativne uprave častnika armade v Iliriku, v funkciji *praefectus Colapianorum.*[15] Isto spričuje odlomek nagrobnika iz Karnunta, kjer je omenjen Kolapian v avksiliarni enoti, v katero je bil kot provincialni prebivalec brez civitete rekrutiran.[16] Naj omenimo še, da je njegov oče nosil tipično južno panonsko ime *Liccaus,* ki ne Siscianom, ne Brevkom, ne Varcianom, Mezejem in Amantinom, a tudi ne Liburnom, ni bilo neznano. Gre torej za domačina, enega od mnogih, ki je brezpraven in brezmočen služil vojsko, odtrgan od rodne zemlje.

Udarnost plemena je bila v okupacijski fazi torej oslabljena na minimum. Ker pa njegov teritorij ni bil brez gospodarske privlačnosti — in ne brez strateškega pomena — je jel pritegovati skladno z običajno kolonialno taktiko socialno preproste, a zanesljive eksponente gospodarsko vodilnih familij iz Akvileje (v manjši meri tudi od drugod). Predvsem ti so zapustili spomenike, pokrite s patino starosvetnosti in rustikalnosti, ki se je ob socialnem vključevanju v preostanke sveta domorodcev nujno prijemala preprostih dokaj odročno živečih tujcev. Domače ljudstvo samo pa je zginevalo v zemlji, od katere in za katero je živelo, in zapuščalo zgolj neznatne tvarne sledove.

Po številnosti najdb sodeč je med rimskodobnimi selišči Bele krajine najznamenitejša Loka pri Črnomlju. Kaže, da je življenje tu organizirano teklo od halštatsko-latenskega obdobja do pozne antike, in da je temu poselitveno-magnetnemu krogu treba pripisati tudi črnomaljske sekundarno porabljene spomenike (**sl. 4—9**). Selišče središče je bilo najbrž v zadnji okljuki potoka Dobličica, preden se izlije v rečico Lahinjo. Urbanistično je bilo zasnovano torej analogno kot Segestika v zadnjem okljuku Kolpe pred izlivom v Savo, torej na polotoku. Doslej so pri raznovrstnem priložnostnem kopanju v Loki naleteli na rimsko stavbno zidovje, na kanalizacijsko in vodovodno mrežo, na nekropolo, ki ji pripada tudi nekaj napisov,[17] kar vse približuje misel, da je, juridično govorjeno, tu bil *vicus.*

*

Leta 1970 je posestnik Anton Weiss, Loka št. 75, pri kopanju temeljne jame za novo hišo (k. o. Loka, parc. št. 1095) v globini 60 cm naletel na kasno antično grobnico, sestavljeno iz šestih delno poškodovanih rimskih nagrobnikov in treh obsekanih plošč iz apnenca (**sl. 3**). V grobnici je bil skelet brez pridevkov —

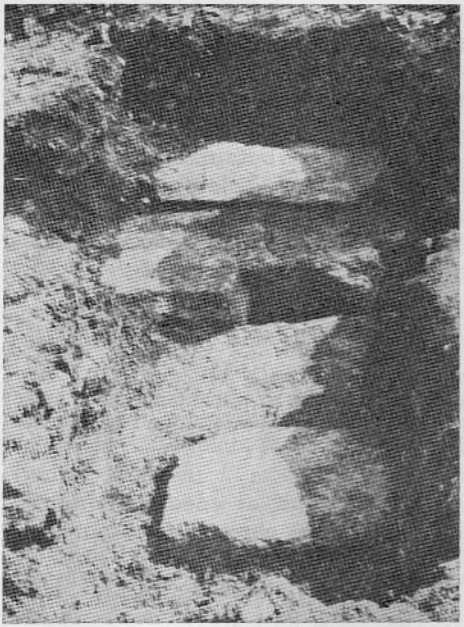

Sl. 1: Pogled na krovne plošče pozno antične grobnice v Loki pri Črnomlju. Foto Zoran Hočevar, Metlika

Fig. 1: Les plaques de couvercle de la sépulture du Bas-Empire à Loka près de Črnomelj.

Sl. 2: Razkrita grobnica s skeletom, ki leži na rimskem nagrobniku št. 6. Foto Zoran Hočevar, Metlika

Fig. 2: La sépulture découverte avec le squelette posé sur le monument funéraire No 6. Photo Zoran Hočevar, Metlika.

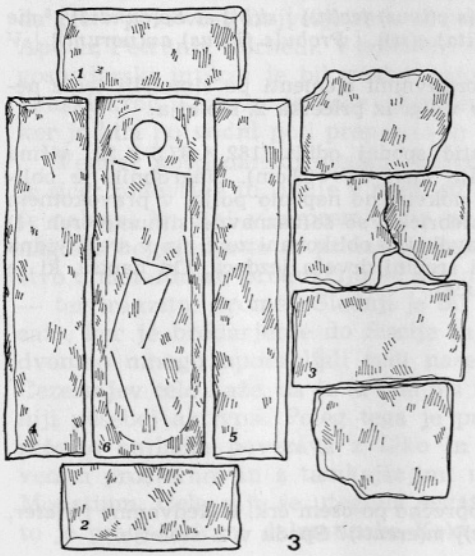

Sl. 3: Kako je bila grobnica zložena iz rimskih nagrobnikov. Nagrobniki so oštevilčeni enako kot v katalogu. Skica Dragica Knific-Lunder

Fig. 3: Esquisse de la composition de la sépulture des monuments funéraires romains. Les monuments sont numérotés conformément avec le catologue.

nedvomno oplenjen — hrani ga Belokranjski muzej v Metliki (**sl. 2**). Ena od obsekanih plošč je danes pogrešana, ostali spomeniki so postavljeni v črnomaljskem gradu. Da je grobnica pozno antična, kaže ne le poraba rimskih nagrobnikov, od katerih je najmlajši s konca 2., morda iz prve polovice 3. stoletja, ampak tudi način pokopa. V našem primeru — kakor sicer mnogokrat — je bil skelet položen v kamnito rakev, ker so bili sarkofagi dragi in jih je bilo na podeželju često komaj mogoče izdelati. Pokopi skeletov v sarkofagih oziroma rakvah pričenjajo v Iliriku s 3. stoletjem. Loška grobnica spada, sodim, v 4. stoletje. Položaj porabljenih členov je razviden na sl. 3, kjer so s številkami označeni tudi posamezni spomeniki.

*

1 Nagrobnik iz lokalnega apnenca, ohranjena zgolj vrhnja polovica (110 × 90 × × 18,5, višina črk = 7 cm), ki je zelo obklesana in prirejena za porabo v kasno antični grobnici. Relief v zatrepu je izbit (rozeta?), v zaklinku viden del delfina. Od napisnega polja je ohranjena samo 1. vrsta. Kaže, da spada v 2. stoletje.

D(is) m(anibus) | [—

2 Nagrobnik iz lokalnega apnenca, ohranjen vrhnji del, obrezan zgoraj in desno (134 × 84 × 22, višina črk = 4,7 cm). Vsa reliefna obdelava je odbita, ostal je le levi okvir napisnega polja, v katerem sta v obrisih vidni še vertikalno postavljeni človeški silhueti v dolgih ogrinjalih. Delno zaznavne črke sedemvrstnega napisa ni mogoče določiti, razen morda v peti:

—] |[5] *an(n)orum. o.* | [—

3 Nagrobnik iz lokalnega apnenca, ohranjena približno leva zgornja četrtina (105 × 53 × 25, višina črk = 5,7—5 cm). V zatrepu je v obrisu viden del odbitega doprsja (?), spodaj poleg njega je rozeta; v poškodovanem zaklinku delfin (?). Vrhnji rob spomenika je nekoliko odklesan. Napisno polje je uokvirjeno, na prekladi nad njim je reliefna girlanda iz bršljana.

D(is) [m(anibus)] | *C. Cor[nelius]* | *Avitu[s v(ivus) fec(it)]* | *si(bi) et Se[cundi?]* | [5] *nie Caş[tillae?]* | *an(norum) XXXV, h(ic) [s(ita) e(st)].* | *Probu[s fil(ius) an(norum)]* | *V*

Širino vrstice je mogoče določiti z dekorativnimi elementi po simetriji ter z nedvomno dopolnitvijo 2. in 3. vrste. 6 *an, xv* v lig. Iz pričetka 2. stoletja.

4 Nagrobnik iz lokalnega apnenca, zatič spodaj odbit (182 × 97,5 × 22, višina črk = 5,4—4, črka O = 2,5 cm, napisno polje meri 53 × 59 cm). Nagrobnik je oblikovno razdeljen na tri zone: na spodnji je uokvirjeno napisno polje, v pravokotnem polju nad njim, ki ga ob straneh krasita stebrička, so še zaznavne silhuete treh (?) figur, čeprav je bil relief odbit; v vrhnji pravokotno oblikovani zoni sta v sredi vidna ostanka portretov, na obeh krajeh pa proti sredini drveča jezdeca. Od napisa, ki je bil odklesan, so ohranjeni le vrstični zaključki.

.M
.....—E
.....V
.....o
[5] .....CVS
..ATER
.M

1 [*D(is)*] *m(anibus).* 2 Vrstice so imele poprečno po osem črk. 6 Nedvomno [*fr*]*ater*, mislim, da je del črke *r* celo viden. 7 [*b(ene)*] *m(erenti)?* Spada v 2. stoletje.

5 Nagrobnik iz lokalnega apnenca, zatič spodaj odbit (176 × 86 × 26, višina črk = = 6,2—4 cm). Odbit in skrbno zglajen do nivoja napisnega polja je relief v niši, tako da ga skoraj ni opaziti.

D(is) m(anibus) | Iul(ius) Valeri|anus vivus fe|cit Apul(eiae) Marce|[5]llae uxori ob(itae) a|nn(orum) LXV et filiş | suis vivis

Črke so oblikovane rustikalno z nekaterimi posebnostmi: V L E 6 Številka *L* je pisana kot *I*. Spada v drugo polovico 2. stoletja ali na pričetek 3.

6 Nagrobnik iz lokalnega apnenca (178 × 59 × 30 cm). Zgoraj ovalno zaključena niša z odbrušenima portretoma, pod njo prostor za napisno polje, ki je gladko in brez sledu razure. Ali je bil napis risan?

Drugi še znani epigrafski in rimski kamniti spomeniki v Beli krajini so razvidni iz **tabele 1,** v katero so vključeni tudi pravkar navedeni.

*

Naravno je, da so si na podeželju spomenike dali postavljati imovitejši ljudje, vzgojeni v ‚spomeniški' kulturi, torej priseljenci ali njihovi potomci. Ohranjena imena to tudi spričujejo. Noben *cognomen* ni mogoče tolmačiti za ime domačina, kot se to da v celejanskem področju ali na Igu pri Ljubljani, za vrsto imen pa je možno reči, da jih nosijo socialno niže stoječi. Taka imena so *Avitus, Provincialis, Chreste, Bellicianus* in *Bellicina,* prejkone tudi *Tertullianus.* To nakazuje, da gre vsaj delno za poslovne eksponente večjih familij, ki so v svoj juridično-sorodstveni krog namensko vključevale sposobne sodelavce — največkrat svoje oproščence — da so jim urejali finančne oziroma gospodarske posle na oddaljenih posestih in skrbeli za obračanje njihovega kapitala v odročnih, a donosnih področjih. Sosednja mesta, v katerih so utegnili ležati poslovno-operativni centri takih familij, so bila Aquileia, Siscia, Arupium, Neviodunum, Emona in Tarsatica. V njihovem gospodarskem območju je ležala Bela krajina. Gentilna imena spričujejo — in večina drugih elementov kaže — da gre v prvi vrsti najverjetneje za povezavo z Akvilejo. To so imena Caesernii, Apulei, Petronii, Cornelii. V njihovih rokah je bil dobršen del kapitala in njihov gospodarski interes je bil močno usmerjen v vzhodno alpski in zahodno balkanski krog. Gotovo ne kaže izključevati Siscije, posebej kar se tiče eksporta, ker je bila po vodni poti preprosto in ceneno dosegljiva.

Vendar gospodarsko gledano belokranjski prostor ni imel kajsi nuditi. Bil je sicer rodoviten in ljudje v njem so bili preskrbljeni v vsakem pogledu. Kdor je nalagal kapital v nepremičnine, se mu je do neke meje celo obrestoval, a naglega bogatenja to ni prinašalo. Izjemi sta bili zgolj dve dejavnosti, železarstvo z metalurško produkcijo — kot nadaljevanje prazgodovinske eksploatacije — ter tranzitni promet. Slednji je bil za sosednja ozemlja in mesta pomemben zato, ker je brodarjenje do Siscije in nazaj pocenilo stroške in so to pot nedvomno mnogo uporabljali tudi naseljenci širšega območja. Analiza familije Cezernijev celo kaže, da je ta bila pri rečnem transportu in železarstvu v Panoniji posebej aktivna. Poleg tega je prek Bele krajine vodila preprosta, lahko rečemo najlažja povezava z Liko in Kordunom, to je, z japodskim poselitvenim prostorom in s tamkajšnjimi urbanimi središči kot Avendo, Arupium, Monetium. Celo dlje je utegnila segati povezava, namreč v srednjo Liburnijo, to je proti izvirom dalmatinske Krke, do trdnjave Burnum, ki je bila za vsa

Zap. št.	Praenomen	Nomen	Cognomen	Čas
I. Napisi z gentilnimi imeni (abecedno in posamično)				
1	P.	Aelius	Firminus	II. sred.
2	P.	Aelius	Nepos	II. sred.
3	P.	Aelius	Proculus	II. sred.
4		Apul(eia?)	Marcella	II/III
5		Apulei(a?)	Rufi(na?)	III
6	Sex.	[Caeserni]us L. f.		II
7		[Caese]rnius [Sex. f.]		II
8		Caes(ernia)	Maxima	II?
9	Sex.	Caes(ernius)	Provincialis	II?
10	C.	Cor[nelius]	Avitu[s]	II
11		Iul(ia) C. f.	[Iu]cun[da]	II
12		Iul(ius)	Valerianus	II/III
13	C.	Iuven[a]lius		II
14	L.	M()	Bellicianus	II/III
15		Pet(ronius?)	Paullian(us)	III
16		Pet(ronius?)	Verianus	III
17		Se[cundi]nia	Cas[tilla?]	II
II. Napisi zgolj s kognomeni (abecedno)				
18			Bellicina	II/III
19			Chr(e)ste	III. zač.
20			Probus	II
21			Sabina Maid[—]	II/III
22			Tertul[lian]us	III. zač.
III. Osebno-imensko neizpovedni napisi				
23				II
24				
25				II
26				
27				II
IV. Ohranjeni le reliefi				
28				
29				III
30				II
31				II
32				II
33				II?
34				II
35				?
36				
V. Ohranjeni arhitektonski členi				
37				
38				
39				
40				

Tabela 1: Pregled rimskih kamnov na Belokranjskem, urejenih po napisih, reliefnih in arhitektonskih členih.

Tabelle 1: Carniole Blanche: les inscriptions et les reliefs, époque romaine.

Kraj	Citat	Dekoracija
Rožanec	*AIJ* 485	Mitrova scena
Rožanec	*AIJ* 485	Mitrova scena
Rožanec	*AIJ* 485	Mitrova scena
Loka	N 5	
Črnomelj?	*AIJ* 490	8 odr., 3 otr., jezdec, dača
Loka	*AIJ* 489	portret, rastlinje
Loka	*AIJ* 489	portret, rastlinje
Gradac?	*AIJ* 493	rust. domačinka, delfin
Gradac	*AIJ* 493	rust. domačinka, delfin
Loka	N 3	doprsje, rastlinje, delfin
Črnomelj?	*AIJ* 487	4 doprsja, dača, delfin
Loka	N 5	?
Črnomelj?	*CIL* 3.10824	odbito
Črnomelj?	*AIJ* 491	daritvena scena
Črnomelj?	*AIJ* 490	8 odr., 3 otr., jezdec, dača
Črnomelj?	*AIJ* 490	8 odr., 3 otr., jezdec, dača
Loka	N 3	doprsje, rastl., delfin
Črnomelj?	*AIJ* 491	daritvena scena
Kučar	*AV* 28 (1977) 114	Jupitrova? ara
Loka	N 3	doprsje, rastlinje
Črnomelj?	*AIJ* 491	daritvena scena
Kučar	*AV* 28 (1977) 114	Jupitrova? ara
Kučar	*AIJ* 486	Silvanova ara
Ravnace	N	frg. napisa
Črnomelj?	*VS* 17—19 (1974) 124	frg. napisa, cf. *AV* 28 (1977) 112
Črnomelj?	*VS* 23 (1981) 236	frg. napisa, portret
Gradac?	*AIJ* 494	gorgoneion, delfina
Ravnace	N	portreta
Bela krajina	*AIJ* 492	7 odr., Cernunnos (Pan?)
Črnomelj?	*AIJ* 488	4 portreti, dača, delfin
Črnomelj?	*AIJ* 484	Jupiter + panteon
Loka	N 1	delfin, ostalo odbito
Loka	N 2	vidni čl. silhueti
Loka	N 4	3 čl. fig., 2 portr., jezdeca
Loka	N 6	portreta
Črnomelj?	*VS* 23 (1981) 236	portret
Črnomelj?	*VS* 23 (1981) 236, glej *AIJ* str. 218	
Stari trg	N	
Podzemelj?	N	
Vinica		

Kratici: N = novo. *VS* = *Varstvo spomenikov*

Abréviations: N = nouveau. *VS* = *Varstvo spomenikov.*

ta področja vojaško odločujoča. Kdor pa je hotel k Jadranu, mu je bila krajša pot prek Bele krajine na Delnice in Trsatiko kot prek Emone in po dolini Reke.

Da so navedene silnice in zveze obstajale, nakazuje tudi kult Silvana na Kučarju. Češčenje Silvana je posebej dobro izpričano v japodskem prostoru in dalje proti centralnemu Balkanu,[18] ter močno približuje misel na živinorejo, pastirstvo in lov kot eno najvažnejših gospodarskih panog. Dalje nakazuje te zveze tudi kult pokojnega z družabno spominskim slavjem (pogrebna gostija ‚dača'), ki je upodobljeno na spomenikih (št. 5, 15, 11, 28). Te upodobitve so redke v noriškem in severno italskem prostoru, zelo pogoste pa v japodskem in v smeri centralnega Balkana.[19] Koreninijo v regionalnih starosvetnostih, ki so jih prevzemali tudi rimski priseljenci. Morda bi do neke meje tudi mitraizem kazal prej na propagando z vzhoda kot z zahoda, enako krščanstvo, ki je arhitektonsko spričano na Kučarju. Skratka, vezi v smeri Siscia, Arupium ne gre podcenjevati. Ker je komajda mogoče domnevati, da bi bil uvoz od tod ali izvoz v to smer kaj prida pomemben, je bolj prepričevalno iskati vzrok povezav v tranzitu.

Kljub temu, da je na Belokranjskem načrtnega arheološkega raziskovanja malo, je elementov, ki kažejo na gosto rimskodobno poselitev razmeroma mnogo. Skoraj nemogoče pa je določevati za kak tip naselja gre: ali gre za gospodarsko enoto tipa podeželski dvorec ali za staroveški zaselek ali za organizirano vaško naselje. Loka je vsekakor daleč izstopala in jo lahko kvalificiramo juridično za *vicus*. Seliščne *srenje*, menim, smemo na osnovi skopih arheoloških podatkov domnevati predvsem v Starem trgu ob Kolpi, Štrekljevcu, Vinici (vojaška baza?), Ziljah, morda tudi na Otoku in v Ravnacih ter na Kučarju. Pri slednjem je interpretacija vprašljiva in šele analiza izvedenih izkopavanj bo lahko potrdila eno ali drugo, da gre namreč ali za gospodarsko enoto premožnega veljaka ali za selišče bodisi z religioznim bodisi z vojaškim ali enostavno civilnim poudarkom. Tam najdeni žrtvenik, ki ga je postavil upravitelj vladarjeve domene, vprašanja ne poenostavlja. Kaže pa na drugi strani, da belokranjski prostor ni bil ‚mrtev kot' in da je vanj segla ekonomska tipalka celo z najvišje socialno-politične plasti.

Časovno so spomeniki pretežno iz 2. stoletja, posamezen spada lahko celo v 1. (morda št. 6, 11), redki so iz 3. (št. 5, 19, 27). Življenske intenzitete in podrobnosti s takimi podatki ne dobimo, te bo pokazala numizmatična analiza in pa analiza najdb, pridobljenih z načrtnimi izkopavanji. Analiza bo, na primer, lahko pokazala eventualno cezuro, ki so jo utegnile povzročiti markomanske vojne. Domnevam, da ni bila ostra, vendar dokazov za resničnost domneve sedaj še ni. Prav tako bo šele analiza dala podatke o kolonizaciji z vzhoda v 3. stoletju, ki je, na primer, izredno močna v Panoniji in v Noriku, za Belo krajino pa o njej še ne vemo skoraj ničesar.

Spomeniki so pretežno rustikalno izdelani. Klesali so jih lokalni ali tretjerazredni potujoči (?) kamnoseki. Na njih so dobro vidne avtohtone posebnosti, kot upodabljanje velikih družin s sorodstvom, kar kaže na določeno strukturalno in sociološko prvobitnost, dalje, je poudarjen motiv pogrebne gostije, ki je posebej pogosta predvsem proti središču Balkana. Na avtohtonost kažejo tudi nekatere posebnosti v ženski noši, kažejo večkrat upodobljeni jezdeci (št. 5, 32), kar je poznano posebej tudi z japodskega prostora. Ideja spomenika sama, dalje, simbolična motivika (delfini, apotropaični gorgoneion, rozete, rast-

linska dekoracija) in posebej dejstvo, da ima večina oseb, katerih imena so na spomenikih ohranjena, državljanstvo, pa predstavlja novi, sem vnešeni romanski element. Tako tudi oficielni kult Jupitra, kapitolske triade (št. 29), Mitre v Rožancu. Dekorativno-reliefni elementi in oblikovno-stilni podatki na belokranjskih spomenikih povezujejo na eni strani le-te same v enoto, na drugi jih povezujejo tudi s sosednjimi najdbami v dolenjskem krogu in predvsem v krogu Kordun, Banija, Loka, Siscia in Turopolje. Gradivo, ki je predloženo v *AIJ*, v Patschevih delih v letnikih glasila *WMBH*, ter v zborniku *Lika* (Hrvatsko arheološko društvo, Split 1975), je za tako analiziranje dovolj obilno in dovolj zgovorno.

LA CARNIOLE BLANCHE (BELA KRAJINA) À L'ÉPOQUE ROMAINE

Résumé

D'après Strabon la rivière *Colapis* (act. Kolpa) descendait des Alpes. Cette donnée — inexacte aux yeux du géographe moderne — était pourtant exacte pour le géographe ancien, parce qu'elle cadrait avec l'idée d'alors sur l'extension des Alpes Juliennes, qui s'étendaient jusqu'à l'Učka en Istrie;[1] il est donc probable qu'on y ajoutait aussi le Snežnik carniolien. Le nom de Colapis n'est ni latin ni celte. Les sources de Strabon pour l'espace alpin oriental et balkanique occidental, particulièrement non celtique, remontent au 2e siècle avant J.-C. Le Colapis est cité parmi les rivières navigables, tout comme les rivières voisines, le Corcoras (act. Krka), le Savus (act. Sava) et le Noaros (non identifié).[2] Les rivières navigables étaient donc déjà exploitées sûrement dès le 3e siècle; les données archéologiques montrent qu'elles l'étaient même auparavant.[3] Parmi les rivières de cet espace le Colapis est cité encore par Pline l'Ancien, qui mentionne aussi la tribu des *Colapiani;*[4] il s'appuie surtout sur les sources de la période d'Auguste, ce qui vaut aussi pour Ptolémée dans sa 'Geographiké hyphegesis'.[5]

L'espace dont disposaient les Colapiani était la vallée de la Kolpa et le bassin de la Carniole Blanche avoisinant et le territoire de la cité de Karlovac, où (dans les environs?) se trouvait son centre présumé.[6] Du territoire de Karlovac vers l'est jusqu'à *Siscia* (act. Sisak) s'étend un marécage, et autour de dernière ville s'étendait le territoire des *Sisciani.*[7] Dans l'espace de Kordun, les deux confinaient aux *Iapodes.* C'est pourquoi Antun Mayer considérait les Colapiani comme une nation iapode.[8] L'hypothèse n'est nullement confirmée; tout au plus peut-on admettre la possibilité que les Colapiani aient été culturellement liés, voire parfois politiquement subordonnés aux Iapodes. Il existe plutôt des indices que les Colapiani étaient une des nations sud-pannoniennes, peut-être partiellement celtifiées,[9] comme les Iapodes et autres.

Dans le secteur nord-est, la politique des Romains, qui avaient leur état-major des forces armées de cette région à Aquilée en Gaule Cisalpine, avait déjà donnée lieu à plusieurs heurts avec les Iapodes et avec Siscia avant l'occupation définitive. La raison en était avant tout leur politique agressive accompagnée de pillages aux frontières aussi bien dans l'espace liburnien et histrien que dans le Karst triestin. Il en résultait, d'après les sources dont nous disposons, que l'armée consulaire en Cisalpine dirigeait à plusieurs reprises dès la moitié du 2e siècle, des expéditions punitives soit contre les Iapodes soit contre Siscia. La configuration géographique obligeait les Romains à passer — au moins partiellement — à travers le territoire des Colapiens, c.-à-d. par la Carniole Blanche. Nous sommes surtout renseignés sur les rencontres des années 171 av. J.-C., 159 ou 156, 129, 119 et vers 75 av. J.-C., précédant le coup final de l'occupation en 35 av. J.-C., à la suite d'une expédition conduite par Octavien lui-même. C'est également à ce moment-là que le territoire des Colapiani fut définitivement soumis.[10]

Comme la poussée romaine était dirigée en 35 à la fois contre Siscia et les Iapodes, il faut assumer qu'une des colonnes venant d'Aquilée et de Divača a pénétré par la Carniole Intérieure en Carniole Blanche et au-delà,[11] pour éliminer de la sorte des menaces éventuelles qui pourraient peser sur les territoires de Cerkno—Log et de la Carniole Blanche. Cette voie suivie déjà par les Iapodes en 52 avant J.-C. pour leur attaque contre la cité de *Tergeste*,[12] menait d'un côté au coeur de la Iapodie et de l'autre en suivant la Kolpa, directement à Siscia, les deux buts principaux de l'invasion de 35. L'occupation se fit en un an, les Iapodes étant en grande partie exterminés en raison de leur résistance acharnée, les Sisciani étant soumis.[13]

Quant aux Colapiani, l'occupation de leur territoire fut suivie d'un recrutement systématique comme ce fut le cas pour les Breuques, les Scordisques, les Amantins, les Varcians et autres peuples de la Pannonie méridionale; l'administration militaire prévenant ainsi d'éventuels mouvements de résistance.[14] Le contrôle militaire se poursuivit durant tout le 1er siècle, comme il résulte du fait que le commandement y était aux mains d'un officier de l'armée de l'Illyricum portant le titre de *praefectus Colapianorum*.[15] Ajoutons au même dossier un fragment d'un monument funéraire de Carnuntum (act. Deutsch—Altenburg), où est mentionnée un Colapien servant dans une unité auxiliaire et recruté selon la règle comme habitant provincial sans droit de cité.[16] Mentionnons encore que son père portait un nom typiquement sud-pannonien, *Liccaus*, indice de plus qui permet de conclure que le peuple des Colapiani était plutôt lié aux ethnies pannoniens qu'à celles des Iapodes et du Balkan central.

La résistance du peuple était donc affaiblie à l'extrême. Mais comme son territoire n'était pas sans attrait économique — ni sans signification stratégique — il commença à attirer, conformément à la tactique coloniale habituelle des membres de familles dirigeantes d'Aquilée et dans une moindre mesure aussi d'ailleurs.

Parmi les villages de la Carniole Blanche, c'est surtout Loka près de Črnomelj qui se distingue par le nombre et l'importance des découvertes. Il apparaît que la vie s'y est écoulée d'une manière organisée depuis la période de Hallstatt et de La Tène jusqu'à la basse antiquité. Jusqu'ici on est tombé sur des murs construits par les Romains, sur un réseau de canalisation et de conduite d'eau, sur une nécropole qui présente aussi quelques inscriptions.[17] On a affaire là, juridiquement parlant, peut-être à un *vicus*.

*

En 1970, le propriétaire Anton Weiss, de Loka No 75, en creusant les fondements pour une nouvelle maison (ar. cad. de Loka, parc. No 1095) découvrit à une profondeur de 60 cm, une sépulture de la basse antiquité, composée de six dalles partiellement endommagées et de trois plaques de pierre calcaire coupées sur les bords **(fig. 3).** Dans la sépulture se trouvait un squelette sans mobilier funéraire (qui avait sans doute été dérobé); actuellement il est déposé au musée de Carniole Blanche à Metlika **(fig. 2).** A l'exception d'une plaque coupée, qui manque, les monuments se trouvent au château de Črnomelj. Que la sépulture date de la basse antiquité peut être déduit seulement de l'utilisation secondaire des monuments funéraires, dont le plus récent est de la fin du 2e, peut-être de la première moitié du 3e siècle, mais encore du mode d'inhumation. Dans notre cas — comme cela est fréquent — le corps a été posé dans un cercueil de pierre, parce que les sarcophages étaient chers et qu'à la campagne souvent il était à peine possible de les exécuter. Les inhumations des morts dans des sarcophages ou des cercueils commencent à s'effectuer dans l'Illyricum au 3e siècle sous l'influence des religions orientales. J'estime que la sépulture de Loka se situe au 4e siècle. Pour la position des éléments employés on se reportera à la fig. (3). Les textes des inscriptions et les lemmata pertinents voir ci-dessus, page 328 et suivantes.

*

Les monuments épigraphiques connus en Carniole Blanche sont les suivants (voir tableau, dans lequel sont inclus aussi les monuments qui viennent d'être indiqués).

*

Il est naturel qu'à la campagne ce sont les gens les plus riches, c.-à-d. les immigrants ou leurs descendants, qui se sont fait ériger des monuments; les noms con-

servés l'attestent. Aucun *cognomen* ne peut être interprété comme un nom indigène (contrairement à ceux des territoires voisins de Celeia, act. Celje, ou d'Ig près de Ljubljana); cependant pour une série de noms il est possible de dire qu'ils sont portés par des gens de condition sociale inférieure, comme c'est le cas pour *Avitus, Provincialis, Chreste, Bellicianus* et *Bellicina,* probablement aussi *Tertullianus.* Cela indique qu'il s'agit au moins partiellement des intendants de grandes familles qui faisaient appel à leurs affranchis ou esclaves en vue de la gêstion de leurs intérêts financiers ou économiques dans leurs propriétés éloignées. Les villes les plus rapprochées où pouvaient se trouver de telles familles, étaient Aquilée, Siscia, Arupium (act. la colline Vital près de Prozor), Neviodunum (act. Drnovo près de Krško), Emona (act. Ljubljana) et Tarsatica (act. Rijeka). Dans leur sphère économique se trouvait donc la Carniole Blanche. Les noms gentilices attestent — et la plupart des autres éléments confirment — qu'il existait surtout des liens avec Aquilée. Les noms en question sont *Caesernius, Apuleius, Petronius, Cornelius.* Ils étaient les détenteurs du capital et leur intérêt économique était fortement orienté vers les régions des Alpes Orientales et du Balkan occidental. Il ne faut sûrement pas exclure Siscia, en particulier en ce qui concerne l'exportation, parce que cette ville était accessible sans grands frais par voie d'eau.

Cependant, du point de vue économique interrégional, l'éspace de la Carniole Blanche n'avait pas grand-chose à offrir. La région était certes fertile et les gens y étaient pourvus à tout point de vue. Le capital placé dans les biens immobiliers y rapportait même quelques intérêts, sans toutefois apporter d'enrichissement rapide. Il y avait deux exceptions à la règle, l'industrie métallurgique — héritière de l'exploitation préhistorique — et le trafic de transit. Ce dernier était important pour les territoires voisins et les villes parce que la navigation aller-retour jusqu'à Siscia diminuait les frais; par ailleurs cette voie était sans nul doute beaucoup utilisée aussi par les colons plus éloignés dès l'époque préhistorique. Une étude de la famille des *Caesernii* montre même qu'elle a joué un rôle important dans le transport fluvial et dans l'industrie métallurgique en Pannonie. En outre, par la Carniole Blanche passait une voie fort accessible, à vrai dire la plus facile, vers la Lika et le Kordun, c'est-à-dire vers le territoire colonisé iapode et leurs centres urbains tels Avendo (act. près de Kompolje), Arupium et Monetium (act. peut-être près de Brinje).

L'existence des contacts susmentionnés est corroborée aussi par le culte de Sylvain à Kučar. La vénération de Sylvain est particulièrement bien attestée dans la région iapode et en direction des régions centrales du Balkan.[18] Ce culte suggère que l'élevage du bétail et la chasse formaient des branches économiques fort importantes. Les mêmes orientations sont attestés aussi par le culte des défunts avec une cérémonie commémorative à savoir le banquet funéraire, représenté sur les monuments No 5.11.15.28. Ces représentations sont rares dans l'espace norique et italique nord, mais très fréquentes dans la région iapode et dans les approches du Balkan central.[19] Jusqu'à un certain point même le culte de Mithras montrerait plutôt l'influence de l'est que de l'ouest, et il en est de même pour le christianisme qui est attesté à Kučar. Bref, il ne conviendrait pas de sous-estimer les rapports entre la Carniole Blanche d'une part et Siscia et Arupium d'autre part.

Bien qu'on ait effectué peu de recherches archéologiques en Carniole Blanche, il y a assez bien d'éléments attestant une colonisation intense à l'époque romaine; il est toutefois presque impossible de déterminer de quel genre de colonie il s'agit: d'une unité économique du type manoir de campagne, ou bien d'une station militaire, ou bien d'un simple village. De toute façon, Loka située fort à l'écart, peut être qualifiée juridiquement de *vicus.* J'estime qu'à partir des modestes données archéologiques, on peut supposer qu'il existait des communes avant tout à Stari Trg auprès de la Kolpa, à Štrekljevec, à Vinica (base militaire sur la localité de Zilje?), peut-être aussi à Otok et à Ravnaci ainsi qu'à Kučar. Pour ce dernier lieu, l'interprétation est incertaine et seule l'analyse des fouilles effectuées pourra apporter la solution à la question de savoir s'il s'agit d'une unité économique d'un riche notable ou d'un établissement de caractère religieux, militaire ou simplement civil. La découverte d'un autel, qui avait été érigé en ces lieux par l'administrateur d'un domaine de l'empereur, ne simplifie pas la question.

Les monuments sont en majorité du 2e siècle, deux peuvent être situés au 1er siècle (le No 6.11), et trois au 3e siècle (No 5.19.27). Ces données ne nous permettent

pas d'en déduire des conlusions pertinentes et détaillées pour lesquelles il faudra recourir à l'analyse de la numismatique et des découvertes faites par des fouilles systématiques. De même, c'est l'étude approfondée du mode de vie et d'habitation qui nous fournira des éléments concernant la colonisation en provenance de l'Orient au 3e siècle, dont nous trouvons des traces très nombreuses en Pannonie et au Norique.

Les monuments, d'une execution rustique, ont été taillés par des carriers locaux ou ambulants (?) de troisième classe. On y distingue les particularités autochtones, telles que la représentation des familles, au grand complet, y compris les enfants, ce qui révèle un trait ethnologique et sociologique plutôt 'balkanique'. Ce qui frappe aussi, c'est le motif du banquet funéraire, qui est frequent surtout vers le centre du Balkan. Le caractère autochtone ressort de certains éléments du vêtement féminin et de la représentation frequente de cavaliers (No 5.32), détail qui se présente aussi dans la région iapode. D'autre part le type du monument, puis les motifs symboliques (les dauphins, le gorgoneion apotropaïque, les rosaces, la décoration végétale), le droit de cité des persones — constitue l'élément romain; il en est de même du culte de Jupiter, de la Triade Capitoline (No 29), de Mithras. Les éléments décoratifs en relief et les données formelles et stylistiques des monuments révèlent qu'il existe une affinité entre ces monuments, mais nous permettent en même temps de découvrir des liens avec les découvertes dans les régions voisines, à savoir les environs de la Carniole Blanche et surtout de Kordun, Banija, Lika, Siscia et Turopolje. Les matériaux présentés dans les *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, dans les oeuvres de Carl Patsch (voir sa bibliographie) et dans le recueil de *Lika* (publié par la Société Archéologique Croate, Split 1975) sont abondants et se prêtent à une analyse ultérieure.

[1] Guido 5. Comp. J. Šašel, 'Iuliae Alpes', *Atti* (Ce. S. D. I. R.) 7 (1975—76) 601—618.

[2] IV 207 et VII 314.

[3] Voir par exemple J. Šašel dans l'oeuvre *Les localités archéologiques de Slovénie* (1976) 89 et 187.

[4] *Naturalis historia* 3.147 et 148.

[5] 1.14.2.

[6] Sur Karlovac et environs voir *Arheološka otkrića u Karlovačkom području* (1982).

[7] J. Šašel, 'Siscia' dans la *RE* Suppl. XIV (1979) 312 ss.

[8] Publié dans l'oeuvre *Serta Hoffilleriana* (1940) 195. Pour les Iapodes comp. aussi C. Patsch, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina* 6 (1899) 165, et A. Degrassi, *Scritti vari* II (1962) 749.

[9] Appien, *Illyriques* 10.29.

[10] Voir l'énumération des sources dans l'article de J. Šašel 'Emona', *RE* Suppl. XII (1979) 573.

[11] Comp. l'analyse que j'ai présentée dans le recueil *Actes du IXe Congrès International d'Etudes sur les Frontières Romaines* (Bucarest 1974) 193 ss.

[12] Comp. Caes., *Bell. Gall.* 8.23.3; puis Strabon 4.6.10, et Appian., *Illyr.* 18.1.

[13] La meilleure analyse a été présentée par W. Schmitthenner dans *Historia* 7 (1958) 196 ss.

[14] De nombreux auteurs touchent analytiquement au problème, comp. avant tout E. Ritterling dans *Klio* 21 (1927) 82 et pass.

[15] *CIL* 3.14387 = ILS 9199.

[16] *CIL* 3.11227. Pour Liccaus comp. aussi S. Dušanić dans. *Germania* 56 (1978) 461—475. I. Gronovszki, *Nomina hominum Pannonica* (Diss. Pann. I 2, 1933) 15, et A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* I (1957) 210.

[17] Voir ci-dessus, note 3.

[18] Comp. D. Rendić-Miočević dans *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* NS 10 (1955) et suiv.

[19] I. Čremošnik, *ib.* 13 (1958) 137 et suiv, et dans *ÖJh* 44 (1959) B B. 207. — Pour la contrôle linguistique et stylistique je suis redevable à M. René Vanvóorden de Diest (Belgique).

Sl. 4: Nagrobnik št. 1. Foto Karmen Narobe.
Fig. 4: Monument funéraire No 1. Photo Karmen Narobe.

Sl. 5: Nagrobnik št. 2. Foto Karmen Narobe.
Fig. 5: Monument funéraire No 2. Photo Karmen Narobe.

Sl. 6: Nagrobnik št. 3. Foto Karmen Narobe.
Fig. 6: Monument funéraire No 3. Photo Karmen Narobe.

Sl. 7: Nagrobnik št. 4. Foto Karmen Narobe.
Fig. 7: Monument funéraire No 4. Photo Karmen Narobe.

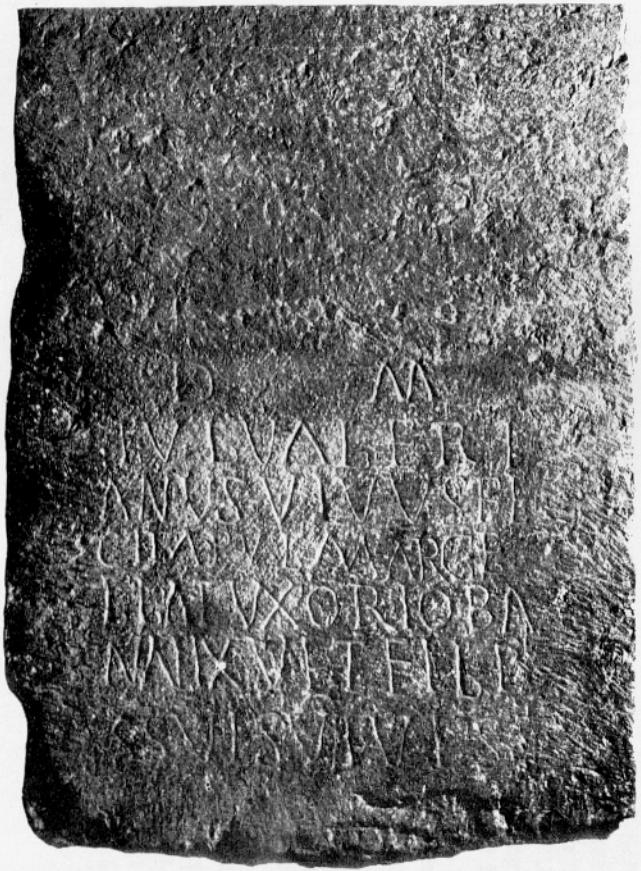

Sl. 8: Nagrobnik št. 5. Foto Karmen Narobe.
Fig. 8: Monument funéraire No 5. Photo Karmen Narobe.

Sl. 9: Nagrobnik št. 6. Foto Karmen Narobe.
Fig. 9: Monument funéraire No 6. Photo Karmen Narobe.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 337—350

UNGARISCHE ELEMENTE AUS DER NEKROPOLE AUF DER BURG ZU PTUJ

PAOLA KOROŠEC

Resljeva 3, YU-61000 Ljubljana

Unter den im Jahr 1909 von V. Skrabar im Laufe seiner Forschungen auf der westlichen, Turnierplatz genannten Burgterrasse entdeckten Gräbern ziehen besondere Aufmerksamkeit einzelne Fundstücke des Inventars aus dem Grab Nr. 13 auf sich (**Abb. 1**). Dies sind drei fragmentierte, herzförmige Anhänger aus Silber, die ehemals auf ein aus dünnem Silberdraht geflochtenes Kettchen aufgefädelt gewesen waren. Obwohl nach der Beschreibung des Ausgräbers das Skelett schlecht erhalten war, ist ersichtlich, dass sich dieser Schmuck am Hals befand. Deshalb ist der Schluss zulässig, dass das Kettchen eine Halskette oder vielleicht eine Applikation darstellte, die wohl auf die Kleidung aufgenäht gewesen war[1] (**Abb. 1**: a).

Dieser Schmuck besteht aus drei fragmentierten aus Silberblech herausgeschnittenen Anhängern, in deren Mitte eine vergoldete herzförmige Eintiefung eingedrückt ist. Am oberen Ende des besser erhaltenen Anhängers befinden sich zwei kleine Löcher, am zweiten Anhänger drei, während vom dritten Anhänger der Oberteil überhaupt nicht erhalten ist. Die Anhänger waren auf das Kettchen mit einem runden kleinen Ring gehängt, der in eines der erwähnten kleinen Löcher am Scheitel des Anhängers eingefädelt war.

Obwohl das Inventar dieses Grabes durch die Schläfenringe mit S-Schlinge rahmenmässig in die Bijelo-Brdo-Kultur[2] eingeordnet wird, ist der angeführte Fund in diesem Kontext ungewöhnlich, und zwar nicht nur im Bereich dieser Nekropole, sondern auch im allgemeinen Kreis dieser Kulturgruppe. Umgekehrt finden sich jedoch recht zahlreiche Analogien zu diesem Anhängertyp ausserhalb dieses Kreises in Pannonien,[3] in der Slowakei[4] und anderswo.[5] Sämtliche Exemplare dieses Typs sind gleichfalls aus Silberblech und sind, abgesehen von der kleinen Eintiefung in der Mitte, unverziert.[6] Sie unterscheiden sich in zwei Details, und zwar nach der Weise, wie die Eintiefung ausgeführt bzw. ihre Form erzielt wurde, und nach der Befestigungsweise. Hinsichtlich des zweiten Details lassen sich Exemplare unterscheiden, die zuoberst zum Befestigen Nieten in Form einer Rosette oder einer Halbkugel hatten, wogegen andere zu diesem Zweck einen kleinen gegossenen, mit dem Motiv einer stilisierten Lilie verzierten Beschlag aufweisen.[7] Diese Beschläge verraten, dass die Anhänger unmittelbar auf eine kompaktere Grundlage befestigt waren, möglicherweise auf Leder oder Riemen. Hingegen hat die zweite Gruppe im Oberteil eine lappenförmige, zu einer Schlinge gebogene Verlängerung.[8] Darein war ein kleinerer Ring gezogen, auf dem der Gegenstand aufgehängt war.[9] Bei vereinzelten Exemplaren ist ein ähnlicher kleiner Ring auch in die Löcher

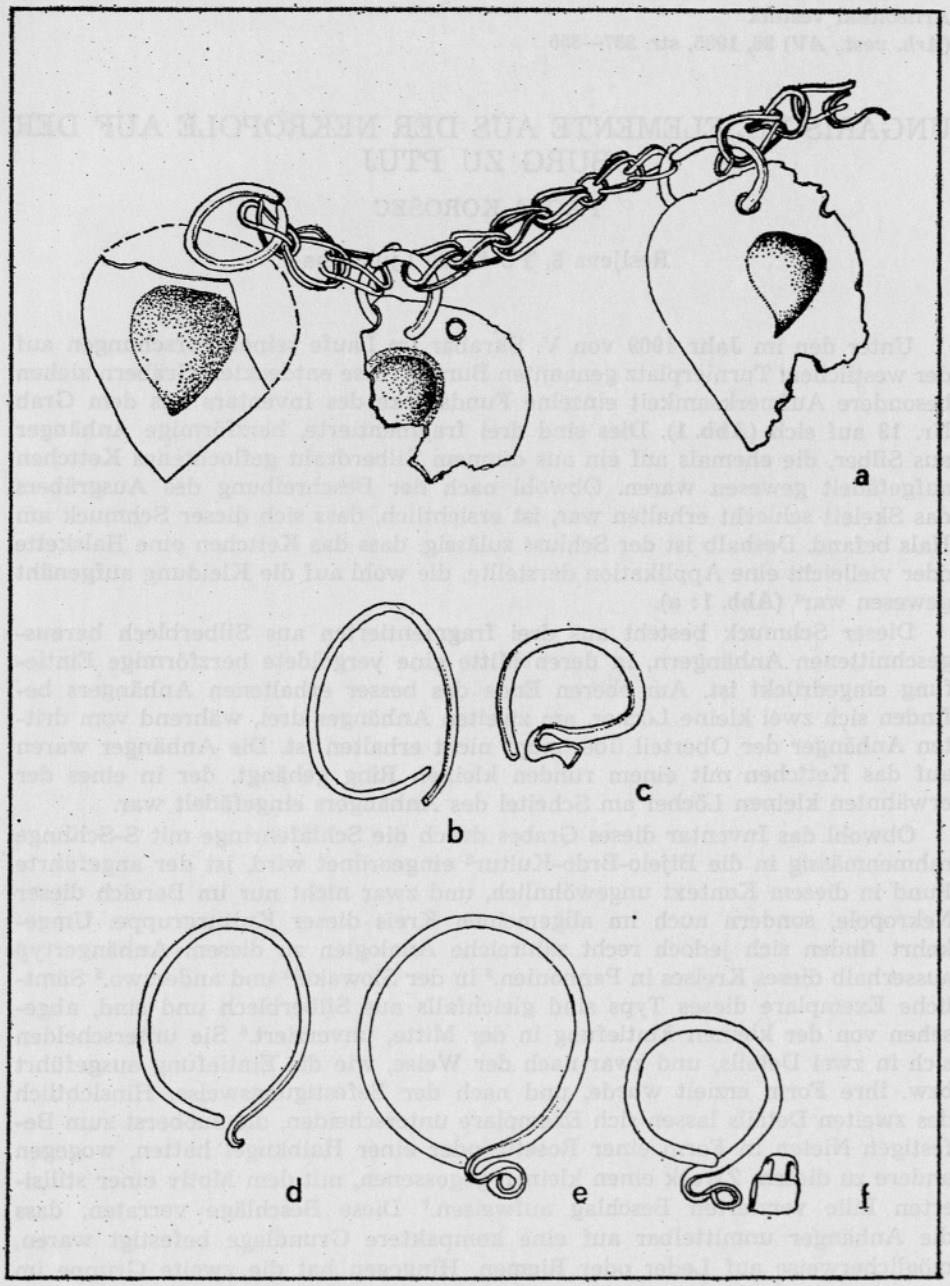

Abb. 1: Grab Nr. 13, Burg zu Ptuj.
Sl. 1: Grob št. 13, Ptujski grad.

an den Anhängern eingefädelt, die ehemals wahrscheinlich einen anderen Beschlag zum Befestigen aufwiesen.

Trotz des Umstandes, dass es nicht für alle einstweilen verfügbaren Fundorte Angaben über die Fundumstände gibt, ist mit Sicherheit anzunehmen, dass alle aus Grabinventaren stammen, von denen ein Teil Frauenschmuck, der andere hingegen Verzierungen an Pferdegeschirren darstellte. Eben die letztangeführte Verwendung zeigt, dass dies im wesentlichen Verzierungen von Pferdegeschirr waren, und dass einige erst in sekundärer Verwendung die Funktion von Schmucksachen annahmen. Das zeigen anschaulich die zwei Beispiele aus PILIN (in Grab Nr. 2 / 1871 worin eine jüngere Frau samt ihrem Pferd bestattet war).[10] Hier sind die Anhänger Teil seines reichen Geschirrs, wobei einer grösser als der andere ist. Beide sind aus Silber verfertigt, mit gegossenen Beschlägen am Scheitel. Auch das Exemplar aus BATTA war, obgleich nicht alle Beigaben dieses Grabverbandes erhalten geblieben sind, nach den Nieten zu schliessen zweifellos ein Anhänger an einem Pferdegeschirr.[11] Weiters stützen diese Annahme die Gräber mit Reiter aus der Nekropole in BANATSKO ARANDJELOVO (Oroszlamos), Gem. Novi Kneževac, von woher zwei ähnliche herzförmige Anhänger mit gebogener Schlinge am Scheitel herrühren.[12] Bei einem davon ist das herzförmige Motiv durch eine plastische Rippe ausgeführt, wogegen der zweite auf der ganzen Oberfläche mit einem unsymmetrisch abgedrückten Motiv dekoriert ist, im wesentlichen jedoch glatt ist. Im Gegensatz zu diesen Funden wurde im Frauengrab Nr. 33 ohne Pferd in der Nekropole GÁVA-MARKET ein ähnlicher, an einem Kettchen befestigter Anhänger als Schmuckstück gefunden. Aus der Fragmentierung des Kettchens ist ersichtlich, dass einige Teile davon fehlen bzw. dass es vormals mehrere (3) Anhänger hatte. Dass sich dieser Schmuck am Hals befand, bezeugt der Ring des Kettchens auf der Klavikula. Zu dieser Lage hinter dem Hals kam es infolge der Senkung des Erdreichs. Ausserdem war im Inventar dieses Grabes neben der Klavikula noch ein Eisenmesser.[13] Einem Frauengrab entstammen auch zwei Kettchen mit ähnlichen Anhängern aus der Nekropole CHOTÍN (Gr. Nr. 300) aus dem Bereich der Slowakei. An einem dieser Kettchen sind nur zwei Anhänger erhalten, während vom dritten nur der Ring und ein Fragment mit Schlinge übriggeblieben ist. An der zweiten Halskette ist nur ein Anhänger erhalten, wobei die Fragmentiertheit des Kettchens an zwei Stellen darauf verweist, dass es daran noch Anhänger gab.[14] Unter den Frauengräbern mit diesem Anhängertyp an einem Kettchen ist der Fund aus Grab Nr. 30 aus der Nekropole SÓSHARTYAN-HOSSZÚTETŐ zu erwähnen.[15] Auch in diesem Fall sind drei Anhänger mit Schleife und Ring an ein Kettchen gefädelt. Sie waren mit zwei altungarischen Silberohrringen, zwei Armreifen des älteren Typs und Münzen des Königs Ludwig des Frommen (814—840) vergesellschaftet. Auch das Frauengrab Nr. 363 aus GYÖR kann zu solchen Funden gezählt werden.[16] Unter seinen Beigaben befinden sich ein gleiches Silberkettchen (ein Kettchen mit zwei aufgefädelten Ohrringen)[17] und zwei merklich beschädigte Silberblechfragmente, deren eines mit einer herzförmigen Eintiefung versehen ist. Ausserdem begleiteten diesen Fund noch zwei typische altungarische Silberohrringe,[18] so wie im Grab aus Sóshartyan-Hosszútető.

Neben dem bereits oben erwähnten Grab dieser Nekropole war noch ein zerstörtes Männergrab. Vom Inventar hat sich nur ein Eisenpfeil erhalten (der Typ wird nicht erwähnt) sowie mehrere Gräber mit Münzen.[19]

Diese und einige andere Erscheinungen bewogen auch L. Selmeczi, dass er bei der Einteilung des Fundgutes aus KÉTPÓ einen ähnlichen Anhänger einer etwaigen Frauenbestattung zuzählte,[20] doch nicht als Schmuckobjekt, sondern als Beschlag eines Pferdegeschirrs.[21] Auch in diesem Anhänger sind ausser gegen den Grund zu mehr viereckige Eintiefungen eingedrückt, während am Scheitel zwei halbkreisförmige Nieten erhalten sind.

Schliesslich sei noch der Fund ohne Fundumstände aus GÖDÖLLÖ angeführt. Der Fund setzt sich zusammen aus vier gleichen Anhängern mit herzförmiger Eintiefung in der Mitte und einer gebogenen bandartigen Schlinge am oberen Teil.[22] J. Hampel führt aus Pannonien noch zwei Beispiele gleicher Anhänger aus GÉGÉNY an, nur haben diese in der Mitte eine runde Eintiefung, zuoberst dagegen zwei kleine Löcher, aus denen die zwei Nieten oder der Beschlag zum Befestigen herausgefallen sind.[23] Ausser diesen Biespielen weisen auch Einzelfunde Beschläge zum Befestigen auf, ähnlich jenen des Anhängers aus Pilin,[24] oder Nieten, wie der Anhänger aus Batta, und so ist anzunehmen, dass noch eine grössere Anzahl solcher Anhänger existierte, die indessen nicht erhalten geblieben sind.

Auf Grund all dieser Funde steht fest, dass dieser Anhängertyp unbestreitbar zur Verzierung des Pferdegeschirrs von Reitern in Männer- und Frauengräbern gehörte, hingegen vermutlich erst sekundär als Schmuck getragen wurde, d. h. als Halskette oder als Kleidapplikation am Hals. Dass aber einige dieser Stücke einst am Oberteil einen Beschlag oder zweie Nieten zum Befestigen hatten, dass sie also primär Verzierungsbeschläge am Pferdegeschirr waren, geht aus den zwei erhaltenen kleinen Löchern hervor. An einem Exemplar aus Ptuj wurde der Symmetrie wegen nachträglich noch ein drittes Loch eingebohrt.[25] Ungeachtet dieses Details am Fund aus Ptuj sowie der Möglichkeit, dass diese Anhänger unterschiedlich verwendet wurden, ist interessant, dass an den Kettchen stets drei Anhänger vorkommen, was zweifellos auch eine besondere Bedeutung hatte.

Die Gräber, in denen solche Anhänger erscheinen, sind im allgemeinen kulturell sehr einheitlich. So enthalten die Männerinventare Waffen und Werkzeuge, Gürtel- und Pferdebeschläge, die Frauengräber indessen Schmuck, besonders Armreifen mit zugespitzten Enden, u. a., Goldohrringe mit birnförmiger Perle und andere Typen, Halsketten mit verschiedenen Glasperlen, worunter auch vereinzelte Anhänger in Form halbkreisförmiger Beschläge vorkommen.[26] Die Halsketten sind in der Regel mit Metallklammern zusammengehaftet. Der zweite Typ der ebenso reichen Gräber enthielt auch an den Gewändern der Verstorbenen Applikationen aus Gold- und Silberblech.

Ausser diesen aufgezählten, sich unmittelbar an die erwähnten Anhänger bindenden Beigaben gibt es noch eine ganze Reihe von Schmuckstücken anderer Typen, die sich mittelbar an die angeführten Inventare mit Anhängern binden. Was die übrigen Beigaben des Grabes von Ptuj anbelangt und in Verbindung mit diesen Funden nehmen unter den mittelbaren Elementen den ersten Platz die Schläfenringe mit gerade abgeschnittenen Enden ein, von denen einer auch in unserem Grab zutage kam (**Abb. 1**: b). Die meisten Angaben über

solche Ringe bieten gerade die Vergleiche mit den Gräbern aus den Nekropolen in Gáva-Market, Chotín u. a. So führt das Männergrab mit Reiter Nr. 1 der Nekropole Gáva ausser anderen Beigaben auch zwei solche Schläfenringe aus Bronze, das Männergrab Nr. 11 enthält zwei Fragmente ähnlicher Schläfenringe, ferner sind sie im Frauengrabe Nr. 9 mit zwei kleinen Ringen und zwei Armreifen des obenerwähnten Typs vergesellschaftet, in Grab Nr. 5 mit Armreifen und in Grab Nr. 18 mit Keramikgefässen.[27] Dasselbe gilt auch für die Grabinventare der Nekropole in Chotín, wo sich ein merklich ähnliches Kulturbild abzeichnet.[28] Ohne noch weitere Beispiele anzuführen, genügt die Feststellung, schon mit Hinsicht auf diese Funde, dass dieser Ringtyp im Grab von Ptuj keineswegs ein Element darstellt, das gegen die Annahme sprechen würde, dass im selben Kulturhorizont nicht beide Typen vertreten sein können.

Anders verhält es sich mit den Schläfenringen mit S-Schleife (**Abb. 1:** c—f). Dieser Schläfenringtyp erscheint in Nekropolen mit dieser Gräbergruppe, wie z. B. in der Nekropole von Gáva, Chotín u. a.,[29] jedoch niemals in denselben Grabverbänden.[30] Den bisherigen Funden zufolge steht fest, dass der Schläfenring mit S-Schleife im Territorium Pannoniens und mittleren Donauraum zu einer anderen Kulturgruppe zu zählen ist, in der er sich vermutlich etwa in der Mitte des 10. Jh. aus dem Ohrring mit Anhänger in Form mehrerer Windungen am Grund des Ringes entwickelt haben soll.[31] Auf Grund dieser Erscheinungen ist wohl das Inventar des Grabes von Ptuj aus Elementen zweier Gruppen zusammengesetzt, die in Pannonien nicht nur getrennt auftreten, sondern auch von unterschiedlicher Herkunft sind. Ungeachtet dieser Erscheinungen, doch stets in Zusammenhang mit ihrem Vorkommen in Grab von Ptuj ist interessant, dass alle Schläfenringe — dem Bericht zufolge — an der linken Schläfe der Bestatteten lagen.[32] Eine so beträchtliche Anzahl von Ringen an nur einer Seite des Kopfes überrascht in gewissem Grad, namentlich da sämtliche Inventare dieser Zeit — und auch in beiden Kulturgruppen — jeweils einen Ring an jeder Seite des Kopfes oder sogar nur einen einzigen Schläfenring im einzelnen Grab enthalten. Dabei wirft sich die Frage auf, ob die Lage der Schläfenringe mit der Verrückung der Gegenstände beim Zusammensinken der Erde nach der Bestattung verknüpft werden kann, oder vielleicht mit der Situation in diesem Raum, wo unterschiedliche spätere Eingriffe ins Erdreich die einzelnen Schichten vorschoben. Da das Skelett in schlechtem Zustand war, lässt sich vermuten, dass vier der kleinen Ringe mit S-Schleife, oder sogar alle fünf sekundär als Folge späterer Eingriffe in unmittelbarer Nähe des Schädels in das Grab gelangten und dadurch den Eindruck hervorriefen, dass sie zu seinem Inventar gehören. Zugunsten dieser Mutmassung würde in gewissem Grad auch der Bronzebeschlag auf dem Handgelenk sprechen, abermals auf der linken Seite, der jedoch zweifellos nicht nur einer älteren Periode angehört, sondern als »Armreif« nicht einmal in Frage kommt. Auf Grund dieser Momente bleibt in Bezug auf die kleinen Schläfenringe und Kettchen mit Anhängern die Frage offen, ob wirklich im Inventar des Grabes Nr. 13 aus Ptuj ein geschlossener Grabverband vorliegt oder nicht.[33]

Abgesehen von den Vermutungen in Verbindung mit den gestellten Fragen betreffs des Inventars des Grabes aus Ptuj mit dem pannonischen Grabverband, an das sich der herzförmige Anhängertyp bindet, ist durch die anderen Angaben einwandfrei erwiesen, dass sie in ethnischer Hinsicht den Ungarn an-

gehören. Bei der Bearbeitung dieses Materials unterscheiden die Autoren in Bezug auf den Reichtum des einzelnen Grabinventars mehrere Gesellschaftsschichten. Ihrer Einreihung nach erscheinen silberne Anhänger in den reichsten Gräbern, die Bestattungen der führenden Gesellschaftsschichten darstellen sollen, doch ebenso in solchen, die dem einfachen Volk angehören. Dieser Einteilung nach und verglichen mit den Erscheinungen in Pannonien steht ohne Zweifel fest, dass auch das Grab in der Nekropole von Ptuj, wenn schon nicht zu den reichsten, doch gewiss zu Bestattungen von Ungarn zählt, die in der Gesellschaft eine bestimmte Funktion innehatten, namentlich wenn wir die Zahl der Anhänger am Kettchen berücksichtigen, die mit der Zahl in den Inventaren der Frauengräber mit Reiter übereinstimmt.

Wie vorerwähnt, enthielten diese Gräber ausser den angeführten Beigaben auch Waffen und Werkzeuge. Zu den erstangeführten gehört ausser Schwert, dem Kampf- und dem gewöhnlichen Messer sehr häufig auch ein Köcher mit Pfeilspitzen. Diese Beigabe ist aus Eisen und sehr oft in solchem Ausmass korrodiert, dass sich ihre Einzelteile schwer unterscheiden lassen. Vom Köcher ist immer das Gerüst erhalten, während der aus Leder oder villeicht irgendwelchem Gewebe verfertigte Sack stets völlig vermodert ist. Desgleichen sind auch die Pfeilspitzen sehr selten zur Gänze erhalten, vielmehr meistens nur ihre Dorne.

In Zusammenhang mit derartigen Funden möchten wir die Aufmerksamkeit noch auf ein Grab dieser Nekropole lenken, das vom allgemeinen Kontext der Grabinventare aus der vorslawischen Zeit, wie auch von jenen mit Beigaben slawischer Stämme abweicht. Dies ist das während der Grabungskampagne in den Jahren 1946/47 freigelegte Männergrab Nr. 262 mit einem sehr gut erhaltenen Skelett, das auf ein Brett gelegt und mit einem Brett auch überdeckt war. Alle Beigaben waren aus Eisen verfertigt und stark vom Rost korrodiert.[34] Darunter konnten unterschieden werden: an der linken Hüfte die Reste eines grossen Kampfmessers,[35] das Fragment eines Beschlages mit dreieckig gestalteter Mitte nebst zwei erhaltenen Nieten zum Befestigen, an der rechten Hüfte hingegen die Fragmente eines eisernen »Feuerstahls«, der ganz zerfressene Rest einer Ahle mit Holzresten am Dorn, das geringfügige Fragment eines kleineren Messers und andere unbestimmbare Fragmente[36] (**Abb. 2**).

Abgesehen von den Fragmenten des Kampfmessers, dem Fragment der Ahle mit Holzresten und dem unbedeutenden Fragment eines kleinen Messers ist für alle übrigen Funde fraglich, was sie eigentlich vorstellen. An erster Stelle steht die Frage zweier als Feuerstahl eingeordneter Fragmente. Obwohl stark koorodiert, sind ihre Flächenhaftigkeit mit verhältnismässig scharf abgeschnittenen Seitenecken zwischen der »Basis« und den »Achsen«, ferner deren gleiche Breite in ihrer ganzen Länge Details, die vom sog. lyraförmigen Feuerstahltyp abweichen. Falls die zwei Fragmente tatsächlich Teile eines Feuerstahls darstellen, gehörte es sicher einem anderen, bisher unbekannten Typ an (**Abb. 2**: f). Wenn wir diese zwei Fragmente beiseite lassen, die sich an der rechten Seite des Skeletts befanden, ist jedoch noch das Fragment mit Nieten zu beachten (**Abb. 2**: b), das gemeinsam mit dem grossen Kampfmesser an der linken Hüfte des Toten lag (**Abb. 3**: b, a). Der Umstand, dass sich der Beschlag schräg über dem Dorn des Kampfmessers befand und dass seine Oberfläche mit einer beachtlich mächtigen Schicht verkohlten Holzes bedeckt war, war der Anstoss

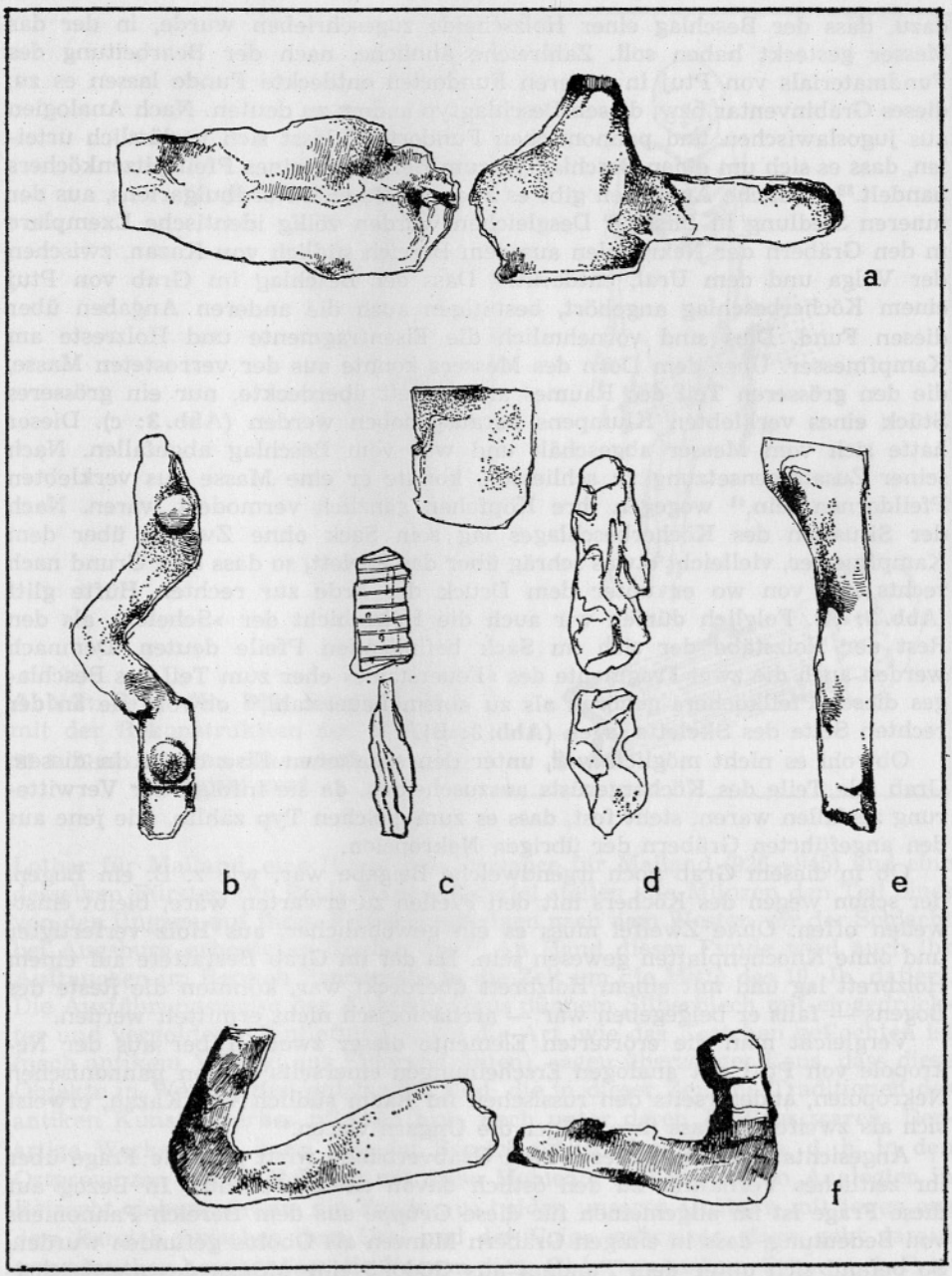

Abb. 2: Grab Nr. 262, Burg zu Ptuj.
Sl. 2: Grob št. 262, Ptujski grad.

dazu, dass der Beschlag einer Holzscheide zugeschrieben wurde, in der das Messer gesteckt haben soll. Zahlreiche ähnliche, nach der Bearbeitung des Fundmaterials von Ptuj in anderen Fundorten entdeckte Funde lassen es zu, dieses Grabinventar bzw. diesen Beschlagtyp anders zu deuten. Nach Analogien aus jugoslawischen und pannonischen Fundorten[37] lässt sich verlässlich urteilen, dass es sich um einen Beschlagtyp zum Befestigen eines Pfeilspitzenköchers handelt.[38] Ähnliche Analogien gibt es auch im Bereich Nordbulgariens, aus der inneren Siedlung in Pliska.[39] Desgleichen wurden völlig identische Exemplare in den Gräbern der Nekropolen aus dem Bereich südlich von Kazan, zwischen der Volga und dem Ural, entdeckt.[40] Dass der Beschlag im Grab von Ptuj einem Köcherbeschlag angehört, bestätigen auch die anderen Angaben über diesen Fund. Dies sind vornehmlich die Eisenfragmente und Holzreste am Kampfmesser. Über dem Dorn des Messers konnte aus der verrosteten Masse, die den grösseren Teil des Raumes am Skelett überdeckte, nur ein grösseres Stück eines verklebten Klumpens herausgehoben werden (**Abb. 3:** c). Dieser hatte sich vom Messer abgeschält und war vom Beschlag abgefallen. Nach seiner Zusammensetzung zu schliessen, konnte er eine Masse aus verklebten Pfeildornen sein,[41] wogegen ihre Köpfchen gänzlich vermodert waren. Nach der Situation des Köcherbeschlages lag sein Sack ohne Zweifel über dem Kampfmesser, vielleicht etwas schräg über das Skelett, so dass sein Grund nach rechts lag, von wo er unter dem Druck der Erde zur rechten Hüfte glitt (**Abb. 3:** A). Folglich dürfen wir auch die Holzschicht der »Scheide« als den Rest der Holzstäbe der sich im Sack befindenden Pfeile deuten. Demnach werden auch die zwei Fragmente des »Feuerstahls« eher zum Teil des Beschlages dieses Pfeilköchers gehören als zu einem Feuerstahl,[42] obwohl sie an der rechten Seite des Skeletts lagen (**Abb. 3:** B).

Obwohl es nicht möglich war, unter den erhaltenen Eisenresten in diesem Grab alle Teile des Köchergerüsts auszuscheiden, da sie infolge der Verwitterung zerfallen waren, steht fest, dass es zum gleichen Typ zählte, wie jene aus den angeführten Gräbern der übrigen Nekropolen.

Ob in diesem Grab noch irgendwelche Beigabe war, wie z. B. ein Bogen, der schon wegen des Köchers mit den Pfeilen zu erwarten wäre, bleibt einstweilen offen. Ohne Zweifel muss es ein gewöhnlicher, aus Holz verfertigter und ohne Knochenplatten gewesen sein. Da der im Grab Bestattete auf einem Holzbrett lag und mit einem Holzbrett überdeckt war, könnten die Reste des Bogens — falls er beigegeben war — archäologisch nicht ermittelt werden.

Vergleicht man die erörterten Elemente dieser zwei Gräber aus der Nekropole von Ptuj mit analogen Erscheinungen einerseits in den pannonischen Nekropolen, andererseits den russischen im Raum südlich von Kazan, erweist sich als zweifellos, dass ihre Träger die Ungarn waren.[43]

Angesichts der Funde dieser zwei Grabverbände wirft sich die Frage über ihr zeitliches Verhältnis zu den östlich davon entdeckten auf. In Bezug auf diese Frage ist im allgemeinen für diese Gruppe aus dem Bereich Pannoniens von Bedeutung, dass in einigen Gräbern Münzen als Obolus gefunden wurden. So befand sich unter dem Fundgut aus Gödöllö eine Münze des angelsächsischen Königs Athelstan (925—939)[44] und im Grab Nr. 2/1871 aus Pilin eine Münze des Königs Ludwig des Frommen (814—840),[45] und in mehreren Gräbern aus Györ eine Münze des Königs Ludwig des Frommen, eine des Königs

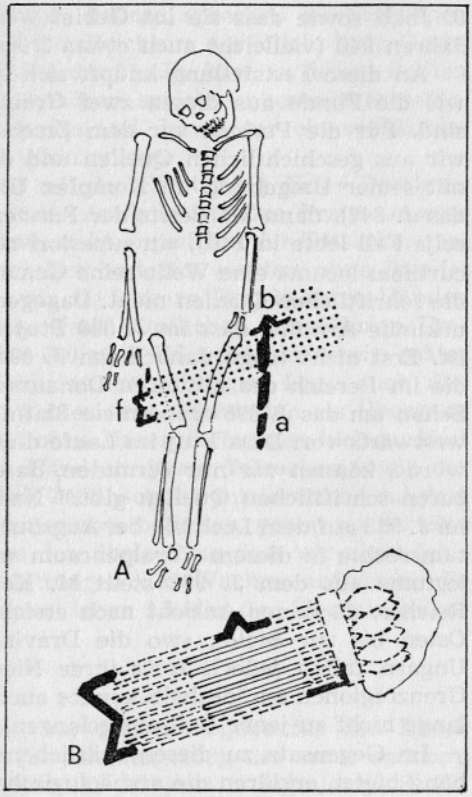

Abb. 3: Grab Nr. 262, Burg zu Ptuj mit der Rekonstruktion des Köchers.
Sl. 3: Grob št. 262 z rekonstrukcijo tulca, Ptujski grad.

Lothar für Mailand, eine Hugos von Provence für Mailand (926—945) und eine desselben Fürsten für Pavia.[46] Ohne Zweifel stellen alle Münzen den Teil eines von den Ungarn auf ihren Plünderungszügen nach dem Westen vor der Schlacht bei Augsburg erbeuteten Raubes dar.[47] An Hand dieser Funde wird auch ihr Auftauchen im Bereich Pannoniens in die Zeit um die Mitte des 10. Jh. datiert. Die Ausführungsweise der Anhänger (aus dünnem Silberblech mit eingedrückter und vergoldeter Eintiefung) sowie die Art, wie das Kettchen geflochten ist (nach antikem Vorbild aus Filigrandrähten), sagen überzeugend aus, dass diese Objekte in Werkstätten entstanden sind, die in dieser Zeit die Traditionen des antiken Kunstgewerbes pflegten bzw. noch unter deren Einfluss waren. Derartige Werkstätten kann man im Bereich östlich der Karpaten, d. h. in den Ostprovinzen suchen.[48] Wenn wir diese Momente und die echten Analogien in Betracht ziehen, welche die Funde aus beiden unseren Gräbern mit jenen aus dem Bereich zwischen dem Ural und der Volga aufweisen, dann geht daraus unbestreitbar hervor, dass die Ungarn diese Objekte aus dem Osten nach Pannonien mitbrachten.[49] Damit stellen wir zugleich rahmenmässig ihre Entstehung in die Zeit vor ihrer Ankunft und noch insbesondere vor ihre ständige Niederlassung in der Pannonischen Ebene, d. h. nach der russischen Chronologie ins

9. Jh.,[50] sowie dass sie ins Gebiet westlich der Karpaten etwa zwischen den Jahren 940 (vielleicht auch etwas früher) und 960 gelangt sind.

An diese Feststellung knüpft sich eine zweite Frage, und zwar, wann und wie die Funde aus diesen zwei Gräbern in die Nekropole von Ptuj geraten sind. Für die Periode vor dem Erscheinen der Ungarn in Pannonien wissen wir aus geschichtlichen Quellen und der Geschichtsschreibung, dass sich Ptuj mit seiner Umgebung im Komplex Unterpannoniens zunächst als Lehen (um das J. 847), dann als Besitz der Fürsten Pribina und Kocelj befand. Nach Koceljs Fall lebte in Ptuj, »in superiori civitate in origentali parte civitatis ipsius curtilem locum« eine Weile seine Gemahlin. Wie lange sie dort lebte, erwähnen die schriftlichen Quellen nicht. Dagegen erfahren wir aus der sog. Schenkungsurkunde Arnulfs, dass im J. 890 Ptuj bereits im Besitz der Salzburger Kirche ist. Erst nicht lange danach (im J. 894) erscheinen die Ungarn in Pannonien, die im Bereich des mittleren Donauraumes entstandene Situation ausnützend. Schon um das J. 898 erobern sie Blatni Grad und a. Städte und dringen weiter westwärts vor. Dass Ptuj im Laufe dieser Züge vermutlich ebenfalls verwüstet wurde, können wir nur vermuten, da es über diese Ereignisse keine unmittelbaren schriftlichen Quellen gibt.[51] Nach dem Sieg Ottons I. über die Ungarn im J. 955 auf dem Lechfeld bei Augsburg beeilen sich die Deutschen, ihre Eigentumsrechte in diesem Voralpenraum wieder zu erneuern. An Hand des Privilegiums aus dem J. 982 stellt M. Kos Ptuj in den Rahmen des Deutschen Reiches, da seiner Ansicht nach ersichtlich ist, dass der Bereich von Ptuj im Osten bis zur Stelle, »wo die Dravinja in die Drau mündet«, reicht.[52] Die Ungarn fallen jedoch trotz ihrer Niederlage noch immer in die westlichen Grenzregionen ein, deshalb konnte auch »Ptuj in der zweiten Hälfte des 10. Jh. lange nicht zu jener Geltung gelangen, die es im 9. Jh. hatte . . .«[53]

Im Gegensatz zu diesen spärlichen Angaben, welche die Geschichtsschreibung bietet, erklären die archäologischen Quellen die Lage Ptujs ausführlicher. Im Territorium Pannoniens gibt es nur wenige Gräber mit aus den beiden Gräbern aus Ptuj analogen Schmuck und Waffen und ihre Nekropolen werden zu den sog. Kleinfamiliengrabstätten gezählt. Diese auch mit der Form der Siedlungen eng verknüpfte Nekropolenform ist charakteristisch für die frühe Arpadphase, deren zeitliche Grenzen in die Mitte des 10. Jh. bzw. ans Ende von dessen zweitem Drittel gesetzt werden, was in bestimmtem Grad auch den in ihren Gräbern gefundenen Münzen entspricht.[54] Bei diesen Inventaren zeichnen sich zweierlei Merkmale ab: zum einen erscheinen in der anthropologischen Zusammensetzung dieser Bestattungen sehr häufig eben mit den östlich vom Ural kommenden Elementen Typen, die für die Region des südlichen Sibiriens charakteristisch sind.[55] Zweitens ist hingegen charakteristisch, dass in diesen Grabinventaren, wie von allen Autoren unterstrichen wird, niemals Elemente der Kulturen erscheinen, die sich nach dem Zerfall des awarischen Kaganats in diesem Raum entwickelt haben. Sie tauchen zwar sehr häufig in den Nekropolen der Bijelo-Brdo-Kultur auf, doch stets getrennt und niemals mit vermischten Elementen.[56] In der Phase der Entstehung der Bijelo-Brdo-Kultur erscheinen ungarische Gräber, die unwiderlegbar schon auf den Übergang zur Ansiedlung von Grossfamilien verweisen.[57]

Im Gegensatz zu den geschichtlichen Quellen, aus denen die Historiker schliessen, dass sich in der zweiten Hälfte des 10. Jh. Ptuj lange nicht zur

Geltung, die im 9. Jh. hatte, emporschwingen konnte, sprechen die gegebenen archäologischen Quellen für das Gegenteil. Der Reichtum der Bijelo-Brdo-Grabverbände, die zweifellos in die zweite Hälfte des 10. Jh. bzw. in dessen dritten Drittel und in die erste Hälfte des 11. Jh. gehören, spricht unbestreitbar dafür, dass sich das Leben in Ptuj normal abspielte und dass sogar ein verhältnismässig reger Handel mit dem Osten betrieben wurde.

An dieser Stelle werden wir uns nicht mit der Erörterung dieses Problems aufhalten, da dies nicht die Aufgabe dieses Artikels ist. Zur Frage unserer hier erörterten zwei Gräber zurückkehrend, steht angesichts der Tatsache, dass die zwei Toten mit ihren eigenen Beigaben hier bestattet wurden, ohne Zweifel fest, dass die Gräber in die Zeit gehören, als die Ungarn Ptuj in ihren Händen halten konnten bzw. seine Herren waren. Nach sämtlichen angeführten Umständen konnte das zwischen den Jahren 900 und 955 oder ein wenig später gewesen sein. Damals diente Ptuj infolge seiner günstigen Lage auch den Ungarn bei ihren Raubzügen nach dem Westen bzw. Südwesten als Übergang über die Drau. Ob sie Ptuj all diese Zeit ohne Unterbrechungen hielten, lässt sich einstweilen nicht beantworten.[58] An Hand all dieser Tatsachen sowie der Gegebenheit, dass beide Gräber demselben Zeitabschnitt entstammen und dass sich beide im Zentralraum der Nekropolenterrasse befinden, geben sie ihr eine gewisse Bedeutung auch im Verhältnis zu den übrigen, so dass wir nicht fehlgehen, wenn wir diese Gräber als Bestattungen der Wachen auffassen, die zur Zeit der ungarischen Einfälle in die westlichen Länder den Übergang über die Drau beaufsichtigten.

Nachtrag:

Nach Abschluss des Manuskripts und vor dessen Abgabe für den Druck erhielten wir den Podravski zbornik '83 (Koprivnica 1983), der unter anderem auch die Abhandlung von Ž. Demo, Bjelobrdski privjesci u Jugoslaviji, S. 271 bis 301 enthält. Darin sucht der Autor unter anderen auch die Herkunft dieser Anhänger zu ergründen, wobei er ihre Entstehung mit den in unserem Artikel erörterten herzförmigen Anhängern verknüpft. In Zusammenhang damit erwähnt er auch das Grab Nr. 13 aus der Nekropole auf der Burg von Ptuj und führt auf Seite 276 an, dass das übrige Inventar dieses Grabverbandes »auch durch typische Köttlacher Bronzeohrringe mit verdickten Enden ergänzt ist . . .« (!). (S. unsere Abb. 1.) In Anmerkung 90, die diesem Satz folgt, erwähnt der Autor unsere Monographie »Zgodnjesrednjeveška arheološka slika . . .«, S. 189. Dabei müssen wir unterstreichen, dass wir dieses Grab in der zitierten Monographie niergends erörtern, da es nicht dem in der Monographie besprochenen Kulturkreis angehört.

[1] V. Skrabar, Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf Schloss Oberpettau, *Zeitschr. d. Hist. Vereins für Steiermark* 8/3, 1910, 122, Taf. III: 28. J. Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*, Celje 1947, 12, Abb. 5.

[2] *Ib.*, S. 113. Einordnung der gesamten Nekropole siehe: J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu*, Dela 1. razr. SAZU 1, Ljubljana 1950, S. 111 f.

[3] J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig 1905/I, Abb. 2344—2349.

[4] M. Dušek, Kostrové pohrebište z X. a XI. storočia v Chotíne na Slovensku, *Slov. Arch.* 3, 1955, 253, Taf. IV: 70, 71.

[5] A. Chalikov, Gemeinsame Züge und Unterschiede in der archäologischen Kultur der Altungarn in Osteuropa und im Karpatenbecken, Vortrag auf dem Symposium: *Interaktion der Mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethniken im 6.—10. Jh.*, Nové Vozokany 3.—7. Oktober 1983. E. A. Chalikova, A. H. Chalikov, Altungarn an der Kama und Ural (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani), *Rég. Füz.* 2/21, Budapest 1979.

[6] Unter dem Material aus Kétpó wurden auch Beschläge der gleichen Form wie die Anhänger gefunden, und sie sind ornamentiert. L. Selmeczi, Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó, *Acta Arch. Hung.* 32, 1980, 251 ff., Abb. 13: 8, 9.

[7] J. Hampel, 1905/III, Taf. 334: 5.

[8] *Ib.*, Taf. 349: 6—9. I. Fodor, Honfoglaláskori művészetünk Iráni kapcsolatainak kérdéséhez, *Arch. Ért.* 100/1, 1973, 34, Abb. 3: 6.

[9] M. Dušek, 1955, Taf. IV: 70, 71.

[10] J. Hampel, *o. c.* II, S. 439.

[11] *Ib.*, S. 511.

[12] *Ib.*, III, Taf. 430: 1, 5. Der Anhänger Abb. 1 ist aus einem ornamentierten Blechstück herausgeschnitten, so dass dieses Ornament auf dem Gegenstand asymmetrisch verblieben ist.

[13] J. Nemeskéri, K. Éry, A. Kralovánsky, Data to the Reconstruction of the Population of an Eleventh-Century Cemetery: Gáva-Market, *Crania Hungarica* 4/1—2, 1961, Taf. XVI: 1, 2.

[14] A. Točík, *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*, Arch. Slov., Catalogi III, Bratislava 1968, 31, Taf. XIX: 20, 21.

[15] I. Fodor, *o. c.*, Abb. 3.

[16] J. Hampel, 1905/II, 860 f.

[17] Einige Autoren meinten, dass die zwei Ohrringe mit diesem Kettchen über den Kopf miteinander verbunden waren, weil einer daran aufgefädelt ist. Ausser der Faktur spricht zugunsten unserer Annahme die Tatsache, dass in diesem Grab alle Funde vom ursprünglichen Platz verrückt und vor allem sehr beschädigt sind, sowohl die zwei Ohrringe als auch die zwei Anhänger.

[18] J. Hampel, 1905/III, Taf. 513: b.

[19] *Ib.*, II, 861.

[20] L. Selmeczi, 1980, S. 257.

[21] *Ib.*, 258 und Anm. 16.

[22] J. Hampel, 1905/III, Taf. 349: 6—9.

[23] *Ib.*, I, Abb. 2348—2349.

[24] Darauf verweist schon J. Hampel (*Ib.*, 767, Abb. 2179).

[25] Diese hatten unzweifelhaft ein anderes Befestigungssystem, und nicht mittels eines Ringes.

[26] L. Selmeczi, *o. c.*, S. 258. Cfr. auch das Fundmaterial aus der Nekropole Gáva-Market, siehe unsere Anm. Nr. 13.

[27] *Ib.*, Taf. VIII: 1, 2, Taf. XI: 4, Taf. X: 11, 8, 9, 3, 4, 5, 6, Taf. XII: 1, 2, 6.

[28] M. Dušek, *o. c.*, Taf. I—IV.

[29] *Crania Hungarica*, Taf. XIII: 2, 3, 4—5, Taf. XIV: 12, usw.

[30] Unter den frühungarischen Nekropolen sei jene in Chotín erwähnt, in der sich nur ein Grab (Nr. 55) mit S-Schläfenringen, doch ohne altungarische Elemente befand.

[31] Für die S-Schläfenringe, K. Musianowicz, Kablaczki skroniowe — próba typologii i chronologii, *Swiatovit* 20, 1948—49, 115 ff.

[32] V. Skrabar, 1910, 122.

[33] *Ib.*, Taf. III: 29.

[34] J. Korošec, 1950, 190, Taf. Abb. 78.

[35] Das sind zwei Fragmente desselben Messers. Das zweite schälte sich vom Eisenklumpen ab, der zur Gänze aus dem Grab gehoben wurde, deshalb ist er in der Beschreibung nicht vorhanden, sondern nur im Foto.

[36] Das Material ist nicht zur Gänze erhalten.

[37] Z. Vinski, Prethodni izvještaj o iskopavanju nekropole na Lijevoj Bari u Vukovaru 1951., 1952. i 1953. godine, *Ljetop. Jug. Akad.* 60, 1955, S. 242, Rekonstruktion Abb. 16.

[38] Als Beispiele seien die Gräber 5 und 6 aus der Nekropole Tuzsér angeführt, J. Hampel, 1905/III, Taf. 435: 10, Taf. 436: 9a, 9b, oder die Beispiele aus Gáva, *Crania*, Taf. VII: 10, Taf. XV: 8—10, oder aus Pilin, J. Hampel, *o. c.*, Taf. 336: 10a, b, *ib.* II, S. 439 und 451, u. a.

[39] St. Stančev, *Realiite verhu relefa na Madarskija konnik*, Madarskijat konnik, Sofija 1956, S. 197, Abb. 22.

[40] Siehe unsere Anmerkung Nr. 5. Hier erscheint in der Nekropole Tigani u. a. in den Männergräbern ein völlig gleicher Köcherbeschlag wie in unserem Grab. Ausserdem erscheinen in derselben Nekropole auch in den Frauengräbern identische herzförmige Anhänger wie in unserem Grab Nr. 13.

[41] Im stark verrosteten Klumpen befand sich ein Fragment, das dem Fragment eines Kammes ähnlich war. Dieses Stück verfiel sehr schnell an Ort

und Stelle, während die Reste später mit der Zeit vermoderten.

[42] Vielleicht stellt er den Unterteil eines Köchersackes dar, wie bei dem Beispiel aus Lijeva Bara, Z. Vinski. 1955, Abb. 16 unten. Leider legt der Autor nur eine Rekonstruktion, und nicht eine Abbildung oder Zeichnungen der einzelnen Beschlagteile vor.

[43] M. Dušek, 1955, 246. Dieselbe Meinung hinsichtlich dieser Frage teilen alle übrigen Autoren. B. Szöke, Über die Beziehungen Moraviens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit, *Stud. Sl.* 6/1—2, 1960, 104. Im Gegensatz zu diesen Annahmen sieht Z. Vinski auch in den Gräbern mit Köcher und Pfeilen auf Lijeva Bara in Vukovar Bestattungen von Slawen. Diese dürften dieses Element von den Ungarn übernommen haben. Zu dieser Vermutung führen ihn unter anderem die anthropologischen Angaben, namentlich die Schmuckbeigaben (Armreife und Ohrringe) des Bijelo brdo-Typs in den Gräbern mit den angeführten Waffen (Z. Vinski, 1955, S. 246). Dieses Detail lässt sich aus dem vorläufigen Bericht über diesen Fundort nicht ermitteln.

[44] J. Hampel, 1905/II, S. 488.

[45] *Ib.*, S. 447.

[46] *Ib.*, 861.

[47] *Ib.* I, 30 f.

[48] M. Dušek ist der Ansicht, wie auch N. Fettich, dass diese Kultur unter dem Einfluss der Kazaren Kultur stehe, siehe, M. Dušek, *o. c.*, S. 246. N. Fettich, Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához, *Arch. Ért.* 45, 1931, 110.

[49] *Ib.*, wo die Autoren herzförmige Anhänger aus dem Bereich der UdSSR aus dem Bezirk Minusinska, ferner aus Verchny-Saltov u. a. vorlegen. Nach den Forschungen in Asien besteht nach der Meinung russischer Autoren kein Zweifel, dass sie aus den Gräbern von Jenissei-Kirgisen stammen, von wo sie zu den Altaï-Türken und weiter nach Russland gelangt sein sollen. L. A. Evtuhova, O plemenah v Centraljnoji Mongolii v IX v., *Sovetskaja Arheologija* 2, Moskva 1957, S. 215, Zeich. 5: 1—3, 7. Weiter führt ihr Weg über Lebedija nach Pannonien. M. Dušek, *o. c.*, 249. N. Fettich, 1931, 110. B. Szöke, Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez, *Arch. Ért.* 81, 1954, 135.

[50] L. A. Evtuhova, 1957, 224.

[51] B. Grafenauer, Ptuj v srednjem veku, *Zgodov. časopis* 24, 1970, S. 166.

[52] M. Kos, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo, *ČZN* 28/2—4, 1933, S. 144.

[53] *Ib.*

[54] M. Dušek, *o. c.*, 250.

[55] Aus der Nekropole Gáva-Market sind die Skelette anthropologisch untersucht. Dabei wurde festgestellt, dass von den 33 Gräbern zwei Typen aus Südsibirien sind und zwei mit dem europäischen Typ vermischt sind. Eine Ausnahme sollen unter sämtlichen einstweilen bekannten Fundorten die oben erwähnten Gräber aus Lijeva Bara sein.

[56] M. Dušek, *o. c.*, 250. J. Eisner, Památky staromadarské, *Slovensko v Praveku*, Bratislava 1933, S. 279.

[57] *Crania*, S.

[58] Daraus, dass nur zwei Gräber mit Beigaben entdeckt wurden, lässt sich vorläufig schliessen, dass die Belagerung Ptujs nicht lange oder nur periodisch dauerte. Ausserdem wünschen wir hier zu unterstreichen, dass nicht alle freigelegten Gräber dieser Nekropole veröffentlicht sind und dass zweifellos ein Teil der Nekropole durch unterschiedliche rezentere Eingriffe in den Boden vernichtet worden ist. Überdies ist einstweilen nicht die ganze Nekropole erforscht.

MADŽARSKI ELEMENTI NA NEKROPOLI NA PTUJSKEM GRADU

Povzetek

Med grobovi, ki so jih izkopali 1909. leta na nekropoli na Ptujskem gradu (turnirski prostor), opozarja avtorica na grob št. 13,[1] ki je bil v grobem vedno uvrščen med grobove belobrdske skupine.[2] Po avtorici je imel slabo ohranjeni (verjetno ženski) skelet tega groba kot edini pridatek ob vratu srebrno verižico s tremi nekoliko fragmentiranimi srčasto oblikovanimi priveski iz tanke srebrne pločevine. Analogije za ta tip priveskov so znane razen iz Kétpó[20] in Gégénya[23] še z več najdišč z ozemlja Panonije, kjer se pojavljajo kot okovje konjske opreme: v Pilinu (gr. št. 2/1871), Banatskem Arandjelovu (Oroszlamos), Gáva-Marketu (gr. št. 317) in v Bati.[11] V gro-

bovih Chotína (gr. št. 300),[14] Sóshartyan-Hosszútetö (gr. št. 30)[15] in v Györu (gr. št. 363)[16] pa so bili uporabljeni kot obeski na verižici. Po posameznih detajlih sklepa avtorica, da je tudi del teh prvotno rabil kot obeski konjske opreme in je bil šele sekundarno rabljen kot nakit oziroma kot ogrlica ali kot našitek na obleki.

Vse te najdbe spremljajo na omenjenih najdiščih v zaprtih grobnih celotah še drugi pridatki: v moških bojna oprema, v ženskih pa različni tipi uhanov in zapestnic ter obročki z ravno odrezanimi konci. Glede na te pojave in glede na predmete, ki v grobu ptujskograjske nekropole spremljajo to ogrlico, je po avtorici gotovo, da celotni prikazani inventar ni enoten.[33] Ker je imel skelet na levem zapestju okov, ki sodi v železno dobo, sklepa, da so tudi S-obročki in morda celo obroček z ravno odrezanimi konci prišli sekundarno na levo stran glave umrlega s poznejšimi posegi v zemljo na tem prostoru.

Glede na dejstvo, da na območju Panonije in drugod ti priveski sodijo k materialni kulturi Madžarov, je gotovo, da izhajajo tudi ptujski iz istega kroga.

Glede na omenjene pridatke moških grobov tega kroga opozarja avtorica še na grob št. 262/1946/47 s te nekropole, katerega inventar v povojnem času zaradi pomanjkanja literature ni bil podrobno opredeljen. Dobro ohranjen moški skelet tega groba je imel železne, toda zelo korodirane pridatke,[34] med katerimi je bilo mogoče izločiti z leve strani fragmente bojnega noža[35] in fragment nekega okova za spenjanje, z desne pa dva fragmenta, opredeljena kot kresilo, fragment nekega majhnega noža in neznaten fragment šila.[36]

Posebno pozornost posveča avtorica fragmentu, ki je bil najden poševno čez trn velikega noža, tj. na prostoru, kjer je bila večja nedoločljiva kepa železne rje, ki je večinoma razpadla v prah. Fragment ima trikotno zanko, ob njej pa po eno zakovico ob vsaki strani. Po številnih analogijah z ozemlja Madžarske,[38] Bolgarije[39] in tudi Jugoslavije,[37] zlasti pa s področja med Volgo in Uralom[40] sklepa, da gre za ostanke okovja tulca za puščice. Tulec naj bi bil ležal poševno čez umrlega tako, da je njegovo dno segalo do desne strani skeleta, kjer je bil najden okov njegovega spodnjega roba.[42] Glede na to, da je bil umrli položen na desko in z drugo tudi pokrit, meni avtorica, da se leseni deli puščic, kakor tudi lok, ki je bil nedvomno navaden, brez koščenih oblog, niso mogli razločiti z arheološkimi prijemi. Prav tako se zaradi močne preperelosti v kepi rje niso mogle dognati osti puščic.

Zaradi analogij na najdiščih z ozemlja med Uralom in Volgo ter tistih iz Lebedije,[43] kjer so datirane v 7. in 8. stoletje, je gotovo, da so te predmete Madžari prinesli iz pradomovine.[48—49] Na področju zahodno od karpatskega venca jih datirajo zahodnoevropski novci v prvo polovico 10. stoletja,[44—46] tj. pred bitko pri Augsburgu 955. leta. To je čas, ko so madžarska plemena živela še izolirana od starih prebivalcev Panonske nižine v manjših družinah.

Po podatkih, ki so nam na razpolago, je znano, da je bil Ptuj takrat, ko so se Madžari pojavili v Panoniji (894. l.), v posesti salzburške cerkve. Čeprav o nadaljnjem času pisani viri molčijo, lahko domnevamo,[51] da je bil pri številnih madžarskih pohodih večkrat prizadet. Po zmagi Otona I. 955. leta se je Nemcem mudilo obnoviti svoje pravice, ki so jih od nekdaj imeli na tem področju. Leta 982 že drže ozemlje okoli Ptuja.[52—53] Zato tudi oba pokopa na ptujski nekropoli avtorica postavlja v čas pred bitko pri Augsburgu, oziroma v čas, ko so Madžari Ptuj držali v svojih rokah bržkone zaradi njegove ugodne lege za prehod čez Dravo. Nedvomno je, da predstavljata njihova nosilca del straže, ki je nadzorovala most.

Dodatek:

Po zaključitvi rokopisa in pred njegovo oddajo za tisk smo dobili Podravski Zbornik '83 (Koprivnica 1983), v katerem je med drugimi tudi članek Ž. Dema, Bjelobrdski privjesci u Jugoslaviji, str. 271—301. Avtor skuša v tem članku med drugim tudi dognati izvor teh priveskov, pri čemer njihov nastanek povezuje s srčastimi priveski, ki so obravnavani v našem spisu. V zvezi s temi omenja tudi grob št. 13 z nekropole na Ptujskem gradu in na str. 276 navaja, da je drug inventar te grobne celote »dopunjen i tipičnim brončanim kötlaškim karičicama zadebljanih krajeva...« (!). (Glej našo **sl. 1**). V opombi 90, ki sledi temu stavku, omenja našo monografijo Zgodnjesrednjeveška arheološka slika..., str. 189. Pri tem moramo podčrtati, da v omenjeni monografiji tega groba nikjer ne obravnavamo, ker ne sodi v kulturni krog, ki mu je monografija posvečena.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 351—358

KARANTANSKI SLOVANI IN NEŠLOVANI

ANDREJ PLETERSKI

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

S karantanskimi Slovani so mišljeni tisti Slovani, ki so živeli v zgodnjem srednjem veku v mejah Velike Karantanije.[1] Ta okvir iz konca 10. stoletja sem izbral zato, ker obsega skoraj celotno slovensko narodnostno ozemlje in ker se je v njem porajal slovenski narod. — Neslovani pa so vsa tista germanska, romanska in nomadska ljudstva, s katerimi so bili karantanski Slovani v kakršnihkoli stikih (**sl. 1**).

Prostor, ki so ga pozneje naselili karantanski Slovani, je bil strateško pomemben, saj je nadzoroval vhod v Italijo, v času preseljevanja ljudstev sanjsko deželo vseh osvajalcev. Varovanje Italije in nemirni časi so povzročili nastanek razmeroma goste mreže različnih utrdb in utrjenih naselbin.[2] Slovanskemu naseljevanju so seveda pomenile oviro, ki jo je bilo potrebno zrušiti.

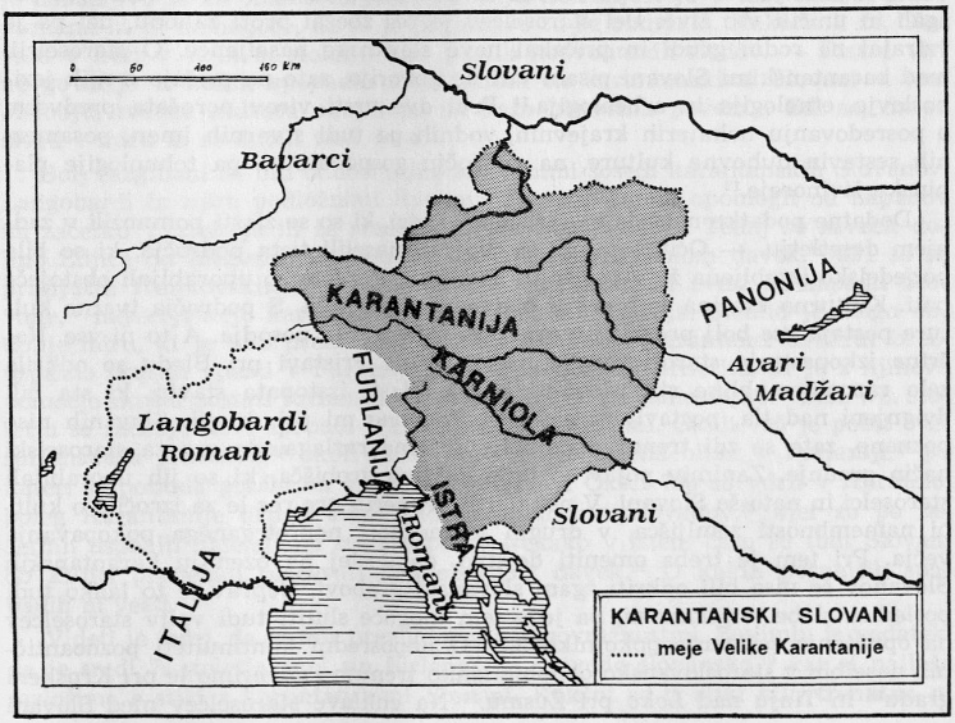

O prvih slovanskih napadih pisani viri sicer neposredno ne poročajo, mogoče pa je nanje sklepati po propadu poznoantičnih škofij na tem prostoru od pred 579 do 591.[3] 595 so Slovani z avarsko pomočjo premagali Bavarce, ki so napadli proti vzhodu.[4] Med letoma 600 in 611 viri poročajo o več plenilnih vpadih Slovanov in Avarov v Italijo, Furlanijo in Istro.[5] Izkopanine pričajo, da je bilo več poznoantičnih utrjenih postojank uničenih z ognjem. Med ruševinami so bile mnogokrat najdene trirobe nomadske puščice, ki jih je v sklopu drugih najdb vsaj v nekaterih primerih upravičeno prištevati v 6. stoletje (npr. Veliki Korinj) in s tem zelo verjetno Avarom. Po omenjenem času se ti ne pojavljajo več na zahodni meji karantanskih Slovanov. Izjema sta le vpada v Italijo iz okoli 663[6] in 788,[7] prvi na izrecno željo langobardskega kralja, drugi pa bavarskega vojvode.

Tako so torej Avari kot drugod na Balkanu tudi karantanskim Slovanom pomagali pri naselitvi in še posebej v našem primeru ustaviti napredovanje Bavarcev proti vzhodu. Do začetka 20-ih let 7. stoletja je bila glavna naselitev karantanskih Slovanov končana.[8] Tedaj so se priključili Samovi plemenski zvezi in njegovemu uporu proti Avarom,[9] s čimer so se rešili svojih dotedanjih zaveznikov. — O poznejših odnosih z Avari so pisani viri nedvoumni le o sovražnostih. Tudi v tvarni kulturi karantanskih Slovanov je bilo najdenih le nekaj posameznih kosov avarske moške opreme, ki so vsi iz mlajšega obdobja avaroslovanske kulture.[10] Ni nemogoča razlaga, da gre za vojni plen, saj so tudi karantanski Slovani prispevali h končnemu porazu Avarov.

Naseljevanje Slovanov pa seveda ni pomenilo, da so v novi domovini požgali in uničili vse živo. Del staroselcev je res zbežal proti zahodu, del pa je vztrajal na rodni grudi in pričakal nove slovanske naseljence. O staroselcih med karantanskimi Slovani pisani viri ne govorijo, zato pa pričajo o njih jezikoslovje, etnologija in arheologija.[11] Prvi dve vrsti virov poročata predvsem o posredovanju nekaterih krajevnih, vodnih pa tudi stvarnih imen, posameznih sestavin duhovne kulture, na področju gospodarstva pa tehnologije planinske živinoreje.[12]

Dodatne podatke nam dajejo arheološki viri, ki so se zlasti pomnožili v zadnjem desetletju. — Očitno je, da so Slovani naselili tista področja, ki so bila poljedelsko izrabljena že v prejšnjih obdobjih. Pri tem so uporabljali obstoječe poti. Kulturna krajina se torej ni bistveno spremenila. S področja tvarne kulture postaja vse bolj prepričljiv prevzem izdelovanja posodja. A to ni vse. Načrtna izkopavanja staroslovanske naselbine na Pristavi pri Bledu so odkrila zelo raznolike oblike staroslovanskih hiš. Zlasti izstopata stavbi, ki sta bili dvignjeni nad tla, postavljeni na kole. Podobne mi pri drugih Slovanih niso poznane, zato se zdi trenutno najbolj verjetna razlaga, da gre za staroselski način gradnje. Zanimiv pojav so tudi številna grobišča, ki so jih uporabljali staroselci in nato še Slovani. V nekaterih primerih gre res le za izročilo o kultni namembnosti zemljišča, v drugih je možnost nepretrganega pokopavanja večja. Pri tem je treba omeniti dejstvo, da doslej na ozemlju karantanskih Slovanov še niso bili odkriti žgani slovanski grobovi. Čeprav je to lahko tudi posledica slabe raziskanosti, pa je v tem mogoče slutiti tudi vpliv staroselcev na opuščanje sežiganja pokojnikov. — O neposredni kontinuiteti poznoantičnih naselbin v staroslovansko obdobje lahko trenutno govorimo le pri Krnskem gradu[13] in Tinju nad Loko pri Žusmu.[14] Na enklave staroselcev med Slovani

še daleč v 7. stoletje opozarja nova opredelitev novčnih najdb na staroselskih grobiščih Rifnika in Carniuma (Kranja).[15] O posameznih otokih staroselskega prebivalstva pa pričajo tudi krajevna imena v zvezi z imenom Vlah.[16]

V celoti gledano o sožitju staroselcev in novonaseljenih Slovanov ni dvoma. Za prve bi lahko rekli, da so bili drugim katalizator pri njihovem vživljanju v nove življenjske okoliščine. Po drugi strani pa pomena staroselcev ne smemo precenjevati. Njihovi ostanki so razmeroma redki, velika večina njihovih naselbin ne kaže kontinuitete, na družbeno strukturo karantanskih Slovanov niso imeli vpliva.[17] Verjetno so se do 8. stoletja že zlili s Slovani.

Edino področje, kjer so staroselci kolikortoliko nemoteno živeli naprej, je bila Istra, ki je še nadalje pripadala vzhodnorimskemu cesarstvu — Bizancu. O avaroslovanskih pustošenjih v začetku 7. stoletja smo že govorili, nejasno pa je, ali jim je in v kolikšni meri jim je sledila slovanska naselitev. V 7. in 8. stoletju se zlasti v severnem delu Istre pojavi vrsta t. im. barbariziranih grobišč, ki so dobila ime po številnih sledovih poganskih običajev, ki se kažejo na njih.[18] Predmeti, ki so bili na njih najdeni, so deloma bizantinskega izvora, deloma pa so nadaljevanje tvarne kulture romanskih prebivalcev Istre v 6. stoletju, pogoste pa so tudi najdbe orožja. Vabljiva je razlaga, da gre za etnično mešane skupine bizantinskih mejašev (*limitanei*), ki so skrbeli za varstvo Istre pred napadi s severa in severovzhoda. Med njimi naj bi bili tudi Slovani v bizantinski službi.[19] Glavni dokaz za slovanske naseljence je nenaden izbruh poganskih običajev. Istra naj bi bila namreč že v 5. stoletju pokristjanjena,[20] a to je dokazljivo le za obalno in južno ozemlje, notranjost je v tem času le slabo poznana in ni nemogoče, da se je poganstvo tu še obdržalo. Kakorkoli že, Slovani v Istri v 7. in 8. stoletju niso pustili nedvoumnih sledov. — Pisani viri ne govorijo o kakih spopadih med Istrani in karantanskimi Slovani v tem obdobju, tvarna kultura obojih pa ne kaže bistvenih povezav. Zdi se, da so živeli v miru in se držali vsak zase.

Bolj razgibani so bili odnosi z jugozahodnimi sosedi karantanskih Slovanov, Langobardi in njim podložnimi Romani. Ti so si kmalu opomogli od napadov na začetku 7. stoletja in že sredi 20-ih let udarili nazaj. Tedaj so zavzeli dolino Ziljice do Megvarij in naložili tamkajšnjim Slovanom davek.[21] 631 so se priključili frankovskim bojem proti Samovi plemenski zvezi in napadli Slovane,[22] najverjetneje karantanske, ki so jim bili sosedje. Sledilo je dolgo obdobje miru, ki je bilo prekinjeno le leta 664, ko so Karantanci dvakrat brezuspešno skušali vpasti v Furlanijo; prvič na pobudo Arnefita, ki je z njihovo pomočjo skušal postati furlanski vojvoda,[23] drugič pa samostojno.[24] Šele v 8. stoletju se začnejo novi spopadi s karantanskimi Slovani. Okoli 705 je pobit cvet furlanskega plemstva,[25] okoli 720 je velika neodločena bitka v Furlaniji,[26] po kateri je pobuda prešla na stran Langobardov. Okoli 738 so vdrli v Karniolo, poleg Karantanije drugo kneževino karantanskih Slovanov,[27] kjer so po začetnih uspehih naleteli na srdit odpor.[28] Nekako v istem času so tudi Slovani ob Ziljici prenehali plačevati Langobardom davek.[29] O kakih poznejših spopadih ni vesti.

Videti je torej, da je mir prevladoval nad sovražnostmi. Zanimiv je podatek, da je sredi 7. stoletja znal sin furlanskega vojvode slovansko,[30] kar si najlaže razložimo s stiki s karantanskimi Slovani. Kakšni so ti stiki bili, trenutno ni

mogoče reči. V tvarni kulturi niso zapustili opaznih sledov. To niti ni presenetljivo, saj se zdi, da je med Langobardi in karantanskimi Slovani obstajal pas goratega ozemlja, ki je bil v bistvu nikogaršnja zemlja (*terra nullius*). Še 820 je rečeno za Karniolce, da so **skoraj** sosednji Furlanom.[31] Med obojimi je bilo torej neko vmesno ozemlje. Opis spopadov okoli 705 pove, da so ga izrabljali furlanski pastirji.[32] Redki arheološki ostanki poselitve iz tega obdobja bolj pričajo v korist romanskih staroselcev kot pa o slovanski naselitvi.[33] Tudi jezikoslovne raziskave kažejo obstoj romanskih pastirjev na meji s Furlanijo in Istro,[34] ki je bila verjetno na enak način oddeljena od karantanskih Slovanov kot Furlanija.

Bolj neposredna je bila meja s severozahodnimi sosedi, Bavarci. Med 626 in 629 so si karantanski Slovani utrdili najbolj zahodni del svoje dežele v bitki pri Aguntu.[35] Nato o spopadih pisani viri dolgo molčijo. Šele iz začetka 8. stoletja je znan slovanski pritisk na obmejno bavarsko ozemlje.[36] Kljub temu pa je bilo že v začetku 40-ih let zbližanje med Bavarci in Karantanci tolikšno, da so sklenili zavezništvo, ki je nekaj let pozneje zaradi napada Avarov potegnilo ta del karantanskih Slovanov v okvir frankovske države.[37] Notranjo samostojnost so sicer še ohranili, a vrata zahodnim vplivom so bila odprta. — O povezanosti z zahodom priča tudi nakit. Med njim najdemo predmete, ki jih je najti tudi na Bavarskem in še naprej proti zahodu (npr.: obsenčniki s kovano zanko in kaveljčkom, nekatere oblike uhanov s kovinskimi jagodami, nekatere okrogle zaponke).

Le nekaj desetletij pozneje so bili vključeni v frankovsko državo tudi Karniolci v okviru Karlovih vojn z Avari, kjer so sodelovali s Franki enako kot Karantanci. Na začetku 9. stoletja so se tako znašli karantanski Slovani v notranjosti frankovske države, saj je bila njena meja že precej dlje proti jugu in vzhodu. Izničenje starih meja se je najprej pokazalo pri poselitvi. Odprta je bila pot do Furlanije in v Istro, ki so jo karantanski Slovani dodobra izkoristili. Naselili so velik del Istre v soglasju s frankovsko državno gospodarsko politiko, ki se je dobro zavedala, da le naseljena zemlja prinaša dohodek.[38] Severno odtod so prišli do furlanske ravnine.[39] Na vzhodu je zlom Avarov omogočil novo slovansko naseljevanje v Panoniji. Ta val Slovanov je opljusknil tudi vzhodno obrobje karantanskih Slovanov.[40] Prehod v frankovsko državo je torej sprva okrepil in razširil ozemlje karantanskih Slovanov. Ti so vse do konca 11. stoletja obdržali različne stopnje in oblike politične samostojnosti.[41]

Vse to je našlo odraz tudi v tvarni kulturi karantanskih Slovanov, ki je v svoji mlajši stopnji[42] doživela izreden razcvet, tako da posamezne predmete, ki ji pripadajo, lahko najdemo tudi daleč zunaj matičnega ozemlja, na primer na vzhodu skoraj do Črnega morja.[43] Po drugi strani pa ta stopnja tvarne kulture v marsičem (določene oblike in načini izdelave) kaže tesno povezavo s karolinškim zahodom.[44] To je logična posledica frankovskih osvojitev, ki jim je sledilo postopno vključevanje in prilagajanje frankovsko-nemškim oblikam gospodarstva in družbe. To je bilo končano do konca 11. stoletja, ko se karantanski Slovani — Slovenci razen po jeziku skoraj niso več razlikovali od drugih sosedov v nemškem cesarstvu.[45]

Poslednjo zavoro temu procesu so pomenili novi vzhodni sosedje, Madžari, ki so s svojimi vpadi v Italijo zrušili nadoblast frankovske države južno od

Karavank.[46] Južni del karantanskih Slovanov je tako postal od nje neodvisen. Kakšno je bilo njihovo razmerje do Madžarov, lahko le ugibamo; ni nemogoča določena stopnja zavezništva. To je omogočilo karantanskim Slovanom samostojen notranji razvoj, ki se odraža tudi v tvarni kulturi. Če so tipična najdišča bijelobrdske kulture omejena na vzhodno obrobje njihovega ozemlja,[47] pa se njeni posamezni predmeti pojavljajo tudi mnogo zahodneje, a le na ozemlju južnega dela karantanskih Slovanov.[48] Šele v drugi polovici 10. stoletja se ga je posrečilo Nemcem ponovno osvojiti.[49] Več kot polstoleten samostojen razvoj družbe in gospodarstva je južnemu delu karantanskih Slovanov omogočil enakopravnejšo vključitev v nemško državo in s tem verjetno tudi oslabil izhodišča poznejše nemške kolonizacije.

Splošna ocena vseh obravnavanih odnosov je lahko le mnogostranska, zato ne kaže ponavljati posameznih ugotovitev. Treba pa je poudariti dejstvo, da so bili prav karantanski Slovani izmed vseh Slovanov mejaki najbolj raznolikim sosedom. Verjetno je tudi to eden izmed vzrokov, da se je med karantanskimi Slovani oblikovala najstarejša trajnejša državna organizacija pri Slovanih.[50] — In končno, življenja karantanskih Slovanov ne moremo razumeti, ne da bi upoštevali še dveh temeljnih gledišč: odnosa do drugih Slovanov in samostojnega notranjega razvoja.

[1] Prim.: B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 2, Ljubljana 1965, 144 ss. — (dalje: *Zgodovina* 2).

[2] Prim.: S. Ciglenečki, Kastel, utrjeno naselje ali refugij?, *Arheološki vestnik* 30, 1979, 459 ss.

[3] B. Grafenauer, Naselitev Slovanov v vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, *Arheološki vestnik* 21—22, 1970—1971, 26.

[4] F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* I, Ljubljana 1902, št. 116. — (dalje: *Gr.* I).

[5] *Gr.* I, št. 131, 138, 140, 145, 148.

[6] *Gr.* I, št. 177.

[7] *Gr.* I, št. 273.

[8] Prim.: *Gr.* I, št. 146, 153.

[9] B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1, Ljubljana 1964, 328 ss. — (dalje: *Zgodovina* 1).

[10] P. Korošec, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*, Delo 1. razr. SAZU 22/1, Ljubljana 1979, 180 ss. — (dalje: *Arheološka slika).*

[11] Prim.: *Alpes Orientales* 5, Delo 2. razr. SAZU 24, Ljubljana 1969. — (dalje: *AO* 5).

[12] B. Grafenauer, Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanischen Raumes, *AO* 5, 65 ss.

[13] S. Ciglenečki, Staroslovanske naselbine, *Arheološki vestnik* 32, 1981, 592.

[14] S. Ciglenečki, Tinje nad Loko pri Žusmu in problem raziskovanja slovanskih naselbin v Sloveniji, *Arheološki vestnik* 33, 1982, 181.

[15] P. Kos, Klefova novca?, *Arheološki vestnik* 32, 1981, 584 ss.

[16] *Zgodovina* 1, 305.

[17] B. Grafenauer, *prav tam*, 69.

[18] B. Marušić, Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri, *Arheološki vestnik* 18, 1967, 333 ss.

[19] *Prav tam*, 339.

[20] B. Marušić, Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV. i V. stoljeću, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 549.

[21] *Gr.* I, št. 146.

[22] *Gr.* I, št. 163.

[23] *Gr.* I, št. 178.

[24] *Gr.* I, št. 179.

[25] *Gr.* I, št. 195.

[26] *Gr.* I, št. 199.

[27] Prim.: T. Knific, Carniola in the early Middle Ages, *Balcanoslavica* 5, 1976, 111 ss.

[28] *Gr.* I, št. 215.

[29] *Gr.* I, št. 146.

[30] *Gr.* I, št. 170.

[31] F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* 2, Ljubljana 1906, št. 61.

[32] *Gr.* I, št. 195.

[33] Prim.: D. Svoljšak, T. Knific, *Vipavska dolina*, Situla 17, Ljubljana, Nova Gorica 1976, 80 s.; T. Knific, D. Svoljšak, Pečine, *Varstvo spomenikov* 22, 1979, 325 ss.

[34] F. Bezlaj, Das vorslawische Substrat im Slowenischen, *AO* 5, 25.

[35] *Gr.* I, št. 147.

[36] *Gr.* I, št. 205.

[37] *Zgodovina* 1, 388.

[38] M. Kos, *O starejši slovanski kolonizaciji v Istri*, Razprave 1. razr. SAZU 1, 1950, 60 ss.

[39] Prim.: D. Svoljšak, T. Knific, *Vipavska dolina*, Situla 17, Ljubljana, Nova Gorica 1976, 81 s.

[40] A. Pleterski, K skupini z lončevino ter k odnosom karantansko-ketlaškega kulturnega kroga do drugih, *Arheološki vestnik* 32, 1981, 590 s.

[41] B. Grafenauer, Karantanski temelji Koroške vojvodine, *Zgodovinski časopis* 31, 1977, 144 ss.

[42] *Arheološka slika*, 91 ss.

[43] I. Barnea, *Podoabele de metal*, Dinogetia 1, Biblioteca de arheologie 13, Bucureşti 1967, fig. 171: 3.

[44] J. Giesler, Zu einer Gruppe mittelalterlicher Emailscheibenfibeln, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 6, 1978, 57 ss.; isti, Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, 1980, 85 ss, Abb. 8.

[45] B. Grafenauer, *Karantansko obdobje slovenske zgodovine*, Ljubljana 1971, 5 (ciklostil).

[46] *Zgodovina* 2, 116 ss.

[47] J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur, *Praehistorische Zeitschrift* 56, 1981, 3 ss, Taf. 49: 1.

[48] *Prav tam*, Taf. 49: 2, 50: 1, 51: 2.

[49] *Zgodovina* 2, 136 ss.

[50] B. Grafenauer, Karantanski temelji Koroške vojvodine, *Zgodovinski časopis* 31, 1977, 142.

DIE KARANTANISCHEN SLAWEN UND DIE NICHTSLAWEN

Zusammenfassung

Mit dem Namen karantanische Slawen sind jene Slawen gemeint, die im Frühmittelalter innerhalb der Grenzen Großkarantaniens lebten. Der Autor erörtert ihre Kontakte mit den Awaren, den Alteingesessenen, den Langobarden, Bayern und Ungarn.

Die Awaren halfen den karantanischen Slawen bei ihrer Ansiedlung und beim Abwehren des Vordringens der Bayern nach Osten. Ihre späteren Beziehungen hatten einen feindlichen Charakter.

Ein Teil der Alteingesessenen wartete die Ankunft der neuen slawischen Ansiedler ab. Die ersteren dienten den zweiten als Katalysator bei deren Einleben in die neuen Lebensumstände. Vermutlich kam es bis zum 8. Jh. schon zur Verschmelzung mit den Slawen, außer in Istrien.

Mit den Langobarden verstrickten sich die karantanischen Slawen öfters in Streitigkeiten, dennoch überwog der Frieden über die Feindseligkeiten. Ihre wechselseitigen Kontakte waren wahrscheinlich nicht häufig, denn beide Völker waren durch eine Zone gebirgigen Niemandslandes voneinander getrennt.

Zur engeren Annäherung an die Bayern kam es nach der Festlegung der beiderseitigen Grenze. Anfang der vierziger Jahre des 8. Jh. gingen die Karantanier mit den Bayern sogar eine Bundesgenossenschaft ein, wodurch sie etwas später in den Rahmen des Frankenreiches gezogen wurden.

Am Beginn des 9. Jh. befanden sich bereits alle karantanischen Slawen innerhalb des erwähnten Reiches. Die Abschaffung der alten Grenzen ermöglichte ihre Ansiedlung in Friaul und in Istrien, während sie von Osten her von einer neuen Welle von Slawen, die sich zu jener Zeit massenhaft in Pannonien niederließen, überflutet wurden.

Bis Ende des 11. Jh. unterschieden sich die karantanischen Slawen — Slowenen, außer der Sprache nach, fast gar nicht mehr von den übrigen Nachbarn im deutschen Kaiserreich. Das letzte Hindernis dieses Prozesses waren die Ungarn, die für ein halbes Jahrhundert die Oberherrschaft des Frankenreiches südlich der Karawanken

brachen. Dies ermöglichte den dortigen karantanischen Slawen ihre weitere selbständige innere Entwicklung.

Die karantanischen Slawen waren von sämtlichen Slawen die Anrainer der mannigfaltigsten Nachbarn und dies dürfte auch eine der Ursachen dafür sein, daß sich bei den karantanischen Slawen die älteste längere Zeit währende Staatsorganisation der Slawen überhaupt herausgebildet hat.

Der Artikel ist der etwas erweiterte deutsche Text der Vorlesung »Die karantanischen Slawen und die Nichtslawen«, veröffentlicht im Sammelband *»Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im* 6.—10. *Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany* 3.—7. *Oktober* 1983. Nitra 1984«.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 36, 1985, str. 359—368

STAROHRVAŠKA NEKROPOLA NIN-ŽDRIJAC — MOŽNOSTI PALEODEMOGRAFSKE ANALIZE POPULACIJ V ZGODOVINSKIH OBDOBJIH

MARIJA ŠTEFANČIČ

VTOZD Biološki oddelek BF, Aškerčeva 12, YU-61000 Ljubljana

Uvod

Preučevanja antropologov, ki so do nedavnega prvenstveno veljala morfološkim in tipološkim karakteristikam skeletnih populacij, dobivajo s paleodemografskimi raziskavami nove razsežnosti. Če želimo dobiti odgovor na vprašanja o življenjskih razmerah neke populacije, moramo poznati njeno biološko stanje in dinamiko tega stanja. Važni so podatki o dolžini življenja in umrljivosti. Analiza biološkega stanja in dinamike odkriva adaptacijske mehanizme populacije in stopnjo njene prilagoditve na biološko in kulturno okolje. S pokazatelji biološkega stanja je mogoče zasledovati spremembe, ki so se dogajale tekom zgodovinskih obdobij in ki so vplivale na razmere, v katerih je populacija živela. Stopnja adaptacije je odvisna od naravne selekcije. Čim učinkovitejši so adaptacijski mehanizmi populacije, manjši je selekcijski pritisk, ki ga merimo s stopnjo umrljivosti v posameznih starostnih obdobjih.

Osnova tovrstnim analizam je mortalitetna struktura populacije, ki jo ugotavljamo z določitvijo spola in starosti umrlih posameznikov v populaciji. Predpogoj za pravilno in uspešno interpretacijo je dovolj obsežno grobišče z visokim odstotkom po spolu in starosti določljivih skeletov.

Indeksi biološkega stanja populacije

Metode analize biološkega stanja in dinamike populacij so razvili poljski avtorji.[1, 2, 3, 4]

Za oris biološkega stanja populacije uporabljamo dva pokazatelja: indeks biološkega stanja — I_{bs} in indeks potencialne reprodukcije — R_{pot}. Obe merili temeljita na mortalitetni strukturi populacije in na stopnji verjetnosti, da individui, ki so umrli pred iztekom svojega reproduktivnega obdobja, niso uspeli realizirati kompletnega števila svojih potomcev. Stopnjo verjetnosti imenujemo s-vrednosti. Stopnja verjetnosti je v otroški dobi 1, s starostjo se zmanjšuje in doseže s prenehanjem reproduktivne funkcije vrednost 0. S-vrednosti so le verjetne ocene. Za vse populacije, za katere je značilna naravna fertilnost, to so populacije, ki ne poznajo kontrole rojstev, uporabljamo isti set s-vrednosti.

x:	0—14	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—
s_x:	1,00	0,95	0,75	0,55	0,35	0,17	0,05	0,00

Tako indeks biološkega stanja kakor tudi indeks potencialne reprodukcije izražata reprodukcijsko sposobnost populacije. R_{pot} definira reprodukcijsko sposobnost odraslih. Vrednotimo ga s formulo:

$$R_{pot} = 1 - \sum_{x=15}^{x=\omega} d_x s_x$$

I_{bs} pa meri možnost kompletne reprodukcije, ki jo ima sleherni posameznik v skupini:

$$I_{bs} = 1 - \sum_{x=0}^{x=\omega} d_x s_x$$

Teoretično se oba indeksa gibljeta v mejah od 0 do 1. Vrednost 0 pomeni popolno nesposobnost nadomestitve generacije. Vrednost 1 pa izraža popolno adaptacijo populacije, pri kateri je smrtnost kot selektivni faktor popolnoma izključena.

Posebno mesto med pokazatelji biološkega stanja ima ocena otroške umrljivosti. Problem, ki je skupen veliki večini nekropol, je pomanjkanje otroških skeletov. Kljub skrbnim arheološkim metodam ni mogoče dobiti popolnih podatkov o številu umrlih otrok, čeprav moramo računati z otroško umrljivostjo, ki nemalokrat presega 50 %. V mnogih grobiščih otroških skeletov enostavno ni. Predvsem manjkajo dojenčki in otroci do 5. leta starosti. Zaradi nepopolnega števila odkopanih otroških okostij pa prihaja do napačne in nerealne ocene otroške umrljivosti, povprečnega trajanja življenja in drugih bioloških pokazateljev populacije. O tem, zakaj otroških okostij ne odkopljemo v celoti, obstaja več hipotez. Najverjetnejša se zdi razlaga o plitvejšem pokopavanju otrok. Plast zemlje nad nekropolo se tekom stoletij zaradi različnih vzrokov znižuje (obdelovanje zemlje, zniževanje terena pod vplivom atmosferilij). Plitvejši otroški grobovi sčasoma popolnoma izginejo, ohranijo se le globlje pokopani skeleti odraslih.[5]

Poglejmo si nekaj podatkov o odkritih otroških skeletih zgodnje srednjeveških grobišč v Jugoslaviji. Med grobišči opažamo izrazite razlike, čeprav bi morali biti podatki glede na razmere zgodnjega srednjega veka bolj izenačeni (**tabela 1**). Nikakor ne smemo dobljenih razlik interpretirati v smislu ugodnejših življenjskih pogojev v primeru, da je odstotek otroških okostij nizek.

Oceno umrljivosti otrok lahko podamo s pomočjo Hennebergove formule:

$$d_{0-14} = 1 - \frac{2\,R_0}{R_{pot} - U_c}$$

d_{0-14} — umrljivost otrok do 14. leta
R_0 — neto reprodukcijsko razmerje, izraža mero zmožnosti nadomestitve generacije. Pri stacioniranem modelu populacije je R_0 enak 1.
R_{pot} — indeks potencialne reprodukcije
U_c — povprečno število živorojenih otrok na eno žensko. Število je dobljeno na osnovi obsežnega demografskega gradiva in se giblje med 6 in 8.

grobišče cemetery	stol. century	d_{0-14}	vir[10] source
Bled-Pristava	7—8	28,0	Škerlj 1953
Ohrid-Sv. Erazmo	7—8	21,2	Štefančič 1980
Nin-Ždrijac	8—9	19,65	Štefančič 1982
Turnišče	9	29,6	Dolinar 1953
Bodešče	9—10	47,9	Štefančič (ni pub.)
Bled-Pristava	9—11	42,6	Škerlj, Dolinar 1950
Bled-Otok	9—11	24,2	Tomazo, Teran, Filipič 1971
Ohrid-Sv. Erazmo	9—11	5,5	Štefančič 1980
Ptuj	10—11	22,1	Ivaniček 1951
Baltine bare	10—11	17,3	Pilarić 1969
Kranj	9—11	9,6	Ravnik 1975

Tabela 1: Odstotki otroških okostij v zgodnjesrednjeveških jugoslovanskih grobiščih

Table 1: Percentages of Child Skeletons in the Early Medieval Cemeteries of Yugoslavia

Na opisan način lahko podamo oceno biološkega stanja le pod pogojem, da smatramo obravnavano populacijo za mirujočo, stacionirano. Pri populaciji takega tipa je nataliteta enaka mortaliteti, R_0 pa je 1. Pri stacionirani populaciji pride na vsako odraslo osebo en odrasel potomec. Mirujoča populacija ni niti v porastu, niti v upadanju. Paleodemografske analize kažejo, da je bila rast populacij v zgodovini človeštva vse do 17. stoletja izredno počasna. Od 1. do 17. stoletja se je število ljudi na svetu povečalo od ocenjenih 210—250 milijonov na komaj 550 milijonov, kar lahko izrazimo z letnim prirastkom 0,05—— 0,1/1000 oseb.[6].

Pri obravnavi skeletnih populacij uporabljamo stacionirani model.

Mortalitetna struktura populacije

Specifično mortaliteto populacije v določenem obdobju ponazarjamo z življenjskimi tablicami.[7]

Pri skeletnih populacijah uporabljamo skrajšane tabele, v katerih združujemo starosti po 5 ali 10 let, saj je na skeletnem materialu največkrat mogoče določiti le okvirno starost osebkov. S pomočjo distribucije umrlih po starosti določamo karakteristične funkcije in vrednosti življenjskih tablic: odstotke umrlih v določeni starosti, odstotke živih, verjetnost smrti in pričakovano povprečno trajanje življenja pri določeni starosti. Določiti pa je mogoče tudi starostno strukturo živih.

Življenjska tablica ima sledeče kolone:

D_x — število umrlih v starosti x

d_x — odstotek umrlih v starosti x

l_x — odstotek živih na začetku starosti x
q_x — verjetnost smrti v starosti x
L_x — skupno število let vseh poedincev med leti x in (x + n)
T_x — skupno število let vseh poedincev do starosti x
e_x — pričakovano povprečno trajanje življenja pri starosti x

Starohrvaška nekropola Nin-Ždrijac

Za primer paleodemografske analize sem izbrala starohrvaško grobišče Nin-Ždrijac. Ena od najpomembnejših starohrvaških nekropol na področju Dalmacije je bila odkrita leta 1967 nekaj sto metrov severovzhodno od starega mestnega obzidja Nina. Časovno je grobišče postavljeno v 8. in prvo polovico 9. stoletja. Nahaja se na obali plitvega ninskega zaliva na področju, imenovanem Ždrijac. Stari Hrvati so za pokopavanje svojih pokojnikov uporabili star kultni prostor, saj sta na istem prostoru odkriti tudi ilirsko in rimsko grobišče. Sistematska izkopavanja starohrvaške nekropole so potekala v več etapah med leti 1969 in 1977. V tem času je bilo odkopanih skupno 334 skeletnih grobov. Arheološka izkopavanja je vodil takratni kustos arheološkega muzeja v Zadru dr. Janko Belošević. Antropološko analizo je izdelala avtorica članka.[8]

Paleodemografska analiza starohrvaške populacije iz Nina

Demografska analiza zgodnje srednjeveške populacije iz Nina temelji na oceni spola in starosti 251 skeletov.

Spol je bilo mogoče določiti pri 215 okostjih; 112 (44,6 %) je ženskih, 103 (41,0 %) pa moških. Po spolu nedoločljiva so vsa otroška okostja in 10 (4,0 %) odraslih.

Starost ob času smrti smo določili pri 233 skeletih. Smrt je najpogosteje nastopala v starostnem obdobju maturus. Temu obdobju smo pripisali 44,2 % vseh skeletov. Pogosto je bilo tudi umiranje v starostnem obdobju adultus (24,6 %), kar velja predvsem za ženski del populacije. Sorazmerno precej okostij smo uvrstili v senilno obdobje, in sicer 11,2 %. Otroških skeletov obdobja infans I je 6,0 %, obdobja infans II 4,4 %, juvenilnih okostij pa le 2,4 %. Starosti ob času smrti ni bilo mogoče določiti pri 7,2 % skeletov (**tabela 2**).

Število ohranjenih otroških skeletov je zelo majhno. Inventariziranih je namreč le 26 okostij, kar je 10,4 % celotnega skeletnega gradiva. S pomočjo arheološke dokumentacije smo na podlagi skupnega števila izkopanih okostij, tudi tistih, ki so bila uničena in niso na voljo za antropološko analizo, določili 19,65 % umrljivost otrok. Tako kot velja za večino srednjeveških grobišč, se tudi pri populaciji Nin-Ždrijac soočamo s prenizko otroško umrljivostjo. Veliko otroških grobov manjka. O tem priča že sama lega nekropole. Peščena obala Ždrijca se namreč danes dviguje komaj 2 m nad morsko gladino. Še pred nekaj desetletji je bilo na področju grobišča razvito vinogradništvo. Zaradi intenzivnega obdelovanja površinskega sloja je marsikateri grob utrpel škodo. Še večja škoda pa je nastopila potem, ko so obdelovanje zemlje opustili in se je teren

spol sex / starost age	otrok child		ženska woman		moški man		nedoloč. undetermined		skupaj total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
infans I	15	6,0							15	6,0
infans II	11	4,4							11	4,4
juvenilis			4	1,6	1	0,4	1	0,4	6	2,4
adultus			42	16,7	19	7,5	1	0,4	62	24,6
maturus			44	17,5	66	26,3	1	0,4	111	44,2
senilis			16	6,4	11	4,4	1	0,4	28	11,2
nedoloč.			6	2,4	6	2,4	6	2,4	18	7,2
skupaj total	26	10,4	112	44,6	103	41,0	10	4,0	251	100,0

Tabela 2: Nin-Ždrijac: Delitev skeletov po spolu in starostnih kategorijah
Table 2: Division of Skeletons by Sex and Age Categories

pod vplivom dežja in močnih vetrov še posebno hitro zniževal. Določeno število grobov tik ob obali pa je propadlo zaradi delovanja morja.[9] Če upoštevamo teorijo o plitvejšem pokopavanju otrok, potem je na dlani, zakaj je v nekropoli Nin-Ždrijac primanjkljaj otroških grobov.

Z oceno biološkega stanja smo poleg realnejše slike o otroški umrljivosti prikazali tudi ostale biološke karakteristike ninske populacije.

Indeks potencialne reprodukcije znaša 0,819. Ninska odrasla populacija je bila torej sposobna realizirati svojo potencialno reprodukcijo 81,9 %. Precej visoka vrednost R_{pot} priča o sorazmeroma dolgi življenjski dobi oseb, ki so preživele kritično otroško dobo.

Indeks biološkega stanja smo ocenili na 0,286. V primerjavi z vrednostjo R_{pot} je ocena izredno nizka.

Otroško umrljivost smo izračunali z vsemi tremi mogočimi vrednostmi U_c. Pri povprečnem številu 6 otrok na eno žensko znaša otroška umrljivost 59,3 %. Če predpostavimo, da je vsaka ženska imela v povprečju 7 otrok, je umrljivost otrok 65,1 %. Pri povprečnem številu osmih otrok se otroška umrljivost poviša na 69,5 % (**tabela 3**).

R_o	R_{pot}	I_{bs}	d_{0-14}		
			$U_c = 6$	$U_c = 7$	$U_c = 8$
1,0	0,819	0,286	59,3	65,1	69,5

Tabela 3: Indeksi biološkega stanja ninske starohrvaške populacije
Table 3: Indexes of the Biological State of the Early Croatian Population of Nin

x	D_x	D'_x	d'_x	l'_x	L'_x	T'_x	e_x
0—14	—	378	65,1	100,0	944,3	2014,8	20,2
15—19	5	5	0,8	34,9	172,5	1070,5	30,7
20—29	32	32	5,5	34,1	313,5	898,0	26,4
30—39	29	29	5,0	28,6	261,0	584,5	20,5
40—49	46	46	7,9	23,6	196,5	323,5	13,7
50—59	64	64	11,0	15,7	102,0	127,0	8,1
60—69	26	26	4,5	4,7	24,5	25,0	5,4
70—74	1	1	0,2	0,2	0,5	0,5	2,5
	203	581	100,0				

Tabela 4: Življenjska tablica ninske starohrvaške populacije
Table 4: Life Table of the Early Croatian Population of Nin

V ninski starohrvaški populaciji je med nedoraslimi osebami vladala zelo močna selekcija. Vrednost za I_{bs} je nizka, otroška umrljivost pa visoko ocenjena. Poudariti moramo, da obravnavamo populacijo kot stacionarno, pri kateri visoke vrednosti R_{pot} zahtevajo visoko otroško umrljivost.

Življenjske tablice ninske starohrvaške populacije predstavlja tabela 4. Povprečno trajanje življenja, izračunano za to populacijo, znaša 20,2 leti. Po kritičnem otroškem obdobju se e_x povzpne na 30,7 let. Juvenilne osebe so torej po pričakovanju živele v povprečju še 30,7 let. Povprečno pričakovano življenje oseb med 20. in 29. letom znaša 26,4 leta itd. Vrednosti za e_x z leti upadajo, kot to določa mortalitetna struktura populacije (**tabela 4**).

Primerjava življenjskih tablic moškega in ženskega dela populacije kaže karakteristično razliko. Krajša življenjska doba žensk se kaže v nižjih odstotkih preživelih (l_x) in nižjih vrednostih za povprečno pričakovano trajanje življenja (e_x). Tako je petnajstletni mladenič po pričakovanju živel v povprečju še 33,3 leta, dvajsetletni še 28,6 let itd. Petnajstletno dekle pa je imelo po pričakovanju pred seboj v povprečju le še 28,1 leto življenja, dvajsetletna žena 24,1 leto itd. Temu primerno so pri ženskah višje tudi vrednosti za verjetnost smrti (q_x). Vrednosti za e_x so pri ženski populaciji nižje le do obdobja med 40. in 49. letom. Tiste žene, ki so preživele obdobje materinstva, so po pričakovanju živele dlje od moških (**tabela 5**).

S pomočjo L_x kolone življenjskih tablic smo določili tudi starostno strukturo živih. Otroci so predstavljali 46,9 % populacije, oseb v reproduktivnem obdobju ($x = 15—45$) je bilo 20,0 %, senilni status ($x = 45—\omega$) pa je imelo 11,1 % prebivalcev Nina. Po grobi oceni je na 100 oseb prišlo 42 odraslih, to je 21 zakonskih parov. Ti so predstavljali 21 družin s povprečno dvema otrokoma. Približno vsaka druga družina pa je imela še enega od starih staršev (**tabela 6**).

moški men x	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	e_x
15—19	1	1,03	100,00	0,0103	497,43	3329,91	33,3
20—29	11	11,34	98,97	0,1146	933,00	2832,48	28,6
30—39	8	8,25	87,63	0,0941	835,05	1899,48	21,7
40—49	24	24,74	79,38	0,3117	670,10	1064,43	13,4
50—59	42	43,30	54,64	0,7925	329,90	394,33	7,2
60—69	10	10,31	11,34	0,9092	61,85	64,43	5,7
70—74	1	1,03	1,03	1,0000	2,58	2,58	2,5
	97	100,00					
ženske women x	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	e_x
15—19	4	3,77	100,00	0,0377	490,58	2811,43	28,1
20—29	21	19,81	96,23	0,2059	863,25	2320,85	24,1
30—39	21	19,81	76,42	0,2592	665,15	1457,60	19,1
40—49	22	20,76	56,61	0,3667	462,30	792,45	14,0
50—59	22	20,76	35,85	0,5791	254,70	330,15	9,2
60—69	16	15,09	15,09	1,0000	75,45	75,45	5,0
	106	100,00					

Tabela 5: Življenjski tablici ninske odrasle starohrvaške populacije
Table 5: Life Tables of the Grown-up Early Croatian Population of Nin

x	L_x	%
0—14	944,3	46,9
15—19	172,5	8,6
20—29	313,5	15,6
30—39	261,0	12,9
40—49	196,5	9,8
50—59	102,0	5,0
60—69	24,5	1,2
70—74	0,5	0,03
	2014,8	100,03

Tabela 6: Starostna struktura ninske starohrvaške populacije
Table 6: Age Structure of the Early Croatian Population of Nin

Zaključki

Pogoj za paleodemografsko analizo je v celoti odkrito in obsežnejše grobišče z dobro ohranjenim skeletnim materialom. Pomembno je, da je pri čim več osebkih mogoča določitev spola in starosti ob času smrti S starostjo skeletov dobimo mortalitetno strukturo populacije, ki je osnova za vso nadaljnjo paleodemografsko analizo. Biološko stanje populacije ocenjujemo z indeksom biološkega stanja (I_{bs}), indeksom potencialne reprodukcije (R_{pot}), umrljivostjo otrok do 14. leta (d_{0-14}) in življenjskimi tablicami.

Za primer dobre paleodemografske analize smo izbrali grobišče Nin-Ždrijac s 341 odkopanimi skeleti. Spol in starost ob času smrti sta določeni pri 251 okostjih. Glavne demografske karakteristike starohrvaške populacije, ki je pokopavala svoje pokojnike na tem grobišču, so naslednje. Umrljivost otrok je bila visoka, znašala je 65,3 % pri povprečnem številu sedmih otrok, ki naj bi jih rodila ena ženska. I_{bs} znaša komaj 0,286, pri povprečnem pričakovanem trajanju življenja 20 let. R_{pot} znaša 0,819. V ninski starohrvaški populaciji je bila umrljivost otrok visoka, medtem ko so osebe, ki so preživele otroško dobo, imele sorazmerno dolgo življenjsko dobo. Ugotavljamo, da so dokaj ugodni življenjski pogoji zmanjševali umrljivost odrasle populacije, med otroki pa je vladala še zelo močna selekcija. Ženske so umirale v povprečju mlajše od moških. To značilnost opažamo pri vseh populacijah v zgodovinskih obdobjih. Marsikatera ženska je umrla v zvezi s svojim materinskim poslanstvom, saj smo ugotovili, da so tiste žene, ki so preživele reprodukcijsko obdobje, imele v povprečju daljšo življenjsko dobo od moških.

[1] Henneberg, M., Comments on the studies of natural increase and biological dynamics of earlier human populations, *Antropos,* 2 (1974) 1, p. 31—39.

[2] Henneberg, M., Notes on the reproduction possibilities of human prehistorical populations, *Przeg. antrop.,* 41 (1975) 1, p. 75—89.

[3] Henneberg, M., Proportion of dying children in paleodemographical studies: Estimations by guess or by methodical approach, *Przeg. Antrop.,* 43 (1977) 1, p. 105—114.

[4] Henneberg, M., Piontek, J., Biological state index of human groups, *Przeg. antrop.,* 41 (1975) 2, p. 191—201.

[5] Acsádi, G., Nemeskéri, J., *History of Human Life Span and Mortality,* Budapest, 1970, p. 235—244.

[6] *o. c.,* p. 33—45.

[7] *o. c.,* p. 13—50.

[8] Štefančič, M., *Antropološka analiza starohrvaškega grobišča Nin-Ždrijac v luči naselitve Slovanov na Balkanski polotok,* diss., Ljubljana, 1982.

[9] Belošević, J., *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća,* Zagreb, 1980, p. 22—27.

[10] Dolinar, Z., Antropološka obdelava nekropole Turnišče pri Ptuju, *Razprave 1. razr. SAZU 3* (1953) p. 273—303.
Ivaniček, F., *Staroslovenska nekropola u Ptuju, Dela 1. razr. SAZU* 5 (1951) p. p. 101.
Pilarić, G., Antropološka istraživanja slavenske populacije sa Baltinih bara kod Gomjenice, *Glas. Zem. muz. BiH, Arheol.,* 24 (1969) p. 185—211.
Ravnik, T., Demografia antropologica del materiale osseo paleoslavo della necropoli di Kranj, *Balcanoslavica* 4 (1975) p. 87—92.
Škerlj, B., Srednjeveška okostja z Bleda, *Razprave 1. razr. SAZU* 3 (1953) p. 313—335.
Škerlj, B., Dolinar, Z., Staroslovanska okostja z Bleda, *Dela 1. razr. SAZU* 2 (1950) p. 69—103.
Štefančič, M., Demography of Early Middle Ages Necropolis Sv. Erazmo near Ohrid, *Coll. antropol.* 4 (1980) 2, p. 213—220.

Štefančič, M., *Antropološka analiza starohrvaškega grobišča Nin-Ždrijac*, diss., Ljubljana, 1982.

Tomazo, T., Teran, B., Filipič, J., Okostja z blejskega otoka, *Glasnik ADJ* 8—9 (1971—72) p. 95—99.

THE EARLY CROATIAN CEMETERY OF NIN-ŽDRIJAC: THE POSSIBILITIES OF PALEODEMOGRAPHIC ANALYSES OF POPULATION IN THE HISTORICAL PERIODS

Summary

This article reviews the possibilities offered by an extensive cemetery with well preserved skeletal material for paleographic analyses. The high percentage of determined skeletons (by age and sex), gives a sufficiently actual picture of the mortality of the population in the historical period. The mortality structure is the basis for all further demographic indicators, such as the indexes of the biological state of the population, which show adaptation mechanisms and the degree of adaptation of the population, and the estimation of child mortality and life tables.

As an example of paleodemographic analyses, we present the cemetery of Nin-Ždrijac, which is one of the most important early Croatian cemeteries in northern Dalmatia. It is dated to the 8th and first half of the 9th centuries. The analysis is based on the determination of sex and age of 251 skeletons. The indicators of the biological state (I_{bs} and R_{pot}) and estimation of child mortality were established according to the methods of Henneberg and Piontek. The life tables were constructed as directed by Acsádi and Nemeskéri.

The main demographic characteristics of the early Croatian population from Nin are as follows. Child mortality amounted to 65.3 %, on the basis of a hypothetical figure of 7 children being borne by each woman. The index of the biological state (I_{bs}) amounted to 0.286, and the potential gross reproduction rate (R_{pot}) to 0.819. The average life expectancy was 20 years from birth. The child death rate was high, but individuals who survived childhood had a relatively lengthy life in comparison with some other populations of the early Medieval period. It was ascertained that the rather favourable life conditions diminished the death rate of adults, whereas amongst children the very strong powers of selection ruled. Women died younger than men. That characteristic is noted for all populations in the historical periods. The structure of the living population was as follows: 46.9 % in childhood, 20 % adults in the reproductive period, and 11.1 % aged. An average family would have consisted of both spouses with two children. Every second family would also have included one of the grandparents.

The results of the paleodemographic analyses of the early Croatian population are presented in tables 1 to 6.

Enciklopedija Jugoslavije, 1, A-Biz, Jugoslavenski leksikografski zavod, izdaja v slovenskem jeziku, Zagreb 1983, gesli a r h e o l o g i j a i n a r h e o l o š k a n a j d i š č a.

Obe gesli, ki zadevata našo vedo, sta tako oblikovani, da kratkemu uvodu (obakrat izpod peresa prof. Duja Rendića-Miočevića) sledi prikaz situacije v posameznih republikah. Za izdajo, ki o njej poročamo, so ti teksti delno prenovljeni.

Pri geslu arheologija je prikaz stanja v SR Sloveniji delo Jožeta Kastelica. Prav gotovo je profesor Kastelic prava oseba za pisanje osnovne informacije o tem pojmu. Taka besedila morajo biti kratka in celostna in kar najbolj objektivna, zato so razumljivo ena najtežjih in najbolj zahtevnih nalog za strokovnega pisca. Poleg oblikovnih in tehničnih norm jih namreč deloma gotovo obremenjuje tudi urednikov pogled na snov pa še pogled glavnega pisca v geslu. J. Kastelic je ob prikazu stanja v naši republiki povedal v nekaj odstavkih vse, kar je potrebno za temeljno informacijo. Pri tistem malo, kar mu je ostalo na voljo, da po lastni presoji poudari, bi morda ta pogrešal jasnejšo primerjavo doseženega s stanjem v sosednih deželah, drug kaj drugega, tretji pa bi sodil, da je tekst ravno pravšen. Vsakemu morem pritegniti. Nemara najmanj sreče je imel profesor Kastelic pri naštevanjih. *Nomina sunt odiosa.* Za področje, ki ga dosti dobro poznam, moram že omeniti, da deleža Pokrajinskega muzeja v Mariboru in osebnega dela Stanka Pahiča nikakor ne gre spregledati, četudi se ta muzej v dolgih desetletjih še ne more pohvaliti s prenovljeno arheološko zbirko. Prav tako ni mogoče zamolčati deleža Zorke Šubic v scenariju zbirke v Ptuju. Tedaj smo se prvič srečali z vrsto novih načel predstavljanja arheoloških najdb v zbirkah, pa četudi je ptujska zbirka danes že prenovljena. Tudi slovensko arheološko konservatorstvo bi bilo laže predstaviti z omembo sestavkov v reviji Varstvo spomenikov kot pa z osebnim imenom.

Prav posrečeno se mi zdi, da je pisala o Sloveniji v geslu arheološka najdišča Marjeta Kos, saj ni bila obremenjena s prejšnjimi izkušnjami pri podobnih besedilih. Gradila je seve na tem, kar je objavljenega v našem jeziku in dostopno tudi nestrokovnemu bralcu, tako kot pač zahtevajo pravila oblikovanja gesel v enciklopedijah. Na prvi pogled ji opore ni manjkalo, saj je mogla poseči po Arheoloških najdiščih Slovenije. Pomanjkljivosti njenega izdelka pa naj bodo opozorilo, kaj mora naša veda pri objavljanju spoznanj še nadomestiti. Pri tem, kako je M. Kos besedilo zaokrožila, je prišlo namreč do izraza dejstvo, da z mnogimi strokovnimi področji in problemi, o katerih je morala govoriti, razumljivo, osebno ni tesno povezana, literatura pa ji je pri tem morda premalo pomagala. Značilnosti prazgodovinskih najdišč so namreč podane preveč na način klasične, sredozemske arheologije. Prikaz zgodnjesrednjeveških najdišč je daleč preskromen, pa četudi jim namerja enciklopedija dosti pozornosti drugje. Očitek zadeva bolj vsebinske poudarke kot količino besedila in delno ga moramo gotovo nameniti tudi uredništvu in ne le avtorici. Kategorična beseda o ketlaški in belobrdski kulturi je danes, ko imamo dela Paole Korošec, gotovo preveč poenostavljena. Pa na Bledu in v Kranju so že dolgo na ogled nepremični arheološki sledovi. Omeniti jih moramo, ne glede na to, da se bo razlaga potankosti z ureditvijo vred še spreminjala. Tudi ureditev Solina za ogled se prav zdaj temeljito spreminja, pa Enciklopedija o Solinu kar pozorno govori. Prav tako menim, da bi morala avtorica, če govori o rimskih upravnih enotah na naših tleh, spregovoriti tudi o razvoju državnosti v zgodnjem srednjem veku ali pa izpustiti tudi prvo. Menim pa tudi, da je prav zdaj čas, da naša veda omenjene pomanjkljivosti hitro odpravi, saj še nastajajo popodobna leksikalna besedila.

Ne morem zamolčati, da me moti, da srečam med kvalitetnimi ilustracijami h geslom tudi nepovedno sliko zunanjosti splitskega muzeja starohrvatskih starin. Res je stavba zgrajena v zadnjih letih in je že to dejstvo samo po sebi kot redkost vredno pozornosti. Toda objavljeni posnetek ob zgovornem posnetku dvorane v pritličju ne pomaga kaj dosti niti stavbe spoznati. Bolje bi bilo torej reproducirati drug, zgovornejši pogled ali pa zaradi gospodarnosti raje katerega od terenskih spomenikov — arheoloških najdišč.

Iva MIKL-CURK

Jugoslavija — znamenitosti, kulturni spomeniki, umetnostni zakladi, Enciklopedični vodič, Yugoslaviapublic, Beograd 1983, v nemščini, angleščini in srbohrvaščini. Avtor prikaza SR Slovenije dr. Lev Menaše.

Še vedno počasi in prepočasi, pa vendarle napreduje tudi izdajanje raznih priročnikov, ki naj spremljajo in informirajo po poti v naši deželi tudi zahtevnejšega in bolj razgledanega turista. Kulturna dediščina z arheološko vred je nadvse pomemben predmet takega zanimanja. Informiranje zainteresiranega domačega in tujega »kulturnega« turista je naposled eden od ciljev naše vede. Zato moramo od časa do časa obravnavati tudi na straneh našega glasila publikacije, ki naj bi opravile informiranje te vrste. Izbrala sem tisto, ki se mi zdi po svojih ambicijah, in po razgledanosti avtorjev najbliže visokemu cilju.

Ne nameravam govoriti o celotnem konceptu publikacije, tudi ne o uvodnih, splošnih prikazih zgodovinskega in umetnostnega razvoja na ozemlju Jugoslavije. Tudi ne mislim zgubljati besed o tem, da smo pri tisku takih besedil še vedno preveč malomarni in da so lektorji in prevajalci skoro vedno premalo seznanjeni z logiko slovenskih krajevnih imen, da so prevodi teh imen (čemu?) včasih kar smešni, pa da so prevajalci večkrat premalo vešči strokovnih izrazov (podrobneje sem si ogledala nemško besedilo).

Dejstvo je, da je avtor prikaza iz Slovenije mogel in moral napisati 125 strani teksta, tako kot avtorji prikazov iz drugih republik. V prikazu krajev, ki se vrste v leksikalni obliki in abecednem vrstnem redu, ima opazno mesto tudi prikaz »arheoloških« korenin posameznega kraja, pa tudi prikaz posameznih arheoloških spomenikov in območij. Pri tem gre jasno za izvleček, ki je po moje, kar zadeva obseg, ustrezen. Bolj pomanjkljiv pa se mi zdi način, kako je avtor prelil informacijo, ki jo je mogel dobiti v naši arheološki, poljudni in strokovni literaturi. Marsikdaj ni imel posebne srečne roke, ne glede na dejstvo, da mu je za poglobljen študij vsakega posameznega kraja prav gotovo primanjkovalo časa. Gotovo naša literatura še ne pomaga na hitro in na lahko pri tako zahtevnem početju, kot je zajeti v kratkih besedah večstoletno ali tisočletno zgodovino nekega kraja in pri tem še poudariti najznačilnejše pojave. Vendarle pa avtorju očitam, da si ni vzel dovolj časa niti za vsa območja, kjer mu dobrih, pregledno napisanih prikazov ni manjkalo. Najbolj izrazit primer te vrste se mi zdi Novo mesto. Mnogo gesel je premalo pregledno prikazanih, še opis Ljubljane je tak, Rifnik pa v prikazu Šentjurja kar zgine. Jasneje bi moralo izzveneti, kaj je odkrilo raziskovanje o zgodovinskem razvoju kraja in kaj je arheološkega še videti na terenu. Večkrat je govora o gomilah tam, kjer jih več ni in bi jih obiskovalec zaman iskal ali pa o izsledkih izkopavanja v gomilah tam, kjer je te izjemne spomenike še mogoče videti. Resnici na ljubo moram poudariti, da pisci iz drugih delov Jugoslavije niso imeli več sreče kot Lev Menaše. Najizrazitejšo izjemo v tem pravilu tvori Split. To je pa seveda spet razumljivo, saj obiskovalcu tega mesta vendarle že desetletja ponujajo različno, tudi zelo solidno napisano vodniško literaturo, medtem ko je Lev Menaše tod in tam, tako kot tudi drugi avtorji, oral ledino.

Človek bi želel, da bi bili pisci podobnih priročnikov tudi v prihodnje tako temeljito izobraženi kot v obravnavanem primeru. Hkrati pa bi od njih seveda zahteval več poglobljenosti in natančnosti.

Ob takih tekstih moramo pa arheologi nekoliko pogledati tudi po svojih prizadevanjih. Danes zainteresiranega obiskovalca ne zadovolji več tista desetletja stara formulacija, ki jo srečamo na straneh mnogih vodičev in se glasi: »... začetki naselitve segajo v bronasto dobo, ... kraj naseljen že v železni dobi«. Večkrat že vemo za vzroke tako zgodnje naselitve, poznamo to ali ono posebnost, tudi v urbanističnem in krajinskem tkivu so opazni tvarni sledovi te stare poselitve! Sama sem v utemeljitvah pomena tega ali onega območja to suhoparno in kritizirano formulacijo tolikokrat zapisala, da očitam tudi sebi, ko pravim, da je čas za drugačne formulacije. Tudi Lev Menaše je pomanjkljivost čutil, saj je omenjal tu in tam, čeprav ne vedno čisto točno in dokumentirano, ob začetku poselitve tudi pomembnost naravnih virov. Arheologi se moramo zamisliti tudi ob dejstvu, da so dopolnitve poteka stare zgodovine in raznih krajevnih zgodovin premalo žive v zavesti razgledane javnosti. Tudi v Menašejevem tekstu bi bilo manj napak tiste vrste, kako je Emona

igrala svojo vlogo že v Cezarjevem času, če bi mi posvečali še več pozornosti oblikovanju strokovnih informacij.

Iva MIKL-CURK

Tone Cevc, *Arhitekturno izročilo pastirjev, drvarjev in oglarjev na Slovenskem,* Ljubljana 1984, 313 str., 409 slik.

Tvarno in duhovno kulturo zadnjih stoletij proučuje tudi etnologija, ki mora pri ugotavljanju in razčlenjevanju nastanka in razvoja posameznih pojavov zajemati tudi iz arheologije in drugih mejnih ved. Taka je tudi pričujoča knjiga, ki z »arheološkimi« prijemi pri obravnavi snovi daje široke možnosti svoji arheološki uporabi.

Ne bom govoril o vsebini knjige, saj ta govori vsaj tako s slikami kot z besedami, zato jo mora prebrati pač vsak sam. Povedal bi rad nekaj več le o dveh njenih lastnostih, ki se mi zdita pomembni za arheologe. Prva so misli o izvoru nekaterih pojavov, ki jih Cevc utemeljuje tudi z arheološkimi podatki. Za to je najlepši primer njegova razlaga nastanka nadstropnega bohinjskega stanu, ki naj bi bil najbolj arhaični primerek splošno razširjenih nadstropnih pastirskih stanov. Meni, da so ga slovanski Bohinjci prevzeli od staroselcev, pri njih pa naj bi bil še prazgodovinsko arhitekturno izročilo. Vse to ob predpostavki, da stanovi posnemajo stalne dolinske stavbe. Potrditev išče v prazgodovinskem Mostu na Soči, v katerega gospodarsko (?) — kulturni prostor je tedaj Bohinj spadal. Na podlagi ohranjenih stavbnih ostalin sklepa, da so mostarske hiše lahko bile nadstropne. Ker je to v celotni knjigi tudi njegov najbolj oprijemljiv kontinuitetni element, bo zato toliko bolj zanimivo prihodnje arheološko preverjanje: razlaga mostarskih stavb, izkopavanje prazgodovinskih, antičnih in staroslovanskih naselbin v Bohinju ali bližnji okolici. Kajti Cevčeva razlaga je sicer mogoča, a ni nujno edina. Eden izmed problemov se mi zdi že v tem, ali so se naši predniki naučili planinske živinoreje od staroselcev ali od sosedov, kar še ni razčiščeno. — Skratka: knjiga ponuja arheologom določen model razvoja, ki ga morajo vsekakor obravnavati.

Druga lastnost knjige je, da prikazuje celo vrsto stavbnih rešitev, kakršne bi lahko stale tudi v arheoloških obdobjih. Opozarja na vrsto arhitekturnih, gradbenih prvin, na katere arheologi pri svojih razlagah nismo bili pozorni. Nikjer ni rečeno, da so bile nekdanje stavbe take kot Cevčeve, a določene gradbene rešitve so gotovo stare. Tudi pogled na sodobne stavbe daje mogoče razlage nekdanjih. Poglejmo si le primer oglarske bajte iz okolice Hrušice (str. 262 in 263). Za nas je zanimiv tloris, kakršnega bi lahko ugotovili tudi na arheoloških izkopavanjih: sledi stojk, v kotu kamnito odprto ognjišče. Že če najdemo košček pečene zemlje, trdimo, da so bile stene iz pleterja, ometanega z ilovico. In kakšne ima opisana bajta? Iz vodoravnih brun! Stojke jih le podpirajo. Že samo ta primer bo verjetno krepko zmanjšal famo o hišah iz protja in ilovice. In podobnih namigov lahko najdemo v knjigi še celo vrsto. Pomagala nam bo torej pri naših interpretacijah, da jih ne bomo delali kar na pamet.

V pomoč nam bo tudi slovarček strokovnega besedja, da si ne bomo izmišljali besed za stvari, ki jih Slovenci poznamo že od pamtiveka.

Uporabnost slik je manjša, kot bi lahko bila, saj na njih skoraj pri vseh manjkajo merila in označitev strani neba. Prav tako je v knjigi še nekaj podrobnosti, s katerimi se ne strinjam ali jih ne razumem. — Ni mi jasno, kako se avtorjeva misel, da občasne stavbe posnemajo stalne, ujema z njegovim podatkom, da so v Posočju in na Tolminskem še v poznem srednjem veku v dolini prevladovale lesene stavbe, medtem ko so bile v občasnih naseljih že od začetka kamnite (str. 200). — Dvoprostornih senožetnih hišic ni mogoče primerjati z nekimi domnevnimi staroslovanskimi hišami, ki naj bi bile dvoprostorne (str. 203, 204). Vse staroslovanske hiše so praviloma enoprostorne! — Tudi domnevna posestna meja studorske srenje v 13. stoletju je močno vprašljiva (str. 191). Cevc ji v tistem času prišteva tudi planine Lipanco, Javornik in Klek. Res je, da viri 14. stoletja govorijo, da sta Lipanca in Javornik planini v Bohinju, a to je vse. Gotovo je le, da sta zemljepisno pripadali Bohinju. O Kleku ni govora. V avtorjevo sliko je verjetno vključen le zaradi tipa svojih stanov, ki so nadstropni kot bohinjski. To pa seveda ni dokaz za obseg studorske srenje.

A naj teh nekaj pripomb nikar ne zmanjša pomena Cevčevega dela. Veseli smo ga vsi arheologi in si samo lahko

želimo še drugih podobnih etnoloških, kot si verjetno tudi etnologi želijo več »etnoloških« arheoloških knjig od nas.

Andrej PLETERSKI

Ivan Mikulčić, *Staro Skopje so okolnite tvrdini,* Skopje 1982, 161 strani, 79 slik, 33 tabel (nemški povzetek: Skopje und umgebende Festungen in der Antike und dem Mittelalter).

Zelo redko dobimo v roke knjigo, ki bi nas presenetila s takim bogastvom novih arheoloških rezultatov in vedenj, kot je prav obravnavana knjiga I. Mikulčića. Delo je nastajalo daljši čas in je rezultat avtorjevega študija ter številnih terenskih obhodov in meritev.

V uvodu obrazloži predmet dela in raziskovalno metodo ter daje kratek pregled raziskav utrjenih poznoantičnih postojank v Jugoslaviji. Temu sledi prikaz terenskega dela v Makedoniji in posebej še v Skopski kotlini. Podčrtuje Arthurja Evansa, ki je raziskoval nekaj važnejših postojank v bližni Skopja, a jih je večidel zaradi dobre ohranjenosti pripisal kasnejšemu času. Nato v geografskem pregledu pokaže nekaj osnovnih pokrajinskih značilnosti, relief in prehodnost.

V drugem poglavju obravnava čas zgodnje antike.

Sem je uvrstil vsa prazgodovinska gradišča z materialom, ki sega od 9. stoletja pr. n. š. v helenistično obdobje. Ta gradišča so utrjena z okopi, nasipanimi iz zemlje in kamenja, na njih pa so kasneje zgradili kamnite zidove, večkrat iz lepo oblikovanih blokov. Pomembne spremembe v gradnji sledijo v 7. stoletju, v 6. stoletju pr. n. š. in v helenističnem obdobju.

Gradišča so nastala postopno. Okoli prvotnega jedra (akropole) so bile dograjevane vedno nove terase. Večkrat leži pod utrjenim prostorom tudi nezaščiteno naselje. V materialni kulturi so opazni kontakti z Egejo, kopiranje helenističnih predmetov, novci različnih makedonskih kraljev in ilirskih mest. Ob koncu 4. ali začetku 3. stoletja je ta oppida doletela neka katastrofa. Mikulčić spravlja to v zvezo z etničnimi spremembami in takratnimi političnimi dogodki (prihod Dardancev, kazenske ekspedicije Makedoncev). Ni povsem jasno, kdo so bili predhodniki Dardancev na tem prostoru. Avtorju se zde najverjetnejši Triballi, ki jih je porazil Aleksander Makedonski. Sledi detajlen opis gradišč, med katerimi izstopajo posebej Gradište, Brazda; Zajčev Rid, Zlokućani in Gradište, Sredno Nerezi.

Tretje poglavje je posvečeno osrednjemu rimskemu mestu na obravnavanem prostoru, Skupiju. Po orisu historičnih virov sledi topografija, ki je kljub dejstvu, da je mestni areal pravzaprav le malenkostno pozidan, odkrila dosedaj malo podatkov, ki bi omogočali rekonstrukcijo celote. Posebej omenja gledališče, baziliko in nekatere izkopane ali le po površinskih opažanjih ugotovljene zgradbe in nekropole. Leta 518 je bil Skupi porušen v močnem potresu in ni bil več obnovljen na istem mestu. Različni raziskovalci so Skupi 6. stoletja iskali na prostoru srednjeveškega mesta, kjer pa dosedaj ni nikakršnih sledov iz tega obdobja. Mikulčić predlaga lokacijo, ki se zdi mnogo verjetnejša — hrib Vodno nad Skopjem, 350 m nad ravnino. Z večletnimi izkopavanji so odkrili močne naselbinske plasti iz 6. stoletja, ki se končajo s katastrofo v začetku 7. stoletja. Kasneje so akropolo ponovno obnovili. Kastel je dolg 400 m, okrepljen z močnim zidom s 40 (!) stolpi. V notranjosti akropole so našli 4 stavbe in dva mogočna vodna zbiralnika. Utrdba je imela tudi svoj vodovod. Na srednji terasi, pod akropolo, leži predel s stanovanjskimi zgradbami, javnimi poslopji in delavnicami.

V četrtem poglavju, ki je najzanimivejše, saj vsebuje številne nove podatke, obravnava druge utrdbe iz 1. do 6. stoletja. Najprej za lažje razumevanje lokacij posameznih kastelov opiše rimsko cestno mrežo in prisotnost vojske (po virih). Nato številne dobro ohranjene postojanke razdeli v več kategorij. V prvo grupo daje prezidija in burge. Ti so v virih izpričani posebej številno v sosednji provinci Trakiji in jih avtor enači s kastra in stražnimi stolpi. V drugo skupino uvršča kastele. Pri večjih poznoantičnih ugotavlja, da na koncu antike prevzamejo funkcijo mest. V tretjo grupo sodijo po Mikulčiću zgodnjebizantinska oppida. Ta imajo posebej utrjeno akropolo s pomembnejšimi zgradbami in pod njo spodnje mesto, ki ima v nasprotju z akropolo povsem civilen značaj. S časom so zunaj zidov nastala tudi nezaščitena predmestja. Te postojanke predstavljajo mesta v pravem pomenu be-

sede. Obravnava tudi številne novosti pri gradnji utrdb v času Justinijana I.

V naslednji grupi evidentira refugije, katerih glavna značilnost je odmaknjena in skrita lega ter popolno prilagajanje obrambe konfiguraciji terena. V poslednjo skupino uvršča utrjene vasi in vile. Sledi katalog najdišč, med katerimi je treba posebej izpostaviti Davino pri Čučerju z desetinami hiš, forumom, več bazilikami, Kale pri Aldincih (močan kastel-oppidum na višini 1360 m), Kale pri Dračevici, kastel z zelo zanimivim tlorisom, Gradišče pri Taorju, zgodnjebizantinski kastel, pri katerem se Mikulčić pridružuje mnenju nekaterih starejših avtorjev, ki vidijo v njem Taurezijum, rojstni kraj Justinijana I. Zanimivejši so še Gradišče pri Dolnem Količanu z velikim utrjenim vikusom ter Pelenica pri Dračevem, razkošna utrjena poznorimska vila z zgodnjekrščansko baziliko.

Peto poglavje obravnava srednjeveške utrdbe. Najprej daje avtor pregled zgodovinskega dogajanja med 10. in 14. stoletjem v Skopju in nato detajlneje predstavi Zgornji grad v mestu. Pri izkopavanjih leta 1967 so dobili do 10 m globoke kulturne plasti, ki so omogočile rekonstrukcijo dogajanj na gradu. Prvo fazo stavijo v 10. stoletje. Zidovi so bili narejeni iz manjših kamnov in opremljeni z ovalnimi in trikotnimi stolpi. Do monumentalne izgradnje je prišlo v 11. stoletju z obnovitvijo bizantinskega gospostva. Mogočni zidovi iz tega obdobja so še sedaj dobro vidni, zunanje strani pa obložene z velikimi obdelanimi bloki travertina. V 12. stoletju so v notranjosti zgradili prve zidane stavbe, v poznem 13. in 14. stoletju pa je prišlo do številnih prenavljanj. V turškem obdobju je služil grad kot sedež mestnega vojaškega garnizona. Sledi opis gradov v okolici Skopja. Na utrdbi Markovi kuli na Vodnem iz 6. stoletja je bila akropola obnovljena v 10. stoletju, življenje pa je tu trajalo do 13. stoletja. Ime gradu se omenja v virih — Črnče. Ugotovili so več poslopij (reprezentančen stanovanjski objekt, srednjeveška kopalnica, lesene stavbe, obnovljen vodni zbiralnik). Grad Kožle pri Letevcih je bil zgrajen na mestu rimskega obmejnega kastela. Kontroliral je magistralno cesto proti jugu. Funkcija gradu in mesta Sobri pri kraju Oraše je bila kontrola sosednjih področij Pologa in Kosova ter starih rudnikov. Poleg gradu so nastale naselbine, ki so prav tako zavarovane s stolpi in obzidjem.

Knjiga je za jugoslovanski prostor precejšnja osvežitev. Podobnih del je bilo nekaj že prej, vendar niso bila tako obsežna, dosledno izvedena in opremljena s tako natančno dokumentacijo. Zato predstavlja dragoceno nadaljevanje arheološkega dela, ki se večinoma še vedno vrti v ustaljenih krogih obravnave že znanega gradiva in ponavljanja ter kombiniranja nekaj skopih podatkov iz pisanih virov. Podaja izredno živo sliko poselitve, z vso paleto naselbinskih oblik in ne glede na sistematično raziskanost terena tudi njen obseg. Vse premalo je pri nas študij, ki se sintetično posvečajo naselbinski arheologiji neke večje regije. Imamo sicer veliko raziskav posameznih naselbin, ki pa so večinoma obravnavane izolirano brez poznavanja celotne naselbinske podobe. Mikulčićeva knjiga je v tem izjema in kaže na povsem nove perspektive. Rezultati so tako zanimivi, da bodo nedvomno spodbudili podobno delo marsikje drugje. Želimo lahko le, da bi to delo nadaljeval in ga sistematično dopolnjeval s sondiranjem ter večjimi izkopavanji ključnih oziroma problematičnih najdišč.

Slavko CIGLENEČKI

Arheološka zaščitna raziskovanja na Ljubljanskem barju v letu 1979, I, Ljubljana 1980. Izdala in založila Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Katedra za prazgodovinsko arheologijo predkovinskih dob.

Publikacija (137 strani velikega formata v dvokolonskem tisku, s slikami, risbami, kartami, načrti, tablami in pregibnimi prilogami) je v bistvu elaborat s strokovnimi poročili o zaščitnih arheoloških raziskovanjih na šestih ogroženih kompleksih na Ljubljanskem barju. Raziskovanja je dogovorno z Ljubljanskim regionalnim zavodom za spomeniško varstvo prevzela Filozofska fakulteta, ki je v akcije pogodbeno vključila posamezne izvajalce iz Mestnega in Narodnega muzeja v Ljubljani, Zavoda za spomeniško varstvo SRS in Katedre za prazgodovinsko arheologijo FF. Tako nastali elaborat, ki je tiskan v 500 izvodih, vsebuje 15 strokovnih poročil (s povzetki v nemščini) posameznih ali skupinskih izvajalcev, ki so prevzeli zaščitne arheološke akcije.

Uvodni prispevek Varovanje arheoloških terenskih spomenikov Ljubljanskega barja so združili T. Bregant, M. Jerman, M. Slabe in D. Vuga. Gre za spisek oziroma območno arheološko karto za stoeno arheološko točko (večja najdišča in posamične najdbe) s časovno in kulturno opredelitvijo, parcelno številko in stopnjo varstvenega režima. Če statistično preletimo varstvene režime, potem dobimo sledečo sliko: v prvi režim je določenih 17 najdišč; v prvi in drugi 35; v drugi 5; v drugi in tretji 30; v prvi, drugi in tretji 11; brez varstvenega režima 3. Pri vsej tej režimski politiki bodejo v oči tista nepopolna »viseča« najdišča, ki so uvrščena v drugi in tretji režim. Zasledimo osem podatkov o najdbah kamnitih krogel in »turških« podkvah, dva o človeških kosteh in dva o skeletnih grobiščih. Turške podkve in srednjeveške najdbe ne sodijo v arheološko karto. Še posebej pa bo na Barju treba dosti previdnosti prav pri opredeljevanju človeških okostij, zlasti tistih brez grobnih pridatkov (medvojne žrtve?). Karta najdišč na Ljubljanskem barju nam na hitro vsaj kolikor toliko prikaže tudi časovno in kulturno mesto ter vrsto najdišč. Škoda, da pri posameznem najdišču ni navedene vsaj osnovne literature, ki bi natačneje usmerila strokovnega uporabnika. Iz karte pa le razberemo, da okvirno poznamo: iz neo- eneolitskega obdobja dve najdišči kamnitih sekir (Plešivica-Kušljanov jarek, Borovnica); iz eneolitika pet mostišč in dvanajst drugih točk; iz bronaste dobe štiri mostišča in dve posamični najdbi in iz starejše prazgodovine zraven še devet mostišč in šest drugih točk. Podatke dobimo še o kar petnajstih prazgodovinskih drevakih — čolnih izdolbencih in celo o eni rimski prevozni ladji. Iz obdobja kulture žarnih grobišč izluščimo štiri podatke, iz starejše železne dobe pa podatke o petih gradiščih in petih drugih najdbah. Tudi rimska doba je veliko zapustila: osem ostankov naselij, šestnajst drugih najdišč, štiri grobišča in desetkrat rimske podkve. Na karti so trasirani tudi znani odseki ostankov rimskih cest, za katere velja drugi varstveni režim.

Priložena karta arheoloških najdišč je za tiskano knjigo prevelika (110 × 75 cm); vlepljena je z dvakratnim vodoravnim in šestkratnim navpičnim pregibom. Ker je risana dokaj jasno z dobro čitljivo legendo, bi bila dvakrat manjša še vedno razvidna, saj drugega kot razprostranjenost in vrsto varstvenega režima najdišč ne prikazuje.

Uvodnemu poglavju sledijo najprej poročila o zaščitnih izkopavanjih z ogroženih kompleksov na trasah cest Škofljica —Pijava Gorica in Ig—Brest—Tomišelj—Jezero. Poročilo o sondažnih arheoloških raziskavah na trasi nove ceste Škofljica —Pijava Gorica daje I. Puš. Vseh šestnajst sond čez približno 3 km dolge trase in dve ob cerkvi na Gumnišču je bilo arheološko negativnih.

O zaščitnih izkopavanjih na območju rimskega grobišča v Stajah poroča D. Vuga. Ker grobišče med Igom in Stajami menda pripada antičnemu vicusu, so zaradi obnove krajevne ceste sondirali na ogroženi ledini Pungert. Samo v eni sondi izmed šestih so naleteli na poznorimski skeletni grob s pridatki — doslej edinega s samega Iga. V poročilu bi zadoščala lega in opis groba ter grafična dokumentacija pridatkov. Vse druge risbe najdb iz poznega srednjega in novega veka v sekundarnih legah in načrti praznih profilov negativnih sond so za jasno arheološko interpretacijo v napoto.

V. Šribar in V. Stare sta vodila zaščitno sondiranje na cesti Ig—Tomišelj. Poročata o lokacijah in stratigrafiji osmih sond. Na neka cestna nasutja starih poti so naleteli v petih sondah, a le v eni domnevajo rimskodobno cestišče. Drobnih najdb in oprijemljivih dokazov niso nikjer našli.

O zaščitnem sondiranju vzdolž krajevne ceste med Jezerom in Tomišljem na južnem obrobju Ljubljanskega barja poroča tudi D. Vuga. Dokumentira enajst sond, med katerimi so bile le tri »arheološko« pozitivne. V dveh so našli (rimski?) podkvi, v eni pa razkosan železen okov in srebrn novec iz druge polovice 17. stoletja. Drugega nič.

Drugi ogroženi kompleks je bilo območje vodarne Brest. Med vasema Brest in Staje je opravil zaščitno izkopavanje D. Vuga. Iz poročila razberemo, da so z enajstimi sondami kar petkrat presekali antično vicinalno cesto. Opisi posameznih sond in drobnih najdb pa nam sliko predstavljajo drugače. Devet sond je negativnih. V eni so našli nekakšen železen klin (rimski?), v eni poznosredjeveške najdbe (kolesce ostroge in člene železne verige) in v eni novodobne najdbe (rezilo železnega noža, podkev in podkovico s

pete čevlja današnjega Ižanca). Res objave vredna arheološka zapuščina!

Tretji ogroženi arheološki kompleks naj bi bila trasa povezavalnega cevovoda Brest—Ljubljana. Najprej M. Jerman poroča o arheoloških sondiranjih na trasi tega cevovoda, kjer naj bi bile tri zanimive arheološke točke. Sondo, s katero naj bi presekali pot in staro strugo Iške, so opustili. Tudi sonde ob bregu Ljubljanice niso odkrile ničesar arheološkega. Govora je le o barjanskih in naplavinskih plasteh, z risbo recentnega okostja psa in stekleno črepinjo iz začetka našega stoletja; to sta arheološki najdbi. Poročilo krasi še 160 cm dolga, na harmoniko devetkrat pregonjena priloga, na kateri sta vrisani trasa in podolžni profil trase cevovoda z označenimi 74 vrtinami na razdalji približno 7,5 km. Za tehnično dokumentacijo investitorju verjetno zadošča, za lokacijo arheoloških sond pa bi bila dovolj ena stran.

Dodatno poročilo k dvema sondama ob bregu Ljubljanice sta prispevala A. Šercelj in M. Culiberg. Gre za palinološke, karpološke in ksilotomske analize vzorcev plasti. Menjajoča se vegetacijska slika naplavinskih holocenskih plasti ne izključuje možnosti arheološke poselitve.

Zaščitno izkopavanje na najdišču čolna izdolbenca v Črni vasi je opravil D. Vuga. V poročilu pravi, da so s petimi sondami izvedli pravo kontrolno izkopavanje, žal brezuspešno. Večji del komentira odkritje čolna leta 1897 po Müllnerju. V povzetku pa zapiše, da je ta čoln glede na vse druge okoliščine in analize lahko tudi rimskodoben.

Četrti ogroženi teren je bilo območje povezovalnega kanala od osnovne šole na Brezovici do Notranjih Goric. S tega prostora daje Z. Harej poročilo o zaščitnih izkopavanjih. Ker leži dokazana prazgodovinska koliščarska naselbina vzhodno od Notranjih Goric pod železniško progo, so bila na tem ogroženem območju zaščitna izkopavanja umestna; glavna sonda je bila kar 256 m dolga in 3 m široka. Poročilo je sistematično, saj opisuje lego, stratigrafijo (s primernimi profili in tlorisom), arhitekturo in ostanke materialne kulture (17 kamnitnih, 3 koščene in rožene in 3 lesene izdelke ter nad 1200 kosov keramike). Na koncu sledi opis gradiva s slikovno predstavitvijo. Ta zaščitna akcija je vnesla dodatne komponente k materialni in duhovni kulturi kolišča pri Notranjih Goricah, znanega po izkopavanjih W. Schmida na začetku stoletja in sondiranjih leta 1974. Jasnejše se dopolni razprostranjenost in življenjska doba naselbine, stratigrafija (odnos kulturne plasti in polžarice), razporeditev lesenih soh in stavbnih ostalin. Kulturna opredelitev gradiva tudi natančneje označuje časovno mesto kolišča v odnosu do drugih koliščarskih naselbin na Barju. Lokalno je kulturno tesno povezano s koliščema pri Blatni Brezovici in ob Maharskem prekopu (oblikovna zasnova posodja in ornamentika), hkrati pa dopolnjuje kontinuirano poselitveno sliko od najstarejših eneolitskih kolišč dalje.

Dodatno poročilo o palinoloških analizah kasnoglacialnega profila s kolišča pri Notranjih Goricah sta prispevala M. Culiberg in A. Šercelj. Za arheologijo so zanimivi izsledki pelodnih analiz odkopanih profilov, ki ugotavljajo, da je to doslej edino kolišče na Ljubljanskem barju, ki je bilo postavljeno na staro pleistocensko podlago; torej je človek postavil bivališče na dokaj suho podlago, ko se je tod na začetku holocena voda umaknila.

S petim ogroženim terenom oziroma z arheološko mikrotopografijo trase južne obvoznice avtoceste, odsek Vič—Dolenjska cesta, nas seznani T. Bregant. Na tem odseku vključno z deteljico na Dolenjski cesti je bilo z mikrotopografskimi ogledi in z vrtinami določenih 13 predelov za zaščitna izkopavanja pred pričetkom gradbenih del. Kolikor vemo, so bila raziskovanja na vseh ogroženih sektorjih izvedena po letu 1979 — vendar brez bistvenih arheoloških rezultatov, vključno s t. i. pentagonom. Verjetno bodo izsledki objavljeni v drugem elaboratu barjanske »gradbeniške« arheologije. Prav zaradi tega so v tem primeru metrske pregibne priloge, situacije vzdolžnih profilov in načrtov vrtin v tem zvezku popolnoma odveč.

Tudi sledeče poročilo o šestem ogroženem terenu je samo napoved o zaščiti štirih večjih ogroženih terenov na območju industrijske cone na Rudniku. Na podlagi arheološke mikrotopografije, virov, pričevanj in vrtin je zaščitne akcije predočila T. Bregant. Tu so navedeni osnovni podatki, rezultati kasnejših raziskovanj bodo verjetno prikazani v drugem elaboratu.

Na koncu sledi še prispevek D. Vuge o topografskih izsledkih na Ljubljanskem

barju v letu 1979. Gre za arheološke sprehode in obiske 20 lokalitet okrog Iga, Podpeči in Preserij, ki jih je opravil skupaj z ljubitelji starinoslovja. Čeprav je morda med njimi nekaj novih zapažanj, ti po nalogi in zadolžitvi ne sodijo semkaj, ker so prirejeni za objavo v spomeniškovarstveni reviji, oziroma so bila najdišča že objavljena.

Pričujočo publikacijo Arheološka zaščitna raziskovanja na Ljubljanskem barju v letu 1979 moramo gledati iz dveh zornih kotov. V bistvu je to elaborat, v katerem so poročila o pogodbenih zaščitnih akcijah na ogroženih kompleksih podana po določenih arheoloških normah. Ker je elaborat namenjen na eni strani investitorjem, na drugi strani pa spomeniškovarstveni službi in ustanovam koordinacijskega odbora, je v tej tiskani obliki in nakladi draga naložba; pravo razsipanje s papirjem in denarjem. Izdajatelj bi lahko obvezne izvode omenjenim predstavil v cenejši izvedbi. Širša zainteresirana kulturna javnost, tudi arheološka, pa bi se zadovoljila tudi drugače. Izdajatelj in uredništvo bi lahko vedela, da za uvodni članek in večino strokovnih poročil zadošča objava v Varstvu spomenikov; v Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji — predkovinske kulture v Sloveniji (izdaja Filozofska fakulteta) pa sodijo vsekakor poročilo s kolišča pri Notranjih Goricah in oba prispevka o paleobotaničnih raziskavah arheoloških profilov.

France LEBEN

Davorin Vuga, *Vipavska dolina 1 — arheološki vodnik,* Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 134, Ljubljana 1984. 36 str., 23 slik.

Knjižica opisuje poznoantična in zgodnjesrednjeveška arheološka najdišča Vipavske doline. V začetnem delu je prikazana bitka pri vodotoku Frigidu 394. leta, sledijo opisi Ajdovščine, Sv. Pavla nad Vrtovinom, gojaških grobišč, Batuj in egipčanskih sarkofagov v Vipavi. Bolj kot zaradi vsebine je za arheologe lahko zanimiva zaradi načina podajanja snovi.

Avtor, Davorin Vuga, poleg strogo strokovnih objav že dolga leta ostri pero ob številnih poljudnih člankih s področja arheologije in zgodovine, predvsem v Pionirju, pa tudi v raznih časopisih. V zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije je obravnavana knjižica že tretja, ki jo je napisal. Zaradi naštetega je gotovo vodilni slovenski pisec poljudnih arheoloških člankov. — Znano je, da je poljudno pisanje šibka točka slovenske arheologije, ki jo bomo morali odpraviti, če že ne zaradi lastnih nagibov, pa gotovo ob naraščajočih zunanjih potrebah in zahtevah. Ko se bomo lotili tudi te plati svojega poklicnega dela, bomo način najprej poskušali najti pri predhodnikih. Tak zgled je delo Davorina Vuge. V tem pomenu pa moramo Vodniku po Vipavski dolini dodati še nekoliko širše ozadje.

V grobem lahko pri nas ločimo dva načina poljudnega pisanja: strokovno poenostavljeno in posplošeno obravnavanje snovi ter strokovno sintetiziranje z močno okrnjenim kritičnim aparatom, kar naj bi dalo lažjo preglednost. Vse to v želji, približati izsledke strokovnega dela navadnemu bralcu, ki ga predvsem zanimajo podrobnosti o življenju v minulih časih. Prav o teh pa si pogosto tudi sami nismo na jasnem. Prepogosto bi si morali pomagati z domišljijo, kar pa bi bilo v nasprotju z našo željo po strokovnosti. Pomagali bi si lahko na tretji način, z literarno obravnavo snovi, ki bi sicer izhajala iz strokovnih izhodišč, a bi imela pred njimi prednost. Pisateljske žilice pa nima vsak in tudi obravnavana snov je lahko različno gnetljiva. Bitka pri Frigidu je gotovo dobra glina in Vugi pripoved lepo teče, zato se je v »Vipavski dolini« skusil s tretjim načinom.

Prikaz spopada med Evgenijem in Teodozijem je naravnost dramaturško zasnovan in ga preberemo na mah. Lahko bi sestavljal del zanimivega zgodovinskega romana o naših krajih. Marsikdo se ne bo strinjal že s samim bojiščem, pa nič zato, vtis bitke nam bo ostal v spominu. Hkrati s tem pa se nam prikaže avtorjev temeljni spodrsljaj. Literarnemu načinu podajanja snovi ni bil dosleden. Vse preveč se trudi dokumentirati posamezne dele svojih izvajanj, zlasti tiste, ki bi utegnili biti najbolj sporni. Pri tem zvemo le za »pro« in nič za »contra«. Čemu literarno svobodo strokovno »opravičevati«? Ali pa gre morda za literarno opravičevanje strokovnih stališč? Eno in drugo je odveč.

V nadaljevanju je vodič predvsem strokoven. Najdišča so v grobem postavljena kronološko in po nekaterih interpretacijskih prebliskih je mogoče zaslutiti Vugino željo, da bi bila tudi usoda Vipavske doline po bitki pri Fluviu vsaj

nekoliko romansirano predstavljena. Tako mu, zapeljanemu od te želje, ne moremo zameriti, da je porušil cerkev sv. Jurija v Batujah že z Madžari, čeprav je v resnici stala še mnogo stoletij dlje.

V čem so torej odlike in slabosti obravnavane knjižice? Avtorju lahko čestitamo za uspešen literarno-strokovni prikaz snovi, želeli pa bi si, da se tega ne bi bil »ustrašil«, zaradi česar je s seboj vlekel standardni aparat. Če pa ga že je, bi ga moral dosledno, a potem ne bi bilo nič z literarnim načinom. Vuga je obstal sredi poti. Iskreno mu želim, da ob novi priložnosti odločno stopi do konca in nam da lep zgled. Znanja in sposobnosti mu ne manjka.

Andrej PLETERSKI

Zbornik občine Slovenska Bistrica 1 sta ob 750-letnici Slovenske Bistrice izdali in založili Skupščina občine in Kulturna skupnost občine Slovenska Bistrica, 591 strani, številne preglednice, karte, risbe, tabele in fotografije.

Vsebinsko bogat in pristopen zapis o preteklosti in sedanjosti kraja so opravili avtorji prispevkov v zajetnem knjižnem delu, ki bi bilo lahko vzor in spodbuda drugim občinam.

Poglavje o arheologiji Bistriški svet v davnini je pripravil Stanko Pahič, str. 39—90. Tekst bogatijo in vsebinsko dopolnjujejo pregledne tabele gradiva, tlorisi najdišč, arheološki zemljevid pokrajine ob jugovzhodnem Pohorju, razne fotografije in vsebinsko dodelan seznam številnih rimskih napisov. Pri tem kaže posebej opozoriti na krajinsko zaokroženo časovno razpredelnico arheoloških obdobij, oprto na srednjeevropsko kronologijo. V uvodu pisec na podlagi doslej znanih najdb podaja oris raziskovanj posameznih obdobij na območju Slovenske Bistrice, pri čemer se posebej ustavlja pri omembi rimskih kamnov, ki so kot taki prvi pritegnili pozornost v širšem smislu.

Arheološko raziskovanje v pravem pomenu besede pa se je razmahnilo šele v povojnem obdobju in je bilo usmerjeno v glavnem na Brinjevo goro, kjer je bila odkrita velika prazgodovinska in antična naselbina, ob njej pa nekaj grobišč iz raznih obdobij. V sedemdesetih letih pa se je pričelo še najobsežnejše raziskovanje rimske ceste Celje—Ptuj, ki je peljala preko bistriškega sveta. Izsledki so prinesli nekatera širša ključna spoznanja o poteku in izgradnji cest ter prispevali k logiki pripadajočih rimskih stavb in s tem v zvezi grobov. Žal je še velika praznina v védenju o lomljenju marmorja in kamnoseški dejavnosti pri Šmartnem na Pohorju ter o poti in načinu prevoza k rimski cesti in dalje do Petovije kot glavne odjemalke.

V nadaljevanju pisec po kratkem geološkem pregledu sestave tal in geografskih danosti opozarja na različne pogoje za naselitev človeka, ki se odražajo v gostoti najdb. Tako ugotavlja, da naravne danosti niso bile ugodne za naselitev paleolitskega človeka, medtem ko o neolitskem oziroma eneolitskem obdobju pričajo večinoma naključne najdbe kamnitega orodja (T. 2 — podatki o kamnitem orodju s posamičnih najdišč in T. 3 — risbe kamnitega orodja s posameznih najdišč). Sledovi bivališč s keramičnimi ostanki, ki so bili zaenkrat odkriti le na zahodnem obrobju, v Brezju in Zbelovem nad Dravinjsko dolino, pa lahko dajejo le približno podobo naselitve.

V času zgodnje bronaste dobe na tem področju ni prišlo do razcveta, posamezne najdbe pa potrjujejo prehodnost bistriškega sveta. Situacija se je spremenila v času srednje bronaste dobe, ko imamo nazorno potrdilo v gomili v Brezju, ki je predstavnik srednjeevropske kulture bronastodobnih gomil z jedrom v obdonavskih pokrajinah. Iz same bronastodobne stopnje C še ni prepričljivih dokazov, medtem ko se je naselitev na Brinjevi gori razmahnila šele v času kulture žarnih grobišč. V njeni najstarejši, še bronastodobni stopnji D, ki pa je hkrati že začetna stopnja KŽG, se pojavljajo nekatere nove oblike posod, ki predstavljajo zmes bronastodobne tradicije in novih vplivov iz vzhodnih pokrajin. Iz tega časa imamo tudi dvoje skupin bronastih predmetov iz Slovenske Bistrice in soteske Bele pri Poljčanah (tabela). Najdbe so brez točnih najdiščnih podatkov, hrani pa jih NHM Wien. Bivališča na Brinjevi gori iz starejšega obdobja KŽG (Ha A 1—2) dokazujejo tako širjenje stare naselbine, predvsem pa izrazit pritok novega prebivalstva verjetno iz srednjega Podonavja z novim kulturnim zalogajem. Drugače pa je v mlajšem obdobju KŽG (Ha B 1—3), ko računamo prej z notranjim razvojem naselbine kot pa s pritokom novih naseljencev. Poselitveni prostor se je znatno razmahnil po vsem vrhnjem pobočju;

tudi žarni grobovi na južnem pobočju so sočasni (T. 4: 2—21).

Železnodobno poselitev opisuje avtor članka na zanj značilen način, vabljivo in z vso natančnostjo, pri čemer izpostavlja gradišče pri Turiški vasi kot eno prvih višinskih (300 m nad dolino) naselbin na tinjskem Pohorju. Opis je podkrepljen s tlorisom gradišča in hiše (po Schlosserju v MPK 2/3, 1915, 273 ss, sl. 54—55) in z opisom keramičnih odlomkov, odkritih pri poskusnih kopih, ki v celoti kažejo izrazito halštatski značaj.

Več omembe vrednih seliščnih sledov iz tega časa zaenkrat še ni znanih, pa tudi od gomil poznamo samo dve (Velenik, Stražgojnca). Na splošno lahko rečemo, da je znanje o pokopih, bodisi planih ali gomilnih, več kot borno in jim bo potrebno v prihodnje posvetiti večjo pozornost. Podobno velja za izročila o keltski prisotnosti, saj se naselitev še zdaleč ne kaže v pravi luči.

Prav gotovo pa je najpopolnejši zemljevid rimske poselitve pokrajine med Pohorjem in Bočem, saj je viden jasen premik v položaju in pomenu slovenjebistriškega zaledja. To je prav gotovo pogojevala rimska cesta, ki je prav na tem območju, kot že omenjeno, najbolje dokazana z arheološkimi posegi. Vzporedno s tem je tudi kar največ sledov rimskih bivališč ob neposredni okolici ceste. Ob njih so zrasle preprežne postaje pri Čadramu, Spodnjem Grušovju (mansio Ragando), dalje pri Spodnji Novi vasi in drugod proti Pragerskemu in Stražgonjci. V zadnjem času se odkriva villa rustica ali že kar zaselek v sami Slovenski Bistrici, znani so kamniti temelji v Gladomešu in najključne najdbe še od drugod. Pripadajoča grobišča so bodisi v zvezi s samimi naselji ali pa podobno kot nasploh neposredno potrjujejo obstoj še neznanih bivališč v bližini. Ležijo posamič ali v skupini (slednje predvsem okrog Črešnjevca), obenem pa predstavljajo južno mejo razprostranjenosti gomil in pripadajo predvsem domačemu prebivalstvu. Avtor tudi nazorno prikaže arhitekturo grobnic od kamnitih oblog do večjih zidanih grobnic. Seveda pušča, podobno kot drugod, tudi na tem področju odprto možnost novih odkritij.

V nadaljevanju opozarja, da enega najpomembnejših virov za rimsko zgodovino dajejo prav številni marmorni spomeniki, ob katerih se dalje zadržuje in jih z vso pozornostjo vrednoti. Tu je treba opozoriti na edinstven primer skupine rimskih marmornih kamnov na Črešnjevcu, iz katerih je bila v celoti zidana prvotna romanska cerkev. Ob sondiranju cerkvenega tabora l. 1964 so odkrili, da večji del zidov najstarejše ladje sestavljajo marmorne spolije, med katerimi so tudi kosi pepelnic in nagrobnih kamnov. Seveda s tem nakazujejo večji naselbinski center v bližini, posebno, ker so vsem tudi nagrobni kamni.

Bogastvo rimskih marmornih kamnov je narekovalo, da niso obravnavani samo po zvrsteh, temveč predvsem po skupkih na najdiščih. Le tako lahko nazorneje predočijo svojo izpovednost za posamezne kraje. Kot take jih s poglavitnimi podatki in navajanjem napisov predstavlja v posebnem pregledu (str. 83 do 88). Tako napisi na nagrobnikih iz Šmartna na Pohorju govorijo o družbenem položaju posameznih oseb in namigujejo na naselbino tujih priseljencev, ki je nastala izključno zaradi pridobivanja in obdelovanja marmorja. V nasprotju s tem pa se je drugod ohranilo precej imen prebivalcev keltskega porekla in latiniziranih oblik do pristnih italskih, ki pričajo za uveljavitev romanizacije tudi na tem predelu Pohorja.

Cvetočemu razvoju prvih dveh stoletij so po vpadu germanskih plemen v drugi polovici 2. stoletja sledila nemirna obdobja, ki so ponovno pogojevala naseljevanja v varnejšem hribovitem svetu. Znova je zaživela tudi Brinjeva gora (s pripadajočim planim skeletnim grobiščem v Brezju), kjer so se prebivalci zadrževali vse do propada rimskega cesarstva. Žal se ni mogla razviti v poznoantično utrdbo, pač pa je taka postojanka zrasla pri Jurišni vasi na tinjskem Pohorju. Ležala je na 650 m visoki in od današnjih naselij odmaknjeni legi in se je do letošnjega leta jasno odražala na pohorskem obzorju. Kljub temu ji človeška roka ni prizanesla in le piscu se imamo zahvaliti za tloris postojanke, ki ga na tem mestu tudi prinaša.

Preseljevanje ljudstev ni zapustilo vidnih sledov, zelo malo je tudi ostankov iz najzgodnejšega obdobja slovanske naselitve, čeprav so številne raziskave v povojnem obdobju to praznino že precej izpopolnile (Brezje pod Brinjevo goro).

Krajevna in ledinska imena že sama po sebi opozarjajo na starejšo naselitev (Gradišče, Stari grad, Groblje, Belo mesto, Gomilce) in starejša krajevna imena, npr. Devina, Velenik, Tinje (iz staroslo-

vanskega naziva tyn za utrjen kraj). Podobno kot drugod pogostoma opozarjajo na zgodnjo naselitev bistriškega okoliša že prej naseljena območja značilnih zavetniških župnih cerkva (sv. Mihael, sv. Martin, sv. Marjeta, sv. Peter itd.).

Na koncu avtor članka predstavi skupno s tlorisom še tri srednjeveške utrjene postojanke, tako pri Repu nad Tinjem, Stari grad-Presek pri Črešnjevcu in Trnič pri Žabljeku.

Pričujoče delo je sistematičen in vzorno zaokrožen pregled dosedanjih dognanj v privlačni pokrajini med Pohorjem in Bočem. Žal omejen prostor v Zborniku ni dovolil, da bi bil pregled dopolnjen z izčrpnejšimi pripombami, kakršne je pripravil pisec. Tako pa je podan samo oris poglavitnega slovstva, kar pa nikakor ne more nadomestiti dodatnih podrobnosti ki bi bistveno dopolnile razumevanje bralca — delovnega človeka in občana, kateremu je v prvi vrsti Zbornik namenjen.

Mira STRMČNIK-GULIČ

Srečko Brodar, Mitja Brodar, *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev.* SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede ter razred za naravoslovne vede, Dela 24, Ljubljana 1983, 213 strani, 60 slik, 22 tabel in 2 barvni fotografiji med tekstom, povzetek v nemščini.

Pred nami je že dolgo obljubljana in težko pričakovana, nadvse pomembna monografska obdelava Potočke zijalke, prve paleolitske postaje, odkrite na slovenskem ozemlju. Besedilo knjige je vidno razdeljeno med oba avtorja. Izpod peresa Srečka Brodarja so predgovor, poglavje o uvodnih podatkih ter obsežen tekst z naslovom STRATIGRAFIJA, pod katerega je uvrstil tudi poglavje o favni. Drugi, skoraj prav tako obsežni del knjige je delo Mitje Brodarja in nosi naslov KULTURA. Temu sledijo kratka zaključna beseda, seznam dosedanjih objav o Potočki zijalki ter obsežen povzetek v nemščini.

Zaradi velikih razsežnosti konfiguracije jamskih tal, orientacije vhoda, velike nadmorske višine in drugih faktorjev sedimentacija za časa ledene dobe v Potočki zijalki ni bila enotna ne po vsebini ne po debelini plasti. Ugotovljena so bila tri različna sedimentacijska področja: dve pri jamskem vhodu in eno prav v zadnjem delu jame. Tako je prikazana tudi stratigrafija. Nadrobno so opisani vsi izmerjeni profili z vsemi opazovanji (favnistični ostanki, kurišča, arheološke najdbe itd.). Takih opisov je za vhodni del preko trideset, za zaključni del jame, kjer je bilo odlaganje plasti enotnejše, pa le eden. Skoraj tretjino opisanih profilov ilustrirajo risbe in fotografije. Tako izčrpno podana stratigrafija Potočke zijalke je bila primerna za poseben elaborat Stratigrafska obdelava Potočke zijalke na Olševi, je pa, po mojem mnenju, odločno preobsežna za takšno obliko objave, kot je pričujoča. Verjetno se je avtor odločil za tak način le z dokumentarističnega vidika. Dvomim, da bo kdo od bralcev danes, in tudi v bodoče, imel dovolj vztrajnosti in prebral te dolge opise, jih primerjal med seboj in si iz njih ustvaril pregledno podobo o sedimentacijskih, diagenetskih in drugih procesih, ki so dokončno formirali pleistocenske odkladnine v tej veliki jami. Verjetno bi bil dosežen prav isti učinek, ohranjena pa bi bila večja preglednost, če bi bila stratigrafija prikazana v zgoščeni obliki, kakor je v nemškem povzetku, pri čemer naj bi ostalo število ilustracij v tem poglavju enako.

Posebej je obravnavan vodni pesek, ki je spremljevalec vseh spodnjih kulturnih plasti, torej je stratigrafsko dobro lociran. Prav tako je njegova horizontalna razprostranjenost v vhodnem jamskem prostoru, kjer je bil ugotovljen, ostro omejena, kar nazorno kaže poseben tloris (sl. 45). Pesek je alohtonega izvora, kar avtor tudi prepričljivo dokaže, njegovo pojavitev pa pripisuje človekovi dejavnosti. Prinesli naj bi ga aurignacienski lovci iz Dravske doline skupaj s terciarnimi lupinami mehkužcev (določil I. Rakovec). Avtor omenja nekaj podobnih najdb vodnega peska iz nekaterih paleolitskih jamskih najdišč Srednje Evrope. Toda te množine so prav skromne v primerjavi s Potočko zijalko. Zato upravičeno govorimo o aberantnem primeru, ki daje temu najdišču nekoliko odvojeno mesto v družbi evropskih najdišč s podobno kulturno zapuščino. Pripominjamo, da je pisal Brodar že prej izčrpno o tem vodnem pesku (npr. Die enormen Kiesvorkommen in den Kulturschichten der Potočka zijalka; Festschrift für L. Zotz, str. 117—125, Bonn 1960), kar pa, kolikor mi je znano, pri

raziskovalcih ekonomike ledenodobnih ljudstev ni imelo zaželenega odmeva.

Posebno poglavje je posvečeno favni iz pleistocenskih in holocenskih plasti. V uvodnem poglavju na strani 16 je navedeno, da je določil mikrofavno iz t. i. »glodalske plasti« O. Wettstein iz Prirodoslovnega muzeja na Dunaju. Nikjer pa ni omenjeno, kdo je determiniral sesalsko makrofavno, razen moškatnega goveda, ki ga je paleontološko obdelal I. Rakovec v posebni razpravi. Vsa paleontološka vsebina vhodnega jamskega odkopa, razen terciarnih moluskov iz vodnega peska, je pregledno prikazana v obliki razpredelnice. Vse fertilne plasti v ozadju jame so vsebovale le kosti jamskega medveda, razen plasti 2, kjer so bili odkriti skromni kostni ostanki alpskega svizca in polha. Točna analiza, katere in koliko kosti posameznih živalskih vrst je bilo odkritih, ni navedena. Podana je le aproksimativna ocena, ki pove, da zelo prevladuje jamski medved (precej nad tisoč primerkov). Le okoli dvajset osebkov naj bi bilo volkov in alpskih svizcev, vse druge vrste pa so le malo zastopane. Tako okrnjena obdelava paleontološkega gradiva, ki so ga dala večletna izkopavanja, je pač posledica uničenja vse osteološke zbirke po bombnem napadu 15. februarja 1945 v Celju. Še prava sreča, da je bil material vsaj determiniran in da so se ohranili zapiski.

Iz sestava posamezne plasti in njene vsebine, pri čemer je bila upoštevana tudi antrakotomska analiza oglja iz številnih kurišč (izvedla jo je E. Hofmann z univerze na Dunaju), je S. Brodar rekonstruiral klimatske in ekološke razmere, ki so dovoljevale oziroma onemogočale življenje v jami v času mlajšega pleistocena. Uspelo mu je, upoštevajoč vse razpoložljive podatke in faktorje, rekonstruirati klimatske pasove na Olševi za zadnji interglacial, za interstadial, ko je bila jama poseljena, in za višek poledenitve ter temu konfrontirati današnje stanje. To je tudi prikazal z izvirno grafično upodobitvijo (sl. 46), iz katere je jasno razvidno, da je bilo življenje oziroma so bili obiski v jami v času ledene dobe mogoči le v interglacialu in interstadialu.

Kot sintezo vseh predhodnih Brodarjevih izvajanj, navajanj in opisov lahko obravnavamo njegovo zadnje poglavje: Potek sedimentacije in kronološko sklepanje. Tu strnjeno podaja najverjetnejši potek tvorbe plasti od skalnega podora na bazi do krovnega humusa ter vsa dogajanja, vključno človekove obiske, ki se kakorkoli zrcalijo v zajetnih in pestrih sedimentih Potočke zijalke. Kot končni smoter nadrobne obdelave obsežnega dokumentarnega gradiva je kronološka interpretacija celotne serije plasti. Podana in utemeljena je v zgoščenem besedilu, ki ga vizualno ponazarja manjša razpredelnica. S. Brodar sicer predvideva dve možni kronološki varianti, daje pa prednost prvi (varianta A), po kateri naj bi bila glavna poselitvena faza v Potočki zijalki za časa W I/II interstadiala.

Res je, da pri branju prvega dela monografije o Potočki zijalki pogrešamo modernih laboratorijskih raziskovalnih metod. Te s svojimi kvantitativnimi analizami in statističnimi obdelavami podatkov v veliki meri koristneje in eksaktneje izrabijo izpovedno moč vseh podatkov, ki jih je mogoče zbrati na terenu. Toda tokrat moramo upoštevati naslednja dejstva. Prvič, minilo je že skoraj pol stoletja, odkar so se zaključila terenska dela v jami. Brodarjev takratni način kopanja je povsem ustrezal tedanjim normam. To so potrdili strokovnjaki, npr. J. Bayer in L. Zotz, ki sta tedaj obiskala Potočko zijalko. Drugič, večina danes uporabljanih metod je bila razvita šele po drugi vojni in bi jih bilo mogoče koristno uporabiti tudi pri obdelavi gradiva iz Potočke zijalke, če ne bi bilo to uničeno ob bombardiranju leta 1945.

Pri vsej pazljivosti pisanja pa se je vrinila S. Brodarju neljuba napaka, ki se ponovi tudi v nemškem povzetku. Že iz samega konteksta četrtega odstavka na strani 95 je razvidno, da ne gre za würmski »glacial I, II in III«, temveč za »stadial«, kar potrjuje tudi zadnji stavek, kjer je govora o würmskem interstadialu I/II.

Kot je bilo že uvodoma rečeno, je drugi del monografije z naslovom KULTURA napisal Mitja Brodar. V nasprotju s S. Brodarjem, ki je svoja poglavja napisal le na podlagi zapiskov, ohranjenih načrtov in fotodokumentacije, je imel Mitja na razpolago vse arheološko paleolitsko gradivo (kamene artefakte, koščena orodja, preluknjane kosti itd.), razen nekaj izginulih predmetov, od katerih pa so se ohranili fotografski posnetki.

Najprej predstavi avtor dokaj zamotano »inventuro« vsega paleolitskega gradiva, upoštevajoč njegovo vertikalno (po plasteh) in horizontalno (vhodni in za-

ključni del jame) razporeditev. Pri tem je pomembna osnovna ugotovitev, da sta v ozadju jame le dve plasti kulturno fertilni in vsebujeta le koščene artefakte (80 kosov), medtem ko so v vhodnem delu fertilne kar štiri plasti in je vsebovala glavna kulturna plast 7 tudi kamena orodja in odbitke. Kljub več poskusom ugotoviti točno časovno ekvivalentne plasti pri vhodu z onimi v ozadju, to ni uspelo in je spričo tega dejstva avtor moral obravnavati vse najdbe kot enotno kulturno ostalino. Ta odločitev pa ni preprečila, da ne bi tekstu dodal sedmih parcialnih jamskih tlorisov (sl. 47 do 53) z vrisanimi najdbami in kurišči, kar bralcu močno olajša predstavo o vsakokratni poselitvi tega velikega jamskega prostora.

Pri nadrobni obdelavi kulturnega inventarja je najprej na vrsti kamena industrija. Dokaj pozornosti posveti njeni petrografski sestavi, ki jo prikaže v razpredelnici. Kar 80 % je raznih sileksov, med katerimi prevladuje lidit, drugo je slabši kvarcitni material. Vse to kameninsko gradivo je baje mogoče najti, in to ne prav daleč, severno od Olševe, v Dravski dolini, prav tam, od koder izvira vodni pesek. To sovpadanje podkrepljuje naziranje M. Brodarja, ki je bilo napisano na drugem mestu, da so prihajali olševski ledenodobni lovci iz severne, dravske smeri.

Pri 305 kamenih predmetih je avtorju uspelo izločiti 80 artefaktov. Tipološko razlikuje naslednje: jedra, kline, ročno konico, strgala, praskala, praskalo-vbadalo, vbadala, zajede, pecljata orodja in prečno retušo. Ves inventar je kljub nekaj srednjepaleolitskim orodnim tipom, odločno mlajšepaleolitskega videza. Ker se avtor verjetno namenoma ni hotel vezati na kakršnokoli »tipološko listo«, npr. D. Sonneville-Bordes in J. Perrot-ja za kamena orodja mlajšega paleolitika, ki je pri nas v uporabi že vrsto let, je prišlo do nekaterih diferenc, kar se tiče klasifikacije določenih orodnih tipov. Tako ne razlikuje ogelnih in kotnih vbadal. Nadalje npr. uvršča v posebno kategorijo prečne retuše, ki so po omenjeni tipološki listi le sestavni, karakteristični znak določenega orodnega tipa. Artefakt 523 na T. 3 obravnava dvakrat. Prvič kot kombinacijo praskala z vbadalom, drugič pa kot primer prečne retuše. Po tipološki listi bi orodje opredelili kot kombinacijo praskala in vbadala ob ravni prečni retuši. Podobno velja za dvojno vbadalo 703, T. 5. Prav tako ne bi bilo treba dvakrat obravnavati kline s poševno prečno retušo 417, T. 2, če bi uporabljal omenjeno francosko tipološko listo. Orodja s pecljem (554, 540, T. 5 in pogojno 544, T. 3) bi po pri nas uveljavljeni rabi poimenovali izrobljena orodja (pièce à cran — tip 57). Kljub odklonilnemu stališču avtorja do »tipoloških list« pa bi bilo le zanimivo in nazorno sestaviti tako listo. Iz nje bi bilo mogoče razbrati, da so bili v Potočki zijalki najdeni predvsem tisti kameni orodni tipi, ki so značilni za aurignacien.

Brez dvoma je, da veljata od odkritja mlajšepaleolitske kulturne zapuščine v Potočki zijalki pa vse do danes največja pozornost in zanimanje koščenemu orodnemu inventarju, ker je prav ta ponesel s svojo enkratno številčnostjo, dovršeno izoblikovanostjo, dokajšnjo uniformnostjo, nadmorsko višino najdišča itd. sloves olševskega paleolitika v znanstveni svet. Tega dejstva se je avtor dobro zavedal in je predstavitvi tega inventarja, s katerim se je javnost soočila v celoti tokrat prvič po tolikih letih, posvetil vso skrb in pozornost. Najprej je vse koščene artefakte razdelil v dve skupini: koščene konice in drugi koščeni predmeti. Surovine za izdelavo teh predmetov je bilo dovolj, kot meni avtor, ker predvideva, da so bili vsi razen enega primerka narejeni iz kompaktnih kosti jamskega medveda. Tudi verjetni tehnologiji izdelave konic nameni nekaj misli, ki so kar sprejemljive. Ločeno od ostalih konic obravnava edini primerek s precepljeno bazo, ki je bil odkrit v vhodnem jamskem delu v 5. plasti. Zaradi majhnih dimenzij in precepljene baze bi ta konica lahko služila kot ost puščice, a glede na pomanjkanje drugih dokazov o uporabi loka je po mnenju M. Brodarja uporabnost le-te še vedno neznana.

V nadaljnjem izvajanju ugotavlja, da je koščenih konic s celo bazo v Potočki zijalki dovolj za statistično obdelavo. Ni mu pa uspelo kljub številnim poskusom izbrati tistih znakov, ki bi pokazali, ali gre tu za več tipov koščenih konic in kateri naj bi to bili. Zato se je odločil in podal le pregled dimenzij in nekaterih razmerij ter nadrobno analiziral njihovo številčnost v vhodnem in zaključnem delu jame. Te podatke je nazorno zbral in prikazal v 6 razpredelnicah. Razpredelnice dopolnjujejo natančni morfološki opisi posameznih delov konic, kot so bazalni deli, srednji deli in terminalni deli.

Končno resignirano ugotovi: »Zato se moramo zadovoljiti z ugotovitvijo, da nastopa v Potočki zijalki en sam tip koščene konice, ki v podrobnostih precej variira.« Poda celo dimenzije idealne oblike koščene konice, ki jih je dobil po izračunu, ter predlaga, da bi jo zaradi bogatega najdišča poimenovali tip Potočke zijalke ali olševski tip.

Če je statistična metoda za sedaj odpovedala pri ugotavljanju različnih tipov koščenih konic, pa avtor z opisovanjem raznih nemerljivih površinskih znakov na konicah pride do osupljivih ugotovitev. Po površinski obdelavi bazalnih delov, sploščenosti oziroma vretenastosti ipd. ugotovi, da je bila vsaj polovica vseh konic nasajena, oziroma se je nasajena uporabljala. Torej le obstajata vsaj dva tipa konic: take, ki so se uporabljale nasajene, in take, ki so se uporabljale z golo roko. Med nasajenimi razlikuje tudi dva tipa: bolj debelo vretenaste naj bi bile vsajene v votlino cevaste kosti, medtem ko naj bi bile s sploščeno bazo vtaknjene v razcep daljše palice, s še bolj sploščeno bazo pa prislonjene k prirezanemu koncu lesene palice in privezane ali kako drugače pritrjene. To naj bi bila kopja ali sulice s koščeno konico (Geschoßspitzen, kakor jih nekateri imenujejo). Razumljivo je, da se vse olševske konice niso dale definitivno opredeliti v zgoraj naštete vrste uporabe oziroma nasaditve bodisi zaradi fragmentiranosti bodisi zaradi neizrazitosti sledov nasaditve ipd. S temi, prav zanimivimi trditvami, avtor sam ovrže lastno trditev o enem samem tipu olševske koščene konice in odreče vsesplošno uporabnost statistični metodi.

Med druge koščene predmete, ki so prav redki v primerjavi s številom koščenih konic, prišteva dve šili, cevast, umetno obdelan predmet, tako imenovano iglo, za katerega dá prav dobro razlago o njegovi uporabi. V to skupino sodi tudi koščeni držaj, v katerem je še tičal odlomek koščene konice. Žal je bil tudi ta neizpodbitni dokaz o uporabi nasajenih konic uničen pri bombardiranju leta 1945.

Blizu ene tretjine koščenih konic je opremljenih s periodično se ponavljajočimi skupinami krajših vrezov, ki so večji del razporejeni na lateralnih robovih in le redko na ploskvi konice. Vrezi so razmeščeni izključno na terminalnih in srednjih delih konic. Avtorju je uspelo razločevati tri glavne načine vrezovanja (tip a, b, c), ki jih tudi detajlno opiše. Poleg vrezov na robovih imamo na treh konicah bolj ali manj sklenjene zavojnice, ki se ovijajo okoli konic. Kaj pomenijo ti vrezi, s kakim namenom so bili narejeni, ne izvemo ničesar. Kljub temu da je mogoče najti v literaturi različna tolmačenja, jih avtor najbrž ne smatra za dovolj prepričljiva, da bi jih vsaj omenil, kaj šele, da bi se opredelil za katero. Celo A. Leroi-Gourhanovo tolmačenje, da predstavljajo ti vrezi začetek paleolitske upodabljajoče umetnosti, tako imenovano predfiguralno periodo, prezre. Ali je ta prva manifestacija umetniškega izraza, ki je tudi edina do sedaj pri nas, res tako nepomembna?

V okvir obravnave kostnega gradiva je iz nerazumljivih razlogov vrinjeno krajše poglavje o drobirju paleozojskih kamenin, saj temu sledi še razpravljanje o luknjah v kosteh in o protolitski kostni industriji. Paleozojske kamenine, predvsem temni skrilavci, zrnati kremen in peščenjaki, izvirajo iz paleozojskih sedimentov, ki tvorijo osnovo dachsteinskemu apnencu Olševe. Najdeni so bili na vsej odkopni površini in skoraj v vseh plasteh. Brodar meni, da so jih v jamo zanesli ledenodobni lovci, ne najde pa razlage, v kake namene. Ker se pojavljajo tudi v kulturno sterilnih plasteh, ni nujno, da bi bili v zvezi s človekovo dejavnostjo.

Ena od značilnosti Potočke zijalke so luknje v kosteh, večinoma na medvedjih. M. Brodar ugotavlja, da so naravnega in intencionalnega nastanka. Te druge so nameščene na enakih kosteh in na enakih mestih, so pravilno izoblikovane, okrogle in imajo večinoma oglajene robove, kar naj bi dokazovalo njihovo intencionalnost. Le v dveh primerih poda verjetno razlago njihovega namena. Čeljustnica z luknjo na kronskem odrastku naj bi bila obešena kot lovska trofeja ali totem (medvedji kult?). Kot piščal pa naj bi rabila mandibula s tremi luknjami na lingvalni strani nad živčnim kanalom. Pričakovali bi, da bi prikazanih nekaj primerjav z naših in drugih najdišč in podano mnenje drugih raziskovalcev! Umestno se nam zdi tudi na tem mestu omeniti edino perforirano koščeno konico (75, T. 12), ki najprepričljiveje dokazuje, da so olševski lovci res obvladali tehniko vrtanja tudi debelih kompaktnih kosti!

Protolitske kostne industrije je bilo zbrane v Potočki zijalki precej, igrala pa

je zaradi bogatih arheoloških najdb vedno le podrejeno vlogo in je dandanes, kakor pravilno ugotavlja avtor, brez pomena. Lovu na jamskega medveda je odmerjeno le malo prostora. Ker se že dolgo vodi živa diskusija, ali je ledenodobni lovec sploh lovil jamskega medveda, ugotavlja Brodar, da je v najdišču več znakov, ki govore za, kot proti. Na več mestih v jami je bilo opaziti nakopičenje določenih kosti jamskega medveda, npr. lobanj, toda po mnenju pisca ni trdnih dokazov o obstoju medvedjega kulta.

Velikost Potočke zijalke in njena izjemna konfiguracija tal sta navedli M. Brodarja, da je z nadrobno analizo razporeditve kurišč in kulturnih najdb uspel razlikovati najmanj dva glavna bivalna prostora v tej obsežni jami. Zaradi kurišč, kamenih orodij in večine poškodovanih koščenih konic sklepa, da se je življenje odvijalo v glavnem v zahodnem delu vhodnega jamskega prostora, najintenzivneje za časa nastajanja plasti 7. Zaključni jamski prostor, ki je bil sicer v temi, a je bil v hladnih letnih časih najtoplejši, pa naj bi bili uporabljali za prenočišče. Tu najdene, predvsem cele koščene konice, ki so morale biti visoko cenjene, so prinašali s seboj in jih nekatere tudi v temi izgubili. Ta razlaga je dokaj izvirna in celo verjetna. Primer kaže, kako veliko izpovedno moč imajo lahko na videz še tako brezpomembni pojavi, če se jih temeljito prouči in rezultate ustrezno interpretira.

Poleg predhodnih poglavij, kjer so zbrani in podani vsi pri izkopavanjih pridobljeni podatki, paleontološko in kulturno gradivo, ni nič manj pomembno zaključno poglavje, ki obravnava kulturno vrednotenje. Tu sta prikazana nekdanja vloga in pomen Potočke zijalke ob njenem odkritju, preko vseh težav z njeno kronološko uvrstitvijo do najnovejših avtorjevih spoznanj, interpretacij in predlogov. Po uveljavitvi Soerglove in Milankovićeve popolne razčlenitve pleistocena je izgubila že tako majava Bayerjeva biglacialna teorija vsak pomen in z njo tudi t. i. aurignacienski presledek. Prav tako so z novimi odkritji in spoznanji splahneli vsi Bayerjevi argumenti, ki so združevali nekaj srednjeevropskih paleolitskih postaj s podobno vsebino, kot je bila odkrita v Potočki zijalki, v olševien. Z odkritajem aurignaciena v Mokriški jami, naši drugi visokoalpski paleolitski postaji, je olševienski problem po zaslugi M. Brodarja ponovno oživel. Utrdila se je kronološka pozicija olševskega paleolitika v würmski interstadial W I/II, za katerega predlaga M. Brodar celo novo poimenovanje: interstadial Potočke zijalke, za kar pa le manjka nekaj osnovnih kronostratigrafskih utemeljitev. Kljub nevzdržnosti Bayerjevih argumentov o obstoju olševiena ni za njegovo ukinitev, toda z novo argumentacijo: z olševienom naj bi označevali ves srednjeevropski aurgnacien, ki se od klasičnega francoskega deloma razlikuje že po kulturni zapuščini in po kronološki poziciji. Pomembna je tudi njegova trditev, da je neumestna, vsaj za sedaj, delitev srednjeevropskega aurignaciena (olševiena) v starejšo stopnjo s koščenimi konicami s precepljeno in mlajšo stopnjo s konicami s solidno bazo, ker te mnogokrat nastopajo skupno. Prav tako tehtna so njegova razmišljanja o kronoloških odnosih med olševienom in švicarskimi visokoalpskimi paleolitskimi postajami, ki naj bi sodile v začetno fazo interstadiala Potočke zijalke (W I/II). Resno se loti odnosa olševien : szeletien, kar ga privede do nekoliko aberantnih naziranj o klasifikatorski vrednosti listastih konic. Prednost daje namreč koščenim konicam s solidno bazo, za katere ponovno predlaga, naj bi jih poimenovali olševske konice namesto mladečke. Menimo, da kljub zadostni podprtosti njegovi predlogi ne bodo osvojeni brez pomislekov že iz odpora do poplave sličnih novotarij v paleolitski in pleistocenski geološki literaturi, predvsem pa zaradi dokajšnje zakasnitve.

Običaj je, da je ob koncu tako pomembnega dela, kot je pričujoče, priobčen seznam vse literature, ki se kakorkoli tiče obravnavane vsebine. M. Brodar pa se je odločil za povsem svojstven način. Njegov seznam obsega izključno le tista dela (le petih avtorjev), ki vsebujejo le konkretne, nove podatke o Potočki zijalki. Le v poglavju Kulturno vrednotenje navaja uporabljeno literaturo pod črto in le toliko, kolikor je obvezno argumentirati razna mnenja in stališča drugih raziskovalcev ter podati vire citiranih podatkov. Z opustitvijo navajanja dokai obsežne literature. zbrane v dolgih desetletjih, ki kakorkoli omenja Potočko zijalko in olševien, bistveno zbledi dokajšen odmev in pomen, ki ga je imelo to epohalno odkritje do izida te monografije.

Obsežen povzetek (40 strani petita), ki ga je odlično prevedla v nemščino Adela Žgur, je razen uvodnih poglavij in poglavja o stratigrafiji neskrčen prevod slovenskega besedila, s čimer je bil v glavnem dosežen namen piscev dati monografijo v roke kar največjemu krogu bralcev. Škoda, da povzetek ni napisan še v kakem drugem svetovnem jeziku, npr. v angleščini, kar bi odmevnost monografije bistveno povečalo!

Knjiga je bogato ilustrirana, kar je osnovni pogoj za razumevanje besedila. Najštevilnejše so slike, 60 po številu. Skoraj polovica so risbe profilov in tlorisov in drugih grafičnih ponazoritev. Domala vse so verno in v ustrezni pomanjšavi prevzete iz elaborata S. Brodarja o stratigrafiji Potočke zijalke iz l. 1964. Na sliki 5 je prikazana vsa jama v tlorisu, ki ga dopolnjujejo trije prečni in en podolžni profil. Risbe teh profilov so nekoliko grafično netočne, ker je strop narisan na enak način kot jamsko dno, kar ne ustreza dejanskemu stanju, kajti skalno jamsko dno z odkopom ni bilo nikoli doseženo. Fotografije, ki naj dopolnjujejo shematične grafične upodobitve plasti v profilih, bi pridobile nazornost, če bi bile plasti označene vsaj z ustreznimi številkami, če ni bilo mogoče označiti mej med njimi. Ilustracije paleolitske kulturne zapuščine, to je kamenih artefaktov in koščenih konic, ki jih je skrbno narisala Dragica Knific-Lunder, so reproducirane na 22 tablah v naravni velikosti, kar je optimalno za verno predstavo o teh predmetih. Medtem ko so od kamenih orodij upodobljeni najbolj karakteristični primerki (T. 1 — 5), so koščene konice prikazane v celotnem številu (T. 6 — 22), tudi tiste, ki so izginile celjske zbirke med drugo vojno. Rekonstruirane so bile na podlagi ohranjenih fotografij. Dve barvni fotografiji izbranih koščenih konic dajeta šele pravo predstavo o teh izrednih najdbah in dobro dopolnjujeta njihove risbe. Tudi fotografije preluknjanih spodnjih čeljustnic jamskega medveda ne manjkajo. Tako bogat in ustrezno izbran ilustrativni del knjige, ki je prvič v celoti predstavljen javnosti, že sam dovolj zgovorno poudarja vrednost in pomen prvega odkritja S. Brodarja, ki pa bi bil neprimerno večji, ko bi bil zagledal luč sveta nekaj desetletij prej.

Franc OSOLE

Dragoslav Srejović in **Ljubinka Babović**, *Umetnost Lepenskog Vira*, Jugoslavija, Narodni muzej Beograd, Beograd 1983, 208 str.

Odkritje Lepenskega Vira, prazgodovinskega najdišča v Djerdapski ožini, strokovna razlaga o njem in različne oblike prezentacije imajo, če ne pretirano dolgo, pa nedvomno razgibano in celo razburljivo zgodovino. Veliko zanimanje naše in svetovne javnosti, strokovne in laične, so sprožili kulturni pomen, visoka umetniška kakovost in izvirnost materialne kulture tega arheološkega odkritja. Zato ni nič nenavadnega, da so se številni strokovnjaki skušali z zapleteno problematiko Lepenskega Vira in plod takšnih prizadevanj je vrsta razprav, ocen, katalogov in monografija. Knjiga Umetnost Lepenskega Vira avtorjev Dragana Srejovića in Ljubinke Babović, izšla je leta 1984, je koristna obogatitev teh naporov. Njen namen je ustreči dvema smotroma: najširši javnosti prikazati razvoj in obseg umetniške ustvarjalnosti in njenih dosežkov v podonavski kulturi kamene dobe, v kateri ima po kakovosti Lepenski Vir vodilno mesto, strokovnemu bralcu pa predstaviti novo stališče avtorjev, predvsem Srejovića, ki je najdišče odkril, vodil raziskave in sodi med najpomembnejše interprete omenjene materialne kulture.

Knjiga, ki je pred nami, je sestavljena iz dveh celot. V prvi, napisal jo je Dragan Srejović, je teoretska razlaga te podonavske kulture, utemeljena z najdbami iz srednjega Podonavja v vsej Djerdapski ožini. Iskanje zakonitosti nastanka, razvoja in zatona njene umetnosti je podprto tudi s pomočjo dokaznega gradiva iz drugih kultur oziroma umetnostnih dosežkov.

Že v uvodu je Srejović opozoril na vodilno umetniško vrednost, ki je vsebujejo arhitektura, kiparstvo in slikarstvo Lepenskega Vira v primerjavi s sočasnimi kulturami. Ker paleolitsko in delno mezolitsko obdobje ni pustilo posebno vidnih sledov na tem področju, seveda v primerjavi z uglednimi kulturami drugod, se je v preteklosti uveljavilo prepričanje, da je bil Bližnji vzhod zibelka civilizacije, v Podonavje pa so kulturni tokovi prišli iz egejskega bazena in Anatolije. Vsaka misel o kulturni samoniklosti je bila načelno odvržena.

Raziskave v Djerdapski ožini med 1965. in 1971. so zanikale takšna stališča in

predsodke. Sedaj, po večletnem proučevanju, je gotovo, meni Srejovič, da je Lepenski Vir mesto in jedro močno razčlenjene umetnosti in kulture, ki geografsko gledano sega globoko v srednje Podonavje. To je tudi prostor, ki ga znanost mora upoštevati pri oblikovanju rekonstrukcije kulture Lepenskega Vira. Danes se z gotovostjo ve, da je Djerdap sicer njeno matično področje, ne pa tudi edino. Med dvanajstimi najdišči jih je namreč sedem v ožini, druga pa so v ravninskem prostoru. Prav ta del Panonije je nekakšna naravna vez med zahodno in vzhodno Evropo, z donavskimi pritoki pa je očitno povezan tudi z mediteranskimi in severnimi področji. Gorske verige Alp in Karpatov delijo ves rečni tok na zahodni — alpski, srednji — panonski in vzhodni — pontski del. Zato je treba srednje Podonavje obravnavati kot geografsko in kulturno celoto.

Kljub določenim težavam pri raziskovalnem delu, ker vse ugotovitve temeljijo na ostankih materialne kulture in je zato ostal dober del umetnostnih in drugih dejavnosti neznan, zagotavlja visoka kakovost ohranjenega, da gre za umetnost z dolgo tradicijo in vsemi razvojnimi stopnjami, ki narekujejo ustrezno samostojno obliko proučevanja.

V srednjem Podonavju, za katerega se zanesljivo ve, da je bilo naseljeno od 350 000. ali 250 000. leta p. n. št. dalje, se je likovna ustvarjalnost pojavila šele enajst tisoč let p. n. št. Čeprav je ugotovljeno, mogoče zaradi premajhne raziskanosti, da je bila v paleolitiku naseljenost tega področja občasno prekinjena, pa je v časovno velikem razponu med samim začetkom oblikovanja orodja, prvimi skromnimi gravurami in viškom umetnostnih dosežkov Lepenskega Vira ostal kulturni razvoj povezan. V knjigi je Srejović večkrat dokazoval omenjeno kontinuiteto s stalno prisotnostjo oblega rečnega kamna v ostankih materialne kulture. Zanj ima poseben pomen, saj je dokaz ne le spretnosti rok, temveč tudi razuma, je ločitev tehnične od likovne misli in pomeni razliko med človekovim delom in igro.

Nasprotno dvomom nekaterih znanstvenikov o resničnih umetnostnih začetkih je Srejović prepričan, da je vsak človek, ki spreminja snovi v nove oblike in jih trajno vključuje v svoje življenjsko okolje, v določenem pomenu umetnik ne glede na to, ali sodi med paleoantrope ali med homo sapiensa. S počasno akumulacijo sil, ki so ga pripravile k preoblikovanju snovi iz narave, so se s pomočjo pridobljenih idej, znanj in izkušenj ločile in osamosvojile različne dejavnosti. Zaradi posebnih pogojev, značilnih za prazgodovino, je ta proces trajal dolga tisočletja. Prvi obdelan kamen iz Vertesczöllosa, prva gravura iz Erda in prvi kip iz Lepenskega Vira so po Srejoviću dokazi za takšno stališče. Medtem ko so za starejši paleolitik značilni začetni napori, prihaja v mlajšem do prve delitve v dve kulturi: prva, napredna in manj življenjska, je nastala z združitvijo tradicionalnih z novodošlimi oblikami iz srednje Evrope, druga, konservativna, a hkrati bolj obstojna, pa je nadaljevala dosežke lokalne kulture srednjega paleolitika in je bila usmerjena predvsem v svet oblega rečnega kamna. Delitev so povzročili premiki prebivalstva. Novosti so bile najbolj izrazite v severnem delu srednjega Podonavja, obdelovali so se novi materiali, medtem ko je ostal jugovzhodni del Djerdapa, Transilvanija, navezan na tradicionalno kulturo in obli rečni kamen in zato osamljen.

Skoraj povsem gotovo jo je v določeni meri prekinila neznana arhajska kultura, ki je prišla iz Srednje Evrope. Kasneje, v poznem Würmu III, je Djerdap (Steua Climente) doživel prodor nove kulture, tokrat iz južnega in jugozahodnega dela Balkanskega polotoka. Zdi se, da je po njem prišel v stik s kulturo iz poznega magdalenienskega obdobja. Posledice takšnega sodelovanja in stikov se kažejo v novih oblikah orodja in orožja iz kamna, kosti in roga. Posamezni predmeti so nastali kot posledica umetniškega ustvarjanja in bili so okrašeni z gravurami, kar dokazuje najdišče Cuina Turcului iz 10 650. in 10 100. leta pr. n. št. Tako se neha obdobje kulturne izoliranosti osrednjega Podonavja. Odkritje namreč priča o bogati likovni dejavnosti; s pomočjo vrezane risbe, kiparskih postopkov in preprostih poizkusov slikarstva, o katerem pričajo sledi rdeče barve in grafita na posameznih kamnih, so bili oblikovani večpomenski simboli, značilni za ves evropski prostor, ki so jih narekovali različni rituali, posvečeni letnim časom, posameznim dnevom itd.

V devetem tisočletju pr. n. št. so nastale v Evropi občutne spremembe podnebja, končalo se je obsežno in pomembno obdobje človekove ustvarjalnosti in nastale so nove življenjske razmere. Iz močvir-

skih in nezdravih ravninskih predelov se je prebivalstvo umikalo v klimatsko ugodnejšo Djerdapsko ožino, kjer se je začel nov kulturni podvig, členjen po Srejoviću v tri razvojne stopnje: prva od 7000. do 6500. leta pr. n. št. je pomenila rojstvo Lepenskega Vira, druga od 6500. do 6000. leta pr. n, št. vzpon in tretja od 6000. do 5500. leta pr. n. št. višek in zaton.

Seveda se je začela nekakšna predigra veliko prej, 8300 let pr. n. št. Povezava med poznim glacialom in zgodnjim holocenom je dokazana z analizo materialne kulture, najdene v že omenjeni Cuini Turcului. Med prvo starejšo in drugo mlajšo plastjo so razlike, ki potrjujejo pripadnost prve paleolitskemu obdobju in druge mezolitskemu. Ta kaže skupne likovne značilnosti z najdišči na Apeninskem polotoku, v Anatoliji in v severni Mezopotamiji. Hkrati pa je bila v tem obdobju razširjena posebna oblika likovnega ustvarjanja: barvanje z okrom rečnih kamnov jajčaste oblike, ki so segali zunaj Djerdapa tja do Pirinejev, Ligurije in Kalabrije. Prav ti kamni so pomenili uvod v umetnost Lepenskega Vira. Njeno prebujenje, začelo se je 7000 let pr. n. št., so sprožile izolacija, sprememba klime in demografska eksplozija. Naseljevanje na nizkih terasah ob Donavi je pomenilo usodno spremembo v načinu življenja lokalne skupnosti in ji omogočilo, da se loti novih dejavnosti. Lepenski Vir, po katerem je dobila vsa kulturna dediščina Djerdapske ožine iz mezolitskega obdobja svoje ime, je sicer dokaz največjih ustvarjalnih zmogljivosti in umetnostnih dosežkov, nikakor pa se samo z njegovo rekonstrukcijo ne more reproducirati predvsem arhitekturnega razvoja omenjene kulture v celoti, kljub temu da ima sedem naselbinskih obdobij: Proto Lepenski Vir Lepenski Vir I a-e in Lepenski Vir II, ki so dokazana s 136 stanovanjskimi in sakralnimi objekti. Časovni in vrednostni mozaik kulture Lepenskega Vira se po mnenju arheologov začenja in dopolnjuje z najdiščem Vlasac. S pomočjo obeh je avtor knjige ugotovil za arhitekturo naslednje.

Ljudje so bili prisiljeni v to dejavnost zato, da so se izognili življenju pod vedrim nebom. Zato so kot »arhitekti« ob spominu na bivanje v jamah, običajna oblika teh prostorov je bila polkrogla, naselja na terasah so načrtovali kot mogočne podzemske kupole. Posamezna stavba ni imela pravokotnih oblik in ne navpičnih sten, streha je neposredno temeljila na tlakovanih tleh in predstavljala šotorasto tvorbo. Sorodnost z jamami dokazuje tudi osnovna usmerjenost naselja in stavb proti reki in svetlobi, ki je bila dosežena s pomočjo radialne razporeditve komunikacij. Pri tem ne gre za golo oponašanje prejšnjih bivališč, temveč za organiziranje funkcionalnega in smotrnejšega življenjskega prostora.

Geometrijsko oblikovane hiše nimajo primere v nobeni prazgodovinski kulturi. Z ambientom, jih razen usmerjenosti in strme strehe ne veže nič. V njem predstavljalo nove forme, nova telesa, ki se s pomočjo svojih dimenzij, proporcev in vsebine vključujejo v neki drugačen, samostojen svet z novo vsebino. Dokaz matematične dorečenosti so oblike posameznih stvab, ki so ves čas ostale nespremenjene. Pri oblikovanju notranjosti stavbe se je arhitekt oprl na anatomske značilnosti človeka, ležečega v posebni legi, kot to kaže grob, najden na Lepenskem Viru v plasti I a. Umetno oblikovanje prostora in simbolični pomen, ki ga je imel, sta bila do te mere izpovedna in pomembna v celotnem ustvarjalnem procesu, da so bila druga likovna področja v prvem obdobju obravnavane kulture manj izrazita. Tako so bili posamezni predmeti (z najdišč Vlasac 1 a, Ikoane I, Lepenski Vir 1 a) izdelani iz kosti, roga ali kamna, okrašeni z vrezanimi ornamenti in pobarvani z rdečo oziroma oker barvo. Zaobljen rečni kamen je dobil številne pomene: magičnega, arhitekturnega in tudi kulturnega; postal je nosilec posameznih vsebin.

Z nadaljnjim razvojem, predvsem z delitvijo dela, je prišlo do razslojevanja v okviru djerdapske družbe. Porast prebivalstva je povzročil večjo utesnjenost na terasah ob Donavi. Oba vzroka sta narekovala občutne spremembe v načinu življenja in začela novo obdobje v kulturi Lepenskega Vira.

S preseljevanjem v občasna nova naselja se je zmanjšala zgoščenost v starem in povečala površina, namenjena lovu in vedno bolj tudi obdelovanju zemlje. Zahvaljujoč temu se je pridobil prostor za verske obrede. Zato je lahko v skladu z religijo povsem drugače zaživela tudi kultura, predvsem arhitektura in kiparstvo. Nastali sta dve obliki naselij:

— prva (Vlasac II in III, Ikoana II in Kladovska skela) s preprostejšo, skromnejšo arhitekturo in

— druga (Lepenski Vir 1 b-e, Lepenski Vir II, Hajdučka vodenica in Padina) s sakralnimi objekti.

Arhitektura se je v tem obdobju razlikovala od stare le po izjemno kakovostno narejenih stavbah s svetiščem. Razmerja, v katerih so bile grajene, so precizna in točno je bila določena velikost bivalnega in kultnega prostora. Ognjišče je bilo v osi obkroženo z velikimi kamnitimi ploščami, imelo je obliko nekakšne mize, ki je tvorila mejo svetišča, v katerem so bili razporejeni kultni predmeti. Vse, kar je bilo v tem delu stavbe, je bilo zlito s trdno snovjo iz rumenega apnenca, s katero so tlakovali tla. Razporeditev skulpture, žrtvenika, ognjišča in kamnitega praga se je ujemala s stiliziranim človeškim likom. Avtor je prepričan, da je bilo združevanje profanega in sakralnega v skupen prostor tudi za prebivalstvo poznega obdobja Lepenskega Vira tako pomembno, da takšne ureditve niso spreminjali, le velikost prostora ali celotne stavbe se je zmanjšala. Novost so pomenili rdeči kamniti trikotniki. Njihovo število ni bilo povsod enako.

Delitev prostora na dve celoti ni samo oznaka njegovih dveh namembnosti, temveč tudi dokaz razmerja med prakso in teorijo, med vsakdanjim življenjem, delom in kulturno komponento. Vse, kar je za rekonstrukcijo, za ponazoritev duhovne dejavnosti Lepenskega Vira potrebno, je vsebovala že stavba iz prvega obdobja. Drugo je spoštovalo in nadalje uporabljalo tako zasnovan načrt hiše in sistem njenega vključevanja v samo aglomeracijo. Dobilo pa je še dopolnilo. Prvič se je na Lepenskem Viru pojavila kiparska umetnost, mogočni kamniti liki, izdelani v ovalnem volumnu rečnih kamnov iz grobo zrnatega apnenca.

Najstarejši kipi so oblikovani naturalistično z jasno izraženo glavo in le nakazanim telesom. Srejović meni, da ta skulptura, ki kronološko sodi v plast Lepenski Vir 1 b, ni posnemala oblike, videne v naravi, temveč se je s pomočjo vsebinskih vrednot, skritih v notranjosti kamnite gmote, pretvarjala v sveto podobo. Hkrati s kamnito plastiko so v tem obdobju nastale ornamentalne kompozicije, vrezane v zaobljeno kamnito površino, sestavljene pretežno iz valovnice, ki si je širila in ustvarjala zapleten sistem.

Kiparski dosežki Lepenskega Vira 1 c sodijo po mnenju Srejovića v sam kakovostni vrh likovne ustvarjalnosti te kulture. Izognili so se grobim prijemom naturalističnega sloga. Novo razširjeno motiviko so predstavljali poenostavljeni liki, prikazani razen rib samo kot človeške in živalske glave. Ornament se je širil tudi na figuralno skulpturo. Tista z dekorativnim pomenom je dobila pestrejši videz, saj so se valovnici pridružili koncentrični krogi, začetki spirale, osmice in preplet. Namesto po celem kamnu je bila dekoracija zgoščena le ob poudarjeni površini kamna. Občutno skromnejša, le površinsko obdelana je bila figuralna plastika iz obdobja Lepenski Vir 1 d, medtem ko se je ornament na njej približeval od spirale k meandru; ponekod je bil zasnovan s poudarjeno simetrijo.

V času Lepenskega Vira II je kiparstvo doživelo preporod in monumentalna plastika je pomenila sintezo vseh hotenj v preteklosti. Slogovno gledano je bilo to obdobje eklektike, arhaičnosti in ponovnih poizkusov, da se prikaže cel človeški lik v nadnaravni velikosti, tokrat z bolj določenimi anatomskimi značilnostmi in s stiliziranimi detajli. Strnjeni so tvorili groteskne apotropejske predstave. V z ornamentom okrašeni skulpturi pa se čuti razkol med vzorcem in zaobljeno obliko samega kamna. Najlepši primer takšnega stanja je skulptura št. 43. Združevala je figuralno in ornamentalno obliko izražanja z nakazano simetrijo, ki je liku odvzemala življenjske lastnosti in poudarila lastnosti smrti. To je kakovost, ki je po avtorjevem prepričanju oznanjala zaton kulture Lepenskega Vira.

Skozi vse obdobje je njeno kiparstvo sledilo trem načelom:

1. osnovni material je bil zaobljen rečni kamen, vzet vedno z določenega mesta,

2. vanj je bil prenesen likovni izraz, ki je nastal pred samo realizacijo skulpture in

3. kipi so bili tesno povezani s točno določenim prostorom, ki ga je ustvarila arhitektura.

Tako so nastale tri skupine kipov: figuralni, kipi z abstraktno arabesko in anikonični kipi.

Slikarstvo in risba sta bila, kljub skromni prisotnosti, pomembna sooblikovalca likovne podobe na najdiščih v Djerdapski ožini. Če so po Srejovićevem prepričanju stavbe nastale ex nihilo in če so kipi z osnovno obliko svetega rečnega kamna pomenili nadaljevanje in umetnostni višek nekega že v paleolitiku začetega koncepta, sta rdeča ali oker

barva in gravura, kljub izvoru, ki sega iz mezolitika daleč nazaj, prisotni kot okrasna in vsebinska dopolnitev kiparstvu in arhitekturi. Obe sta zadržali v največji meri tradicionalne dosežke in kazali najmanj potreb po spremembah. Posebno pri barvi ni čutiti nobenih razlik v pristopu in pomenu, rdeče so bili pobarvani izbrani neobdelani kamni ali figuralna in abstraktna skulptura.

Zanimiv je ornament, vgraviran oziroma vklesan le štiri do osem milimetrov globoko v kamen. Kriva črta je bila tradicionalen motiv, ki so se mu pridružile še navpičnice, koti in sklenjena črta. Osnovna razlika med starim in novim je bila v sami izvedbi. V ornamentu na skulpturi iz svetišč Lepenskega Vira je bilo vse bolj mehko oblikovano. Novost je bil krog in iz njega izpeljani številni drugi liki. S spiralo in četverokotniki so predstvaljali zaprto »žensko« skupino znakov. Tem so se pridružili odprti »moški« in skupaj pomenili slavospev združevanju, oplojevanju in rojevanju. Številni pomeni, ki so bili izraženi s simboliko, se končujejo z meandrom iz poznega obdobja.

Razvojno sta bili ornamentalna in figuralna skulptura tesno povezani. Najpomembnejši dejavnik, ki je narekoval motiv, vsebino in obliko kiparstva, ga povezoval z arhitekturo in prostorom, je bil mit. Z njegovo pomočjo je nastal idejni sistem, ki je sprožil polet ne le umetnosti, temveč vse kulture.

Postopno udomačevanje živali in kultiviranje rastlin, s katerimi so se vedno bolj ukvarjali ljudje iz srednjega Podonavja, je napovedovalo novo neolitsko revolucijo. Zato je Srejović prepričan, da je treba svetišča kulture Lepenskega Vira gledati ne le kot centre, v katerih sta nastali prva monumetalna skulptura v Evropi in najbolj razvita prazgodovinska vera, temveč kot prostor, v katerem so bila zajeta že znanja in veščine naslednje neolitske epohe. Verjetno je, da so spremembo izvedli ljudje, ki jim pridobljena dediščina ni pomenila sveto stvar, temveč so bili pristaši praktične namembnosti. Zato je srednje Podonavje postalo področje proizvodnje hrane.

Ostaja odprto vprašanje, kaj so nova poljedelsko-živinorejska naselja v svojem nastajanju prevzela od kulture Lepenskega Vira in kaj od kultur z juga, iz Egejske Makedonije in Tesalije ali celo dalj. Analize so pokazale, da so bili nosilci novega staro prebivalstvo, saj o preseljevanju v tem času ni podatkov. Iz preteklosti je zadržalo prakso in odvrglo tradicionalne družbene odnose, mit, religijo in umetnost. V korist novemu je bila tudi klima. Že 5300 let pred našim štetjem se je oblikovala zgodnjeneolitska kultura. Lokalna tradicija je opazna v ostankih najstarejših neolitskih naselij. Uporaba gline, ki je nadomestila kamen in sprejela vse njegove pomene ter dobila še druge, je bila novost. Oblikovanje novega materiala je pomenilo tudi vso umetniško dejavnost tega časa. Srejović vidi v najstarejših posodah iz naselij kulture Proto-Starčeva sorodnost z obliko zaobljenega rečnega kamna, ki je bil pogosto rdeče pobarvan. Ornament, narejen s tehniko vrezovanja, se je prenesel na posode in magijsko-kultne predmete Lepenskega Vira.

Drugo celoto knjige Umetnost Lepenskega Vira je sestavila Ljubinka Babović. Osnovna značilnost tega dela je kataloška predstavitev kiparskih stvaritev; antropomorfnih in dekorativnih, abstraktnih, z risbo ponazorjene ornamentalne dopolnitve, njihova umeščenost ozirama položaj v stavbi ali zunaj nje. S kratkim opisom in inventarno številko je dopolnjen tak popis. Objekti kulta so razdeljeni v skulpture, anikonične skulpture in kultno-magijski inštrumenti v sceptre, amulete itd. Gre za nadvse pomemben in koristen del, ki bralcu omogoča, da sugestije, hipoteze in ugotovitve v knjigi tudi empirično preveri ali pa si ob njih ustvaril lastno mnenje.

Srejović se je svoje naloge lotil tako, da je v njemu lastnem razgledanem in kultiviranem slogu s pomočjo časovno razsežne in dokaj zapletene fabule skušal razkriti skrivnost nastanka, razvoja in zatona kulture v splošnem in posebej umetnosti Lepenskega Vira. Ko je pri tem iskal njen začetek, je segel po paleolitski materialni kulturi v srednjem Podonavju. Temu in razvojni poti v mezolitu je dodal zaradi popolne podobe še oris prvih nasledkov, ki jih je obravnavana umetnost imela v starejšem neolitu. Tako zajetna vsebina zahteva jasno opredeljena stališča do vseh dejavnikov in do vseh dejavnosti. Srejović se je proučevanja te problematike loteval že veliko prej. Zato pomeni monografija iz 1984. leta le nadaljevanje takšnega dela (knjiga Lepenski Vir, ki jo je napisal v sodelovanju z Zagorko Letica, razstava Lepenskega Vira s katalogom itd.) in hkrati poseg v najbolj popolno in naj-

bolj mikavno področje ohranjene materialne kulture iz Djerdapske ožine.

Umetnost pa je v marsičem sinteza različnih dosežkov ter stanja posamezne družbe in njenega razvoja, izražena je v estetski obliki oziroma je pomemben pričevalec in ocenjevalec družbenih dogajanj. Zato je lahko ali celo mora biti objekt samostojnega raziskovanja in proučevanja ne glede na čas ali obdobje, v katerem je nastala ali kateremu pripada njena osnovna namembnost. Zmotno bi bilo, če bi priznavali sposobnost umetniškega ustvarjanja le nekaterim narodom, samo določenemu družbenemu razredu, manjši skupini ljudi, sposobnih za kreacijo najboljših del, ali času, ki ponavadi sega od antike do moderne. Toda ker so v znanstvenem svetu takšne namere še vedno pogoste in vse, kar je zunaj omenjenega časovnega okvira, pomeni le uvod v boljše razumevanje »prave umetnosti«, je treba knjigo Umetnost Lepenskega Vira gledati kot redek poizkus, da se takšna stališča presežejo.

Če se s pomočjo umetnostnih rezultatov razkriva tudi drugi del človekove ustvarjalnosti in drugega dela, je lahko njihovo proučevanje dvojno koristno; po eni strani se raziskuje umetnost tako in do te mere, kot to sama narekuje, in po drugi je omogočeno preverjanje znanih dejstev o najrazličnejših dejavnostih, značilnih za določen čas, do katerih je znanost že prišla. To velja še posebej za odmaknjena obdobja ali najdišča s skromno ohranjeno materialno kulturo, pri katerih je zato neverjetno težko narediti rekonstrukcijo celotne podobe časa in dogajanja v njem. Lepenski Vir je velik izziv, če ne kar obveza, ki se jo je treba lotiti prav s te plati.

Tako se je Srejović znašel pred vprašanjem ali izhajati pri ovrednotenju mezolitske kulture srednjega Podonavja iz ohranjenih umetnostnih dosežkov ali iz celotne materialne kulture. Prvo izhodišče je nedvomno zahtevnejše; prilagoditi bi mu moral dosedanje rezultate in mogoče celo spremeniti nekatere ugotovitve. Hkrati pa bi bil sam učinek pisanja glede na uspešnost veliko bolj negotov. Avtor je izbral drug pristop, mogoče tudi zato, ker je hotel s pomočjo vseh danih podatkov razložiti umetnostne pojave z dvojim namenom; kot splošno informacijo in kot strokovno razlago.

Žal je s tem po naši oceni v knjigi zamujena priložnost, da se z nekaterimi novimi interpretacijami razloži verjetno najbolj zanimiva mezolitska kultura. Prepričani smo, da so naštete težave bile vzrok nekaterim odsotnim, premalo obravnavanim ali celo zmotnim ugotovitvam. V nekaj točkah želimo poudariti z umetnostnozgodovinskega stališča najbolj zanimiva, pa hkrati najbolj sporna vprašanja, ki jih zastavlja v monografijo strnjena razlaga o umetnosti Lepenskega Vira.

1. Da gre res za zmotno izhodišče, kaže že nesorazmerno napisan obseg posameznih delov besedila paleolitskega in mezolitskega obdobja, umetnosti stare kamene dobe in Lepenskega Vira, posameznih dejavnosti itd.

2. Če sprejmemo hipotezo o vzrokih in načinu poselitve mezolitskega prebivalstva na terase ob Donavi, o prenosu podobe podzemne jame v novo nastale stavbe in če tokrat ne posegamo v načelen problem osnovne funkcije arhitekturnega kompleksa, temveč vzamemo za primer kar Lepenski Vir z njegovo stavbno ureditvijo, ne glede na to, ali je služila kot naselje ali kultno mesto ali oboje hkrati, je jasno, da je njena osnovna oblika tlorisa enaka obliki tlorisa posameznega objekta. Žal temu dejstvu Srejović ne daje večjega pomena in tudi ne določenim specifikam, ki jih imata v arhitekturi prostor in lupina oziroma plašč, osnovni prvini te dejavnosti. Prostor, ta ima v ohranjeni materialni kulturi največ empiričnih dokazov o svoji obliki in ustrezni namembnosti arhitekturnega kompleksa ali posamezne stavbe, je nastal s prenosom izseka idealne podobe paleolitske »cerkve«, podzemne dvorane centralnega tipa. Enakostranični trikotnik, ki ga je tvoril vsak tloris na Lepenskem Viru, je izsek kroga, značilnega geometrijskega lika za osrednji del jame. V narisu, pa rekonstrukcija prostora, s katero se v celoti strinjamo, predstavlja polovico enakega trikotnika, iz treh pa se lahko matematično sestavi polkrog oziroma obod narisa jame. Če se vse to pretvori iz likov v geometrijska telesa, dobimo polkroglo ali trodimenzionalno sliko nekdanjega kultnega prostora, sestavljeno iz novo zgrajenih objektov. Za stavbe lahko z gotovostjo trdimo, da so takšno obliko imele: medtem ko je bil stavbni kompleks tako zgrajen le v tlorisu, naris takšne oblike v fizičnem pomenu sicer ni potreboval, imel pa jo je v simboličnem oziroma duhovnem. Torej sta stavba in arhitekturni kompleks izhajala iz enega arheti-

pa in mu sledila v enaki obliki. Hkrati pa je vsaka večja tvorba nastala z množitvijo manjše. To velja tudi za na videz osnovni del, stavbo, ki se je lahko delila na še manjše trikotnike. Po tem, kar je bilo do sedaj ugotovljeno, ne drži Srejovićeva ponavljana trditev, da je arhitektura nastala ex nihilo.

3. Sama oblika prostora je pokazala, da je podrejena strogim matematično določenim pravilom, podobno sistemu molekul, ki tvorijo večji organizem. Seveda gre pri Lepenskem Viru za enake molekule, pri katerih je vsaka, velika ali majhna, sposobna samostojnega življenja. Lupina stavbe, druga prvina arhitekture, je bila oblikovana kot šotor, ki je segal od tlaka, iz katerega so bila narejena tla prostora. S pomočjo sledi, ki so se v njem ohranile, je narejena rekonstrukcija zunanjosti hiše. Bolj kot oblika sta pomembna njena obdelava in videz. Po vsem sodeč je bila zunanjost stavb narejena iz lesenega materiala, konstruirana iz drogov in prekrita z vejami in drugim. Videz, ki ga je takšna »fasada« dajala, se je ujemal s hribovito konfiguracijo tal ob Donavi. Z gozdom porasli strmi bregovi so dobili svojo miniaturno kopijo v stožčastih pročeljih, s katerimi so bile stavbe obrnjene k reki. Kot prostor, je bila tudi lupina stavbnega kompleksa le navidezna. Usmerjenost v višino, ki so jo sprožale posamezne zgradbe v sodelovanju z oblikami iz okolja, je spodbujala domišljijo k ustvarjanju sorodne šotoraste oblike. Tako se je ne le harmonično vraščala v okolno pokrajino, temveč jo je s svojo obliko oponašala in se pretvarjala v njen del. Opisana zunanjščina stavb je imela dvojen pomen: v odnosu do večje oblike je bila del njene notranjosti, sama po sebi pa nekakšen mimezis bližnjih hribov, ki so praviloma imeli in še danes imajo šotorasto obliko. Skupaj s šotorom so na simbolični način predstavljale stavbe, hrib, v čigar notranjosti se je skrivala jama.

Čeprav je vprašanje komunikacijskih možnosti v okviru aglomeracije nadvse pomembno, je žal v knjigi obravnavana le oblika, ki jo omogoča zunanjost posameznih zgradb. Avtor tudi tokrat ni upošteval takšnih posebnosti, kot je osrednji nepozidan del terase, h kateri je bil usmerjen dober del obreda, vloga poti, na kateri je bila postavljena skulptura, in ne nazadnje posebno gibanje, ki ga je sprožala organizacija prostora posamezne stavbe in celotnega arhitekturnega kompleksa. Skratka, prostorsko gledano sta bili po arhitekturi sodeč dve skupini komunikacij: prvo je zagotavljala zunanja ureditev prostora, kot so prazni del, nekakšen trg, središče in omenjene poti, in drugo, ki jo je ustvaril prostor, predvsem s funkcijo svetišča. Za sedaj ostajajo oblike gibanja, njihovo delovanje in medsebojno povezovanje brez strokovne razlage. Ker pa gre zaradi verskega in umetnostnega pomena za več kot navadno premikanje pri opravljanju vsakdanjih del, ki so bila eksistenčne narave, nam tako ostaja prav del nematerialne kulture, recimo umetnost giba, neznan.

4. V geometrijskem pomenu pa se prepletajo in dopolnjujejo ravne in krive črte, liki z ravnimi in krožnimi robovi in telesa, ki jih tvorijo ravne in ukrivljene ploskve. Očitno je, da so bili arhitektura, stavbni sklopi in kulturna krajina matematično zasnovani. Število, prvina takšne zasnove, je imelo dvojen pomen: uporabnega, ki ga je potrebovala sama realizacija objektov, njihova harmonična povezanost v urbano celoto in proporcionalno vključevanje v okolje djerdapske krajine, in abstraktnega s teološko-filozofsko namembnostjo, izkazano v simboličnem jeziku mezolitskega duhovnega življenja. Prav dvojna vloga, ki jo je imelo število v omenjenih umetnostnih dejavnostih, in ki je rabila načrtovanju in izvedbi stvaritev, zavrača avtorjevo enostransko poudarjanje po njegovem mnenju pomembnejšega abstraktnega značaja. Kakovost geometrijskega pristopa je namreč prav v harmoniji obeh pomenov in kazala se bo tudi v vseh naslednjih dejavnostih, o katerih bo še tekla beseda.

5. Poleg geomorfnih lastnosti, ki so jih vsebovali »arhitektura, urbanizem in prostorsko urejanje« obravnavanega obdobja, je obstajal še drug nič manj pomemben sklop antropomorfnih lastnosti. Od paleolitika do novega veka se je namreč ohranilo prepričanje o različnih inačicah, v katerih je človek, njegov zunanji del, nekakšna simbolična ali resnična ločnica med dvema univerzumoma, med makro- in mikrokozmosom. Svet v najmonumentalnejši in najmanjši obliki se je razlagal in razumel kot sistem, ki je v svojem bistvu enak njegovemu ustroju, posameznim anatomskim delom in proporcu. Skelet iz groba št. 69 je neposreden dokaz, da so arhitekti skrbeli za to, ko je nastajal koncept Lepenskega

Vira in njegovih posameznih elementov. Poseben položaj, v katerem je bilo okostje, se ujema z trikotnim tlorisom stavbe, vse obvezne sestavine prostora, predvsem ognjišče in žrtvenik, so mimezis človeškega organizma. Tako je v simbolični obliki nastala prostorska ureditev in določena je bila funkcija njenih delov, ki se je iz notranjosti posameznih stavb prenašala na ves arhitekturni kompleks, kar je razvidno iz tlorisa Lepenskega Vira. V duhovni obliki pa se je ponavljala enaka ureditev, seveda v ustreznih velikostih, v krajini in naprej. Geomorfni in antropomorfni izhodišči sta se harmonično ujemali in dopolnjevali kot predstavnika dveh skrajnosti vesolja, velikega in malega.

6. Misel na smrt, ki je obsedala človeka in mu pomenila konstanto v najbolj preprosti dediščini, je tako dobila svojo materialno obliko in je simbolično predstavljala ženske in božanske lastnosti Magne mater tudi v umetnosti Lepenskega Vira. Njen pomen v verah preteklega obdobja je znanost velikokrat dokazala. V obravnavanem primeru ji je bila izkazana pozornost z dorečenim, idealnim proporcem obeh sistemov, tistim, ki je izhajal iz geomorfnega, in onim iz antropomorfnega izhodišča. Gibanje, pogojeno z obliko organiziranosti in namembnosti prostora, izraženo kot spirala, ju je povezovalo v vsebinsko celoto. Tako je oblika prostora in kamna s spiralo dobila svojo v risbi prikazano podobo, pogosto vgravirano kot abstraktni ornament ali anatomski detajl skulpture oziroma komunikacije znotraj posamezne hiše ali stavbnega sklopa. Bežne omembe le nekaterih problemov, ki so usodno povezani z osnovnim pomenom Lepenskega Vira, njegovim ovrednotenjem, opozarjajo na kopico nerešenih vprašanj. Pri tem ne gre z nobeno novost, ki bi jo Srejović moral na novo odkriti, temveč za že znane ugotovitve, o obravnavani mezolitski kulturi in o širše zastavljeni tematiki, namenjeni prav tako njenemu razreševanju. Ker je bila vsa umetnost zasnovana na dveh idejnih osnovah in se je razvijala istočasno po dveh vzporednih tirih, se je treba problematike lotiti kompilativno.

7. Največ pozornosti je v knjigi namenjeno kiparstvu, saj je v ocenjevanju njegove umetniške vrednosti slutiti, da mu je avtor med vsemi dejavnosti določil najvidnejše mesto. Takšno stališče je imel že prej v svojih razpravah, monografiji, katalogih in ne nazadnje razstavah, ki so se nanašali na kulturo Lepenskega Vira. V obravnavani knjigi pa so edino skulpture, kot samostojna plastika ali kot uporabni predmeti, tudi kataloško obdelane. Čeprav je kiparstvo skrbno opisano, razdeljeno na posamezne slogovne značilnosti, zbrano v izrazne celote in primerjalno obdelano, je naredil Srejović napako, podobno večini interpretov prazgodovinske umetnosti; nad njegovimi umetnostnimi dosežki je namreč bolj navdušen, kot vanje verjame.

Zato so presenečenja nad nekaterimi dosežki tam, kjer se jih lahko pričakuje, v nasprotju z razvojnimi značilnostmi djerdapske kulture v celoti ali vsaj s poznavanjem drugega dela materialne dediščine. Umetnostni uspeh je, ne glede na čas, kateremu pripada, tudi rezultat spretnostnih in tehnoloških dosežkov, ki skupaj tvorijo harmonično celoto in omogočajo realizacijo posamezne zamisli. Če je bila tehnološka plat v določenem obdobju skromnejša, je prednjačila spretnost in obratno. Do kakšne kakovostne stopnje sta se lahko povzpeli, pa v empirični obliki najbolj kaže prav materialna kultura; v njej pogosto najdemo virtuozne dosežke in tehnološko popolnost.

Prazgodovinski človek je bil nedvomno, posebno v starejših obdobjih, v paleolitiku, mezolitiku itd., eksistenčno in tudi drugače v življenju odvisen predvsem od svoje spretnosti. Zato ni nič nenavadnega, če jo je uporabljal v likovne in umetnostne namene. Takega mojstrstva pri izdelavi posameznih predmetov, orodij, orožja in umetniških del, za katere je značilna skoraj nedosegljiva izvedbena spretnost, ne bi mogli razlagati drugače, kot da so ga narekovali le do neke mere znani posebni ustvarjalni pogoji. Kiparstvo Lepenskega Vira je nastalo prav zahvaljujoč njim; tvorila jih je tradicija, vplivi tujih kultur, ki so prihajali iz različnih koncev sveta, in lastna motiviranost umetniškega izražanja. Zavračanje ali zanikanje vsega tega pa onemogoča raziskovanje in prikazovanje prave podobe kulturnega razvoja mezolitskega srednjega Podonavja oziroma sili interpreta v rekonstrukcijsko preproščino.

8. Še bolj resna pripomba velja osamitvam posameznih dejavnosti v obstojnem in razvojnem pomenu. Avtor si je sicer prizadeval z materialnimi ostanki

nekdanje ustvarjalnosti ravnati tako, kot da gre za dosežke iz kakega stilnega obdobja in jih je treba opredeliti v skladu z ustaljenimi znanstvenimi pravili, pri tem pa je potisnil v drugi plan sozvočje in povezanost med umetnostmi. Drugače povedano: ni uporabil primerjalne metode, kljub temu da so umetniška dela, arhitekturna, kiparska in slikarska, nastala iz skupnih pobud, ki jih je narekovala predvsem vera, in so skušala zadostiti enakim smotrom. Dejstvo je, da je po Srejoviću pomenila arhitektura le volumen, v katerega je bila skulptura postavljena, slikarstvo pa je bolj zadržano spremljalo kipe v njihovi vlogi kultnih predmetov.

Povrnimo se ponovno k Srejovićevi ugotovitvi, da je arhitektura nastala ex nihilo. Če bi vztrajali na pomenu zaobljenega rečnega kamna, ki mu je že paleolitik izkazoval posebno pozornost, medtem ko je v mezolitiku spoštovanje in oboževanje te oblike doseglo višek, se bi zdela povezanost z arhitekturo povsem izpričana, saj so objekti nastali po vzoru na podzemne jame. Med ovalnim jajčastim kamnom in polkroglastim prostorom ni le slučajna sorodnost, temveč v različnih dimenzijah izražena enaka oblika. Torej je med kiparstvom in arhitekturo obstajal poseben odnos, ki je dajal drugačen poudarek skupnim verskim, estetskim in drugim življenjskim nalogam. Poudarjanje ločenega razvoja omenjenih dejavnosti je zmotno tudi zaradi antropomorfnega momenta, ki ga obe v svoji zasnovi vsebujeta.

9. Slikarstvo sodi med najzahtevnejša področja raziskovanja umetnosti Lepenskega Vira, ker je zapustilo najmanj oprijemljivih podatkov. Razmeroma redke sledi so se na videz ohranile predvsem kot spremstvo in dopolnitev kiparstva. Da bi vsa stvar imela še skromnejši videz, se je ta likovna zvrst izražala zgolj z rdečo — oker barvo, ki pa je bila dediščina iz paleolitskih časov. Njen verski pomen se je kazal kot poslikava kamnov, amorfnih ali umetno oblikovanih in okrašenih z ornamentom. Ohranilo se je tudi nekaj barve v neposredni bližini tistega dela prostora, v katerem so bila uresničevana ritualna dejanja. Če gledamo na slikarstvo s stališča njegovega kasnejšega razvoja, potem ostaja le še znana razlaga o pomenu rdeče barve. S tem pa še ni razrešena vsa problematika, ki jo zastavlja tedanje slikarstvo v svoji pravi razsežnosti. Toda v ambientu, s katerim se knjiga ukvarja, v po naravi razgibanem, pretežno zelenem svetu, je vsaka druga umetno umeščena barva imela poseben pomen. Svetlo tlakovana osnova posamezne stavbe, naravna barva kamna skulpture in drugih uporabnih predmetov, že omenjena rdeča barva in barva strešne konstrukcije so predstavljale barvne odnose, zajete v notranjosti posamezne stavbe in so vredne raziskovalnih naporov. Zato bi kazalo v analizi posvetiti pozornost kar trem sklopom vprašanj: prvi se nanaša na barve znotraj stavbe, drugi zajema odnose barv med posameznimi objekti in celotno aglomeracijo in tretji med arhitekturnim kompleksom in okoljem, v katerem se nahaja.

Barva je namreč bila tudi v umetnosti Lepenskega Vira uporabljena v različne namene, od samostojne nosilke določenih sporočil do skupnega dejavnika vizualne govorice zaprtega prostora, aglomeracije ali celo krajine, v današnji sodobni umetnosti bolj znane kot land-art. Njena občutljiva narava, podvržena vremenskim razmeram, kultnim in ritualnim procesom ter tudi delovanju časa, je delno onemogočila le preprosto naštevanje primerov, ki bi pričali o vseh vrstah njenih nalog. Hkrati je povzročila nenehno obnavljanje, pogostejše intervencije in večjo slikarsko aktivnost, ali drugače povedano: z nenehnim oživljanjem barvnih površin in volumnov, verjetno tudi z dopolnjevanjem novih in opuščanjem starih poslikav je bila ta likovna panoga bolj sprejemljiva in življenjska na obdonavskih terasah kot kiparstvo ali arhitektura, ki jima ni bila dana takšna dinamika spreminjanja.

Kar veliko opažanj in tudi pripomb se je zbralo ob branju knjige Umetnost Lepenskega Vira; seveda bi ne bilo prav, če bi jih pripisovali zgolj delu avtorjev; v dobri meri je za to kriva tudi pomanjkljivost raziskovalnega razpoloženja v splošnem. Danes je za marsikatero humanistično znanost značilno, da raziskuje, analizira in ugotavlja le del gradiva, ki sodi v njeno delovno področje. Tako je umetnostna zgodovina kar mačehovsko razpoložena do zajetnega dela umetnosti oziroma ga obravnava zgolj obrobno. In če na koncu ugotovimo, da je umetnost Lepenskega Vira

— bila dokaz razgibane intelektualne in emocionalne ustvarjalnosti,

— zajemala v svoje okvire oblikovanje kulturne krajine, naselja in drugih oblik

arhitekturnih sklopov, posameznih stavb, kipov, barvnih kompozicij in uporabnih predmetov,

— govorila s pomočjo simbolov, posnemala oblike iz narave ali oblikovala domišljijsko podobo sveta,

— iskala svoj izraz v razponu od figuralike do abstraktnega, od stavbnega kompleksa do skromne barvne površine ali črte, vgravirane v kamen ali kost, od nedoločljivih oblik do matematično dorečenih geometrijskih likov in teles, od kaotičnega do urejenega,

— morala v svojih stvaritvah zadostiti verskim in estetskim nalogam itd., skratka, da je vsebovala visoko umetniško raven v vsakem pomenu, je osvetlitev njenega obstoja in razvoja s pomočjo rezultatov raziskovanja različnih strok in v slogu sodobnega znanstvenega pristopa najmanj, kar je treba narediti.

Josip KOROŠEC

Praistorija jugoslavenskih zemalja III: eneolitsko doba, Sarajevo 1979. Izdal Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Predgovor je tudi k tej tretji knjigi napisal glavni urednik akademik Alojz Benac. Piše, da je prišlo prav v bakreni dobi do bistvenih kulturnih in »etničnih« sprememb v vseh krajih Jugoslavije zaradi selitve ljudstev, drugačnega ritma življenja, ekonomske baze, novih družbenih odnosov in nastanka novih kulturnih skupnosti. Poudarja, da so se avtorji tega tretjega zvezka Prazgodovine jugoslovanskih dežel držali ustaljenih načel kompozicije in razporeditve gradiva. Pretežni del knjige — poglavja, ki obravnavajo eneolitsko materialno dediščino posameznih kultur in kulturnih grup na jugoslovanskem prostoru, sta napisala le dva avtorja: Nikola Tasić in pokojni Stojan Dimitrijević. Zato se v knjigi kmalu odrazi njuno osebno prepričanje in prikrojenje kulturne opredelitve in znanstvenega tolmačenja gradiva. Tretji soavtor Borislav Jovanović je prispeval sintetične prikaze o rudarstvu in metalurgiji, o stepskih kulturah in o problemu indoevropske populacije v tem času.

Uvod (str. 11—25) sta skupaj napisala N. Tasić in S. Dimitrijević, začenši z zgodovino sistematskih raziskovanj eneolitika, ki jih je pred dobrimi sto leti zastavil Karl Dežman na ižanskih koliščih na Ljubljanskem barju. Nadalje razlagata poimenovanje in periodizacijo tega prazgodovinskega obdobja in dajeta zgodovinsko-kronološko sliko odkrivanja najdišč v posameznih geografskih regijah, odnosno današnjih republikah in pokrajinah. Na koncu osvetlita konec trajanja neolitskih in porajanje eneolitskih kultur ter jih na jugoslovanskih tleh razdelita na dve območji s kulturnimi regijami. Vzhodno območje zajema južnopanonsko regijo (Vojvodino, del Slavonije, Baranjo), vzhodno Srbijo, Kosovo, Makedonijo in centralnobalkansko regijo (gorate predele vzhodne Bosne in zahodne Srbije). Zahodno območje zajema prialpsko regijo (Slovenijo, severozahodno Hrvaško) in jadransko regijo (ozek in dolg pas vzhodne obale Jadrana od Istre na severu do Albanije na jugu).

Ta tretji zvezek Prazgodovine se začenja s prispevkom B. Jovanovića: *Rudarstvo i metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije* (str. 27—54), ki ga je avtor razdelil v poglavja in podpoglavja z zvenečimi naslovi. V vseh so povzeti že znani podatki o rudiščih in najdbah predvsem balkansko-podonavskega območja, medtem ko je jugovzhodni alpski prostor le nekajkrat omenjen: da so ležišča bakrove rude na obronkih Pohorja in v okolici Idrije. Pri kartiranju posamičnih najdb masivnega bakrenega orodja navaja le kalupe za vlivanje sekir s koliščpri Igu, drugih bakrenih eneolitskih orodij iz Slovenije pa ne upošteva (npr. triangularna bodala, ploščate sekire). Jovanovićevo boljše delo je knjiga *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije* (Beograd 1971), a tudi tod je v pregledu najdišč bakrenih sekir slovenski prostor prazen, na kar smo nekoč že opozorili (*Situla* 20/21, 1980, str. 27). Prispevek B. Jovanovića o rudarstvu in metalurgiji eneolitskega obdobja Jugoslavije ne prinaša materialno nič novega, vse se suče le okrog proizvodnje, tehnologije, predelave, zamenjave in kroženja bakrenih in zlatih proizvodov na balkansko-obdonavskem območju.

Materialno vrednotenje in opredelitev eneolitskih kultur na jugoslovanskih tleh se prične z vzhodnim območjem in njegovimi kulturnimi regijami, ki so v tej knjigi domena N. Tasića. Vse prispevke o posameznih kulturnih grupah je napisal po določeni enotni vsebinski zasnovi, ki zajema znanstveno interpretacijo

gradiva in vse poglavitne elemente o materialni in duhovni kulturi. Tako se v vsakem prispevku odražajo: zgodovina raziskovanja, območje razprostranjenosti določene kulturne grupe (s karto najdišča), stratigrafski položaj in relativna kronologija, naselbine (tip naselja, naselbinski objekti) in grobišča z načinom pokopavanja, grobni pridatki, materialna kultura (keramika, plastika, kamnito in koščeno orodje, izdelki iz bakra in zlata), ekonomski vidiki in družbena struktura, izvor, problem geneze in odnosi s sosednjimi kulturami.

Prvi prispevek obravnava *Tiszapolgár in Bodogkeresztúr kulturi* (str. 57—85), katerih jedro je v madžarskem Potisju, in prav Tisa in Bodrog sta bili verjetno glavni žili, po katerih sta se kulturi širili proti jugu in severu. Južna smer Tiszapolgár in od nje mlajše Bodrogkeresztúr kulture je prodrla v jugoslovanski prostor ob Tisi do Donave, vse do Djerdapa. Na tem prostoru je bilo odkritih 17 najdišč, grupiranih v treh ožjih geografskih regijah: v Potisju (severni Banat in severovzhodna Bačka), ob Donavi do ustja Save in dalje proti vzhodu (južni Banat in severni del ožje Srbije) in v vzhodnem delu Srema. Izjema je v dolini Drine najjužnejše višinsko najdišče Jovin breg v Višesavi pri Bajini Bašti, kjer se pa bodrogkeresztúrski elementi že mešajo z mlajšimi (Bubanj-Salcuţa).

Relativna časovna uvrstitev. Iz vseh analiz pride pisec do zaključka o vzporednem ali deloma vzporednem razvoju sledečih kultur:

I. Herpály-Csöszhalom-Oborin = sopotsko-lengyelska II = mlada vinčanska I = Salcuţa I;

II. Tiszapolgár = soptsko-lengyelska III = mlada vinčanska II = Salcuţa II/III;

III. Bodrogkeresztúr = Salcuţa IV = Hunyadi-Vajska = začetek badenske kulture.

Drugi Tasićev prispevek je o *Bubanj-Salcuţa-Krivodol kompleksu* (str. 87 do 114), ki je doma na velikem področju od Transilvanije in Oltenije na severu, pa do Pelagonije in Albanije na jugu s posamičnimi regionalnimi kulturnimi grupami. Za jugoslovanski prostor je značilnih pet kulturno-geografskih celot s skupaj 16 najdišči: vzhoda Srbija (dolina Timoka, Homoljske planine, desna obala Donave), južna Srbija (okolica Niša, Leskovca in Prokuplja), Kosovo, Skopska kotlina in Pelagonija. Iz teh kulturnogeografskih celot izstopajo proti zahodu najdišča Salcuţa-IV kulture okrog Zemuna in Beograda (Baranda, Prigrevica, Rospi-Ćuprija in Karaburma).

Če upoštevamo širši relativnokronološki odnos med posameznimi kulturami, nam avtor predoči sliko:

I. Salcuţa I — Gumelniţa A — mlada vinčanska kultura (Vinča C) — Herpály-Csöszhalom;

II. Salcuţa II/III — Gumelniţa B, C — konec vinčanske kulture (Vinča D) — Tiszapolgár;

III. Salcuţa IV — Gumelniţa D — Bubanj I a/b — Bodrogkeresztúr I. Omeniti je treba, da je po M. Garašaninu Bubanj-Salcuţa-Krivodol kompleks enak Bubanj-Hum II kulturnemu horizontu in naj bi bil istočasen s Salcuţa IV (= Coţofeni).

V tretjem prispevku o eneolitiku vzhodnega jugoslovanskega območja je N. Tasić opisal *Coţofeni (Kocofeni) kulturo* (str. 115—128). S svojim širjenjem iz matičnega prostora od romunskih obronkov Karpatov, Oltenije in Muntenije proti jugu, je dosegla tudi severozahodni del ožje Srbije — področje med Crno reko (Timokom) na jugu, Donavo na severu, Homoljskimi planinami na zahodu in bolgarsko mejo na vzhodu. V primerjavi z razprostranjenostjo te kulture v Romuniji (čez 300 najdišč) je to pri nas majhen kulturni prostor. Vsega je 12 najdišč in le nekaj jih pripada klasični Coţofeni kulturi, medtem ko je v drugih pomešana v istem sloju z najdbami kostolaške (Kostolac) kulture.

Kar se geneze tiče, je Coţofeni kultura v vzhodno Srbijo prodrla že formirana konec njene mlajše faze, ko se tod sporadično že javlja keramika brazdastega vreza (Furchenstich) kot vpliv s področja razprostranjenosti kostolaške kulture. Časovno se začenja konec zgodnjega eneolitka in živi vse do konca eneolitskega obdobja; torej po Bubanj-Salcuţa-Krivodol kulturi in do začetka vučedolskih naselij v Banatu.

Kot četrto kulturno žarišče je N. Tasić izdvojil *Vajska-Hunyadihalom grupo* (str. 129—135). Pri nas naj bi bilo edino najdišče nekropola pri Vajski (Baba sivačka) v jugozahodni Bački. Drugače pa so najdišča razprostranjena v zgornjem in srednjem Potisju, na področju, ki so ga pokrivale Salcuţa IV, Lažnany in Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr kulture. Med najjužnejša najdišča bi morali pri nas

vključiti v Slavoniji ob Donavi še Opatovac in Orolik, kjer so našli tipične keramične elemente Vajska grupe, čeprav oba sodita hkrati tudi v mlajšo Bodrogkeresztúr stopnjo (B. Brukner, *Istraživanja* 5, Novi Sad 1976, str. 30).

Eneolitsko obdobje zahodnega jugoslovanskega območja začenja S. Dimitrijević z *Lasinjsko kulturo* (str. 137—181), ki se razprostira na tleh zahodne Jugoslavije z najmanj 50 najdišči (Hrvaška 29, Slovenija 16 in sev. Bosna 5), v avstrijski Koroški je 5 in v madžarski Transdanubiji več kot 30 najdišč. Za to kulturno skupino omenja S. Dimitrijević, da se na prostoru jugovzhodnih Alp javlja v literaturi pet poimenovanj. V glavnem pa zasledimo tri poimenovanja, ki v bistvu označujejo eno in isto materialno produkcijo, grajeno na osnovi lengyelskih in badenskih derivatov: *alpska facies lengyelske kulture* (po J. Korošču in T. Bregant), *lasinjska kultura* (po S. Dimitrijeviću in F. Lebnu) in *Balaton kulturna grupa* (po N. Kaliczu). Znotraj in zunaj tega kulturnega kroga pa se pojavljajo še imena lokalnih tipov, stopenj in inačic. V južni Avstriji *štajersko-koroški pozni neolitik* (po W. Modrijanu) in zadnje čase novo ime *Kanzianberg (Škocjan) — Brezje tip* (po E. Ruttkay), pa še *škocjansko-lasinjska grupa* (po S. Pahiču); končno je tudi slednji najdišča v Slovenskih Goricah vključil v jugovzhodno predalpsko eneolitsko kulturno skupino. Vsa ta poimenovanja pa v eneolitsko materialno kulturo predalpskega sveta ne vnašajo ničesar novega, le osebne poudarke posameznikov pri znanstveni interpretaciji gradiva.

Okrog vse problematike periodizacije in relativne kronologije lasinjske kulture predlaga Dimitrijević trifazno razdelitev s skupaj štirimi stopnjami: zgodnja ali predklasična faza — stopnja I; srednja ali klasična faza — stopnja II (II A = zgodnjeklasična, II B = razvita klasična); pozna ali baročnoklasična faza — stopnja III. Iz Slovenije opredeljuje v I. stopnjo stratum III iz Ajdovske jame in del najdb iz jame Kevderc (verjetno misli na najstarejši A stil lubniške keramike); v drugo stopnjo uvršča stratum II iz Ajdovske jame, Drulovko, Resnikov prekop, Ptujski grad in domala vsa druga slovenska najdišča.

Obširno se avtor loti problematike izvora lasinjske kulture, ko zajame vsa dosedanja spoznanja in mnenja o nastanku te kulture in končno povzame: da se je lasinjska kultura izoblikovala na vinčanskih, sopotskih, lengyelskih in alpsko-lengyelskih substratih, da badenska kultura ni vplivala na zgodnjelasinjsko fazo in da so v tvorbi zgodnjih faz mogle sodelovati tudi neke druge komponente iz južnejših smeri lasinjskega kulturnega območja. Na koncu je poglavje o odnosu lasinjske kulture z drugimi (starejšimi, istočasnimi in mlajšimi) kulturami in njena kronološka opredelitev.

Lasinjska kultura nasledi v svojem življenjskem prostoru pozno vinčansko (Vinča D-2) in pozno sopotsko (Sopot III), a v enem delu Transdanubije, v Medžimurju in Prekmurju tudi lengyelsko (Lengyel III) kulturo. V vzhodnem delu severne Bosne je lasinjsko kulturo (Lasinja I in II A) nasledila zgodnja faza kostolaške kulture. Za pozno lasinjsko kulturo naj bi pa veljala relativna kronološka veriga: Lasinja III — Vučedol B 1 — Bodrogkeresztúr II — Salcuţa IV — Hrnjevac — Višnjica — Baden C.

Zanimivo je končno tudi to dejstvo, da so na območju Blatnega jezera zaznali elemente z naših najdišč. V eneolitiku in v prehodnem obdobju ugotavljata N. in R. Kalicz (*Preistoria Alpina* 10, 1974, 179 ss.) tri smeri kulturnih vplivov, med njimi eno, ki ima ožje primerjave z alpskim prostorom in se odraža z mlajšima tipoma *Balaton — Lasinja kulturne skupine*. Poneolitsko dediščino v Sloveniji, zahodni Hrvaški in južni Avstriji smemo torej pripisati neki »skupni eneolitski družbi«, ki je tudi v keramični produkciji izražala oblikovno in ornamentalno enotnost; združila je elemente pozne lengyelske in zgodnje badenske kulture z domačo tvarno kulturo (alpska facies, Lasinja). Nekatera tipološka in dekorativna odstopanja smemo v tej tvarni kulturi videti kot lokalne in razvojne posebnosti drugih močnejših kulturnih vplivov. Morda bi novo enotno poimenovanje te »predalpske eneolitske kulture« zajelo ves prostor in čas, vsebino in razprostranjenost, kar smo v bistvu že večkrat skušali ovrednotiti (F. Leben, *Arheološki vestnik* 30, 1979, 36 s).

Tri desetletja proučevanja razvoja slovenskega eneolitika so prinesla nekaj alternativnih rešitev, je zapisal M. Budja (*Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 11, 1983, 79 s); s svojo sedmo rešitvijo je vsa slovenska

najdišča vključil v lasinjsko kulturo, nekatera med njim pa so celo ključnega pomena za genezo te kulture. Upajmo, da bomo prav iz Moverne vasi v Beli krajini, kjer sta bila v sedmih stratigrafskih plasteh odkrita dva naselbinska horizonta z materialno kulturo poznega neolitika in zgodnjega eneolitika, dobili razvojni koncept lasinjske kulture — tja do pojava badenske kulture. Vsekakor je danes to najznačilnejše najdišče pri nas, ki bo dopolnilo marsikatera vprašanja o nastanku in razvoju ter nehanju lasinjske kulture v Sloveniji in sploh na prostoru jugovzhodnih Alp.

V naslednjem prispevku je S. Dimitrijević prikazal panonsko-podonavsko *Badensko kulturo* (str. 183—234), ki zajema območje skoraj vse Madžarske, severno in vzhodno Avstrijo, Češkoslovaško, del južne Poljske in severno Jugoslavijo. Na karti razprostranjenosti je označenih v Banatu, južni Bački, ožji severni Srbiji, Sremu, Baranji in Slavoniji 36 najdišč — vsa severno od Save. Zahodna meja širjenja badenske kulture proti nam naj bi segla v vzhodni Slavoniji nekako do črte Valpovo—Slavonski Brod; torej po Dimitrijeviću ni prodrla v severozahodno Jugoslavijo odnosno v jugovzhodni alpski prostor. V literaturi zasledimo za badensko kulturo v glavnem še dve poimenovanji: *kultura kanelirane keramike* in *pećelska kultura.*

Na stratigrafski osnovi badenskega stratuma v Vučedolu (Gradac) in regionalnih stratigrafskih pokazateljev z drugih najdišč je danes možno predložiti v glavnem trifazno razdelitev s posameznimi stopnjami:

A. *Zgodnja ali predklasična badenska kultura.* Stopnja A-1 ali Boleraz horizont (Deronje, Mostonga v Bački); stopnja A-2 ali Fonyód horizont (Vučedol-Gradac pod apsidno hišo, Zemun-Beljarica, Bapska, Vinča itd.).

B. *Zgodnja klasična faza badenske kulture.* Stopnja B-1 ali prehodni horizont (Vučedol-Gradac prvi badenski gradbeni horizont, Vinkovci-Feldban itd.); stopnja B-2 (Vučedol-Gradac drugi badenski gradbeni horizont, badenski horizont na Gomolavi, Odžaci III itd.). Na Slovaškem tej stopnji ustreza horizont Nevidzany.

C. *Pozna klasična faza badenske kulture z več osnovnimi tipi.* Tip Budakalász-Beli Manastir se razprostira v Baranji; tip Uny v severnem in srednjem delu vzhodne Transdanubije; tip Ossarn v Nižji Avstriji in na Gradiščanskem; tip Viss v severnem Potisju; tip Hódmezövásárhely-Bodzáspart v srednjem in deloma južnem Potisju (severnovojvodinsko najdišče Srpski Krstur pripada temu tipu). Iz vsega torej razberemo, da sta v severni Jugoslaviji zastopana samo prvi in zadnji tip.

Omeniti je treba še odnos badenske kulture do drugih starejših in istočasnih kultur. Rečemo lahko, da je badenska kultura v našem Podonavju nasledila pozno vinčansko in pozno sopotsko kulturo. V Transdanubiji (vključno z Baranjo in jugozahodno Bačko) je badenska populacija trčila na poznolengyelski substrat (Zengövárkony-Lengyel kulturo). Za naš prostor naj bi veljala sledeča časovna in kulturna sinhronizacija: horizont Boleraz, t. j. Baden A-1 = Lasinja I-A; horizont Baden A-2 in B-1 = Lasinja I-B; horizont Baden B-2 = Lasinja II-A = Kostolac A = Vučedol A. Kulturne sinhronizacije z Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr in Bubanj-Salcuţa kompleksom so za nas bolj oddaljene, nejasne in zapletene.

Na vzhodnem jugoslovanskem območju nam N. Tasić predstavi *Kostolaško (Kostolac) kulturo* (str. 235—266), ki je v novejšem času izdvojena kot specifična eneolitska manifestacija glede okraševanja keramike z brazdastimi vrezi in vbodi (Furchenstich). Na karti razprostranjenosti zaznamo domala 30 najdišč, ki so glede stilskih in ornamentalnih odlik razmejena na več območij: vzhodno Srbijo s srbskim Podonavjem, osrednjo Srbijo s Pomoravjem, severno Bosno s Posavino, slavonsko-sremsko območje in končno Banat in Bačko. S tega domovinskega prostora se da širjenje kostolaške kulture slediti proti vzhodu do Transilvanije in Oltenije, na sever pa preko Madžarske do slovaškega Rudogorja.

Stratigrafsko mesto, materialna in duhovna kultura ter relativna kronologija naših najdišč nam osvetlijo začetek in izvor kostolaške kulture ter odnos do sosednjih kulturnih krogov. Izoblikovala se je pod močnimi vplivi badenske kulture na njenem južnem obrobju; z njo v zvezi torej tudi pod lasinjskimi. Sremsko-slavonsko območje in najdišča južno od Save in Donave naj bi predstavljala matično ozemlje porajanja kostolaškega stila, od koder se je razširil po vsej Karpatski kotlini. Stik Kostolac in Coţofeni kulture je dokazan na najdiščih v vzhodni Srbiji (npr. Klokočevac, Crnajka, Zlot-

ska pećina) in v romunskem Banatu, Olteniji in Transilvaniji. V južni smeri razprostranjenosti je kostolaška kultura trčila na prenehajočo fazo Bubanj-Salcuţa-Krivodol kulturnega kompleksa. Na Slovaškem se kostolaška keramika pojavlja samostojno ali pa skupaj z ono, ki pripada Bošáca grupi — časovno torej konec trajanja badenske kulture. Na matičnem ozemlju pa je treba vendarle računati še na prisotnost neke prehodne faze med kostolaško in vučedolsko kulturo. Na velikem prostoru, ki sta ga zajemali obe kulturi, je možno, da je kostolaška nadaljevala svoj zapozneli razvoj istočasno v tistih območjih, kjer se je hkrati oblikoval klasični vučedolski stil.

Naslednje poglavje preide znova na zahodno jugoslovansko območje. S. Dimitrijević nam predstavi *Vučedolsko kulturo in vučedolski kulturni kompleks* (str. 267—341). Vsebinsko je to kulturno manifestacijo predočil v treh podpoglavjih: predklasično in klasično vučedolsko kulturo, horizont pozne vučedolske kulture in njenih regionalnih tipov in ljubljansko kulturo ter nadaljnje življenje vučedolske dediščine. Danes zasledimo v literaturi za to tri osnovna poimenovanja: *vučedolska, slavonska in Zók kultura;* v Karpatski kotlini pa obstajajo še regionalni tipi Makó, Kosihy-Čaka in Nyirseg-Zatin. Na jugoslovanskem ozemlju nam arheološka karta odkriva 56 najdišč.

I. Klasična vučedolska kultura, pravi avtor, je tista kulturna manifestacija, ki jo poznamo iz Vučedola, Sarvaša, Gomolave in Vinkovcev. S problemom razčlenitve in relativne kronologije se jih je pri nas bavilo dokaj (npr. R. Ložar, J. in P. Korošec, N. Tasić, S. Dimitrijević, B. Jovanović, A. Benac itd.), vendar je najrealnejši trifazni oziroma štiristopenjski kronološki sistem S. Dimitrijevića, dokazan na osnovi regionalno-horizontalne stratigrafije.

Zgodnja ali predklasična faza — stopnja A je horizont, ki ga označuje močan vpliv kostolaške kulture, zlasti v medrečju Donave-Drave-Save (najd. Mitrovac, Lovas, Belegiš). *Zgodnjeklasična ali zrela faza — stopnja B 1* je v slavonsko-sremskem prostoru horizont polnega razcveta in kulminacije vučedolskega dekorativnega stila (najd. Vučedol, Sarvaš, Gomolava, Borinci, Hrtkovci, Erdut, Ivankovo). *Poznoklasična faza — stopnja B 2* je horizont, ko se pričenja širjenje vučedolske kulture (najd. Sarvaš, Vinkovci); zasledimo jo tako v madžarski Baranji (Zók) in romunskem Banatu (Moldova Veche). Na prehodu te faze v pozno ali poklasično (konec B 2 stopnje) pride do eksplozivnega prodora proti zahodu, jugu in jugozahodu — proti Sloveniji, Bosni in Srbiji. *Pozna faza ali faza regionalne podvojenosti vučedolske kulture — stopnja C* je v slavonsko-sremskem prostoru horizont največje razprostranjenosti vučedolske populacije, hkrati pa stanje razpada kulturne enotnosti na vrsto regionalnih tipov.

Iz vseh dejstev in stanja raziskovanja materialne in duhovne kulture lahko povzamemo splošno kronološko pripadnost. Vučedolska kultura se izkazuje kot mlajša od badenske vsaj na dveh večslojnih najdiščih (Vučedol, Sarvaš); tod nasledi B-2 stopnjo badenske kulture, v kateri je prisoten kostolaški import. Na drugih večslojnih naseljih tega časa (Gomolava, Hrtkovci) se klasična vučedolska kultura stopnje B-1 pojavi po kostolaškem horizontu. V Visu (Derventa) je kostolaški horizont, ki vsebuje importirane zgodnjevučedolske elemente (Vučedol A), prekril dva horizonta lasinjske kulture (Lasinja I in II-A; torej se izkažeta Kostolac A in Vučedol A mlajša od Lasinje II-A. Kostolaška kultura je kot import lahko istočasna z B-1 stopnjo vučedolske kulture (pr. Sarvaš, Vučedol), vendar za življenja te stopnje kostolaški elemeti izginejo Tudi na sočasnost mlajše klasične (II-B) in pozne stopnje lasinjske kulture s kostolaško in klasično vučedolsko smo že dokazali. Razmah vučedolske populacije je potisnil prot zahodu nosilce lasinjske kulture, vendar na območju severozahodne Hrvaške in Slovenije ni vučedolskih najdb, starejših od njene pozne faze oziroma prehoda B-2 v C stopnjo. S takimi osnovimi pokazatelji je dovolj jasno prikazana relativna časovna uvrstitev predklasične in klasične vučedolske kulture, ki se je izoblikovala na kostolaški osnovi.

II. V pozni fazi vučedolske kulture, ko je prišlo do njene velike razprostranjenosti, so se izoblikovali tudi njeni regionalni tipi oziroma centri. Primarno žarišče je izgubilo svoj vodilni enotni značaj in ni več prekoračilo vloge nekega od področnih tipov.

Slavonsko-sremski tip živi še naprej na območju klasične vučedolske kulture in nadaljuje tod svojo življenjsko bit; v

kronološkem sistemu vučedolske kulture se edini uvršča v stopnjo C. Čeprav je v Slavoniji, Sremu, Baranji in Posavini znanih nad deset najdišč, je ta tip najslabše raziskan in najmanj znan.

Slovenski tip je najdlje od vseh poznano vučedolsko razodetje. Pred več kot sto leti je namreč K. Dežman odkril in objavil prve koliščarske naselbine na Ljubljanskem barju s keramiko vučedolskega tipa in za njim se je od naših o tej »ljubljanski keramiki« tik pred zadnjo vojno razpisal R. Ložar. Zahvaljujoč številčnosti in jasni tipologiji so danes te najdbe po izsledkih P. in J. Korošec znane kot skupina Ig I naselbinskega horizonta in po njiju časovno sodijo v prvo fazo slavonskega kulturnega kroga s tradicijo elementov starejših in istočasnih drugih kultur (Baden-Pećel, Neusiedl-Retz, Mondsee, Jevišovice C). Razen z Ljubljanskega barja poznamo najdbe te skupine še s Ptuja, Apatovca pri Križevcih in iz Avstrije (Deutschkreuz, Dunaj-Aspern-Gemindeberg, St. Andrä/Traisen). Dekorativni stil slovenskega tipa je vsekakor istoveten slavonsko-sremskemu tipu, je celo bogatejši in v nekaterih podrobnostih (brazdasti vrez) bližji klasični vučedolski kulturi B-2 horizonta, hkrati pa nadaljuje vučedolsko tradicijo v zvrsti nestandardnega lončarstva. Dežmanova kolišča pri Igu so bila bez dvoma največji vučedolski center svojega časa, enako kot Vučedol v zgodnji klasični fazi.

Zahodnobosanski ali hrustovaški tip je ena izmed dobro opredeljenih inačic pozne vučedolske kulture, razprostranjena v glavnem v porečju Sane: Dabar in Hrustovača sta jamski najdišči, Zecovi, Topiča glavica in Pejića gradina so na vzpetinah. Vodilne oblike so bikonične in trebušaste posode (lonci, skodele), vrči s trakastim ročajem in čaše s križno nogo kot v slavonsko-sremskem in slovenskem tipu. Tudi okraševanje z globokim vrezom in dolbenjem se naslanja na vučedolski inventar B-2 stopnje, ne pa glede brazdastega vreza.

Južnobosanski ali Debelo brdo tip se razprostira v južnem območju srednje Bosne, v porečju zgornjega toka reke Bosne in njenih najjužnejših pritokov. Sedem doslej znanih najdišč so višinske naselbine (npr. Debelo brdo pri Sarajevu, Gradac nad Homoljem, Gradac v Lepenici, Alihodže v dolini Bile). Tipološko se keramika dokaj razlikuje od drugih istočasnih variant vučedolske kulture, dekorativni stil pa se opira na klasične vzore (zaključene kompozicije — uokvirjen stil, kasetiranje, brazdasti vrez); klasični globoki vrez z dolbenjem je nadomestila tehnika žigosanja. Južnobosanska vučedolska kultura je predstavnik razvite bakrove metalurgije, saj z Debelega brda izhaja obsežna zbirka glinastih livarskih kalupov predvsem za bojne sekire in bodala, ki jasno kažejo na časovni in kulturni horizont prehoda eneolitika v starejšo bronasto dobo.

Šumadijski ali djurdjevaški tip je s prejšnjim tipom najjužnejša veja pozne vučedolske kulture; predstavljen je z dvema najdiščema v Šumadiji (Đurđevačka glavica in Jasika pri Kragujevcu), kot zahodni eksponent te grupe pa omenjajo še Veliko gradino pri T. Užicu. V materialni kulturi so vodilne kupe na nogi in trebušasti lonci, podobni onim slavonsko-sremskega tipa. Dekorativni stil se naslanja običajno na globoki vrez in žigosanje s klasičnimi conalnimi kompozicijami, je pa najbližji obrobnim vzhodnim dekorativnim manifestacijam pozne vučedolske kulture — Makó tipu.

Makó tip zavzema daleč največji prostor razprostranjenosti in največ najdišč pozne vučedolske kulture zunaj našega ozemlja. Prisoten je v madžarskem Potisju in Podonavju, na Slovaškem, a preko Moravske (Brno-Lišen) je prodrl do osrednje Češke. V Vojvodini je ta tip doslej znan samo iz Čoke s kupo na križni nogi.

Nyirség-Zatin tip je manifestacija pozne vučedolske kulture v severovzhodnem delu Karpatske kotline. Opazno je, da je ta kulturna grupa — čeprav je bolj oddaljena od matičnega ozemlja kot Makó tip — bližja izvirnemu vučedolskemu okraševanju posodja. Od vseh naštetih in opisanih tipov pozne vučedolske kulture se edino Nyirség tip ne pojavlja na jugoslovanskih tleh.

Neke vrste poznovučedolske najdbe izhajajo menda tudi z jadranskega območja (Vrpolje pri Šibeniku, Markova spilja na Hvaru), a še niso natančneje opredeljene ali v zahodni ali v južnobosanski tip. Če so izjema v materialnih pokazateljih, bo treba morda enkrat izdvojiti še neki »dalmatinski tip« pozne vučedolske kulture — pravi S. Dimitrijević.

III. *Ljubljanska kultura* in nadaljnje življenje vučedolske dediščine je po Dimitrijeviću že kulturni horizont zgodnje bronaste dobe. Slovensko-bosanska vučedolska populacija je namreč v tem ob-

dobju uspela ohraniti in nadaljevati vučedolski duh in tradicijo: slovenska na lastnih tleh, bosanska pa na jadranski obali. Ljubljanska kultura je torej mlajši horizont iških kolišč skupine Ig II, zajemajoč hkrati na eni strani istodobne najdbe v celinskem delu jugovzhodnih Alp, na drugi strani pa ob vzhodni jadranski obali. Lokalno poimenovanje v Ig I in Ig II skupino sta po kataloški objavi ižanskih kolišč uvedla P. in J. Korošec (*Arheološki katalogi Slovenije* 3, 1969); zaradi jasnosti sta že uvodoma naglasila, da je druga, mlajša skupina označena kot Ig II ne glede na kulturne kroge, katerim pripada. V kronološki lestvici pa jo na koncu le enačita s horizontom vučedolske skupine (Vučedol, Sarvaš, Varhegy), v širšem in ožjem smislu s kulturnim krogom licenske keramike, delno z Oggau-Loretto, Wiselburg, Gata in Kisaposztág skupino: proti zahodu pa jo vzporejata z Remedello in Polada ter kulturo zvončastih čaš — v zreli eneolitik do začetka starejše bronaste dobe.

Že večkrat smo omenili, da so v dobi trajanja barjanskih kolišč obstojale najmanj tri značilne kulturne faze: predvučedolska oziroma lasinjska, vučedolska in povučedolska s svojimi razvojnimi stopnjami (F. Leben, *Arheološki vestnik* 30, 1979, 35). Morda je sedanje Dimitrijevićevo stopnjevanje prikladnejše: Ig I naj bi bil lasinjski, Ig II poznovučedolski, Ig III ljubljanski in Ig IV licenski horizont. Taka kulturna razdelitev naj ne bi veljala le za serijo ižanskih naselbin, ampak splošno za vsa barjanska kolišča, kajti v svetu ni toliko poznan pojem Ig, kot sicer Ljubljana oziroma kultura Ljubljanskega barja.

Ljubljanska kultura je neke vrste povučedolski in poeneolitski, torej zgodnjebronastodobni kulturni pojav, ki je v osrednji Sloveniji nastal na vučedolskem substratu in v času svoje ustvarjalnosti nadaljeval vučedolsko kulturno tradicijo. Ljubljanska kultura ni tip oziroma grupa vučedolske kulture, je le del vučedolskega kulturnega kompleksa. Že dosti prej je S. Dimitrijević (*Archaeologia Iugoslavica* 8, 1967, 8 s) obrazložil problem substrata, genezo in regionalno tipologijo Ljubljanske kulture, kar zagovarja še danes: je kulturni in duhovni naslednik vučedolske kulture in v času trajanja nosilec že nekaj arhaične poeneolitske vučedolske keramografije; je rezultat etnične in kulturne simbioze dveh populacij — vučedolske in one, ki je vsilila inventar zvončastih čaš.

Alpski tip ljubljanske kulture je opredeljen in izčrpno dokumentiran z obilico najdb iz ljubljanskega horizonta na Barju. Razen od tod ga v Sloveniji poznamo še iz Vinomera pri Metliki, v Avstriji iz Linza (Scharlinz), a tudi v zahodni Bosni zasledimo iz jame Hrustovače tovrstno keramiko. Dekorativni stil na keramiki (kroglaste amfore in lonci, kupe na prstanasti in križni nogi, trebušasti vrči s trakastim ročajem itd.) se naslanja na conalno kompozicijo vučedolskih vzorov. Vendar je tehnika okraševanja uvedla korenito novost — kolesce za vrstno žigosanje, značilno za ornamentiko na posodah kulture zvončastih čaš.

Jadranski tip ljubljanske kulture je doma na vzhodnem jadranskem prostoru. Za opredeljevanje je S. Dimitrijević upošteval najdbe enajstih lokalitet: dve najdišči na Tržaškem krasu (Pejca v Lašci — Caverna del Pettirosso in Orehova pejca — Grotta dei Ciclami), eno v Istri (Dančeva pećina), štiri na dalmatinskem in dubrovniškem območju, dve v Črni gori in eno v Albaniji. Prav v našo soseščino oziroma na Tržaški kras bi moral vnesti vsaj še šest znanih jamskih najdišč z najdbami tega tipa ljubljanske kulture: Ciganska jama (Grotta degli Zingari) in Grotte della Tartaruga pri Briščkih, Bršlanca (Grotta dell'Edera) pri Praprotu, Pečina pod Muzarji — Gabrovska pečina (Grotta dell'Orso), Mitrova jama (Grotta del Mitreo) nad Štivanom in Kotarjeva pečina pri Zgoniku (F. Leben, *Arheološki vestnik* 24, 1973, 149 s). Keramika jadranskega tipa ljubljanske kulture posnema oblikovno večidel vučedolsko tradicijo; vodilna oblika je vsekakor kupa na nogi. Dekorativni stil ima conalno in križno razporeditev ornamenta, izvedenega s kolescem. Če pa primerjamo okraševanje in nekaj tipov iz tega severnojadranskega območja, zapazimo vendarle boljše primerjave z alpskim tipom, kajti v njih je več likovne interpretacije, ki jo je vseboval slovenski tip pozne vučedolske kulture. Tudi novejše najdbe iz te obalno-kraške regije morda že bolj ciljajo v alpski tip.

Posebno mesto in poglavje je S. Dimitrijević posvetil *Retz-Gajary kulturi* (str. 343—365), ki se je razprostirala na obrobju Karpatske kotline z močnejšim naselitvenim poudarkom v jugovzhodnem alpskem prostoru in soseščini, kjer je bila

prisotna z različnimi kulturnimi manifestacijami oziroma tipi.

Retz tip je doma v Nižji Avstriji (Retz, Pfaffstetten); *Waltrahöhle — Jevišovice C 1 (Křepice) tip* pokriva območje avstrijske Štajerske in Moravske; *Gajary-Bajč* tip se razprostira v jugozahodni Slovaški; *Mondsee tip* je pojav v Zgornji Avstriji (Mondsee, Attersee); *Erdeljski ali transilvaski,* tudi sedmograški tip pa je najvzhodnejša meja razprostranjenosti te eneolitske kulturne manifestacije. Na našem jugoslovanskem prostoru se pojavljata dva oziroma so značilni trije tipi: *Višnjica tip* v severozahodni Hrvaški; *Kevderc-Hrnjevac tip* pa v Sloveniji in Slavoniji. Prav o vprašanju Retz-Gajary kulture v severni Jugoslaviij in njenem mestu v panonskem prostoru je S. Dimitrijević kasneje napisal obsežnejšo študijo *(Bericht der Röm.-german. Kommission* 61, 1981, 15—90).

V Višnjico tip je Dimitrijević uvrstil jamske najdbe iz Velike pećine pri Višnjici in iz Vindije pri Donji Voći v Hrvaškem Zagorju, iz Slovenije pa tri (že večkrat opisane) značilne kose eneolitske keramike iz Jame pod Jamskim gradom v Predjami. Višnjica tip prikazuje lastnosti razvitega klasičnega stila Retz-Gajary kulture, sorodne onim, ki se javljajo v Waltrahöhle-Jevišovica C 1 in Gajary-Bajč tipih. Okrasi so izvedeni z brazdastim vrezom, znatno tudi z dolbenjem, medtem ko je žigosanje dopolnilo k brazdastemu vrezu.

V Kevderc-Hrnjevac tip uvršča Dimitrijević najdbe iz Brda nad Hrnjevcem (Kutjevo) v Slavoniji in iz jame Kevderc na Lubniku nad Škofjo Loko. Res gre pri teh najdbah za domala klasične retzgajarske oblike keramike, vendar je način okraševanja drugačen. Brazdasti vrez preneha, izstopajo pa ploskovno dolbenje, globoki in običajni vrezi z obilico inkrustacije, ki pokriva dostikrat tudi vse izdolbene like.

Na področju severne Jugoslavije bomo pač morali ta tip razdvojiti. Hrnjevaški tip je regionalno značilen za Slavonijo (Hrnjevac, Satnica) in del madžarskega Podonavja (Letkés-Ipolypart, Keszthely-Fenékpuszta, Mözs, Pécsbagota). Novo najdišče tega tipa naj bi bilo Drljanovac pri Bjelovaru; najdbe iz zemljanke uvršča A. Durman *(Opuscula archaeologica* 7, 1982, 37—46) v sistemu horizontalne stratigrafije v lasinjski kulturni krog, v kronološkem sistemu pa v Kevderc-Hrnjevac tip, dasi imajo tudi bližje analogije z Višnjico tipom (Lasinja III — Hrnjevac — Vučedol B 2). Najdbe vsekakor sodijo v slavonski kulturni prostor Retz-Gajary kulture oziroma v Višnjico tip. Kljub »izvirnemu znanstvenemu prispevku« o stratigrafiji keramike Kevderc-Hrnjevac tipa iz Drljanovca ta z lubniško keramiko tipološko ni primerljiva; avtor jo povezuje z ono iz Hrnjevca, dočim našo iz Kevderca (izgleda, da mu ni prezentna) pušča vnemar. V bistvu gre res za povsem drugi jugovzhodnoalpski tip in ga s slavonskim ne smemo družiti.

Najdbe iz Kevderca smo že večkrat predstavili (*Acta carsologica* 3, 1963, 213 do 251); *Arheološki vestnik* 24, 1973, 151 s; *Loški razgledi* 20, 1973, 19—28; *Arheološki vestnik* 30, 1979, 32 s). V materialni zapuščini sodi v ta koncept lubniški tip keramike predalpskega eneolitika, ki smo ga opredelili v pozno lasinjsko kulturo. Ta tip pa prav v tipološkem in dekorativnem smislu odstopa od hrnjevaškega čeprav sta si oba v kulturni in kronološki lestvici povsem blizu, prostorsko pa oddaljena. Da ni jugovzhodni alpski prostor povsem prazen z ostalinami Retz-Gajary kulture, poznamo od tod danes še druge najdbe: z Levakove jame pri Podbočju, iz Bezgečeve jame pri Arji vasi, iz Cigansih jam pri Kočevju. Tipološko so tako čiste in opredeljive v eneolitski kulturni horizont — bodisi v Retz, Lubnik, ali Višnjico tip. Eneolitska keramika iz Levakove jame se uvršča v lubniški tip (M. Guštin, *Arheološki vestnik* 27, 1976, 260 ss), deloma objavljene priložnostne najdbe kosov keramike iz Bezgečeve jame pa smo tudi že opredelili v okvir Retz-Gajary kulture (*Situla* 20/21, 1980, 25 ss); novejše, še neobjavljene najdbe pa to vsekakor potrjujejo.

S. Dimitrijević se je v tej knjigi lotil tudi *Problema eneolita na vzhodni jadranski obali* (str. 367—279). Takoj poudari, da se pojavljajo določeni nesporazumi glede opredeljevanja eneolitskega in zgodnjebronastodobnega gradiva; gre torej za pripadnost in razprostranjenost *cetinske kulture* in *jadranskega tipa ljubljanske kulture.* Cetinska naj bi zajemala dolino Cetine z dalmatinsko Zagoro in južno ter vzhodno Bosno, medtem ko bi se ljubljanska držala ožjega obalnega pasu. Istočasnost obeh pa dokazujejo skupne najdbe v enem izmed kulturnih horizontov v jami Tradanj pri Šibeniku.

Prisotnost eneolitika na vzhodni jadranski obali sigurno dokazujejo strati-

grafski pokazatelji na nekaterih najdiščih. V jami Gudnja pri Stonu na Pelješcu je stratumu IV s hvarsko kulturo sledil eneolitski stratum V s kanelirano keramiko; tega pa sta prekrivala dva horizonta jadranskega tipa ljubljanske kulture. N. Petrić (*Pelješki zbornik* 1, 1976, 304 s) je peti stratum v Gudnji zbližal z eneolitskim slojem jame Spila v Nakovanih na Pelješcu in najdbe determiniral kot *pelješko kulturo* zgodnjega dalmatinskega eneolitika. V severozahodni Črni gori se v porečju Pive odpira jama Odmut, ki je v svojem šestem kulturnem sloju hranila zapuščino razvitega eneolitika s kasnejšimi kulturnimi manifestacijami — razen najdb lasinjskega tipa so prisotne najdbe vrvičaste keramike in ljubljanske kulture. Še nekaj eneolitskih najdb (klasične vučedolske in kostolaške) poznamo tudi iz Jamine Sredi na Cresu iz kulturnega sloja, ki je prekrival horizont hvarske kulture.

S. Dimitrijevič skuša v tem poglavju prikazati predhodno kulturno sliko in dosedanje poskuse definiranja jadranskega eneolitika s tem, da ugotavlja neki *protonakovanski* (zgodnji) in *nakovanski horizont*. Predstavljala naj bi ob srednjem in južnem Jadranu kulturno dediščino zgodnjega in srednjega eneolitika, ki naj bi nastala na poznohvarskem substratu tudi pod vplivom pozne vinčanske kulture. Vprašljiva pa je trditev, da nakovanska kultura kaže nekaj sorodnosti z najdbami z Maharskega prekopa na Ljubljanskem barju. Ta »maharska facies«, tako je provizorno mnenje, se po Dimitrijeviću izkazuje kot neka mešanica lasinjskih in jadranskih eneolitskih elementov? Za take trditve bo pač treba povsem novih materialnih dokazov.

S tem poglavjem o eneolitiku na vzhodni jadranski obali se v bistu konča predstavitev in interpretacija eneolitske materialne in duhovne kulture na jugoslovanskih tleh v okviru naših regionalnih razsežnosti pa tudi v odnosu do istočasnih eneolitskih kulturnih manifestacij v sosednjih deželah. V knjigi sledijo še trije sintetski prispevki. B. Jovanović piše o *Stepski kulturi v eneolitskem obdobju Jugoslavije* (str. 381—395) in o *Indoevropejcih in eneolitiku Jugoslavije* (str. 397 do 416). Vsi trije avtorji: N. Tasić, S. Dimitrijević in B. Jovanović pa na koncu dodajo še *Končna razmišljanja* (str. 417 do 460). Povzamejo in kratko znova predočijo nastanek eneolitskih kultur, osnovne značilnosti stila eneolitskih kultur (keramični tipi, ornamentalni stili), relativno in absolutno kronologijo, osnovne elemente duhovnega življenja in zgodovinsko interpretacijo. Vsebinsko in dokumentarno ni to nič novega.

Dodatek h knjigi so: popis najdišč h kartam, bibliografija, register kultur oziroma kulturnih grup, register najdišč in table slikovnega gradiva.

France LEBEN

Preistoria nell'Udinese, testimonianze di cultura materiale, Udine 1981. Izdali Comune di Udine, Museo Friulano di Storia Naturale, Civici Musei e Gallerie di Storia e Arte; založil Istituto per l'Enciclopedia del Friuli Venezia Giulia.

Publikacija Prazgodovina na Videmskem s podnaslovom Pričevanja materialne kulture je katalog razstave, ki je bila v Vidmu od 16. marca do 3. maja 1981 v občinski dvorani Aiace. Katalog obsega 86 strani s številnimi skicami, ponazorili, risbami, fotografijami in karto med tekstom, ki so vsebinsko vnesene med posamezna poglavja. Tekst so v glavnem napisali trije avtorji: Francesca Bressan, Alfredo Riedel in Aldo Candussio.

F. Bressan je pisec Uvoda v študij prazgodovine (str. 7—21). S kratkimi in splošnimi podatki, dokumentacija za razstavni katalog je slabo povzeta in skromna, nas seznani najprej s paleozoologijo, pa paleobotaniko s klimatologijo. Na eni strani nato opisuje arheološko stratigrafijo, kjer uporabi in ponazarja slabo izbran shematski stratigrafski profil prazgodovinskih kulturnih plasti od mezolitika do bronaste dobe za območje severne Italije po P. Biagiu (*Archeologia preistorica — Metodologia della ricercha*, Brescia 1980). Sledi opis arheološke fotointerpretacije in fotogrametrije ob primeru štirih prazgodovinskih gradišč v Furlanski nižini (Sedegliano, Savolóns-Mereto di Tomba in obe pri Pozzuolo del Friuli), razloži še pomožni datacijski metodi — radiokarbonsko analizo in dendrokronologijo, in končuje ta splošni uvod s prikazom šestih tipov prazgodovinskih bivališč v Evropi ter prav na kratko doda še zaznamek o prazgodovinski umetnosti.

Poglavje o kamnitni industriji (str. 22 do 30) je prikazano po italijanskem načinu francoske šole. Za laika je stvar težje predstavljiva, zlasti kar se tiče teh-

nologije izdelovanja in tipologije orodij. Snov je vsekakor domena ožjih specialistov in spada v krog arheološkega priročnika oziroma terminološkega slovarja, saj je tudi povzeta po G. Laplaceu iz leta 1964 (*Essai de typologie sistematique*).

Za prazgodovinarja je morda zanimivejši drugi del uvodnega poglavja, v katerem F. Bressan preide na kulturna obdobja (str. 31—52). Iz končnega paleolitika je zanimivo najdišče v previsu Bijače (Biarzo) pri Špetru Slovenov, kjer so leta 1976 odkrili epigravettiensko kulturo iz poznega glaciala. Nad njo je tudi mezolitska kulturna plast. Za mezolitik dobimo iz videmskega kataloga še en podatek (če izvzamemo omembe za najdišča v severni Italiji in na Tržaškem krasu). Gre za 17 mm dolgo trikotno konico, najdeno pri S. Giorgio di Nogara v južni Furlaniji.

Keramično prazgodovinsko obdobje skuša avtorica najprej na sedmih straneh shematsko predstaviti. Zajame tehnologijo, tipologijo, način okraševanja in poimenovanja posameznih oblik in delov posodja, ki se javlja v severnoitalijanskih pokrajinah od neolitika do železne dobe. Za neolitsko obdobje najprej na kratko navede kulturne grupe v severni Italiji: v Padski nižini, v Tridentinski Benečiji (kultura Fiorano, grupi Vhò in Isolino di Varese, grupa Gaban) in grupo Fagnigola v Furlaniji. Končno tu opiše še kulturo posod s kvadratnim ustjem (vasi a bocca quadrata) in Lagozzo. Slikovno so predstavljene kamnitne sekire iz Gonarsa, Porpetta in Badasseria.

Poglavje o kovinskih obdobjih pričenja avtorica z eneolitikom oziroma omenja kulturo Remedello, grupo Spilamberto in grupo kulture zvončastih čaš v severni Italiji. Z videmskega območja navaja kot edino dokazano eneolitsko najdišče jamo Ciondar des Paganis nad Fojdo. Res je z te jame znanega dokaj eneolitskega gradiva in škoda, da avtorica značilnejših najdb v katalogu ne omeni, ali vsaj nekaj slikovno predstavi, saj so objavljene, na primer: E. Feruglio, Il »Ciondar des Paganis«, stazione neolitica presso Faedis (Prealpi Giulie). *Mondo sotterraneo* 12, N. 1—3, 1916, str. 37—48; P. C. Caracci-B. Chiopa, Ulteriori contributi allo studio dell'insediamento umano nelle grotte friulane: Il Ciondar des Paganis. *Sot la nape* 11/4, 1959, str. 38—45; A. Del Fabro, Ulteriore contributo alla conoscenza dell'insediamento umano nelle grotte friulane: i nuovi scavi al Ciondár des Pagánis. *Mondo sotterraneo* 7 (num. unico, 1971, str. 23—36. Za to obdobje v katalogu slikovno predstavi le posamične najdbe treh kamnitnih konic in dve kladivi.

Bronasto dobo prikaže F. Bressan po štiriperiodnem sistemu (Bronzo antico, medio, recente, finale). Za nas so omembe vredni podatki o najdbah bronastodobnih sekir iz Gradišča nad Fojdo (Gradischiutta) — avtorica jih napačno locira v Gradiškuto (Gradiscutta) na Goriškem. Keramika je omenjena iz Velike jame nad dolino Reke pri Tarčmunu in iz Kovačeve ali Turjeve jame (Grotta di Robic). Slednja je pri nas na Kobariškem v pobočju Meje nad Nadižo pri Robiču; iz previdnosti le nekje zapiše, da je bila tod nekdaj Italija.

Drugi del kataloga je napisal paleontolog Alfredo R i e d e l o živalih preteklosti in njih pomembnosti za človekovo življenje (str. 53—59). S posameznimi naslovi razlaga: zadnje geološko obdobje (kvartar) in oblikovanje sedanjih vrst živalstva, lovne in domače živali, pomembne za človekovo življenje, metode raziskovanja, aplicirane na poznavanje razvoja živalskih vrst v zvezi z ekonomiko, konec preživljanja z lovom in začetek udomačevanja živali in nazadnje razvoj domačih živali in njih pomembnost za življenje. Pri vsakem poglavju uporabi splošne priročniške podatke, ki jih presadi na rezultate paleontoloških analiz s prazgodovinskih najdišč severne Italije. Za Furlanijo oziroma Videmsko pokrajino pove, da je tod zaenkrat še malo znanih podatkov o ostankih lovnih in domačih živali z arheoloških najdišč.

Tretji del kataloga naj bi bila arheološka karta. Avtor Aldo C a n d u s s i o je pod naslovom Prazgodovinska najdišča na videmskem območju vnesel v karto 50 lokalitet. Med njimi je nekaj arheološko pomembnejših, npr.: Molin Nuovo, Zompitta, Povoletto, Palmanova, Pozzuolo del Friuli itd. Za arheološko topografijo slovenskega ozemlja so v karti zanimiva najdišča, ki ležijo vzhodno od črte Videm—Fojda: O r s a r i a (eneolitska kamnitna orodja); G a l j a n — Gagliano (neo- eneolitska kamnitna orodja); T o l j a n — Togliano (neopr. kamnitna orodja); Č a m p e j — Campeglio (neopr. kamnitna orodja); jama C i o n d a r d e s P a g a n i s (eneolitske, bronasto- in že-

leznodobne kulturne plasti); Landarska jama — Foran di Landri nad Preštintom (najdbe od konca neolitika do železne dobe); Šenčur ob Nadiži — Sanguarzo (neolitska keramika in kamnitno orodje); Pri mostu — Ponte S. Quirino (mezolitska in neolitska kamnitna industrija, keramika kulture žarnih grobišč); Bijače — Biarzo pri Špetru Slovenov (previs z mezolitsko mikrolitsko industrijo) — Velika jama pri Tarčmunu — Tercimonte (ledenodobna favna, eneolitske in bronastodobne najdbe). Nekje pri Bijačah ob Nadiži je vnesena na karto razprostranjenosti tudi naša Kovačeva jama pri Robiču; čemu se je Italijani lastijo, saj so jo vrisali daleč navzdol v Nadiško dolino?

Karta prazgodovinskih najdišč tega vzhodnega dela Videmske pokrajine je kljub temu pomanjkljiva. Vsekakor bi bilo prav, če bi bila v katalogu oziroma arheološki karti vsaj omenjena ali označena še druga. To so prvič vsaj tri jamska najdišča. Jama (Grotta di Paciuh, Grotte dal chian, Grotte di Bazint) se odpira v strmih stenah nad dolino Kozice pri Pačuhu, severozahodno od Debenja (Obenetto), v kateri so našli eneolitsko posodje, tipično za spodnjo Padsko nižino (A. Desio, »La grotta di Paciuh«, stazione neolitica nelle Prealpi Giulie. *Mondo sotterraneo* 15—16, 1920—1921, str. 25—30). V dolini Nadiže je malo pred Logom (Loch) Šušterjeva jama z ostalinami bronaste in železne dobe (R. Moro, La Susteriova jama. *Sot la nape* 12/2, 1960, str. 44—46; A. Del Fabro, Insediamenti preistorici nelle cavità carsiche del Friuli orientale. *Società Fil. Friulana, Ser. Preist. III,* Udine 1975, str. 31—39). Že skoraj na meji z Goriško pokrajino je v pobočju vrha Brišče pri Selcih (Cladrecis) nad dolino Idrije jama Grotta del Monte Brischis, znana po keramičnih in kamnitih najdbah iz eneolitika in bronaste dobe (M. Tavagnuti-U. Furlani, La grotta del Monte Brischis nella Valle dello Iudrio, i rinvenimenti archeologici. *Atti del 3º Convegno di Speleologia del FVG,* Trieste 1978, str. 166—179).

V spisek prazgodovinskih najdišč vzhodnega dela Videmske pokrajine bi se morala vnesti vsaj še tista, ki so registrirana s posamičnimi ali skupinskimi najdbami predmetov iz bronaste in starejše železne dobe (F. Anelli, L'età del Bronzo nel Cividalese. *Val Natisone,* S. Pietro al Natisone 1972, str. 20—29). Omeniti je treba: Prešnje (Purgessimo) nad Čedadom, Hlodič (Clodig) v dolini Kozice; Gabrovico v zgornji dolini Reke; Gor. Barnas (Vernassino) pri Sovodnjah ob Aborni in Podvarcis pri Špetru Slovenov.

Publikacija Prazgodovina na Videmskem je kot katalóška izdaja dober priročnik za vsebinsko spoznanje razstave. Za prazgodovinarja je nepopolna, površna in je v njej le preveč nepopolnih podatkov, ki marsikdaj motijo pravilno kulturno in časovno opredelitev predstavljenega gradiva.

France LEBEN

Karl-Friedrich Rittershofer, Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen, *Bericht RGK* 64, 1983, str. 141—415, 43 table (fotografije, crteži i karte rasprostranjenosti), 20 tabela. (Rad je uvezan i kao separat u zasebnu monografiju).

Ova tipološko-kronološka studija o prijelazu ranog u srednje brončano doba u srednjoj Evropi proizašla je iz heidelberškog seminara V. Milojčića i u svojoj konačnoj formi predstavlja autorovu disertaciju obranjenu u Heidelbergu 1980. godine. S neznatnim promjenama disertacija je u cjelini ovdje objavljena.

Nakon uvoda u problematiku i sažetog pregleda dosadašnjih istraživanja ove teme autor je pristupio analizi pojedinih predmeta iz ostave Bühl. Vrlo detaljno su razmotreni tipovi oruđa (sjekire, srpovi), oružja (bodeži, mačevi, koplja, strelice) i nakita (limeni brončani tutuli, pločice s trnom, spiralne narukvice od brončane žice, limene spirale tipa Regelsbrunn, dijademi i limene trake, igle). Uz kritičku raspravu o svim dosadašnjim valorizacijama u literaturi, autor kartira svaki tip zasebno i u posebnim tabelama prati njegovo kombiniranje sa suvremenim oblicima u zatvorenim cjelinama (»Kombinationsverhalten«). Svaki je tip tako sagledan u prostoru i vremenu, predočeno je njegovo ukupno trajanje i povezanost sa suvremenim nalazima. Na listama na kraju teksta pratimo sva nalazišta i osnovne podatke o njima.

U raspravi o svakom pojedinom objektu konfrontirana su dosadašnja mišljenja u literaturi uz autorov konačni zaključak. Prema prilici autor razrađuje i nove tipološko-kronološke analize: tako

npr. podrobno razvrstava dosada nerazrađene trakaste ukrasne limove (str. 267 do 279), ili srednjeevropske varijante nanogvica tipa Regelsbrunn (u usporedbi s Hänselovom tipologijom oblika iz Karpatske kotline, str. 252—265). U svim poglavljima autoru se nameće rasprava o postojanju jedne rane faze srednjeg brončanog doba u Karpatskom Podunavlju (Hänselova faza MD I) i u konkretnim analizama materijala Rittershofer uspijeva da u mnogočemu podupre i argumentira Hänselovu podjelu. Obzirom na to da je u brojnim recenzijama na Hänselovu sintezu iz 1968. godine (Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken 1—2) najviše prigovora bilo upućeno upravo izdvajanju ove najranije faze, Rittershoferovi zaključci i kritičko raspravljanje s argumentima Hänselovih kritičara (u prvom redu s H. Schicklerom u noti 908) mogu se smatrati doprinosom u smislu podupiranja Hänselove kronologije za karpatsko Podunavlje.

Kratko, ali vrlo informativno i najnovijim rezultatima opremljeno poglavlje obrađuje priloge grumenja sirove bronce u ostavi Bühl i ostalim ostavama tog vremenskog horizonta (»Gussbrocken«, str. 302—305). Prilaganje grumenja livene bronce u ostave (odatle i za kategoriju ostava grupiranu uz Bühl naziv »Brucherzhorte«) javlja se upravo u ovoj fazi prelaza ranog u srednje brončano doba (između horizonata Langquaid i Locham), a kao običaj ograničeno je na Karpatsku kotlinu i južnu Njemačku, dakle upravo na područja koja u ovom horizontu i inače očituju usku povezanost u više aspekata materijalne i duhovne kulture.

Nizu veza između te dvije regije pripada i običaj ukapanja ostave u glinenoj posudi, kao u Bühlu, gdje je taj recipijent izvrsno sačuvan i omogućava povezivanje s keramikom iz srednjedunavskih naselja prelaznog perioda iz ranog u srednje brončano doba. Rittershofer koristi novije studije o toj naseobinskoj keramici (u prvom redu one H. J. Hundta, E. Gersbacha i F. Fischera), da proučavanje prelaznog horizonta, viđenog zasada jasnije jedino u ostavama, podupre i rezultatima studija naseobinskog materijala.

Nakon iscrpne analize oblika sadržanih u ostavi Bühl, koja razumljivo predstavlja najveći dio Rittershoferovog rada, (str. 178—313) slijede poglavlja sinteze rezultata. Tako ono koje u cjelini sagledava i karakterizira horizont Bühl (str. 314—322). Bühl nam je predstavljen ne više kao ostava starog metala (Altmetalldepot), nego kao određena i smislena kombinacija oružja, nakita i oruđa čije je vrijeme proizvodnje i upotrebe bar djelomično bilo istovremeno. Podrobna analiza materijala potvrdila je da se cijeli niz oblika u tipološkom i tehničkom smislu usko povezuje s izrađevinama u Karpatskom Podunavlju (iz Hänselove faze MDI) i da svakako o njima ovisi. Time je potvrđena davna Holsteova teza o utjecanju Karpatske kotline na austrijsko-bavarsko Podunavlje na samom kraju ranog brončanog doba. Karpatska je kotlina djelovala i na sjever Evrope, što je u literaturi odavno zapaženo, razrađeno i dokumentirano, pa autor koristi i te rezultate, tim više što se povezanost Bühla sa sjevernom Evropom ocrtava u nekim elementima. Dakle, u horizontu Bühl očitovana je tradicionalna ukorijenjenost u domaću ranobrončanodobnu kulturu uz očevidni dotok formi i materijala s istoka, iz karpatsko-podunavskih radioničkih centara bronci. Točan mehanizam širenja s istoka prema zapadu nije moguće rekonstruirati, ali više autora pomišlja na važnu ulogu putujućih metalurga, ljevača bronce i trgovaca.

Grupi oko ostave Bühl pridaje se posebna uloga kao horizontu inovacija koji je podstaknuo razvoj srednjeg brončanog doba u srednjoj Evropi (str. 323—325).

Velika je pažnja posvećena pitanju opravdanosti izdvajanja faze »A 3« u južnoj Njemačkoj (str. 326—337). Tom spornom pitanju, kojemu je nedavno bio posvećen i samostalni znanstveni sastanak (1977. godine u Trieru) i o kojemu postoje prilično disparatna mišljenja u literaturi, autor je dao punu pažnju odvagujući prijedloge iz literature. Kao Milojčićev učenik i zaista odličan poznavalac kako problematike, tako i konkretnog arheološkog materijala na širokom evropskom području, Rittershofer smatra i zaključuje da ostave Bühl i Ackenbach predstavljaju karakterističnе kombinacije tipova i da prezentira određenu grupu nalaza koji na širem prostoru srednje Evrope označavaju vremenski horizont koji je sigurno moguće interpolirati među faze Reinecke A 2 (Langquaid) i B 1 (Locham). (Pritom je izvršio argumentiranu korekciju Gersbachovog prijedloga za izdvajanje 2 faze u formiranju Locham horizonta).

Završno poglavlje s nazivom »Ostava i nošnja« osvjetljava ostavu Bühl novim

svijetlom i daje joj novo značenje (str. 338—352). Potaknuti temeljnim studijama A. v. Brunna o karakteru ostava i interpretacionim mogućnostima tog fenomena, više je autora u novije vrijeme radilo na toj problematici (H. J. Hundt, H. E. Mandera, M. Menke, W. Kubach, A. Müller-Karpe, F. Stein). Rittershoferova studija jasno uočava da se u ostavama Bühl i Ackenbach javljaju određene garniture namjerno oštećenih predmeta: garniture nakita — nošnje, i oružja — karakteristična garnitura, te određena kombinacija oruđa. Ostave dakle sadrže namjerno i probrano sastavljene skupine predmeta, koje vjerojatno simboliziraju osobe njihovom karakterističnom nošnjom ili naoružanjem (tabela 20). Vrlo vrijedno uporište autoru je pružila tek objavljena studija G. Schumacher-Matthäus o brončanodobnim nakitnim garniturama u Karpatskoj kotlini. Njen rad, gdje je sistematski dan repertoar kombinacija, učvrstio je Ritershofera da skupine nakita i oružja iz Bühla, s analogijama u Ackenbachu, interpretira kao priložene garniture. Takva interpretacija veže obje ostave još čvršće uz Karpatsku kotlinu. Pritom su za oba autora od važnosti bili i prikazi nakitnih garnitura na idolima iz jugoslavenskog Podunavlja. Tu, nažalost, nema riječi o kronologiji pojedinih idola, što, bar za sada, dok ne poznamo studiju G. Schumacher-Matthäus, otežava donošenje mišljenja. Svi citirani idoli teško da mogu dokumentirati nošnju tipičnu samo za fazu MDI pod Hänselu.

U ostavama o kojima ovdje govorimo nalaze se najčešće namjerno polomljeni predmeti sa značenjem pars pro toto pridaraka, ali fragmenti uvijek zastupaju komplet jedne nošnje ili garniture oružja.

Rad K. F. Ritershofera proveden na modernom evropskom nivou, suvremenom evropskom metodologijom, uvjerio nas je u opstojnost jednog horizonta prijelaza iz ranog u srednje brončano doba u srednjoj Evropi, ponovno je istaknuo vrijednost i značenje udjela karpatsko-podunavskog kruga za brončanodobni razvoj Evrope, te dao nova uporišta korisna i za daljnji rad na materijalu iz Karpatske kotline. Ujedno je osvjetlio proces polaganja ostava s nove strane otškrinuvši pomalo zastor koji zastire pogled u radnje i htijenja onih koji su te depoe povjeravali zemlji.

Nives MAJNARIĆ-PANDŽIĆ

Stane Gabrovec, Drago Svoljšak, *Most na Soči (S. Lucia)* I. *Zgodovina raziskovanj in topografija (Storia delle ricerche e topografia)* (dodatek: *Milan Šifrer, Geografski oris. Poglavitne značilnosti reliefa v bližnjem in širšem zaledju Mosta na Soči [Grundzüge des Reliefs des näheren und weiteren Hinterlandes von Most na Soči]*, 61—69), Katalogi in monografije 22 (Ljubljana 1983). S. 69, sl. 72, priloga 1 (z legendo segmentov načrta grobišča na s. 72). Italijaski prevod integralnega teksta (z izjemo dodatka).

Monografija S. Gabrovca in D. Svoljška je zanimiva novost v naši strokovni publicistiki, saj se poleg izrazito arheološko-topografskih problemov loteva tudi poizkusa objavljanja arhivalij, vezanih na neko, v našem primeru izrazito pomembno in daleč v svetu slavno najdišče. Izbor obravnave snovi je pester, pisca si izmenoma podajata pero od predgovora (Gabrovec), opisa kraja (Svoljšak), zgodovine raziskovanj in bibliografije (Gabrovec) do kronologije raziskovanj s topografskimi podatki in načrta grobišča (ponovno Svoljšak). Koristen dodatek je geografska ekspertiza M. Šifrerja, saj je s tem zagotovljena strokovnost tudi na nearheološkem polju. Oba arheološka pisca sta nedvomno garancija, da je zasnovano veliko delo vendarle opravljeno korektno; v primeru S. Gabrovca gre za odličnega poznavalca halštatske kulture tako pri nas kot v Srednji Evropi, D. Svoljšak se je izkazal kot vesten raziskovalec zlasti naselbinskega dela Sv. Lucije (Mosta na Soči) in dober poznavalec topografske problematike. In vendar imamo glede publikacije konkretne pripombe, bistvene in manj bistvene, začenši z naslovom (zakaj je na prvem mestu, pred Mostom [problem načenjamo zaradi tradicije] izostalo slovensko ime kraja *Sv. Lucija*, ki je vendar dalo najdišču strokovno slavo in ime kulturne skupine — *svetolucijske*, kar hvalevredno navaja v svojih delih S. Gabrovec; če smo se že odločili, da tudi v naslovu dodamo tuj ekvivalent slovenskega imena, preseneča, zakaj je to prav *S. Lucia* [sicer pri de Marchesettiju splošno uporabljan in priznan topografski pojem], saj je bilo v času velikega odkritja uradno avstrijsko ime vendarle **St. Luzia** [npr. cf. *Österreich — Ungarns letzter Krieg* II /1931/ Beilage 13 etc.], v starejši transkripciji **St. Lucia** [franciscejski kataster, Szombathy]), načinom prikaza zgodovine iz-

kopavanj (v bistvu gre le za pregled in ne razpravo, torej izpeljan marginalno), samo topografijo (vsaj sugerirano nam je, da gre zanjo, čeprav vemo, da je prava topografska obdelava nekoliko drugačna [cf. navodila za izdelavo topografskih zapisnikov IzA SAZU, pripravil I. Turk 1978]; videti je, da gre za najmanj dva kompleksa nekropole, ločena s cezuro, potjo [sic!], vendar je imenska delitev nekoliko otežena, saj **Ograjnica** sega na obe strani poti [cf. s. 36], **V Bleku** pa je na skrajnem jugovzhodnem robu [še vprašanje, zakaj ledinski imeni Svoljšak piše z malo, celo v narekovajih, ko se vedarle, tudi v topografskem delu IzA SAZU, uveljavlja ledinsko ime kot nosilec poimenovanja posameznega najdišča]), objavo arhivalij in naposled prikazano rekonstrukcijo načrta grobišča (prvi poizkus kompletnega opisa izkopavanj; tu bi pripomnili, da poznavanje načinov merjenja J. Szombathyja le ni takšna modrost, kot je to zapisano v predgovoru na strani 8, saj gre za dosledno upoštevanje logike po azimutu, z izmerjeno razdaljo od neke izhodiščne točke [lahko je teh tudi več], *Messpunkt*, kar smo v praksi uporabili pri izrisavi načrtov Szombathyjevih izkopavanj na Rojah pri Moravčah in v kranjskem Lajhu [podatke je v čitljivi obliki moč najti v slovitih izkopavalčevih *Tagebücher*]). Preden se še v podrobnostih dotaknemo naših bistvenih pripomb in pomislekov, navajamo še nekaj marginalij: o izpričanem pleonazmu (zakaj podvajanje avionskega posnetka, slika na strani 10 spodaj je enaka sliki 17), slabem oblikovanju naslovnice (neokusno, nepregledno!), tiskarskih škratih (na vidnih mestih, saj se ista napaka ponovi kar dvakrat, na naslovnici in na strani 3: »*richerche*« namesto *ricerche*) in o očitnem lapsusu pri kartografski lokaciji Nemškega Ruta (pravilno nad Grahovim oziroma Koritnico) nad samo Podbrdo (sl. 15 s. n. 16). — Naposled še upravičen dvom, ali je bilo treba integralni tekst monografije (razen dodatka) prevesti v italijanski jezik (kar je morda navidezno logično zaradi bližine meje in tudi polovice opravljenega dela, ki so ga v nekropolo vložili raziskovalci italijanskega rodu). Daleč bolj odmeven in slovenski arheološki stroki v prid bi bil prevod v angleščini kot nespornem sodobnem svetovljanskem jeziku oziroma nemščini kot uveljavljenem »arheološkem« jeziku Srednje Evrope.

Le bežno omenimo uvodni Svoljškov tekst o opisu Mosta na Soči in hkrati poizkus navajanja najosnovnejših podatkov krajevne zgodovine. Ta je v bistvu pisan brez večjih ambicij, preveč lapidarno in premalo temeljito, saj nas ne informira o vpetosti Mosta v fevdalno posest oglejskih patriarhov, goriških grofov in naposled Habsburžanov, kaj šele da bi se spustil v vsaj najnujnejši prikaz historične topografije tega dela Tolminske v srednjem veku; izrazita tranzitna lega je namreč pogojevala kontinuirano naselitev mikroregije od arheoloških obdobij do danes. Več pozornosti je potrebno nameniti preostalima dvema Gabrovčevima tekstoma, najprej prikazu zgodovine raziskovanj. Poglavje je razdeljeno v bistvu na štiri podpoglavja, in sicer: 1. odkritje nekropole in izkopavanja do leta 1884, 2. velika raziskovanja de Marchesettija in Szombathyja, 3. sodobna izkopavanja Goriškega muzeja in 4. dosedanja kronološka in kulturno-historična ocena Mosta na Soči. Čeprav so vsi štirje deli Gabrovčeve študije bolj kratek pregled kot poglobljena razprava, je to najmanj opazno prav v zadnjem, četrtem delu, kjer je pisec resumiral svojo večdesetletno znanstveno snovanje, ki se je dotikalo tudi problema Sv. Lucije. Podan je kronološki pregled razvoja znanstvene misli o halštatski kulturi Jugovzhodnih Alp s stališča odkritja v Sv. Luciji, z dragocenim komentarjem, kar je za strokovnega in v železnodobni tematiki manj poučnega bralca nadvse koristno (ker je v pripravi objava vsega tozadevnega gradiva, kjer se bo strokovna problematika pojavljala v daleč obsežnejši obliki, je lapidarnost tega Gabrovčevega podpoglavja na mestu); omenili bi še piščevo nakazano (vendar ne odklonilno) skepso glede lociranja **Ambisontov** v Zgornje in Srednje Posočje (zanimivo ime plemena zaradi očitne podobnosti z latinskim toponimom *Sontius* fl.), ki jih bolj povezuje z idrijsko kot svetolucijsko kulturno skupino, kar je glede historično-politične situacije edino logično (v dobi pozne republike oziroma zgodnjega cesarstva). Bolj se čudimo Gabrovčevi lapidarnosti podajanja sicer tako zanimive zgodovine starih izkopavanj (če že za novejša to ustreza, ko je izborne dokumentacije na pretek), kar se odraža tudi v skromnih navedbah znanstvenega aparata (za prvo in drugo podpoglavje le borih sedem opomb!). Res lahko to zanimivo obdobje s pomočjo arhivalij in tudi primerjalnih

tekstov v izvirnih publikacijah ustrezno osvetli nekdo drug, v neki samostojni, daleč izčrpnejši obliki. Vendar se le vprašujemo, ali ni imela *Sv. Lucija 1* večjih ambicij, enkrat za vselej objaviti kompletno zapuščino najdišča, tudi arhivalije in njih komentar. Tako pa primeri rokopisov de Marchesettija in Szombathyja delujejo kot nekak *epitetum ornans,* brez posebne znanstvene vrednosti (navedeno je leto, ne tudi paginacija posameznega dokumenta). Žal ostajamo prikrajšani za resno sintezo izvirno zapisanih podatkov oziroma za njihovo integralno predstavitev in obdelavo. Gabrovec nam med drugim ne predloži niti detaljnega popisa arhivalij (v fragmentarni, posamični obliki se lahko glede njih seznanimo le pri Svoljškovi kronološki podaji izkopavanj v Sv. Luciji). Slabega vtisa o tem delu monografije ne popravi niti objava izvrstnih fotografskih dokumentov, zlasti portretov A. Carlija, C. de Marchesettija in J. Szombathyja (sl. 2, 3, 6) in dveh dokumentarnih prikazov de Marchesettijevih izkopavanj (sl. 4, 5). Pri fotografskih dokumentih se kajpak ni zdelo vredno navesti niti kraja hrambe fotografskih izvirnikov, kaj šele navesti njihov format, konkretno mere negativov na stekleni plošči. Vprašujemo se tudi, zakaj je izostal fotografski dokument o izkopavanjih J. Szombathyja (prvič objavljen že v *Domu in Svetu* konec 19. stoletja, sekundarno tudi v katalogu, posvečenem stoletnici izkopavanj na Mostu [GM Nova Gorica]).

Tretji in zadnji Gabrovčev prispevek je namenjen bibliografiji. Pisec je ubral metodo abecednega seznama avtorjev s selektivno navedenimi deli po letnicah izida, z redkimi izjemami omemb Sv. Lucije (Mosta) med komparativnim gradivom (le v nekaterih temeljnih razpravah in monografijah o halštatski kulturi). Menimo, da je takšen prikaz publicistike po avtorjih sicer pregleden, vendar bi bilo boljše, če bi se Gabrovec odločil za splošen prikaz tiskanih del glede na leto izida z vsakokratnim dodajanjem piscev. Tudi načelo selektivnega predstavljanja tiska o Sv. Luciji je žal le posledica prizadevanj za kratke roke, saj bi bila še kako zanimiva kompletna bibliografija nekega, ne le halštatskega, najdišča pri nas in sproti dopolnjevana (to zahteva seveda ogromno časa in truda; mi smo svoj čas uresničili takšno vizijo v monografskem prikazu Sv. Gore nad Roviščem *[Arh. vestnik 25],* nenehno pa tozadevno dopolnjujemo dokumentacijo o Ljubljanskem Barju, Vačah, Rojah pri Moravčah, Magdalenski gori in zgodnjem srednjem veku Slovenije). Gabrovec je zamudil ugodno priložnost, da bi na koncu seznama tiskanih del podal tudi popis rokopisov in drugih grafičnih dokumentov (če že fotografske relikvije ne zaslužijo tolikšne pozornosti). V bistvu je popisu arhivalij namenjen le kratek končni odstavek uvoda k bibliografiji (sl. 25), z navedbo bistvenih pisanih dokumentov, tudi korespondence (vendar brez letnic in zlasti obsega gradiva).

Svoljškov prispevek kronologiji izkopavanj je skupaj s topograskimi podatki zastavljen retrospektivno po letih, začenši z 1845; podaja najosnovnejše podatke o najdbah in jih tudi locira na parcelno mrežo. Dragocen napotek je sprotno navajanje literature in arhivskih zapiskov. Sicer gre nedvomno za temelijto, pregledno delo, vendar bi bilo bolje, če bi se pisec držal načela grupiranja posameznih arheoloških točk znotraj velike lokalitete Sv. Lucije (za kar je zelo poučen primer topografska karta na sl. 18), saj bi tako v hipu izstopili vsi ključni deli prazgodovinskega naselja (v praksi velja, da železnodobni center prvega ranga pri nas praviloma obsega 10, največ 20 posameznih najdiščnih enot naselbinskega oziroma grobiščnega značaja, pač glede na konfiguracijo zemljišča, npr. Vače 15, Magdalenska gora 10 itd.). Vsekakor bi bil lahko Svoljškov tekst obdelan bolj homogeno, saj z ločenim navajanjem letnic deluje vse preveč razdrobljeno; z znanstvenim aparatom bi se prihranil dodatni prostor, s katerim se tako razsipa pri vedno novem citiranju naslovnih in avtorskih podatkov (tudi iz iste literature) ob posameznem letu najdbe v tekstu. Dobro zamišljena obdelava bi tako dobila značaj prave razprave, sinteze, kar v pričujoči obliki in izvedbi žal pogrešamo. Ko smo že pri topografiji, pripominjamo, da pogrešamo še druge topografske značilnosti: detajlne izrise parcel na območju posameznih najdiščnih točk (kataster je na voljo le za nekropolo, železnodobno, nad levim bregom Idrijce, pojmovano kot celoto, čeprav dosedanji posegi kažejo v bistvu **štiri** ločene enote, cf. sl. 21, kar bi se dalo označiti tudi kot **Ograjnica — zahod, Ograjnica — vzhod, V Bleku in »Taljatovo«** (za parc. št. 1168 ni navedbe ledinskega imena, cf. s. 36); tu še dodajamo, da je na preglednem tlorisu izkopavanj na sl. 21 katastrska

mreža zlasti s številkami premalo izstopajoča, dve parc. št. sta sploh slabo čitljivi). Sicer raziskovalčevo vedoželjnost o legi katastrskih številk na vsem arheološkem kompleksu Sv. Lucije vsaj delno poteši posrečena in estetska (barvna) reprodukcija izseka načrta iz franciscejskega kastra (tudi z vrisanimi izkopnimi polji na Ograjnici — vzhod in V Bleku, kar je zanimiv arhivski dokument, nima pa za lociranje samo večje vrednosti, saj je vris izveden približno). Ob barvni reprodukciji (edini v monografiji) je jasno, da gre za zastarel kataster, saj je sedanji raster zaradi novejše rasti Mosta na Soči že povsem spremenjen, o čemer dobimo predstavo prav z objavo sodobnega topografskega načrta na sl. 18, v merilu 1 : 1250, žal brez vrisanih parcel. Menimo, da je slednje »topografski« metodi Svoljškovega dela največji očitek; manj pomembno je, da se pisec ne potrudi podati fotografske dokumentacije sedanjega videza posameznih delov naselja in nekropole (z izjemo dvakrat istega avionskega posnetka, pogleda na izkopavanje naselja 1977 [sl. 13] in primera izkopanih temeljev halštatske hiše [sl. 14.] Kot velja za historiat eksploracije Sv. Lucije (Mosta), velja tudi za »topografijo«: oboje bo še treba postoriti glede na uveljavljene in želene visoke kriterije.

Vsekakor je najbolj atraktiven in truda poln poizkus izdelati generalni plan izkopavanj na svetolucijski nekropoli, za kar gre piscu oziroma organizatorju Svoljšku vse priznanje. Pomembna je ugotovitev, da so vsa izkopna polja de Marchesettija in Szombathyja navezana na koordinatni sistem; lokacija izhodišča (T. O.) na osi x (v črti, ki povezuje vzhodno in zahodno stičišče parc. 955/1 in 955/2 [točki A in B], 7.5 m zahodno od A, z azimutom 19^0 osi y) je bila opravljena glede na rekonstrukcijo de Marchesettijevega izkopavalnega sistema od 1885 naprej. Pisec nato naniza dokumente (skice, tlorise, faksimila objav, Barthov naris Szombathyjeve meritve iz 1890 itd.) kot dokazno gradivo za izvedeno rekonstrukcijo grobišča (čeprav so deli načrta obnovljeni približno, ker na nekaterih mestih de Marchesettijeva dokumentacija šepa, cf. sl. 38). Naša bistvena pripomba glede objave izvirnikov je, da ti niso objavljeni v arhivalnem duhu (z navedbo formatizacije, s prepisi rokopisov oz. prerisi zaradi večje izpovednosti). V obliki faksimilov so sploh nečitljivi (slab tisk, slaba fotografska reprodukcija [?], neostrina). Tako resen raziskovalec ne more uporabiti pričujoče objave sicer izredno dragocenih dokumentov za preverjanje in nadaljnji študij. Le po žigih tržaškega muzeja je moč pod posameznimi faksimila ugotoviti, kje se hranijo izvirniki, saj Svoljšak navaja le avtorje in letnico nastanka. Za objavo arheoloških arhivalij moramo pripomniti, da je glede na visoke standarde obdelave siceršnjih arhivskih gradiv v naši stroki situacija dokaj nespodbudna. Zato smo se tudi odločili zapolniti vrzel s temeljitimi objavami manjših skupkov gradiv v seriji *Viri za zgodovino slovenske arheologije*, v *Kroniki* (I v: *Kronika* 1979; II v: tisku).

Ne bi želeli s kritičnimi pripombami vreči slabo luč na prvi zvezek serije monografij o Sv. Luciji (Mostu), saj je delo kljub pomanjkljivostim dovolj dobro, da informira strokovno in tudi ljubiteljsko javnost pri nas in na tujem, in sicer o enem izmed naših najpomembnejših halštatskih najdišč z navezavo v laten in zgodnji Rim. Ob monumentalnosti načrtovane izdaje (zvezki z gradivom) pač vsega verjetno ni mogoče storiti kar najbolj detajlno. Pa vendar, temeljitost in popolnost ostajata imperativ ne le naše stroke, zato bo tudi na področju historiata »arheološke« Sv. Lucije potrebno še marsikaj ustvariti.

Last but not least, naslov nemškega prevoda Šifrerjevega teksta bi bil lahko natisnjen v duhu nemškega pravopisa, s kapitalami na čelu substantivov!

Davorin VUGA

Necropoli e usi funerari nell'età del ferro. Studi a cura di Renato Peroni. Archeologia: Materiali e problemi 5, 1981, 306 s.

V seriji *Archeologia: materiali e problemi* je izšel pomemben zbornik del z naslovom Grobišča in pogrebni običaji v železni dobi. Ob uvodni študiji o topografskih analizah (t. i. horizontalni stratigrafiji) je v knjigi še podrobna analiza razvoja grobišč Casale del Fosso pri Vejih ter Hallein, podrobna razčlenitev grobnih pridatkov v Estah in Mostu na Soči (Sveta Lucija), kot zaključek pa sta na koncu članka o pogrebnih običajih in družbeni organizaciji v železni dobi.

V prvem prispevku V. Buffa, F. Buranelli in F. Trucco (»Analisi planimetriche e combinatorie nello studio dei sepolcreti

in protostoria«) razčlenjujejo metodo topografske analize oziroma horizontalne stratigrafije na posameznih grobiščih, kjer je mogoče slediti razvoju v različnih smereh. V prvem delu članka avtorji prikazujejo različne primere širjenja, od linearnega preko polkrožnega do krožnega razvoja. Kot primer za linearni razvoj so navedena najdišča Münsingen (Lat A do Lat C, kjer je razvoj od S proti J omejen zaradi konfiguracije terena), staro grobišče na Foro Romano (smer širitve od Z proti V) ter Pianello di Genga (razvoj od JV proti SZ). Kot primer za polkrožni razvoj je izčrpneje obdelano latensko grobišče Solduno (z jedrom na SV, najmlajše najdbe pa se vlečejo na zunanjem pasu polkroga od SZ proti SV), ob njem pa še Giubiasco (smer od J proti S) in Bell (kjer je na vzhodu v gomilah značilen skeletni pokop, ki se proti zahodu preko vmesne faze spremeni v žganega). Kot primer krožnega razvoja je prikazano grobišče Quattro Fontanili v Vejih (z jedrom na vrhu vzpetine, mlajši grobovi pa se krožno širijo vse do njenega vznožja). V drugem delu so ob posebnih razvojnih modelih (S. Bernardo v Ornavassu: razvoj linearen, vendar pa prejšnjega prostora niso popolnoma opustili) obravnavana grobišča, kjer horizontalna stratigrafija ne prinaša pravih rešitev, kot na primer na grobišču Vadena (pokopi v skupinah, domnevno družinski pokopi — najstarejša skupina z vsemi fazami v sredini, okrog ostale skupine, ki se začenjajo v mlajših fazah), San Giorgio v Angaranu (grobišče iz časa Ha A 2 — Ha B 2, na katerem naj bi mešane skupine pokopov odsevale socialno organizacijo z mogočo delitvijo na družinske skupine), JV nekropola Sale Consiline (več con z grobovi različnih stopenj, ki imajo svoj notranji razvoj) ter Hallstatt (kjer je razčlenitveno študijo opravila I. Kilian Dirlmeier s pomočjo grobov, ki vsebujejo orožje).

V drugem članku je F. Buranelli poskusil prikazati topografski razvoj grobišča Casale del Fosso v Vejih (»Proposta di interpretazione dello sviluppo topografico della necropoli di Casale del Fosso a Veio«). Grobišče je jasno razdeljeno na več skupin pokopov, ne da bi se vmesni prostori dali jasneje razložiti. Začetek predstavljajo trije grobovi iz protovillanovskega časa na SZ, medtem ko se v naslednji fazi (II B 1) pokopi začenjajo širiti po celem prostoru grobišča, vendar še zmeraj s centrom na SZ. Takšen razvoj se nadaljuje tudi v naslednji fazi, le da jedro okoli starejših pokopov ni več tako izrazito. V fazi II B 3 se jasno pokaže razvoj proti robovom grobišča, ki je posebno izrazit v fazi III A, medtem ko so najmlajši grobovi iz 7. in iz začetka 6. stoletja omejeni le na skrajni južni del. V nadaljevanju sestavka je prikazana še analiza grobišča glede na kombinacije grobnih pridatkov, glede na tipične ženske in moške pridatke. Zanimivo je, da se na ta način sanguisuga fibule ne dajo opredeliti, ker se pojavljajo tudi skupaj z britvami. Glede na kombinacijo pridatkov v posameznih časovnih obdobjih posega F. Buranelli tudi na področje družbene organizacije in razslojitve.

V. Buffa in F. Trucco (»Analisi del sepolcreto di Hallein«) razčlenjujeta grobišče Hallein tako z metodo t. i. horizontalne stratigrafije kot tudi s pomočjo kombinacije pokojnikovih grobnih pridatkov ter prisotnostjo dragocenejših predmetov v grobovih. S pomočjo topografske analize se kaže razvoj grobišča v smeri JZ proti SV ter z opustitvijo prvotnega prostora v kasnejših fazah (Ha D in Lat A 1 — Lat A 2 do Lat C). Z analizo dragocenejših pridatkov sta avtorici poskusili opredeliti notranji razvoj družbe, ki so ji pokojniki pripadali. Tako se kaže postopno bogatenje in socialno razslojevanje od najstarejše stopnje proti Lat A, nasprotno pa razvoj v stopnji Lat B kaže na splošno blaginjo in zamiranje razlik med bogatejšimi in revnejšimi sloji prebivalstva, obenem pa tudi na popolnoma »oboroženo« družbo, saj se kot tipičen moški pridatek pojavita meč in sulična konica.

Za slovenski prostor je gotovo najzanimivejša študija G. Bergonzi, A. Boiardi, P. Pascucci in T. Renzi o grobnih pridatkih in družbenih skupinah v Estah in Mostu na Soči (»Corredi funebri e gruppi sociali ad Este e S. Lucia«). Študija je razdeljena na tri dele: v prvem je predstavljeno grobišče v Estah, z zgodovino raziskav in razčlenitvijo grobnih pridatkov, v drugem grobišče v Mostu na Soči s podobno razčlenitvijo, v zadnjem delu pa so avtorice poskušale prikazati povezave oziroma razlike med obema najdiščema.

V Estah v 8. stoletju predstavljajo »posebno bogate« moške pridatke: par ali včasih večje število igel ter ob manj značilnih predmetih še britev in orodje oziroma orožje (nož ali par nožev, sekira,

meč). Prav tako je značilen bogat pivski pribor (krater in štiri čaše) ter tudi prisotnost bronastega posodja v grobu. Poseben problem grobov 8. stoletja so tisti z več žarami, kjer je včasih težko ločiti dvojne pokope, prav tako pa so nejasni grobovi z eno samo žaro, ki pa vsebujejo tako moške kot ženske pridatke. Vsekakor pa velja omeniti, da v vseh fazah grobišča najbogatejši grobovi večinoma pripadajo dvojnim pokopom (praviloma moškega in ženske). V času Este III D 2 (morda pa že v III D 1) so prvič zagotovo prisotne prave »družinske grobnice«, v katerih so pokopani odrasli obeh spolov skupaj z otroki. Delitev tipičnih grobnih pridatkov pri obeh spolih na bogate in skromne naj bi kazala na precejšnjo socialno razslojenost.

Prav tako je tudi za Most na Soči izvedena analiza sestava grobnih pridatkov, časovna delitev pa je naslonjena na I. in II. fazo, včasih podrobneje na I B in C ter II A in B. Obenem so avtorice poskusile topografsko razčleniti načrt grobišča (Marchesetti, izkopavanja 1886, tudi 1891—92), kjer naj bi se kazale posamezne skupine pokopov. V prvem obdobju Mosta na Soči je k nošnji moških prebivalcev sodila igla, praviloma ena sama, redkeje par. Natančneje se dajo datirati predmeti, ki so predstavljali del ženske nošnje: v najstarejšem obdobju so se ženske krasile s fibulami (posamezne fibule ali par), včasih ob fibuli še z ovratnico, redkeje z zapestnico. V mlajšem obdobju prve stopnje (I C) se pojavijo bogatejši pokopi z več fibulami in ovratnicami. V tem prvem obdobju je mogoče prepoznati tudi nekatere dvojne pokope, prav tako pa tudi posamezne primere nošnje, pri katerih se pojavljajo skupaj ločne fibule in igle. V drugi stopnji grobišča je mogoče pri moški nošnji ločiti takšno s kačastimi fibulami, med katerimi so najbogatejši imeli tri (eno večjo in dve manjši) oziroma štiri fibule (dve večji in dve manjši). Za ženske grobove so značilni uhani in fibule tipa Sv. Lucija, sprva povezani s prstani, kasneje pa z obeski in deli toaletnega pribora. Včasih se skupaj z značilnimi ženskimi predmeti pojavljajo tudi kačaste fibule. Kot tipičen predstavnik bogatih moških grobov faze II A je grob s tremi kačastimi fibulami, situlasto vazo na nogi ter jonsko kupo tipa 2 A, medtem ko tipičen ženski grob faze II B vsebuje različne fibule (med njimi tudi tip Sv. Lucija s priveski), bisere, gumbe, koščke zlata, jonsko kupo tipa B 2, stekleno skodelico in bronasto situlo. Bolj skromni moški grobovi vsebujejo v prvi fazi kačaste fibule, v drugi certoške, medtem ko imajo ženski pokopi v prvi fazi različne fibule, tudi kačaste, v drugi fazi pa največ certoške, pa tudi tiste tipa Sv. Lucija v povezavi z drugimi okrasnimi predmeti.

Čeprav je med Estami in Mostom na Soči le približno 200 km zračne črte, pa se kažejo med grobiščema nekatere razlike. Medtem ko so v Estah za časa 8. ter tudi v 7. stoletju pogosti zelo bogati pokopi obeh spolov, pa so pridatki v Mostu na Soči precej preprosti. Čeprav značilni pridatki obeh najdišč kažejo na precejšnjo socialno razslojenost, pa je le-ta v Estah mnogo bolj izrazita. Proti koncu 7. stoletja in v začetku 6. se pokažejo razlike tako v Estah kot tudi na Mostu na Soči. V Estah so se v tem času uveljavili novi običaji, kot npr. grobovi z več žarami, v grob vržena razbita čaša, lončena žara, postavljena v bronasto situlo. V Mostu na Soči so spremembe manj vidne, najbolj je opazna postopna bogatitev ženske nošnje. Glede na skromnejše spremembe sklepajo avtorice, da v fazi I C ne moremo govoriti o bistveno drugačni družbi, kot je obstajala v prejšnjih fazah. V Estah se v 6. in 5. stoletju nadaljujejo značilnosti, ki so se pojavile že konec 7. stoletja: grobovi z več pokopi, pogosto v paru, z žaro v notranjosti bronaste situle, s pivskim priborom... V 5. stoletju se ob mnogih bogatih grobovih z več pokopi že dajo opaziti grobnice družinskega značaja. V Mostu na Soči so konec 6. in zlasti v 5. stoletju jasno opazni vplivi estenskega prebivalstva, zlasti pri obdelavi brona (npr. pri certoških fibulah). Kljub vsem navedenim razlikam pa avtorice ugotavljajo, da je med obema najdiščema dovolj povezujočih elementov.

V naslednjem članku poskuša G. Bergonzi razčleniti nekatere probleme glede pogrebnih običajev in socialne razslojitve (»Riti funebri, forme ideali, strutture sociali«). Posebej opozarja na problematiko »bogatih« in »revnih« grobov ter na nevarnost preozkega razlaganja pogrebnih običajev. Vsekakor pa je treba pri razčlenjevanju socialne strukture posameznih kulturnih krogov nasproti grobnim najdbam postaviti še naselbinske in druge materialne vire, obenem pa tudi morebitne likovne upodobitve, in če je mogoče, tudi literarne in epigrafske vire.

Kot zaključna beseda v zborniku izzveni razprava R. Peronija o pogrebnih običajih in družbeni organizaciji v železni dobi (»Usi funerari e forme di organizzazione sociale nell'età del ferro«). Med živopisno mavrico pogrebnih običajev, ki ponazarjajo tako različne ideologije in verske predstave kot tudi vlogo posameznika v družbi ter nenazadnje tudi socialno-ekonomski položaj določenih kultur, je poskusil izločiti nekatere značilnosti, ki se pojavljajo v različnih dobah in družbah in ki so pomembne za razumevanje socialne organizacije v pražgodovini. Kot prvo značilnost omenja prisotnost orožja v moških grobovih — na področju severno od Alp se takšni grobovi z začetka železne dobe jasno ločijo od tistih iz poznega obdobja kulture žarnih grobišč. Medtem ko se v srednji Italiji takšen proces pokaže že ob koncu bronaste dobe, pa predstavlja območje severne Italije posebnost s svojimi skromnimi grobnimi najdbami orožja. Pomembna za razčlenjevanje družbenih struktur je tudi topografska analiza, ki lahko prikaže razvoj grobišč. Le-ta lahko odseva tudi ideologijo določene družbe (npr. družinski pokopi v skupinah). Obenem pa opozarja, da »bogatih« grobov ne smemo razlagati le kot znamenja osebne blaginje pokojnika, ampak da le-ti odsevajo tudi določene verske in splošne ideološke predstave. Kot primere navaja posamezna obdobja na grobiščih Hallstatt, Hallein, Most na Soči, Este, Casale del Fosso. Posebej obravnava tudi problematiko dvojnih pokopov in razvoj družinskih grobnic — takšni običaji zaključujejo razvojni ciklus na prostoru severno od Alp in začenjajo novega v Italiji.

Vitko PAHIČ

Aleksandar Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira, građa i prilozi sistematizaciji*, ANU BiH, posebna izdanja knj. LIV, Sarajevo 1981, str. 204 + XXXVI T.

Raziskovanje pomenov in razvoja simbolov sodi v tisto področje znanstvenega dela, ki razkriva nadvse zanimiv del človekove duhovne kulture. Žal so do sedaj raziskovalci kazali le občasno zanimanje zanj, zato ima vsako novo delo, posebno tako, ki je po obsegu večje, skoraj pionirski pomen. Knjiga Kultni simboli pri Ilirih Aleksandra Stipčevića nam razkriva obsežno najdeno gradivo materialne kulture, podatkov in ugotovitev, do katerih je prišla znanost v odkrivanju resnice o religiji in njenih simbolih pri Ilirih, zato bo nedvomno koristila marsikateri vedi, ki se ukvarja s proučevanjem kulturne preteklosti. V uvodu je avtor ob splošni časovni in prostorski opredelitvi ilirskega obdobja opozoril na dejstvo, da je skoraj vse ugotovitve utemeljil z analizo ostankov materialne kulture, ki jih je arheologija rešila pred pozabo, in zelo malo z razčlenjevanjem mitoloških legend. Hkrati pa je orisal težave vsebinske narave, ki so ga spremljale pri delu.

Vsebino je Stipčević razdelil v tri po obsegu različno velika poglavja. V prvem in največjem, saj po straneh sodeč zavzema tričetrt knjige, z naslovom Struktura ilirske simbolike, je natančno obdelan vsak simbol, ki so ga Iliri uporabljali v verske namene. Najbolj pogosto je avtor poiskal tudi njegov izvor in pomen v obdobjih po zatonu ilirske kulture in svoje ugotovitve potrdil z mnenji, zapisanimi v obsežni literaturi, s slikovnim gradivom, narisanim na posebnih tablah na koncu knjige, in z osmimi kartami, ki kažejo razširjenost najdišč nekaterih simbolov na ilirskem področju. Vsi simboli so razporejeni v osem skupin. Največ jih je združenih v solarno-lunarno skupino simbolov, skupino htoničnih simbolov, skupino simbolov plodnosti in skupino simbolov v obliki amuletov. Ker imajo mnogi kultni simboli več pomenov, jih je avtor podal v skupini, v kateri je prikazana njihova osnovna značilnost. Dvema, trem simbolom je dal avtor večji obseg in jim pripisal nosilno vlogo. Prvi je barska ptica, ki sodi med najznačilnejše solarne simbole prazgodovinske Evrope. V številnih kulturah bronastega in železnega obdobja simbolično predstavlja sonce ali pa se nahaja v njegovem spremstvu ponavadi tako, da vleče sončno ladjo. Enako vlogo ima ptica v grški mitologiji, saj je povezana z Apolonom, sončnim bogom. Tesno povezana je tudi z drugimi solarnimi simboli. Barska ptica je imela tudi pri Ilirih enak pomen. Prikazovali so jo v različnih materialih, najpogosteje v kovini, bronu. Stipčević meni, da je bil njen kult najbolj razširjen v severnem delu ilirskega ozemlja, predvsem v Istri in Sloveniji. Drugi simbol, kača, pa je bil po ugotovitvah avtorja bolj v rabi v južnih ilirskih pokrajinah, medtem ko ga pri Histrih arheologija ni zasledila, pri Liburnih pa zelo

malo. Kača je sodila med htonične simbole, bila je predstavnik sveta, v katerem vladajo mračne sile in duše brezupno blodijo. Podobno kot barska ptica izvira tudi kača iz starejših obdobij. Najstarejše najdbe sodijo v sam začetek neolitika. Od mlajše kamene dobe do časov, ki so sledili ilirski kulturi, je bila kača vključena med vodeče simbole z verskim pomenom. Uprizorjena je bila različno, ali kot okras uporabnega predmeta ali kot samostojno likovno delo, v številnih materialih. Čeprav so jo na ilirskem ozemlju priznavali kot simbol že v predilirskih obdobjih, so bili za njen razvoj nadvse pomembni vplivi in posamezne značilnosti sočasnih kultur, predvsem tisti, ki so prihajali ali so iz grških in italskih krajev. Pri raziskovanju obeh simbolov, barske ptice in kače, se je avtor oprl tudi na maloštevilne mitološke zgodbe. Etnološki izsledki pa so ga privedli do ugotovitve, da je bila kača pri Ilirih ob htoničnem tudi simbol plodnosti.

Arheološki podatki in pisani viri so zagotovili tudi delno razjasnitev vloge, ki jo je imel konj kot kultni simbol. Sodil je v krog htoničnih simbolov. Da se je razširil v ilirskih pokrajinah, gre zasluga nomadskim konjeniškim plemenom, ki so prihajala iz oddaljenih vzhodnoevropskih step. Največ dokaznega gradiva je najdeno na vzhodnoalpskem, japodskem in istrskem področju, manj pa na glasinaškem in drugih ozemljih, ki so jih naseljevali Iliri. Avtor meni, da je konj kot simbol v nekaterih primerih prevzel mesto, ki ga je imel starejši simbol barska ptica, večinoma pa sta bila oba hkrati v rabi. Še več pobud za različne razlage o vlogi konja ali celo konjenika so dale mitološke zgodbe. Lik konja je bil najbolj pogost na okrasnih predmetih, kot so fibule in različni priveski, na posodah, kamnitih ploščah in žarah. Pestre so bile vrste materialov, v katerih so izdelovali predmete z likom konja, od kamna do stekla

Pripomnimo naj, da se je Stipčeviću oblikovanje skupin le delno posrečilo, ker je namreč izhajal iz različnih izhodišč, ki niso pripomogla k večji preglednosti kataloško obdelanih simbolov in ne k jasnejši predstavi o verskem življenju Ilirov. Tako ga je pri nekaterih simbolih vodila njihova oblika oziroma značilnost likovnega izraza. Povezal jih je v skupino, v kateri ga je zanimal pomen geometrijske ornamentike. Kljub temu pa sta najbolj popolna geometrijska lika krog in trikotnik pomembni sestavini ornamentike, razporejena med solarne simbole oziroma med simbole plodnosti. Pri funeralni skupini in amuletih je prevladala njihova uporabnost oziroma namembnost predmetov, medtem ko je motiv narekoval oblikovanje skupin s simboli z liki fantastičnih živali in številkami. Na temelju vsebinskih lastnosti pa so nastale druge tri skupine, lunarno-solarnih simbolov, htoničnih simbolov in simbolov plodnosti. Seveda tako različen pristop spravlja v dvom marsikatero opredelitev ali pa otežuje vsakršne poizkuse primerjalnega dela in povezovanja v vsebinske celote.

Naslednja pripomba velja avtorjevi odločitvi, da sledi zgolj ikonografski značilnosti in pogosto posveča premajhno pozornost uporabnosti simbola in materialu, iz katerega je bil narejen. To sta pomembni področji za ugotavljanje oblikovnih in tehnoloških pocesov, zgovorni priči marsikaterega predmeta, ki bi gotovo pomagali pri razjasnitvi vprašanj s področja religije, njenih simbolov, njenega razvoja in njene vloge v tedanji družbi.

Tudi slikovno gradivo, ki je sicer prav v arheološki stroki zelo v rabi, ni posebno v pomoč bralcu iz več razlogov. Prvi je nedvomno ta, da ni neposredno vključeno v tekst, temveč je z izjemo kart podano na koncu knjige. Čeprav gre za vprašanje, pri katerem je pomen vizualne komponente odločilen, saj je likovno sporočilo osnovni predmet proučevanja in z njegovo pomočjo nastaja rekonstrukcija religije pri Ilirih, je v knjigi drugotnega pomena. Moti tudi dejstvo, da ni risb vseh naštetih primerov. Nadalje, kakovost risbe je preskromna. Med 156 simboli, ki jih avtor predstavi, ima le osem karto razširjenosti in to le v ilirskem obdobju. Druga niso prikazana, ni tudi kart z najdišči preostalih simbolov, ne poti, po katerih so domnevno prodirali vplivi iz različnih področij na ilirsko ozemlje in ne izrisa metamorfoze simbolov, ki je nastala zaradi razvoja v časovno velikem razponu in različnih družbenih pogojih.

Sožitje in odvisnost med simboli, njihova skupna naloga v določenem časovnem presledku, odnos posameznega simbola do druge skupine, za katero se domneva, da je bila v rabi, ostaja odprto vprašanje, ki bi pomagalo k marsikateri razlagi. Na odsotnost samostojnega poglavja, v katerem bi bila zajeta razmiš-

ljanja in splošne ugotovitve o kultni simboliki in orisu religije pri Ilirih, opozarja vsebina drugega poglavja, ki govori o razvoju simbolov na Balkanskem polotoku od neolitika do propadanja rimskega cesarstva, njihovem izvoru ali prodoru iz drugih kultur in drugih narodov.

Bolj kot naša pripomba opozarja na odsotnost omenjenega samostojnega poglavja vsebina drugega poglavja, namenjenega orisu posameznih simbolov v obdobjih in kulturah, ki jim je ilirska sledila ali bila sočasna in so na podlagi svojih in tujih ugotovitev nanjo vplivale druge kulture. Za večino je Stipčević dokazal, da so jih Iliri podedovali še iz neolitskih kultur ali kultur kovinskega obdobja. Dober del pa so jih prevzeli od sočasnih kultur, s katerimi so prihajali v stik tako ali drugače. Med simboli mediteranskega porekla, ki so obstajali v dveh kulturnih področjih, vardarsko-moravsko-podonavskem in področju, ki se je oblikovalo na obalah Jadranskega in Jonskega morja, prevladuje v skladu s poljedelstvom kult Velike matere, boginje, ki je združevala v sebi pravzrok vsesplošne plodnosti, vštevši tu tudi človeka. Atributi, ki jih je imela, so se razvili po načelu življenja in smrti. Vse, kar je matriarhalna družba potrebovala za življenje in nadaljevanje vrste, je boginja omogočala in urejala. Ženski idoli, govedo-bik, kozel, zob divjega prašiča, kača in sekira so bili najpomembnejši simboli mlajše kamene dobe.

S kovinskim obdobjem je z evropsko-azijskih step prišla populacija, ki je staroselcem vsilila svojo duhovno in materialno kulturo. Matriarhat je zamenjala patriarhalna ureditev, poljedelstvo se je umaknilo živinoreji, družba se je razslojevala naprej v obrtnike in vojake. Solarni kult postane dominanten, zato so v rabi temu ustrezni simboli. O prodoru egejsko-kretskih simbolov (dvojna sekira je prišla po rečnih poteh Vardar—Morava—Donava v notranjost balkanskega polotoka in od Volosa po dolini Aliakmona in Shkumbina na obalo Jadranskega morja) pričajo ostanki materialne kulture in mitološke zgodbe. V zadnjih stoletjih drugega tisočletja pred našim štetjem, ko je bila druga selitev narodov, je nastala nova etnična, duhovna in kulturna slika. V simboliki se je uveljavila ptica selivka. Dva vala konjeniško-nomadskih narodov, Franko-Kimerijci in Skiti, sta učvrstila partiarhalno ureditev. Prvi je bil v mlajšem obdobju kulture žarnih grobišč živ v jugovzhodnem alpskem področju med Savo, Dravo in v panonskem delu Srbije s simboli protonov, barskih ptic in konjev. Svastika in konj, konjenik ali konjska glava pa so v nekatere ilirske kraje prišli s prodorom Skitov v 6. in 5. stoletju pred našim štetjem. Toda vpliv obojih na ilirsko kulturo ni bil večji, ker niso prodrli globlje na njihovo ozemlje.

Veliko pomembnejši kot stepski je bil vpliv grške kulture. Boj kače s ptico, sfinga, grifoni, kentavri, Pegaz in v določeni meri tudi delfin, golobica in čebela so dokaz sorodnosti med obema religijama. S posredovanjem Grkov so Iliri sprejeli številne simbole orientalskega izvora.

Vezi med Iliri in italskimi etničnimi skupinami so bile tesne, predvsem na vzhodnoalpskem področju v Istri in nekaj manj na ozemlju Japodov in Liburnov, kar je razvidno tudi v simboliki, kot so roka, barska ptica, sončna ladja in podobno. Čeprav Kelti niso uspeli v celoti vsiliti Ilirom svoje kulture, ko so prišli na njihovo ozemlje, je njihov prihod pomenil novo obdobje tudi v simboliki, saj se je obogatila z merjascem in preklado, in hkrati se je krepil kult boginje konj in troglavega božanstva.

V času rimske nadoblasti je ilirsko prebivalstvo dolgo ohranilo svojo vero nespremenjeno. Bila je to tudi oblika zoperstavljanja Rimu. Resničen vdor nove vere in njenih simbolov se je začel, ko so se uveljavili nekateri ilirski veljaki in dobili enake pravice, kot so jih imeli rimski ugledniki. Dolga doba romanizacije je storila svoje in le redki simboli so preživeli, najbolj pogosto tisti, ki so bili enaki ali vsaj sorodni rimskim.

V našem kratkem povzetku Stipčevićevega besedila je očito, da v knjigi manjka del, v katerem bi bila narejena rekonstrukcija ilirske religije, verskega življenja in vloge simbolov v njem. Tudi v tem poglavju ni slikovnega gradiva.

Uveljavitev krščanstva in ostanki ilirske simbolike v novo nastalih pogojih je vsebina tretjega poglavja. Kača, konj, kozel, svastika in barske ptice so simboli, ki so preživeli propad rimskega cesarstva in se ohranili v kasnejših balkanskih kulturah. S kratkim sklepnim poglavjem, v katerem je avtor povzel vlogo in pomen dveh najpomembnejših simbolov, kače in ptice, se končuje ta nadvse dragocena knjiga.

Josip KOROŠEC

Tone Knez, *La nécropole de Beletov vrt, Novo mesto,* Inventaria archaeologica Y 259—268, Ljubljana 1981.

Publikacija je izšla v mednarodni seriji, ki je v strokovnem svetu opravila opazno delo, četudi se je danes, po desetletjih izhajanja, že nekoliko upehala. V Jugoslaviji so Inventaria archaeologica zajela arheološko dediščino še posebej zelo široko, prek sprva začrtanih problemskih in kronoloških okvirov. Pri tem so brez dvoma našo dejavnost do določene mere povezala, vzpodbudila in usmerila, čeprav nam danes podatki, ki jih Inventaria prinašajo, ne zadostujejo več. Za serijo je način podajanja določen: deset izbranih grobnih enot je risarsko podanih na tabelah, te pa so na hrbtni strani opremljene z zgoščenimi podatki o najdišču, dataciji in z bibliografijo objav analogij. Uvodni list pa na kratko opredeli najdišče in kulturni fenomen. Tako moremo sestavljati kronološke in tipološke razpredelnice s pomočjo datiranega gradiva, dobimo pa še vrsto drugih podatkov.

Knezova objava zahtevam serije v popolnosti ustreza. Risbe Dragice Lunder so gotovo najbolj virtuozna dela pri nas; v seriji Inventaria objavljena risarska reprodukcija je tistega stila, ki na prostoročen način in z rahlim senčenjem ponazarja obliko in profile predmetov. Analogije so naštete na osnovi najbolj ustrezne dostopne literature, datacije, po tem, kar vemo danes, precizne. Izbor grobov je primeren, da daje vpogled v časovni obseg grobišča. Po tej plati ob objavi ni treba pripomniti ničesar. Neznatna tiskarska napaka pri Y 268 des Flavius namesto des Flaviens ne more nikogar zmesti.

Gotovo je grobišče na Beletovem vrtu dokument iz arheološke preteklosti Novega mesta, h kateremu se bomo morali še in še vračati. Gotovo bo treba zastaviti še vrsto vprašanj in poskusiti odgovoriti nanje. Publikacija nam je že danes pri tem v veliko pomoč. Vprašanja, ki se bodo pojavljala ob gradivu z Beletovega vrta, bodo prav gotovo zadelava tudi socialno in politično vlogo Novega mesta v procesu rimskega osvajanja naših krajev, obseg trgovine in premike vojakov. Grob 55 z Beletovega vrta je za zdaj najstarejši datirani grob pri nas z uvoženimi izdelki rimske civilizacije. Izbor posod za pogrinjke je poučen, odsotnost orožja in krivi nož v grobu 69 ali pa veliko število sigillatnih krožnikov v grobu 55 in 27 prav tako. Ob vsem tem pa v podobi grobišča gospodujejo tja v drugo stoletje žare, katerih oblika je jasno in nesporno zasidrana v oblikovanju iz latenskega časa. Vse to in mnogo drugega narekuje željo po tem, da bi čimprej imeli v roki objavo Beletovega vrta v celoti, objavo, ki bo nekropolo povezala tudi z dogajanjem v starejših obdobjih in z dogajanjem v sosednjih prostorih, tja do Ogleja, proti Sisciji in Andavtoniji ali čez Gorjance.

Iva MIKL-CURK

Danilo Breščak, *Antično bronasto posodje Slovenije* (*Roman bronze vessels in Slovenia*), Situla 22/1, Ljubljana 1982.

Zvezek predstavlja enega izmed členov raziskovalnega projekta Sinteza antične materialne kulture v Sloveniji, ki ga finančno podpira Raziskovalna skupnost SR Slovenije, in dopolnjuje vrsto sorodnih publikacij, ki zajemajo opise posameznih delov arheološkega gradiva iz antičnega obdobja. Avtor se je lotil naloge po razmeroma preprostem, predvsem pa že ustaljenem konceptu, katerega poudarek je na tipološko zaznamovanem izhodišču obravnavanja. Podati je hotel prikaz antičnega bronastega posodja, najdenega v našem prostoru, oziroma tistega, ki ga hranijo slovenski muzeji, poskušal pa je predstaviti tudi tiste predmete, ki so shranjeni v tujih muzejskih hišah (Joanneum, dunajski Naturhistorisches Museum).

Samo delo je pisec zasnoval tako, da je po krajšem uvodu podal tipološko shemo posodja (le-ta predstavlja tudi osrednje jedro Situle), ki naj bi po njegovem mnenju vključevala, če sledimo zaporedju, različne tipe korcev, veder, v celoti gledano pa je najbolj pogosto kuhinjsko posodje, katerega inventar predstavljajo zajemalka, patera, askos, vrč, krožnik, cedilo in skodelica. Raznolikost oblik je seveda povezana z njihovo uporabno funkcijo, česar ni potrebno posebej poudarjati. V nadaljevanju preide avtor na podlagi običajne tipološke metode k predstavitvi in določitvi mesta posameznim kosom oziroma le-tem želi poiskati tipološke in časovne paralele; pri tem pa pride včasih do nekaterih dokaj zanimivih ugotovitev, ki jih poudari v kratkem zaključku. Med njimi je treba vsekakor izvzeti misel, da naj bi bili vsi

predstavljeni predmeti razen bronastih veder uvoženi, slednja pa naj bi imela svoje izvorne korenine še v idrijski poznolatenski skupini. Za tako radikalno pogojeno trditev pa avtor kljub določenim pokazateljem po mojem mnenju nima zadovoljive podlage, zlasti če upoštevamo nenehna nova odkritja — spomnimo se samo zastarelega mnenja o izvoru steklenega inventarja ali keramičnih posodic tankih sten pri nas.

Nadalje se pisec obsegu primerno dotakne, oziroma bolje rečeno, omeni načine izdelovanja posod, od tolčenja do ulivanja. Ulite posode so bile navadno dodelane še na stružnici, pri čemer naj bi bili doseženi zavidljivi rezultati. Zdi se, da bi bilo o tem treba spregovoriti nekoliko širše, saj bi bralec tako vsekakor dobil popolnejšo podobo o dediščini, o kateri teče razprava. Ob tem pa bi se v določeni meri seveda odkrivala tudi druga stran izhodišč o izvoru posameznih posod.

Kot posebno značilnost avtor izpostavi, da so najdišča teh kovinskih posod predvsem večje ter pomembnejše antične naselbine in postojanke ob glavnih cestah ali pa so z njimi v neposredni povezavi, kar vse prikazuje karta z 21 najdišči. Obenem pisec tudi poudari, da ta inventar odstira značaj socialne razslojenosti in kulturne pripadnosti. Tudi v tej definicijsko oblikovani misli se mi zdi, da je avtorjeva trditev preveč enostransko usmerjena in menim, da je težko določati ostre meje, gledano iz takega zornega kota, zlasti še, če upoštevamo prepletanje vzrokov in posledic, ki ga pogojuje petstoletno življenje antike pri nas. Ta pomislek še posebej vrednoti ugotovitev, da dokončne podobe tega inventarja danes še ni mogoče podati. Med gradivom na primer tudi ni navedena doslej še neobjavljena »bakrena« posoda s Polhograjske gore, ki jo je dr. Peter Petru vključil v razstavno vitrino, in pa še nekaj posod iz bronaste zlitine z istega najdišča, ki so vsekakor še izdelki poznoantičnih obrtnih delavnic. Ko sicer že v zaključku avtor omenja še kozmetične in medicinske posodice, kjer tudi poudarja, da so korci in zajemalke predmeti, ki so se najpogosteje uporabljali med daritvenim posodjem, bi moral ob tem vsekakor vsaj opozoriti na v literaturi navajano bronasto piksido iz groba 424 s severnega emonskega grobišča in korigirati njen opis, saj gre tu očitno za kakšno drugo kovino oziroma zlitino.

Opombam z literaturo sledi katalog 162 predstavljenih predmetov (vključeni so tudi posamezni deli posod) z risbami na 16 tabelah in z 11 tablami fotografskih posnetkov.

Kot je znano, je za publikacijo razmeroma dosti zanimanja in to tudi ni presenetljivo, saj podaja lepo zbirko izjemne zvrsti antične materialne kulture. Vendar pa je treba na koncu le povedati misel, da je z omenjenim delom avtor napravil šele prvi korak na poti do celovitejše predstavitve te materialne dediščine in da smo poglobljenim spoznanjem o tem gradivu zgolj korak bližje.

Marijan SLABE

Gernot Piccottini, *Die kultischen und mythologischen Reliefs des Stadtgebietes von Virunum.* Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Österreich. Band II. Faszikel 4. Wien. Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984. 84 str., 38 tab.

Četrti zvezek rimskodobne plastike na področju Virununa obravnava figuralne reliefe iz kultnega in mitološkega kroga. Funkcija spomenikov je v glavnem sepulkralna, z ozirom na tematiko pa so razdeljeni v šest skupin (upodobitev boštev, dionizijski prizori, upodobitve genijev, mitološke scene, upodobitev pravljičnih bitij ter prizori potovanja umrlih v onostranstvo), sleherna skupina pa še podrobneje, v nekaj podskupin.

V prvi skupini so zastopani reliefi rimskih, torej oficialnih bogov ter lokalnih boštev, spomeniki, posvečeni frigijskemu bogu Mitri, pa tudi podobe Atisa. V drugi skupini, ki jo označuje dionizijsko razpoloženje, izstopajo plešoče menade in figure satirjev. Med upodobitvami genijev, ki jih avtor uvršča v tretjo skupino, ločimo funerarne erote, kjer pa pogrešamo še funerarnega Atisa, uvrščenega med boštva, ne da bi bila upoštevana njegova funkcija na nagrobnem spomeniku, erote z dionizijskimi atributi ter genije letnih časov. Reliefi z mitološkimi scenami, ki tvorijo četrto skupino, se nam predstavljajo s trojansko zgodbo, zgodbo o Seleni in Endymionu ter rimsko volkuljo z dvojčkoma Romulom in Remom. Na reliefih s pravljičnimi bitji, ki so zbrani v okviru pete skupine, se pojavljajo morska bitja — tritoni, hipokampi, nereide, morski konji, podobe v stilu izvirno hele-

nistične »Rankenfrau« in antitetične figure krilatih levov in sfing v vlogi čuvajev groba. V šesto skupino sta uvrščena le dva reliefa s prizorom potovanja umrlega v onostranstvo s kočijo, ki jo vlečeta dva konja, nad katerima bedi kočijaž, ogrnjen v plašč s kapuco, ki močno spominja na lokalnega genija cucullatusa.

Časovni okvir, v katerega sodijo obravnavani spomeniki, lahko postavimo nekako od prehoda 1. v 2. stoletje do poznega 3. stoletja. Na prehod iz 1. v 2. stoletje sodi eden najkvalitetnejših reliefov s prizorom potovanja v onostranstvo z Gosposvetskega polja. Ob tem lahko omenimo še malo mlajši relief s prizorom iz trojanskega cikla, ko Ahil na bigi vleče za sabo truplo Hektorja, ki mu stilno in kakovostno ustreza. Obe deli sodita med najboljše primerke rimske provincialne umetnosti na Avstrijskem in, širše gledano, tudi v sam vrh noriško-panonske umetnosti. Večina spomenikov sodi v 2. stoletje, pretežno v prvo polovico in v sredino 2. stoletja, v 3. stoletju pa produkcija figuralnih reliefov močno upade.

S simbolnim pomenom posameznih motivov se avtor ne ukvarja podrobno, saj to niti ni namen Corpusa. Zadovolji se le z ugotovitvijo, da posamezne figure večinoma predstavljajo ali pa so v zvezi s potjo v onostranstvo, na otoke blaženih, oziroma s srečnim življenjem v onostranstvu. Izjemno so posamezne podobe tudi simboli neusmiljene smrti, npr. krilati levi, sfinge, deloma geniji smrti.

Pričujoči zvezek je vsekakor pomemben prispevek k poznavaju rimskodobne plastike na Koroškem, zaradi bližine in mnogoterih skupnih elementov s plastiko Ptuja, Celja, Šempetra in Varaždinskih toplic pa je tudi bistven člen v podobi rimske provincialne umetnosti na našem področju.

Vladimira BERTONCELJ-KUČAR

Károly Sági, *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó.* Fontes archaeologici Hungariae. Budapest 1981.

Grič Dobogó severno od Keszthelya je znano in pomembno najdišče, kjer so že v letu 1955 odkrili poznoantično grobišče z 48 grobovi (Károly Sági, Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 12. Budapest 1960). Avtorjeva trditev, da pripadajo neki z zahoda doseljeni skupini Germanov, je takrat naletela na ostro kritiko. Na gradivu je sicer že takrat opazil vzhodne vplive, vendar pa je šele načrtno izkopavanje s sodobnimi arheološkimi prijemi pokazalo, da lahko z določeno gotovostjo trdimo, da smo se srečali z »barbarsko« narodnostno skupino s področja Pontus Euxinus (Črno morje), kateri se je prikljućila še neka manjša skupina Sarmatov s porečja reke Volge.

Na grobišču Keszthely-Dobogó nastopajo grobovi treh različnih časovnih obdobij. Najstarejše najdbe sodijo v čas 1.—3. st. n. št., ko naj bi bili tukaj pokopavali umrle več bližnjih naselbin. Statistično so ugotovili, da je moralo to najzgodnejše grobišče obsegati nekako 900 grobov, od katerih so ostali ohranjeni le 4 žgani grobovi, 3 pa so se dali razpoznati v uničenem stanju. Izbor predmetov iz teh grobov je dokaj pester: od pečatnega prstana s podobo Fortune do rdeče slikane žare, ki kaže na latenske tradicije, westerndorfske sigilate pa do bronaste T-fibule.

Večino izkopanega grobišča zajemajo grobovi iz 4. stoletja. Prebivalci, ki so tedaj pokopavali svoje mrtve, že obstoječega grobišča niso spoštovali, saj so ga s svojim pokopavanjem skoraj docela uničili, kar nedvomno kaže na časovno in kulturno odmaknjenost med obema skupinama ljudi. Grobišče obsega 125 skeletnih pokopov, usmerjenih zahod-vzhod in v vrstah, razvrščenih ob cesti. Med posebnosti sodijo pokop dojenčka v sedečem položaju na poslikani posodi in pokop tri do štiriletnega otroka z dvema sekirama, kar je germanski običaj. Na grobišču Keszthely-Dobogó se pojavlja več predmetov, ki nimajo svojih korenin v bližnji okolici najdišča. Mednje sodijo predvsem šila s trnom za lesen ali koščen ročaj in v prvi vrsti železna prizmična oziroma trapezasta kresila z ušescem, ki imajo germansko poreklo; na barbarske vplive kažejo železne preslice, hkrati pa grobovi iz opeke opozarjajo na dokaj močno romanizacijo. Trakaste zapestnice dokazujejo, da jim je bila znana tudi moda obdonavskih provinc. Med najdbami izstopajo še fin bokal iz sive gline, okrašen z glajenjem, kateremu pripisujejo sarmatske vplive, dva rjavo poslikana lončka, v Panoniji značilna za skupino Gala, ki ima svoje vzornike med slikano lončenino srednje in vzhodne Bosne, in pasna spona za dvojni pas, kot

jih pozna Dalmacija. Ti predmeti nam govorijo o prisotnosti nekega tujega ljudstva, hkrati pa nam tudi osvetljujejo pot, po kateri je hodilo. Pri določitvi krajev, iz katerih se je ta skupina ljudi odselila, nam obilo pomagajo tri nenavadne jagode iz rumenkastega stekla. Dve sta enaki in imata na sprednji strani reliefno upodobljeno žabo ter grške črke ZOHN, tretja pa je po obliki enaka, le da ima za okras leva. Podobne jagode so nam znane v Ságvárju, Salurnu, Dalmaciji (shranjeni sta na Dunaju) in Bolgariji, kjer pa še niso objavljene, in naj bi prišle iz Sirije. Da so nekaj časa bivali na Balkanu, potrjujejo tudi koralne ogrlice, ki se na tem grobišču pojavijo v dokaj velikem številu glede na druge kraje, kjer so velika redkost. Da pa ne moremo govoriti o nekem balkanskem ljudstvu, govori velik odstotek grobov z nišo. Po vsem tem avtor sklepa, da je bila obravnavana skupina nekaj časa podvržena neposrednim vplivom prebivalstva severozahodnega Balkana, kjer so možje verjetno opravljali vojaško službo v eni od tamkajšnjih garnizij. Sorazmerno visoko število grobov z nišo odkriva njihovo sarmatsko poreklo, jaškasti grobovi, v katerih je bilo najdeno orožje, majhne bronaste školjke, mošnje in drugi za Germane značilni predmeti pa pričajo o tem, da se jim je morala pridružiti še skupina Germanov s Ponta, verjetno v času, ko so skupaj služili v rimski vojski.

Čas prihoda te narodostno mešane skupine v Panonijo nam pomagajo določiti novčne najdbe. Skupaj z zgodovinskimi preobrati tistega časa nam postavijo začetek pokopavanja na grobišču Keszthely-Dobogó v leto 324 ali 325. Poleg novcev nam pregled razvoja grobišča omogočijo različne razvojne stopnje fibul s čebuličasto glavico. Najdbe v celoti kažejo na dokaj visoko življenjsko raven prebivalcev nekako do leta 350, ko občutimo izostanek dragocenih predmetov. Manjša skupina jaškastih grobov dodaja še neko skupino prebivalcev, ki naj bi se bila doselila okrog leta 335. Zadnje novce na grobišču predstavljajo kovanci Valentinjana I.; v povezavi z dokazanim propadom utrdbe v Fenékpuszti leta 374 dajo slutiti na žalosten konec naselbine v sovražnem napadu.

Na doboškem griču je v 9. stoletju obstajala še manjša naselbina. Njeni prebivalci so svoje mrtve pokopavali ob robu antičnega grobišča. Ti grobovi se od starejših ločijo tako po pridatkih kot tudi po usmeritvi. Enorezni noži, saksi, kresila in na kolovratu izdelani lončki z vrezanimi okraski (vzporednimi, vodoravnimi valovnicami ali mrežami) označujejo grobove, ki ne sledijo več rimski cesti, ob kateri so pokopavali v prejšnjih obdobjih. V enem od grobov so bili najdeni tudi ostanki iz debla iztesane krste. Na podlagi lege nožev, ki so bili položeni ob levi roki in s konico, obrnjeno proti glavi, avtor sklepa na germansko pripadnost teh ljudi. To trditev naj bi podprlo tudi dejstvo, da se v vrsti imen Pribinovih in Kocljevih spremljevalcev, ki jih našteva Conversio, pojavljajo tudi germanski veljaki. Germanska navada naj bi bila tudi uporaba usnjenih mošnjičev, pritrjenih na pas, v katerih je imel lastnik shranjeno kresilo in kresilne kamenčke, pa tudi druge manjše uporabne predmete. Zanimivo je, da grobovi iz 9. stoletja kljub bližini niso uničili nobenega starejšega groba. To kaže na to, da so bili ti takrat še vedno opazni. Ker bi bila v 500 letih, ki jih ločujejo, lesena obeležja nedvomno propadla, so jih verjetno označevale gomile, ki se do takrat še niso zabrisale.

Pisec se je dotaknil tudi nekaterih zanimivih vprašanj, kot so zamenjava žarnih s skeletnimi pokopi, pridajanje uničenih ali poškodovanih predmetov, usmeritev grobov, pokop v trebušni legi, okoliščine pokopavanja skrčencev, panonski žarni pokopi 4. stoletja, razlike v pokopu levičarjev in desničarjev, prevezovanje nog v strahu pred dušo umrlega. Svoje trditve običajno podkrepi s citiranjem drugih avtorjev, pri postavljanju novih tez pa mu včasih pomaga tudi kanček domišljije.

Barbara RAVNIK-TOMAN

Katalin Ottományi, *Fragen der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Pannonien.* Dissertationes Archaeologicae, Ser. II, No. 10, Budimpešta 1981 (1982), 172 strani, skupaj 36 tabel, od tega 25 tabel gradiva in 11 kart razprostranjenosti.

Tehnično sicer skromno opremljena knjižica te madžarske serije, pisane v nemščini, se loteva zelo zanimivega in razvejanega problema glajene keramike. Tematika je, kot kaže naslov, vsaj delno časovno in geografsko omejena, vendar

se avtorica zaradi izredne kompleksnosti teme ni mogla izogniti posegu v evropski prostor in vsaj sumarnemu časovnemu pregledu.

Delo v grobem lahko razdelimo v tri večje sklope. Prva tri poglavja obravnavajo nastanek in prazgodovino glajene keramike, njeno razprostranjenost v Panoniji in mesta, kjer so tovrstno keramiko izdelovali. Drugi del s poglavjema štiri in pet se dotika oblik posodja in okrasja na njih. V zadnjem delu, šestem poglavju, spregovori o kronologiji in etnosu. Študija se zaključuje s seznamom najdišč in literature, časovno tabelo najdišč, tabelo najdišč in njihovih tipičnih najdb, opisom tabel in dokaj obsežnim izborom gradiva. V prvem poglavju nas avtorica seznani s pojavom glajene keramike in njenim nadaljnjim razvojem skozi zgodovinska obdobja.

Za natančnejše poznavanje problema je zelo koristno drugo poglavje, ki prinaša seznam najdišč glajene keramike v Panoniji, ločeno po stražnih stolpih in trdnjavicah, taborih, utrdbah v notranjosti Panonije, vilah, drugih naselbinah in grobiščih ter posameznih grobovih.

Sledi opis dveh lončarskih peči iz Pilismaróta. Med drobnim gradivom je bilo najdene veliko glajene keramike, še posebej važni pa so polizdelki, saj kažejo na lokalno proizvodnjo tovrstne keramike. Stražni stolp, v katerem sta bili peči izkopani, je datiran na prehod iz četrtega v peto stoletje.

Četrto in peto poglavje prinašata tipološko analizo gradiva, ki ga avtorica obravnava ločeno po oblikah posod in okrasju na njem. Glavne forme glajene keramike so vrči (z osemnajstimi glavnimi tipi), kupe-posode z ročajem (z enajstimi tipi), lonci (trije tipi), skodele (z dvajsetimi tipi) in kupe. Okrasje se na posodah glajene keramike dokaj pogosto pojavlja in je precej raznoliko, saj je avtorica ugotovila dvanajst različnih vrst ornamenta.

V zadnjem, za razumevanje pomena in pojava glajene keramike v Panoniji najvažnejšem poglavju K. Ottományi načenja problematiko kronologije in etničnega povezovanja obravnavanega gradiva. Prinaša različna mnenja avtorjev, ki so se s tem ukvarjali, ter poizkuša njihovo delo oceniti oziroma mu dati pravo vrednost. Kar se tiče »notranje« kronologije pozne antike, je datacija glajene keramike v iztekajoče se četrto in prvo polovico petega stoletja v glavnem nedvomna. Toliko bolj pa je sporna etnična pripadnost nosilcev in izdelovalcev glajene keramike, saj sega vse od pogumnih poizkusov enačenja z različnimi etničnimi skupinami federatov (predvsem gre za plemena pod vodstvom Alatheusa in Saphraxa) do obravnave glajene keramike kot proizvoda poznoantičnih romanskih delavnic, ki so ga prevzela in dalje razvijala tudi druga plemena. Za slednjo etnično opredelitev se na podlagi dokaj kritičnega pretresa znanih dejstev odloči tudi avtorica.

Ob pričujočem delu je potrebno opozoriti na nekaj kosov glajene keramike, ki so bili izkopani na sedanjem slovenskem ozemlju. V enem primeru gre za grobno najdbo, v treh pa za naselbinske izkopanine. Glajeno keramiko iz Ptuja, najdeno v grobišču na Bregu, z dokaj zmedenim citatom prinaša že obravnavano delo, zato omenimo naselbinske najdbe. Žal v dveh primerih, v Kranju in na Rifniku, nimamo ustreznih spremljajočih najdb za natančnejšo datacijo. Kranjski skodeli sta v izkopani jami edini najdbi in sta zaenkrat datirani v čas Langobardov pri nas, na Rifniku pa je glajeno keramiko izkopal že W. Schmid in natančne stratigrafske okoliščine niso znane. V novejšem času je bila glajena keramika z dobro datiranimi spremljevalnim gradivom in v ugodnih stratigrafskih okoliščinah izkopana na Ajdovskem gradcu nad Vranjem pri Sevnici. Gradivo je v pripravi za tisk, izsledki pa potrjujejo datacijo tovrstne keramike in odpirajo nekatere nove probleme v zvezi z nastankom zgodnjekrščanskega kompleksa na Ajdovskem gradcu in drugih podobnih naselbinah.

Boris VIČIČ

Đorđe Janković, *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka,* Arheološki institut, Građa, knjiga 5, Beograd 1981. — 254 strani, od tega 20 tabel, 4 karte, 12 prilog, 73 slik.

Jankovićeva knjiga se je oblikovala na podlagi magistrskega dela pod mentorstvom J. Kovačevića. Kaže sistematičen pristop v obravnavanju tematike, ki jo parcialno poznamo iz starejših pregledov in krajših poročil (Stare kulture u Đerdapu, zapisi v Starinarju in Arheološkem pregledu). Njena vrednost je predvsem v celovitem pregledu naselbinsko izredno pestre podobe geografsko zaključene

enote. Avtor obravnava z več vidikov strukturo poselitve v pokrajini Ključ in Krajina na zahodni strani tromeje med Jugoslavijo, Romunijo in Bolgarijo. Ta prostor je imel v času prvih slovanskih vpadov izreden strateški pomen za bizantinsko državo. Avtor je na osnovi najdb, terenskih obhodov in izkopavanj ter s pritegnitvijo rezultatov zaščitnih izkopavanj v Djerdapu med leti 1963—70 podal dokaj zaokroženo podobo funkcioniranja bizantinske meje in poseljenosti zaledja.

Delo je razdeljeno v tri večja poglavja. V prvem daje avtor pregled podatkov iz pisanih virov. Najprej komunikacije, trdnjave, utrdbe, utrjena pribežališča in mesta. Pri tem se je posebej posvetil lociranju Prokopijevih trdnjav v danes na terenu ugotovljenih sočasnih najdiščih. Ob kritičnem tehtanju podatkov za in proti je konfrontiral pisane in tvarne vire ter na novo osvetlil marsikatero staro trditev. V naslednjem poglavju obravnava vesti o napadih barbarov. Zajetno poglavje prikazuje obtok novca, ki je bil najden v takšnih količinah, da daje osnovo za okvirno kronologijo postojank. Dalje govori o ustroju province, mesta, vojne meje in cerkve.

Drugi obširni sklop obravnava gradnjo teh postojank s podpoglavji, kjer se ukvarja z njihovo specifiko. Tu prikaže posamezne kategorije najdišč kot trdnjave, utrdbe, pribežališča, mesta iz različnih aspektov (položaj, način gradnje in izgled, velikost posadke in funkcija).

V tretjem poglavju predstavlja premične najdbe in obrtniško proizvodnjo in daje kratke karakteristike posameznih vrst posodja, pečnic, oljenk, stekla. Sledijo proizvodi iz barvnih kovin (tehtnice in uteži, fibule, spone, palice z upodobitvijo goloba na vrhu idr.), iz železa ter predmeti iz kosti. Poglavje konča s prometom obrtnih in drugih proizvodov. V zaključku daje strnjeno sliko zgodovinskega dogajanja na podlagi prej opravljenih analiz in raziskav. Problematiko ilustrirajo številne risbe in fotografije materiala, ohranjeni tlorisi in rekonstrukcije postojank ter različni diagrami in preglednice. Izčrpen povzetek je preveden v francoščino.

Delo je eden prvih poskusov kompleksnega vrednotenja poselitve določene regije pri nas in je zaradi tega še posebej zanimivo. Prav tako je pomembna obravnava zgodnjebizantinskega gradiva, ki je večinoma še vedno zelo slabo poznano in zaradi tega podrobnejša rekonstrukcija dogajanj šestega stoletja v prostoru med Bizancem in Raveno ni mogoča. Seveda pa bi tovrstna študija zahtevala bolj poglobljen pristop. Zavedamo se, da avtor ni imel na razpolago monografsko obdelanih najdišč, vendar pa že prikazano gradivo ponuja mnogo širši krog analogij, kot jih je zbral avtor. Pri tem so risbe gradiva tako slabo reproducirane, da so večidel neuporabne, kar je predvsem krivda nekvalitetnega tiska. Fotografije so domala nespoznavne, večkrat manjkajo profili pri fibulah. Manjka tudi katalog gradiva. Interpretacija ob tako slabih reprodukcijah pač ne zadošča. Želeli bi tudi, da bi avtor izčrpneje obravnaval posamezne kategorije postojank in njihovo razdelitev argumentiral s podobnimi klasifikacijami z drugih področij imperija.

Glavna odlika dela je v dejstvu, da dobro pokaže sestav in funkcioniranje sistema različnih utrdb, pribežališč in mest ter razširja krog postojank ob limesu še globoko v zaledje in jih enakopravno obravnava. Želimo, da bi se takšne sinteze pogosteje pojavljale tudi v drugih regijah in da bi sproti verificirale naša spoznanja o tem tako bogatem, a premalo poznanem obdobju.

Slavko CIGLENEČKI

Janko Belošević, *La nécropole paléocroate Kašić-Maklinovo brdo*, Inventaria archaeologica, Jugoslavija, Fascicule 28 (Y 269—Y 278), Zadar 1982. 34 str., 15 slik.

Področje med Zrmanjo in Cetino je pravi El Dorado staroslovanske arheologije. Med pomembnimi središči poselitve je tudi okolica vasi Kašić, ki leži 15 km severovzhodno od Zadra. Tu je bilo načrtno raziskanih že sedem najdišč iz zgodnjega srednjega veka. Eno izmed njih je tudi staroslovansko grobišče na Maklinovem brdu.

Avtor ga v celoti uvršča v 8. in prvo polovico 9. stoletja, torej v prvo stopnjo starohrvaške tvarne kulture, ki jo je celovito predstavil v svoji disertaciji (Materijalna kultura Hrvata od 7 do 9 stoljeća, Zagreb 1980). Grobovi, ki jih predstavlja Inventaria, so tipični za to stopnjo: bogati, polni orodja, orožja, nekaj nakita in precej loncev. Objavljeno seveda zbuja skomine pa celoti. Izkopanih je bilo 55 grobov, precej je bilo uničenih

pri raznih zemeljskih delih. Da manjka precejšen del grobišča, je nedvomno že zaradi podatka, da ni bil najden niti en otroški grob. Če vemo, da za druga sočasna, v celoti raziskana grobišča ni nenavadno, da je na njih npr. 40 % otroških grobov, potem je jasno, da manjka vsaj polovica grobišča. Belošević v Inventarii žal ne navaja podatka, ki ga ima v Materijalni kulturi (str. 46), da so bili le 50 m jugovzhodno od raziskanega dela grobišča na Maklinovem brdu najdeni ostanki približno 20 verjetno žarnih staroslovanskih grobov. Gre za najdbo doslej najbolj nedvomnega žarnega pokopavanja starih Slovanov v Jugoslaviji.

Ali je Maklinovo brdo le del mnogo večjega biritualnega staroslovanskega grobišča? Odgovor bodo morda dale morebitne prihodje terenske raziskave, verjetno pa bi se dalo delček resnice izvleči tudi iz celovite, skupne objave obeh najdišč, ki edina lahko omogoči podrobno, mnogovrstno členitev in razlago grobišča.

Andrej PLETERSKI

Franc Kos, *Izbrano delo,* Ljubljana 1982. 372 strani.

Knjigo je izdala Slovenska matica in tako poravnala svoj moralni dolg do avtorja, dolg, ki si ga je naložila, ko je 1899/1900 zavrnila natis pri njem naročene Zgodovine slovenskih pokrajin.

Delo ni arheološko, jasno pa je, da morajo arheologi, ki skušajo podati podobo življenja v minulih časih, brati tudi zgodovinske knjige, ki obravnavajo isto snov. Nekateri ponatisnjeni Kosovi spisi so že starejši od stoletja, vendar mislim, da jih je koristno brati ne le zaradi poznavanja zgodovine raziskav v slovenskem zgodovinopisju. S svojim Gradivom je predstavil skoraj vse pisane vire, iz katerih je moč črpati vedenje o najstarejši zgodovini Slovencev. Njihovo število se je po njegovi smrti nekoliko dopolnilo le za obdobje madžarskih vpadov. V grobem je mogoče reči, da je F. Kos zgradil svojo podobo zgodovine na istih virih kot poznejši zgodovinarji. Tako ti niso mogli večati znanja o staroslovanskem obdobju slovenske zgodovine s proučevanjem novih, neznanih virov, ampak so poskušali ta namen doseči predvsem z novo, razširjeno in zato lahko tudi drugačno interpretacijo virov. V primerjavi z njihovim je torej značilnost Kosovega dela v njegovem doslednem naslanjanju na vire. Res zaradi tega njegova beseda marsikdaj manj pove, kot bi sicer lahko, vendar se izogne morebitnim stranpotem, v katere nas lahko zapeljejo interpretacije interpretacij virov.

Poudarek slovenskega zgodovinopisja je sedaj na novejših zgodovinskih obdobjih. Razprave o slovenski staroslovanski zgodovini so že prave bele vrane. Verjetno tudi zaradi prepričanja, da o tem obdobju ni mogoče povedati kaj bistveno novega. Hkrati pa vse bolj napredujejo arheološke raziskave o tem času. Postavljajo nova historična vprašanja (npr. vprašanje dvojne selitve Slovencev) ali drugače osvetljujejo nekatera stara (čas naselitve, njen obseg, odnos do staroselcev in sosedov itd.). S tem postavljajo zahtevo po ponovnem ovrednotenju in razlagi pisanih virov. In pri tem bo Kosova neposredna razlaga virov še vedno lahko v koristno pomoč.

Andrej PLETERSKI

Milica Janković, *Srednjovekovno naselje na Velikom Gradcu u* 10—11 *veku,* Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja, Knjiga 1, Beograd 1981. 84 str., 31 slik, 16 tabel.

Obsežna arheološka zaščitna izkopavanja zaradi gradnje hidroelektrarn v Djerdapu prinašajo bogato bero. Ta je tolikšna, da objavljanje in ovrednotenje najdenega marsikaj že močno zaostaja za terenskimi deli. Milica Janković je prevzela nase nehvaležno nalogo, da objavi dobro desetletje staro izkopavanje, ki ga niti ni sama vodila. Gre za naselbino in najdbe iz 10. in 11. stoletja na Velikem Gradcu, ki je stal na mestu sedanjega Donjega Milanovca.

Gre za antično, sprva rimsko, pozneje bizantinsko utrdbo ob Donavi, ki je bila uničena okoli leta 596, kot kaže novčni depo. Njene utrdbe so bile obnovljene in ponovno uporabljene konec 9. ali na začetku 10. stoletja, morda zaradi prizadevanj bolgarskega carja Simeona, da bi utrdil mejo proti Madžarom. Poleg hiš je bila v 10. stoletju zgrajena tudi cerkev. Do 1018 je naselbina pripadla Bizancu. V njenem bizantinskem obdobju je bila obnovljena poznoantična cerkev in zaživela je delavnica nakita. V njej

so zelo verjetno živeli Braničevci, pripadniki posebnega slovanskega plemena. Naselbina je prenehala v zadnji četrtini 11. stoletja. Sledov rušenja in požara ni bilo najti. Zdi se, kot da je bila opuščena zaradi upora Konstantina Bodina in Jurija Vojteha proti carju Mihailu leta 1072.

Posamičnega kataloga slikovno objavljenih predmetov v knjigi ni, kar ji močno zmanjšuje vrednost. So le posplošeni opisi najdb po najdiščnih celotah in nato še enkrat po posameznih vrstah predmetov. Naj spregovorim nekaj več le o stavbah, saj raziskane staroslovanske naselbine v Jugoslaviji še vedno lahko preštejemo na prste. Odkritih je bilo 18 hiš, od tega le 5 v celoti. Druge so bile izkopane le toliko, kot so jih slučajno razkrili poskusni izkopi. Zakaj ti niso bili na potrebnih mestih razširjeni, iz knjige ne zvemo. Ne morem se iznebiti občutka, da izkopavalci med samim izkopavanjem niti niso vedeli, kaj so našli. Značilno je, da sta objavljena le dva tlorisa hiš in še ta dva sta v precejšnji meri rekonstruirana. V zvezi s hišami ni nobenega prereza, nekaj objavljenih fotografij je nerazpoznavnih. Jasno je, da je zato podoba naselbine lahko le bolj ali manj posrečena rekonstrukcija Milice Janković.

Še najbolje je dokumentirana hiša št. 1, ki je bila tako kot številne druge postavljena na zidove antičnih stavb. Ohranilo se je ognjišče v JV vogalu, del poda iz steptane rumene ilovice in del severne stene (temelj?) iz zloženih kamnov. Tudi pri drugih hišah naj bi pod omejeval suhozid, pri nekaterih stavbah iz 11. stoletja že kar pravi zid, grajen iz kamenja in blata, morda celo malte, stene hiše 10 pa so bile debele kar 70 cm. Večina hiš naj bi bila delno vkopana, ne več od 60 do 80 cm! Kako je avtorica knjige prišla do te ugotovitve, mi ni povsem jasno. Zdi se mi, da je na podlagi primerjave absolutnih višin poda in stavbnih ostankov sten ugotovila, da so tla nekoliko nižja, kar pa ne more biti merilo. Pravi dokaz bi dal lahko le ustrezen tloris hiše in okolice ali pa njen prerez, tega pa v knjigi ni. Zato tudi ne vem, koliko gre verjeti meram posameznih stavb, ki so podane pri opisih. Poleg tega je napačno merilo pri hiši št. 9, ki je narisana v merilu 1 : 200, merilo pa kaže 1 : 100.

Precej dvomov poraja tudi grobišče v večji poznoantični obnovljeni cerkvi in ob njej. Za grobove v aneksu avtorica domneva, da bi bili lahko še iz 6. stoletja. Drugi grobovi naj bi bili iz 11. do konca 13. stoletja. V nekaterih so imeli pokojniki predmete 9.—10. stoletja in celo 7. stoletja. Jankovićeva meni, da so starejše predmete ljudje našli v naselju in jih ponovno uporabili. Če je ta razlaga verjetna za predmet iz 7. stoletja, pa se o drugih predmetih lahko vprašamo, ali niso prišli v grobove povsem običajno, kar bi pomenilo, da je grobišče lahko nastalo že v 10. stoletju, torej pred obnovo cerkve. Na to misel me napeljuje tudi kenotaf (grob 105), ki je bil ob grobišču (D. Minić, Srednjovekovna nekropola na Velikom Gradcu kod Donjeg Milanovca, Starinar 20, Beograd 1970 (1969), 236). Prazni grobovi so pogosti na staroslovanskih grobiščih in jih je najti tako na planih okostnih grobiščih kot tudi na gomilnih žarnih. Moja osebna delovna predpostavka je, da ti grobovi vpeljujejo pokopavanje na določenem prostoru. Po tej misli bi bilo smiselno, da je omenjeni kenotaf starejši od obnove cerkve. Edini argument, zaradi katerega Jankovićeva postavlja grobove v aneksu v 6. stoletje, je njihova absolutna globina. Jasno pa je, da samó to ne more biti nikakršna utemeljitev. Že če pogledamo celotni načrt grobišča (D. Minić, prav tam, 234), iz katerega ima Jankovićeva iztrgano narisanih le nekaj grobov (sl. 19 na str. 43), vidimo, da se vrsta grobov iz aneksa nadaljuje preko zidu cerkve (vanj je vkopan grob 49) v njeno notranjost. Žal se več iz objave Minićeve ne da izvleči, saj je posplošena, brez katalоškega opisa posameznih grobov.

V uvodu Jankovićeva pove, da je bila v ruševinah Velikega Gradca najdena tudi lončenina 7. stoletja. Če to povežemo z njeno razlago pojava nakita iz 7. stoletja (iz objave Minićeve je razvidno, da gre za en uhan), potem se nam porodi vprašanje, ali ni bil Veliki Gradec poseljen tudi v 7. stoletju in morda tudi še pozneje. Je poselitev s konca 9. in začetka 10. stoletja res začela povsem na novo? Koliko nam take podobe ne ustvarjajo šele izkopavanja, ki so opazila le najbolj očitne stavbne ostaline?

Avtorico knjige gre vsekakor pohvaliti, da se je v zaključku potrudila in skušala naselbini na Velikem Gradcu poiskati kar najboljše historično ozadje. Kako se ji je to posrečilo, bo verjetno vidno šele sčasoma. Pri njeni razlagi meja župe, katere središče bi lahko bil Veliki Gradac (= Brodarisk?), so mi ostala neznana le merila za njihovo določitev.

Knjigo zaključujeta kazalo strokovnih izrazov ter krajevnih in osebnih imen in obširen povzetek v francoščini.

Kaj se pravi objaviti stara izkopavanja po tujih in v našem primeru očitno preskromnih zapiskih, ve le tisti, ki se je kdaj lotil podobne naloge. Zato avtorici ne gre zameriti, da iz dokumentacije ni vselej iztisnila vsega, kar bi se morebiti dalo. Seveda pa to opravičilo ne more veljati za dejstvo, da manjka pravi katalog predmetov. V veliko korist in pomoč pa bo avtoričina obravnava in razčlenitev lončenine, na katero se bodo gotovo oprle podobne tovrstne študije. Če gledamo na knjigo kot celoto, lahko rečem, da je Jankovićeva povedala o Velikem Gradcu v 10. in 11. stoletju več, kot je bilo pričakovati glede na splošne danosti. Njeno delo bo vsekakor treba še brati.

Andrej PLETERSKI

Sylloge nvmmorvm Graecorvm, Dreer/Klagenfurt im Landesmuseum für Kärnten, II. Teil: Spanien-Gallien; Keltenländer, Klagenfurt 1984 (= Buchreihe des Landesmuseums für Kärnten, XXXVIII. Band)

Izšel je drugi zvezek iz serije objav grških novcev zbirke Dreer, ki jo hrani Deželni muzej za Koroško v Celovcu.

Tako kakor prvi del (Klagenfurt 1967; glej ARGO 4—6, 1965—1967, 113—115), ki je obsegal grške novce Italije in Sicilije, je tudi pričujoči zvezek pripravila Lee Springschitz, medtem upokojena dolgoletna kustosinja Deželnega muzeja za Koroško v Celovcu.

Novi zvezek, ki je izšel v do sedaj uveljavljeni obliki in opremi, vsebuje področje Španije in Galije ter »keltske dežele«. S področij prvih dveh so, kakor je navada, popisani avtonomni kovi Iberskega polotoka in južne Galije.

Povsem *novo* in *prvič* po 53 letih izhajanja mednarodega projekta Sylloge nummorum Graecorum pa je področje »keltskih dežel«. Te segajo po mnenju avtorice od obal zahodnega Sredozemlja in potekajo v velikem, proti severu usločenem loku vzdolž Rena in Donave tja proti vzhodnemu Podonavju. Ta nekonvencionalni poizkus je avtorica napravila na spodbudo prof. R. Göbla, ki se je na konferenci pristojnih strokovnjakov za oblikovanje SNG zelo zavzemal za tovrstno tematsko razširitev programa te že dolgo tako ustaljene serije. Ker ta predlog takrat ni bil sprejet, gre SNG Dreer/Klagenfurt v tem oziru povsem novo pot. Gotovo bodo številni glasovi proti taki razširitvi programa, ker predstavlja v določenem smislu močno odstopanje od zastavljenih smernic, tudi tematsko. Seveda pa vsaj v sklopu posameznih *manjših zaključenih* zbirk nasprotniki te nove smeri nikoli ne bodo imeli povsem prepričljivih ugovorov. In gotovo je brez vsakega dvoma, da je vsakdo vesel čim več objavljenega gradiva, bodisi na ta ali drugačen način, v tej ali drugi seriji, samo da je znanstveni obdelavi dostopno. Drugače pa je seveda z vidika tradicionalne serije SNG, ki vsaj do sedaj številnega keltskega gradiva ni zajemala. Kajpak je potem tudi problematično poimenovanje celotne serije, ki s tem v zvezi nastane, saj je od vsega začetka bila posvečena zgolj grškim kovom. Tudi poimenovanje »keltske dežele« nikakor ni povsem neoporečno. Tako gledano bi bilo perspektivno morda le bolje obe seriji ločiti in za keltsko novčarstvo uvesti nov projekt. Toda vsemu slej ko prej botruje tudi finančno vprašanje, saj se v tako izčrpni in razkošni, toda tudi preizkušeni obliki ne bo tako kmalu zopet ponudila priložnost za nov in vrhu tega še zahteven projekt. Že zato zamisli same po sebi ne bi smeli povsem zavračati. Toda to so predvsem načelna vprašanja; specifičnost posameznih geografskih zbirk bo morda tudi v prihodnje upravičevala priložnostna odstopanja.

Že pri preliminarnem poročilu k celotni seriji ob izidu prvega zvezka SNG Dreer/Klagenfurt (glej zgoraj) smo poročali o historiatu zbirke Dreer. V začetku prejšnjega stoletja jo je zgradil v dvajsetih letih svojega službovanja tržaški ladijski zdravnik dr. Octav von Vest; kasneje pa jo je od vdove kupil zdravnik dr. Dreer, ki jo je le še neznatno dopolnil. Danes se pod imenom zadnjega lastnika vodi zgolj zato, ker jo je on podaril Deželnemu muzeju v Celovcu. Dr. von Vest je pretežni del svoje zbirke zgradil na potovanjih po Sredozemlju. Velik del njegove zbirke sestavljajo novci, kupljeni v Grčiji, Albaniji in Dalmaciji ter njenem zaledju. Mnogo gradiva je dr. von Vest kupil tudi v Benetkah, kjer je služboval kot vojaški mornariški zdravnik ter pri leta 1836 ustanovljenem avstrijskem Lloydu. Kasneje je imel po-

ložaj c. k. gubernialnega in pokrajinskega medicinskega svetnika za avstrijsko ilirsko obalno področje, katerega sedež je bil v Trstu. Tja pa se je v tem času stekalo številno gradivo iz notranjosti Balkanskega polotoka. Tako so torej številni novci dr. von Vestove zbirke kakor tudi kasnejša dopolnila dr. Dreerja balkanske provenience. Med številnimi keltskimi novci so tudi taki z znanimi najdišči s Koroške, toda prav tako tudi iz drugih krajev nekdanje Avstroogrske monarhije. Tako ni izključeno, da so med gradivom tudi novci iz slovenskih najdišč. Tipologija vsaj govori za to, tudi če ni konkretnih podatkov. Prav zato pa je poleg celotne serije SNG Dreer/Klagenfurt pričujoči zvezek s keltskimi novci še posebno pomemben za proučevanje domačega keltskega novčarstva.

K drugemu zvezku bi v podrobnostih lahko pripomnili še sledeče. V primerjavi s prvim zvezkom, ki ima 15 tabel in 612 številk, ima novi zvezek le 9 tabel z 220 številkami. Novci so tokrat slikani po originalih in ne kakor doslej po mavčnih odlitkih, kar bo gotovo vsakega uporabnika razveselilo; vendar je zaradi uporabe nove grafične tehnike, ki je tisk sicer pocenila, kvaliteta nekoliko nazadovala. Novost je tudi registracija položaja žigov; medtem ko v prvem zvezku še niso bili navedeni, le-te avtorica sedaj navaja.

Še na nekaj drobnih in nebistvenih napak bi opozorili, ki pa seveda v nobenem oziru ne zmanjšujejo vrednosti nove edicije.

Drobna korektura pri številki 153: namesto SVICCA (recte ECCAIO) je primerek obojestransko kovan z istimi žigi kakor št. 156. Pri kasneje razposlanih zvezkih je dodana korekturna priloga, ki se nanaša na tablo 7 in pripadajoči tekst, medtem ko je v »Registru« napaka pod geslom ECCAIO, 156 /!/ ter SVICCA, 153 ostala še naprej nepopravljena. Drobna tiskovna napaka je pri št. 157, kjer se mora lokaliteta pravilno glasiti WARASDIN/B namesto WARASTIN/B, kar je nasprotno v »Registru« pravilno pisano. Avtorica žal v literaturi ne navaja dela P. Kosa, Keltski novci Slovenije (Situla 18), Ljubljana 1977, kar bi bilo za južnonoriško gradivo nujno, predvsem zaradi poimenovanja emisijskega področja. Tudi Celje bi avtorica vsaj v uvodu lahko nakazala kot hipotetično kovniško središče, četudi ga sama morda ne sprejema. To bi bilo potrebno tudi za poimenovanje, ki bi bilo morda pravilnejše od dosedanje rabe poimenovanj magdalenski tip, tip Eis in tip Karlstein. Če je bilo do sedaj za poimenovanje tipov odločilno predvsem število primerkov na nekem najdišču, bo na osnovi ogromnega števila najdb iz Savinje nedvomno treba dati poimenovanju »celjski tip« absolutno prednost pred poimenovanjem po drugih najdiščih, ki so s tem postala domala nepomembna.

Novi zvezek SNG je velika pridobitev na področju knjižnih novosti v numizmatiki, ki ima neposredno zvezo z našo domačo novčno znanostjo. Vztrajnemu delu avtorice, ki se je potem, ko je za več let prevzela odgovorno mesto ravnateljice Koroške deželne galerije v Celovcu, upokojila, nato pa zopet z vso vnemo posvetila numizmatiki, se imamo zahvaliti, da je izšel pričujoči novi zvezek in da se tako ta važna serija zopet nadaljuje.

Avtorica pa nam daje tudi že vnaprej jamstvo za njeno nadaljevanje. Tretji zvezek, ki je za naše Podonavje še prav posebno važen, saj obravnava področja Dakije, Mezije in Trakije, je že daleč napredoval in ničesar ne želimo neutrudni avtorici bolj kakor to, da tudi on izide v dosedanji natančnosti in odlični slikovni opremi. Celovška serija tako po strokovni plati, kakor tudi po tehnični izvedbi dosega, v nekaterih primerih pa celo presega raven drugih serij tega velikega mednarodnega projekta objave grških novčnih emisij, ki se hranijo v velikih javnih in zasebnih zbirkah sveta. Nova izdaja, na katero smo že nestrpno čakali, bo v veliko korist vsem, ki so za ta področja znanstveno zainteresirani.

Efrem M. PEGAN

Nikola A. Crnobrnja, *Novac sa područja Zemuna do 1521. godine,* Muzej grada Beograda (serija Zbirke i legati, katalog 16), Beograd 1984, 8⁰, 144 str., 6 tabel.

Kustos za numizmatiko beograjskega Mestnega muzeja se je odločil, da objavi vse novce, kovane do leta 1521 (do turških osvajanj Srema), ki so bili najdeni na širšem področju Zemuna (antični Taurunum) oziroma na področju, na katerem je med leti 1954—1968 deloval Narodni muzej v Zemunu, in so danes v zbirki beograjskega Mestnega muzeja.

Ker se je odločil za takšen princip, je avtor zavestno zmanjšal izpovednost publiciranih novcev, saj predstavlja z monografijo (kljub mnogo bolj obetajočemu naslovu) le manjši del novčnega gradiva s tega območja, katerega večji del hranijo Arheološki muzej v Zagrebu, muzeja v Novem Sadu in Vršcu, Narodni muzej v Budimpešti, velik del podatkov pa bi brez dvoma našli tudi v starih navedbah v literaturi.

V prvem delu kataloga je dokumentiranih šest grških novcev, 13 tako imenovanih grško-ilirskih kovov (en hvarski bronasti novec, osem drahem Apolonije ter štiri drahme Dirahija) in pet provincialnih vzhodnih kovov tretjega stoletja. V drugem delu kataloga je evidentiral 50 keltskih velikih in malih srebrnikov, katerih kovanje pripisujemo v prvi vrsti Skordiskom. V katalogu je nato zajetih še 809 rimskih novcev, 44 bizantinskih, dva srbska, en beneški in 93 ogrskih novcev. Avtor resda podaja pregled novcev po posameznih lokalitetah (str. 19 sl.), vendar bi bilo pregledneje novce s posameznega najdišča publicirati zaporedoma, npr. skupaj vse novce iz Surduka (Rittium), Slankamena (Acumincum), Novih Banovcev (Burgenae) ali Zemuna (Taurunum), da naštejemo le nekaj važnejših antičnih najdišč novcev iz beograjskega Mestnega muzeja.

Avtor, ki je monografijo tudi skrbno tehnično uredil, vsak novec podrobno opisuje, podaja njegovo težo, premer in inventarno številko ter navaja citat po relevantni literaturi, v kar je brez dvoma vložil veliko truda.

Kljub vsemu se nam zbujajo določeni pomisleki glede takega načina predstavitve novcev. Način prezentacije novčnega gradiva, kot si ga je zamislil avtor, zahteva namreč veliko prostora za navajanje legend na sprednji in zadnji strani novca ter za podrobne opise tipov reverov. Taki opisi so danes povsem nepotrebni, saj je vsak novec (tako podroben opis avera in revera) točno opredeljen z navedbo citata (za rimskodobne npr. *RIC*). Pristop avtorja Crnobrnje vodi k dokajšnji nepreglednosti materiala, saj se v množici opisanih podatkov skrivajo najpomembnejši podatki, kot so nominal, kovnica in citat po standardni literaturi. Največja pomanjkljivost takega pristopa pa je v tem, da avtor nikjer (izjema je novec št. 104) ne navaja gotovo najpomembnejšega podatka o času emisije posameznega novca. Avtor se zadovoljuje le s časovno opredelitvijo vladanja vladarja, v imenu katerega so bili novci izkovani, kar je pri današnjem stanju raziskav gotovo mnogo premalo.

Že leta 1956 so vodilni nemški strokovnjaki H. Gebhart, K. Kraft, H. Küthmann, P. R. Franke in K. Christ pri utemeljevanju potrebe izvedbe projekta obdelave antičnih novcev (*JNG* 7, 1956, 9—71) predlagali tudi način, kako novec čimbolj natančno in pregledno predložiti v objavo. Novci v vsakem katalogu naj bi si v okviru posameznega najdišča vertikalno sledili po kronološkem zaporedju, v horizontalni vrsti pa si pri vsakem posameznem novcu sledi navedba nominala, leto emisije, kovnica, citat po standardni literaturi ter priznak kovnice. Predlog so sprejeli širom po Evropi, kjer danes ni več publikacije antičnih novcev s širšega področja ali z enega najdišča, ki ne bi bil urejen po takem principu. Za zgled naj navedemo le projekte *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland* (*FMRD*), *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Grossherzogthum Luxemburg* (*FMRL*) ali *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich* (*FMRÖ*), ki naj bi v končni fazi sistematično zajeli vse antične novčne najdbe (sporadične, zakladne in grobne) s področij omenjenih držav, ali pa avstrijski projekt *Thesaurus Nummorum Romanorum et Byzantinorum* (*TNRB*), ki po istem principu zajema objavo večjih muzejskih ali samostanskih zbirk v Avstriji. Avtor Crnobrnja modernim principom v stroki žal ni sledil, kar je brez dvoma velika pomanjkljivost dela.

Koliko pregledneje in bolj ekonomično bi bilo mogoče izgraditi katalog ob upoštevanju po svetu uveljavljenih principov, naj pokažemo na primeru strani 38 in 39.

Podatki o težah, premeru in inventarnih številkah bi bili navedeni v opombah.

Avtor v posebnem poglavju opozarja na novce, ki niso navedeni v standardni literaturi (*RIC*). Vsi taki novci so tudi odslikani na šestih tablah ob koncu monografije. Fotografije so izdelane na osnovi odličnih gipsnih odlitkov, kar naj bi bilo zagotovilo za enako kvaliteto vseh odslikanih novcev. Žal je sama kvaliteta klišejev razmeroma slaba. Ob koncu so najosnovnejši podatki na voljo tudi tu-

	Augustus			
76	As	7 pr. n. š.	Rim	RIC 189
77	D	19/18 pr. n. š.	ColPat	RIC 292
	Tiberius (Divus Augustus)			
78, 79	As	34—37	Rim	RIC 3
80	As	22/3—30	Rim	RIC 6
	Tiberius			
81—83	As	22/23	Rim	RIC 18
	Caius			
84, 85	As	37—41	Rim	RIC Tib. 32

jemu strokovnjaku, žal v obupno slabem angleškem prevodu Nevenke Hamović.

Novci so opredeljeni po moderni standardni literaturi. Kljub skrbnemu delu se je avtorju v katalog vtihotapilo precej napak oziroma nedoslednosti pri opredeljevanju novcev, precej gotovo prav zaradi neskladja med avtorjevim branjem in pisanjem legend na novcih in njihovo določitvijo. Naj nanje na kratko opozorimo, ne da bi težili k popolnosti.

Tek. št. 76 — kovničarski as Salvija Ota le široko časovno opredeljuje v okviru Avgustove vlade, čeprav je delovanje tega monetarca danes točno časovno postavljeno v leto 7 pr. n. š. (glej J. B. Giard, *Bibliothèque Nationale. Catalogue des monnaies de l'empire romain, Vol. I. Auguste*, Paris 1976, 42).

77 — pravilna legenda avera CAESARI AVGVSTO. Novec je treba časovno postaviti v 19/18 leto pr. n. š.

78—80 — posmrtne Avgustove kove avtor zastarelo opredeljuje v čas med leti 16 in 22. Novci z orlom na reveru (št. 78, 79) so že precej časa opredeljeni v leta 34—37, novci s templjem (PROVIDENT) na reveru pa v leta 22/23 do 30 (utemeljitev v *NC* 1941, 97 sl. Prim. A. S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, Vol. 1, Oxford 1962, lv sl.).

84, 85 — kovanje novcev M. Vipsanija Agripe postavlja v čas Tiberijeve vlade, čeprav je njihovo kovanje že J. Nicols, *ANSMN* 19, 1974, 65—86, argumentirano postavil v čas Kaligule.

95 — če je pravilna določitev novca RIC 194, potem leg. av. IMP NERO CAESAR AVG GERM (ne NERO CAESAR AVG GERM).

100 — RIC 486 (ne RIC 468).

pred 106 — Titus je Avgust med leti 79—81 (ne 91).

107 — RIC 28 (avtor citata ne navaja).

112, 113 — novca izkovana še pod Titom leta 80/81, kar bi bilo treba navesti.

114 — leg. av. bi bila TR P COS VIII DES VIIII P P.

118 — RIC 84, če drži avtorjev opis legend. Če je pravilna avtorjeva določitev RIC 99, bi bilo pravilno branje leg. av.... TR P II COS III P P.

121 — novec gotovo ni Nervin; zelo verjetno Domicijanov.

136 — RIC 541 a (ne RIC 541, ki ne opredeljuje nominala). Pravilna leg. av.: IMP CAES DIVI TRA PARTH F DIVI NER NEP TRAIANO HADRIANO AVG.

145 — RIC 678 (ne RIC 679, če je pravilen opis revera).

148 — če je pravilna opredelitev, potem Spes levo (ne desno).

166 — RIC 747 a (ne RIC 747, če je glava desno).

167 — RIC 691 (ne RIC 828, ki bi imel v leg. av. COS IIII).

168 — RIC 830.

172 — pravilna leg. rev. bi bila TR POT XIX COS IIII (ne COS III).

174 — v odrezu rev. pravilno COS IIII (ne COS III).

183 — RIC 409 (ne RIC 402, ki bi imel TR P XXXIII). Pravilna leg. av. M AVREL ANTONINVS AVG.

207 — RIC 233 (ne RIC 392).

209 — pravilna leg. av.: IMP CAE L SEP SEV PERT AVG.

213 — RIC 61 (ne RIC 68, kjer bi bil IMP VII).

220 — RIC 79 (ne RIC 97, kjer bi bil IMP VIIII).

432 — priznak kovnice TT· (ne PTT·).

434 — RIC 31 a (ne RIC 33 a, ki bi imel leg. rev. SACR MONET).
435 — priznak kovnice v polju (ne v odrezu).
439 — manjka navedba oficine.
448 — priznak v polju (ne v odrezu).
456 — potrebna oznaka, da RIC ne beleži oficine S.
470 — RIC 8 (ne RIC 229 a, saj Jupiter drži Viktorijo).
475 — pravilen priznak kovnice bi bil SMHB X/IIM.
476 — pri dodelitvi novca kovnici Kizik napačno navaja priznak kovnice Nikomedija.
479 — leg. av. LICINIVS NOB CAES (ne CAESS). Priznak kovnice v odrezu (ne v polju).
480 — če je avtorjeva določitev pravilna, potem priznak TT (ne TT.).
481 — RIC 162 (ne RIC 161, ki pripada Krispu).
483 — RIC 65 (ne RIC 68, ki ima leg. av. CONSTANTINVS AG).
488 — pravilna leg. av. CONSTANTINVS AVG (ne CONSTANTINVS).
489 — RIC 350 (ne RIC 352, ki pripada Konstanciju II.).
493 — RIC 104 (ne RIC 65, ki bi imel drugačen priznak).
499 — leg. rev. D N CONSTANTINI MAX AVG (ne .. CONSTANTINVS..)
506 — če pravilna določitev, potem le eno vojaško znamenje na rev.
509 — RIC 101 (ne RIC 96, ki bi imel priznak TSAVII).
521 — če pravilna določitev, potem le eno vojaško znamenje na rev.
523 — RIC 24 (ne RIC 44).
525 — RIC 86 (ne RIC 108, ki bi imel le eno vojaško znamenje na rev.)
534 — RIC 130 (ne RIC 131, kjer se leg. av. končuje NOB C).
539 — RIC 125 ima le VOT X (avtor navaja VOT V). Avtor ne opozori, da pozna RIC le oficino △.
540—542 — RIC navaja le VOT X (avtor VOT V).
545 — leg. rev. BEATA TRANQVILLITAS (ne BEAT).
553, 554 — RIC 236 (ne RIC 253, ki bi imel le eno vojaško znamenje na rev. in drug kovniški priznak).
559, 560 — RIC 185 ali 199 (ne RIC 223, ki bi imel le eno vojaško znamenje na rev.).
562 — priznak kovnice MNΓ (ne MHΓ).
566 — RIC 352 (ne RIC 7).
570 — leg av. FL CONSTANTIS BEA C (ne FL CONSTANTIVS BEA C). Konstansov novec avtor napačno pripisuje Konstanciju II.
575 — RIC 113 (ne RIC 112, ki pripada Konstantinu II.).
586, 592 — ne navaja oficine.
642 — ne navaja oficine.
672 — RIC 183 (ne RIC 181).
673 — RIC 185 (ne RIC 184).
681 — RIC 241 (ne RIC 421).
689, 690 — RIC 47 (ne RIC 55, če pravilno naveden priznak).
692 — RIC 115 (ne RIC 116, ki ima VOT XV). Ne opozarja, da RIC ne beleži oficine Θ.
711 — RIC 73 (ne 53).
712 — če je pravilna navedba RIC 194, pride do napačnega branja priznaka.
716 — pravilen priznak: * ASIS ◡ **LXXII.**
Pred 732 — Julijan je bil Avgust med leti 360—363 (ne 363—364).
736 — ne opozarja, da RIC ne beleži oficine B.
744 — RIC 11 a (ne RIC 7 a). Branje oficine T vprašljivo.
Pred 787 — Valens je bil Avgust med leti 364—378 (ne le do 375).

Ob teh kritičnih pomislih je treba tudi ugotoviti, da je numizmatična monografija N. Crnobrnje pravzaprav le odraz razmer in stanja, v katerem se trenutno nahaja jugoslovanska numizmatika. Le-ta v glavnem še vedno ni spoznala potrebe po kritičnem in sistematičnem publiciranju novčnih najdb s posameznih najdišč ali s širših področij po modernih in enotnh principih, ne zavedajoč se, da prav to minuciozno in dolgotrajno delo ob svojem zaključku pomeni neprecenljiv vir za razreševanje številnih numizmatičnih problemov, predvsem pa za proučevanje različnih aspektov politične in ekonomske zgodovine Balkana. Želimo si, da bi se to stanje čimprej spremenilo, sicer bo Jugoslavija prav kmalu ena redkih belih lis na evropskem zemljevidu tovrstnega proučevanja. V času, ko v večjem delu Evrope že izgrajujejo računalniški, med seboj povezan informacijski sistem o vseh najdbah antičnih novcev, v katerega je seveda treba vnašati absolutno zanesljive podatke, take želje gotovo niso ne preuranjene ne prezahtevne.

Avtorju, ki ga poznamo kot marljivega strokovnjaka, pa naj bodo ta razmišljanja, četudi kritična, predvsem spodbuda pri nadaljnjem delu.

Peter KOS

Aleksander Jeločnik-Peter Kos, *Zakladna najdba Čentur-C, Folisi Maksencija in Tetrarhije — The Centur-C Hoard, Folles of Maxentius and of the Tetrarchy,* Situla 23, Ljubljana 1983 (93 pages and 18 tables).

In a united effort, two of today's leading Yugoslav numismatists have presented us with more in a series of several hoards of bronze coins from the begining of the 4th century AD found in or around Čentur, located near Koper. As the third in the series preserved by the Narodni muzej in Ljubljana, which are all now being systematically published, we are currently presented with a find which the authors introduce into numismatic literature under the name of Čentur-C. The hoard was discovered in 1938 on the eastern end of a plateau called Male njive below Čentur (= Centuria), but was only retrieved for the Narodni muzej in 1962, thanks to the intercession of E. Pegan. 2274 folles were saved, which appears to be (approx.) 50 % of the total number of deposited coins (p. 13). In terms of the chronology of the finding of the Centur hoards, this hoard was the second to be discovered. In preface, it must be kept in mind that in Yugoslav numismatic literature the finds from Čentur have been frequently discussed, and thus we will continue to follow the usage as cited in Jeločnik (Čenturska zakladna najdba folisov Maksencija in tetrarhije — The Čentur Hoard: Folles of Maxentius and of the Tetrarchy, Situla 12, Ljubljana 1973, 15 sqq.), Matijašić (Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno XII, Fiume-Trieste 1981—1982, 35 sqq.) and Mirnik (Coin Hoards in Yugoslavia, BAR International Series 95, London 1981, p. 77):

	Jeločnik 1973	Mirnik 1981	Matijašić 1982
1935	»fourth find«	p. 77 no. 266	Centora-D
1938	Centur-C	p. 77 no. 268	Centora-C
1944	Centur-A	p. 77 no. 267	Centora-A
1962	Centur-B		Centora-B

(Matijašić, on p. 52, note 17, discusses a find discovered in 1952 which he identifies as a fifth hoard, thus Centora-E or Čentur-E.)

These few facts are all that are available in terms of information about a site which is completely uninvestigated to date (Jeločnik 1973, p. 78 ff, 163 ff; Šašel in: Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975, p. 144 ff) but which has produced an imposing number of coin finds which the inexperienced archaeologist might date to one and the same time period. On the other hand, this should also be a reason for scholars to approach the analysis of the numismatic framework with yet more caution. Thus, it is not surprising that Jeločnik and Kos decided not merely to analyze the numismatic material from the hoard of Čentur-C, but to continually and consecutively compare the statistic findings of Čentur-C with the previously published find of Čentur-A. Although it is admittedly unusual in Yugoslav numismatic practice, a methodological approach such as this is the best possible example of concrete work.

Following a short introduction, the authors begin their analysis with a table of the mints represented (Čentur-C: 16 mints; Čentur-A: 15 mints) and, following that, with the even more interesting tables dividing the percentage representation of Maxentius' mints (Aquileia especially) and the western, balkan, and eastern mints. The table additionally accounts for the amount of reduced and non-reduced folles, which is extremely important in this case, such that the temporal difference between the hoards of Čentur-C and Čentur-A becomes evident from the first moment — Čentur-C was deposited before the Čentur-A hoard. To wit, in both hoards far and away the most numerously represented coins were those from the mint in Aquileia (Čentur-C: 1259 coins or 55.31 % of the total find), but the ratio of non-reduced to reduced folles in the two hoards is significantly different (p. 16). The analysis of

Maxentius' emissions minted in Aquileia confirms the somewhat earlier dating for the deposition of the Čentur-C hoard, namely in the period of the middle of the year 309 AD. (Čentur-A has been dated to the late spring of 310 AD — Jeločnik 1973: 78 ff, 163 ff.) The authors arrived at the same conclusion through the analysis of the compositions of the coinage minted in Rome and Ostia (p. 19 ff and 35 ff). The coins minted in Ticinum, strangely enough, did not give the same or similar statistical results (being the latest examples from the period of the first consulship of Maxentius), such that the authors suggest in their conclusion that the work of the Ticinum mint was intended for northwestern Italy and Raetia (p. 19, 35). In all, the statistical information which Jeločnik and Kos used has been concentrated on one fundamental point: to as precisely as possible date the Čentur-C hoard. In that context they have assigned the Čentur-C hoard to the older part of a military treasury which, for as yet unknown reasons, was buried in the middle of the year 309 (p. 23 ff and 39 ff) and which remained hidden during the period of Lucinius' raid into Italy and Istria in the spring of 310 AD (the period of the deposition of the Čentur-A hoard).

The possibilities of statistical analyses were not exhausted in the above described work. Within the framework of the problems with which the authors concern themselves, there are still questions available for further investigation. It seems to us that the most interesting problem here is the analysis of the so-called military treasury to which Čentur-C is attributed, particularly in relation to the problem of the distribution of coinage minted in Aquileia. Moreover, it is interesting that there is an obvious discrepancy in the representation of non-reduced and reduced folles from Ticinum, Rome, Carthage and Siscia on the one hand, and Aquileia on the other, which would, with reference to the character of the hoard, probably reflect the condition of the coin mass (accumulation) in the Aquileia treasury in the moment which led up to the despatching of the coins to the military garrison at Čentur.

In the catalogue of the coins (p. 44—85), the majority are registered according to the classifications and divisions presented in RIC Vol. VI, but the period from spring 307 to the middle of 310 AD is

	non-reduced folles (percentage)	reduced folles (percentage)
Ticinum	82.84	17.16
Rome	85.64	14.36
Carthage	90.18	9.82
Siscia	95.65	4.35
Aquileia	28.36	71.64

divided into several short and, for statistical purposes, clearer emission periods. The descriptions of the series are given in a brief but completely lucid form which takes into account the changes in the signs on the field or exergue, the number of officinae (P-T) which are identified following RIC (Vol. VI), and the numerical representation of single types and variants. If we add to this that in the meantime, in the textual part of the publication, the authors have digressed to note new types of folles (cat. nos. 340 to 341), new variants of reverses (cat. no. 87), rare folles types (cat. nos. 374, 418, 423), new variants in the engraving of the reverse legend (cat. no. 445) and so forth, and additionally that the catalogue section of the work is full of separate notes in which the authors point out variants in the division of the legends (particularly reverse legends), we may judge this section of the work, which on first glance appears very short, as an exceedingly successful and lucidly formed catalogue. We are emphasising this deliberately for it is to be observed that Yugoslav scientific literature, when the catalogue sections of numismatic publications are in question, is nothing but a »horror vacui«, to the extent that some Yugoslav authors willingly, with a great deal of enthusiasm but also patience, teach the copying of well known descriptions published in catalogues such as RIC, BMC, etc. This 'clerical' approach to numismatic work, as it may be called, is only a reflection of the unfortunately still existing domination of the descriptive phase in Yugoslav numismatic literature. Happily, Jeločnik and Kos cannot be counted among such practicioners, not even when they present metrological data. Namely, their publication ends with an exemplary list of weights and axes of all 2274 folles

(p. 87—93): the numbers in the catalogue agree with the number in the list of weight and axis and if a particular group of coins represents a larger number of folles, the weights are ordered from greatest to least. At the end of the list, the axis position is given for each group of coins with the number of identical axes placed in brackets.

The photographic material is of exceptional quality and is characteristic for these two Slovenian numismatists. In place of the usual photo-documentation of the actual coins, all 18 tables are composed of good photographs of well made plaster casts of the coins. (In Yugoslavia, only one other numismatist, N. Crnobrnja of the City Museum of Belgrade, uses such a technique.) The coinage which is represented in the photographs of these 18 tables completely agrees with the numerical list of the typological groups in the catalogue (p. 43—85). (In such checking of details, there remains the problem of how to establish, for example, which of 66 coins in the group listed under no. 99 (p. 52, 88) is actually shown on the corresponding table (T. IV: 99).

Lastly it should be noted that this work is published in Slovenian, followed by a notably correct and fluent English translation of the entire text section, as well as translations of the catalogue entries. All numbers of **Situla** (Dissertationes musei nationalis Labacensis) which have been devoted to numismatic studies are completely translated into English, with additional editing by English numismatists (Metcalf: 3/1961, 12/1973; Reece: 23/1983), with the exception of Situla 18/1977 which was translated into German and Situla 9/1967 which was entirely written by Metcalf. The accuracy of the translation provides yet another reason to assess the work of Jeločnik and Kos on an international level as state-of-the-art.

Željko DEMO

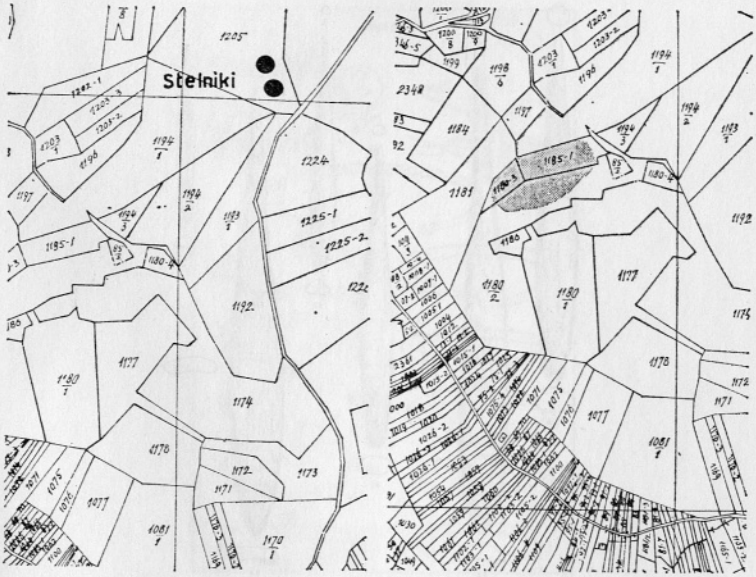

Janez Dular

Arheološka topografija Slovenije
Topografsko področje XI (Bela krajina)
Archäologische Topographie Sloweniens
Topographisches Gebiet XI (Bela krajina)

1985, 124 pages, 130 figures, 1 map

This book is the first volume in the series **The Archaeological Topography of Slovenia** and covers the region of Bela krajina, an area in the far south of Slovenia. It consists of two sections. The first contains a synthetic study of the history of settlement from the earliest periods to the early medieval period. The subject is lucidly treated in individual chapters. The problems of colonization, types of settlements and their internal structures, the influence of the environment on settlement and the relations of peripheral settlements to larger cultural centers are discussed. Included in this first section is a survey of the economic foundations and political events that effected the development of the society in previous periods.

The second section is a catalogue of archaeological sites in Bela krajina. It consists of a complete list of settlements, cemeteries and other archaeological sites discovered to date in this region. All sites are precisely located on large scale maps. A multi-color archaeological map (1 : 50.000) on which all sites are noted has been added as a supplement to the book.

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5,
YU-61000 Ljubljana

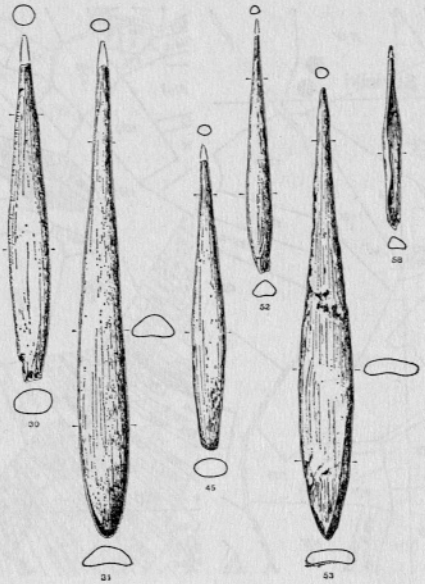

Srečko Brodar-Mitja Brodar

Potočka zijalka
Visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev

Potočka zijalka
Eine hochalpine Aurignacjägerstation

(Dela 1. razreda SAZU; 24), 1983, 213 pages, 60 figures, 22 plates

The paleolithic cave site of Potočka zijalka was discovered in 1928 and excavations continued to 1935. The main results have been published often and have become widely known, but a complete review has been lacking. All information collected through field work and all discovered tools are now presented in this monograph. The documentation is supplemented by numerous photographs, plans and drawings. The book is divided into two parts. In the first (»Stratigraphy«), the cave strata are described. In this description are included some observations which may serve to interpret the process of sedimentation, which is outlined in the final chapter of this section. The second part of the book, entitled »Culture«, discusses the lithic and bone material discovered. The several chapters are concerned with particular occurrences and problems. In conclusion, the author establishes that the long held theory of the existence of the Olševian as a special cultural variant at the beginning of the Upper Paleolithic is not justified, rather that the finds from Potočka zijalka belong to the true Aurignacian.

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5,
YU-61000 Ljubljana

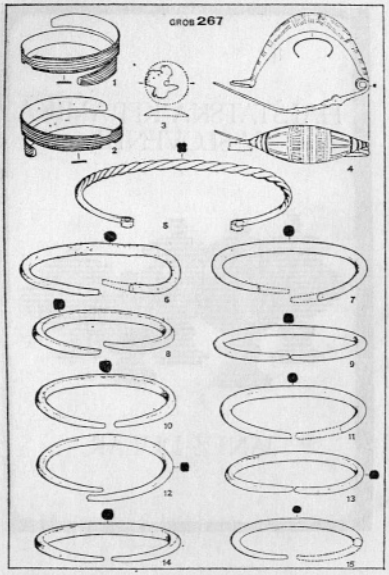

Ivan Puš

Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani

Das vorgeschichtliche Urnengräberfeld in Ljubljana

(Razprave 1. razreda SAZU; 13/2), 1982, 117 pages, 17 figures, 73 plates, 3 plans

This work presents the results of the latest excavations of a large cemetery of the Late Bronze and Early Iron ages in Ljubljana which has clearly visible ordered burial from east to west.

It is divided into several sections. In the introduction the history of the excavations is described along with some problems that occurred in the course of them. Then follows an exhaustive list of graves, the method of burial, and grave goods and objects discovered in disturbed levels in the courtyard of the Slovenian Academy of Sciences and Arts and beneath Gosposka Street. In the chapter ‚Burial Methods' characteristics are noted which had not previously been established for this cemetery. In the chapter 'Characteristics of Pottery' only new details resulting from the last excavations in 1971—1974 are discussed. In 'Chronological Overview', continuous burial in this cemetery from the 12th to 4th centuries BC is established. The last chapter surveys the settlement of cultural groups in the region of Ljubljana in prehistory, their relations with other neighboring groups, cultural connections, ethnic association, and so forth. The text in Slovenian and German, which includes »An Anthropological Analysis of Cremation Grave 267« by T. Tomazo-Ravnik, is followed by a site plan, a plan of the entire cemetery, a plan of the temporal disposition of graves, tables with drawings of the grave inventories and graphic reconstructions of the graves.

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5,
YU-61000 Ljubljana

Janez Dular

Halštatska keramika v Sloveniji

Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien

(Dela 1. razreda SAZU; 23), 1982, 254 pages, 32 figures, 27 plates

This book is the first synthetic work on Hallstatt pottery in Slovenia. It is divided into several sections. The first contains specialist vocabulary. On the basis of criteria explained in this section, certain terms were preferentially chosen, and the Slovenian and German corresponding terminology for pottery vessels are compared together. In the second, central section, the author includes a typological and chronological study of pottery material from Dolenjska, whose diversity separates it from the material of the other groups of the southeastern alpine Hallstatt culture. In this section the ornamentation on Dolenjska pottery is also presented. The third section encompasses a typological and chronological survey of the pottery of the Sv. Lucija and Notranjska groups, as well as an analysis of the pottery of the Ljubljana Urnfield Culture group, which is of great importance for the development of the pottery from Dolenjska. The fourth section discusses the relations between Dolenjska Hallstatt pottery and the pottery of the remaining southeastern alpine groups (Sv. Lucija, Notranjska, and Lower Styrian groups), as well as connections with the Balkans, the Danube valley and northern Italy, regions with which the southeastern alpine Hallstatt culture had always been in close contact. The fifth and concluding section contains a study of technological and economic aspects of the Hallstatt pottery industry, as well as a survey of production processes, the quality of pottery at individual sites and questions of trade.

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5,
YU-61000 Ljubljana

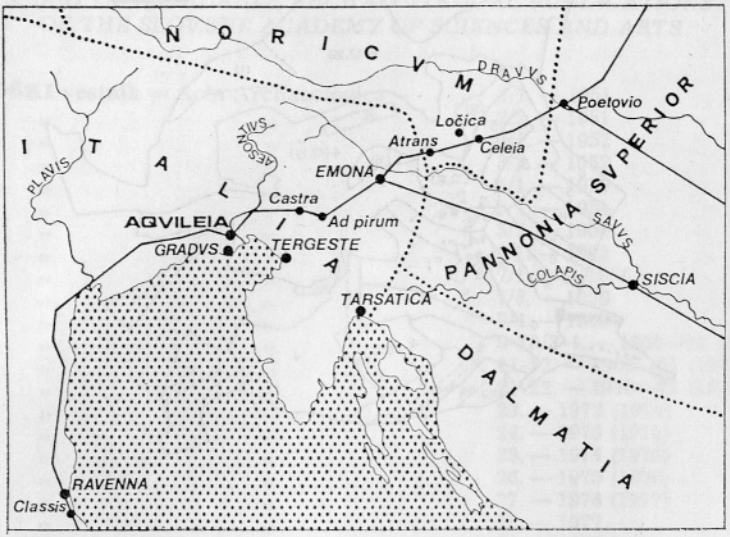

Marjeta Šašel-Kos

Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu

A Historical Outline of the Region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and Herodian

1985, ca. 450 pages, ca. 12 sketches

A commentary on data from the historical works of Cassius Dio and Herodian (3rd century A. D.) relating to the eastern Alpine area and to the western Balkans may partially fill a lacuna in research into the history of these regions in prehistory and antiquity. The introductory chapters on each of the two historians present their biography, writing techniques, analyses of the sources they used and an evaluation of their work in the light of modern research. Chosen passages and translations follow; before each excerpt is a short description of the context from which it is taken. Textual commentary is limited to the most essential data. The aim of this work is a historical commentary, intended to clarify these literary sources collected.

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5,
YU-61000 Ljubljana

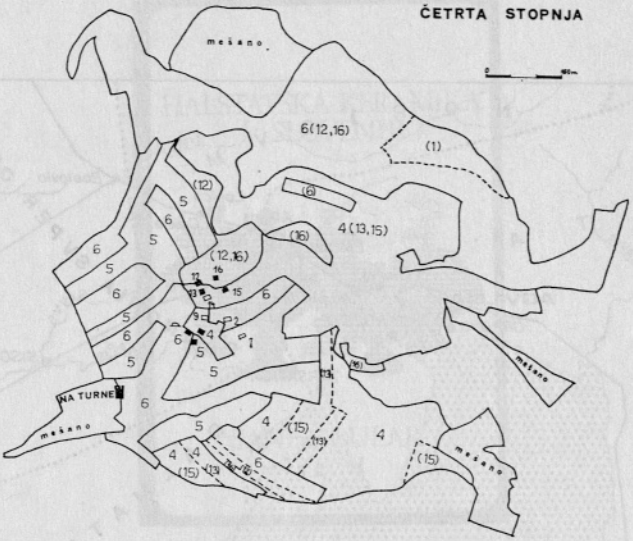

Andrej Pleterski

Župa Bled

Nastanek, razvoj in prežitki

Die Župa Bled

Entstehung, Entwicklung und Relikte

(Dela 1. razreda SAZU; 30), 1986, ca. 180 pages, 96 figures

This book develops a new method for retrograde analyses of land-registry which is used as a link between historical and archaeological sources. From this basis it was possible for the author to establish how, in particular villages, the relevant land division began during and continually existed from the period of settlement by the Carinthian Slavs, ie. the 7th C. As individual phases of the development of land divisions were the consequence of social-economic conditions, it is possible to follow the development of Old Slavic agrarian economy and society. The region of Bled, a territory in the far northwest of Yugoslavia, was studied using these methods. The author has established how in the 7th to 10th centuries the researched area was comprised by a single legal-territorial entity — the Old Slavic »župa«. The analysis of its economic and social structure showed the most likely manner in which a class society originated among the Carinthian Slavs, the ancestors of the present-day Slovenians. In the conclusion, the way in which the »župa« and its inhabitants were incorporated into the economic and social structure of the medieval German state is elaborated.

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5,
YU-61000 Ljubljana

SEZNAM RAZPOLOŽLJIVIH PUBLIKACIJ ARHEOLOŠKE VSEBINE, KI JIH JE IZDALA SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI

A LIST OF AVAILABLE ARCHAEOLOGICAL PUBLICATIONS OF THE SLOVENE ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

ARHEOLOŠKI vestnik = Acta Archaeologica		2/1. — 1951
„	„	2/2. — 1951
„	„	3/1. — 1952
„	„	3/2. — 1952
„	„	4/1. — 1953
„	„	5/1. — 1954
„	„	5/2. — 1954
„	„	6/1. — 1955
„	„	7/1-2. — 1956
„	„	7/3. — 1956
„	„	7/4. — 1956
„	„	9-10/3-4. — 1958—59 (1961)
„	„	11-12. — 1960—61 (1962)
„	„	21-22. — 1970—71 (1971)
„	„	23. — 1972 (1974)
„	„	24. — 1973 (1975)
„	„	25. — 1974 (1976)
„	„	26. — 1975 (1976)
„	„	27. — 1976 (1977)
„	„	28. — 1977
„	„	29. — 1978
„	„	30. — 1979
„	„	32. — 1981 (1982)
„	„	33. — 1982 (1983)
„	„	34. — 1983 (1984)
„	„	35. — 1984
„	„	36. — 1985

ARHEOLOŠKA najdišča Slovenije (Archäologische Fundstätten Sloweniens). — 1975.

TABULA imperii Romani. Naissus-Dyrrhachion-Scupi-Serdica-Thessalonike. — 1976.

ARHEOLOŠKA topografija Slovenije (Archäologische Topographie Sloweniens). — 1. DULAR, J.: **Topografsko področje XI (Bela Krajina)** (*Zusammenfassung:* Topographisches Gebiet XI [Bela Krajina]). — 1985.

ŠAŠEL KOS, M.: **Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu** (*Translation:* A Historical Outline of the Region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and Herodian). — 1985.

KOROŠEC, J.: **Slovansko svetišče na Ptujskem gradu** (*Summary:* The Old Slav sanctuary on the Castle-Hill of Ptuj). — 1948. — (Dela razreda za zgodovinske in zemljepisne vede, za filozofijo in filologijo SAZU ; 6).

KOROŠEC, J.: **Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu** (*Summary:* The old Slav burial place on the Castle-hill of Ptuj). — 1950. — (Dela 1. razr. SAZU ; 1).

KASTELIC, J. and B. ŠKERLJ: **Slovanska nekropola na Bledu.** Arheološko in antropološko poročilo za leto 1948 (*Summary:* The Slav necropolis at Bled. Archeological and anthropological report for 1948). — 1950. — (Dela 1. razr. SAZU ; 2).

ARHEOLOŠKA poročila. Poročilo o izkopavanjih v Ljubljani, Novem mestu in na Panorami v Ptuju (Archaeological reports. Reports on excavations in Ljubljana, at Novo mesto and on the Panorama of Ptuj). — 1950. — (Dela 1. razr. SAZU ; 3).

IVANIČEK, F.: **Staroslavenska nekropola u Ptuju.** Rezultati antropoloških istraživanja (*Summary:* The Ancient Slav necropolis at the Castle of Ptuj. The results of the anthropological examination). — 1951. — (Dela 1. razr. SAZU ; 5).

KOROŠEC, J.: **Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu** (*Summary:* A prehistoric settlement on the Castle Hill of Ptuj). — 1951. — (Dela 1. razr. SAZU ; 6).

STARÈ, F.: **Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani** (*Zusammenfassung:* Illyrische Funde aus der Eisenzeit in Ljubljana). — 1954. — (Dela 1. razr. SAZU ; 9).

HAUPTMANN, L.: **Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu** (*Zusammenfassung:* Die altslowenische Gesellschaft und die Zeremonie am Fürstenstein). — 1954. — (Dela 1. razr. SAZU ; 10).

KOROŠEC, P.: **Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov** (*Zusammenfassung:* Archäologisches Bild der karantanischen Slawen im frühen Mittelalter). — 1979. — (Dela 1. razr. SAZU ; 22).

DULAR, J.: **Halštatska keramika v Sloveniji.** Prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem (*Zusammenfassung:* Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien). — 1982. — (Dela 1. razr. SAZU ; 23).

BRODAR, S. and M.: **Potočka zijalka.** Visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev (*Zusammenfassung:* Die Höhle Potočka zijalka, eine hochalpine Aurignacjägerstation). — 1983. — (Dela 1. razr. SAZU ; 24).

PLETERSKI, A.: **Župa Bled.** Nastanek, razvoj in prežitki (*Zusammenfassung:* Die Župa Bled. Entstehung, Entwicklung und Relikte). — 1986. — (Dela 1. razr. SAZU; 30).

RAZPRAVE 1. razr. SAZU 2, 1953. — V njih (*Including):* KOROŠEC, V.: Zakonik mesta Ešnunne in Lipit-Ištarjev zakonik (*Résumé:* Le Code d'Ešnunna et le Code de Lipit-Ištar). — MAL, J.: Slovenska Karantanija in srednjeveška nemška država (*Zusammenfassung:* Das slowenische Karantanien und der Deutsche Staat des Mittelalters).

RAZPRAVE 1. razr. SAZU 3, 1953. — V njih (*Including):* BRODAR, S.: Ajdovska jama (*Zusammenfassung:* Die Ajdovskahöhle). — KOROŠEC, J.: Kulturne ostaline v Ajdovski jami pri Nemški vasi (*Zusammenfassung:* Kulturreste in der Höhle Ajdovska jama bei Nemška vas). — STARÈ, F.: Ilirsko grobišče pri Dobovi (*Zusammenfassung:* Illyrische Grabstätte bei Dobova). — KOROŠEC, J. and P.: Predzgodovinsko in staroslovansko grobišče pri Turnišču v bližini Ptuja (*Zusammenfassung:* Vorgeschichtliche und altslawische Nekropole in der Nähe von Turnišče bei Ptuj).

KLAIĆ, N.: Marginalia uz problem doseljenja Hrvata (*Résumé:* Notes marginales sur le problème de l'établissement des Croates). — 1966. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 5/2).

GRAFENAUER, B.: Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju (*Zusammenfassung:* Der slavisch-deutsche Kampf um den mittleren Donauraum im 9. Jahrhundert). — 1966. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 5/3).

KOS, M.: »Vas in »selo« v zgodovini slovenske kolonizacije (*Zusammenfassung: Vas* und *selo* in der Geschichte der slowenischen Kolonisation). — 1966. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 5/4).

MARASOVIĆ, T.: Izvorni izgled ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru. — 1966. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 5/5).

KARAMAN, L.: Potječe li ploča s likom hrvatskog kralja u splitskoj krstionici iz splitske katedrale ili solinskog sv. Mojsija? (*Zusammenfassung:* Stammt die Reliefplatte mit dem Bilde eines kroatischen Königs in Split aus der Spliter Kathedrale oder aus der altkroatischen Kirche der Hl. Moses und Petrus im nahen Solin?). — 1966. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 5/6).

PUŠ, I.: Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani (*Zusammenfassung:* Nekropole der Urnenfelderkultur im Hof der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana). — 1971. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 7/1).

PAHIČ, S.: Nov seznam noriško-panonskih gomil (*Zusammenfassung:* Neues Verzeichnis der norisch-pannonischen Hügelgräber). — 1972. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 7/2).

NOUGAYROL, J.: Le babylonien, langue internationale de l'antiquité (*Povzetek:* Babilonščina, mednarodni jezik v antiki). — 1975. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 9/1).

STARÈ, F.: Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor (*Zusammenfassung:* Die Etrusker und der südöstliche Voralpenraum). — 1975. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 9/3).

PUŠ, I.: Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani (*Zusammenfassung:* Das vorgeschichtliche Urnengräberfeld in Ljubljana). — 1982. — (**Razprave 1. razr. SAZU** ; 13/2).

ALPES Orientales 5, 1969. — (Dela 2. razr. SAZU ; 24). — V njih (*Including):* MATIČETOV, M.: Riflessioni introduttive sul sostrato etnico nelle Alpi Orientali (*Povzetek:* Uvodne misli o etničnem substratu v Vzhodnih Alpah). — BEZLAJ, F.: Das vorslawische Substrat im Slowenischen (*Povzetek:* Predslovanski substrat v slovenščini). — PELLEGRINI, G.: Popoli preromani nelle Alpi Orientali (*Povzetek:* Predrimska ljudstva v Vzhodnih Alpah). — GRAFENAUER, B.: Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanischen Raumes (*Povzetek:* Kontinuitetna vprašanja v zgodovini starokarantanskega prostora). — VILFAN, S.: Le problème de continuité sous trois aspects: habitat, communications, droit (*Povzetek:* Trije pogledi na kontinuitetni problem: bivališča—prometne zveze—pravo). — CEVC, E.: Das Problem der Kontinuität im Kult und in der bildenden Kunst in Slowenien (*Povzetek:* Problem kontinuitete v kultu in v likovni umetnosti v Sloveniji). — GAVAZZI, M.: Vor- und frügeschichtliches in der Volksüberlieferung im Ostalpenraum (*Povzetek:* Predzgodovinski in zgodnjezgodovinski elementi v recentni ljudski kulturi Vzhodnih Alp). — CEVC, A.: Vorgeschichtliche Deutung der Sennhütte in den Kamniker Alpen (*Povzetek:* Planšarska koča v Kamniških Alpah in njene predzgodovinske prvine). — PERUSINI, G.: Sopravvivenze protostoriche e tradizioni popolari in Friuli (*Povzetek:* Prazgodovinski preživetki in ljudska izročila v Furlaniji).

KRUŠIČ, V.: **Karies pri Starih Slovanih** (*Zusammenfassung:* Die Karies bei den Altslawen). — 1954. — (Dela 4. razr. SAZU ; 6).

RAZPRAVE 4. razr. SAZU 1, 1951. — V njih (*Including):* BRODAR, S.: Otoška jama, paleolitska postaja (*Summary:* The Otoška cave — a Paleolithic station). — BRODAR, S.: Paleolitski sledovi v Postojnski jami (*Summary:* On Paleolithic traces in the Postojna cavern).

RAZPRAVE 4. razr. SAZU 2, 1954. — V njih (*Including):* BRODAR, S.: Historičen in kritičen pregled domnevnih paleolitskih najdišč na jugu Jugoslavije (*Zusammenfassung:* Ein historischer und kritischer Überblick angeblicher paläolithischer Fundstellen im Süden Jugoslawiens).

RAZPRAVE 4. razr. SAZU 3, 1955. — V njih (*Including):* BRODAR, S.: Kostanjevica ob Krki, paleolitska postaja na planem (*Résumé:* Kostanjevica sur Krka, station paléolitique en plein air).

RAZPRAVE 4. razr. SAZU 4. 1958. — V njih (*Including):* RAKOVEC, I.: Bobri iz mostiščarske dobe na Ljubljanskem barju in iz drugih holocenskih najdišč v Sloveniji (*Summary:* The beavers of the lacustrine age from the Ljubljana Moor and from other Holocene find spots in Slovenia). — BRODAR, S.: Črni Kal, nova paleolitska postaja v Slovenskem primorju (*Zusammenfassung:* Črni Kal, eine neue Paläolithstation im Küstengebiet Sloweniens).

RAZPRAVE 4. razr. SAZU 5, 1959. — njih (*Including):* BRODAR, M.: Mokriška jama, nova visokoalpska aurignaška postaja v Jugoslaviji (*Résumé:* Mokriška jama, station nouvelle aurignacienne de Hautes-Alpes en Yougoslavie).

RAZPRAVE 4. razr. SAZU 6, 1961. — V njih (*Including):* OSOLE, F.: Parska golobina, paleolitska postaja v Pivški kotlini (*Résumé:* Parska golobina, station paléolithique dans le bassin de Pivka).

RAKOVEC, I.: Jamski medved iz Mokriške jame v Savinjskih Alpah (*Summary:* The cave bear from the Mokrica Cave in the Savinja Alps [Slovenia, Yugoslavia]). — 1967. — (**Razprave 4. razr. SAZU** ; 10/4).

BRODAR, S.: Pleistocenski sedimenti in paleolitska najdišča v Postojnski jami (*Zusammenfassung:* Pleistozäne Sedimente und paläolithische Fundstellen in der Postojnska jama). — 1966. — (**Acta Carsologica** ; 4/2).

OSOLE, F.: Sondiranja v kraških jamah iz okolice Prestranka (*Zusammenfassung:* Sondierungen in Karsthöhlen der Umgebung von Prestranek). — 1966. — (**Acta Carsologica** ; 4/3).

BRODAR, S.: Paleolitske najdbe v jami Risovec pri Postojni (*Zusammenfassung:* Paläolithische Funde in der Höhle Risovec bei Postojna). — 1970. — (**Acta Carsologica** ; 5/7).

LEBEN, F.: Jamska arheologija matičnega krasa (*Zusammenfassung:* Höhlenarchäologie des klassischen Karstes). — 1974. — (**Acta Carsologica** ; 6/17).

MALEZ, M.: Nova dostignuća u istraživanju paleolitika u nekim pećinama Hrvatske (*Summary:* New achievements in investigations on the paleolithic in some caves of Croatia). — 1974. — (**Acta Carsologica** ; 6/18).

TRADITIONES 2, 1973. — V njih (*Including):* KURET N.: Arheološki vidiki v narodopisju (*Résumé:* Aspects archéologiques dans l'ethnologie).

TRADITIONES 5-6, 1976—77 (1979). — V njih (*Including):* GABROVEC, S.: Nekateri aktualni problemi situlske umetnosti (*Zusammenfassung:* Einige aktuelle Probleme der Situlenkunst). — KASTELIC, J.: Zlata koklja s piščeti (*Zusammenfassung:* Die goldene Henne mit den Küchlein). — KULIŠIĆ, Š.: Dabog i nebeski bog u svijetlu novijih istraživanja (*Résumé:* »Dabog« et le Dieu céleste à la lumière des recherches récentes). — PETRU, P.: Plastika petelinčka z vrha hišaste žare iz Kaplje vasi pri Tržišču (*Zusammenfassung:* Plastik eines Hähnchens auf der Spitze einer Hausurne aus Kaplja vas bei Tržišče). — ŠAŠEL, J.: Aditus ad aquam. K študiju pastirstva in transhumance na tleh Velebita in Julijskih Alp v antiki (*Argumentum:* Aditus ad aquam).

Naslov za zamenjavo (*Address for exchanges):*
Inštitut za arheologijo ZRC SAZU,
Novi trg 5,
YU-61000 Ljubljana

Naslov za nakup (*Address for orders):*
Knjigarna Cankarjeve založbe,
Trg osvoboditve 7,
YU-61000 Ljubljana

Sestavil (*Compiled by):* Dragan Božič

Arheološki vestnik — Acta Archaeologica XXXVI — Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani 1985 — Naklada 1100 izvodov — Natisnila Tiskarna »Jože Moškrič« v Ljubljani.